

**УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ**

Александар Д. Ракоњац

**ИНДУСТРИЈАЛИЗАЦИЈА ЈУГОСЛАВИЈЕ –
ПЛАНОВИ И ПРАКСА (1947–1952)**

Докторска дисертација

Београд, 2021

**UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY**

Aleksandar D. Rakonjac

**INDUSTRIALISATION OF YUGOSLAVIA –
PLANS AND PRACTICE (1947–1952)**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2021

Ментор:

Проф. Др Љубодраг Димић, редовни професор, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, редовни члан САНУ

Чланови комисије:

Проф. Др Мира Радојевић, редовни професор, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, дописни члан САНУ

Проф. Др. Александар Животић, ванредни професор, Филозофски Факултет, Универзитет у Београду

Др Владимир Цветковић, виши научни сарадник, Институт за новију историју Србије

Др Јован Чавошки, научни сарадник, Институт за новију историју Србије

Датум одбране: _____

ИНДУСТРИЈАЛИЗАЦИЈА ЈУГОСЛАВИЈЕ – ПЛАНОВИ И ПРАКСА (1947–1952)

Апстракт: Крај Другог светског рата био је радикална прекретница у историји југословенског простора. На развалинама Краљевине Југославије у ратном вихору Комунистичка партија Југославије започела је у исто време борбу за ослобођење од стране окупације и револуционарни рат за стварање новог социјалистичког друштва. Четворогодишњи напори ове до рата маргиналне и илегалне политичке организације резултирали су потпуним тријумфом. Држава је до средине маја 1945. године била потпуно ослобођена од Немаца, а грађански рат је приведен крају. На путу успостављања тоталне власти није стајала више ниједна препрека. Комунистички властодржци суочили су се са неколико озбиљних проблема у првим данима владавине. Привредна заосталост и четворогодишња ратна разарања били су тешко бреме за новоформирану југословенску републику. Велике људске жртве, психички дезоријентисано становништво услед четворогодишње патње, свеопшта оскудица, беда и глад, додатно су отежавали нормализацију свакодневнице. У таквим околностима једно од најважнијих питања била је обнова девастиране земље. Двогодишње напрезање целог друштва уродило је плодом. Привреда је до почетка 1947. године обновљена, реорганизована и извршене су припреме за прелазак на командно-планску привреду оснивањем планских институција по совјетском узору. Први петогодишњи план индустријализације усвојен је априла 1947. године и антиципирао је интензивно подизање капацитета тешке индустрије са посебним акцентом на црну металургију, металопрерађивачку индустрију и машиноградњу. Велике наде полагане су у помоћ „прве земље социјализма“, Совјетски Савез, који је у идеолошком смислу представљао „државу образац“ према коме је требало изграђивати државу и друштво.

Превелике амбиције југословенског руководства судариле су се са скромним привредним могућностима Совјетске Русије да пружи тражена капитална добра, док је са друге стране Чехословачка одуговлачила са уговореним испорукама захтевајући покриће у југословенским противиспорукама. Високо индустријализована Чехословачка одуговлачила је желећи са једне стране да југословенску привреду држи у подређеном положају, док је са друге стране њена привреда готово све расположиве капацитете упрегла за потребе обнове СССР-а. Крајем 1947. године, југословенско руководство суочено са кризом аграрне производње, било је принуђено да почне да размишља о набавкама капиталне опреме на тржиштима капиталистичких земаља. С тим у вези успостављени су контакти са представницима САД ради превазилажења неспоразума у међусобним односима у циљу деблокирања југословенских монетарних резерви. За Стаљина и совјетско руководство, уз самосталне југословенске иступе према грчким партизанима, Трсту и питању Балканске федерације, то је била „кап која је прелила чашу“. Почетак политичког сукоба између КПЈ-СКП(б) убрзо је прерастао у сукоб две државе. Резолуција Информбироа с краја јуна 1948. године постала је вододелница југословенске послератне историје. Политички притисци и економске санкције почеле су да се осећају све интензивније током друге половине године, а већ почетком 1949. уследила је тотална блокада. Наметнути економски ембарго натерао је југословенско руководство да се окрене Западу. У веома кратком року Југославија се нагодила са Сједињеним Америчким Државама чиме је отворила врата тржишта западних земаља. Велика одрицања становништва и посебно радништва, репарације из Немачке, сарадња са Западним блоком држава, ангажовање стране стручне радне снаге и сужени фронт инвестиција у кључне објекте, одлучујуће су допринели „спасењу“ Првог петогодишњег плана. Упркос томе што циљеви плана у свим сегментима нису постигнути до краја 1952. године, Југославија је постигла импресивне резултате у изградњи тешке и средње индустрије и тиме поставила темеље убрзаног привредног развоја 50-их година 20. века.

Истраживање је углавном обављено анализом архивских извора похрањених у фондовима Архива Југославије, Дипломатског архива Министарства спољних послова Републике Србије,

Архива Србије, Архива Народне банке Србије, Историјског архива Београда, Архива Војводине и Архива Републике Словеније. Дисертација је додатно употпуњена бројним домаћим и страним објављеним изворима, релевантном литературом, периодиком и штампом. У методолошком смислу, коришћен је класичан историографски метод потпомогнут методама сродних друштвених и хуманистичких наука.

Кључне речи: Југославија, СССР, индустријализација, електрификација, привреда, КПЈ, Први петогодишњи план

Научна област: Историја

Ужа научна област: Историја 20. Века

УДК Број: 338.1(497.1)"1947/1952"
338.45(497.1)"1947/1952"

INDUSTRIALISATION OF YUGOSLAVIA – PLANS AND PRACTICE (1947–1952)

Abstract: The end of the Second World War was a radical turning point in the history of the Yugoslav space. On the ruins of the Kingdom of Yugoslavia in the whirlwind of war, the Communist Party of Yugoslavia began at the same time the struggle for liberation from foreign occupation and the revolutionary war for the creation of a new socialist society. The four-year efforts of this, pre-war marginal and illegal political organisation, resulted in a complete triumph. The state was completely liberated from the Germans by mid-May 1945, and the civil war was brought to an end. There were no more obstacles on the road of establishing total power. Communist rulers confronted several serious problems in the early days of their rule. Economic backwardness and four years of war destruction were a heavy burden for the newly formed Yugoslav republic. Great human sacrifices, mentally disoriented population due to four years of suffering, general scarcity, misery and hunger, additionally hindered the normalisation of everyday life. In such circumstances, one of the most important issues was the reconstruction of the devastated country. The two-year effort of the whole society bore fruit. By the beginning of 1947, the economy was renewed, reorganised and preparations were made for the transition to a command-planning economy by establishing planning institutions on the Soviet model. The First Five-Year plan of industrialisation was adopted in April 1947, and it anticipated an intensive capacity building of heavy industry with a special emphasis on ferrous metallurgy, metal processing industry and mechanical engineering. Great hope was placed in the aid of the ‘First State of Socialism’, the Soviet Union, which in the ideological sense represented a ‘model state’ according to which the state and society were to be built.

The excessive ambitions of the Yugoslav leadership collided with the modest economic possibilities of Soviet Russia to provide the required capital goods, while on the other hand, Czechoslovakia delayed the agreed deliveries by demanding cover in the Yugoslav counter-deliveries. Highly industrialised Czechoslovakia procrastinated, wanting to keep the Yugoslav economy in a subordinate position on the one hand, while on the other hand, its economy harnessed almost all available capacities for the needs of the reconstruction of the USSR. At the end of 1947, the Yugoslav leadership, faced with the crisis of agricultural production, was forced to start thinking about procuring capital equipment on the markets of capitalist countries. In this regard, contacts were established with US representatives in order to overcome misunderstandings in mutual relations with the final aim to unblock the Yugoslav monetary reserves. For Stalin and the Soviet leadership, along with independent Yugoslav actions toward the Greek partisans, city of Trieste and the issue of the Balkan Federation, it was ‘the straw that broke the camel's back’. The beginning of the political conflict between CPY-ACP(b) soon grew into a conflict between the two states. The resolution of the Inform Bureau from the end of June 1948 became the watershed of Yugoslav postwar history. Political pressures and economic sanctions had begun to feel more intensely during the second half of the year, and as early as the beginning of 1949, a total blockade followed. The imposed economic embargo forced the Yugoslav leadership to turn to the West. In a very short time, Yugoslavia reached an agreement with the United States, which opened the door to the markets of Western countries. The great sacrifices of the population and especially of workers, reparations from Germany, cooperation with the Western bloc of states, the engagement of foreign skilled labor and the narrowed front of investments in key facilities, decisively contributed to ‘salvation’ of the First Five-Year Plan. Despite the fact that the goals of the Plan in all segments were not accomplished

by the end of 1952, Yugoslavia achieved impressive results in the construction of heavy and medium industry and thus laid the foundations for accelerated economic development in the 1950s.

The research was mostly performed by analysing archival sources stored in the funds of the Archives of Yugoslavia, the Diplomatic Archives of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Serbia, the Archives of Serbia, the Archives of the National Bank of Serbia, the Historical Archives of Belgrade, the Archives of Vojvodina and the Archives of Slovenia. The dissertation is additionally complemented by numerous domestic and foreign published sources, relevant literature, periodicals and press. In the methodological sense, the classical historiographical method was used, supported by the methods of related social sciences and humanities.

Keywords: Yugoslavia, USSR, industrialisation, electrification, economy, CPY, First Five-Year Plan

Scientific field: History

Scientific subfield: 20th Century History

UDC number: 338.1(497.1)"1947/1952"
338.45(497.1)"1947/1952"

САДРЖАЈ:

ПРЕДГОВОР (I)

1. УВОД: УНУТРАШЊЕ И МЕЂУНАРОДНЕ ОКОЛНОСТИ

1.1 Политичке прилике у земљи

Југославија у вртлогу Другог светског рата (1); Темелји „нове“ Југославије. Рат, револуција и Друго заседање АВНОЈ-а (3); Од ослобођења Београда до ослобођења Југославије (5); Процес изградње државних институција и унутрашње политичке прилике непосредно после рата (9); Политичке прилике у земљи до резолуције Информбироа (1946–1948) (12); „Ка новом моделу“: почеци радничког самоуправљања (1949–1952) (13)

1.2 Међународни односи

Прилике у Европи пред Други светски рат и стратешки значај Југославије (14); Борба за међународно признање (18); Југословенска спољна политика према СССР-у (1945–1948) (19); Трговинска размена са СССР-ом и државама „народне демократије“ (1945–1949) (22); Југославија и Запад (1945–1948): Између политике и економије (32); Репарације и реституције: „неизвесни“ подстицај привредног развоја (46); Нови путеви југословенске спољне политике (1949–1952) (51); „Спасити Петолетку“: Привредна сарадња са Западом (1949–1952) (52); Економска помоћ са Запада (54)

1.3 Трансформација друштва

Креатори друштвених промена (55); Сlike послератне свакодневице (56); Радикална промена друштвене структуре: „Експропријација експропријатора“ (62); „Последњи чин“ друштвене трансформације. Национализација индустрије 1946. и 1948. године (69); „Држава као хранитељ“: исхрана становништва у условима ванредног снабдевања (71); „Од фабричког врта до радничког ресторана“: економије и мензе (86); Омладинске радне акције (88); Урбанизација током Првог петогодишњег плана: миграције село-град (93)

2. КОМАНДНО-ПЛАНСКИ ПРИВРЕДНИ СИСТЕМ

2.1 Почеци привредног планирања

Идеолошки узори: од Маркса до командно-планске привреде у СССР-у (96); Југословенски комунисти и планска привреда (107); Институције командно-планске привреде у ФНРЈ: „Борба“ за институционализацију (108); Оснивање Савезне планске комисије и органа за планирање (112); „Генерална проба пред Прву петолетку“: једногодишњи оквирни план производње у 1946. години (121)

2.2 Закон о Првом петогодишњем плану

Рађање и општи циљеви Првог петогодишњег плана (131); Енергетска и сировинска база у Првом петогодишњем плану (134); План изградње тешке индустрије у Првој петолетци (137);

План изградње лаке индустрије у Првој петолетци (141); Планови република (144); План подизања кадрова у Првом петогодишњем плану (151)

2.3 Привредно планирање током Првог петогодишњег плана

Организација Савезне планске комисије и органа за планирање (153); Укидање планских институција (157); Планирање индустријског предузећа (158); Планирање крупних инфраструктурних пројеката (163); Методологија, принципи и ток планирања (165); Политика планирања инвестиција (169); Планирање и евиденција у привреди (172)

3. СИРОВИНСКА И ЕНЕРГЕТСКА БАЗА ИНДУСТРИЈАЛИЗАЦИЈЕ

3.1 Развој рударства

Рудна богатства Југославије и рударство пре Другог светског рата (176); Немачка експлоатација југословенских рудника током Другог светског рата (179); Обнова рударства и топионичарства (1944–1947) (182); План развоја рударства у Првом петогодишњем плану (189); Модернизација рудника (190)

3.2 Електрификација

Почеци електрификације (191); Ратна штета на електричним постројењима (192); План електрификације (193); Методе инвестирања у електрификацију (197); Организација електропривреде (197); Снабдевање индустрије електричном енергијом (198); Изградња енергетских постројења (199)

4. ИНДУСТРИЈАЛИЗАЦИЈА ПО СОВЈЕТСКОМ МОДЕЛУ – ПЛАНОВИ И ПРАКСА

4.1 Изградња лаке индустрије

Индустријски развој југословенског простора у Међуратном периоду (203); Ратна штета у индустрији (206); Обнова индустрије (1944–1947) (208); „Сироче“ Првог петогодишњег плана: Опште о развоју лаке индустрије (220)

4.2 Изградња тешке индустрије

Опште о тешкој индустрији у Првом петогодишњем плану (222); „Главни адут индустријализације“: Планови и изградња црне металургије (224); Обојена металургија: „Скривени адут индустријализације“ (232); Метална индустрија и Машиноградња као замајци свеукупног привредног развоја (236); Моторизација земље као доказ зрелости привреде (242); „Базични састојак индустријализације“: Хемијска индустрија (251); Електроиндустрија: „спојница без које се не може“ (255); Грађевинска и индустрија ватросталног материјала: „везивна ткива индустријског напретка“ (260)

5. ФУНКЦИОНИСАЊЕ ИНДУСТРИЈЕ

5.1 Организациона и кадровска политика

Концепт државног привредног система: организација управљања привредом (263); Реорганизација привреде (266); Алокација ресурса (271); Банкарски систем као окосница командно-планске привреде (272); Држава у улози трговца (273); Директори: привредни руководиоци (274); Школовање кадрова за привреду (278); Корпоративизација државног сектора привреде (281); Фузионисање предузећа: „нижи спрат“ корпоративизације државне привреде (283)

5.2 Механизми функционисања

Једнообразно књиговодство (286); Зараде радника и чиновника (290); Координација и кооперација међу предузећима (291); Криминал у привреди (294); Дисциплински прекршаји и казнена политика (296); Безбедност предузећа и саботаже (299); Категоризација рада и радне норме (301); Социјалистичка такмичења (304); Научна организација рада и бригадни систем (307); Квалитет производа и „освајање“ нових (310); Народни зајмови (318); Премирање руководства и материјално стимулисање радника (321); Рационализације и иновације (324); Ток производње (327)

5.3 Усвајање знања и технологија

Совјетски експерти (328); Југословенска радничка омладина у Чехословачкој (330); Немачки и други страни стручњаци у привреди (330); Улога UNRRA у трансферу знања и технологија (341); Споразуми о техничкој сарадњи (341); Настојања да се добију лиценце за производњу (343); Набавке машина у иностранству (346); „Know how“ или учити кроз искуство (347)

ЗАКЉУЧАК (351)

ПРЕДГОВОР

Економска криза која је захватила све поре глобализованог људског друштва, поново је изазвала интересовање за изучавањем економске историје која је у Србији последњих деценија била маргинализована. Стога не изненађује што се потреба данашњих актера догађаја да сагледају искуства пређашњих генерација јавила баш у овом времену. Нераскидиву везу прошлости и садашњости за историјску науку, истицао је Фернан Бродел, који се питао „није ли скривени циљ историје, њен дубоки покретач, да тумачи садашњост?“ Многи историчари, социолози и економисти данашњице, свесно су, али насупрот Броделовим идејама, почели да повлаче паралеле са периодом економске кризе који је наступио после 1929. године, неоправдано се упуштајући у, за историјску науку, недопустиве аналогije. На простору бивше Југославије у доба доминације економиста неокласичне школе економије, ретки су захтеви за дубинским сагледавањем процеса који су нас довели до позиције у којој се налазимо. Емпирија као да је постала непожељна научна категорија, као да су *ad hoc* творевине ума, лишене било каквог узора, постале једина неопходна формула за успешно расуђивање. После рата у исту замку упали су совјетски историчари и економисти, тумачећи победу у Другом светском рату савршеношћу и безалтернативношћу совјетског система, али колапс совјетске привреде и друштва крајем 80-их година 20. века и нестанак совјетске државе са историјске сцене били су опомена да есхатологији нема места у пројекцијама развоја људског друштва. Над развалинама „републике совјета“, Френсис Фукујама славодобитно је прокламовао време „краја историје“, уверавајући свет да либералним демократијама западног типа нема алтернативе у будућности. Ипак, време је најбољи показатељ и оно често изненадно демантује и најфанатичније заточнике владајуће идеологије.

Есхатолошке конструкције идеолошки обојене још једном су пале на тесту историје. Криза савременог капитализма толико је дубока да јој нико не наслућује крај. Она је у том већа јер је после слома држава совјетског лагера, које су покушале да изграде социјалистички друштвени поредак, талас ревизије анулирао сва њихова постигнућа. Данас, са значајне временске дистанце, када нам над мислима не бди цензор комунистичке партије и када је потоњу антикомунистичку ревизију демантовала стварност кризе, више него пре јавила се потреба да преиспитамо прошлост која је наступила непосредно после завршетка Другог светског рата.

Историчар у свом трагању за истином мора да се ослободи стега прошлости и да независно просуђује без идеолошки оптерећујућих конструкција. Колективно сећање једног народа склоно је да у себе утка идеолошки обојене мотиве. Пристрасност се и после толико деценија није изгубила из нашег научног и јавног мњења. И даље се робује старим поделама, унуци и праунуци у руху историчара се деле на „црвене“ и „беле“, као да битке које су војевали њихови преци нису завршене пре скоро осам деценија. То целу ствар чини посве деликатнијом. Но, потреба је тим већа за разјашњењем једног историјског тока коме нису биле стране револуција, конфискације, терор власти, принуде у име светлије будућности, радне акције омладине, беспопштедно жртвовање, обнова порушене земље, глад и свеопшта беда, те напоследку слепа загледаност у „прву земљу социјализма“ коју је у „усијаним“ главама југословенских комуниста оличавао СССР. Економија је и тада, као и данас, била једно од најкрупнијих питања које се у послератном времену свакодневно наметало. Други светски рат, претходница тих дешавања, био је по много чему исходиште бројних противречности које су се у својим стремљењима судариле на прелазу четврте и пете деценије двадесетог века. Највећи ратни сукоб у дотадашњој људској историји од самог почетка био је сублимација процеса дугог трајања који су у себи носили разнородне антагонизме. Доба екстрема прерасло је у рат религија, цивилизација, култура, раса, привредних система, идеологија, а Југославија је на одређени начин била мала позорница на којој су се сви ови феномени у екстремним облицима испољавали током четворогодишњег рата. Југославију,

„Европу у малом“, крај Другог светског рата затекао је у тотално измењеном друштвеном поретку. У Југославији су се после успешно изведене аутентичне револуције на власти нашли комунисти, који су прокламовали обнову привреде и преображај друштва на потпуно другачијој основи. Победа у рату и усвајање совјетских искустава изградње привреде и друштва, прихватањем командно-планског привредног модела, били су део једног ширег процеса чији се корени могу пратити од октобра 1917. године.

Југославија се већ крајем 1944. године, после здруженог подухвата ослобођења Србије и Београда од стране Црвене Армије и Народноослободилачке војске Југославије, нашла у совјетској интересној сфери утицаја. Револуционарна плима је после пробоја Сремског фронта „преплавила“ целу Југославију, а Комунистичка партија Југославије је, захваљујући организованој војној сили којом је неприкосновено руководила, притом поштујући међународне околности, корак по корак учвршћивала власт у земљи. Крај тог процеса обележило је доношење Устава 31. јануара 1946. године, чиме је Партија заправо успоставила тоталну власт у земљи. Усвајање совјетских метода у земљи, са чиме се започело јесени 1944. године, било је видљиво у свим сегментима друштва, али је динамика овог процеса имала неуједначен ток. Привреда је заузимала посебно важно место, јер је руководство КПЈ улагало велику енергију у циљу превазилажења економских проблема. Ратна разарања, велики људски губици, огромни проблеми око исхране становништва, свакодневна беда и оскудица, били су само неки од проблема који су попут „дамокловог мача“ висили над главама нових југословенских властодржаца. Но, нови систем рада, оснивање великог броја нових институција и бирократизација друштва, која је била логичан исход тих тенденција, биле су саставна обележја југословенске одлучности да усвоји механизме совјетског привредног система у правцу превазилажења свеопште друштвене и економске кризе. Опонашање совјетских искустава у домену привреде било је потпуно, а прихватање и институционализација командно-планске привреде током 1946. године била је потврда тих стремљења. Период послератне реконструкције земље који се одвијао све до краја априла 1947. године, био је истовремено и време убрзане транзиције и великих друштвених ломова, а ово изразито динамично доба, у коме су се крупни догађаји ређали као на „филмској траци“, било је само почетак једног великог, до тада на балканском простору незапамћеног друштвеног експеримента какав је био Први петогодишњи план изградње Југославије. Петогодишњи план, током чијег трајања су се одиграле крупне економске, друштвене али и политичке промене, како на унутрашњем, тако и на спољнополитичком плану, представља темељ државе која је постојала наредних четрдесет година.

Период привредне обнове Југославије после рата и спровођења Првог петогодишњег плана индустријализације остао је до данашњег дана слабо истражена област српске и југословенске прошлости. У послератној запаљивој реторици југословенски комунисти су као најважнији политички капитал себи приписивали успешну обнову и изградњу земље и стога су југословенска и српска историографија у време социјализма морале с пуно обазривости да приступају обради ове теме. Иако су идеолошке стеге благо попустиле реформама југословенске привреде и друштва почетком 60-их година 20. века, надзор над „историјском истином“ ни у каснијем времену није давао неопходну слободу перу историчара да се „размаше по хартији“. Први радови у научној историографији о послератном периоду југословенске прошлости подударују се са реформама из 60-их година. Хронолошки оквир ових дела обухватао је период послератне обнове земље (1944–1947) и Првог петогодишњег плана (1947–1951), а тематски је фокусиран готово искључиво на политичке и правне прилике тог времена, док је економска проблематика само маргинално третирана.

Један од првих историчара који управо у то време објављује дела на ову тему био је професор Бранко Петрановић. Врстан познавалац методологије правних и историјских наука, ђак Филозофског и Правног факултета у Београду, Б. Петрановић је кроз монографије „Политичке и

правне прилике за време привремене владе ДФЈ“ и „Политичка и економска основа народне власти у Југославији за време обнове“ успео да обради најзначајније сегменте из периода обнове Југославије. У овим делима Б. Петрановић је представио политичке прилике у послератној Југославији сагледавајући их у више димензија. Он посебно осветљава однос владајуће Комунистичке партије Југославије и опозиционих грађанских партија и политичара, не пропуштајући притом да политичке процесе у земљи стави у међународни контекст и покаже узајамну везу утицаја међународних чинилаца на домаће прилике. У овим делима професор Петрановић примећује значај који су законодавна акта нових власти имала на привредне прилике, подробно објашњавајући последице тих закона и резултате до којих су они довели. Привреду професор посматра кроз призму искључиво политичких и правних прилика, али не пропушта да нагласи значај самих привредних кретања на целокупно друштво. Током наредних деценија плодотворног бављења историјом, Петрановић је објавио неколико монографија и збирки извора које су се само посредно тичале послератне југословенске привреде, али су својим садржајем давале могућност за сагледавање опште слике прилика у земљи. Савременик и учесник историје овог периода, а потом и њен тумач, професор Петрановић био је пионир у проучавању економске историје социјалистичке Југославије, а његова дела постала су поуздан компас за даља истраживања ове проблематике.

Каснија истраживања парцијално су дотицала ову тему, ослањајући се углавном на истраживања Петрановића. Међу тим делима налазе се монографије Момчила Митровића „Душтвено економске промене и организација управљања привредом у Србији 1944-52. године“ и Марије Обрадовић „Народна демократија у Југославији 1945–1952“. М. Митровић је своје дело географски ограничио искључиво на простор НР Србије у периоду обнове, спровођења првог петогодишњег плана и почетака радничког самоуправљања. Главну карактеристику овог дела представља претерана идеолошка пристрасност и негирање постојања совјетских узора. У изворима је неосновано његово наглашавање искључиво предратних и ратних партијских „концепција“ о преображају друштва и привреде као јединих узора послератне радикалне трансформације (иако КПЈ пре рата никада није била у прилици да у пракси организује привреду и друштво и тиме стекне било какво сопствено искуство управљања), те је тежак, слабо разумљив и идеологизован речник. На крају, Митровић улази у обрачун са сведочанствима опозиционо оријентисаних савременика који су писали о том времену, додељујући себи улогу арбитра, што у вредносном смислу дискредитује његову књигу у целини. Монографија М. Обрадовић је нешто савременија. Хронолошки оквир њеног дела се подудара са Митровићевим, али обухвата простор целе Југославије. М. Обрадовић на трагу радова Б. Петрановића анализира политичке оквире овог периода и са политиколошких позиција расветљава у општим цртама имплементацију совјетских економских механизма у југословенској привреди.

Новије дело које се исто тако бави овом проблематиком је монографија Иване Добривојевић „Selo i grad, transformacija agrarnog društva Srbije 1945–1955“. Акцент И. Добривојевић ставља на модернизацијске домете југословенског друштва који су последично везани за резултате Првог петогодишњег плана и првих година радничког самоуправљања. Страна историографска литература није се бавила питањима послератног економског развоја Југославије. Изузетак је синтеза Мари Јанин Чалић „Istorija Jugoslavije u 20. veku“, која је на вертикали југословенске историје посветила неколико страна овом периоду прошлости. Из угла економске науке значајан допринос расветљавању ове теме дао је Мијо Мирковић у свом делу „Изградња социјалистичке економије у Југославији“. М. Мирковић својим тумачењима пружа увид у економске и друштвене процесе који су претходили и одвијали се у послератној социјалистичкој трансформацији привреде и друштва. Његов структуралистички приступ омогућава сагледавање свих сегмената друштва и њихове улоге у развоју југословенске привреде. Значајна су и дела других економиста, попут оних Николе Чобелића, Драгутина Марсенића,

Душана Чалића, Илије Росића, Николе Узунова и Радмиле Стојановић, која су у ширем временском контексту парцијално третирали ову тему. Социолог Цветко Костић својим радовима на тему трансформације сељака у индустријске раднике указао је на значај још једног круциалног питања за разумевање епохе којом се бавимо.

Истраживања на тему обнове, изградње и функционисања послератне југословенске привреде наметнула су још на предавањима током летњег семестра треће године студија историје на Филозофском факултету у Београду. Професор Љубодраг Димић је на предавањима често знао да апострофира значај истраживања социјалистичког привредног система у послератној Југославији. Недостатак радова из привредне историје социјалистичке Југославије и велико интересовање за економију и њен несумњиво огроман утицај на историјске процесе, утицали су да одаберемо ову тему. У почетку је испливало логично питање: Одакле почети истраживање ове посве сложене теме? После много мисаоних лутања и недоумица, решење се природно наметнуло и одговор на њега је гласио: од почетка! На почетку је требало обавити хеуристички део посла и испитати архивску грађу прве послератне деценије. Увид у архивске историјске изворе навео нас је на закључак да прво треба почети са истраживањем увођења и спровођења командно-планске привреде у Југославији по узору на СССР, а потом тему проширити на проучавање привредне обнове као прелазног периода ка потпуној имплементацији совјетских метода руковођења у југословенску привреду, те индустријску изградњу земље у периоду од 1944. до 1952. године. Фокус нашег рада базиран је на индустрији, рударству и електропривреди као главним носиоцима социјалистичког концепта модернизације привреде и друштва, али смо у циљу целовитог приказа укључили и остале сегменте привреде како бисмо употпунили разумевање ове изразито динамичне епохе југословенске прошлости.

Поред дилема у вези са хронолошким границама и структуром рада, поставило се и друго питање географске природе: Да ли се у раду фокусирати искључиво на простор Србије или на Југославију? Ову дилему решили смо обухвативши у раду простор целе Југославије јер сва сложеност унутрашњих економских кретања не може бити парцијално посматрана. Притом смо имали у виду да је Устав из 1946. године дефинисао Југославију као централизовану федерацију и доминантну мисао њених тадашњих руководилаца да је привредна интеграција целе земље кључни предуслов њене политичке стабилности. Усвајање совјетског модела само потврђује оваква хтења. Следећа недоумица односила се на начин излагања материје. Поставило се питање који метод прихватити: Да ли усвојити хронолошки или тематски приступ излагања? Унисону одлуку за сва поглавља нисмо могли донети, па смо се одлучили да комбинујемо и један и други метод.

Рад је заснован на методолошким начелима историјске науке која подразумева темељан хеуристички поступак, анализу и синтезу и на крају експозицију. Односно, усмерили смо се на сакупљање архивских и других историјских извора, као и њихово критичко вредновање, чега је овај рад резултат. Изворну основу рада чини необјављена и објављена архивска грађа домаће и стране провенијенције, дневници, мемоари, теоријски и политички списи савременика, штампа и периодика. Поред историјских извора, у писању овог рада коришћена је релевантна домаћа и страна научна литература. Настојали смо, где је то било могућно, да у раду применимо мултидисциплинарни методолошки приступ и да сублимацијом метода историјске науке са другим друштвеним, хуманистичким и природним наукама као што су економија, социологија, филозофија, географија и математика, боље расветлимо тему коју смо истраживали. Током писања овог рада појавило се још једно битно методолошко питање, које се односи на једну од кључних бољки српске и југословенске историографије, а тиче се „неумерене склоности“ претходних генерација историчара ка претераној генерализацији. Полазећи од идеје да је људско друштво скуп скупова и у оквиру тих скупова бројних подскупова, навело нас је на закључак да се слика прошлости једног друштва једино може анализирати фрагмент по фрагмент, како би се

на крају могао склопити целовит мозаик прошлости једног народа. Другим речима, трудили смо се да применимо индуктивну методу логичког закључивања, односно да истражимо већи број појединачних примера пре него што би прибегли доношењу општих закључака.

Структуру рада чине Увод, четири главе и закључак. У уводу смо анализирали политичке прилике у земљи и пружили преглед основних међународних односа Југославије са великим силама и осталим државама Европе с којима су развијане активније везе током послератне индустријализације земље (1947–1952). Проматрањем радикалних друштвених промена показали смо у којој мери се југословенско друштво трансформисало у овом периоду.

Прва глава је посвећена идејним узорима који су утицали на почетне кораке у изградњи привредног система и оснивање планских институција у прелазном периоду (1945–1947), пре почетка Првог петогодишњег плана. Потом смо осветлили рад централног планског тела, Савезне планске комисије, на доношењу Закона о Првом петогодишњем плану, који је представљао до појединости разрађен пројекат привредног развоја земље. Тумачењем планова изградње земље показали смо на који начин су творци југословенског Петогодишњег плана пројектовали индустријализацију земље. После тога смо приказали како је текло планирање у привреди и како су се методологија и систем рада мењали у складу са унутрашњим и спољним околностима.

Друга глава је обухватила планове развоја рударства и вишедеценијских планова електрификације које је држава усвојила у освит Првог петогодишњег плана, а посебно оне које је требало реализовати током тог периода. Указали смо на пораст сировинске и енергетске базе, као неодвојиво везане за темпо индустријализације, и указали у којој мери је изградња рударских и електричних постројења и модернизација постојећих пратила потребе новоизграђених индустријских капацитета.

Трећа глава даје осврт на индустријско наслеђе Социјалистичке Југославије, као и планове изградње нових привредних објеката и модернизацију постојећих у лакој и тешкој индустрији. Пажњу смо потом усмерили на процес изградње индустријских предузећа, те у којој мери су иста утицала на промену привредне структуре по завршетку општедржавног плана изградње земље.

Четврта глава је посвећена имплементацији совјетских метода корпоративне организације привреде и начинима на који је спровођена кадровска политика у пракси, те како се нови тип организације и управљања одразио на укупну ефикасност привреде. Осим тога, показали смо методе функционисања које су преузете из совјетске праксе. Напошетку смо осветлили питање трансфера знања и технологија које су долазиле из иностранства, од стручњака до машина, као и њихов допринос побољшању привредних капацитета.

Закључак обухвата сажимање изнетих података и анализа, поређење добијених с постојећим резултатима о југословенској привредној политици у првој деценији после Другог светског рата, као и домете индустријализације и електрификације у сложеним послератним спољним и унутрашњим околностима.

Основу нашег рада највећим делом чини необјављена грађа похрањена у Архиву Југославије, Архиву Србије, Архиву Републике Словеније, Архиву Војводине, Архиву Народне банке Србије и Дипломатском архиву Министарства спољних послова Републике Србије, а поред тога и мноштво објављених збирки архивских докумената. Статистички годишњаци Краљевине Југославије и Федеративне Народне Републике Југославије пружили су нам драгоцене квантитативне податке уз помоћ којих смо показали производне домете привреде, правце спољнотрговинске сарадње, структуру југословенског извоза и увоза и значај појединих трговинских партнера за развој југословенске привреде. Од остале периодике користили смо недељнике и месечнике *Дуга*, *Народна држава*, *Наука и техника*, *Саобраћај*, *Службени лист ДФЈ/ФНРЈ*, *Техника* и *Вјесник рада*. У погледу штампе ту су најтиражнији дневни лист *Политика* и гласило КПЈ *Борба*, као и листови *Двадесети октобар*, *Млади Борац*, *Рад* и *Вести*. Литература која тематски обрађује искључиво овај период садржана је у делима Бранка Петрановића

„Политичке и правне прилике за време привремене владе ДФЈ“ и „Политичка и економска основа народне власти у Југославији за време обнове“, али и у радовима Момчила Митровића, Марије Обрадовић и Иване Добривојевић. Ова тема је парцијално обрађена у радовима економисте Мија Мирковића „Изградња социјалистичке економије у Југославији“, као и других економиста попут Николе Чобелића, Драгутина Марсенића, Душана Чалића, Илије Росића, Николе Узунова, Радмиле Стојановић и социолога Цветка Костића. У нашем раду користили смо разноврсну домаћу и страну литературу с циљем да што боље расветлимо и повежемо унутрашње друштвене и политичке односе и укупни положај Југославије у односу на друге државе Европе.

1. УВОД: УНУТРАШЊЕ И МЕЂУНАРОДНЕ ОКОЛНОСТИ

1.1 Политичке прилике у земљи

Југославија у вртлогу Другог светског рата

Напад Трећег Рајха на Краљевину Југославију априла 1941. године био је по много чему прекретница у политичкој историји југословенског простора. У краткотрајном рату, војска Краљевине Југославије показала се недораслом задатку одбране земље. Иако је било више појединачних чинова херојског отпора непријатељу, немачке армије су брзим маневрима ефикасно запоселе стратешки најважније комуникације и без великог отпора савлађивале слабо организоване и недовољно добро опремљене југословенске јединице. Раздирана унутрашњим етничким тензијама и притиснута силовитим ударом Вермахта, југословенска држава била је за свега дванаест дана избрисана са политичке карте Европе. Премда није дошло до званичног чина потписивања капитулације, држава је посредством владе у егзилу, наставила да постоји.¹

После пораза у Априлском рату, Југославија је подељена између Немачке и њених савезника. Осим несумњиве стратешке важности за даље продирање на Исток, Југославија је, према плановима немачких стратега, била од великог економског значаја за привреду Трећег Рајха. Због обавеза према савезницима, Немачка није могла рачунати на директну територијалну окупацију целе Југославије. Упркос томе, Немачка је на конференцији у Бечу крајем априла 1941. године успела да обезбеди апсолутни монопол на експлоатацију стратешких сировина на читавом југословенском простору. Немачка, чије су војне снаге одлучујуће допринеле освајању Југославије, свој интерес је превасходно фокусира на природне ресурсе и виталне комуникације које су моравском и вардарском долином водиле према Грчкој. Договором Немачке и Италије на конференцији у Бечу 24. априла 1941. године, на којој је расправљано о подели освојених територија, силе Осовине су ставиле тачку на расподелу југословенских територија.²

Покоравањем Југославије и Грчке нацисти су приступили уређењу овог простора и регулисању односа са својим савезницима. Приликом поделе Југославије, Немачка је морала да решава два проблема: да сачува своје војно-стратешке и економске интересе које је на овом простору већ обезбедила и да истовремено задовољи ревизионистичке претензије својих савезника Италије, Мађарске и Бугарске.³ Брзо решавање овог питања постало је нарочито актуелно зато што је предстојало спровођење најважнијег дела националсоцијалистичког политичког програма – рат против Савеза Совјетских Социјалистичких Република (у даљем тексту: СССР). Пошто Немачка није планирала разбијање Југославије у непосредној будућности, њени политички и привредни кругови нису имали изграђену концепцију у вези са југословенским територијама после њихове пацификације. Организација привреде у окупираној Југославији и њено експлоатисање за потребе Рајха поверено је опуномоћенику за Четворогодишњи план

---

¹ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988, Kraljevina Jugoslavija 1914–1941*, I, (Beograd: Nolit, 1988), I/385–412; Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941, Uzroci i posledice poraza*, I–II, (Beograd: Narodna knjiga, 1984), II/621–671; Марко Б. Милетић, *Априлски рат у Дравској и Хрватској бановини, Прва група армија Југословенске војске у рату 1941. године*, (Београд: ИСИ, 2020), 253–270; Милош Жикић, *Априлски рат у Моравској бановини, Пета армија Југословенске војске у рату 1941.*, (Београд, ИСИ, 2020); Жељко Видаков Зиројевић, *Јунаци априлског рата 1941. г.*, (Крагујевац: СУБНОР, 2020); Будимир Поточан, *Небо је горело: наши ваздухопловци у Априлском рату 1941. године*, (Београд: Вукотић медиа, 2021).

² Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992), 97–132.

³ B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988, Narodnooslobodilački rat i revolucija 1941–1945*, II, (Beograd: Nolit, 1988), 25–27; Jovan Marjanović, *Ustanak i narodno-oslobodilački pokret u Srbiji 1941*, (Beograd: Institut društvenih nauka, 1963), 19–20.

привреде Рајха, Херману Герингу. Стога, чим је постало извесно да ће рат на Балкану брзо бити окончан, немачки министар спољних послова Јоаким фон Рибентроп упутио је позиве надлежним установама Рајха – Врховној команди Вермахта, Министарству привреде Рајха, Министарству спољних послова и Уреду за четворогодишњи план привреде Рајха – да пошаљу своје представнике у Беч на договор око утврђивања немачких интереса и заузимања заједничког става на предстојећим преговорима са савезницима. Састанак је одржан 18. и 19. априла у бечком хотелу „Империјал“. У улози представника Четворогодишњег плана немачке привреде, коме су поверена сва права за руковођење и експлоатацију привреде на Балкану, одређено је да састанку присуствује Франц Нојхаузен. Њему је, као најбољем познаваоцу привредних прилика на југословенском подручју, припала саветодавна улога у обезбеђивању немачких привредних интереса на југословенским подручјима која су припала осталим осовинским савезницима. Немачка је током наредних дана у Бечу успела да склопи споразум са својим савезницима и том приликом закључено је да сви најважнији рудници у спорним зонама остану у немачким рукама.⁴

Окупацијом Југославије створена је могућност непосредне и потпуне немачке контроле над целокупном привредом. Међутим, било је неопходно да се у најкраћем року успостави систем привредне управе како би могло да се настави функционисање економије. Франц Нојхаузен допутовао је из Беча у Београд и одмах после капитулације Краљевине Југославије отпочео формирање органа будуће привредне управе. Званично је именован за опуномоћеника Четворогодишњег плана у Србији 26. априла, а преношење права привредне управе од Команде копнене војске утврђено је почетком маја договором између Хермана Геринга и команданта Копнене војске фелдмаршала Фон Браухича. Повереништво опуномоћеника за спровођење четворогодишњег плана немачке привреде у Србији основано је под називом Штаб генералног опуномоћеника за привреду у Србији (*Generalbevollmächtigter für Wirtschaft in Serbien*). Иако је Штаб формално био део Управног штаба Војноуправног команданта Србије, практично је деловао као самостална институција у оквиру немачког окупационог система на Балкану, независна од оперативне команде, окупационе управне власти и полицијског апарата и подређена једино опуномоћенику за Четворогодишњи план привреде Рајха. Овлашћења Генералног опуномоћеника за привреду у Србији на привредном плану била су готово неограничена. Систем руковођења привредом је функционисао тако што је главни координатор немачке привреде, Херман Геринг, свом поверенику у Србији, Нојхаузену, слао одређене захтеве у области привреде. Овај је те захтеве морао да испуни бирајући методе према сопственом нахођењу, мимо закона које је прописивала окупациона управа и утврђених договора с локалним властима. При том за своје одлуке није био одговоран војним властима у Србији, под чијом се ингеренцијом формално налазио његов штаб.⁵

Склапањем Тајног протокола 16. маја 1941. влада Независне Државе Хрватске (у даљем тексту: НДХ) је Немачкој уступила апсолутни монопол на експлоатацију минералних богатстава на целој територији. Немачка је овим потезом обезбедила тоталну експлоатацију најважнијих сировина на југословенском простору. Почетком јуна, када је обједињена војна управа на Балкану, Војнопривредни штаб Србије је преименован у Војнопривредни штаб Југоистока. Тим чином немачки официр за војну привреду у Загребу, постао је директно подчињен Ф. Нојхаузену у погледу свих питања у вези са привредом НДХ. Почетком децембра 1942. Ф. Нојхаузен је именован за изванредног опуномоћеника за производњу металне руде у Југоисточној Европи.

---

⁴ Ferdo Čulinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, (Београд: Војноиздавчки завод, 1970), 60–90; Душан Лукач, *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope 1941–1945*, III, (Београд: Балканолошки институт SANU, 1987), III/15–24; Драган Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, (Београд: ИНИС, 2002), 122–128.

⁵ *Zbornik NOR*, XII-1, doc. 294, (Београд: Војноисторијски институт, 1973), 826–827.

После овог именовања контролисао је целокупну рударску производњу и на том пољу имао је неограничене ингеренције на подручју окупиране Југославије и Балкана све до краја рата.⁶

Темељи „нове“ Југославије. Рат, револуција и Друго заседање АВНОЈ-а

Нападом Трећег Рајха на СССР 22. јуна 1941. године покренути су процеси који су из темеља изменили глобални поредак.⁷ Силовит замах немачког продора на исток лета 1941. године и драматични порази Црвене Армије у првим месецима рата претили су да збришу совјетску државу са политичке мапе света. Када се целом свету учинило да је Совјетска Русија пред падом, њене армије су надомак Москве зауставиле немачку војну машину и начиниле снажну контраофанзиву одбацивши непријатеља стотину километара назад.⁸ Сви следећи покушаји Хитлерових снага да нанесу одлучујући пораз СССР-у су пропали, а онај код Стаљинграда имао је судбоносан значај по даљи ток рата.⁹ Избијање Црвене Армије на западне границе лета 1944, а потом силовит продор према Немачкој и тријумфални улазак у Берлин последњих априлских дана 1945. године, били су догађаји који су коренито променили однос снага не само на простору Европе, већ и на планетарном нивоу.¹⁰ Држава Совјета, сваким пређеним километром и Вермахту одузетим педљем земље, ширила је глобални утицај. Тиме је урадила оно што је без успеха покушала две деценије раније неуспелим револуционарним походом ка Немачкој када је била заустављена на Висли – „извезла је револуцију“ ван сопствених граница, али с једном битном разликом, овога пута је наишла на савезнике који су се борили за „заједничку ствар“.¹¹

Пламен револуције запаљен лета 1941. у планинама Југославије под вођством Комунистичке партије Југославије израстао је до лета 1944. године у политички покрет који је иза себе имао, мерено глобалним аршинима, респектабилну војну силу од неколико стотина хиљада бораца.¹² Народноослободилачки покрет је, активним дејством по заједничком непријатељу у позадини главних фронта, везивао значајне снаге окупатора и тиме на одређени начин смањивао притисак на СССР. Југословенски комунисти су током рата успели да од једне, уочи рата мале, илегалне партије, и у Москви одбачене као безначајне, створе ефективну организацију која се од првих дана борбе за ослобођење није много трудила да сакрије идеолошка знамења и револуционарне циљеве. Тактичка уступања су била изнуђена углавном односима СССР-а према западним савезницима.¹³ Вођство партизанског покрета у оквиру ових релација, нарочито после, са политичке тачке гледишта ирационалних стратешких грешака почињених током првих месеци

⁶ Jozo Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945, okupacija i kolaboracija*, (Zagreb: Europapress holding, 2010), 694; *Zbornik NOR*, XII-1, doc. 294, 827.

⁷ Mark Mazover, *Mračni kontinent, Evropa u dvadesetom veku*, (Beograd: Arhipelag, 2011), 202–205; Volker R. Berghahn, *Europe in the Era of Two World Wars, From Militarism and Genocide to Civil Society, 1900–1950*, (Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2006), 134.

⁸ Jeremy Black, *World War Two, A Military History*, (London: Routledge, 2003), 74–87; Geoffrey Jukes, *The Second World War, The Eastern Front 1941–1945*, (New York & London: Routledge, 2005), 23–80.

⁹ Michael Jones, *Total War, From Stalingrad to Berlin*, (London: John Murray, 2011), 44–67.

¹⁰ Giuseppe Boffa, *Povijest Sovjetskog Saveza II, Od Domovinskog rata do položaja druge velesile, Staljin i Hruščov 1941–1964*, (Opatija: Otokar Keršovani, 1985), II, 184–191; Antony Beevor, *The fall of Berlin 1945*, (New York: Penguin Books, 2002), 386–405; Peter Calvocoressi, Guy Wint, John Pritchard, *Total War, The Causes and Courses of the Second World War*, (London: Viking, 1989), 569; Константин К. Рокосовски, *Војничка дужност*, (Београд: БИГЗ, 1977), 292–479.

¹¹ Историјски архив Београда (ИАБ), Легат Влајка Беговића (ЛВБ), 2821–8, *Социјалистички привредни систем*, 10; Ivan T. Berend, *Ekonomska istorija Evrope u XX veku, Ekonomski modeli od laissez-faire do globalizacije*, (Beograd: Arhipelag, 2009), 174–175.

¹² Nikola Anić, Sekula Joksimović, Mirko Gutić, *Narodno oslobodilačka vojska Jugoslavije, Pregled razvoja oružanih snaga Narodnooslobodilačkog pokreta 1941–1945*, (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1982), 341–402.

¹³ Marcia Christoff Kurapovna, *Shadows on the Mountain, The Allies, the Resistance, and the Rivalries That Doomed WWII Yugoslavia*, (New Jersey: John Wiley & Sons, 2010), 191–210.

грађанског рата и потом „левих скретања“ почетком 1942. године, покушавало је да ублажавањем радикалних поступака поправи сопствене позиције. Иако је доминирала политика ослонца на Москву, обриси суверене политике иманентне аутентичним револуционарним покретима били су јасно видљиви. Политички потези Политбироа ЦК КПЈ су после бурног једногодишњег ратног искуства постали зрелији, а револуционарни планови су вештије артикулисани у складу са међународним околностима.¹⁴

Успешни политички маневри на унутрашњем плану, који су кореспондирани са међународном ситуацијом, почели су оснивањем Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије (АВНОЈ) у Бихаћу 27. новембра 1942. године. Овај потез индуковала је операција „Бакља“ која се одиграла две недеље раније, а током које су западни савезници извршили победнички десант на обале северне Африке одакле је даље паланирано ликвидирање преосталих немачких и италијанских снага на афричком континенту и удар на јужно крило Осовине инвазијом Италије. Југословенски комунисти су постали свесни да се ратна срећа постепено мења у корист савезника, као и да се англоамерички фактор у будућности мора озбиљно узети у обзир приликом доношења свих важнијих одлука. С тим у вези је ова иницијатива југословенских комуниста била постављена у правцу обједињавања широког спектра антифашистички оријентисаних грађанских странака и личности, а све у циљу легитимисања КПЈ као водеће политичке снаге у земљи. Отуда схватање челних људи КПЈ да не би требало да се заостаје за постепеном променом односа снага на европским ратиштима, те да се преузимањем политичке иницијативе једино може изградити доминантан положај у земљи и наметнути сопствени поглед на домаћа питања међународном фактору. Водило се рачуна да се социјална питања, а поготову питање промене својинских односа, потисну како би се избегла конфронтација са Великом Британијом и Сједињеним Америчким Државама (у даљем тексту: САД). Током 1943. године стечен је огроман капитал победоносним борбама против Југословенске војске у отаџбини (у даљем тексту: ЈВО) и успешним маневрима у току којих је избегнута опасност да покрет буде уништен у офанзивама које је у пролеће и лето предузео Вермахт. Одлучујуће победе Антифашистичке коалиције код Стаљинграда, а потом и Курска, инвазија на Италију и њена капитулација, поклопиле су се са војним успесима комунистичких снага у Југославији.¹⁵

Крајем 1943. године САД и Велика Британија биле су потпуно свесне да партизанске снаге предвођене Јосипом Брозом Титом држе под својом непосредном контролом велике делове централне Југославије и да су једина сила на терену способна да се ефикасно супроставља Немцима на том делу Балкана.¹⁶ Састанак „велике тројице“ у Техерану 28. новембра и заједничка одлука три велике силе да се пружи пуна подршка партизанском покрету били су потврда таквог погледа на стање ствари у Југославији.¹⁷ У тим околностима КПЈ је сазвала Друго заседање АВНОЈ-а у Јајцу 29. новембра 1943. године на коме је одлучено да се Влади у егзилу и краљу Петру II Карађорђевићу забрани повратак у земљу, да се Југославија конституише на федералним принципима, АВНОЈ прогласи за врховно законодавно и извршно представничко тело, као и да се формира Национални комитет ослобођења Југославије (НКОЈ) (привремена влада) на челу са

¹⁴ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988, Narodnooslobodilački rat i revolucija 1941–1945*, II/81–238.

¹⁵ *Jugoslavija 1918–1988. Tematska zbirka dokumenata*, priređivači В. Petranović i Momčilo Zečević, (Београд: Rad, 1988), 553–663; Ричард Ц. Кремington, *Балкан после Другог светског рата*, (Београд: Клио, 2003), 23–30; Харолд Александер, *Мемоари 1940–1945*, (Београд: БИГЗ, 1979), 40–54; Charles Messenger, *The Second World War in the West*, (London: Cassell, 1999), 117–166; Paul Collier, *The Second World War, The Mediterranean 1940–1945*, (New York & London: Routledge, 2005), 1–41.

¹⁶ Foreign Relations of the United States (FRUS), Diplomatic Papers (DP), 1943, Europe, Volume II, Document 887, The Chargé in the United Kingdom (Bucknell) to the Secretary of State, London, December 8, 1943.

¹⁷ *Napukli monolit, Jugoslavija i svet 1942–1948.*, priređivači Ljubodrag Dimić i Aleksandar Životić, (Београд: Arhipelag/Službeni glasnik, 2012), 68–69.

Ј. Б. Титом који је истовремено именован за маршала.¹⁸ Социјална тематика била је у потпуности скрајнута као и годину дана раније, како би се избегло заоштравање односа са западним савезницима, а Тито је још једном подвукао неопходност уједињења свих патриотских снага зарад коначне победе над заједничким непријатељем.¹⁹ Тешке борбе против Немаца, које су уследиле током прве половине 1944, претходиле су победоносном продору Народноослободилачке војске у Србију лета исте године. Битка за Србију резултирала је победом, а ослобођењем Београда у садејству са Црвеном Армијом 20. октобра 1944. године створена је чврста основа за протеривање непријатељских снага из западних делова земље.²⁰

Од ослобођења Београда до ослобођења Југославије

Ослобођењем Београда у јесен 1944. године створена је основа за почетак потпуног правног и економског организовања власти на новим принципима. Преласком Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије (АВНОЈ), Националног комитета ослобођења Југославије (НКОЈ), Врховног штаба и Централног комитета Комунистичке партије Југославије (ЦК КПЈ) у ослобођени Београд, крајем октобра, покренут је обиман рад на санирању тешких привредних прилика, организацији институција власти, законодавној делатности, планирању завршних ратних операција и борби за међународно признање. Централни органи нове власти, АВНОЈ и НКОЈ, уласком у последњу фазу рада, утирали су пут бржем учвршћивању новог поретка доношењем “уредби са законском снагом”.²¹ Прва таква правна одлука донета је већ у новембру 1944. године, а односила се на експропријацију имовине окупатора и његових сарадника. Овом одлуком, у државну својину је прешла имовина која је била у власништву Трећег Рајха, грађана Југославије немачког порекла који су током рата сарађивали или се борили на страни Немачке, као и имовина свих оних држављана Југославије који су пресудом грађанских или војних судова проглашени кривим због свог држања током рата. Имовина лица која се нису налазила у земљи прешла је под компетенције Државне управе народних добара (ДУНД)²², док је под секвестар стављена имовина коју су окупаторске власти присилно отуђиле. Овом административном мером нове власти су стекле материјални ослонац и започеле радикалне промене у сфери друштвено-економских односа, ставивши до знања свим противницима новог режима, којим правцем ће се кретати нова југословенска држава.²³

Са усложњеним унутарполитичким околностима под крај 1944. године јавила се потреба

¹⁸ Pero Morača, „Komunistička partija Jugoslavije u periodu oslobodilačkog rata i revolucije (april 1941 – maj 1945)”, u: *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, urednik Rodoljub Čolaković, (Beograd: Institut za izučavanje radničkog pokreta, 1963), 396–397; Ljubiša Korać, *Organizacija federacije u socijalističkoj Jugoslaviji 1943–1978* (Beograd: Arhiv Jugoslavije/Globus, Beograd/Zagreb), 26–30.

¹⁹ Fitzroy Maclean, *The Heretic, The Life and Times of Josip Broz Tito*, (New York: Harper 6c Brothers Publishers, 1957), 159–208.

²⁰ B. Petranović, *AVNOJ i revolucionarna smena vlasti 1942–1945*, (Beograd: Nolit, 1976), 333–335.

²¹ Isto, 335–339.

²² Државна управа народних добара (ДУНД) је основана ради надзора и управе над имовином која је прешла у државну својину или је већ била у државној својини. Разлог за оснивање ове установе лежи у покушају да се изврши концентрација економских субјеката у рукама државе и да се тиме обезбеде материјална средства у прво време за окончање рата, а потом и за обнову и изградњу Југославије. Стога, њена организација је од почетка била строго централизована, а потреба за постојањем ове институције почела је да губи значај крајем 1945. године, да би укидањем њених републичких агентура, земаљских управа народних добара, јануара 1946. године, и ДУНД фактички изгубио своје компетенције. ДУНД је званично укинут 16. августа 1946. године, када су његове надлежности пренете на Комисију за народну имовину владе ФНРЈ (Момчило Митровић, *Друштвено економске промене и организација управљања привредом у Србији 1944–52 године.*, (Београд: Центар за културу Пожаревац, 1988), 188–194).

²³ Odluka Predsedništva AVNOJ o prelazu u državnu svojину neprijateljske imovine, o državnoj upravi nad imovinom neprisutnih lica I o sekvestru nad imovinom koju su okupatorske vlasti prisilno otuđile, od 1. novembra 1944. godine, *Jugoslavija 1918–1984, Zbirka dokumenata*, priređivači B. Petranović i M. Zečević, (Beograd: Rad, 1985), 614.

за реорганизацијом НКОЈ, која се одвијала кроз укидање старих и оснивање нових повереништава, али и кроз формирање два нова привредна органа, Привредног савета НКОЈ и Комисије за привредну обнову земље у његовом саставу. Привредни савет (у даљем тексту: ПС) био је задужен за руковођење привредом и координацију свих привредних повереништава, а на челу ове институције налазио се председник кога је именовао НКОЈ. У састав Привредног савета улазили су повереници трговине и индустрије, финансија, пољопривреде, исхране, шума, руда, саобраћаја, грађевина и један представник повереништва одбране.²⁴

Нове комунистичке власти су оснивањем Привредног савета показале одлучност да консолидују привредни систем по узору на све развијене земље света, где је институција привредног савета и привредних саветника постојала пре рата.²⁵ Још је у Краљевини Југославији постојала иницијатива водећих југословенских економиста и привредника да се одговори изазову времена оснивањем једног оваквог привредног органа, који је установљен уредбом владе априла 1920. године, али перманентна политичка криза проузрокована међустраничким сукобима, партократијом и честим трзавицама на релацији Београд-Загреб, онемогућила је да се ова идеја реализује у пракси.²⁶ У исто време основана је и Комисија за привредну обнову земље која се налазила у саставу Привредног савета, а која је радила под руководством и контролом његовог председника. Потреба за активнијом улогом Комисије за привредну обнову земље јавила се већ у последњој фази рата, када је за потребе фронта требало обновити путеве, организовати у позадини индустријску производњу уз напрезање свих капацитета, скупити летину и обезбедити несметано снабдевање фронта. Са завршетком ратних операција њена улога постала је запаженија, а привредне потребе су одређивале њене задатке у обнови земље.²⁷ Ове две институције, а на првом месту ПС, показале су се кључним координаторима привредних кретања у периоду обнове земље.

Док су јединице НОВЈ првих месеци 1945. године водиле борбе против Вермахта и остатака оружаних снага НДХ у Срему, на политичком плану руководство КПЈ је водило борбу за признање револуционарних тековина народноослободилачке борбе.²⁸ Спољни притисак западних савезника био је главна препрека дефинитивном легитимисању КПЈ као руководеће политичке снаге у земљи. Из тог разлога, али и због могућности да се путем договора са грађанским снагама направи компромис преко кога би се ојачао међународни положај државе, врх Партије је проценио да је корисније избегавати конфронтацију са западним савезницима. На путу компромиса са грађанским снагама, који је почео Вишким споразумом (јун 1944. године) између председника НКОЈ Ј. Б. Тита и председника краљевске владе И. Шубашића, склопљен је и Београдски споразум. Према одредбама овог споразума требало је да се успостави јединствена привремена влада. Вођство нове Југославије се са тим у складу обавезало да ће спречити сваку агитацију усмерену против монархије и сложило се да питање државног уређења треба оставити Уставотворној скупштини. КПЈ је овим споразумом, којим се обавезала на поштовање грађанских права и слобода, хтела да отклони сумње западних савезника у револуционарни преврат у земљи. Партија је овом новом формом политичког деловања револуцију ставила у “легалне токове” њеним спровођењем уставотворним путем.²⁹

Покушаји краља Петра II Карађорђевића да оспори споразум током јануара 1945. године, када је увидео да је његов положај деградиран, остали су без успеха. Томе је нарочито допринела одлука савезника на Кримској конференцији под чијим је притиском уклоњена и последња

²⁴ Odluka o osnivanju Privrednog saveta Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije (decembar 1944), *Istorija socijalističke Jugoslavije*, приређивачи В. Петрановић и Џедомир Штрбач, I–III, (Београд: Радничка штампа, 1977), II/125.

²⁵ АЈ, Привредни савет Владе ФНРЈ (ПСВФНРЈ), 40–1–3, *Чланак о привредним саветницима*, 1–4.

²⁶ O radu institucije Privrednog saveta u Kraljevini SHS/Jugoslaviji vidi (Smiljana Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije (1918–1941)*, (Београд: ISI, 1986), 71–83).

²⁷ В. Петрановић, *AVNOJ I revolucionarna smena vlasti 1942–1945*, 337.

²⁸ В. Петрановић, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, 645.

²⁹ В. Петрановић, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove*, (Београд: ISI, 1969), 129–139.

препрека образовању заједничке владе.³⁰ Овим чином су отворена врата образовању Привремене владе Демократске Федеративне Југославије (ДФЈ), која је формирана 7. марта 1945. године. Привремени карактер владе огледао се у њеним главним циљевима који су утврђени споразумом Тито-Шубашић, а предвиђали су ослобођење преосталих крајева Југославије, извођење избора за Уставотворну скупштину и остварење осталих одредби споразума. Од представника грађанских странака у Привремену владу су ушли М. Грол у својству потпредседника, И. Шубашић, као министар спољних послова и Ј. Шутеј, који је добио место министра без портфеља. Према препорукама Кримске конференције, дошло је до проширења АВНОЈ-а делом “некомпромитованих” посланика Народне скупштине Краљевине Југославије из 1938. године, али то није довело до битније измене снага у овом телу. Намесништво је, са друге стране, егзистирало као репрезент легитимитета Краљевине Југославије на међународном плану, али је *de facto* било без видљивих овлашћења. Узгред, сами намесници су били људи блиски Народноослободилачком покрету или су били умеренији политичари грађанских странака.³¹ КПЈ је успела да минимализује утицај грађанских странака на политичкој позорници захваљујући потпуној измени распореда снага у току рата. До тога је првенствено дошло непостојањем организованог противника, који би спречио КПЈ у настојањима да у току борбе за ослобођење освоји власт. Организовани државни апарат, првобитно у виду наородноослободилачких одбора, успешно је функционисао у свим ослобођеним деловим земље. Ослобођењем престонице и приближавањем краја рата, долази и до организовања централних и федералних државних органа. Насупрот томе, предратне државне институције биле су потпуно урушене. Политиком Народноослободилачког фронта Партија је под своју заставу још током рата окупила широке слојеве друштва. На то су утицале победе НОВЈ, одлуке Техеранске конференције, приближавање Црвене Армије границама Југославије, елиминисање ЈВО као главног конкурента у борби за власт, као и војни порази квислиншких и колаборационистичких снага. КПЈ је политику компромиса преокренула у своју корист, јер је на спољнополитичком плану издејствовала међународно признање и легитимитет ДФЈ, а тиме је истовремено и на унутарполитичком плану легализовала тековине II заседања АВНОЈ-а.³²

Два дана по састављању Владе, председник Владе маршал Јосип Броз Тито обнародовао је декларацију у којој су представљени програм и циљеви Привремене владе. Ј. Б. Тито је том приликом подвукао потребу мобилизације свих снага у борби за ослобођење земље, решеност да се ангажовањем свих ресурса крене у обнову, јачање равноправности народа, чување и проширење политичких права и грађанских слобода, и први пут у службеном иступању изнете су друштвено-економске мере које је влада намеравала да спроведе, а тицале су се аграрне реформе, колонизације, питања сељачких дугова и социјалне политике. На крају, најважније место у Декларацији односило се на очување постигнутог у ратним напорима, а Тито је нагласио „да ће Влада чувати тековине народноослободилачке борбе“, под којима је на првом месту подразумевао народноослободилачке одборе (НОО), који су у време доношења Декларације били једини оперативни облик државне власти на ослобођеним територијама. Декларација је насупрот очекивањима грађанских снага показала да у питањима правца државног и друштвеног развоја неће бити компромиса и да ће Влада наставити да спроводи платформу Народноослободилачког фронта.³³

Ослобођење земље и избијање Југословенске армије (ЈА) на северозападне границе Југославије, а посебно улазак у Трст 1. маја, заоштрили су односе са САД и Великом Британијом. Тршћанска криза која је отворена питањем припадности Трста, за англоамеричке савезнике није

³⁰ Isto, 140.

³¹ Petar Brajović Đuro, *Jugoslavija u Drugom svetskom ratu*, (Beograd: Elda Čerina, 1986), 177–184.

³² Isto, 140–145; *Istorija socijalističke Jugoslavije*, I/28–29.

³³ В. Petranović, *Političke I pravne prilike za vreme privremene vlade DFJ*, (Beograd: Insitut društvenih nauka, 1964), 87–89.

значила само питање суверенитета Италије, већ потенцијалну пенетрацију СССР-а у месту примарне стратешке важности за контролу Апенинског полуострва и путева који из Трста воде у средњу Европу. Став Совјетског Савеза остао је пасиван у најакутнијој фази тршћанске кризе, и то је у највећој мери утицало да југословенска влада пристане на попуштање под војним и политичким притисцима западних савезника. Привремено компромисно решење нађено је у споразуму склопљеном у Београду 9. јуна 1945. године са представником Савезничке команде, чије су одредбе детаљно утврђене у Девину 20. јуна. Према споразуму склопљеном у Београду, ЈА се већ 12. јуна повукла из Трста, а Јулијска крајина била је подељена на две окупационе зоне “А” и “Б”. Прва зона остала је под војном управом савезника, док је друга зона потпала под југословенску војну управу. Питање коначног разграничења између Југославије и Италије, остављено је да се решава на мировној конференцији. Тршћанска криза није решена овим споразумима, а питање је било предмет спора између Југославије са једне, и Италије и англоамеричких савезника са друге стране и током наредних година.³⁴

Окупатори су повлачећи се из Југославије иза себе оставили шаролик монетарни систем. На југословенској територији расцепканој на неколико окупационих зона, у оптицају су кружиле албанске франке (лека), италијанске лире, немачке марке, куне, бугарски леви, мађарске пенге и српски динари (Недићеви). Поред овог валутног хаоса, један од највећих проблема била је хиперинфлација коју је рат оставио за собом. Ефекти хиперинфлације нису били једнаки у свим деловима земље, стога што новчана маса у оптицају није била свуда једнака. На простору који је обухватала НДХ, на првом месту на територији некадашње Бановине Хрватске, ситуација је била најделикатнија. Хиперинфлација се делимично “обуздала” административним мерама, строгом контролом дистрибуције добара и ограничавањем слободне тржишне утакмице. Ове мере су биле краткорочне јер су се у то време још увек водиле борбе за ослобођење земље, па се већ са почетком априлске офанзиве у Срему, јавила потреба за стабилизацијом монетарног система. Партијски руководиоци задужени за економске ресоре у Привременој влади истицали су неопходност извођења новчане реформе, коју је требало спровести повлачењем из оптицаја окупационих валута и њиховом заменом јединственом југословенском валутом, односно динаром Демократске Федеративне Југославије. Ова новчана реформа, која је за последицу требало да има ликвидацију валутног хаоса, унификацију и стабилизацију монетарног система, суочавала се са реалним потешкоћама у току формулисања метода спровођења.³⁵

Председништво АВНОЈ-а разматрало је проблеме извођења валутне реформе почетком априла 1945. године. Том приликом предложени су Закон о повлачењу и замени окупацијских новчаница и Закон о курсевима за повлачење окупацијских новчаница и о регулисању обавеза. Министар финансија С. Жујовић је образлажући предложене законе истакао да највећи проблем приликом замене новца представља утврђивање међусобног паритета валутних курсева, висина оптицаја новца и однос размене за нови југословенски динар. Према закону, за потребе повлачења и замене новчаница, при министарству финансија почела је са радом Врховна комисија за повлачење и замену окупацијских новчаница. Врховној комисији било је подређено тринаест Главних комисија за повлачење и замену окупацијских новчаница и оне су вршиле своју делатност преко делегата задужених за повлачење и замену окупационих новчаница, од којих је у сваком срезу морао бити по један.³⁶

³⁴ Isto, 106–107.

³⁵ АЈ, ПСВФНРЈ, 40–36–82, *Финансијски извештај Привредног савета за 1945. годину (2. 2. 1946. године)*, 15; В. Petranović, *Izgradnja socijalizma u Jugoslaviji 1945–1964.*, (Београд: Centar za ideološko-političko obrazovanje Radničkog univerziteta "Đuro Salaj": 1964), 5.

³⁶ *Zakonodavni rad Predsedništva Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije i Predsedništva Privremene Narodne skupštine DFJ (19. novembar 1944.–27. oktobra 1945.)*, приређивач Slobodan Nešović, (Београд: Prezidijum Narodne skupštine FNRJ, 1951), 95.; *Службени лист ДФЈ*, 20/1945; *Службени лист ДФЈ*, 23/1945.

Други закон који се односио на питање курса изазвао је велику расправу и негодовање хрватске стране, јер је предвиђена замена куна по курсу од 2,5 динара за 100 куна, са чиме се хрватско руководство није сложило. Андрија Хебранг је изнео мишљење да се народ у Хрватској неће сложити са овим курсом и да је Комисија преувеличала масу куна у оптицају јер је анализа рађена само на основу узорка из ослобођеног дела Срема.³⁷ Председништво АВНОЈ-а расправљало је 7. јуна 1945. године о курсу куна приликом коначног усвајања закона, када је цела земља већ била ослобођена. Тада је курс куна био неповољнији од оног који је утврђен у априлу и кретао се од 1.000 куна за 7 ДФЈ динара, али овог пута нико није оспоравао курс.³⁸ На власничке односе више је утицала одредба по којој се могла у готовини извршити замена новца у вредности до 5.000 ДФЈ динара. За суме положене изнад те вредности, издавала се потврда наплатива у року од три месеца после извршене замене. Међутим, имаоци потврда више нису могли реализовати целу вредност јер је држава увела прогресивно опорезивање на суме изнад 5.000 динара. Приходи од пореза на ове суме погађали су највише имућније слојеве друштва, а држава је овим мерама прибављала средства која су ишла у Фонд за обнову земље и помоћ пострадалим крајевима.³⁹ Због техничких потешкоћа, новчанице динара ДФЈ штампане су у Москви у вредности од 5.000.209.500 динара, и то у апоенима од 1.000, 500, 100, 50, 20, 5 и једног динара. Замена новчаница је почела да се извршава крајем априла 1945. године.⁴⁰

Процес изградње државних институција и унутрашње политичке прилике непосредно после рата

Глад као последица сваког рата, попримила је у првим послератним данима епидемијске размере. Највише погођени глађу били су планински крајеви земље, где су већим делом вођене ратне операције. Нове власти су, како би обезбедиле исхрану становништва “пасивних” крајева, прибегавале различитим мерама од којих су многе биле репресивне. Борба против шпекулације, шверца, „црне берзе“, као пратећих феномена кризних ситуација, кажњавала се високим новчаним казнама, принудним радом и конфискацијом дела или целе имовине. Средства која су овим путем прибављана, уплаћивана су за исхрану становништва.⁴¹ Поред ових свакодневних појава злоупотребе, нове власти су се окренуле решавању једног много важнијег питања које се са идеолошког становишта дефинисало као “класно”. Партија је оштрицу борбе окренула ка ратним профитерима, који су не само својим нечасним радњама током рата, већ и друштвеним пореклом, изазивали подозрење. Третирајући ово питање у законским оквирима, одређено је да особе код којих се установи да су за време рата стекле огромну добит, буду подвргнуте одузимању ратне добити у корист фонда за помоћ пострадалим крајевима. Комисије при народним одборима формиране у ову сврху, често су излазиле из законом прописаних оквира и немилосрдно се обрачунавале са “класним непријатељима”.⁴²

Претпоследњи у сету закона који су радикално мењали власничке односе и прибављали у корист државе значајна материјална средства, био је Закон о конфискацији имовине и извршењу конфискације из јуна 1945. Конфискација имовине законски је била дефинисана као “принудно

³⁷ *Zakonodavni rad Predsedništva Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije i Predsedništva Privremene Narodne skupštine DFJ*, 106–107.

³⁸ Исто, 305–320; *Службени лист ДФЈ*, 41/1945.

³⁹ *Zakonodavni rad Predsedništva Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije i Predsedništva Privremene Narodne skupštine DFJ*, 290–305; *Службени лист ДФЈ*, 39/1945; *Службени лист ДФЈ*, 60/1945.

⁴⁰ В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, 659; *Службени лист ДФЈ*, 23/1945.

⁴¹ *Zakonodavni rad Predsedništva Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije i Predsedništva Privremene Narodne skupštine DFJ*, 155–190; *Службени лист ДФЈ*, 26/1945.

⁴² *Zakonodavni rad Predsedništva Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije i Predsedništva Privremene Narodne skupštine DFJ*, 240–250; *Службени лист ДФЈ*, 36/1945.

одузимање без накнаде у корист државе целокупне имовине или тачно одређеног дела имовине која је лична својина или лични удео у заједничкој имовини са другим лицима”.⁴³ О потпуној или делимичној конфискацији имовине одлучивале су котарске комисије при народним одборима. По завршетку процеса конфискације имовина је прелазила у државно власништво, а управа је поверавана Земаљским управама народних добара или, у случају великих предузећа и добара, Државној управи народних добара. Држава је конфискацијом и стављањем под секвестар крупних и средњих предузећа, рудника и земљишних поседа вршила концентрацију богатства у својим рукама, чиме је не само ојачала командну функцију над привредним токовима, већ је и обезбедила један део средстава за обнову и изградњу земље.⁴⁴ Ипак, ревност државних органа у обрачуна са пређашњим власницима није свуда била апсолутна, јер су таква настојања нових власти опструисана низом различитих околности. У многим случајевима дешавале су се манипулације правно-имовинске природе јер су бивши власници експресно преносили власништво над својим пакетом акција на своје пријатеље и чланове фамилије, који се током рата нису „упрљали“ колаборацијом. Постојали су случајеви где су бивши власници фиктивно преносили део својих акција на особље предузећа да би удовољили формалним прописима постојећег закона и на тај начин сачували своју имовину.⁴⁵

Последња два закона донета пре избора за Уставотворну скупштину, Закон о аграрној реформи и колонизацији и Закон о коначној ликвидацији сељачких дугова⁴⁶, решавали су сељачко питање. За КПЈ ово питање било је од виталног значаја јер је сеоско становништво одиграло крупну улогу у рату. Проблем аграрне пренасељености на селу, на првом месту динарског простора, јужне Србије и Македоније, где је преовладавао ситан сеоски посед, а чије становништво је чинило окосницу Народноослободилачког покрета (НОП), наметао је у тешким послератним данима ефектно решење. Аграрна реформа и колонизација санкционисане су, и поред тешкоћа организационе природе, августа 1945 године. Извршењем аграрне реформе ликвидирају се крупни земљишни поседи и уведено земљишно максимум. Паралелно са аграрном реформом, почела је да тече колонизација из брдских крајева у Војводину. Југословенски комунисти су, следећи совјетски пример, користили револуционарну паролу савеза радника и сељака желећи тиме да учврсте позиције Партије на селу. Приближавањем избора за Уставотворну скупштину крајем октобра 1945. године донет је и Закон о ликвидацији сељачких дугова, који је обухватао све слојеве сељаштва који су на било који начин допринели победи НОП-а. Власт је овим законом донела коначно решење за питање покренуто још у време владе М. Стојадиновића, а практично, и поред одређених клаузула, закон је фактички ослободио целокупно сељаштво од враћања дугова.⁴⁷

Отварање Трећег заседања АВНОЈ-а 7. августа 1945. године означило је и крај постојања ове институције под тим именом. Резолуцијом од 10. августа АВНОЈ је претворен у Привремену народну скупштину која је наставила рад у нешто измењеном саставу, али без промене односа снага. Иако је представљала прелазну установу ка Уставотворној скупштини, Привремена народна скупштина је поставила законске основе за изборе за Конституанту и решила је нека хитна питања из области друштвено-економских односа, пре свега озаконоила је аграрну реформу и колонизацију. Поред тога, законски је регулисано судство, заштићене су револуционарне установе

⁴³ Службени лист ДФЈ, 40/1945.

⁴⁴ *Zakonodavni rad Predsedništva Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije i Predsedništva Privremene Narodne skupštine DFJ*, 320–350.

⁴⁵ АЈ, Министарство индустрије Владе ФНРЈ (МИВФНРЈ), 17–6–6, *Реферат о раду наше индустрије (1945. година)*, 8.

⁴⁶ Службени лист ДФЈ, 64/1945; Службени лист ДФЈ, 89/1945.

⁴⁷ В. Petranović, *Političke i pravne prilike za vreme privremene vlade DFJ*, 56–57; Nikola L. Gaćeša, *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945–1948* (Novi Sad: Matica srpska, 1984), 139–150; Никола Л. Гаћеша, *Радови из аграрне историје и демографије*, (Нови Сад: Матица српска, 1995), 184–195.

и нови друштвени односи доношењем Закона о кривичним делима против народа и државе.⁴⁸ У исто време КПЈ је на оснивачком конгресу Народног фронта Југославије, одржаном 5–7. августа 1945. у Београду, створила ширу основу за политичко деловање. Политиком Народног фронта, који је обједињавао у свом саставу и друге масовне друштвено-политичке организације, КПЈ је припремала терен за изборе.⁴⁹

На изборима за Уставотворну скупштину 11. новембра 1945. године, који су прошли у атмосфери страха и репресије, листа Народног фронта однела је убедљиву победу освојивши званично 90,48% гласова од броја изашлих.⁵⁰ Међутим, Благоје Нешковић, председник Владе НР Србије, процењивао је да је на изборима у Србији са Војводином и Косметом за листу Народног Фронта гласало 69% од укупног броја уписаних бирача, док је 31% гласало у „кутију без листе“ или је апстинирало. Излазност је сасвим извесно била слична и у другим републикама. Пошто је Комунистичка Партија Југославије контролисала изборни процес успела је да по завршетку избора извуче поуке и направи детаљну анализу социјалног састава гласачког тела које се определило за њену листу. Том приликом закључено је да су ситно сељаштво, велики део „средњака“, градски пролетаријат, нижи чиновници и ситне занатлије подржали листу КПЈ на изборима, док су против били индустријалци, крупно сељаштво, крупне занатлије, интелигенција, средње и више чиновништво, свештенство, трговци и судије. Ови подаци били су значајни за руководство Партије јер је из њих извучена поука о реалном стању на терену, које је указивало на то да је једна трећина становништва против комунистичке власти у земљи.⁵¹

Апсолутна већина посланика Народног фронта у Уставотворној скупштини дала је легитимитет овом врховном законодавном органу да на двогодишњицу од Другог заседања АВНОЈ-а донесе Декларацију о проглашењу Републике. Овим актом Монархија је и формално укинута, а краљу Петру II и династији Карађорђевић одузета су сва права владарског дома и онемогућен им је повратак у земљу. Према Декларацији Федеративна Народна Република Југославија (ФНРЈ) је постала савезна држава равноправних народа који су се слободном вољом одлучили да остану уједињени у Југославији. Маршал Ј. Б. Тито је сутрадан у својству председника Привремене владе ДФЈ поднео оставку владе Уставотворној скупштини, јер је задатак организовања и спровођења избора за Конституанту био обављен. Међутим, оставка није прихваћена чиме је Уставотворна скупштина указала поверење влади Ј. Б. Тита, која је наставила да обавља извршну власт као влада ФНРЈ. Рад на доношењу Устава текао је без веће дебате и идејног разилажења јер је КПЈ суверено владала политичком ситуацијом у земљи. Посланици са листе Народног фронта били су “проверене” присталице новог режима, тако да је Конституанта била политички хомогено тело које је имало задатак да озакони политички систем настао у току рата.⁵² Заправо, у првим послератним месецима уочава се процес “срастања” државе и Партије, како на организационом плану, тако и на кадровском, јер су чланови Партије истовремено имали и државне и партијске функције. На врху те пирамиде био је Политбиро ЦК КПЈ који је доносио све важније одлуке, па тако и одлуку о уставном уређењу.⁵³ Нацрт и предлог Устава, израђени при Министарству за Конституанту, детаљно су претресени на седницама Политбироа где је састављена и финална верзија. Предлог Устава ФНРЈ усвојен је 30. јануара 1946. године од стране Савезне скупштине и Скупштине народа, а дан касније проглашен је одлуком Уставотворне

⁴⁸ *Istorija socijalističke Jugoslavije*, I/42.

⁴⁹ У Народни фронт су улазили Јединствени синдикати радника и намештеника (ЈСРН), Уједињени савез антифашистичке омладине Југославије (УСАОЈ) и Антифашистички фронт жена (АФЖ) (Isto, 44–46).

⁵⁰ Момчило Павловић, „Срби у Југославији 1945–1974“, *Историја 20. века*, 2/2008, 203–205.

⁵¹ ИАБ, Легат Благоја Нешковића и Браниславе Перовић (ЛБНБП), 2157–10, *Анализа одржаних избора и појава око избора (1945. година)*.

⁵² *Istorija socijalističke Jugoslavije*, I/42–43.

⁵³ В. Petranović i Savo Dautović, *Jugoslavija, velike sile I balkanske zemlje 1945–1948, Iskustvo “narodne demokratije” kao partijske države*, (Београд: Историјски институт Црне Горе, 1994), 218–220.

скупштине, која је потом наставила свој рад као Народна скупштина ФНРЈ.⁵⁴

Политичке прилике у земљи до резолуције Информбироа (1946–1948)

Фанатична решеност да се усвојени програм индустријализације земље спроведе у року од пет година довела је до повећања репресивних мера. Током 1947. притисак државе на становништво постао је драстично већи него претходне године. Посебно тешке прилике биле су на селу, где је услед спровођења политике откупа, револт сељаштва довео до подбачаја производње. Привредни руководиоци су се крајем године нашли у ситуацији да ризикују потпуну пропаст аграрне производње настављањем дотадашње агресивне политике према сељаштву или да изнађу нови политички модел односа према селу. Примена совјетских метода доживела је банкрот добрим делом захваљујући чињеници да уговорена капитална опрема из СССР-а и Чехословачке није почела да пристиже, па се почело са увођењем одређених метода слободног тржишта како би се сељаци принудили да по поштеним ценама пласирају своје производе на тржиште. Први човек државе и Партије Јосип Броз Тито и први човек привреде Борис Кидрич, признали су да се економско стање погоршало и најавили увођење „нове економске политике“.⁵⁵ Почетком 1948. године уведени су нови механизми размене између града и села. Нови систем двојних цена омогућавао је значајан простор слободног деловања, па је у новим околностима заинтересованост сељака за размену знатно повећана. Ова мера државе значајно је пацификовала заострене односе између државе и сељаштва, а имала је огроман утицај на пасивно држање сеоског становништва у политичким превирањима у земљи која су почела априла 1948. године поводом сукоба југословенске и совјетске комунистичке партије.⁵⁶

Почетак сукоба изазвао је психозу неповерења унутар партијског врха забринутог за властити опстанак. Маршал Тито и његови најближи сарадници су, у страху од могућих, из Москве подстакнутих подривачких активности Стаљинових присталица, покренули талас репресалија у оквиру КПЈ. Прва хапшења која су уследила била су изведена у строгој тајности. Министар финансија Сретен Жујовић и председник Савезне планске комисије Андрија Хебранг били су разрешени свих дужности.⁵⁷ Стаљинистичке методе испитивања и кратких, монтираних судских процеса, биле су већ опробане у Словенији. Тамо су се још од маја 1947. године водили такозвани „Дахауски процеси“ против чланова КПЈ који су Други светски рат провели у концентрационим логорима у Немачкој, под оптужбом за шпијунажу у корист обавештајних служби западних држава.⁵⁸ У Загребу је вођен судски процес против усташке терористичке групе Божидара Каврана и Љубе Милоша, који су, намамњени од стране југословенске обавештајне службе, похватани приликом упада у Југославију. Истовремено се у Скопљу држава обрачунавала са албанском шпијунско-терористичком организацијом „Јуцел“ и групицама преосталих терориста из редова ВМРО-а. Одржан је и низ јавних судских процеса против „пљачкаша народне имовине, шпекуланата и других штеточина“.⁵⁹ Репресивни делови државног апарата спремно су дочекали Резолуцију Информбироа, после чије објаве су уследила масовна хапшења оних који су

⁵⁴ „На заједничкој седници оба дома Уставотворна скупштина прогласила је Устав Федеративне Народне Републике Југославије“, *Политика*, 1. фебруар 1946, 1.

⁵⁵ FRUS, 1947, Eastern Europe, The Soviet Union, Volume IV, Document 583, *The Ambassador in Yugoslavia (Cannon) to the Secretary of State, Belgrade, November 18, 1947.*

⁵⁶ Arhiv Republike Slovenije (ARS), Osebna zbirka Borisa Kidriča (OZBK), 1522–2–1, *O vezanim cenama (15.2.1948. godine)*; „O vezanim cenama“, *Vorba*, 15. februar 1948. godine.

⁵⁷ АЈ, Кабинет маршала Југославије (КМЈ), 836/II–5–а–1/13, *Образложење предлога председника Владе ФНРЈ Јосипа Броза Тита за разрешење са дужности министра Владе ФНРЈ Сретена Жујовића и Андрије Хебранга на седници Президијума Народне скупштине ФНРЈ (5.5.1948. године).*

⁵⁸ Boro Krivokapić, *Daहाуски procesi*, (Beograd: Prosveta, 1986).

⁵⁹ АЈ, КМЈ, 836/II–5–а–1/15, *Извештај о раду судова и јавног тужилаштва у 1948. години (19.12.1948. године).*

стали на совјетску страну или се држали неодлучно. Лето 1948. године започело је усијањем унутарполитичких прилика и претила је опасност распламсавања сукоба на свим странама.⁶⁰

У крајње напетом атмосфери Централни Комитет Комунистичке Партије Југославије је на пленарној седници од 13. априла 1948. године донео одлуку да се у најближој перспективи одржи Пети конгрес. Ова одлука, усвојена исти дан када је упућен одговор Стаљину и Молотову на критичко писмо о стању у КПЈ које су они упутили крајем марта, била је позив на мобилизацију партијског чланства и чишћење сопствених редова. На следећој пленарној седници од 20. маја одлучено је да се Пети конгрес сазове за 21. јул.⁶¹ Током двомесечног периода припрема за Конгрес, партијски апарат је активирао све организације које је контролисао. Скупови и митинзи подршке и оданости КПЈ имали су за циљ да пред домаћим и иностраним јавним мњењем покажу спремност и непоколебљивост у борби за право југословенског руководства на суверено одлучивање.⁶² На Конгресу, који је био до детаља организован, није било дисонантних тонова. Партијско руководство показало је потпуну монолитност и доследност у одбрани дотадашњих ставова и политичких потеза, истичући притом да их клевете које долазе из Москве неће поколебати њихов марксистичко-лењинистички курс. Конгрес је добро послужио да се изврши хомогенизација чланства и збију редови унутар Партије у случају евентуалне совјетске агресије на Југославију. Даљи развој догађаја показао је да је одлука партијског руководства да одржи Конгрес била политички далековидна.⁶³

„Ка новом моделу“ - почеци радничког самоуправљања (1949–1952)

Дефинитивни раскид свеукупних односа са СССР-ом и државама „народне демократије“ судбински се одразио на унутрашње прилике у Југославији. Економске санкције и политички притисак са Истока нису само пољуљали привредни живот земље, него су и у питање довели дотадашњи правац изградње државе. Започело се са размишљањем о даљој оправданости примене совјетских метода управљања и потреби да се, када се већ кренуло сопственим путем, изнађе нови модел организације друштва. Идеја да непосредни произвођачи управљају сопственим пословима била је темељна идеја марксистичке, али и других социјалистичких филозовских школа мишљења. Радничка демократија захтевала је кооперативне облике друштвене организације, док је совјетски систем био оличење до краја усавршеног корпоративног обрасца устројства. Биле су то две суштински супростављене и непомирљиве крајности. У датим околностима, идеја радничког самоуправљања није била искључиво повратак коренима, већ и снажно идеолошко оружје југословенских комуниста у сукобу са Стаљином.

Јануара 1950. године ПС и Централно веће Савеза синдиката Југославије донели су Упутство о успостављању радничких савета са саветодавним правима у најкрупнијим предузећима индустрије и транспорта. Креатори нове политике пошли су од идеје да радници морају преузети одговорност путем „активног учешћа у извршавању свих задатака предузећа“. Убрзо после објаве поменутог Упутства у 215 највећих предузећа у земљи изабрани су тајним гласањем раднички савети. Ови раднички савети почели су да учествују у решавању проблема организације предузећа, извршавању планских задатака, снижењу цене коштања и слично. Њихов број је до доношења Закона о радничком самоуправљању нарастао од 215 на око 1.000. Ови раднички савети били су ембрион будућих органа управљања непосредних произвођача. У јуну 1950. године Народна скупштина ФНРЈ усвојила је Закон о управљању државним привредним

⁶⁰ Б. Петрановић, *Југославија на размеђу (1945–1950)*, (Београд: Црногорска академија наука и умјетности, 1998), 264–280.

⁶¹ АЈ, КМЈ, 836/II-3-a-1/1, *Одлука и писмо ЦК КПЈ о сазиву Петог конгреса КПЈ (20.5.1948. године)*.

⁶² АЈ, КМЈ, 836/II-3-a-1/1, *Извештај о митингу на Петом рејону (2.7.1948. године)*.

⁶³ ИАБ, ЛВБ, 2821–6, *Извештај о раду V конгреса КПЈ*.

предузећима и вишим привредним удружењима од стране радних колектива. Потом су спроведени избори за радничке савете. Избори су одржани у 6.319 предузећа, а од уписаних 868.904 радника и службеника гласало је 84,1%. Изабрано је укупно 155.166 чланова радничких савета, а од тога 20.895 жена, 20.894 ударника и чланова и кандидата КПЈ 40.508 (26,16% од укупног броја). Деликатност посла и новостечене одговорности радника самоуправљача натерали су Партију да се позабави њиховим економским образовањем, па је почетком 1951. године Централно вијеће Савеза синдиката Југославије саставило оквирни план економског образовања трудбеника. По многим предузећима и индустријским центрима одржавани су семинари, курсеви и предавања. Улагани су велики напори да самоуправљачи у најкраћем могућем року овладају елементарним знањима из економије.⁶⁴

Новембра 1952. године одржан је VI конгрес Комунистичке партије Југославије у Загребу. Процес децентрализације друштвеног управљања и увођење радничког самоуправљања који су се одвијали већ две године били су повод да се размотре прва искуства новог привредног система и тражио се начин за одстрањивањем препрека његовом развоју. Процес децентрализације имао је задатак да очисти пут развоју социјалистичке демократије. Закључци конгреса потврдили су дотадашњи правац развоја и истакли право на сопствени пут у социјализам. Либерални тонови Конгреса били су садржани у декларацијама које су позивале на даљу демократизацију не само односа у друштву, већ и у дотада бољшевички устројеној Партији. Потврда тога била је промена статута КПЈ после кога је усвојен нови назив партије, Савез комуниста Југославије. Политичка дешавања у Загребу била су увод у промену Уставних амандмана јануара 1953. године, којим је држава путем најјаче правне санкције озаконила изградњу новог друштвеног и привредног система.⁶⁵

1.2 Међународни односи

Прилике у Европи пред Други светски рат и стратешки значај Југославије

Противречности на тлу Европе нагомилане у међуратном периоду произвеле су радикалне последице по историју човечанства. Избијању најкрвавијег сукоба у људској историји претходиле су сложене унутрашње и међународне прилике на Старом континенту, које су на површину избациле дуго таложене нетрпељивости великих европских сила.⁶⁶ Велика економска криза, која се од почетка тридесетих година из Сједињених Америчких Држава прелила ван њених граница, добила је глобални карактер. Тешки потреси осетили су се у Европи, а на првом месту у Немачкој, коју је криза пољуљала у темељу.⁶⁷ Међутим, ова криза није била искључиво пролазног економског карактера, већ је прерасла у дубоку кризу немачког друштва. Управо су такве околности утрле пут екстремној политичкој струји, оличеној у Националсоцијалистичкој немачкој радничкој партији, да стекне ширу популарност и крене у процес освајања власти. Таква хтења су се, благодарећи не само констелацији снага у Немачкој, већ и помирљивим држањем гарантних сила победница из Великог рата и твораца версајског поретка, Француске и Велике Британије, остварила после парламентарних избора, у марту 1933. године. Адолф Хитлер је, недуго после избора, погазио Устав Вајмарске републике забранивши рад свих осталих

⁶⁴ АЈ, Комисија за привреду Централног Комитета Савеза комуниста Југославије (КПЦКСКЈ), 507/XI-1-80, *О радничким саветима (3.11.1952. године)*.

⁶⁵ ИАБ, ЛВБ, 2821-6, *Послератни конгреси СКЈ, Шести конгрес у Загребу, новембар 1952. године*.

⁶⁶ Андреј Митровић, *Време нетрпељивих, Политичка историја великих држава Европе 1919-1939*, (Подгорица: ЦИД, 1998), 303-309.

⁶⁷ Charles H. Feinstein, Peter Temin, Gianni Toniolo, *The world economy between the world wars*, (New York: Oxford University Press, 2008), 93-112. Џон М. Робертс, *Европа 1880-1945*, (Београд: Клио, 2002), 400-403.

политичких партија, чиме је заправо укинут парламентаризам, а тиме је Република створена у Вајмару 1919. године *de facto* престала да постоји.⁶⁸

Стална тежња Немачке од доласка нациста на власт кретала се у правцу ревизије поретка који је настао после Великог рата. Адолф Хитлер и врх Нацистичке партије били су вођени идејом да се једино поништењем међународних уговора из Париза Немачкој може вратити изгубљено достојанство. Таква идеја убрзо је почела да се реализује у пракси кршењем одредаба које је Антанта на Париској мировној конференцији наметнула Немачкој. Прве кораке у том правцу направио је већ наредне 1934. године, када је издао наређење да се бројност немачке армије повећа са 100.000 на 300.000 и да се за нове трупе обезбеди наоружање. Поновно увођење служења редовног војног рока и најава изградње ратног ваздухопловства марта 1935. године, потврдила је настојање Немачке за кореним изменом Версајског поретка. Велика Британија, Француска и Италија, реагујући на немачку опасност, сазвале су конференцију у Стрезу са циљем да реафирмишу одредбе споразума у Локарну и спрече немачка настојања за ревизијом, те да у коначном осигурају постојећи поредак на Континенту. Међусобни договор убрзо је прекинула Велика Британија, склопивши Поморски споразум са Немачком, а Италија је искористила такав потез В. Британије да покрене војну кампању у Етиопији. Овакав след догађаја у коме су некадашњи савезници из Великог рата реаговали попустљиво, додатно је охрабривао и повећавао немачке амбиције.⁶⁹

Систем колективне безбедности, чији је носилац и протагониста била Француска, средином 1935. године налазио се на „стакленим ногама“. Француска дипломатија, суочена са реалном опасношћу да остане усамљена у настојању да одржи брижљиво грађен систем колективне безбедности, била је принуђена да потражи нове савезнике. Све агресивнија немачка политика, као и британска незаинтересованост у погледу обуздавања већ читих експанзионистичких намера Нациста, окренула је француске погледе на исток. Француска влада под вођством Пјера Лавала, у тако деликатној ситуацији, тражила је излаз у стварању коалиције која би стратешки опколила Немачку. С тим у вези Лавалова влада је водила помирљиву политику према италијанској инвазији Абисиније не желећи да Италију гурне у наручје Хитлеру, иако је Италија због тога претходно искључена из Лиге народа.⁷⁰ Са друге стране, Луј Барту је са Совјетским Савезом покренуо преговоре у циљу стављања Немачке између чекића и наковња. Преговоре је привео крају Ласал и Пакт о узајамној помоћи је закључен почетком маја 1935. године у Паризу, а обе државе су почетком 1936. ратификовале споразум. Но, и упркос напорима Француске да очува постојећи поредак, Немачка је наставила агресивну експанзионистичку политику. Хитлер је, користећи се индиферентношћу Енглеске и Француске, извршио ремилитаризацију Рајнске области марта 1936. године. Овим су осигурани најважнији индустријски капацитети без којих није било могуће упустити се у било коју ратну авантуру.⁷¹ Благ одговор Француске и Енглеске подстакао је даље нацистичке апетите, а избијање грађанског рата у Шпанији послужило је као полигон за фашистичку Италију и нацистичку Немачку, на коме су успешно опробале достигнућа својих војних индустрија и ратних стратегија. Економски проблеми код куће услед превеликих улагања у војну индустрију присилили су Хитлера да први пут пређе границе Немачке извршивши аншлус Аустрије марта 1938. године, а већ крајем септембра на Минхенској конференцији успео је да издејствује пристанак западних сила да

---

⁶⁸ Alexander J. De Grand, *Fascist Italy and Nazi Germany, The 'fascist' style of rule*, (New York: Routledge, 2004), 20–32; А. Митровић, *нав. дело*, 238–244.

⁶⁹ Stephen J. Lee, *Hitler and Nazi Germany*, (New York: Routledge, 2000), 88–89.

⁷⁰ Robert Mallett, *Mussolini and the Origins of the Second World War, 1933–1940*, (London: Palgrave Macmillan, 2003), 47–53.

⁷¹ Keith Neilson, *Britain, Soviet Russia and the Collapse of the Versailles Order, 1919–1939*, (New York: Cambridge University Press, 2006), 120–165.

анектира Судетску област у Чехословачкој под изговором да је то његов последњи територијални захтев у Европи. Међутим, у марту 1939. године Трећи Рајх је извршио инвазију Чехословачке, а после државног банкрота Немачке Хитлер се упустио у рат са Пољском септембра исте године, после кога Француска и В. Британија нису више имале простора за уступке и тиме је започео Други светски рат у Европи. Аутархична логика нацистичке економске политике била је устројена на начин да је зависила од перманентног освајања нових простора и ресурса које Немачка није поседовала, па је тако конфликт већих размера постао неизбежан.⁷²

Један од најважнијих циљева окупационе политике нацистичке Немачке у поробљеним и подређеним земљама била је експлоатација њихових привредних ресурса – природних богатстава, индустрије и радне снаге – за потребе сопствене ратне производње.⁷³ Оваква политика се може разумети ако се има у виду карактер тоталног рата који се водио и сировинских ресурса Немачке, који су били недовољни да задовоље огромне потребе ратне индустрије.⁷⁴ Искуство из Првог светског рата показало је да ће се будући ратови водити уз све већу примену техничких средстава у ратним операцијама. Наставак примене техничких достигнућа између два светска рата утицао је на то да је у стварању ратних доктрина и развоју оружаних снага преовладало уверење да ће се будући рат водити у знатно ширим размерама и уз много веће учешће механизованих средстава него у претходним ратовима.⁷⁵ Нацисти су предвиђали да ће исход рата у највећој мери зависити од привредног потенцијала земље, нарочито од индустријске производње и сировинске базе, која је имала стратешки значај и директно је утицала на исход рата.⁷⁶ Немачка је од средине тридесетих година успела да изгради снажну војну индустрију, али је она остала зависна од увоза сировина, погонских горива и хране. Припремајући се за рат, нацисти су рачунали на увођење поморске блокаде од стране савезника, па су у случају рата могли да рачунају једино на земље које су им географски инклинирале као на једини сигуран извор стратешких сировина.⁷⁷

Континентална блокада, у којој се Немачка налазила од избијања Другог светског рата септембра 1939. године, позиционирала је Краљевину Југославију и остале балканске државе међу главне приоритете немачке спољне политике.⁷⁸ Земље Југоисточне Европе, недовољно индустријски развијене, али богате сировинама неопходним индустрији, биле су природни партнер Немачке. Нацистичка идеја о *Lebensraum*-у⁷⁹ доделила је Краљевини Југославији улогу

---

⁷² William L. Shirer, *The Rise and Fall of the Third Reich, A History of Nazi Germany*, (New York: Simon & Schuster, 1990), 245–558; David E. Kaiser, „Hitler and the Coming of the War“, in: *Modern Germany Reconsidered, 1870–1945*, ed. Gordon Martel, (London and New York: Routledge, 1992), 178–196.

⁷³ Д. Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, 65–66.

⁷⁴ Martin Kutz, “Fantasy, Reality, and Modes of Perception in Ludendorff’s and Goebbels’s Concepts of “Total War””, in: *A World at Total War: Global Conflict and the Politics of Destruction, 1937–1945*, ed. Roger Chickering, Stig Förster, Bernd Greiner, (New York: Cambridge University Press, 2005), 189–206; *Economist*, V, 1935, 178–179; Erich Ludendorff, *Der totale Krieg*, (München; Ludendorffs Verlag, 1935). Roger Chickering, “Sore Loser Ludendorff’s Total War”, in: *The Shadows of Total War, Europe, East Asia, and the United States, 1919–1939*, ed. Roger Chickering and Stig Förster, (New York: Cambridge University Press, 2003), 151–178.

⁷⁵ Dennis E. Showalter, “Plans, Weapons, Doctrines: The Strategic Cultures of Interwar Europe”, in: *The Shadows of Total War, Europe, East Asia, and the United States, 1919–1939*, ed. Roger Chickering and Stig Förster, (New York: Cambridge University Press, 2003), 55–81; Jeremy Black, *The Age of Total War, 1860–1945*, (Westport: Greenwood Publishing Group, 2006), 101–102.

⁷⁶ Thomas H. Holland, *The Mineral Sanctions as an Aid to International Security*, (Edinburgh: Oliver and Boyd, 1935), 50–51; D. Лукач, *Трећи Рајх и земље Југоисточне Европе 1937–1941*, II/11–12.

⁷⁷ Adam Tooze, *The Wages of Destruction: The Making and Breaking of the Nazi Economy*, (London: Allen Lane, 2006), 271–274.

⁷⁸ Elisabeth Barker, *Британска политика на Балкану у II светском рату*, (Zagreb: Globus, 1978), 43–45.

⁷⁹ Двадесети век био је епоха великих друштвених експеримената на европском континенту, а такви покушаји били су саставни део политичких покрета који су покушали да их спроведу у дело. Сваки покушај да се изгради неки аутархичан привредни систем, сам себи довољан, који би с искључиво свог тла црпео све потребе привреде, претворио се у недостижну визију утопије која је била на одређени начин нека врста модног тренда често политички

снабдевача привреде Рајха углавном сировинама и јефтином радном снагом. У њиховој визији „новог европског поретка“ целокупан Балкан је благодарећи ретким природним богатствима замишљен као један од најзначајнијих допунских простора из кога би Немачка задовољавала велики део привредних потреба. Пошто је Југославија била богата минералима, који су били од виталног значаја за немачку војну индустрију, ускоро је постала једна од најважнијих комплементарних простора за немачку привреду.⁸⁰ Југославија је Немачкој била занимљива због увоза стратешких сировина – хране и нарочито обојених метала. Спадала је у најбогатије европске земље у погледу рудног богатства. Располагала је свим врстама руда угља, метала и неметала којих је било на европском континенту, а чије су резерве по глави становника биле изнад светског просека.⁸¹ У међуратном периоду експлоатација ових руда била је највећим делом екстензивног карактера. Већи помак направила је Влада Милана Стојадиновића током друге половине тридесетих година када је у покушају да изврши индустријализацију земље подигла фабрике за прераду руда као што су топионица олова у Звечану, фабрика алуминијума у Лозовцу близу Шибеника, рафинерија бакра у Бору и ваљаоница гвожђа у Зеници.⁸² Нацисти су пред рат, политичким притисцима и претњама, успели да обезбеде највећи део сировинских ресурса, нарочито рударских производа који су постали незаменљиви у немачкој ратној производњи.⁸³ Војни пуч од 27. марта 1941. и народне демонстрације које су уследиле, узроковале су раскид

нестабилне међуратне Европе (Ludwig von Mises, *Omnipotent Government The Rise of the Total State and Total War*, (New York: Arlington House, 1969), 84–86); Политички носиоци таквих стремљења били су с једне стране болшевизам у Совјетској Русији, а с друге фашизам у Италији, односно нацизам у Немачкој. Стаљиновом победом у борби за Лењиново наслеђе, тријумфовала је идеја „социјализма у једној земљи“, чиме се заправо прокламовао концепт изградње својеврсне самодоволне утопије, док је победом фашизма у Италији и нацизма у Немачкој на таласу реваншизма, на сцену ступила идеја о „животном простору“, „великом привредном простору“, „допунском простору“. Другим речима, захтевало се политичко преуређење Европе на начин на који би Италија и Немачка задовољиле своје привредне апетите, стварајући тиме извесну аутархичну антиутопију у којој би ове две нације стајале на врху пирамиде власти господарећи свим осталим народима. Балканско полуострво, као једно од кључних делова тог од фашистичких и нацистичких стратега замишљеног простора, требало је да заокружи привредну аутархију та два система. Овим је Краљевини Југославији, као највећим делом балканској држави, додељена улога колоније и снабдевача сировинама, аграрним производима и јефтином радном снагом економских центара ова два привредна организма. Немачка и Италија стога су тридесетих година свим снагама кренуле путем експанзије у правцу југоистока Европе, користећи се у почетку свим расположивим дипломатским и економским, а напослетку војним механизмима у овладавању богатствима Балкана (Катрин Орел, *Средња Европа, Од идеје до историје*, (Београд: Клио, 2012), 74–79; Džejn Džejkobs, *Gradovi i bogatstvo nacija, Principi ekonomskog života*, (Novi Sad: Mediterran Publishing, 2010), 73–86).

⁸⁰ Milan Ristović, *Nemački novi poredak i Jugoistočna Evropa 1940/1941–1944/1945*, (Beograd: Službeni glasnik, 2005), 11–73; С тридесетим годинама 20. века и падом конјунктуре, долази до видљиве промене у спољнотрговинским односима. Аустрија, Италија и Чехословачка почеле су, и саме суочене с озбиљном кризом, да губе примат на листи главних југословенских трговинских партнера. Трговински вакуум, следећи Штреземанову доктрину, почела је полако да попуњава Немачка, која је доласком нациста на власт 1933. само убрзала пенетрацију на простор југоистока Европе. Њој су посебно погодиле санкције које је Лига Народа 1935. наметнула Италији, као једином империјалном конкуренту на Балкану. Од тог тренутка Немачка је високо одскочила на листи трговинских партнера Краљевине, а успех немачке политике имао се захвалити низу привредних и политичких механизма. Међу тим механизмима била је спремност Трећег Рајха да путем клиринга Југославији понуди више цене пољопривредних производа и сировина, а да заузврат Југославија повећа увоз индустријских производа из Немачке. Ово је капитализовано споразумом две владе потписаним у Загребу 1936. године, чиме се Југославија „бацила у наручје“ Немачкој, јер се после аншлуса Аустрије и комадања Чехословачке размена с Немачком попела на 50%. Апсорбовањем аустријске и чехословачке привреде, Трећи Рајх је освојио и њихове разгранате послове, на првом месту послове банкарског сектора, чиме је Краљевина Југославија *de facto* постала немачка економска колонија (Isto, 18–19; Hagen Šulce, *Pregled nemačke istorije*, (Beograd: Alfa, 2001), 155–156.

⁸¹ Stevan Kukoleča, *Industrija Jugoslavije: 1918–1938*, (Beograd: Balkanska štampa, 1941), 51.

⁸² S. Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije*, 300–350.

⁸³ Dilek Barlas, “Germany’s Economic Policy towards the Balkan countries in the 1930s, A case of a Great Power Pursuit of Domination in the Peninsula”, in: *Turkish Review of Balkan Studies*, ed. Ismail Soysal, II, (Istanbul: ISIS, 1994/95), 135–145.

пакта који је Немачка потписала с Југославијом два дана раније у дворцу Белведере крај Беча, и довеле до избијања рата.⁸⁴

Борба за међународно признање

На међународном пољу положај ДФЈ је додатно стабилизован у последњој декади марта 1945. године. Велика Британија је признала новообразовану владу 20. марта, Сједињене Америчке Државе 28. и Совјетски Савез 29. марта 1945. године. Међународним признањима од стране три водеће силе Антифашистичке коалиције завршен је процес легализације револуционарних тековина народноослободилачке борбе.⁸⁵ Боравак делегације Привремене владе у Москви током априла, на челу са маршалом Титом, резултирао је склапањем Уговора о пријатељству, узајамној помоћи и сарадњи са СССР-ом. Уговор је закључен 11. априла, а ратификован је 10. јуна 1945. године. Обе стране су се обавезале на заједничку борбу свим расположивим средствима против Хитлерове Немачке до окончања рата, као и да ће у случају евентуалног напада Немачке после рата на једну од страна уговорница, једна другој указати војну и сваку другу помоћ. Од других одредби Уговора, стране уговорнице су прихватиле да ће заједнички учествовати у “међународним акцијама за очување мира и безбедности народа”, и да неће ступати ни у какву коалицију или савез уперен против друге стране. Напослетку, Југославија и СССР су постигле договор о послератној сарадњи на културном и економском плану.⁸⁶

Иако закључен за време рата, Уговор није имао искључиво безбедносни карактер. Југословенска влада је овим билатералним уговором обезбедила чврст спољнополитички ослонац за спровођење самосталне политике на унутрашњем плану. Одговор на овај спољнополитички маневар Привремене владе стигао је у виду дипломатске интервенције британског амбасадора у Београду, Р. Стивенсона, који је у име своје владе упутио питање југословенском државном врху о значењу политичког зближавања са СССР-ом. Британска влада је сматрала да је овај акт југословенске дипломатије директан удар на њене интересе на Балкану и да Привремена влада ДФЈ доводи у питање југословенско-британско савезништво. Независно од ових притисака, Југославија је током 1945. године наставила правцем јачег зближавања са СССР-ом на свим нивоима, али је југословенско руководство наглашавало потребу сарадње и са другим државама у правцу изградње мира.⁸⁷

Први кораци којим је ДФЈ демонстрирала жељу да учествује у изградњи послератног света везани су за оснивачку конференцију Организације уједињених нација у Сан Франциску. Одлука о сазивању конференције за 25. април 1945. године донета је на Кримској конференцији, када су се Рузвелт, Стаљин и Черчил договорили да упуте позив владама Уједињених народа у саставу од 8. фебруара 1945. године, као и “придруженим народима” који су објавили рат Силама осовине до 1. марта 1945. Два дана пред почетак конференције министар спољних послова СССР-а, В. М. Молотов, успео је да издејствује на заседању министара иностраних послова велике четворке (САД, СССР, Велика Британија и Кина) да Југославија буде заступљена у Извршном комитету конференције у Сан Франциску, а за југословенског представника је постављен др Љубо Леонтић. На седницама Конференције, која је трајала од априла до јуна 1945. године, југословенску делегацију су предводили министар спољних послова Иван Шубашић, министар финансија Сретен Жујовић и амбасадор у САД Станоје Симић. Током двомесечног рада Конференције Југославија се у свом спољнополитичком деловању ослањала на СССР и подржавала је све

⁸⁴ Ferdo Čulinović, *27 Mart*, (Zagreb: JAZU, 1965), 304–321.

⁸⁵ В. Petranović, *Političke I pravne prilike za vreme privremene vlade DFJ*, 104.

⁸⁶ АЈ, Президиум Народне Скупштине ФНРЈ (ПНСФНРЈ), 15–15–262, *Уговор о пријатељству, узајамној помоћи и послератној сарадњи између Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република*.

⁸⁷ В. Petranović, *Političke I pravne prilike za vreme privremene vlade DFJ*, 105.

дипломатске иницијативе које су долазиле од стране ове светске силе, која је као чланица Савета безбедности Уједињених нација имала право вета. На Конференцији је донета платформа чији су основни постулати садржани у сувереној једнакости свих чланова, решавању међународних спорова мирним путем без употребе силе и забрани мешања Уједињених нација у унутрашње ствари земаља чланица ове организације. Ова платформа преточена је у Закон о повељи Уједињених Нација, који је последњег дана Конференције (26. јун) у име Југославије потписао амбасадор С. Симић. Овим се Југославија формалноправно обавезала на поштовање постулата Повеље.⁸⁸ Југославија је ратификовала Повељу Уједињених нација у Привременој народној скупштини (24. августа 1945. године), поистовећујући принципе на којима се заснива Повеља УН-а, са циљевима за које се НОП борио током рата.⁸⁹

Југословенска спољна политика према СССР-у (1945–1948)

Маја 1945. године са таса светске политичке и привредне ваге нестали су тегови који су до тада држали равнотежу. СССР је победом над Трећим Рајхом уклонио све уметнуте политичке и привредне заштитне појасеве који су почетком двадесетих година 20. века били постављени између његових западних граница и централне Европе.⁹⁰ У оквиру новостворене искључиве сфере совјетског утицаја нашла се и Југославија, чије се руководство још пре краја Другог светског рата одлучило да са СССР-ом потпише уговор о савезништву из кога су проистицале опште политичке и економске облигације две државе.⁹¹

Горућа амбиција југословенског руководста у погледу подизања привредне структуре на виши ниво у што краћем року имала је свој израз у често нереалним захтевима према СССР-у. Совјетска страна се трудила да максимално удовољи таквим жељама иако је њена девастирана привреда имала скромне домете.⁹² Ирационалној вери у безграничне могућности Совјетског Савеза допринела је на одређени начин совјетска пропаганда током минуле деценије, па је и совјетско државно руководство било свесно својих одговорности пред млађом револуцијом која је прва у Европи после „Црвеног октобра“ успешно упалила пламен социјализма. Такво стање ствари довело је до склапања првог чисто економског споразума 8. јуна 1946. године, којим су широко отворена врата привредне сарадње. Иницирани су преговори око стварања осам заједничких привредних друштава, али су само два таква захтева спроведена у дело у фебруару 1947. године формирањем мешовитих југословенско-совјетских друштава за ваздушни саобраћај и саобраћај на Дунаву. Стварање друштава „ЈУСТА“ и „ЈУСПАД“ имало је за циљ да допринесе обнови и повећању производних могућности Југославије.⁹³

⁸⁸ *Jugoslavija I Ujedinjeni narodi 1941–1945*, приређивачи В. Петрановић и С. Невојић, (Београд: Народна knjiga, 1985), 452–500.

⁸⁹ В. Петрановић, *Politička I ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove*, 205; ДФЈ је склопила споразум са Администрацијом Уједињених Народа за помоћ и обнову, чиме је решила питање снабдевања робом једног дела својих потреба, јер југословенска привреда током 1945. године није могла да покрене производњу у довољним количинама („Uredba o sporazumu Administracije Ujedinjenih Naroda za pomoć i obnovu i Demokratske Federativne Jugoslavije“, *Istorija socijalističke Jugoslavije*, II/126–129).

⁹⁰ I. T. Berend, *Centralna i Istočna Evropa 1944–1993, Iz periferije zaobilaznim putem nazad u periferiju*, (Podgorica: CID, 2001), 25–29.

⁹¹ АЈ, Министарство лаке индустрије Владе ФНРЈ (МЛИВФНРЈ), 10–1–1, *Привредна сарадња подунавско-балканских земаља (31.10.1945. године)*.

⁹² Момир Нинковић, „Неуспешни преговори о организацији југословенско-совјетских мешовитих друштава (1945–1947)“, *Токови историје*, 2/2015, 129–130; Milan Gulić, Momir Ninković, „Mješovita jugoslovensko-sovjetska društva slučaj Juste“, *Istorija 20. veka*, 1/2014, 143–148.

⁹³ Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије (ДАМСПРС), 1947, Политичка архива (ПА), СССР, ф. 107, д. 27458, *Мешовита југословенско-совјетска друштва „ЈУСТА“ и „ЈУСПАД“ (1947. година)*.

Састанак југословенске државне делегације предвођене Едвардом Кардељем са генералисимусом Ј. Стаљином, крајем априла 1947. године у Москви, и потврдан став шефа Совјетске државе о пружању помоћи у изградњи југословенске привреде, непосредно је подстакао динамичније правно уобличавање нових економских споразума.⁹⁴ Први такав споразум између двеју влада потписан је 25. јула 1947. године у Москви и њиме су уговорене испоруке постројења и индустријских уређаја на кредит, чиме је југословенска страна решила питање набавке металуршких комбината планираних за изградњу током Прве петолетке.⁹⁵ Пошто Југословени нису били вични да самостално подигну тако сложене индустријске системе које је требало да добију првим споразумом, склопљен је истовремено и други, пратећи споразум, којим је дефинисана совјетска техничка помоћ и асистенција приликом градње индустријских објеката. После неколико дана потписан је и споразум о давању на кредит наоружања и војнотехничких потреба.⁹⁶ Четврти споразум, којим се СССР обавезао да прода Југославији ратним пленом припавши железнички возни парк колосека 1453 мм, потписан је после месец дана 23. августа. Преговори за утврђивање техничких спецификација и услова испорука отпочели су одмах после потписивања ових споразума.⁹⁷

У месецима који су уследили Југославија је упала у унутрашњу кризу услед потпуне пропасти политике откупа. Са друге стране, пристизања капиталне машинске опреме из СССР-а и Чехословачке за потребе индустријализације није се одвијало у предвиђеним роковима, одуговлачило се са утврђивањем спецификација, а неретко су најважније ставке потпуно изостале.⁹⁸ СССР је уговорима ангажовао чехословачку и мађарску индустрију за потребе подизања сопствене привреде, па ове две државе нису ни могле да испуне потписане споразуме са Југославијом. Маршал Тито и његови најближи сарадници у ситуацији могућности политичког краха на оба фронта одлучили су да благо либерализују политику према сељаштву и потраже опрему на тржиштима западних земаља. Превасходни интерес привредне изградње земље принудио је југословенске економске стратега да започну реорганизовање планова спољне трговине, те је сходно томе извозне контингенте стратешких сировина, а пре свега обојених метала, требало смањити СССР-у и Чехословачкој и понудити их западним државама у замену за инсталације и машине. Припрема терена за овај захват иницирањем трговинских преговора са државама капиталистичког дела света изазвала је оштре реакције у Москви.⁹⁹

Одбијање САД да се изврши деблокирање монетарних резерви без одређених уступака и крупне тешкоће југословенске спољне трговине да пронађе добављаче капиталне опреме, навели су југословенско руководство да покуша да у целу ствар као посредника уведе СССР. Средином јануара упућена је у Москву депеша Миловану Ђиласу који је тих дана предводио југословенску делегацију. Иако је циљ његове посете био политичке природе, ради решавања неспоразума око уласка југословенских јединица у Албанију и питања Балканске федерације са Бугарском, М. Ђилас је замољен да пред совјетско руководство изнесе молбу за кредит у злату у вредности од

---

⁹⁴ ДАМСПРС, 1947, Строго поверљива политичка архива (СППА), СССР, ф. 4, д. 1234, Телеграм Е. Кардеља Маршалу Титу из Москве (19.4.1949. године).

⁹⁵ ДАМСПРС, 1947, ПА, СССР, ф. 107, д. 27403, Споразум између Владе СССР-а и Владе ФНРЈ о испоруци Југославији постројења и индустријских уређаја на кредит (25.7.1947. године).

⁹⁶ ДАМСПРС, 1947, ПА, СССР, ф. 107, д. 21403, Споразум о узајамном пружању техничке помоћи закључен између Владе СССР-а и Владе ФНРЈ (25.7.1947. године).

⁹⁷ ДАМСПРС, 1947, ПА, СССР, ф. 107, д. 27411, Споразум између Владе ФНРЈ и Владе СССР-а о продаји Југославији железничког возног парка колосека 1453 мм, припадајућег Савезу ССР као ратни плен.

⁹⁸ АЈ, КМЈ, 836/1-3-6/646, Телеграм амбасадора у Москви В. Поповића маршалу Титу (4.12.1947. године).

⁹⁹ Central Intelligence Agency Records Search Tool (CREST), General CIA Records (GCIAR), CIA-RDP82-00457R002300670005-2, *Yugoslavia and the Cominform, February 15, 1949.*

60 милиона долара за шта би покриће било југословенско злато блокирано у Америци.¹⁰⁰ Ђилас је први пут питање зајма у злату поставио пред Андрејем Ждановом 26. фебруара, на шта је добио одговор да је то у Стаљиновој надлежности¹⁰¹, а потом је Анастасу Микојану 11. фебруара упутио исту молбу на коју је добио истоветан одговор.¹⁰² Е. Кардељ је у разговору са В. Молотовом још једном безуспешно замолио за зајам у злату два дана пошто је то исто учинио Ђилас пред Микојаном.¹⁰³ У међувремену шеф југословенске тајне полиције Александар Ранковић је обавестио делегацију у Москви да су у Румунији почеле да круже гласине „да је маршал Тито приступио Маршаловом плану, да је одбио да иде у Москву на саветовање, да се маршал Тито определио за америчку политику и посвађао са Димитровим, на кога је јуче тобоже извршен атентат“. Ван сваке сумње је да је совјетска страна почела да плете мрежу дезинформација како би дискредитовала Титов режим и припремила подлогу за коначни обрачун.¹⁰⁴

Одлука Владе СССР-а да не одобри даљи боравак совјетских привредних саветника у Југославији помало је дошла неочекивано за руководиоце југословенске економије. Покушаји да се издејствује њихов останак на раду нису дали резултате, а совјетска страна се користила изговором да се саветници већ предуго налазе ван земље, те да се стога морају вратити назад. Том приликом совјетска амбасада инсистирала је на хитности њиховог повратка, а то је у очима чланова Привредног савета био изненађујући захтев.¹⁰⁵ Овај захтев совјетске владе се поклопио и са започетим преговорима у Москви око проширења трговинске сарадње. Преговоре са Микојаном започели су М. Ђилас, В. Поповић и Богдан Црнобрња 20. фебруара. Тада им је Микојан упутио захтев да Југославија не извози обојене метале западним државама и да ће СССР све расположиве извозне контингенте купити доларима и фунтама. На уверавање југословенских делегата да је то и њихова „политичка линија“, Микојан им је спочитао „да је то можда сада тако, али да раније то није била линија“.¹⁰⁶ Југословенска трговинска делегација у Совјетском Савезу, коју је наставио да предводи заменик министра спољне трговине Б. Црнобрња, суочила се током двомесечних преговора са перманентним одбијањем совјетске стране да пружи коначан одговор о потписивању новог трговинског уговора и проширивању обима трговинске размене преко потребним артиклима за индустријализацију земље. На концу је одговор, на изненађење Ј. Б. Тита и целог југословенског државног врха, био негативан. Југославија се први пут нашла у позицији да је због искључивог ослонца на само једну државу изгубила драгоцену време да своје потребе покуша да реализује на другој страни.¹⁰⁷

Промена тонова на линији међудржавне сарадње убрзо је показала да се у позадини крио много дубљи политички сукоб. Совјетски дипломатски и војни представници у Југославији добили су 18. марта наредбу своје владе да неодложно врате назад све војне и цивилне саветнике под изговором да су „окружени недружељубљем“.¹⁰⁸ Писмо ЦК СКП(б) приспело на адресу ЦК

¹⁰⁰ АЈ, КМЈ, 836/1–3–6/651, Депенша Миловану Ђиласу са молбом да пред совјетским руководством затражи зајам у злату (19.1.1948. година).

¹⁰¹ АЈ, КМЈ, 836/1–3–6/651, Депенша М. Ђиласа маршалу Титу о разговору са Андрејем Ждановом (26.1.1948. године).

¹⁰² АЈ, КМЈ, 836/1–3–6/651, Депенша М. Ђиласа маршалу Титу о разговору са Анастасом Микојаном (11.2.1948. године).

¹⁰³ АЈ, КМЈ, 836/1–3–6/651, Депенша Е. Кардеља маршалу Титу о разговору са В. Молотовом (13.2.1948. године).

¹⁰⁴ АЈ, КМЈ, 836/1–3–6/651, Депенша Александра Ранковића М. Ђиласу о антијугословенским гласинама у Румунији (6.2.1948. године).

¹⁰⁵ ДАМСПРС, 1948, ПА, СССР, ф. 133, д. 42088, Хитна молба совјетске амбасаде у Београду да се совјетски саветници у југословенској привреди врате у СССР (26.1.1948. године).

¹⁰⁶ АЈ, КМЈ, 836/1–3–6/651, Депенша М. Ђиласа маршалу Титу о разговору са А. Микојаном по трговинским питањима (21.2.1948. године).

¹⁰⁷ М. Ninković, „Misija Bogdana Crnobrnje u Moskvi i pitanje odustajanja od trgovinskih pregovora za 1948. godinu“, *Istorija 20. veka*, 2/2018, 117–135.

¹⁰⁸ АЈ, КМЈ, 836/1–3–6/655, Писмо председника министарског савета Ј. Б. Тита министру спољних послова СССР-а В. М. Молотову (20.3.1948. године).

КПЈ 27. марта 1948. године расветлило је претходне потезе совјетске владе.¹⁰⁹ На државном нивоу дошло је до застоја у преговорима око испоруке индустријских постројења и машина на кредит у другој половини априла. Почетком године совјетска страна је испоручила у виду аванса машина у вредности од око 800.000 долара и то су прве и последње испоруке које је Југославија на име овог споразума добила. Већ током јуна југословенским делегатима у Москви задуженим за техничку сарадњу по овом питању нису продужене визе и они су били принуђени да напусте СССР. Ни остали споразуми нису доживели пуну реализацију, мада је проценат њиховог испуњења далеко надмашивао овај, за југословенску државу, круцијални аранжман са Совјетима.¹¹⁰ Југословенско руководство изгубило је последњу илузију о даљем наставку сваког вида сарадње тек крајем 1948. године, када је у Москви Министар спољне трговине СССР-а, А. Микојан, по завршетку преговора о трговинској размени саопштио члану југословенске трговинске делегације, Милентију Поповићу, да се извршење Споразума о испорукама индустријских постројења на кредит обуставља све дотле док југословенски партијски и државни врх истрајавају на тренутном политичком становишту.¹¹¹ Захтев да се измири поменути сума од 800 хиљада долара, који је уследио крајем јануара 1949. године, ставио је тачку на овај Споразум али и на даљу сарадњу са СССР-ом.¹¹²

Трговинска размена са СССР-ом и државама „народне демократије“ (1945–1949)

Крај рата пред Привремену владу изнео је питање успостављања размене са иностранством. Спољна трговина нове југословенске државе била је по совјетском узору успостављена као искључиви државни монопол који је она вршила преко Министарства спољне трговине.¹¹³ Политика царинског протекционизма иманентна совјетском спољнотрговинском моделу прихваћена је од самог почетка. Држава је вишим царинским ставкама штитила развој домаће производње, али је свих царинских тарифа ослободила сировине, машине и апарате којих није било у земљи. Ове мере су усвојене у циљу максимизирања привредног развоја земље.¹¹⁴ Међутим, спољнотрговинска размена није могла бити обновљена у пуном обиму због немогућности успостављања међусобног паритета валута услед перманентне инфлације током 1945. године, па је самим тим и питање уређења платног промета и дугорочне трговинске размене остављено за повољнију прилику. Уместо тога, склапани су билатерални краткорочни споразуми о робној размени на бази компензација, а међу првима са СССР-ом и Албанијом. За цене су узете оне из 1938. године са повећањем за поједине артикле у складу са номиналним вредностима на светском тржишту. Са Румунијом је посредством фирме „Cifik“ закључен компензациони посао са утврђеним количинама и врстама робе, које је требало да се узајамно испоручују. Обим размене износио је укупно 36 милиона динара према ценама из 1938. године. У случају Бугарске, увоз се

¹⁰⁹ АЈ, Комисија за међународне односе и везе Централног Комитета Савеза комуниста Југославије (КМОВЦКСКЈ), СССР, 507ЛХ, 119Л-1, *Писмо ЦК СКП(б) Централном Комитету КПЈ (27.3.1948. године)*.

¹¹⁰ ДАМСПРС, 1949, ПА, СССР, ф. 99, д. 23510, *Основни елементи и подаци из односа између ФНРЈ и СССР (1949. година)*.

¹¹¹ ДАМСПРС, 1948, ПА, СССР, ф. 132, д. 432110, *Преглед свих правних докумената из којих произилазе политички, економски, саобраћајни и други односи између ФНРЈ и СССР*.

¹¹² ДАМСПРС, 1949, ПА, СССР, ф. 99, д. 23333, *Кратки реферат о разговорима са представницима СССР-а у вези са споразумом између Владе ФНРЈ и Владе СССР о испоруци Југославији индустријских постројења и уређаја на кредит од 25. јула 1947. године (21.2.1949. године)*.

¹¹³ АЈ, Министарство спољне трговине Владе ФНРЈ (МСТВФНРЈ), 9–33, *Режим спољне трговине ФНРЈ (17.3.1948. године)*.

¹¹⁴ АЈ, МЛИВФНРЈ, 10–18–20, *О царинама (1946. година)*.

првих месеци одвијао путем специјалних испорука које је Бугарска била обавезна да изврши, док су са Чехословачком и Пољском склопљени одређени компезациони послови мањег обима.¹¹⁵

Још пре завршетка Другог светског рата, Југославија је имала сталне трговинске изасланике у иностранству. Трговинска изасланства су успостављена у Москви, Прагу и Софији. У Румунији и Пољској су у оквиру амбасаде успостављена трговинска одељења, док се у Мађарској налазила и делегација за репарације.¹¹⁶ Ова изасланства су испитивала могућности пласмана робе, достављала податке о могућностима набавки из иностранства, редовно слала извештаје о економској ситуацији из земље у којој су се налазила, пратила спровођење размене уговорених контингената и на одређени начин су била најчвршћа спона спољне трговине. ФНРЈ је кроз ова трговинска изасланства хтела да појача динамику размене у времену када су могућности транспорта биле ограничене, а потребе брзе обнове земље примарне.¹¹⁷

Заокрет који је направљен на спољнополитичком плану у односу на стање пре рата, чвршћим ослоном на СССР, одразио се и у домену спољне трговине. Док су пре рата главни спољнотрговински партнери Југославије били Немачка, Италија и Аустрија са 51%¹¹⁸ удела у укупној размени са иностранством, дотле је само размена ДФЈ са СССР током 1945. године чинила 60,1%. Земље „народне демократије“ од преосталог дела заузимале су 18,2% југословенске робне размене са иностранством. Трговинска сарадња са Албанијом износила је 1,5%, Бугарском 7,5%, Мађарском 2,5%, Румунијом 5,4%, Чехословачком 2,75% и Пољском 0,1%. Трговинска сарадња са СССР-ом и земљама „народне демократије“ обухватала је 78,3% укупне размене са иностранством, што јасно сведочи о „великом прелому“ у сфери економских односа Југославије са државама средње Европе непосредно по завршетку рата и окретању према „најближем идеолошком“ савезнику.¹¹⁹

Коминтерна је у освит Другог светског рата доделила Комунистичкој партији Југославије мандат да организационо уједини потпуно идеолошки расцепкане групе албанских комуниста, што је, током изразито тешких ратних околности, уродило великим успехом. Тесна сарадња остварена на пољу организације албанске партије и војних формација албанских партизана, са приближавањем краја рата, еволуирала је и у блиску међудржавну сарадњу. Две владе су у Београду 20. фебруара 1945. године потписале војни споразум и споразум о размени привредних добара. Економским споразумом срушене су царинске баријере, чиме је дат подстицај подизању обима међусобне размене. Албанска страна се том приликом обавезала да Југославији испоручује

---

¹¹⁵ АЈ, КМЈ, 836/III-2-д/4, *Кратак извештај управе спољне трговине о стању трговинских односа и робног промета Југославије са иностранством, 1945. године*, 1-2; Ljubodrag Dimić, *Jugoslavija i Hladni rat, Oglеди o spoljnoj politici Josipa Broza Tita (1944-1974)*, (Beograd: Arhipelag, 2014), 67.

¹¹⁶ АЈ, КМЈ, 836/III-2-д/4.

¹¹⁷ АЈ, МСТВФНРЈ, 9-33, *Правилник о трговинским изасланицима у иностранству (25.12.1945. године)*.

¹¹⁸ *Statistički godišnjak FNRJ za 1954. godinu*, (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1954), 216.

¹¹⁹ *Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1946, 1947, 1948 i 1949. godinu*, (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1953); АЈ, КМЈ, 836/III-2-б/3, *Статистички преглед Државног статистичког уреда о резултатима спољне трговине Југославије по месецима у 1945. години*, 12; Средином године СССР је на листи спољнотрговинских партнера „испливао“ на прву пзицију, снабдевајући ФНРЈ мноштвом неопходних производа, од сировина за металну индустрију до лекова, одеће и нафтних деривата који су предњачили. Извоз у СССР током 1945. није успео да покрије увоз, па је дефицит трговинског биланса износио 257 милиона динара у првих једанаест месеци. Последњи месец је смањио разлику па је дефицит спао на 211 милиона динара. СССР је постао најзначајнији спољнотрговински партнер са 796 милиона динара међусобне размене. Извозили су се деривати винове лозе, зрело вино, шира и вињак, те стакло за прозоре и сирово олово. Са друге стране, из СССР су увожене сировине за текстилну индустрију, памук и вуна, потом полуфабриката од гвожђа, алуминијума и азбеста, затим кухињска со, уље за подмазивање, хартија за штампање и напослетку производи совјетске кинематографије (Исто, 12-23; *Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1946, 1947, 1948 i 1949. godinu*).

нафту, нафтне деривате, вуну и маслиново уље, а југословенска страна је гарантовала испоруку пшенице, кукуруза и шећера.¹²⁰

До потписивања споразума о робној размени са Чехословачком, крајем новембра 1945. године, размена две земље кретала се у малом опсегу од свега 17 милиона динара. Овај споразум је омогућио да се међусобна размена увећа за чак 35 пута. Југославија је у Чехословачкој набављала кокс, пољопривредне, индустријске, рударске и саобраћајне машине, сировине за индустрију, инфраструктурни материјал, разне алате и друге производе чехословачке индустрије, а извозила је воће, воћне прерађевине, вино, ракију, техничко дрво, кожу, црева од стоке, руду бакра, олова, цинка, хрома и др.¹²¹ Југословенска страна је водила рачуна да увози искључиво ствари које ће допринети брзој „еманципацији“ сопствене индустрије путем освајања технолошке базе. На том послу од великог значаја за југословенску привреду била је техничка помоћ и сарадња са чехословачким индустријским гигантима. Сарадња је требало да иде у смеру изградње тешке индустрије, али због објективних потешкоћа планирано је да у почетку предност буде дата средњој машинској индустрији и то на прво место у обзир су долазиле индустрије: аутомобилских, саобраћајних и пољопривредних машина, индустрија машина алатљика, инсталација прехранбене индустрије (нпр. хладњаче), индустрија грађевинских и рударских машина и инсталација.¹²² Југославија је покушавала да реализује споразуме о набавкама које су током рата фирме са подручја бивше Краљевине Југославије склапале са фабрикама Протектората Чешке и Моравске. Број таквих фирми није био занемарљив, као ни цифре које су уплатиле ради набавки машина, инсталација, алата и других потрештина за потребе продукције.¹²³ Почетком септембра 1945. уследила је посета југословенских експерата чехословачким предузећима, где су испитивани стање и могућности индустрије. Том приликом југословенски стручњаци су обишли фабрику „Škoda“ у Плзењу, „Českomoravská-Kolben-Daněk A.S.“ у Прагу, железару „Poldi“ у Кладну, „Ringhofferovu závody“ у Татри, фабрике „Behr“ у Роудњици и „Červinka“ у Челаковицима за израду пољопривредних машина и на крају фабрику машина алатљика „Volman“ такође у Челаковицима. Чехословачка страна се тада понела са пуно обзира према југословенским потребама, па су склопљени и први споразуми са чехословачким индустријским гигантима. У преговорима са предузећем „Českomoravská-Kolben-Daněk A.S.“ уговорена је испорука полуфабриката за израду 300 камиона РН-13 (Прага) у Раковици и то у количинама од 50 теретних гарнитура месечно почев од децембра 1945. године.¹²⁴

¹²⁰ Александар Животић, *Југославија, Албанија и велике силе*, (Београд: Архипелаг, 2011), 99–120.

¹²¹ ДАМСПРС, 1945, ПА, Чехословачка, ф. 7, д. 7423, *Извоз из Југославије у Чехословачку и увоз из Чехословачке у Југославију (28.11.1945. године)*, 58–60.

¹²² АЈ, МИВФНРЈ, 17–118–119, *Реферат у вези трговачког уговора са Чехословачком по питањима индустрије (30.8.1945. године)*.

¹²³ АЈ, МИВФНРЈ, 17–118–119, *Списак инсталација које треба да изврше поједине чехословачке фирме на основу већ извршених поруџбина (1945. година)*.

¹²⁴ АЈ, МИВФНРЈ, 17–118–119, *Извештај експерата делегације за трговинске преговоре са Чехословачком др инж. Иве Херцигоње и инж. Димитрија Маглића (22.11.1945. године)*; Настојања Југославије да склопи споразум баш са чешким гигантом била су одређена предатном сарадњом. У склопу изградње аутомобилске индустрије за потребе одбране земље, влада Краљевине Југославије донела је јануара 1939. године одлуку да од десетак аутомобилских фабрика из целог света које су понудиле лиценцу за израду аутомобила, изабере „Českomoravsku Kolben-Daněk“ из Прага и њен модел теретњака РН-8. Тип камиона РН-8 израђиван је у фабрици „Индустрија мотора а. д.“ из Раковице, док је каросерија прављена у предузећу „Јасеница а. д.“ у Смедеревској Паланци. Међутим, како је фабрика подигнута у сам освит Другог светског рата, она није стигла да испоручи потребане камионе војсци која је покушавала да изврши моторизацију својих снага у складу са стандардом савезница из Мале Антанте. Послератна обнова сарадње диктирана је не само потребама војске, него и привреде, па су самим тим захтеви за бројем камиона били далеко већи. Због тога је, поред фабрике у Раковици која је била већ специјализована за продукцију овог типа камиона, одређено да се фабрика авио делова у Марибору трансформише у фабрику камиона. „Českomoravska strojirni“ је упутила своје стручњаке у Југославију како би помогли изградњу аутоиндустрије, а ставила је на располагање и делове свог машинског парка, и потом се чехословачка страна обавезала да ће извршити и набавку

Економска ситуација у Пољској била је изразито тешка. У великим градовима где су се налазила индустријска постројења, ситуацију је компликовао недостатак транспортних средстава, јер су Совјети на име ратне штете током свог продора ка Немачкој готово све вагоне и возове отпремили назад у СССР за потребе обнове своје девастиране привреде. Лимитираност извоза, како у остале земље с којима је Пољска трговала, тако и у удаљену Југославију, била је узрокована недостатком транспортних средстава, али и огромним људским и материјалним жртвама.¹²⁵ Ослобођењем Југославије почела је трговинска сарадња са Бугарском¹²⁶, а бугарска влада успела је тада да наметне модел према коме је размена функционисала преко транспортне куће за експедовање транзитне и бугарске робе у Југославију. Бугарска је често злоупотребљавала свој положај транзитне земље преко које су ишли делови југословенских набавки из СССР-а, али исто тако је покушавала да Југославији по високим ценама „утрапи“ производе који су били далеко испод свих важећих стандарда.¹²⁷ То је утицало да дође до смањења увоза широког асортимана бугарских производа и фокусирања искључиво на увоз свиња, дувана, чокота винове лозе и на првом месту мрког и каменог угља.¹²⁸ Са друге стране, односи са Румунијом одвијали су се посредством поменуте фирме „Сифик“, са којом је Југославија прво прецизно дефинисала врсту и количине робе које ће међусобно размењивати.¹²⁹ Нафта, бензин и остали нафтни деривати били су од посебног значаја за функционисање привреде, па је потреба за њима била од великог значаја, а како је Румунија била један од највећих европских произвођача нафте и Југославији суседна земља, увоз је природно примарно ишао из тог правца.¹³⁰ Стање трговинског биланса са Мађарском није било повољно. Главне ставке увоза биле су камени угаљ, кокс, лим, петролеј, машине за текстилну индустрију и мушки капути. У коначном, Југославија је на концу 1945. забележила трговински дефицит са СССР-ом и земљама „народне демократије“ од око 500 милиона динара.¹³¹

Уласком у нову 1946. годину очекивања државног и партијског врха добила су нови замах. Постепена транзиција ка планирању у оквиру једногодишњег плана производње која је имала за циљ напуштање дотадашњег „стихијског“ концепта управљања, који је обиловао свакојаким импровизацијама и *ad hoc* решењима, требало је да, поред драстичног повећања производње, строже дефинише планове набавки и извоза.¹³² Читав процес реструктурирања привреде одвијао се у времену великог превирања у Европи када је, услед поремећаја равнотеже снага изазване Другим светским ратом, Европа попримала све видљивије контуре нових интересних сфера. Балканска и подунавска тржишта до тада су била везана највећим делом за велика тржишта средње Европе, а привредни центри, Италија и пре свега Немачка, давали су тон и ритам економским кретањима од центра до периферије и обратно. Њиховим сломом покидане су

остатка неопходних машина. Делегација је током свог боравка у Чехословачкој успела да склопи још и уговоре о испорукама за потребе индустријализације са железаром „Poldi“ из Кладна и фабриком „Škoda“ из Плзења (Далибор Денда, „Војни фактор и изградња фабрике аутомобила у Краљевини Југославији“, *Токови историје*, 3–4/2008, 19–26; АЈ, МИВФНРЈ, 17–118–119, *Извештај експерата делегације за трговинске преговоре са Чехословачком др инж. Иве Херцигоње и инж. Димитрија Маглића* (22.11.1945. године)).

¹²⁵ ДАМСПРС, 1945, ПА, Пољска, ф. 25, д. 7644, *Извештај о ситуацији у Пољској за октобар и новембар 1945. године* (1.12.1945. године), 164–165.

¹²⁶ Андреј Пантев и други, *Историја Бугарске*, (Београд: Слио, 2008), 332–333, 348–349.

¹²⁷ ДАМСПРС, 1946, ПА, Бугарска, ф. 15, д. 14158, *Преглед економске сарадње Бугарска-Југославија од маја 1945. до новембра 1946. године* (новембар 1946. године), 1.

¹²⁸ Исто, 2.

¹²⁹ АЈ, КМЈ, 836/III–2–д/4, 1–2.

¹³⁰ АЈ, КМЈ, 836/III–2–6/3, *Статистички преглед државног статистичког уреда о резултатима спољне трговине Југославије по месецима у 1945. години*, 12.

¹³¹ Исто, 12–21; *Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1946, 1947, 1948 i 1949. godinu*.

¹³² АЈ, КПЦКСКЈ, 507/XI–1/13, *Основни принципи наше индустријске политике и планирања у привреди*, II део – *Генерална линија наше индустријске политике*, 15–16.

привредне и политичке везе грађене деценијама уназад, а настали вакуум почео је да попуњава ратни победник, СССР, пробијајући тиме економску блокаду и одбацујући аутархични модел економије. Нестанку „тегова са једног таса привредне ваге“ који су држали равнотежу у Европи, значајан допринос дала је и Југославија, која је кроз НОП својим напорима допринела заједничкој победи над фашистичком Италијом и нацистичком Немачком. Фактички носиоци одлучивања, југословенски комунисти, су током 1945. године у пракси демонстрирали своју одлучност да са СССР-ом изграде економске односе првог реда.¹³³

Почетак 1946. године разгранао је послове међу савезницима. Југословенска страна је стабилизацијом система кренула у привредну „офанзиву“, набавке су плански систематизоване у складу са најважнијим потребама, а Министарство трговине и снабдевања се трудило да преко својих представништава у иностранству реализује требовања. Југословенски стручњаци почели су да откривају до тада југословенском тржишту слабо знану совјетску технологију. Кренуле су и прве делегације инжењера пут Совјетског Савеза да се ближе упознају са совјетским достигнућима на том пољу.¹³⁴ Према списку извршених набавки током прва два квартала 1946. године, уочава се да су предмети увоза у преко 90% случајева биле сировине, полуфабрикати, готови производи хемијске индустрије као што су минерална и вештачка ђубрива и лекови, производи лаке индустрије, школска помагала, лабораторије, културни, школски и научни филмови, док су од машина предњачили уређаји као што су електричне тестере, камере, фотоапарати и др. Разлог за мали увоз совјетских машина може се објаснити у предратном доминантном ослоњу на средњоевропску (немачку) технолошку базу, па у складу са тим и навикама које су југословенски инжењери изградили радећи на немачким, чехословачким и аустријским машинама.¹³⁵ У испорукама које су закључене на основу трговинског споразума из јуна 1946. године, такође није било битнијих измена, што јасно сведочи не само о технолошким разликама, већ и великим делом о огромним унутрашњим потребама које је захтевала обнова СССР.¹³⁶

Размена са Пољском, поред кокса и угља, обухватала је увоз деривата хемијске индустрије, полуфабрикате металне индустрије и разна уља за подмазивање. Извоз у Пољску је обухватао концентрате руда цинка, олова, хрома, магнезита, руду бакра и антимона, живу, екстракте за штављење кожа, дуван – „црна вирџинија“ из Војводине и „оријентал“ из Македоније, као и зачинско биље. Пољска страна се претежно интересовала за сировине, дуван и зачинско биље.¹³⁷ Суседна Бугарска је већ на почетку године почела да условљава свој даљи извоз у Југославију вишим ценама. Уследила је и обустава кредитирања југословенског транзита кроз Бугарску од стране Народне банке Буграске, а у периоду март-мај 1946. године транзит готово да је и престао да се обавља овом трасом. Стање је убрзо поправљено интервенцијом југословенске владе која је подупрла гаранције Индустијске банке, на шта је бугарска страна одговорила одобравањем новог кредита од 250 милиона лева. Проблеми у трговини наилазили су на готово свакодневна негодовања југословенске стране због честог бугарског изигравања уговорених производних стандарда.¹³⁸ За разлику од трговине са Бугарском размена са Румунијом, и поред кашњења југословенских испорука, текла је без већих потешкоћа. Југославија је била зависна од производа румунске нафтне индустрије, па је на све начине покушавала да одржи добар однос са овом суседном земљом, на шта је румунска страна имала пуно разумевања, свесна да ни њене

¹³³ АЈ, Савезна планска комисија (СПК), 41–113–201, *Привредна сарадња подунавско-балканских земаља (31.10.1945. године)*, 1.

¹³⁴ АЈ, МИВФНРЈ, 17–117–118, *Увоз из СССР (21.2.1946. године)*.

¹³⁵ АЈ, МИВФНРЈ, 17–117–118, *Спецификације испоручене робе у 1946. години*.

¹³⁶ ДАМСПРС, 1946, ПА, СССР, ф. 78, д. 15486, *Споразум о робном кредиту влада ФНРЈ и СССР (8.6.1946. године)*.

¹³⁷ ДАМСПРС, 1946, ПА, Пољска, ф. 73, д. 8953, *Извозне листе из Пољске и Југославије (18.1.1946. године)*.

¹³⁸ ДАМСПРС, 1946, ПА, Бугарска, ф. 15, д. 14158, *Преглед економске сарадње Бугарска-Југославија од маја 1945. године до новембра 1946. године (новембар 1946. године)*.

спољнотрговинске фирме не функционишу у најбољем реду.¹³⁹ Са Мађарском је последњих дана децембра 1946. године склопљен трговински споразум који није третирао реституције и репарације, већ редовну трговинску размену и почео је да се спроводи тек почетком 1947. године. Југославија је могла да понуди стандардне производе своје привреде, као што су руде, грађевински материјал, сировине за хемијску индустрију, техничко дрво и дрво за огрев, коже од домаћих и дивљих животиња. Мађарска је нудила у висини југословенског извоза разне фармацеутске и ветеринарске производе, полуфабрикате металне индустрије, грађевински материјал, машине за грађевинску, дрвну и текстилну индустрију, машине за рударство и пољопривреду, локомотиве, дизел агрегате и генераторе за хидроцентралне са роком испоруке за оне са највећим капацитетом до 1949. године. Производи електротехничке индустрије били су доминантан сегмент извоза који је Мађарска требало да испоручи Југославији у наредних неколико година.¹⁴⁰

---

¹³⁹ ДАМСПРС, 1946, ПА, Румунија, ф. 76, д. 11665, *Споразум о неробним плаћањима са Румунијом (2.10.1946. године)*; АЈ, МСТВФНРЈ, 9–6–4, *Реферат о извршењу трговинског споразума са Румунијом (19.10.1946. године)*.

¹⁴⁰ ДАМСПРС, 1946, ПА, Мађарска, ф. 56, д. 15538, *Споразум о робној размени између ФНРЈ и Републике Мађарске (23.12.1946. године)*.

Табела 1: Југословенски извоз и увоз на бази десет најпрометнијих артикала (1945–1949)¹⁴¹

Трговински партнер Југославије	Југословенски извоз	Југословенски увоз
Бугарска	кукуруз; воћне прерађевине; усољена морска риба; бакар сулфат; храстов, кестенов и смреков екстракт; ексери; цигарет папир; каустична сода; јестива биљна уља; кудељина кучина	пшеница; пасуљ; семе шећерне репе; семе поврћа и зачина; приплодне свиње; конзервирано месо; дуван у листу; камени угаљ; сирова нафта; морска и камена со
Мађарска	остало огревно дрво; телефонски и телеграфски стубови; резана грађа четинара; каустична сода; натријум карбонат; храстов, кестенов и смреков екстракт; железна руда; бакар блистер; рафинирано олово; јамско дрво четинара	пасуљ; камени угаљ; бензин; плинска уља; шамотне опеке; железничке шине и прибор; црни лимови; бушилице; делови парних локомотива; специјални прекидачи и осигурачи, релеји и др. уређаји; електрични упаљачи
НДР	качкавал, пекмез од шљива; паштета; конзервирана риба; производи од шећера; ракија од шљиве; ликери; цигарете; храстов, кестенов и смреков екстракт; рафинирано олово	приплодни пастуви и кобиле; семе шећерне репе; синтетичка гума; конструктивно високо легиран челик; алат за индустрију и занатство; аутомобили лаки и средњи; машине и уређаји за лаку индустрију; дробилице, мешалице и др. машине за обраду бетона и камена; апарати за покретање, регулатори и отпорници; телефонске централе, фотоапарати, писаће машине
Пољска	суве шљиве; дуван у листу; кудељина кучина; храстов, кестенов и смреков екстракт; цигарет папир; пиритна руда; оловни концентрат; цинков концентрат; бакар блистер; антимон регулус	тканине вунене за мушка одела; камени угаљ; плински угаљ; металургијски кокс; бетонски челик; црни лимови; жица ваљана обична; ротациони папир; катран каменог угља; жица челична вучена црна
Румунија	кукуруз; црева сољена и сува; усољена морска риба; конзервирана морска риба; калцијум карбид; храстов, кестенов и смреков екстракт; цигарет папир; остали папир; опијум	фармацеутске сировине; сирова нафта; петролеум; бензин; плинска уља; уља за ложење; моторна и ауто уља; ковачке масти, коломасти и битуменске масти; битумен; морска и камена со
СССР	суве шљиве; вино; вински дестилат; шпиритус; дуван у листу; паркети; кудеља; оловни концентрат; бакар блистер; рафинирано олово	пшеница; сирови памук; непрана вуна; небојена целулоза; ротациони папир; металургијски кокс; бензин; шипкасти челик; плинска уља; петролеум
Чехословачка	јабукe свеже; семе сунцокрета; суве шљиве; суве вишње; вино; дуван у листу; цигарете; рафинирано олово; бакар блистер; пиритна руда	аутоматске телефонске централе; машински делови; ваљци и машине за набјање путева; вршалице; глодалице; машине и уређаји за инд. шећера; уређаји за вађење и прераду угља; индустријски мотори; парни котлови; вагони; камиони; металургијски кокс; полуфабрикати

Крај 1946. није битније изменио укупну спољнотрговинску сарадњу са СССР-ом и земљама „народне демократије“. Удео размене који су ове државе заузиле у укупној југословенској размени са иностранством пао је за свега 7,9% у 1946. години, са 78,3% на 70,4%. СССР није више био доминантан спољнотрговински партнер јер је међусобна размена у односу на укупну размену коју је ФНРЈ остваривала са светом готово преполовљена и износила је 32,5%. Вредност размене гледано у динарима забележила је раст за 97%, па је тако дефицит у међусобној размени из претходне године поравњан и Југославија је забележила спољнотрговински суфицит у размени од 556 милиона динара. Трговина са Чехословачком доживела је огроман раст, а обим размене 1946. у односу на 1945. годину повећан је за 41 пут, са 25 милиона на 1,025 милијарди

¹⁴¹ Табела је израђена према подацима из (*Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1946, 1947, 1948 i 1949. godinu*).

динара, а југословенски суфицит достигао је 434 милиона динара. Преговори вођени са чехословачким гигантима око набавке машина и инсталација почели су да се реализују, а Чехословачка је постала друго по важности извозно тржиште за југословенску привреду.¹⁴² Од осталих земаља са Пољском се одвијало 5%, Румунијом 4,75%, Мађарском 3,55%, Бугарском 3% укупне југословенске размене са иностранством, док је албански удео овога пута био испод 0,1%. Са Пољском је вредност међусобне размене, захваљујући нормализацији саобраћајних прилика, повећана 519 пута, Румунијом 1,7 пута, Мађарском 2,6 пута, а са све три земље подвучени салдо показивао је дефицит у размени. Са друге стране, трговина са Бугарском пала је за 14,5%, чему је узрок највероватније негативан став бугарске стране према дотадашњим југословенским испорукама.¹⁴³ Економски односи са Албанијом, узимајући у обзир остале земље совјетске сфере, били су малог домета, а разлог за то лежао је у скромним извозним потенцијалима најнеразвијеније државе у Европи.¹⁴⁴

Боравак потпредседника владе ФНРЈ, Е. Кардеља, у Москви априла 1947. године, приликом које је водио разговоре лично са Ј. В. Стаљином, учврстили су жељу да се обим трговинске сарадње повећа за 60%. Посета се одвијала пред сам почетак спровођења Првог петогодишњег плана и она је заправо била напор југословенске стране да издејствује помоћ СССР-а за потребе индустријализације земље. Ј. В. Стаљин је том приликом обећао помоћ у изградњи нафтне индустрије, металургије и војне индустрије, као и помоћ у стручном кадру. У разговору се, на југословенско инсистирање, потегло питање мешовитих друштава, а Стаљин је том приликом истакао да не би требало формирати мешовита друштва. Вођа СССР-а је сматрао мешовита друштва неприкладном формом сарадње између две савезничке земље, јер су таква друштва успостављана једино са сателитским државама, па је предложио да се Југославија помогне једним алуминијумским заводом, једним металуршким заводом и асистенцијом приликом овладавања технологијом добијања и прераде нафте. Стаљин је овим речима јасно одредио значај Југославије и њен статус у очима совјетског државног руководства, као и најподеснију форму заједничке сарадње. Совјетска страна је том приликом изразила спремност да Југославији пружи помоћ кроз давање повољних кредита за набавке опреме.¹⁴⁵

Редовном правном регулисању трговинских односа приступило се још 1945. године закључењем Споразума о узајамним испорукама робе са СССР-ом. Први уговор потписан је месец дана пре краја рата, 13. априла 1945. године. Овај уговор допуњен је Споразумом од 26. јула 1945. године. Исте године потписан је Уговор о испоруци нафтних деривата. Са Чехословачком је први Споразум о робној размени и плаћањима робе потписан 28. новембра 1945. године. Том приликом регулисана су и остала спорна питања Протоколом о поруцбинама закљученим пре и после рата, као и ликвидација потраживања насталих из истих споразума. Исте године направљен је споразум о размени робе и плаћањима са Румунијом и Албанијом. У 1946. години закључени су и са осталим источноевропским земљама, Пољском, Мађарском и Бугарском, споразуми о робном промету и плаћању, а у 1947. и са Источном Немачком (тада још увек под Совјетском војном администрацијом). Са свим овим земљама уговори су наредних година обнављани и проширивани новим споразумима. Међу најважнијим су: Споразум о испоруци индустријских постројења и уређаја на кредит закључен са СССР-ом 1947. године; Петогодишњи споразум о размени добара из 1947. године са Пољском; Уговор о привредној сарадњи на подручју алуминијумске индустрије и Споразум о дугорочним мађарским испорукама и југословенским противиспорукама из 1947. године; Протокол о повраћају железничког возног парка из Бугарске од 1946. године и Протокол о Трипартитном клирингу између СССР-а, Бугарске и Југославије;

¹⁴² *Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1946, 1947, 1948 i 1949. godinu.*

¹⁴³ Isto.

¹⁴⁴ АЈ, МСТВФНРЈ, 9–5–4, *Одељење за трговинске споразуме, Албанија.*

¹⁴⁵ *Napukli monolit, Jugoslavija i svet 1942–1948.*, 461–470.

Споразум о позајмици житарица са Румунијом из 1946. године; Споразум о привредној сарадњи са Албанијом од 1946. године и Протокол о изградњи једне рафинерије у Кучови, железничких пруга и оснивању Југословенско-албанске банке од исте године.¹⁴⁶

Сви поменути споразуми, изузев Споразума о испоруци индустријских постројења са СССР-ом, били су на одређени начин економски уговори другог реда, јер ни једна од држава совјетске интересне сфере, изузев Совјетског Савеза, није могла да осигура производе потребне за петогодишњу индустријализацију земље. Стога је највећи део наде полаган у Чехословачку, чија је високоразвијена индустрија из рата изашла са минималним оштећењима. Такве жеље југословенског руководства диктирали су и други рационални разлози, а најпре чињеница да је предратна привредна сарадња била богата и разноврсна, као и да су чехословачке машине које су се од раније налазиле у југословенским фабрикама биле израђене на истој или идентичној технолошкој платформи као и немачке, које су бројчано предњачиле, па је стога могућност потенцијалног ремонта била потпуна. Управо су поменуте околности довеле до закључења Споразума о чехословачким инвестиционим испорукама и југословенским противиспорукама, потписаног у Београду 25. фебруара 1947. године. Овим споразумом било је предвиђено да овлашћена југословенска предузећа у Чехословачкој купе неопходне производе за чију испоруку је гарант била Влада Чехословачке Републике. У склопу укупних набавки које је требало реализовати преко 90% су чинили производи металне и машинске индустрије.¹⁴⁷ Међусобни трговински односи уздигнути су на виши ниво Споразумом о инвестиционим испорукама, а овај петогодишњи споразум био је израз најтешње форме сарадње, који је према својој важности превазилазио класичне трговинске споразуме. ФНРЈ је закључењем овог споразума чврсто осигурала прилив средстава потребних за предстојећу петогодишњу индустријализацију земље.¹⁴⁸

Трговински преговори између ФНРЈ и Чехословачке за успостављање споразума о трговинској размени који су почели у новембру 1947. године у Београду, вођени су са промењивом срећом више месеци. Прва фаза преговора завршила се одласком чехословачке трговинске делегације из Београда, друга фаза завршена је изменом листа између амбасадора Чехословачке у Београду Корбела и помоћника министра спољне трговине Златарића, док су у трећој фази настављени преговори у Прагу. За време преговора у Београду обе стране су показале неразумевање према узајамним потребама и могућностима, па је том приликом споразум изостао. Тачка спора били су чехословачки ваљани профили за које је Чехословачка тражила више износе од цена на светском тржишту. После преговора у Београду упућен је нови предлог чехословачкој амбасади у Београду на основу кога су марта 1948. године поведени нови преговори у Прагу. Питање ваљаног материјала било је у међувремену решено између највиших руководилаца обеју држава, маршала Ј. Б. Тита и председника Клемента Готвалда, који су се договорили да Југославија чехословачке испоруке плати одговарајућим количинама обојених метала, феролегура и оловног концентрата. Ови шестомесечни преговори, вођени у Прагу, одвијали су се паралелно са почетком сукоба на линији СКП(б) – КПЈ. Југословенским трговинским делегатима у Прагу, у том тренутку несвесним политичке позадине проблема, чинило се да Чехословаци „коче“ размену, инсистирајући искључиво на економским питањима структуре југословенског

¹⁴⁶ АЈ, КМЈ, 836/III–2–д/19, *Извештај о међународним економско-трговинским односима ФНРЈ у периоду од 1948. до I полугођа 1952. године, Београд (5.8.1952. године).*

¹⁴⁷ ДАМСПРС, 1947, ПА, Чехословачка, ф. 26, д. 43662, *Извештај о чехословачким инвестиционим испорукама и југословенским противиспорукама по споразуму од 25. фебруара 1947. године.*

¹⁴⁸ „Споразум о инвестиционим испорукама представља важан догађај у међусобним односима Југославије и Чехословачке“, *Борба*, 26. фебруар 1947. године, 3; Slobodan Selinić, *Jugoslovensko-čehoslovački odnosi 1945–1955*, (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2010), 135–143.

извоза. Ипак, споразум је потписан уз много компромиса са обе стране крајем маја, премда је мало ко од трговинских делегата био сигуран у будуће испуњење свих тачака.¹⁴⁹

Реализација инвестиционог споразума са Чехословачком из фебруара 1947. године почела је склапањем купопродајних уговора маја исте године. Закључивање уговора било је подељено у две основне групе. По Анексу А1 закључивање је завршено у току 1947. године у вредности испорука у висини од 2.814.739.000 динара и требало је, изузимајући објекте електропривреде, лиферације извршити у 1947, 1948 и 1949. години. Закључивање по Анексу А2 одужило се током целе 1948. године без коначног закључка, а договорене су испоруке у висини од 2.580.606.000 динара. Разлог незавршеног посла налазио се како у одуговлачењу Чехословака у давању понуда, тако и у кашњењу југословенске стране у достављању спецификација. Током 1948. године дошло је до начелног споразума о закључивању трећег списка, Анекса А3 са обимом од 350.000.000 динара, а који је обухватао искључиво испоруке за рационализацију рударства. Компликовање политичке ситуације унутар совјетског блока допринео је изостанку парафирања протокола о Анексу А3. Мада није постојао званични инструмент који је регулисао ове испоруке, до краја године закључен је посао за испоруку уређаја за рударство у износу од 124.000.000 динара. У складу са сва три анекса до 31. децембра 1948. године закључено је послова са чехословачком индустријом у вредности од 5.856.737.000 динара, док је ресто наишао на потешкоће услед уверавања чехословачке стране да поједине тражене објекте не може испоручити према датим спецификацијама. Извршење уговорених испорука редовно је каснило. Од предвиђених 953.378.000 динара робе коју је требало испоручити у 1947. и 1948. години реализовано је 76,2% набавки. Посебно место по питању одгађања испорука са чехословачке стране заузимало је продужење рокова за најважније и најкрупније објекте електропривреде и рударства, а то је наносило велике материјалне штете развоју југословенске привреде.¹⁵⁰ Разлог чехословачких кашњења и померања рокова био је двојак. Један се тицао прагматичне политике држања Југославије у дугорочној економској зависности, а други је био практична спреченост њене индустрије да изврши поруцбине јер је радила за обнову СССР-а.¹⁵¹

Табела 2: Спољнотрговинска размена са совјетским блоком држава од почетка спровођења Првог петогодишњег плана до прекида односа (1947–1949)

држава	година	1.000 динара		1.000 динара	
		Извоз	%	Увоз	%
Албанија	1947	431	0,005	17.837	0,21
	1948	829	0,005	/	/
	1949	/	/	/	/
Бугарска	1947	149.862	1,77	271.611	3,20
	1948	147.190	0,97	263.781	1,68
	1949	12.528	0,12	2.996	0,02
Мађарска	1947	708.297	8,35	425.620	5,02
	1948	1.368.042	9,01	683.963	4,35
	1949	258.294	2,53	445.776	2,94
ДРН	1947	230.511	2,72	349.787	4,13
	1948	262.652	1,73	656.372	4,18
	1949	34.417	0,34	196.454	1,3
	1947	296.121	3,49	274.313	3,24

¹⁴⁹ ДАМСПРС, 1948, ПА, Чехословачка, ф. 31, д. 48197, *Трговински преговори између ФНРЈ и Чехословачке (23.4.1948. године)*.

¹⁵⁰ ДАМСПРС, 1949, ПА, Чехословачка, ф. 23, д. 23383, *Инвестициони споразум*.

¹⁵¹ CREST, GCIAR, CIA-RDP82-00457R002300670005-2, *Yugoslavia and the Cominform, February 15, 1949*.

Пољска	1948	1.188.274	7,83	1.152.630	7,34
	1949	188.452	1,85	328.065	2,17
Румунија	1947	76.635	0,90	53.077	0,63
	1948	97.689	0,64	268.058	1,71
	1949	1.846	0,02	4.225	0,03
СССР	1947	1.420.742	16,75	1.879.007	22,18
	1948	2.273.397	14,98	1.703.753	10,84
	1949	464.847	4,56	194.543	1,28
Чехословачка	1947	1.593.336	18,79	1.493.976	17,63
	1948	2.412.628	15,90	2.683.823	17,08
	1949	439.040	4,31	941.234	6,22

Спољнотрговинска размена је 1947. године била у успону. Размена са СССР-ом чинила је готово петину укупне размене са иностранством, док је са Чехословачком била за један процентни поен нижа. Трговина са свим осталим државама „народне демократије“ износила је мање од 15% укупне југословенске размене са иностранством. Премда је обим размене растао, удео ове групације држава у размени коју је Југославија обављала са светом показивао је тенденцију опадања. У 1947. години 54,48% целокупне сарадње са иностранством остварено је са овим земљама, док је 1948. године удео пао на 52,06%, премда је остварен врхунац сарадње. Платни биланс био је углавном уравнотежен све до једностраног прекида економских односа у јесен 1949. године, изузев према Мађарској, СССР-у и Источној Немачкој која се налазила под совјетском окупацијом. Са Мађарском је у овом времену остварен позитиван салдо од близу милијарду динара, а са СССР-ом плус од око 400 милиона динара, док је са совјетском зоном Немачке биланс био негативан достижући цифру од близу 700 милиона динара југословенских дуговања.¹⁵² Раскид уговора, јесени 1949. године, узрокован политичким сукобом на релацији Москва-Београд, био је само формализација већ унапред донете одлуке да се Југославији наметну економске санкције.¹⁵³ Последице ове одлуке биле су заправо видљиве већ почетком године када је због непозивања југословенске делегације на економско саветовање у Москву постало јасно да од испуњења трговинских и инвестиционих уговора нема ништа. Показатељи с краја године потврдили су сумње југословенског руководства да је сценарио прекида свих односа био добро изрежиран много пре јавне објаве.¹⁵⁴

Југославија и Запад (1945–1948): Између политике и економије

Југословенско потписивање Уговора о савезништву са Совјетским Савезом априла 1945. године у Москви био је први крупан спољнополитички потез који је учинила обновљена југословенска држава. Овај први велики спољнополитички искорак није испраћен у Лондону и Вашингтону, јер је, с обзиром да је рат још увек трајао, за званичнике западних савезника у Београду он дошао „потпуно неочекивано“. У корак са југословенско-совјетским зближавањем отварало се питање припадности Јулијске крајине, што је према погледима Британаца значило напуштање политике „равнотеже“ створене кроз „политику компромиса“ Стаљина и Черчила. Ипак, ни ставови британских и америчких дипломата нису били јединствени по питању даљих

¹⁵² *Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1946, 1947, 1948 i 1949. godinu.*

¹⁵³ ДАМСПРС, 1950, ПА, Југославија, ф. 47, д. 4306, *Једнострани раскид уговора о пријатељству и узајамној помоћи од стране СССР-а и држава „народне демократије“ (7.1.1950. године).*

¹⁵⁴ ДАМСПРС, 1949, ПА, Југославија, ф. 58, д. 42071, *Отворени телеграм амбасади Југославије у Вашингтону (2.2.1949. године).*

потеза југословенског државног врха.¹⁵⁵ Да је југословенска влада била дубоко свесна важности сарадње са Западом сведочи уговор који је склопила са UNRRA-ом (Администрације за помоћ и обнову Уједињених Нација - United Nations Relief and Rehabilitation Administration) 24. марта 1945. године.¹⁵⁶ Међутим, од много већег значаја је покушај да се избори право на спровођење у дело Уговора о зајму и најму са Сједињеним Америчким Државама. Док је трајала Конференција Уједињених Нација у Сан Франциску, специјални опуномоћеник владе Рудолф Бићанић водио је преговоре са представницима америчке владе по питању добијања *Land-Lease* (Закон о зајму и најму). За Рузвелтовог живота Југославија је потписала Уговор о зајму и најму с Владом Сједињених Америчких Држава, а Управа за спољне економске односе је тада унела у свој предлог буџета за 1945/46. годину програм за потпору ратних напора и за обнову југословенске економије у износу од близу 500 милиона долара. Смрћу председника Френклина Д. Рузвелта 12. априла и доласком на његово место потпредседника Харија Трумана, ствари су добиле „коперникански обрт“. Амерички конгрес је крајем априла усвојио закон на основу кога председник не сме употребљавати *Lend-Lease* за послератну обнову и изградњу света, већ искључиво за финансирање ратних напора, а пошто су се ратни напори Југославије ближили самом крају могућности за његово добијање биле су минималне. САД су биле спремне да закључе уговор искључиво са државама које су биле спремне да се прикључе рату против Јапана, па су тако Белгија, Холандија и Француска у то име наставиле да добијају помоћ. Тиме је фактички осујећена свака шанса да Југославија добије право на коришћење средстава по основу Закона о зајму и најму.¹⁵⁷

Завршетак рата у Европи скинуо је са дневног реда питања ратне привреде и отворио процес преласка на мирнодопски колосек. На светском нивоу наметала се потреба редефинисања и реконструкције светских монетарних и финансијских механизма који су довели до Велике економске кризе тридесетих година. С том идејом на конференцији у Бретон Вудсу јула 1944. године окупили су се представници четрдесет четири државе света и постигли споразум о оснивању Међународног монетарног фонда и Међународне банке за обнову и развој, чиме су постављени темељи међународних привредних односа.¹⁵⁸ Због Џонстоновог закона којим је америчким државним и приватним банкама било забрањено да издају кредите страним државама које нису платиле дугове из претходног рата, али и склоности америчких фирми да учествују у вођењу и добити својих инвестиција, Р. Бићанић је процењивао да ће будућа Међународна банка за обнову и развој бити најсигурнији извор капитала за југословенску привреду. Но, до усаглашавања на међународном плану, југословенска Влада се окренула трговинском повезивању на билатералном нивоу.¹⁵⁹

¹⁵⁵ Lj. Dimić, *Jugoslavija i Hladni rat, Ogledi o spoljnoj politici Josipa Broza Tita (1944–1974)*, 45–52.

¹⁵⁶ Б. Петрановић, „Привремена влада Демократске федеративне Југославије (ДФЈ). Састав, структура, место у систему власти“, *Историјски гласник*, 1/1986, 127.

¹⁵⁷ АЈ, КМЈ, 836/III–1–а/4, *Извештај Рудолфа Бићанића о стању преговора о извршењу Уговора о зајму и најму и осталим питањима, Сан Франциско (7.5.1945. године)*.

¹⁵⁸ ДАМСПРС, 1945, ПА, Међународне организације, ф. 24, д. 6852, *Кратак преглед споразума закључених на конференцији у Бретон Вудсу (1945. година)*.

¹⁵⁹ АЈ, КМЈ, 836/III–1–а/4, *Извештај Рудолфа Бићанића о стању преговора о извршењу Уговора о зајму и најму и осталим питањима, Сан Франциско (7.5.1945. године)*; Улога која је намењена овим двома институцијама од светског значаја била је координација и брига о поштовању прописа на које су се земље потписнице обавезале. Због пада светске трговине током тридесетих, ограђивања свих држава света шареноликим девизно-валутним прописима и опште блокаде у извршењу међународних новчаних трансакција, постигнут је договор да се на међународном нивоу постигне споразум о јединственим правилима по којима ће се вршити размена. ММФ је тиме постао наднационална институција за контролу и регулисање међународних монетарних и финансијских кретања, док је Међународна банка за обнову и развој добила задатак да инвестира средства на дужи рок под малим интересом примарно у ратом разрушене државе, чиме би помогла бржу обнову и изградњу тих земаља (ДАМСПРС, 1945, ПА, Међународне организације, ф. 24, д. 6852, *Кратак преглед споразума закључених на конференцији у Бретон Вудсу (1945. година)*).

Југославија је упутила крајем априла трговинску делегацију у Швајцарску. Делегацију су сачињавали Иван Поповић, др Ристо Јелацин и др Францо Авчина. У прилог чињеници да је мисија у Швајцарској била од изузетне важности за Југославију много говори и састав делегације у којој су се налазила два доктора наука.¹⁶⁰ Разлог који је водио Југославију да Швајцарску уврсти у државе првог приоритета састојао се из две околности – једне општеевропске и друге домаће природе. Прву, општеевропску, диктирале су девастиране европске привреде код којих у првим послератним данима нису могле бити изврше набавке. То се пре свега односило на главне предратне спољнотрговинске партнере, Немачку, Аустрију и Италију које су претрпеле знатна разарања, док је неутрална Швајцарска чак повећала индустријске капацитете. Користећи се повољном послератном економском конјектуром и захваљујући чињеници да се налазила окружена порушеним земљама, а имајући јединог конкурента на европским тржиштима у удаљеном САД чији су производи, премда јевтинији, због цене транспорта били скупљи, Швајцарска је вешто користила те околности склапајући уносне послове. Швајцарске индустријске гране које нису могле у мирнодопским условима да конкуришу америчким, енглеским, немачким, француским и италијанским, одобравале су повољне кредите за набавку својих производа. Пословна филозофија швајцарских привредника најбоље се огледала у речима које је директор хинвилске фабрике пољопривредних машина упутио југословенском генералном конзулу, када је рекао: „Знам да ће бити 1946. године за вас америчке вршалице јевтиније него швајцарске, али исто тако знам да је сваки сељак конзервативан. Ако ће он научити сад да ради на нашим швајцарским вршалицама, он неће бити вољан да мења пољопривредне машине, да поново учи рад на новим стројевима.“¹⁶¹

Друга околност, домаће природе, била је везана за део златних резерви Народне банке депонованих у швајцарским банкама. Оно што је кочило југословенске набавке и склапање трговинског споразума, поред питања швајцарске имовине у Југославији, било је у вези са системом плаћања. Југословенске власти су желеле да испослују робни кредит у висини од 30 милиона франака, гарантујући да ће кредит бити уредно плаћен током времена, али Швајцарци нису били спремни да дозволе велике набавке без гаранције у злату Народне банке Југославије.¹⁶² Међутим, како је време протицало Швајцарска је у први план све више „гурала“ питање имовине. У међувремену југословенска делегација је обилазила швајцарска предузећа, упознавала се са методама организације и техничко-технолошким достигнућима швајцарске индустрије. Делегација је вршила и мање набавке у Швајцарској путем директних погодби са предузећима, да би у септембру делегација напустила Швајцарску неиспунивши задатак који јој је био намењен.¹⁶³

Тешкоће које су пратиле наступ југословенских трговинских делегација током 1945. године биле су у највећој мери везане за расплет на домаћој политичкој позорници. Потенцијални југословенски партнери чекали су исход избора за Уставотворну скупштину, одлажући потписивање било каквог споразума док се ситуација „не разбистри“. Југословенски посланици у иностранству увиђали су да државе Западне Европе са „великом лакоћом“ склапају међусобно билатералне трговинске споразуме, док преговори са СССР-ом и земљама совјетске „орбите“ наилазе на потешкоће. Овакви потези тумачени су као стварање „западног економског блока“.

---

¹⁶⁰ ДАМСПРС, 1945, ПА, Швајцарска, ф. 31, д. 4785, *Извештај посланика у Швајцарској Милоша Ристића МИП (21.9.1945.)*.

¹⁶¹ ДАМСПРС, 1945, ПА, Швајцарска, ф. 31, д. 185, *Извештај генералног конзула у Швајцарској помоћнику министра МИП-а С. Гавриловићу о успостављању југословенско-швајцарских трговинских односа (1945)*.

¹⁶² ДАМСПРС, 1945, ПА, Швајцарска, ф. 31, д. 4785, *Извештај посланика у Швајцарској М. Ристића МИП (21.9.1945. године)*.

¹⁶³ ДАМСПРС, 1946, ПА, Швајцарска, ф. 81, д. 2114, *Извештај посланика у Швајцарској М. Ристића МИП (27.2.1946. године)*.

Такви ставови коинцидирани су и са процесом организовања државних институција, а све то је ограничавало домете ДФЈ-а у 1945. години.¹⁶⁴

Робна размена са Западом одвијала се углавном на бази компензација или слободних продаја и куповина. Већ 1946. године приступило се закључивању трговинских и платних споразума са Норвешком и Швајцарском, док су са Белгијом и Холандијом склопљени само платни споразуми. Током 1947. године размена је проширена на још шест европских земаља (Шведска, Данска, Италија, Финска, Француска и Турска). У 1948. години закључени су споразуми са Енглеском, Аустријом и Западном Немачком, а 1951. године са Грчком. Сви ови споразуми су били са важношћу од једне године, с тим што су се сваке године обнављали и аутоматски продужавали или се претходно додатно преговарало око проширења разменских листа. Једино су уговори са Великом Британијом, Швајцарском и Италијом важили на пет година, али се и код њих сваке године радило на састављању једногодишњих листа размене.¹⁶⁵

Док је ФНРЈ са СССР-ом и земљама „народне демократије“ склапала трговинске уговоре по принципу клиринга, дотле су јој старе капиталистичке силе Европе, Енглеска и Француска, и нова светска суперсила САД наметале монетарне платне споразуме. Другим речима, ове државе нису биле спремне да се излажу већем финансијском ризику док се не стабилизује ситуација у том делу света.¹⁶⁶ САД су, изговарајући се државним монополем ФНРЈ на спољну трговину, пристале да успоставе само ограничене трговинске односе¹⁶⁷, док је питање давања зајма било условљено смањењем броја војника и одустајањем од Трста.¹⁶⁸ Са Француском је стање било нешто повољније, мада послератна Југославија није много рачунала на неки значајнији обим размене због проблема са транспортом. Споразум потписан 15. јуна 1946. године утврдио је износ дуговања на име претходних зајмова које су Краљевина Србија и Краљевина СХС/Југославија узимале у Француској, а ближе је и дефинисан платни и трговински споразум.¹⁶⁹ Овим споразумом је предвиђено да Југославија извози у Француску дрво, конопљу, хмељ, живу, разне руде и да из ње увози електрични материјал, оптичке справе, хемијске производе и колонијалну робу. Како сувоземне комуникације нису биле подесне за транспорт, закључено је да ће Марсељ, највећа лука у Француској, али и на целом континенту, бити најподеснија лука за превоз француских производа до југословенских лука на Јадрану.¹⁷⁰ Готово истоветан трговински споразум као Француска склопила је и суседна Белгија са Југославијом 14. августа исте године у Бриселу.¹⁷¹

¹⁶⁴ ДАМСПРС, 1946, ПА, Белгија, ф. 13, д. 439, *Извештај поводом преговора за успоставу трговинских односа са Белгијом (7.1.1946. године)*.

¹⁶⁵ АЈ, КМЈ, 836/III-2-д/19, *Извештај о међународним економско-трговинским односима ФНРЈ у периоду од 1948. до I полугођа 1952. године, Београд (5.8.1952. године)*.

¹⁶⁶ ДАМСПРС, 1946, ПА, Француска, ф. 28, д. 5756, *Извештај М. Јакшића шефа трговинске делегације ФНРЈ у Француској МИП (16.5.1946. године)*.

¹⁶⁷ ДАМСПРС, 1946, ПА, САД, ф. 6, д. 1657, *Телеграм трговинског аташеа у Вашингтону Б. Хабјанића МИП (4.1.1946. године)*.

¹⁶⁸ Државни секретар за трговину Хенри Волас је југословенском министру Н. Петровићу рекао да је питање зајма чисто политичке природе јер о њему одлучује Стејт Департмент, који услед тадашње политичке ситуације није био наклоњен давању зајма Југославији. На крају је министру Петровићу дао пријатељски савет да би Југославија требало да смањи број војника под оружјем, јер је предпостављао да је то главна препрека давању зајма“ (ДАМСПРС, 1946, ПА, САД, ф. 6, д. 5115, *Извештај отправника послова у Вашингтону С. Макиеда о посети код Воласа МИП (12.4.1946. године)*).

¹⁶⁹ ДАМСПРС, 1946, ПА, Француска, ф. 28, д. 7757, *Извештај председника трговинске делегације М. Јакшића о трговинском споразуму са Француском (14.6.1946. године)*.

¹⁷⁰ ДАМСПРС, 1946, ПА, Француска, ф. 28, д. 9681, *Трговински споразум између Француске и Југославије; АЈ, МСТВФНРЈ, 9-6-4, Преглед трговинских споразума (1946)*.

¹⁷¹ ДАМСПРС, 1946, ПА, Белгија, ф. 13, д. 10811, *Телеграм амбасаде у Белгији МИП (6.9.1946. године)*.

Преговори око трговинског споразума са Швајцарском, који су почели задњег месеца рата, а који нису спроведени до краја током 1945. године због несигурности Швајцарске у погледу политичких дешавања у Југославији, крајем августа 1946. године добили су нови замах. Начелан став швајцарске делегације састојао се у инсистирању да се не уреде само трговински део споразума и плаћања која се ограничавају само на робни промет, већ да због југословенског захтева за издавање кредита треба уредити и финансијски трансфер. Овим је швајцарска страна хтела да трговинску размену постави на ширу основу, покушавајући да рашчисти терен за дугорочну сарадњу са Југославијом. Две државе су се сагласиле са овим предлозима и споразум је закључен 21. септембра. Југославија је овим споразумом обезбедила куповину машина, апарата и делова за текстилну и електро индустрију, док је, са друге стране, обезбедила тржиште за извоз дрвета, руда, угља, прехранбених производа и алкохолних пића. Овим су обезбеђене поруцбине инвестиционог карактера за предстојећу индустријализацију земље, а клаузула о деблокирању пре рата из НДХ-а депонованог злата у швајцарским банкама, ослободила је средства за додатне набавке било у Швајцарској или некој другој страни земљи. Регулисање финансијског трансфера, који је предвиђао оснивање трансферне службе преко које би се вршиле уплате швајцарског капитала пласираног у разним видовима у Југославији, одложено је за 18 месеци, односно до 1. априла 1948. године.¹⁷² ФНРЈ је, после обарања америчких авиона изнад Словеније августа 1946. године и затезања политичке ситуације са Англоамеричким савезницима¹⁷³, кроз трговински споразум са Швајцарском осигурала заправо једина сигурна „отворена врата“ са неком западном привредом. Овим је обезбеђена једна битна компонента унутрашњег развика, а то је прихватање технолошке диверсификације како се не би дошло у ситуацију да земља постане зависна од једне технолошке базе.¹⁷⁴

Југословенски комунисти нису били спремни да потпуно затворе врата сарадње са капиталистичком страном света, већ су се трудили да изграде јаке економске везе. На то су их упућивале наслеђене привредне споне, али и жеља да се из међусобне сарадње извуче економски бенефит. Проблеми и неразумевање на које је Југославија по завршетку рата наилазила у својој сарадњи са западним државама тицали су се несигурности имовине компанија које су долазиле из тих држава. Западне компаније су често притискале владе својих земаља да склапање било каквог привредног споразума са Југославијом услове регулисањем имовинског статуса, односно да југословенска страна да чврсту гаранцију да њихова имовина неће бити конфискована. Међутим, југословенска Влада је конфисковала све фирме које су током рата радиле за Немце, јер је мало било оних који су били спремни да ставе свој живот на коцку зарад „жртвовања за слободу“. Тако је југословенска страна, служећи се тим аргументом, ставила велики број страних фирми под своју управу. Овакви поступци, поготово у периоду када ситуација у самој земљи није била стабилна због непостојања јаким државних институција које би осигурале поредак, нису ишли „на руку“ југословенским властима. У коначном, то је и један од узрока драстично нижег обима размене него у претходном периоду. Свакако, то није био ни највећи, нити најважнији узрок смањеног интезитета размене.¹⁷⁵

Укупна размена са неколико западних земаља са којима је Југославија трговала током 1945. године није прешла износ од 300 милиона динара. Са 267 милиона динара до краја године, вредност размене износила је 18,5% укупне размене са иностранством у 1945. години. Удео Италије износио је 7,9%, САД 9,2%, Немачке 1%, Аустрије 0,2%, Грчке 0,1% и Швајцарске 0,05%.

¹⁷² ДАМСПРС, 1946, ПА, Швајцарска, ф. 81, д. 12240, *Извештај помоћника министра спољне трговине В. Срзентића МИП (27.9.1946. године)*.

¹⁷³ Војан Димитријевић и Драган Вогетић, *Тршћанска криза: 1945-1954: војно-политички аспекти*, (Београд: ISI, 2009), 30–36.

¹⁷⁴ ДАМСПРС, 1946, ПА, Швајцарска, ф. 81, д. 13202, *Извештај посланика М. Ристића МИП (4.11.1946. године)*.

¹⁷⁵ ДАМСПРС, 1945, ПА, Швајцарска, ф. 31, д. 5482, *Извештај В. Срзентића МИП (30.10.1945. године)*; ДАМСПРС, 1945, ПА, Француска, ф. 9, д. 186, *Ед мемоар Владе Француске МИП-у (15.12.1945. године)*.

Са осталим земљама „западног блока“ размена се сводила на нижи ниво и то пре свега на најхитније набавке.¹⁷⁶ Од артикала које је Југославија извозила у поменуте земље Запада, убедљиво су предњачила алкохолна пића и цемент портланд. Из Италије је увозила агруме, цивилну одећу, кухињску со, гуму, машине за обраду метала и апарате за струју, а из САД камионе и друга превозна средства. Из Немачке и Аустрије увожена су памучна предива, свилена предива, аутомобили и друге мање потрештине у складу са могућностима, јер је Југославија обе државе теретила за разарање и пљачку њене имовине током окупације, па се надала да ће од ове две државе највише добити преко спровођења реституција и репарација.¹⁷⁷

Државе Западне Европе инсистирале су на склапању монетарних споразума као претходнице директних девизних плаћања. Оне су настојале да на све начине избегну клиринг као модел размене у покушају да рестаурирају светску трговину на основама мултилатерализма, који је био на снази током 20-их година. Предводник ове идеје била је САД, чији су водећи економисти сматрали да се криза, која је трајала дуже од 15 година, једино може превазићи поновним успостављањем слободне светске трговине. Економисти „Кејнзијанске школе“, чији је утицај на Западу од 30-их година био доминантан, мислили су да треба напустити стари „аутоматски“ модел златног стандарда и створити нову структуру размене засноване на међународној сарадњи по принципу мултилатерализма, а то би било изводљиво помоћу ефикаснијег и јединственијег механизма. Са тим циљем је формирана међународна финансијска организација, Међународни Монетарни Фонд, који је договором у Бретон Вудсу добио задатак да изврши изградњу и интеграцију новог система.¹⁷⁸ Југославија, премда потписница споразума у Бретон Вудсу, није била спремна да се прихвати начела слободне трговине у међусобној размени коју су подстицале САД, али због опште привредне кризе ни остале земље, како западне тако и источне Европе, па је овај план остао најближа перспектива.¹⁷⁹

Кретање југословенске привреде у правцу планирања било је у колизији са овим тенденцијама западних привреда. Поред овога, дефицит спољно трговинске размене са иностранством у 1945. години прозроковао је несташицу преко потребних девиза за набавке у тим земљама. Извоз је још увек „патио“ од акутног недостатка продукције, па су југословенске власти решиле да реорганизацијом, у виду „прве и последње генералне пробе“ пред почетак планирања на свим нивоима, донесу оквирни годишњи план производње за 1946. годину.¹⁸⁰ Свеопштим такмичењем, ударништвом и пожртвовањем, испуњено је 72% планом предвиђене производње.¹⁸¹ Обим трговине са иностранством је са 1 милијарде и 423 милиона у 1945. години скочио на 3 милијарде и 946 милиона динара у 1946. години, што је довело до пораста обима размене за 177%. После дефицита од 420 милиона у размени са иностранством у 1945. години уследио је суфицит у вредности од 1 милијарде и 183 милиона динара или од око 23,5 милиона долара према тада важећем курсу. Стратегија форсираног извоза зачета почетком 1946. године дала је резултате.¹⁸²

Непоречив успех на спољнотрговинском плану у 1946. години благо се одразио на удео западних земаља у укупној југословенској трговини са иностранством, који се са 18,5% попео на

---

¹⁷⁶ АЈ, КМЈ, 836/III–2–6/3, 12; *Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1946, 1947, 1948 i 1949. godinu*, Beograd 1953.

¹⁷⁷ АЈ, КМЈ, 836/III–2–6/3, 12–23.

¹⁷⁸ Filippo Cesarano, *Monetary theory and Bretton Woods, The Construction of an International Monetary Order*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 100–201.

¹⁷⁹ Fred L. Block, *The Origins of International Economic Disorder, A study of United States International Monetary Policy from World War II to the present*, (Los Angeles: University of California Press, 1978), 32–70.

¹⁸⁰ АЈ, СПК, 41–215–366, *Образложење оквирног плана индустријске производње за 1946. годину*.

¹⁸¹ АЈ, СПК, 41–215–366, *Статистички подаци структуре индустријске производње по групама А и Б у 1939. и 1946. години; Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ: 11. jun 1945-7. jul 1948*, priređivač В. Petranović, (Beograd: Službeni list, 1995), 536.

¹⁸² АЈ, КМЈ, 836/III–2–д/6, *Преглед извоза и увоза у 1946. и 1945. години у Југославији (крај 1946. године)*.

22,6%. На пораст од 4,1% утицале су далеко веће извозне могућности, али и активнија трговинска политика према Западу, која је резултирала низом трговинских споразума. САД више нису биле водећи трговински партнер на западу, њихово место заузела је Холандија. Изашавши из рата са великом ратном штетом, Холандија је полако обнављала предратне привредне капацитете, а респектабилна трговачка флота, иако само делић некадашњег сјаја из колонијалних времена, у ратом поремећеном континенталном саобраћају отварао је широке хоризонте привредне сарадње са приморским државама Европе. Холандија је већ током 1946. године покушала да искористи то своје преимућство како би што више ублажила последице дугогодишњег негативног платног биланса¹⁸³, а Југославија као медитеранска земља са дугом обалом и три модерне луке погодне да приме и укрцају велике количине робе, пружала је одличну прилику. У том настојању Холандија велики значај је имао једногодишњи трговински споразум закључен 20. јуна 1946. године са предвиђеним обимом размене од 360 милиона динара.¹⁸⁴

Сарадња са Холандијом са којом је Југославија до Другог светског рата имала тек незнатне трговинске односе, добила је трговинским споразумом чвршће основе, тако да је у 1946. години удео Холандије у укупној југословенској размени са иностранством износио 8,1% или 353 милиона динара, чиме је ова, углавном уравнотежена размена, седам месеци пре предвиђеног рока готово испунила уговорену висину размене. Економски односи са САД бележили су драстичан пад трговине, за шест пута у односу на 1945. годину, а амерички удео у југословенској спољној трговини сада је био скромних 1,5%. За разлику од САД, Италија је задржала другу позицију међу западним партнерима са 5%, следиле су Аустрија са 4,2%, Швајцарска 2,3%, В. Британија 0,7%, Француска 0,55%, Белгија 0,15% и Грчка 0,1%. У трговини са Западом ФНРЈ је остварила суфицит спољнотрговинске размене, а када се гледају наведене замље појединачно, суфицит је остварен са Белгијом, В. Британијом, Грчком, Холандијом, Француском и Швајцарском. Само са Италијом, Аустријом и САД забележен је дефицит платног биланса током 1946. године.¹⁸⁵

Швајцарци су били знатно виспредији од својих америчких такмаца јер су обликовали потпуно другачији стил продора на југословенско тржиште. Они су још од краја рата упућивали мисије искључиво хуманитарног карактера, које су се током свог рада у Југославији блиско упознале са ситуацијом „на терену“. Извештаји које су те мисије слале пробудили су у извесним швајцарским круговима идеју о слању једне техничке мисије која би помогла реконструкцију земље. Иницијатор те идеје био је инжењер Жан Мишар, признати стручњак на подручју општетехничких радова. Мишарова идеја била је да се у Југославију упути већа група инжењера и квалификованих радника са алатом и машинама, која би имала задатак да помогне обнову индустријских постројења и обучи југословенске раднике. Целокупно финансирање мисије требало је да обави државна установа за помоћ пострадалим државама Европе „Don Suisse“, која је после детаљног проучавања одлучила да мислију помогне са 200 хиљада швајцарских франака, чиме је обезбеђено финансирање кадрова, алата и машина за овај подухват. Почетком септембра 1945. године швајцарска мисија састављена од 14 инжењера и специјалних радника за обраду дрвета стигла је у Београд. Техничка мисија опремљена великим бројем специјалних машина за обраду дрвета и машина радилица за оправку машина, имала је задатак да дрвно-прерађивачкој индустрији представи новине у обради и производњи дрвета и артикала од дрвета. Установа „Don Suisse“ дала је Југославији помоћ у износу од милион франака, а Ж. Мишар је у разговору са

¹⁸³ J. L. Zanden, *The Economic History of the Netherlands 1914–1995, A small open economy in the 'long' twentieth century*, (London and New York: Routledge, 1998), 120–124; *Statistical Yearbook of the United Nations 1948*, (New York: UN, 1948), 126, 280.; Холандија, бивша колонијална сила са малим доминионима у Индонезији и Африци преосталим од некада великог колонијалног царства, и у двадесетом веку је благодарем свом географском положају између Британије и Континента наставила да заузима значајно место у поморској трговини (Jan. L. Zanden, *nav. delo*, 120–124).

¹⁸⁴ АЈ, МСТВФНРЈ, 9–6–4, *Преглед трговинских споразума (1946)*.

¹⁸⁵ *Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1946, 1947, 1948 i 1949. godinu*.

министром А. Хебрангом изразио спремност ове организације да финансира и друге мисије. По среди је била жеља швајцарских фирми да путем ових мисија освоје југословенско тржиште, тако што би оспособљавањем југословенских радника радом на швајцарским машинама код њих изградили „навику“ која би допринела да се чвршће вежу за швајцарске машине и тиме определе набавке у Швајцарској. „Don Suisse“ је била установа коју је финансијски подупирала швајцарска индустрија, а она је заправо била њена „ударна игла“ у пробоју на страна тржишта.¹⁸⁶

Подела света на два табора¹⁸⁷ и први симптоми почетка овог заоштравања у случају Југославије, кључног совјетског савезника у јужној Европи, били су отворен сукоб југословенске делегације са британском страном на Париској мировној конференцији и нешто касније обарање америчких авиона изнад Словеније. Заоштравање односа са САД није се битније одразило на економску сарадњу са осталим земљама Запада. На такав расплет добрим делом утицала је и помирљива британска политика, која је отопљавањем односа са Југославијом хтела да очува своје позиције на Балкану и уопште на целом Медитерану.¹⁸⁸ Остале европске државе у кризним послератним данима често су привредну сарадњу стављале испред политичких питања, јер су економски бенефити били значајан чинилац стабилизације прилика код куће.¹⁸⁹ Да је то уистину било тако показује тенденција раста у размени са Западом током 1947. године која је ишла узлазном путањом. Спољнотрговинска размена надмашила је за 52% ону из 1946. године. У истом периоду размена са совјетским блоком пала је за 16%. Економски показатељи размене са иностранством указују на процес кретања у правцу веће равнотеже у трговини са оба блока држава. Размена са „западним блоком“ добијала је већи замах и тренд је показивао позитивне стопе раста, док се удео трговине са совјетским блоком кретао силазном путањом, узимајући у обзир укупне економске односе са иностранством. Другим речима, економски односи са Западом и Истоком нису увек пратили политичку линију, већ су били условљени низом других, претежно општеекономских и геоекономских чинилаца, као што су цене роба на светском тржишту, могућност и цене транспорта, технолошке потребе земље итд.¹⁹⁰

Посета британске делегације предвођене Филипом Ноел Бејкером Југославији и неформални састанак Фицроја Маклина са државним врхом у Београду лета 1947. године били су увод у започињање „меке фазе“ британске политике према Титовом режиму. Политика лабуристичке Владе кретала је од претпоставке да се са Титовом Владом може водити политика независна од утицаја СССР-а на режим у Београду. Срдачан пријем поменутих истакнутих личности британске администрације будио је наде у Лондону да се политички јаз, настао агресивном југословенском политиком према Трсту и помоћи која је пружана грчким партизанима, може успешно пребродити. Амерички амбасадор Канон сматрао је погрешним британско схватање да Тито може убрзо постати „слободни агент“ на међународној политичкој позорници.¹⁹¹ Трговински преговори које је помоћник министра иностраних послова Владимир

¹⁸⁶ ДАМСПРС, 1945, ПА, Југославија, ф. 21, д. 2093, *Извештај начелника конзуларно-привредног одељења С. Лазаревића о техничкој мисији за Југославију (16.7.1945. године)*.

¹⁸⁷ Allan M. Winkler, *The Cold War, A History in Documents*, (Oxford: Oxford University Press, 2003), 23.

¹⁸⁸ Đoko Трипковић, *Prilike u Jugoslaviji i V. Britanija 1945–1948.*, (Београд: ISI, 1990), 147–149.

¹⁸⁹ Волтер Лакер, *Историја Европе 1945–1990*, (Београд: Клио, 1999), 80–85.

¹⁹⁰ *Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1946, 1947, 1948 i 1949. godinu*.

¹⁹¹ FRUS, 1947, Eastern Europe, The Soviet Union, Volume IV, Document 580, *The Ambassador in Yugoslavia (Cannon) to the Secretary of State, Belgrade, November 11, 1947*; Претходни амбасадор САД у Југославији, Џон Кабот, изнео је супротну опсервацију у погледу будуће Титове позиције према Москви у извештају својој влади од 7 јуна 1947. године. Он је истакао да су југословенски интереси осуђени да се с времена на време сукобљавају са совјетским интересима и да југословенски комунисти неће увек слепо следити руску политику. Свој став поткрепљивао је одлучношћу Тита и његових најближих сарадника да се супротставе сваком мешању у унутрашња питања. Поред тога, посебно је нагласио постојање умерене струје у влади која се залагала за побољшање односа са западним силама (FRUS, 1947, Eastern Europe, The Soviet Union, Volume IV, Document 559, *The Chargé in Yugoslavia (Cabot) to the Secretary of State, Belgrade, June 7, 1947*).

Велебит започео у Лондону почетком новембра 1947. године потврда су почетка напуштања „комунистичком догмом“ вођене спољне политике. Југославија је покушала да кроз успостављање блиске сарадње са Великом Британијом позиционира себе као сувереног актера на међународној сцени и да тиме на одређени начин „поправи“ слику највернијег совјетског савезника. Британске претпоставке почеле су донекле да се потврђују. Ово иступање имало је и практичну позадину. Југославија је у склопу трговинских преговора покушала да испита могућност набавке постројења за црну металургију код британске Владе. Реч је била о комплетној железари каква је већ погођена у Совјетском Савезу према Споразуму о набавкама индустријских постројења на кредит.¹⁹² Међутим, испоруку капиталних инсталација Влада В. Британије условљавала је претходним склапањем трговинског уговора и компензацијама за национализовану имовину. Сенка Маршаловог плана и америчка условљавања својим савезницима надвијали су се над југословенским намерама, док су са друге стране Британци трговинске споразуме са СССР-ом и Аргентином стављали на приоритетну позицију. Насупрот југословенским настојањима британска страна је била спремна да склопи краткорочни трговински аранжман, као и да помогне индустријализацију земље испорукама одређених хитних капиталних инсталација за железару.¹⁹³ Спремност Југославије да за набавку капиталне опреме за црну металургију додатно „стегне ионако до пуцања притегнут каиш сопственог становништва“ срушила се услед британског одбијања да дугорочно гарантује испоруке. Првокласним артиклима исхране требало је купити енглеске машине и инсталације за црну металургију, али се од тога морало одустати фебруара 1948. године после дугих и неизвесних трговинских преговора. Неспремност британске стране да себи „веже руке“ на дужи рок и резервисан став према могућим непредвидивим потезима комунистичке владе у Београду довели су до оваквог исхода. Упркос томе, две државе су повољно решиле питање споразума о деблокади југословенског злата, поморским потраживањима и ратним дуговима Југославије.¹⁹⁴

Решавање питања накнаде за национализовану имовину оптерећивало је успостављање пуних економских односа са готово свим државама Запада.¹⁹⁵ Условљавања су углавном била индентична током преговора са сваком од влада западних земаља.¹⁹⁶ Успостављање економских односа већег обима било је знатно сложеније са САД. Амерички амбасадор Канон примећивао је да Југославија приступа интегралистичким тежњама Москве путем склапања дугорочних економских аранжмана како са СССР-ом, тако и са осталим државама совјетског блока, док са земљама Западне Европе закључује искључиво краткорочне трговинске уговоре. Суздржаност америчке администрације да поведе активнију политику према Југославији била је индукована разним ситним непријатељским актима који су почели да се манифестују од лета 1945. године, а од којих је обарање америчких пилота августа 1946. године био „врх леденог брега“.¹⁹⁷ Но, став америчке Владе није обавезивао приватне компаније и лица да ступе у везу са југословенским државним институцијама. Прве понуде за успостављање сарадње ширег опсега стигле су од америчке приватне фирме „Institute of Foreign Trade“ у предвечерје почетка Првог петогодишњег плана. Ова америчка фирма нудила је стварање заједничке трговинске корпорације преко које би

---

¹⁹² ДАМСПРС, 1947, ПА, Енглеска, ф. 31, д. 424270, *Телеграм Копчока из Лондона Поповићу и Кидричу (26.11.1947. година)*; FRUS, 1947, Eastern Europe, The Soviet Union, Volume IV, Document 581, *The Chargé in the United Kingdom (Gallman) to the Secretary of State, London, November 13, 1947.*

¹⁹³ ДАМСПРС, 1948, ПА, Енглеска, ф. 43, д. 415395, *Меморандум о енглеско-југословенским трговинским преговорима (1948. година)*.

¹⁹⁴ ДАМСПРС, 1952, ПА, Енглеска, ф. 22, *Послератни економски односи Југославије са Великом Британијом (1952. година)*.

¹⁹⁵ ДАМСПРС, 1948, ПА, Швајцарска, ф. 136, д. 42759, *Наши економски односи са Швајцарском (22.1.1948. година)*.

¹⁹⁶ ДАМСПРС, 1948, ПА, Француска, ф. 8, д. 42350, *Трговински преговори са Француском (4.9.1948. година)*.

¹⁹⁷ FRUS, 1947, Eastern Europe, The Soviet Union, Volume IV, Document 569, *The Ambassador in Yugoslavia (Cannon) to the Secretary of State, Belgrade, August 7, 1947.*

се вршиле набавке америчке опреме неопходне за индустријализацију земље.¹⁹⁸ Међутим, неспоразуми на релацији Београд-Вашингтон онемогућавали су успостављање сваког вида привредне сарадње. Нерешена питања попут национализоване америчке имовине у Југославији, деблокада југословенских монетарних резерви у САД, исплата по основу Закона о зајму и најму и обештећење породица погинулих америчких пилота, морала су бити неодложно решена.¹⁹⁹ Југославија је, с обзиром на околност да се налазила у процесу привредне трансформације, инсистирала да јој се златне резерве ставе на располагање. Међутим, америчка администрација је током маја 1947. године донела одлуку да се потраживања њених компанија и грађана наплате из депонованих југословенских резерви. Привредну сарадњу блокирало је и отежано издавање извозних дозвола од стране америчког Министарства трговине.²⁰⁰

Преговори које је водила југословенска делегација предвођена Владимиром Велебитом током јуна и јула у Вашингтону запали су у потешкоће услед превеликог захтева за надокнаду америчке стране.²⁰¹ Преговори су се због непопустљивости обе стране одвијали без већег успеха током 1947. године.²⁰² Амерички амбасадор у Београду, Кевендиш Кенон, тек је крајем новембра изразио Владимиру Велебиту жељу да лично са маршалом Титом покрене питање оживљавања трговинских односа САД и ФНРЈ, шаљући тиме поруку да је америчка држава озбиљно решена да регулише међусобне политичке и економске односе.²⁰³ Крај године донео је крупне промене у југословенској унутрашњој политици, која се чврсто рефлектовала на даљи спољнополитички курс земље. Спољнотрговински односи са СССР-ом, Чехословачком и Мађарском, од којих је Југославија очекивала помоћ у куповини капиталне опреме за индустријализацију, били су у паду. Совјетска привреда се налазила у процесу реконструкције, па су сви њени капацитети били упрегнути у сопствене сврхе, док је Чехословачка привреда била принуђена да највећи део расположивих капацитета напрегне за обнову СССР-а. Ови разлози али и одбијање Чехословачке и Мађарске да допринесу осамостаљењу југословенске привреде донели су отрежњење код маршала Тита и његових најближих сарадника.²⁰⁴ Америчке дипломате у Београду уочавале су да амбициозно постављени Први петогодишњи план изградње земље не иде жељеним током и да је југословенска Влада започела са делимичном активацијом тржишног механизма. Приметно је било спровођење нове економске политике на спољнотрговинском плану, а влада у Београду је почела да признаје потребу трговине са САД. Југословенском руководству је постало очигледно да се без америчких машина и транспортних средстава Петогодишњи план не може спровести у дело. Амерички бизнисмени који су тих дана путовали у Југославију били су позитивно изненађени срдечношћу пријема и пренели су жељу југословенске владе за успостављање економске сарадње. Бено Хабјанич, југословенски трговински аташе у Вашингтону, приликом

---

¹⁹⁸ ДАМСПРС, 1947, ПА, САД, ф. 8, д. 27379, *Меморандум америчке фирме „Institute of Foreign Trade“ по питању успостављања привредне сарадње (23.4.1947. године).*

¹⁹⁹ ДАМСПРС, 1947, СППА, САД, ф. 3, д. 1726, *Телеграм В. Велебита из Вашингтона Министарству иностраних послова (9.8.1947. године).*

²⁰⁰ ДАМСПРС, 1947, ПА, САД, ф. 8, д. 426906, *Телеграм југословенског амбасадора С. Косановића Министарству иностраних послова ФНРЈ (24.3.1947. године).*

²⁰¹ ДАМСПРС, 1947, ПА, САД, ф.8, д. 1070, *Телеграм В. Велебита из Вашингтона Министарству иностраних послова ФНРЈ (12.7.1947. године);* FRUS, 1947, Eastern Europe, The Soviet Union, Volume IV, Document 566, *The Secretary of State to the Embassy in Yugoslavia, Washington, July 16, 1947.*

²⁰² ДАМСПРС, 1947, СППА, САД, ф. 3, д. 1726, *Телеграм В. Срзентића из Вашингтона министру финансија С. Жујовићу (8.11.1947. године).*

²⁰³ АЈ, КМЈ, 836/1-3-6/763, *Забелешка о разговору друга Велебита са америчким амбасадором К. Канонем (27.11.1947. године).*

²⁰⁴ CREST, GCIAR, CIA-RDP82-00457R002300670005-2, *Yugoslavia and the Cominform, February 15, 1949.*

повратка на консултације у Београд у октобру, изразио је америчком амбасадору Канону „снажно уверење и одлучност“ Југославије да повећа трговину са САД.²⁰⁵

Почетком 1948. године амерички амбасадор био је изненађен позивом маршала Тита на разговор у Бели Двор. Током посете говорило се о политичким и економским темама. Фокус на политичком делу обухватио је питање југословенског односа према питању Трста и Грчке. Решење проблема Трста Тито је видео у поштовању постигнутог споразума и именовању доброг гувернера, док је у случају Грчке подвукао да Југославија нема намеру да „предузме било шта драматично или да се ангажује у некој авантури“ као и да „зна да су Американци забринуте за ширење комунизма на друга подручја, али да не треба да забораве да је главни национални задатак Југославије унутрашњи развој и да јој је неопходан мир“. Овим речима револуционарни вођа устукнуо је пред државником и америчком дипломати је јасно наговештен нови спољнополитички курс.²⁰⁶ У погледу размене Тито је показао „благу заинтересованост“ за нормалан развој трговине и „потпуну равнодушност према аспектима дугог домета сарадње“. Тада је децидно изразио преваходну жељу за добијањем машинске и електричне опреме из Америке. Главна преокупација Титове владе била је успех Петогодишњег плана који је зависио од механичке опреме коју Источни блок није могао да обезбеди и која се некако морала добавити на другој страни. Југословенски маршал је изнео и две конкретне понуде. Прва је била укидање забране путовања за америчке туристе, док се друга понуда односила на питање накнаде за америчку имовину. Према његовом схватању проблем америчких потраживања требало је решити тако што би САД узео 20 милиона долара као аванс док се то питање коначно не реши, а за узврат је захтевао да се преостала средства одмах одблокирају како би се приступило куповини америчких машина.²⁰⁷

Убрзо после аудијенције америчког амбасадора код маршала Тита поведени су финансијски преговори са САД, који су трајали током целе прве половине 1948. године.²⁰⁸ Одсуство америчких и британских излагача на Загребачком сајму технике, почетком маја 1948. године, изазвало је велико разочарење код југословенских функционера. Југословени су постали свесни да једино америчко тржиште може дати машине које захтева ритам изградње Првог петогодишњег плана. Међународни сајам у Загребу указао је на још једну важну чињеницу, а то је да две западноевропске државе, Швајцарска и Италија, доприносе индустријализацији Југославије више него иједна од земаља источне Европе. У недостатку стварних трговинских односа са САД и Великом Британијом, Југославија се ослањала на Швајцарску и Италију ради снабдевања већим делом потребне машинерије.²⁰⁹ Са Италијом је закључен петогодишњи трговински споразум којим је на изванредан начин супституисан и далеко надмашен инвестициони споразум са Чехословачком, који је углавном „остао мртво слово на папиру“. Југославија се обавезала да лиферије Италији све сировине потребне да би Италијани произвели капиталне уређаје за специјалне фабрике које су се у том тренутку подизале у Југославији или биле предвиђене да буду изграђене током Петолетке. Укупна вредност овог споразума износила је 250 милиона долара.²¹⁰

²⁰⁵ FRUS, 1947, Eastern Europe, The Soviet Union, Volume IV, Document 583, *The Ambassador in Yugoslavia (Cannon) to the Secretary of State, Belgrade, November 18, 1947.*

²⁰⁶ FRUS, 1948, Eastern Europe, The Soviet Union, Volume IV, Document 685, *The Ambassador in Yugoslavia (Cannon) to the Secretary of State, Belgrade, January 3, 1948.*

²⁰⁷ FRUS, 1948, Eastern Europe, The Soviet Union, Volume IV, Document 686, *The Ambassador in Yugoslavia (Cannon) to the Secretary of State, Belgrade, January 4, 1948.*

²⁰⁸ FRUS, 1948, Eastern Europe, The Soviet Union, Volume IV, Document 693, *The Secretary of State to the Embassy in Yugoslavia, Washington, May 14, 1948.*

²⁰⁹ ДАМСПРС, 1948, ПА, Југославија, ф. 91, *Југославији недостају справе из САД и В. Британије (10.5.1948. године).*

²¹⁰ ДАМСПРС, 1948, ПА, Југославија, ф. 91, *Неке машине изложене на југословенском сајму (11.5.1948. године).*

У међувремену су у Југославији започеле политичке турбуленције хапшењима министара задужених за привреду, Андрије Хебранга и Сретена Жујовића, а америчка страна је, не знајући позадину у којој се одвијао сукоб југословенске и совјетске комунистичке партије, то погрешно тумачила њиховом одговорношћу за успоравање економског напретка. Премда је америчка амбасада у Београду детектовала повећану активност југословенске тајне полиције, као и све бројнија суђења против саботера и спровођење оштрије казнене политике него пре.²¹¹ У таквим околностима две владе су пристале на нагодбу 11. јуна и утврђен је износ од 20 милиона долара којим је из златних резерви извршена компензација национализоване америчке имовине и других потраживања њених грађана према Југославији.²¹² Споразум је потписан 19. јула 1948. године, непуних месец дана после објаве Резолуције ИБ-а, а истог дана склопљен је уговор којим су регулисани југословенски дугови створени на име Закона о зајму и најму. Овим су затворена кључна спорна политичка питања која су оптерећивала међусобну сарадњу и створена је основа за унапређење економских односа.²¹³

Вест о Резолуцији ИБ-а није затекла званичнике западних држава изненађене. Опсервације у америчким и британским дипломатским круговима о могућем југословенско-совјетском раскиду савезничких односа на „дуге стазе“ оптирале су још током друге половине 1947. године.²¹⁴ Већ је југословенски одговор на совјетску ноту поводом Дунавске конференције био први директни и неопозиви изазов који је нека од држава совјетског лагера упутила врховном ауторитету у Кремљу. СССР се први пут суочио са једним консолидованим режимом унутар свог блока спремним да ризикује независан или чак супротан курс.²¹⁵ Убрзо је постало јасно да је у питању знатно дубљи сукоб међу савезницима. Западно јавно мњење је већ после неколико дана започело са првим нагађањима о размерама конфликта. Амерички дипломатски представници у Београду очекивали су да ће југословенска влада упутити званичан захтев за помоћ, а влада САД упутила је изричите инструкције да се не предузимају никакве једностране акције док се југословенска влада прва не обрати за подршку.²¹⁶ Могући узроци сукоба, сматрао је амерички амбасадор у Москви, Смит, налазили су се у југословенској тежњи за стварањем федерације са Бугарском и Албанијом, подршци Маркосу, покушајима да се успостави дугорочна трговина са западним светом и очигледна Титова амбиција да игра доминантну улогу на Балкану. Наредних дана постало је јасно да је криза озбиљнија него што су званичници западних држава могли да претпоставе и у западним круговима се постављало питање колико дуго Југославија може издржати совјетски притисак. Преовладао је начелан став да се „побуњеном детету“ мора помоћи ако позив стигне у Вашингтон.²¹⁷

Први неформални разговори одиграли су се 6. јула између отправника послова америчке амбасаде у Београду и неименованог југословенског званичника послатог од стране врха власти са задатком да испита какав став САД намеравају да заузму у перспективи. Том приликом размењена су гледишта две стране по неколико важних питања. Југословенски званичник је рекао да је држава „крајње нестрпљива да ликвидира грчко питање у најкраћем року“ јер су грчке

---

²¹¹ FRUS, 1948, Eastern Europe, The Soviet Union, Volume IV, Document 695, *The Ambassador in Yugoslavia (Cannon) to the Secretary of State, Belgrade, June 8, 1948.*

²¹² ДАМСПРС, 1948, ПА, Југославија, ф. 77, д. 417918, *Финансијски преговори са САД (1948. година).*

²¹³ ДАМСПРС, 1950, ПА, Југославија, ф. 55, д. 6801, *Споразуми Југославија – САД (15.9.1950. године).*

²¹⁴ FRUS, 1947, Eastern Europe, The Soviet Union, Volume IV, Document 573, *The Ambassador in Yugoslavia (Cannon) to the Secretary of State, Belgrade, September 7, 1947.*

²¹⁵ FRUS, 1948, Eastern Europe, The Soviet Union, Volume IV, Document 696, *The Chargé in Yugoslavia (Reams) to the Secretary of State, Belgrade, June 18, 1948.*

²¹⁶ FRUS, 1948, Eastern Europe, The Soviet Union, Volume IV, Document 699, *The Military Attaché (Partridge) and the Naval Attaché (Sweetser) in Yugoslavia to the Secretary of State, Belgrade, June 29.*

²¹⁷ FRUS, 1948, Eastern Europe, The Soviet Union, Volume IV, Document 703, *The Ambassador in the Soviet Union (Smith) to the Secretary of State, Moscow, July 1, 1948.*

избеглице и помоћ грчким партизанима постали неподношљив терет за југословенску економију. Затражио је од америчког отправника послова да својој влади пренесе молбу да амерички медији не дају блистава обећања о помоћи и не врше нападе на маршала Тита и његов режим. Разговор је завршен његовим уверавањем да Југославија наставља чврсто напред на курсу који је заузела и да ће таква политика бити потпуно подржана на предстојећем Петом конгресу КПЈ-а у Београду.²¹⁸ И једна и друга страна су током овог провизорног стања међусобно „опипавале пуле“ покушавајући да дознају будуће потезе. И поред постојања иницијатива од стране појединих америчких званичника да се са Југославијом поведу трговински преговори, у консултацијама са Британцима одлучено је да се заузме позиција ишчекивања.²¹⁹

Опрезност у наступању америчке и британске дипломатије док се чекао расплет догађаја²²⁰ није обавезивао привредне кругове да први ступе у неформалну акцију, испитају стање у Југославији и истраже перспективе могуће економске сарадње. Први пробој направио је Ноел Сарцент, генерални секретар америчке Националне асоцијације произвођача, који је лично допутовао у Београд августа 1948. године. Он је том приликом истакао жељу америчких привредника да се успостави јача међусобна сарадња, а посебно је нагласио интересовање за стратешке сировине као што су олово, боксит, цинк и бакар.²²¹ Крајем августа у Југославији се обрео начелник одељења за Европу Департмана за трговину САД, Штраус, а разлог његове посете била је Дунавска конференција. Он је током боравка разговарао са југословенским помоћником министра за спољну трговину о дотадашњим и будућим трговинским односима, примедбама југословенске стране и даљим потезима који би поправили тренутно стање међусобне размене. Ова посета мимо уобичајеног протокола затекла је представнике поменуте југословенске институције неспремне, па је трговинском изасланству у Вашингтону упућен захтев да установи појединости овог курса у америчкој трговинској политици према Југославији, иако су „основини разлози уствари јасни“, како је то примећивао помоћник министра Б. Црнобрња.²²²

Успешно приведени дугогодишњи финансијски преговори Југославије и САД у Вашингтону, 19. јула, отворили су нове могућности међусобне сарадње. Британија и САД одобриле су куповину нафте и тиме омогућиле функционисање транспорта у земљи. Британска дипломатија започела је са формулацијом политике покушаја одржавања Тита „живог и здравог“ која се заснивала на пружању помоћи у највећој тајности од стране западних сила.²²³ Американци су подупирали такав политички приступ схватајући да, у случају медијски помпезно испраћене помоћи, може доћи до нарушавања Титове позиције у земљи од стране делова КПЈ-а оданих

---

²¹⁸ FRUS, 1948, Eastern Europe, The Soviet Union, Volume IV, Document 706, *The Secretary of State to Certain Diplomatic Offices, Washington, July 6, 1948.*

²¹⁹ FRUS, 1948, Eastern Europe, The Soviet Union, Volume IV Document 711, *The Secretary of State to the United States Special Representative in Europe (Harriman), at Paris, Washington, July 8, 1948*; FRUS, 1948, Eastern Europe, The Soviet Union, Volume IV, Document 712, *The Secretary of State to the United States Special Representative in Europe (Harriman), at Paris, Washington, July 9, 1948.*

²²⁰ FRUS, 1948, Eastern Europe, The Soviet Union, Volume IV, Document 708, *Memorandum by the Secretary of State to the Secretary of the Army (Royall), Washington, July 7, 1948.*

²²¹ АЈ, КМЈ, I-3-6/768, *Пропратно писмо Министарства иностраних послова, Кабинету Маршала Југославије са забелешком о разговору Срђе Прице са генералним секретаром Националне асоцијације произвођача Ноелом Сарцентом о економским и трговинским односима Југославије са САД и другим европским земљама и о Маршаловом плану, Београд, 11. и 12. август 1948. године.*

²²² ДАМСПРС, 1948, ПА, САД, ф. 9, д. 5504, *Посета начелника департмана за трговину Штрауса Министарству спољне трговине ФНРЈ (28.8.1948. године).*

²²³ FRUS, 1948, Eastern Europe, The Soviet Union, Volume IV, Document 715, *The Secretary of State to the Embassy in the Soviet Union, Washington, July 21, 1948.*

Кремљу.²²⁴ Током последње декаде јула, контакти са представницима америчке државе за југословенску страну послужили су да испита могућност коначног започињања преговора око закључивања трговинског уговора.²²⁵ Пети конгрес КПЈ-а завршен је јасним закључцима генералног секретара, Ј. Б. Тита, који су недвосмислено указивали да ће будући правац кретања државе и партије ићи путем суверенистичке политике на домаћем и међународном плану.²²⁶ И поред тога западне силе су наставиле са стратегијом ишчекивања и испитивања даљих југословенских наступања на Дунавској конференцији.²²⁷ Затишје уочи и током конференције, одсуство било каквог сукоба између совјетске и југословенске делегације и југословенско држање у Савету безбедности УН-а утицало је да Југославија у очима западних сила и даље изгледа као верни пратилац совјетске спољне политике.²²⁸ С тим у вези је југословенско тражење опреме за експлоатацију нафте наишло на одбијање америчке стране.²²⁹ Америчка дипломатија није била сигурна у држање Југославије у случају избијања новог светског рата.²³⁰ Југословенски државни врх је, у циљу стицања поверења, крајем 1948. године, покушавао да на индиректан начин увери САД да капиталну опрему неће реекспортирати у друге земље, а овом приликом посебно је циљан реекспорт у СССР.²³¹ Неуспели трговински преговори са Совјетима утицали су додатно на југословенско опредељење да се питање трговине неодложно реши, али без политичких условљавања. Благонаклон став, до тада неповерљивог министра иностраних послова, Едварда Кардеља, према америчком амбасадору у Београду потврда је важности коју је трговински споразум са водећом западном суперсилом у том тренутку имао за Југославију.²³²

Удео западних држава у југословенској трговини током 1947. године готово је дуплиран. Тада се око 35% југословенске размене обављало са овим делом света, а већ наредне тај удео је порастао на 40%. Сарадња са Италијом и Холандијом била је најразвијенија, а кооперација са Великом Британијом и Аустријом била је нешто мање динамична, али у перманентном успону. Укупно узевши, вредност размене повећана је готово за дупло у 1948. у односу на 1947. годину. Југословенски платни биланс био је углавном уравнотежен и пратио је преузете уговорене обавезе из трговинских споразума. Крајем 1948. године постало је очигледно да наступа нова ера у економским односима са Западом.²³³

---

²²⁴ FRUS, 1948, Eastern Europe, The Soviet Union, Volume IV, Document 716, Mr. Frank G. Wisner, *Deputy to the Assistant Secretary of State for Occupied Areas, to the United States Special Representative in Europe (Harriman), Washington, July 22, 1948.*

²²⁵ FRUS, 1948, Eastern Europe, The Soviet Union, Volume IV, Document 719, *The Ambassador in the United Kingdom (Douglas) to the Secretary of State, London, July 27, 1948.*

²²⁶ ИАБ, ЛВБ, 2821–6, *Послератни конгреси СКЈ, Пети конгрес у Београду, јули 1948. године.*

²²⁷ FRUS, 1948, Eastern Europe, The Soviet Union, Volume IV, Document 721, *The Ambassador in Yugoslavia (Cannon) to the Secretary of State, Belgrade, August 12, 1948.*

²²⁸ FRUS, 1948, Eastern Europe, The Soviet Union, Volume IV, Document 723, *The Secretary of State to Certain Diplomatic Missions, Washington, September 3, 1948.*

²²⁹ FRUS, 1948, Eastern Europe, The Soviet Union, Volume IV, Document 724, *The Chargé in Yugoslavia (Reams) to the Secretary of State, Belgrade, September 14, 1948.*

²³⁰ FRUS, 1948, Eastern Europe, The Soviet Union, Volume IV, Document 728, *The Acting Secretary of State to the Embassy in Yugoslavia, Washington, October 1, 1948.*

²³¹ FRUS, 1948, Eastern Europe, The Soviet Union, Volume IV, Document 730, *The Chargé in Yugoslavia (Reams) to the Acting Secretary of State, Belgrade, October 5, 1948.*

²³² FRUS, 1948, Eastern Europe, The Soviet Union, Volume IV, Document 731, *The Ambassador in Yugoslavia (Cannon) to the Secretary of State, Belgrade, October 28, 1948.*

²³³ *Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1946, 1947, 1948 i 1949. godinu*, Београд 1953.

Репарације и реституције: „неизвесни“ подстицај привредног развоја

Окупатори су за време Другог светског рата одвлачили и уништавали имовину југословенске државе, њених и страних грађана. Ствари које су окупатори одвукли, а које су биле неоштећене и којима се ушло у траг, потпале су под потраживања на бази реституција, док је исплата процењене ратне штете, која није могла бити намирена из реституција, подведена под репарације које је према споразуму у Паризу свака од држава окупатора требало да исплати оштећеној страни.²³⁴ У погледу реституција још је на Потсдамској конференцији међу Савезницима створен концензус у вези са обавезом Немачке да враћа све идентификоване предмете које је у току рата покрала из окупираних земаља. На конференцији у Паризу ово је решење усвојено и додатно разрађено.²³⁵

Конференција у Паризу донела је закључке и у погледу репарација, а том приликом извршена је класификација објеката одређених да на име репарација буду предате оштећеним странама. Објекти су подељени у две квоте „А“ и „Б“. У квоту „А“ улазили су сви објекти осим индустријских машина, а у „Б“ индустријске машине, инсталације и друга опрема, као бродови и лађе. САД, Канада и земље Латинске Америке одрекле су се свог удела у машинама (трактори, комбајни...) из квоте „А“ које су се налазиле у Немачкој и на тај начин повећале удео европских земаља, на првом месту В. Британије. На В. Британију је отпало 28% репарација из квоте „А“ и 27,8% из квоте „Б“, чиме су Британци добили готово 1/3 објеката намењених за поделу из Немачке. САД су добиле 28% од квоте „А“ и 11,8% од квоте „Б“, а Француска 16% од квоте „А“ и 22,8% од квоте „Б“. На овај начин, три велике западне силе поделиле су међу собом $\frac{2}{3}$ укупних репарација, а Југославији са још 14 земаља преостала је свега трећина. Југославија је добила 6,6% од „А“ и 9,6% од „Б“ квоте, Холандија 3,9% од „А“, а 5,6% од „Б“, Белгија 2,7% од „А“ и 4,5% од „Б“, Чехословачка 3% од „А“ и 4,3% од „Б“, Грчка 2,7% од „А“ и 4,35% од „Б“, Норвешка 1,3% од „А“ и 1,9% од „Б“, а осталих десет земаља, изузев Индије, су на име обе квоте добиле мање од 1%.²³⁶

Потрага за украденим југословенским машинама и инсталацијама почела је непосредно по капитулацији Немачке. Захтеви за повраћај мањег броја идентификоване имовине током 1945. достављани су првобитно дипломатским путем Савезничком Контролном Савету, а потом су због потребе експедитивнијег рада пренети на званично акредитоване југословенске мисије при четири савезничке окупационе зоне. Прва југословенска мисија акредитована је у Британској зони, крајем марта 1946. године, а потом је уследила акредитација мисије при Америчкој зони средином маја, Француској крајем јула и Совјетској зони средином септембра. Тешкоће на које су наилазиле југословенске мисије у Немачкој биле су административне природе јер су гро администрације задужене на пословима реституције чинили Немци, од пре рата запослени у привредним институцијама Рајха. Савезници су се на њих ослањали из сасвим практичних разлога, а ти разлози су били сажети у чињеници да су за време рата управо те институције руководиле транспортом индустријских погона из окупираних земаља. Немачки чиновници су на све начине покушавали да оспоре порекло машина, и то не само југословенској мисији. Југословенска мисија је са лакоћом идентификовала машине и инсталације које су биле чехословачког, америчког, швајцарског или француског порекла и ту немачки чиновници нису правили проблеме, али када су у питање долазиле југословенске машине немачког порекла, настајале су тешкоће. Главни разлог је лежао у хтењу Немаца да што је могуће више сачувају своју индустрију, па су сходно томе покушали да рашире схватање да су само машине страног порекла одвучене за време рата из Југославије, док су машине немачких произвођача биле у

²³⁴ АЈ, СПК, 41–31–62, *Депеша МИП Комисији за привредну обнову земље (8.1.1946. године)*.

²³⁵ АЈ, Репарациона комисија Владе ФНРЈ (РКВФНРЈ), 54–44–99, *Одлуке Берлинске конференције (1945. година)*.

²³⁶ АЈ, МСТВФНРЈ, 9–9, *Репарације и организација завода за репарације 1945/46*.

искључивом поседу немачке индустрије и пре рата.²³⁷ Ове потешкоће биле су везане углавном за три западне зоне, док су сви захтеви које је мисија упућивала совјетским администраторима у Совјетској зони наилазили на одговор „не знамо“, „нисмо лоцирали“, а ти одговори су заправо били параван јер су готово сва индустријска постројења са територија које је ослободила Црвена Армија ревносно отпремана за СССР.²³⁸

До априла 1947. године на име реституција из Немачке је у Југославију допремљено предмета у вредности од 279 милиона динара. Транспортовано је 160 пловних објеката, 3000 плугова, 90 разних машина радилица и 58 вагона конструкција за халу Војнотехничког завода (ВТЗ) у Крагујевцу, као и 114 вагона реституционих материјала за ВТЗ Вогошћа и ВТЗ Вреоци.²³⁹ У погледу репарација, од индустријских постројења, комплетно су допремљене фабрике „Hanseatische Kettenwerke“ и „Metallwerke Neuengamme“, а из фабрике „Schless Defries“ допремљено је 120 машина и 120 сандука резервних делова, док је фабрика „Haniel & Lueg“ на име репарација уступила 71 вагон машина.²⁴⁰ Тиме је 88,4% фабрике „Schless Defries“ и 53% предузећа „Haniel & Lueg“ допремљено пролећа 1947. године у складиште репарационих добара код Батајнице.²⁴¹ Ове фабрике, прве две из Хамбурга и последње две из Дизелдорфа, допремљене из Енглеске окупационе зоне, припадале су металној и машинској индустрији.²⁴²

Потребе убрзане обнове земље навеле су привредне руководиоце пролећа 1946. године да одреде предузећа првог реда чију би испоруку требало хитно захтевати. Једно од предузећа које је тада лоцирано као предузеће од највеће важности за обнову великог броја грана индустрије и рударства била је фабрика тешких машина „Schless Reisholz“²⁴³, која је комплетно премештена, а поред ње комплетно је допремљена још фабрика намештаја „Stuhlrohrfabrik“, док су остале фабрике уступиле само делове својих постројења. Војна индустрија постала је богатија за делове неколико фабрика које су биле у власништву војног концерна „Heeresmunitionsanstalt“, као и делова предузећа наменске индустрије „Sperrwaffen Arsenal“. Ослонац овим предузећима наменске индустрије били су делови фабрика експлозива „Ashau“ и „Deutsche Sprengchemie“, који су додељени Југославији и транспортовани не само за војне потребе, већ и за потребе изградње земље. ФНРЈ је на име репарација добила и део машина из две фабрике концерна „BMW“, затим фабрике мотора „Humboldt Deutz“, фабрике машина „Kurbewellen“, „Richard Rinker“, „Füllanstalt Clauen“ и „Hess Lichtenau“.²⁴⁴

Драгоцену помоћ при лоцирању, идентификовању и процењивању вредности немачких индустријских постројења пружио је највећи део од 70 југословенских инжењера који су пролећа 1946. године упућени за чланове техничких мисија у иностранству. Анализом компетенција које су ове стручњаке квалификовале за учешће у мисијама, пажњу привлачи чињеница да су двадесеторица говорила један страни језик, двадесет двојица два, једанесторо три, седморо четири, двоје пет, један осам и седморо који су били квалификовани радници а не инжењери, нису говорили ни један страни језик. Поред великог броја полиглота, чије је присуство у тим

---

²³⁷ АЈ, МИВФНРЈ, 17–1–1, *Извештај о реституцијама (1946. година)*.

²³⁸ Исто.

²³⁹ АЈ, КМЈ, 836/III–4/10, *Преглед репарација и реституција са Мађарском, Бугарском, Аустријом и Немачком у току 1946. и јануара и фебруара 1947. године (31.12.1946.–28.2.1947. године)*.

²⁴⁰ АЈ, ПСВФНРЈ, 40–1–3, *Подела ковнице „Haniel & Lueg“ и фабрике „Schless Reisholz“ (7.8.1946. године)*; АЈ, ПСВФНРЈ, 50–4–8, *Извештај о извршеној контроли пријема и стања машина и материјала примљених на рачун репарација (1947. година)*.

²⁴¹ АЈ, Комисија државне контроле Владе ФНРЈ (КДКВФНРЈ), 19–243–1872, *Извештај о стању машина и материјала примљених на рачун репарација (1947. година)*.

²⁴² КМЈ, АЈ, 836/III–4/10.

²⁴³ АЈ, МИВФНРЈ, 17–182–183, *Записник са седнице Привредног савета ФНРЈ по питању репарационих аванса из западне зоне Немачке (17.4.1946. године)*.

²⁴⁴ АЈ, КМЈ, 836/III–4/10.

ситуацијама више него пожељно, пажњу привлачи место њиховог запослења, јер је приметно да је 99% њих долазило са подручја Хрватске, што се може тумачити једино знатно мањим страдањем техничке интелигенције са тог простора.²⁴⁵

Удео ФНРЈ у првој расподели репарација из три западне зоне Немачке, претежно Британске и Америчке, износио је 22,6%, што је Југославију позиционирало на друго место одмах иза Француске која је добила 24,3%, а испред Чехословачке која је повлачила 17% укупних репарација из прве расподеле са подручја западних зона.²⁴⁶ Вредност реституција и репарација које је Југославија до почетка Првог петогодишњег плана добила од Немачке, износила је 462 милиона динара (9,235 милиона долара)²⁴⁷, знатно мање од онога што су Алеш Беблер и југословенски врх оптимистично предвиђали крајем 1945. године, када су се очекивале десетине милијарди динара репарација.²⁴⁸ Но, друга транша репарација из Немачке с краја 1947. године предвиђала је поделу 858 фабрика укупне вредности између 800.000.000 и 1.100.000.000 немачких марака, па је Југославији следовао већи износ репарација.²⁴⁹

Из, до 1945. године интегралног дела Рајха, Аустрије, чије су институције и кадрови током рата имали „ексклузивни мандат“ над југословенским простором као некадашњом интересном сфером Хабзбуршког царства, реституисани су разни предмети у вредности од 22 милиона и 600 хиљада динара. Међу најважнијим предметима налазиле су се инсталације словеначке челичане „Jeklarne na ravnah“, машине за израду хартије предузећа „Utenzilija“ из Марибора, машине за окретне генераторе електране у Марибору, 20 машина за муницију предузећа „Вистад“, инсталације електричне централе „Костолац“, постројења фабрике за обраду дрвета „Guido Rütgers“, разне текстилне машине и разбоји, комплетан Војно-географски институт, локомотиве, вагони и 327 тона бакра. Сем горе поменутих предмета, реституисано је и културно благо од непроцењиве историјске вредности у виду архивске грађе Дубровачког и Сплитског архива, као и антикварни намештај и слике које је Павелић покушао да преко Аустрије изнесе из земље.²⁵⁰ На име реституционих допуна из Аустрије, хидроелектрична централа „Дравоград“ је добила један агрегат снаге 8 MW, а централа „Mariborski otok“ три агрегата укупне снаге 54 MW.²⁵¹ Поменути предмети реституисани до 31. децембра 1946. године, махом су били допремани у Словенију из које су били већином и одвлечени, с обзиром на чињеницу да се Словенија географски ослања на Аустрију.²⁵²

Са Мађарском су ствари стајале знатно другачије јер се њихова влада трудила да и поред свих објективних потешкоћа што више надокнади штету која је нанета окупацијом северних делова Југославије. Први проблем за чијим је решавањем ФНРЈ посегла, било је питање реституције имовине. Агилношћу југословенске делегације при Савезничкој Контролној Комисији (СКК) у Будимпешти, имовина је брзо идентификована и захтев за њеним враћањем поднет је СКК-у. Мисија је током свог боравка у Будимпешти успешно лоцирала неколико десетина предмета²⁵³, од којих су до априла 1947. године допремљене машине Државне фабрике свиле из Новог Сада²⁵⁴, машине и алат платнаре „Менчик“ из Старог Бечеја, штрикаће машине

²⁴⁵ АЈ, МИВФНРЈ, 17–116–117, *Попис лица за комисије у иностранству (14.3.1946. године)*.

²⁴⁶ АЈ, МИВФНРЈ, 17–182–183, *Табела вредности расподеле репарација*.

²⁴⁷ АЈ, КМЈ, 836/III–4/10.

²⁴⁸ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, III/92.

²⁴⁹ ДАМСПРС, 1947, ПА, Немачка, ф. 96, д. 423411, *Телеграм југословенске амбасаде у Берлину Министарству иностраних послова (19.11.1947. године)*.

²⁵⁰ АЈ, КМЈ, 836/III–4/10.

²⁵¹ АЈ, СПК, 41–109–193, *Реституције и допуне из Аустрије (16.8.1946. године)*.

²⁵² АЈ, КМЈ, 836/III–4/10.

²⁵³ ДАМСПРС, 1945, ПА, Мађарска, ф. 27, д. 2407, *Извештај Делегације о раду по чл. 6 и 13 Споразума о примирју*.

²⁵⁴ Државна фабрика свиле била је током рата потпуно опљачкана од стране мађарских окупационих власти, а целокупан машински парк отпремљен је за Мађарску. Део лоцираних машина био је ван употребне вредности, па су

фабрике чарапа „Враћа Graner“ из Чаковца, штампарска машина са прибором бивше Дирекције државних железница из Суботице, машине за израду ексера предузећа „Фабекс“ из Новог Сада и бродови „Сокол“ и „Беље“, а укупна вредност извршених реституција у овом периоду износила је 22 милиона динара.²⁵⁵ Ревидираним Споразумом две владе из маја 1946. године, којим је продужен рок отплате ратног дуга, Мађарска се обавезала да ће до 20. јануара 1947. године на име репарација Југославији исплатити робу у вредности од 7 милиона долара.²⁵⁶ Како је ситуација у Мађарској после рата, без обзира на сва напрезања становништва, била на ивици катастрофе, она је успела да у склопу прве рате испоручи робу у вредности од 207 милиона динара (4,717 милиона долара према ценама из 1938. године), што је према унутрашњим ценама износило 710 милиона динара. Артикали које је Мађарска испоручила Југославији били су разноврсни и покривали су југословенске потребе у многим гранама привреде. Ту су железничка возна средства и уређаји, електротехничка средства, телефонски уређаји, машине радилице, апарати и уређаји за хемијску и прехранбену индустрију, пољопривредне машине, рударски уређаји, пумпе и компресори, метални производи, стока, пољопривредно семе и погонско гориво. Другим речима, Југославија је успела да дође до машина, уређаја, инсталација и сировина у којима је знатно оскудевала.²⁵⁷

Бугарска, која се победничком табору прикључила на крају рата, Споразумом од 15. јуна 1946. године требало је да изврши одређене надокнаде на рачун штете коју је нанела током рата. Поред тога што је споразум био трговачки, он је у себи имао реституционе и репарационе одредбе. Бугарска је и поред реалних недостатака, али и свесних занемаривања договорених стандарда и обавеза, ипак већим делом успела да надокнади обавезе прописане заједничким споразумом. Бугарска је била дужна да испоручи 990 милиона динара робе, а испоручила је 700 милиона до фебруара 1947. године. Готово у потпуности је завршена реституција вагона и локомотива ЈДЖ-а из Бугарске. Реституисано је 1802 вагона, две локомотиве, пет цистерни и 44 вагона разног железничког материјала. Од осталих уговорених ствари, Југославија је добила 6000 тона дувана, 7300 тона морске соли и 144 тоне памучних отпадака.²⁵⁸ Одлуком Париске мировне конференције, којом су заокружене обавезе „агресора према жртвама“, Бугарска је имала да исплати 25 милиона долара репарација Југославији. С обзиром да је процес стварања Балканске федерације био у току и да је Бугарска испунила значајан део својих обавеза (исплатила око 7 милиона долара), Југославија се зарад заједничке будућности Споразумом у Бледу одрекла остатка репарација.²⁵⁹

Питање регулисања репарационих потраживања од Италије било је комплексно. Завршетку тог посла, претходило је склапање мировног споразума у Паризу у оквиру кога су одређене обавезе Италије према Југославији.²⁶⁰ Стављањем тачке на мировни уговор, његовим парафирањем, фебруара 1947. године, Италија је преузела обавезу да на рачун репарација исплати 125 милиона долара.²⁶¹ Ова размена „без повратне спреге“ обезбедила је Југославији широк спектар средстава за производњу, од машина до репроматеријала, у часу када је сваки економски прилив био драгоцен. До априла 1947. године, ФНРЈ је у виду реституција и репарација примила

мађарске власти уступиле потпуно нове и савремене машине уместо оних уништених. Септембра 1946. године била је оформљена нова, потпуно модерна фабрика свиленог конца у Југославији (АЈ, МИВФНРЈ, 17–98–98, *Ревизиони извештаји и биланси са прилозима (1945–1946. година), Државна фабрика свиле Нови Сад (6.12.1946. године)*).

²⁵⁵ АЈ, КМЈ, 836/III–4/10.

²⁵⁶ АЈ, МИВФНРЈ, 17–5–5, *Споразум између владе Републике Мађарске и владе ФНРЈ о испорукама робе коју је Мађарска дужна испунити на име накнаде штете причињене Југославији војним операција и окупацијом (11.5.1946. године)*.

²⁵⁷ АЈ, КМЈ, 836/III–4/10.

²⁵⁸ Исто.

²⁵⁹ В. Petranović, *Balkanska federacija 1943–1948*, (Beograd: ИКР Zaslona, 1991), 181.

²⁶⁰ АЈ, РКВФНРЈ, 54–35–78, *Накнада ратне штете*.

²⁶¹ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, III/92.

1,820 милијарди динара, а то, с обзиром на захладњење односа са Западом после обарања америчких авиона изнад Словеније, није био мали економски импулс.²⁶²

Бивши Контролни савет Немачке предвиђао је да се на листу репарација из Западне Немачке стави око 2.000 постројења. После престанка рада Контролног савета као целине Трипартитна комисија западних сила свела је тај број на 916 предузећа у вредности око 909.700.000 марака. До првог јануара 1949. године укупно је расподељено свим земљама чланицама Међусавезничке репарационе агенције робе у вредности од 598.895.000 марака. Југославија је добила око 76.200.000 марака или 15% од укупног износа, што је 5,4% више од квоте додељене Париским споразумом. С обзиром да се репарациона роба често продавала на лицитацијама по далеко нижим ценама од инвентарских, процењених цена и да је југословенска страна обилато користила овај метод, произилази да је Југославија добила далеко више инвентарске вредности него што је била задужена после куповине по лицитационим ценама. У погледу тонаже додељених немачких постројења у земљу је до почетка 1949. године транспортовано 92 хиљаде од додељених 176 хиљада тона.²⁶³ Наредних месеци реализовано је још око 80% репарација и преостали део, у коме су доминирала постројења чувене металопрерађивачке компаније „Friedrich Krupp A.G.“ из Есена, требало је допремити пре краја године.²⁶⁴

Италијански дуг на име репарација Југославији био је изузет из питања реституције опљачканих добара које се посебно решавало. На основу тога су 1950. године вођени разговори са Италијом и уговорена је прва транша репарација од 30 милиона долара Споразумом од 23. децембра 1950. године. Међутим, Споразумом је Италији признат и дозначен износ од око 16 милиона долара на име аконтације за њихову национализовану имовину у новоослобођеним крајевима, а Италија је одобрила два милиона долара на име потраживања за пензије. Тиме је практично остало за коришћење из I транше репарација укупно 16 милиона долара. Овим споразумом уговорено је и да Југославија испоручи Италији неке сировине (бакар, гвоздену руду, хром, целулозу, орахове трупце, рафинирано олово и лож уље) у висини од два милиона долара. Средства створена извозом ових артикала који је остварен до 1952. године књижена су на доларски рачун репарација, тако да је укупан рачун прве транше био повећан на 18 милиона долара. До краја 1952. године укупно је увезено на име репарација око 14 милиона долара, углавном машина, инсталационе опреме и репро материјала, а за преосталих четири милиона долара биле су закључене набавке.²⁶⁵

По категорији Б (демонтажа фабрика) у којој је било сврстано око 1.800 немачких предузећа на крају је оштећеним државама подељено свега 667, док је администрација Маршаловог плана већински део оставила немачкој економији.²⁶⁶ Одлукама Бриселске репарационе комисије Југославији је додељено 10,17% од укупне суме од 745.596.147 марака. Од тога је у Југославију увезено 111.811.083 или 15%. По категорији А било је одобрено 6,6% од укупне цифре од 313.410.880 долара. По овом основу добијено је само 6.873.225 милиона, што је представљало свега 2,19% од цифре која је стављена на располагање. Репарације које је Немачка била дужна да исплати биле су завршене, те је Међународна комисија за репарације престала да ради. Мировним уговором у Паризу Југославији је било додељено из бугарских репарација 25 милиона долара. Од тога је бугарска исплатила 6.883.872 долара, док је остатак био опроштен

²⁶² АЈ, КМЈ, 836/III-4/10.

²⁶³ АЈ, КДКВФНРЈ, 19-243-1872, *Ситуација наше репарационе робе у западним зонама Немачке (категорија Б) (17.2.1949. године)*.

²⁶⁴ АЈ, КДКВФНРЈ, 19-243-1872, *Извештај о стању и проблему репарација у Западној Немачкој (5.7.1949. године)*.

²⁶⁵ АЈ, КМЈ, 836/III-2-д/19, *Извештај о међународним економско-трговинским односима ФНРЈ у периоду од 1948. до I полугођа 1952. године, Београд (5.8.1952. године)*.

²⁶⁶ АЈ, РКВФНРЈ, 54-64-139, *Кратка информација о раду Репарационе комисије Владе ФНРЈ за период 1946-1953. године и остварењу репарационих и реституционих захтева (1.3.1954. године)*.

Бледским споразумом. Мађарска је према одредбама Мирвног споразума била у обавези да исплати 70 милиона долара, од тога је искоришћено свега 21.355.020 долара. Према томе, остало је задужење од 48.644.979 долара, које је у ствари било веће због камата за нередовно извршење споразума.²⁶⁷ Непосредно по објави Резолуције ИБ-а Мађарска је искористила новонастале околности да прекине све договорене испоруке.²⁶⁸

Нови путеви југословенске спољне политике (1949–1952)

После прекида економских односа и потпуне економске блокаде земље од стране СССР-а и његових сателита, околности су великим делом наметале преоријентацију спољне трговине са тржишта Источне на тржишта Западне Европе. Сложеност и тежина таквог задатка била је праћена усложњавањем међународне трговине и недостатком знања о стању на светском тржишту. Поред тога, Југославија је била приморана да се суочи са последицама економског притиска информбировских земаља и обезбеди набавке најпотребнијих инвестиционих добара и опреме за објекте Петогодишњег плана, сировине за индустрију и сигуран пласман извозних артикала ради прибављања девиза потребних за набавке у иностранству.²⁶⁹ Сви поменути задаци захтевали су неодложно решавање у циљу ублажавања ефеката мера економске изолације које су предузеле државе Источног Блока. Југославија је за релативно кратко време успела да преоријентише спољну трговину на нова тржишта и другачије услове пословања, пробије економску блокаду и осујети непријатељске намере СССР-а и његових сателита да нанесу штету привреди и одбрамбеној моћи земље.²⁷⁰ Кроз вођење трговинских споразума и трговинско-оперативних послова Југославија је стекла огромно искуство и постигла услове за проширење економских односа и робне размене. Успостављене су нове трговинске везе, а земља се за кратко време представила западном свету као озбиљан партнер у међународној трговинској размени. Са постепеним јачањем трговинских односа оснажене су и међународне политичке позиције, а југословенска држава се чврсто позиционирала као борац за политичку независност и економску равноправност међу земљама.²⁷¹

До раскида привредних односа у укупној робној размени учешће Совјетског Савеза и земаља совјетског лагера износило је око 50%.²⁷² Чињеница да је половина размене са светом отпадала на трговину са Истоком Европе говори о значају на првом месту Чехословачке и СССР-а за југословенску привреду. Полазећи од тога, јачање међународних економских веза са Западом представљало је један од важнијих услова за развитак југословенске привреде. Стога је основни облик економских односа са иностранством била спољнотрговинска робна размена. Она се односила на извоз домаће робе на светско тржиште у сврху прибављања средстава за куповину производа потребних домаћој привреди. Други важан облик економске сарадње било је коришћење међународних зајмова и кредита, а затим сарадња кроз ОУН и њене привредне комисије на линији економских питања и техничке помоћи, као и директна сарадња домаћих

²⁶⁷ АЈ, КМЈ, 836/III-2-д/19.

²⁶⁸ АЈ, РКВФНРЈ, 54-46-110, *Квартални план задатака Репарационе комисије при Влади ФНРЈ (1948. година)*.

²⁶⁹ FRUS, 1948, Eastern Europe, The Soviet Union, Volume IV, Document 725, *The Chargé in Yugoslavia (Reams) to the Secretary of State, Belgrade, September 15, 1948*.

²⁷⁰ National Archives and Records Administration (NARA), Record Group (RG) 59, Central Decimal Files (CDF), box 5330, 868.00/2-2751, *Yugoslavia: Annual Economic Review for 1950, February 27, 1951* (Овом приликом захвалио бих се драгом пријатељу и колеги др Јовану Чавошком на уступљеним документима из Националног архива САД у Вашингтону).

²⁷¹ АЈ, КМЈ, 836/III-2-д/19.

²⁷² Александар Ракоњац, „Обнова старих и успостављање нових трговинских односа (1945–1947) - Југославија, СССР и државе „народне демократије““, *Токови историје*, 1/2018, 55–79

предузећа у конкретној трговини са својим пословним везама у иностранству, комерцијалним организацијама итд.

Интерес сталног јачања и привредног напретка земље условио је да у периоду после Резолуције ИБ-а Југославија са државама Западног блока обнови старе и потпише нове трговинске споразуме, регулише многа нерешена питања, попут отплате накнаде за национализовану имовину и претходне државне дугове на име узетих кредита, потпише више транспортних аранжмана и конвенција које регулишу ствари међународног саобраћаја, те закључи неколико инвестиционих уговора за куповину опреме за цивилне и војне потребе на кредит. Резултат ове активне спољнополитичке делатности било је проширење политичког и економског маневарског простора. Југославија је, насупрот очекивањима Коминформа, избегла међународну изолацију и створила свестране везе са државама западне хемисфере које су у много чему биле повољније од оних које је имала раније. Крајњи ефекат резолуције ИБ-а на дужи рок у погледу међународних политичких и економских веза био је позитиван по Југославију. Негативне последице огледале су се у томе што је привремено одложено пуштање у погон неких фабрика и електричних централа, а тиме и циљеви Првог петогодишњег плана нису могли бити остварени до краја.²⁷³

„Спасити Петолетку“: Привредна сарадња са Западом (1949–1952)

Иако је формални раскид сваког вида сарадње уследио тек на јесен 1949. године, већ почетком године било је више него очигледно да су међусобне конфронтације на релацији Београд-Москва отишле толико далеко да је њихова нормализација готово немогућа.²⁷⁴ Отварању западних тржишта капитала претходило је условљавање тамошњих финансијских институција да Југославија достави статистичке податке привредне активности и готове пројекте привредних објеката у које је југословенска страна имала намеру да инвестира.²⁷⁵ Југославија је мисији Међународне банке предала информације у погледу економског стања у земљи, а посебно индексе продукције обојених метала.²⁷⁶ Као последица блокаде земаља Источног блока у којима су углавном били постигнути споразуми о инвестиционим набавкама, појавила се још другом половином 1948. године потреба проналазка заменских аранжмана у државама Западне Европе. Ово је био тежак проблем нарочито из разлога што су требовања по инвестицијама пласирана у земљама Источне Европе била стара углавном већ годину па и више дана, те су поједини објекти већ били у фази производње а за неке је један део већ био испоручен. У циљу олакшавања југословенске спољнотрговинске позиције око набавке опреме на Западу, али и ради њене брзе интеграције у међународни привредни систем под америчким патронатом, Европска администрација за сарадњу (агенција Владе САД), задужена за руковођење Маршаловим планом, донела је одлуку о издавању дозвола „маршализованим“ земљама за куповину југословенских роба у доларима.²⁷⁷

²⁷³ АЈ, КМЈ, 836/III-2-д/19.

²⁷⁴ CREST, GCIAR, CIA-RDP80-00809A000700070149-8, *Yugoslav Foreign trade in 1949 and 1950, june 25, 1952.*

²⁷⁵ АЈ, Председништво Владе ФНРЈ (ПВФНРЈ), 50-47-104, *Материјал предат мисији Међународне банке по упитнику „Допунске економске информације, Листа 1“*, *Материјал предат мисији Међународне банке (20.8.1949. године).*

²⁷⁶ ДАМСПРС, 1949, ПА, Међународне организације, ф. 73, д. 4450, *Телеграм југословенске амбасаде у Вашингтону Министарству иностраних послова ФНРЈ (7.1.1949. године).*

²⁷⁷ ДАМСПРС, 1949, ПА, Југославија, ф. 58, д. 420423, *Телеграм Министарству спољне трговине о одлуци Европске администрације за сарадњу да дозволи куповину југословенске робе у америчким доларима „маршализованим“ земљама (11.11.1949. година).*

Поред тога, због незавидног стања југословенског платног биланса морало се приступити, у првом реду, закључивању кредитних споразума. Неке западне државе попут Француске²⁷⁸ и Велике Британије условљавале су нова кредитирања прекидом мораторијума на враћање предатног спољног дуга и прихватање обавезе наставака његове исплате, што је на крају Југославија била принуђена да прихвати.²⁷⁹ У 1950. години дошло је до потписивања таквих уговора прво са Западном Немачком и Белгијом, а у 1951. години са Аустријом. Сви ови споразуми закључени су на бази краткорочних кредита (четири до шест година). Укупан износ кредита добијен по овом основу износио је 68 милиона долара и њима је обезбеђена набавка и комплетирање објеката из плана инвестиција. Отплата ових кредита требало је углавном да почне 1952. године, а највеће рате су доспевале у годинама 1954/55. Како се још у 1952. години није могло доћи до жељеног уравнотежења платног биланса, повели су се преговори са земљама повериоцима за одлагања плаћања рата које су почеле да доспевају. Иако ти преговори нису били у потпуности успешни, југословенска страна је захваљујући доброј вољи кредитора успела да одложи рату плаћања за следећу годину. Са Француском је 1951. године закључен Споразум о лиферирацији војног материјала, који је предвиђао испоруке вредности у висини од око 16 милиона долара. Ово је била једна врста кредита јер се Југославија обавезала да у року од пет година испорукама сопствених производа намири овај дуг.²⁸⁰

Поменути аранжмани, иако значајни за излазак југословенске државе из економске кризе, били су у сенци дугорочних кредитних аранжмана који су склопљени у САД. Предуслов за узимање повољних америчких кредита био је повезан са политичким притиском Стејт Департамента да се коначно реши питање новчаних потраживања америчких грађана и компанија углавном насталих национализацијом из децембра 1946. године.²⁸¹ Ово питање је успешно решено током августа 1949. године, па су се тиме стекли услови да дође до склапања првог кредитног аранжмана 23. септембра са „Export-Import Bank of Washington“ у вредности 12.000.000 долара, а већ 2. новембра потписан је са истом банком други уговор о задужењу за додатних 8.000.000 долара. Ова два инвестициона кредита имала су унапред договорену намену и требало је да буду утрошена у изградњу рудника и прерађивачких капацитета обојене металургије. Распожива средства имала су да се, стога употребе за набавку машинске опреме и инсталација за ту намену код америчких фирми. Наредне 1950. године, потписана су још два зајма са „EXIM Bank“. Трећи је закључен у висини од 20.000.000 долара, 20. априла, док је четврти који је износио 15.000.000 долара постигнут 31. августа.²⁸² Сви поменути кредити били су конвертовани крајем децембра 1951. године у један јединствени зајам у висини од 55.000.000 долара.²⁸³

У случају САД дошло је 8. јануара 1952. године до закључења Споразума о привредној сарадњи, који је регулисао и материју у вези са економском помоћи коју је САД пружала Југославији. До тада се размена са САД развијала без посебних уговора који би је прецизније дефинисали, а то је било могуће захваљујући карактеру америчког тржишта.²⁸⁴ Овај споразум имао је далекосежне последице по политичку будућност земље, јер је заправо њиме Југославија

---

²⁷⁸ ДАМСПРС, 1949, ПА, Француска, ф. 36, д. 2464, Телеграм југословенске амбасаде у Паризу Министарству иностраних послова (7.12.1949. године).

²⁷⁹ ДАМСПРС, 1950, ПА, Југославија, ф. 49, д. 17292, Питање признања предатних југословенских дугова (11.1.1950. године); CREST, National Intelligence Council (NIC), doc. 0000258832, *Economic situation in Yugoslavia (ORE 20–50)*, September 1, 1950.

²⁸⁰ АЈ, КМЈ, 836/III–2–д/19.

²⁸¹ ДАМСПРС, 1950, ПА, САД, ф. 84, д. 414525, Споразум о новчаним потраживањима (13.8.1949. године).

²⁸² ДАМСПРС, 1952, ПА, Југославија, ф. 46, д. 4205, Зајмови које је закључила ФНРЈ са „Export-Import Bank“ из Вашингтона (21.12.1951. године).

²⁸³ Архив Народне банке (АНБ), I/III, Народна банка ФНРЈ (НБФНРЈ) (1945–1963), д. 480, Зајмови код „Export-Import Bank“ из Вашингтона (1949–1951. године).

²⁸⁴ ДАМСПРС, 1952, ПА, САД, ф. 75, д. 417081, Споразум о привредној сарадњи ФНРЈ и САД (13.1.1952. године).

на велика врата прихватила међународну поделу рада, а тиме и правила игре на светском тржишту која је прва светска суперсила индиректно и директно обликовала, усмеравајући привредне токове ка увећању сопствене политичке моћи.²⁸⁵ Југословенско руководство било је свесно свих проблема које су новоуспостављени спољнополитички односи са собом носили, па је на све начине упорно тражило ситне бреше кроз које би остварило примарно економске интересе притом не жртвујући политичку независност земље због које је између осталог ушло у сукоб са СССР-ом.²⁸⁶ Било како било, општа карактеристика свих напред наведених уговора, а нарочито оних који су закључени после 1948. године, била је да су склопљени на бази потпуне уговорне равноправности партнера. Иако су све Западне државе биле свесне од колике је важности било проширење размене, осим код регулисања питања национализоване имовине, није било изразитих случајева вршења притиска на Југославију. Са друге стране, то је био доказ да су уговори који су склопљени са тим државама били исто тако корисни за те земље.²⁸⁷

Економска помоћ са Запада

Програм индустријског развика и појачана потреба Југословенске Армије у сврху осигуравања безбедности земље, због агресивног војног и економског притиска СССР-а и њему потчињених земаља, изискивао је велика девизна средства за набавке у иностранству. Две катастрофалне суше додатно су оптеретиле ионако негативан платни биланс земље. У тако тешким околностима Југославија је била принуђена да затражи помоћ 1951. године од Влада САД, Велике Британије и Француске. Влада САД одобрила је помоћ за сировине у износу од 29 милиона долара, а у склопу Трипартитне помоћи са Владама В. Британије и Француске износ од 120 милиона долара за период од 1. јула 1951. до 1. јула 1952. године у циљу набавки потребних индустријских сировина. У склопу Трипартитне помоћи САД је дала 78 милиона, В. Британија 27,6 милиона и Француска 14,4 милиона долара.²⁸⁸ До краја 1951. године увезено је 62 милиона долара главних сировина: кокса, памука, предива од вештачке свиле, вуне, јуте, коже, каучука, техничке масноће, сирових фосфата, калијумовог гнојива, нафте и др. О како значајној помоћи је реч указује учешће у увозу наведених артикала: кокс 51,9%, памук 70,5%, предиво од вештачке свиле 63,5%, кожа 36%, техничке масноће 35,6%, вуна 24,2%, јута 53,5%, каучук 29%, сировим фосфатима 37%, калијумовом гнојиву 57,1% и нафти 51,8%.²⁸⁹

Споразум између југословенске и америчке владе осигурао је спровођење претходно у Конгресу усвојеног Закона о хитној помоћи Југославији.²⁹⁰ САД су пружиле помоћ у храни од

²⁸⁵ ДАМСПРС, 1951, СППА, САД, ф. 10, д. 2417, *Споразум о привредној сарадњи између Федеративне Народне Републике Југославије и Сједињених Америчких Држава (8.1.1952. године)*.

²⁸⁶ ДАМСПРС, 1952, СППА, САД, ф. 15, д. 1019, *Забелешка о разговорима између С. Вукмановића Темпа, председника Савета за индустрију и грађевинарство ФНРЈ, Жарка Веселинова, председника Привредног савета Владе НР Србије и Б. Црнобрње, помоћника министра иностраних послова са представницима амбасаде на дан 28. априла 1952. године*.

²⁸⁷ ДАМСПРС, 1951, ПА, Југославија, ф. 44, *Наши међународни економски односи; Уз финансијска и питања робне размене, решена су повољно и остала питања која су у знатној мери допринела да се размена несметано одвија. Тако је у току 1951. и 1952. године са свим западноевропским земљама повољно решено питање царина. Већина тих земаља постале су у току 1950. године чланови ГАТТ-ове организације, по којој су те земље имале повлашћенији положај за своју робу од оних земаља које су се као Југославија налазиле ван те организације. Решавајући питања са сваком од земаља чланица понаособ, држава је обезбедила да југословенска роба на тим тржиштима има исти третман као и она из земаља чланица ГАТТ-а (АЈ, КМЈ, 836/III-2-д/19.)*.

²⁸⁸ ДАМСПРС, 1952, ПА, Француска, ф. 26, *Учествовање Француске у Трипартитној економској помоћи Југославији (1952. година)*.

²⁸⁹ АЈ, КМЈ, 836/III-2-д/19.

²⁹⁰ ДАМСПРС, 1950, СППА, САД, ф. 4, *Споразум између владе ФНРЈ и владе САД у вези са давањем помоћи према Закону о хитној помоћи Југославији од 1950. године*.

484.709 тона укупне вредности 64.220.000 долара. По овом програму примљени су следећи артикли: пшеница, пшенично брашно, кукуруз, кукурузно брашно, јечам, зоб, пасуљ, грашак, сирак, маст и уља, шећер, млеко у праху, разно семење, мед и мекиње. Помоћ у храни пружиле су још: Француска од 886.600 долара, Белгија 159.800 долара, Канада 44.300 долара и организација CARE 35.315.240 долара. Добијени су посебни зајмови за савладавање последица суше од Велике Британије у износу од три милиона фунти и Норвешке од два милиона круна. Укупна примљена помоћ у храни износила је 100.580.840 долара, док су све три врсте помоћи (Трипартитна, у храни и преко организације CARE) износиле укупно 249 милиона долара. Ова помоћ је дата бесплатно у виду поклона и њен економски учинак био је врло велики. Помоћ је покрила 70% дефицита платног биланса, а износ помоћи достигао је 88% извоза. Она је омогућила постизање успеха у стабилизацији привредних прилика и јачању одбрамбене способности земље. Питање економске помоћи Југославија је заснивала на начелима поштовања суверенитета и равноправности уз истицање апсолутне привржености принципима оснивачке Повеље организације Уједињених Нација. Постизање споразума на овим начелима у време када је југословенској држави претила опасност од совјетске агресије било је могуће из разлога што је Западни свет предвођен САД био заинтересован да у овом делу Европе постоји снажна земља која би се одупрла совјетском продору на Медитеран.²⁹¹

1.3 Трансформација друштва

Креатори друштвених промена

Дугогодишња борба за збацивање старог и успостављање новог, „праведнијег“ друштвеног поретка, дубоко се одразила на животне погледе југословенских комуниста. На завршетку рата КПЈ више није била ни налик предратној политичкој организацији. Партија је током Другог светског рата вишеструко проширила базу чланства. Селаштво које се у борби против окупатора и колаборационистичких снага прикључило Народноослободилачком покрету значајно је проширило бројно стање унутар КПЈ.²⁹² Међутим, иако је старо, предратно чланство било услед вишегодишњих робијања по казаматима Краљевине Југославије, ликвидација у стаљинистичким чисткама 30-их година, погибије у Шпанском грађанском рату и потом у Другом светском рату, вишеструко проређено, оно је на завршетку рата заузимало руководеће положаје у партијској и државној структури.²⁹³ Током рата и револуције југословенски комунисти су попут својих совјетских узора изградили посебан тип неприкосновено борбеног менталитета.²⁹⁴ Прекаљени ратници из многих борби, стари комунисти чинили су нуклеус унутар кога је била сконцентрисана моћ одлучивања о свим важним државним и друштвеним питањима. Политика се по природи партијске организације формулисала на врху пирамиде коју је представљао Политбиро ЦК КПЈ, политичко тело које је између два заседања централног комитета руководило радом Партије.²⁹⁵ Ово врховно политичко тело, на челу са генералним секретаром Ј. Б. Титом, било је алфа и омега политичког живота непосредно по завршетку рата и креатор политике која

²⁹¹ АЈ, КМЈ, 836/III-2-д/19.

²⁹² АЈ, КМЈ, 836/II-3-а-2/3, *Преглед бројног стања Комунистичке партије Југославије без војске (10.6.1946. године)*.

²⁹³ Слободан Гавриловић, *Живојин Павловић и Биланс совјетског термидора, Политичка биографија*, (Београд: Евро Ђунти, 2011), 7–128.

²⁹⁴ АЈ, КМОВЦКСКЈ, СССР, 507/IX, 119/II-5, *Васпитање комуниста је најважнији задатак унутрашњег партијског рада (1945. година)*.

²⁹⁵ *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ: 11. jun 1945-7. jul 1948*, 1–5.

је пресудно утицала на све друштвене токове прве деценије изградње социјализма у Југославији.²⁹⁶

Слике послератне свакодневице

Почетак „новог“ живота после ослобођења био је прожет великим несташицама, свуда видљивим рушевинама, згариштима, кратерима насталим од немачког и савезничког бомбардовања, те стотинама хиљада ратом десеткованих породица. Постојало је мноштво тешкорешивих проблема, за чије је решавање било неопходно време. Београд је делио судбину најтеже пострадалих градова у Југославији, као што су били Подгорица, Сплит, Задар, Ријека, Славонски Брод, Марибор, Лесковац, Ниш, Крагујевац, Краљево. Последице рата, окупације и духовна малаксалост народа били су бреме које је оптерећивало свакодневицу првих послератних дана. Становништво је у тим данима често испољавало незадовољство, како из „оправданих“, тако и из „неоправданих“ разлога. Недовољан број медицинског особља онемогућавао је већину становника да у случају болести помоћ потраже у болници, јер су мали број лекара и ионако мали капацитети болничких комплекса били попуњени рањеницима из тек завршених борби. Несташница лекова терала је градско становништво да се окрене народној медицини, те разним траварима, врачарама и другим алтернативним медицинским помагалима. Тифус, туберкулоза и глад почели су да узимају прве животе.²⁹⁷ Маларија се пандемијски раширила по целој ФНРЈ, обухвативши и крајеве у којима до тада није постојала.²⁹⁸

Трговачке радње су, премда лепо уређене и отворене, биле празне, док су пијаце биле у односу на њих „препуне“ производа са села, али цене су још увек биле високе за „плитак џеп“ просечног потрошача. Сељаци су после честих уредби о максимирању цена били неради да своје производе износе на пијаце, а пиљари су пак прибегавали бацању и уништавању воћа и поврћа како би одржали високе цене.²⁹⁹ Испред потрошачких задруга, док се чекало на поделу следовања рационисаних намирница, редови су се протезали и по неколико стотина метара. Скоро све приватне месаре биле су затворене после максимирања цена, јер месарима није било исплатљиво да послују по тако ниским ценама, па су своје производе продавали „испод жита“, на „црној берзи“. У пекарама више није могао да се купи бели хлеб од чистог пшеничног брашна као пре рата, већ искључиво онај мешаног састава, у коме су кукуруз и раж били доминантни састојци. Све ово, а нарочито разне категорије шпекуланата на улицама, стварали су огромно незадовољство међу грађанима градова и вароши Југославије.³⁰⁰

Проблем стамбеног простора био је још један од узрочника великог незадовољства.³⁰¹ Власт је преузимала енергичне мере да за оне без „крова над главом“ обезбеди животни простор. Те мере су због мањка стамбеног простора у великом броју случајева излазиле из законских оквира, јер су репресија и принуда играле кључну улогу, изузев у случајевима где су власници за време рата напустили станове из различитих разлога. У порушеном Београду настојање да се обезбеди стамбени простор добијало је посебно драматичне пропорције. У крупном фокусу је био обрачун са предратним грађанством јер је власт „стамбену нервозу“ решавала „хируршким методама“, „одсецајући“ од власника један део стана, који је потом додељиван другоме. Резултат овакве политике био је незадовољство и оних који су добили део стана, због тога што су морали

²⁹⁶ ИАБ, Лични фонд Љубодрага Ђурића (ЛФЉЂ), 2093–2, *Биографија Љ. Ђурића упућена Институту за савремену историју*.

²⁹⁷ „Лик Београда“, *Дуга*, 22. јул 1945. године, 1–4.

²⁹⁸ АЈ, ПВФНРЈ, 50–5–13, *Проблем маларије после ослобођења (24.1.1947. године)*.

²⁹⁹ „Борба против скупоће“, *Дуга*, 8. септембар 1945. године, 1.

³⁰⁰ „Лик Београда“, *Дуга*, 22. јул 1945. године.

³⁰¹ „У борби са бедом“, *Демократија*, 1. новембар 1945. године, 1.

да га деле са другима, а још више власника и њихових породица који су део свог животног простора морали да уступе на коришћење њима непознатим људима. Оваква непопуларна решења била су последица процеса широке бирократизације свих делова државног сектора јер је велики део тек пристиглих службеника из разних крајева земље држава била принуђена негде да смести. Притисак на стамбени простор није долазио само имиграцијом, већ и из самог Београда, јер је после два бомбардовања и борби за ослобођење града, значајан број породица остао без својих домова. Неки од њих су привремени смештај нашли код својих рођака и пријатеља, али је већина ипак била приморана да скровиште нађе користећи ову принудну меру државе.³⁰²

Велики миграциони талас који је покренула колонизација првенствено у Војводину, а потом и Славонију, довео је до судара култура који се годинама после рата осећао у друштву. Преко 400 хиљада „гладних бунтовних сељака“ из планинских крајева земље са породицама се населило на плодним равницама Панонске низије у напуштеним фолксдојчерским кућама. Била је то награда за њихово учешће у рату на страни партизанског покрета. Партија на власти је тиме једним потезом решила питање смештаја близу пола милиона људи, чији су домови током рата били изложени непрестаним рушењима, пљачки и паљевини окупатора и његових савезника. Њихов долазак у нове домове произвео је прави културолошки шок јер су се први пут сусрели са стварима које никада пре нису видели. Велике друштвене промене одиграле су се у Београду и Загребу. Док су Београд „преплавили“ Црногорци, у Загреб су се „спустили“ Далматинци и Личани. Ови дошљаци су се у рату показали као одлични борци и, благодарећи својим заслугама и способностима, после рата су заузели готово све руководеће положаје у државној администрацији, војсци и тајној полицији УДБ. Колико јак утицај су остварили ови тек пристигли „брђани“ сведочи пример Загреба у коме је до 1945. године преовладало кајкавско наречје, да би га Далматинци и Личани за кратко време потисли својим штокавским наречјем. У Београду су, са друге стране, Црногорци дошли на све важније функције. В. Дедијер бележи да су у, за функционере УДБ посебно подигнутој стамбеној згради, припадници ове службе убрзо уселили своје жене и родитеље са села.³⁰³

Горуће стамбено питање додатно је проблематизовала нагла индустријализација земље. Велики пораст броја запослених који је пратио подизање индустрије решавао се у оквиру предузећа. Велике фабрике су настојале да за своје запослене самостално реше питање стана. Стога су у инвестиционим листама капиталне изградње уношене потребе финансирања стамбене изградње.³⁰⁴ Радничка насеља ницала су готово без изузетка у непосредној близини фабрика. Такви потези проистицали су из практичних разлога чвршћег везивања радника за фабрику, а тиме се уједно настојала спречити флукуација радне снаге, која је привреди задавала велике бриге после рата.³⁰⁵ До почетка 50-их година саграђено је 60 хиљада нових станова. Међутим,

³⁰² „Лик Београда“, *Дуга*, 22. јул 1945. године; „У борби са бедом“, *Демократија*, 1. новембар 1945. године, 1.

³⁰³ Vladimir Dedijer, *Veliki buntovnik Milovan Đilas, Prilozi za biografiju* (Београд: Prosveta, 1991), 234–235; С. В. Темпо евоцирајући успомене на то време, присећа се да је првих месеци живота у Београду живео у једној од соба хотела „Мажестик“ са својом супругом Милицом Сарић Вукмановић, а потом су породични живот засновали у једном напуштеном двособном стану недалеко од ресторана „Мадера“. О начину на који је део водећих руководилица живео, С. В. Темпо каже следеће: „По доласку у Београд станао сам у хотелу 'Мажестик', ту је за нас, руководеће људе, успостављена нека врста 'ратног комунизма', нијесмо примали плате, али су нам стан и храна били обезбеђени у најлукезнијем хотелу, док смо одјећу, обућу и друге потребе добијали из војног магацина“ (S. Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče, Memoari*, I-II, (Београд: Komunist, 1971), II/3–4).

³⁰⁴ АЈ, Министарство тешке индустрије Владе ФНРЈ (МТИВФНРЈ), 16–116–124, *Пројекат зграде за самце за „Magnohrom“ Краљево (30.6.1949. године)*; АЈ, МТИВФНРЈ, 16–107–115, *Фабрикациони програм творнице „Rade Končar“ (22.7.1948. године)*; АЈ, МТИВФНРЈ, 16–102–110, *Проблематика изградње стамбених блокова у фабрици „Iskra“ из Крања (21.1.1949. године)*.

³⁰⁵ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–118–126, *Проблематика капиталне изградње „Фабрике шамота и рудника ватросталних глина“ Аранђеловац (9.6.1949. године)*; АЈ, Савет за енергетику и екстрактивну индустрију Владе ФНРЈ

толики број, премда импозантан, ни изблиза није решио проблем смештаја појачаног прилива становништва у градове.³⁰⁶

Док је стамбено питање полако решавано у некој од поменутих варијанти, неки сегменти живота су пролазили кроз период нормализације, а неки дубоке кризе. На улицама градова опет се осећала градска врева, све је упућивало на то да се пређашњи живот полако обнавља. Међутим, био је то мукотрпан и дуг процес. На улицама су свакодневно могле да се виде поворке омладинаца који иду на радне задатке обнове земље, грађане који им у томе помажу, раднике који се у недостатку јавног транспорта сналазе да на време дођу на своја радна места или оне који сате доколице по навици проводе уз чашицу и разговор по кафанама расправљајући о домаћим и светским политичким темама. Међутим, те слике засењивала је једна трагична слика која је била неодвојива последица ратова, а она се тицала „деце улице“. На готово сваком углу могла су се видети деца просјаци, продавци и ситни џепароши. Она су употпуњавала слику беде и запуштености. Разлози који су натерали децу на улицу били су толико различити да се нису могли поставити неки општи узроци њихове појаве. Међу овим малим становницима градова било је оних чији су родитељи били болесни или из било ког разлога неспособни да их издржавају. Много чешће су се сусретала улична деца која су припадала несавесним родитељима, који су боловали од алкохолизма или других друштвених порока, или пак она криминалних родитеља који су терали своју децу на улицу да би им обезбедила средства за њихове прохтеве. Сва ова деца су била у много горем положају него деца без родитеља којима је уточиште пружено у дечијим домовима, и о чијем одгоју су се старали социјални радници. Покушаји надлежних државних институција да уличну децу обухвате социјалним програмима често су се завршавали неуспехом, јер су она дугим животом на улици стекла превише лоших друштвених навика, као што су крађа, пушење, конзумирање алкохола, лагање, преваре и други видови неодговорног и порочног понашања.³⁰⁷ Покушај једног од београдских домова да интегришу ову децу показао је потпуну немоћ друштва да реши овај проблем.³⁰⁸

На улици је тек образована милиција настојала да осигура ред и сигурност. Милиционери, већином сељаци из крајева у којима су се водиле борбе, тешко су се сналазили у граду јер нису познавали менталитет градског становништва. Многи су се први пут сусрели са џепарошима, црноберзијанцима, шпекулантима, децом са улице, проституцијом и другим друштвеним појавама својственим градском животу, а с обзиром да су први милиционери регрутовани из редова тек демобилисаних бораца, сцене прекомерне употребе силе и бруталности нису биле ретка појава. Ови дојучерашњи борци из рата су изашли са неизбрисивим траумама, разним психичким проблемима и „отупелим“ емоцијама, а притом су се нашли у потпуно новој и страниј средини, окружени непознатим људима. Стога су били бројни апели грађанима да им се укаже помоћ и разумевање, како би се што пре ментално опоравили и уклопили у ново друштво. У враћању свакодневног живота у нормалне токове, милиција није увек наилазила на подрушку становништва. Она се на том послу свакодневно суочавала са бројним преступницима, па су често покретане кампање за сузбијање вожње у пијаном стању, одржавана су редовна такмичења у хватању лопова, шверцера и шпекуланата, кажњавани су несавесни пешаци који су непрописно прелазили улицу, водила се битка против проституције. Успеси су ипак били промењиви јер је део грађана одбијао да, из разних разлога, пружи подршку органима реда.³⁰⁹

(СБЕИВФНРЈ), 59–6–22, *Подаци о новим насељима рудника „Крека“ (15.9.1950. година)*; АЈ, Генерална дирекција за црну металургију Владе ФНРЈ (ГДЦМВФНРЈ), 106–11–20, *Градња станова у Зеници (28.10.1948. године)*.

³⁰⁶ АЈ, СПК, 41–142–268, *Објашњење плана инвестиција за објекте друштвеног стандарда (11.4.1950. године)*.

³⁰⁷ АЈ, ПВФНРЈ, 50–5–13, *Проблеми и стање у дечијим и омладинским установама (1950. година)*.

³⁰⁸ „Деца улице“, *Дуга*, 1. септембар 1945. године, 1–2.

³⁰⁹ „Наша народна милиција“, *Дуга*, 5. јануар 1946. године, 1–2.

Криминал је нарочито узео маха по већим градовима и богатијим регионима земље. Нарочиту бригу задавао је криминал у привреди, који је попримио приличне размере. Држава није увек била у могућности да утиче на сузбијање криминалних радњи. Највећи број прекршаја чиниле су ситне крађе у извођењу малолетника, који су најчешће радили за старије криминалце. У великим градовима они су представљали „праву напаст“ за снаге безбедности, па је милиција била принуђена да води честе кампање за сузбијање ових ситних деликвената са улице.³¹⁰

Железничке станице постале су стециште разних сумњивих лица. Шпекулација је била развијена до те мере да је држава морала да образује посебне одреде железничке и паробродске милиције. Шпекуланти су робу довозили са разних страна и потом је специјалним каналима, које су образовали џепароши и међународни лопови корумпирајући железничке службенике, даље дистрибуирали на „црну берзу“. Поред лоповлука, на станичким перонима могле су да се сретну и проститутке, које су на овом месту на коме је циркулисала велика количина робе и људи, вребале своју прилику за зараду. У сваком већем граду постојале су сиромашне четврти које су биле на лошем гласу по питању безбедности. Простор Савамале у Београду представљао је један од таквих озлоглашених крајева, јер су се у тамошњим кафанама и „ћумезима“ окупљали „најпрљавији типови“, шверцери, шпекуланти, макрои и проститутке, те „свакакав други олош“. Ту су склапани ортачки уговори, распоређивала се међу бандама градска територија намењена црноберзијанском пословању и делио освојени плен. Улице ових слабо осветљених и „прљавих“ четврти, иза чијих углова је претила свакојака опасност, стварале су посебно у ноћним часовима језу у срцима и најхрабријих пролазника, али и милиционера, који се нису тако често усуђивали да пређу њихове границе.³¹¹

Почетак дана у градовима имао је своју стандардну рутину.³¹² У раним јутарњим часовима радници, чиновници и ђаци напуштали су домове и кретали на своја радна места. На београдским трамвајским станицама стискале су се велике гомиле света с намером да се укрцају у трамваје, којих није било довољно да у истом тренутку приме велики број путника, те су сцене гурања, псовки оних који нису успели да обезбеде своје место, туча, а неретко и сукоба са кондуктерима, биле уобичајена појава током радне недеље. Неefикасност јавног саобраћаја у престоници била је проузрокована хроничним недостатком возних кола, па су отуда оваква дешавања била уобичајена јутарња појава. Насупрот Београда и Загреба, који су имали сложеније системе јавног превоза, остали градови су се ослањали искључиво на аутобусе, а много чешће на камионе у превозу својих грађана.³¹³ Дешавале су се ситуације да радници до својих радних места у фабрикама због непостојања превозних средстава сваки дан са краја на крај града, пешке превале и до шест километара, што је код тих радника доводило до физичке исцрпљености и незадовољства условима у којима су радили.³¹⁴

Средином 1946. године животни стандард градског живља незнатно се повећао. Пораст куповне моћи био је највидљивији на градским пијацама, које су убрзо постале места на којима је владала права вашарска атмосфера. Почетку пазарног дана претходиле су реке сељака који су се у раним јутарњим часовима сливали на пијаце на којима су брижљиво излагали производе свог труда. На тезгама су прецизно слагали сезонско воће и поврће, махунарке, месне прерађевине, сир и кајмак, кромпир, а ван пијачних тезги на тротоарима могле су се видети изложене свиње, овце, козе и разна перната живина. Купци су се смењивали у таласима. Први талас купаца чинио је радни свет који је настојао да обави снабдевање пре почетка радног дана, а потом су следиле

³¹⁰ ИАБ, ЛБНБП, 2157–11, *Државна безбедност, судови, тужилаштво (1947. година)*.

³¹¹ „Наша народна милиција“, *Дуга*, 5. јануар 1946. године, 1.

³¹² „Исхрана најмлађих“, *Дуга*, 23. март. 1946. године, 3–4.

³¹³ „Шта трамвајско особље мисли о путницима“, *Дуга*, 30. март. 1946. године, 5.

³¹⁴ АЈ, МИВФНРЈ, 17–14–14, *Снабдевање радника и службеника и мере за побољшање њиховог положаја (1945–1946. година)*.

домаћице које су се све до поднева врзмале између тезги у потрази за најповољнијим ценама. Цене су често падале из сата у сат, па су домаћице и по неколико сати чекале прилику да што повољније пазаре оно што су тог дана наумиле. За стално падање цена заслужна су била државна предузећа и задруге, које су закупљивале тезге за своје производе које су након тога продавали по административно одређеним ценама, творећи тиме „здраву“ конкуренцију на пијаци. Сталне флукуације цена и недовољна понуда сеоских производа у сврху подмирења потреба потрошача, терали су купце на прецизно планирање кућног буџета.³¹⁵

Стварна куповна моћ потрошача може се делимично осветлити ако се погледају спискови за исплату надница појединих категорија запослених. Пошто је систем плата у 1946. години доживео радикалну промену јер је био организован по систему платних разреда, новонастало стање је изнедрило неколико категорија и поткатогија потрошача чија се куповна моћ сходно друштвеном доприносу значајно разликовала. Платни разреди су били уређени тако да је распон између најнижег и највишег примања стајао у сразмери 1:6. Тако су чистачице које су потпадале у IV платни разред (један од нижих) месечно приходовале између 1.800 и 1.980 динара у зависности од тога да ли су имале породицу. Требало би имати у виду да им је само мали део плате исплаћиван у новцу, док је већи део исплаћиван кроз „тачкице“ и бонове за најважније рационисане животне намирнице, одећу, обућу, кућну хемију и осталу робу широке потрошње.³¹⁶ Радници су у зависности од квалификација, тежине посла и чланова породице примали између 3.000 и 6.000 динара, а инжењери, зависно од поменутих фактора и специјализације, између 9.000 и 12.000 динара, и то обе категорије само мали део у готовини. Они који су се налазили у највишим платним разредима су, захваљујући висинама својих плата и сходно томе већим количинама готовог новца који су приходовали, могли себи и својим породицама да обезбеде знатно квалитетније услове живота. Високе цене, на ионако строго ограниченом и сузбијаном тржишту, биле су неприступачне за огроман део потрошача, па је само мали број њих у ретким тренуцима веће понуде робе био у могућности да купи жељени производ.³¹⁷

У временима великих криза и несташница на површину друштвене стварности увек испливају појаве које код већине грађана пробуде негативне реакције. Највише енергије држава је трошила у борби против појава попут шпекулације и „црне берзе“.³¹⁸ Као у целој Европи, тако и у Југославији, шпекулација и „црна берза“ цветале су на улицама градова и вароши. На улицама су се набављале разне ствари, као што су свеже месо, конзервирано месо, сухомеснати производи, луксузнија алкохолна пића, чоколада, дуван, текстил, кожа, кућна хемија, козметика и други дефицитарни производи. Развијена је била и трговина девизама, златом, накитом и другим драгоценостима. Шпекуланти су робу на „црно тржиште“ довлачили различитим каналима, од којих су многи остали неоткривени од стране милиције. Било је ту робе која је у земљу кријумчарена из иностранства, крадена из слабо чуваних државних магацина или вагона натоварених пошилкама UNRRA. Додављана је и из домаћих фабрика спрегом шпекуланата са корумпираним директорима, разним врстама крађа или изношењем на „црно тржиште“ претходно тезаурисаних артикала из скривених складишта. Грађани су, да би дошли до ових, и по неколико десетина пута скупљих артикала, били принуђени да троше преосталу девизну уштеђевину или продају накит и друге личне и породичне драгоцености. Иако омрзнути и означени као „народне дерикоже“, шпекуланти и црноберзијанци су једини били у стању да илегалним путевима набаве

³¹⁵ „Београдске пијаче“, *Дуга*, 8. јун 1946. године, 3–4.

³¹⁶ АЈ, МИВФНРЈ, 17–9–9, *Списак за исплату чистачица, радника, службеника и инжењера Министарства индустрије ФНРЈ у јуну 1946. године*.

³¹⁷ АЈ, Министарство трговине и снабдевања Владе ФНРЈ (МТСВФНРЈ), 163–24, *Анализа утицаја цена на животни стандард 1946, 1947 и 1948. године*; АЈ, МИВФНРЈ, 17–9–9, *Списак за исплату чистачица, радника, службеника и инжењера Министарства индустрије ФНРЈ у јуну 1946. године*.

³¹⁸ *Службени лист ДФЈ*, 23. април 1945. године; *Службени лист ФНРЈ*, 12. јул 1946. године.

ретке производе, чак и оне од животне важности, попут ретких лекова. Они су на одређени начин доживљавани као „нужно зло“ кризе и оскудице, па су грађани били присиљени да успоставе неку врсту прећутне кохабитације. Но, власт се није мирила са таквим стањем ствари, већ је преко добро разгранате доушничке мреже откривала и сурово кажњавала шпекулацију и „дрну берзу“.³¹⁹

Ово су ипак били само неки од индикатора опште оскудице. Немаштина је била видљива на сваком ћошку. На улицама су свакодневно шетали људи у старим и изношеним оделима, закрпљеним, поцепаним сељачким или грађанским. Готово да је доминирала маслинасто зелена боја, као да је реч била о најновијем модном тренду. Међутим, ствар је била о доминацији употребе војничке чоје у облачењу. По завршетку рата у земљи и свету друштво је било високо милитаризовано. Привреда још увек није прешла на мирнодопски колосек, па је то условило да и текстилна индустрија производи и испоручује, у ионако малим контингентима, искључиво војничку чоју. Ипак, највећи део одеће, углавном расходоване војничке чоје и униформи америчке и британске војске, стизао је преко пошиљки UNRRA. Становништво је у таквим околностима било усмерено да се снабдева путем потрошачких карти за одећу и текстил, те потом кроји, шије и крпи од тог, тада једино доступног материјала. Чак су и деца била одевена у мале војничке шињеле, у којима су изгледали као прави војници.³²⁰

Када је део текстилних индустријских погона током 1946. године почео да производи за цивилне потребе, у радњама су могли да се уз куповне тачкице пазаре одевни предмети кројени према свакодневним цивилним потребама. Извршена је категоризација потрошача према доприносу друштву, па су они на најтежим и најодговорнијим пословима могли да обезбеде више обуће и одеће од осталих потрошача. Радници на најтежим пословима прве категорије су за потребе снабдевања одећом и обућом добијали потрошачке карте са 160 тачкица које су издаване на свака три месеца и важиле су годину дана, док су домаћице, за разлику од њих, добијале карте од свега 80 тачкица, тако да је куповна моћ једних наспрам других била дупло већа. Те веће могућности једних нису означавале никакву претерану разлику, јер су разлику у снабдевању представљали свега један пар ципела и калем конца више.³²¹ Квалитет робе и асортиман нису увек задовољавали одговарајуће стандарде и варирали су од републике до републике.³²²

Села су за разлику од града, изузев оних у пасивним крајевима земље, била изостављена из система обезбеђеног снабдевања. Разлог за то лежао је у још увек ограниченим производним могућностима, али и другачијим приоритетима државне привредне политике, која није хтела да

³¹⁹ „Код тројице месара у трећем рејону који уопште нису продавали робу нађене су велике количине скривене масти и меса“, *Борба*, 22. март 1945. године, 4; „Грађани Београда откривају нове магацине скривене робе“, *Борба*, 21. април 1945. године, 4; „Народна власт пронашла је велике количине прикривене робе и кривце похапсила“, *Борба*, 25. април 1945. године, 4; „Откривена нова слагалишта црноберзијанске робе“, *Борба*, 29. април 1945. године, 5; „Апотекар – црноберзијанац Ђорђе Станојевић осуђен на осам година тешког принудног рада“, *Борба*, 26. мај 1945. године, 6; „Борба народних власти у Београду против шпекуланата, подизања цена и црне берзе“, *Борба*, 22. јул 1945. године, 4.

³²⁰ АЈ, МТСВФНРЈ, 163–22, *Обезбеђено снабдевање, потрошачке карте – обрасци и узорци (1946. година)*; Потоњи српски и југословенски књижевник, Борислав Пекић, присуствовао је као шеснаестогодишњи гимназијалац једног зимског поподнева 1946. скупу Народне омладине у фискултурној сали своје гимназије и о изгледу учесника скупа записао је следеће: „Професори, који су 1946. са нама имали посла, нису могли да имају изглед уживаоца живота. Међу онима на подијуму, већина је била у расходованим капутима британске војске или кратким, америчким зеленим капутићима, добијеним од Унре, које је, упркос вицу, било готово исто толико колико Озне. Звали смо их зелембаћима или 'зеленим кадром'. Уствари, младићи су били сиротиња, нису имали шта друго да обуку, али ни ми воље за икакве сентименталности“ (В. Пекић, *Године које су појели скакавци, Успомене из Затвора или Антропологија (1948–1954)*, I–IV, (Београд: BIGZ, 1986), I/293).

³²¹ АЈ, МТСВФНРЈ, 163–22, *Обезбеђено снабдевање, потрошачке карте – обрасци и узорци (1946. година)*.

³²² I. Dobrivojević, „Život u socijalizmu – prilog proučavanju životnog standarda građana u FNRJ 1945–1955“, *Istorija 20. veka*, 1/2009, 78.

троши ионако оскудна средства на подстицање свакодневне потрошње грађана. Село, које је и пре рата махом било препуштено само себи, ослоњено на традиционалне занатске вештине својих комшија и покојег путујућег занатлије, после рата први пут се сусрело са организованим групама индустријских радника, који су по задатку додељеном од стране КПЈ-а долазили у села да сељацима бесплатно понуде своје услуге.³²³ Нови дух братства и слоге радника и сељака био је окосница ове нове политике коју су прокламовали комунисти. Радни народ града и села је према том схватању требало да елиминише међусобне друштвене предрасуде, зада смртни ударац класним баријерама, које су до тада раздвајале радништво и сељаштво, и у заједничкој интеракцији ове две друштвене групације приметне клице будућег бескласног друштва. Поред идеолошке позадине овог феномена крио се и један много једноставнији, прагматичнији циљ нових југословенских власти. Ствар је била у томе што су сељаци из житородних крајева земље били незадовољни политиком принудног откупа, па је држава на овај начин покушавала да делимично амортизује потенцијалне социјалне немире. Маказе цена између индустријских и аграрних производа, административно формиране, биле су велике, па сељаци често нису били у могућности да од производа свог рада набаве неопходан инвентар, покућство и друге индустријске производе.³²⁴

У села су, почевши од лета 1945. године, стизали радници разних профила. Било је ту ковача, бравара, лимара, обућара, снајдера, часовничара, варилаца и радника разних других вештина. Први сусрети били су обележени неповерењем и неверицом сељака да нешто могу добити бесплатно. Прво су иступали они најрадозналији, а када су мајстори завршили прве оправке, потпуно разуверени сељаци су почели да пристижу са гомилама нових поруцбина. Сељаци су доносили све што је током протекле четири године постало неупотребљиво за коришћење, јер се током окупације није могло набавити ново. Плугови, мотике, лопате, секире, разне пољопривредне алатке, кућни намештај, поцепана и изношена одећа и обућа, часовници, посуђе, све се то могло видети на једном месту. У сваком кутку налазили су се радници предани пословима оправке, а око њих знатижељни, љубопитљиви сељаци, вољни да науче занат, сазнају како се живи у граду и каква их сутрашњица очекује.³²⁵ Једанпут месечно радници су долазили у села, а сваки следећи долазак био је већ унапред добро припремљен и најављен, па би у то село ужурбано пристизали и сељаци из околних села. Повремено „излети“ радника у села ради помоћи сељацима имали су двојаку улогу, а уједно су били јединствен феномен свакодневице на простору послератне Југославије.³²⁶

Радикална промена друштвене структуре: „Експропријација експропријатора“

Револуционарни терор нових комунистичких властодржаца који је уследио после ослобођења Србије и Београда текао је паралелно са процесом учвршћивања власти. Југословенски комунисти су се немилосрдно обрачунавали с припадницима и симпатизерима квислиншких и колаборационистичких снага, као и са деловима конкуретске Југословенске војске у отаџбини, који су починили злочине или се на било који начин „огрешили о народ“.³²⁷ Било је ту и бројних појединачних освета извршених на таласу победе коју су појединци користили да „наплате старе дугове“. Ангажовање свих расположивих људски и материјалних снага за фронт оставило је позадину у делимичном безвлашћу, где је првих месеци по ослобођењу Србије „свако

³²³ „Радници на селу“, *Дуга*, 17. август 1946. године, 4–5.

³²⁴ „Београдски радници на раду у селу Скели“, *Борба*, 6. март 1946. године, 5.

³²⁵ „Добровољним радом у селима радници из фабрика учвршћују братство са сељацима“, *Борба*, 25. јул 1945. године, 3.

³²⁶ „Радници на селу“, *Дуга*, 17. август 1946. године, 5.

³²⁷ Мари-Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, (Београд: Клио, 2013), 213–216.

могао да ради шта хоће“.³²⁸ Свеприсутна реторзија коју су спроводили југословенски комунисти – одговор „дрвеним терором“ на „бели терор“ – није се спутавала од челних људи Партије. Нове власти се нису претерано ни трудиле да се обрачунају са повећаном стопом криминалитета на улицама ослобођених градова и вароши све док њихова власт није била директно угрожена. Такав однос је произилазио из бољшевичког резона „нека се класни непријатељ треби међу собом“. Са друге стране, КПЈ је тражила формулу која би обезбедила привидан легалитет и легитимитет за радикалну измену својинских односа, без које суштински није било могуће извршити преображај друштва.³²⁹

Иако није јавно истицана путем пропаганде, национализација приватног власништва била је од почетка ултимативни циљ. Ипак, решавању тог питања претходило је отклањање низа „горућих“ питања везаних за ослобођење преосталих делова државе. Међутим, ослобођењем Србије, у јесен 1944. године, створена је основа за почетак потпуног правног и економског организовања државе на новим основама. Прва таква правна одлука, заправо декрет, донета је већ у новембру 1944. године, а односила се на експропријацију имовине окупатора и његових сарадника. Овом одлуком у државну својину је прешла имовина која је била у власништву лица и фирми из Трећег Рајха, Краљевине Италије и Краљевине Мађарске, грађана Југославије немачког, италијанског и мађарског порекла који су током рата сарађивали или се борили на страни Немачке, као и имовина свих оних држављана Југославије који су пресудом грађанских или војних судова проглашени кривим због свог држања током рата.³³⁰ Овим је нова југословенска држава укњижила имовину у своје власништво у вредности од близу две милијарде динара. То је била 1/5 од укупног пласираног страног капитала у привреди Југославије између два рата. Пошто је немачки, италијански и мађарски капитал држао кључне или доминантне позиције у електроиндустрији, великохемијској и малохемијској индустрији, текстилној и прехрамбеној индустрији и банкарству, конфискацијом је у државну својину прешао већински део фабрика и фирми ових сектора привреде.³³¹ Имовина лица која се нису налазила у земљи прешла је под компетенције Државне управе народних добара (ДУНД)³³², док је под секвестар стављена имовина коју су окупаторске власти присилно отуђиле. Овом административном мером комунистичке власти су стекле материјални ослонац и започеле радикалне промене у сфери друштвених и економских односа, ставивши до знања свим противницима новог режима којим правцем се креће југословенска држава.³³³

Крајем 1944. године долази до формирања специјалних судова части после заседања прве Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије, институција „револуционарне правде“, чији задатак је био да изврше пресуду над свима који су својим понашањем током рата

³²⁸ Срђан Цветковић, *Између српа и чекића, Репресија у Србији 1944–1953* (Београд: Службени гласник, 2015), 111–262; Срђан Цветковић, „Репресија комунистичког режима у Србији на крају Другог светског рата са освртом на европско искуство“, у: *1945. Крај или нови почетак?*, уредник Зоран Јањетовић (Београд: ИНИС/Музеј жртва геноцида, 2016), 45–90; Драгиша Божић, *Дрвени метак* (Лјиг: 2003), 9–48.

³²⁹ V. Dedijer, *nav. delo*, 251–283; Наташа Милићевић, *Југословенска власт и српско грађанство 1944–1950* (Београд: ИНИС, 2009), 129–137; Б. Петрановић, *Историчар и савремена епоха*, (Београд: Стручна књига, 1997), 343–380.

³³⁰ „Odluka predsedništva AVNOJ-a o prelazu u državnu svojину непријатељске имовине, o državnoj управи над имовином неprisутних лица i o секвестру над имовином коју су окупаторске власти присилно отуђиле“, *Službeni list DFJ*, br. 2, 6. februar 1945, 13–14; Окупацијом Југославије читава привреда, а нарочито индустрија, била је интегрисана највећим делом у немачки привредни систем. Процењено је да је током окупације индустрија радила са око 75% капацитета, од чега је 60% било ангажовано за потребе окупатора, док је свега 15% радило за домаће потребе. Неке гране индустрије као што су дрвна и метална радиле су искључиво за потребе окупатора (АЈ, КПЦКСКЈ, 507/XI–1–13, *Основни принципи наше индустријске политике и планирања у индустрији, Први део, Ситуација наше индустрије, 1945. године*).

³³¹ АЈ, КМЈ, 836/1–3–а/3, *Страни капитал у привреди Југославије/Сергије Димитријевић*; АЈ, КМЈ, 836/III–5/2, *Реферат о иностраним капиталима у Југославији, 11. јул 1946. године*.

³³² Момчило Митровић, *нав. дело*, 188–194.

³³³ *Jugoslavija 1918–1984, Zbirka dokumenata*, 614.

„укаљали“ српску националну част, а судови части су после ослобођења оснивани по свим југословенским републикама. Ови судови су били инструмент помоћу кога су југословенски комунисти планирали да изврше радикалну промену друштвених и економских односа у земљи.³³⁴ Међутим, то се није могло спровести „преко ноћи“ јер политичке прилике у земљи и свету нису ишле на руку таквим хтењима. Ипак, КПЈ је свим средствима припремала терен за корениту измену својинских односа стварајући пропагандним путем слику у друштву о „злим газдама издајницима народа“.³³⁵

Обнови фабрика радници су приступали у многим случајевима самостално, без било какве иницијативе „одозго“, али је ипак главни печат и усмерење давала КПЈ путем својих трансмисија. У неоштећеним фабрикама рад се одвијао у складу са расположивим резервама материјала, док у многим фабрикама власници нису дозвољавали да се започне са производњом чак и када су постојала средстава за рад. Разлог за то налазио се у одбијању власника да се започне са производњом док се ситуација у земљи не стабилизује на економском плану. Интерес фабриканата био је у колизији са интересом државе јер они нису били вољни да сопствена средства улажу за потребе фронта без одређене накнаде. Другим речима, они нису више хтели да бесплатно жртвују своја средства. Такви њихови потези доводили су их под удар власти, а југословенски комунисти су вешто користили овакву ситуацију да се с њима обрачунају. У почетку су методе биле знатно суптилније јер су припремани правни оквири, а једна од највише употребљаваних била је инструментализација радника против послодаваца. Читав процес се одвијао преко конференција Јединственог народноослободилачког фронта Југославије.³³⁶

Власник фабрике „Гођевац“ био је једна од првих мета нове власти на чијем примеру је на одређени начин „опипаван пулс“ јавности и заметана клима у друштву о потреби обрачуна са оним фабрикантима који „саботирају“ производњу. На следећим конференцијама ЈНОФЈ-а дискусије су добијале радикалније тонове. Следећи на удару био је већински власник пакета акција фабрике „Беометал“, Милутин Кривокапић. Овог пута први пут је јавно иступио један од чланова КПЈ-а, који је био и делегат у радничком одбору ЈНОФС-а. Он је власника фабрике оптуживао за сарадњу са Немцима, наглашавајући притом да је његова фабрика пуним капацитетима производила за потребе немачке ратне привреде, док је после ослобођења на све начине стопирала производњу за Народноослободилачку војску. Излагање су присутни пропратили повицима „на суд с њим“ и „треба му конфисковати фабрику“. На крају конференције председник радничког одбора је позвао раднике да поред тога што треба да воде бригу о развијању производње, треба да откривају и жигошу све оне који ометају користан рад и у

³³⁴ М. Mitrović, *Srpska nacionalna čast pred zakonom 1945. godine*, (Beograd: INIS, 2007), 19–37.

³³⁵ „Домовина кажњава издајнике и злочинце“, *Борба*, 28. новембар 1944, 1.

³³⁶ „Радници творнице 'Гођевац' траже да народна власт поведе поступак против власника предузећа зато што онемогућава производњу“, *Борба*, 20. јануар 1945. године, 4; Фабрика пољопривредних машина и железног покућства „Гођевац“ пружа увид у те методе. Током јанура 1945. радници фабрике оспособили су највећи део постројења за рад и започели са производњом, а у међувремену су упутили позив власнику фабрике Љубомиру Гођевицу да преузме бригу о својој фабрици. Када су радници затражили да им се исплате плате, директор фабрике их је упитао „ко их је уопште звао на посао“ и читаву ствар пријавио је властима саопштивши притом да фабрика није оспособљена за производњу. Директор фабрике је потом саопштио четрдесеторици радника, који су покренули производњу, да фабрика до даљњег неће радити, а након тога, крајем месеца, ови радници су се нашли на конференцији радника коју је организовао ЈНОФЈ, на којој су изложили своје негодовање са оваквим стањем. Уследила је морална дискредитација фабриканта Љ. Гођевица, који је оптуживан за саботирање производње упркос постојању материјала и машина, а „све то у тренуцима када се земља налази у великим тешкоћама и када су рањеници са фронта због недостатка болничких кревета лежали по подовима, а сељацима недостајале пољопривредне машине да почну са обрадом земље“. Конференцију је завршио један од радника речима: „Ми смо позвали Гођевица на рад, а он врда и саботира. Изгледа да чека нешто друго, а ми тражимо да наша народна власт поступи против њега, да се у фабрици постави повереник и фабрика одмах проради“. Ове конференције организоване су под строгим патронатом КПЈ и путем њих је она раширивала класну борбу, пребацујући сву одговорност за кризу производње на власнике фабрика (Исто).

осталим предузећима, а нарочито у онима која још не раде за најуже потребе војске.³³⁷ Војни суд је током фебруара и марта повео убрзани процес против индустријалца М. Кривокапића, који се поред привредне колаборације према законима ратног стања теретио и за саботирање производње за потребе војске и фронта.³³⁸

Током наредних месеци, после формирања Привремене владе под председништвом Ј. Б. Тита, првих међународних признања нове државе, марта 1945. године³³⁹ и потписивања Уговора о пријатељству, узајамној помоћи и послератној сарадњи са Совјетским Савезом, 11. априла у Москви³⁴⁰, обрачун је почео да добија нову димензију, јер је КПЈ на међународном плану у потпуности остварила жељене политичке циљеве и осигурала могућност да суверено спроводи политику „у свом дворишту“. Томе је допринела и пасивност западних савезника који нису били заинтересовани да се конфронтирају југословенским властима због насилне измене социјалних односа у земљи све дотле док су интереси њихових грађана били заштићени.³⁴¹ О томе речито сведоче процеси који су вођени почев од друге половине априла. Пример је један од власника фабрике „Мерима“, Аксентије Матић, који је на синдикалној конференцији радника фабрике оптужен за низ тешких злочина. Издаја народа, изабљивање радника до крајних граница физичке издржљивости, препродаја сапуна на „црној берзи“, укидање надница, сарадња са четницима и сексуално напаствовање млађих радница биле су само неке од оптужби, а управа фабрике је са моралног становишта потпуно деградирана оптужбом да „је један од главних акционара био и злогласни народни крвопија, Илија Михајловић, кога је народни суд у Аранђеловцу недавно осудио на смрт“. Тих дана Партија је отворила још једно питање везано за предратне власнике капитала, а то је било питање ратних профитера и шпекуланата. На „спонтаним великим демонстрацијама“ у Крагујевцу 11. априла, велика поворка грађана „слегла“ се из свих делова града на митинг који се одржавао у центру, притом скандирајући „доле шпекуланти и ратни богаташи“. Ватрени говори те вечери наговештавали су неизбежност обрачуна са богаташима, а врхунац усијане атмосфере те вечери било је потписивање резолуције којом се захтевало да се сви ратни богаташи и шпекуланти изведу пред суд.³⁴² Истог дана Војни суд Команде града Београда објавио је у јавности пресуду против једног од водећих југословенских индустријалца, Владе Илића, због, како је изнесено у пресуди, „његовог издајничког живота и прљавог рада под окупацијом“. „Овог непријатеља народа и слугу окупатора“ Војни суд је „у име народа“ осудио на 10 година робије, трајан губитак часних права и конфискацију целокупне имовине.³⁴³ Пресуда Влади Илићу, иако донета пре дефинисања коначних правних оквира, демонстрирала је одлучност власти да се, не бирајући средства, немилосрдно обрачуна са предратним богаташима и конфискује њихову имовину.³⁴⁴

Случај индустријалца В. Илића био је опомена осталим индустријалцима да правна сигурност за богате не постоји уколико су њихове фабрике радиле за потребе окупатора. Овакви процеси против предратних привредника нису били особеност искључиво Југославије после рата,

---

³³⁷ „На својој конференцији радници Шестог рејона тражили су да се власник 'Беометала' изведе пред суд“, *Борба*, 6.2.1945, 4.

³³⁸ АЈ, МИВФНРЈ, 17–17–17, „Беометал“, *метална индустрија, Београд, 1945. година*.

³³⁹ Branko Petranović, *Političke i pravne prilike za vreme privremene vlade DFJ*, 87–139.

³⁴⁰ АЈ, ПНСФНРЈ, 15–15–262, *Уговор о пријатељству, узајамној помоћи и послератној сарадњи између Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република, Москва, 11. април 1945. године*.

³⁴¹ FRUS, Diplomatic papers, 1945, Europe, Volume V, Document 977, *The Ambassador in Yugoslavia (Patterson) to the Secretary of State Belgrade*, April 26, 1945.

³⁴² „Радници творнице сапуна „Мерима“ у Крушевцу оптужују власника и управу творнице“, *Борба*, 12. април 1945. године, 2.

³⁴³ „Осуда индустријалца Владе Илића“, *Борба*, 12. април 1945. године, 4.

³⁴⁴ АЈ, МИВФНРЈ, 17–67–67, *Имовинско правно стање државног текстилног предузећа „Октобарска слобода“*, 25. јул 1945. године.

јер се економској колаборацији судило у свим земљама које су се током рата налазиле под немачком окупацијом. Знаменит је пример пресуде једном од најкрупнијих представника француске финансијске олигархије, Франсоа де Ванделу, за издају Француске због активне сарадње са Немцима.³⁴⁵ Неки од фабриканата, попут браће Петровић, власника фабрике обуће „Мињон“, пожурили су да распродају покретну имовину знајући да ће и они бити оптужени за сарадњу са окупатором. Убрзо је уследила још једна конференција, овог пута да се спречи распродаја машина фабрике и покрене одговорност за одлагање производње. Прави куриозитет било је присуство власника фабрике, браће Петровић, који су покушали да се јавно оправдају, а добро изрежиран скуп није им пружио прилику да кажу било шта у своју одбрану. Уследили су салве увреда и оптужби на рачун власника фабрике попут квалификација „народни непријатељи, ратни богаташи, шпекуланти и непријатељи радничке класе“. Последњи термин у низу (дис)квалификација браће Петровић сведочи о јасном класном моменту, који се Партија више није устручавала да употребљава.³⁴⁶

Судски процес браћи Теокаровић био је још једна потврда нове друштвене климе. Теокаровићи су, као и Петровићи, оптуживани за сарадњу са Немцима и четницима Драже Михаиловића, а за време читања оптужнице публика је скандирала паролу „смрт крвопијама!“, „смрт народним непријатељима!“. Оптужени су се безуспешно бранили да су били присиљени да сарађују са окупатором и да нису имали другог избора. Један од сведока наводио је да је „још у предратној Југославији Влада Теокаровић био најжешћи непријатељ радничке класе. Једном приликом је изјавио: 'Само преко мог мртвог тела може да продре радничка организација у фабрику'“. Као и у случају Илића и Петровића, нова власт је рад њихових фабрика током окупације користила као параван иза кога се крио класни обрачун, а све са циљем да се привредна колаборација искористи како би се њихова имовина ставила под контролу државе.³⁴⁷

Међутим, постојале су и пресуде које су биле засноване на чврстим материјалним доказима, као у случају земунских индустријалаца, браће Живорада и Будисава Вукојичића. На судском процесу против њих тужилац је изнео преписку и молбе које су они упућивали немачким и усташким властима и организацијама. У једној од молби коју су браћа Вукојичић упутила усташким властима, у циљу прибављања дозволе за ношење револвера, стоји: „Подупиремо сваку акцију против комуниста, ради чега смо код комунистичких хорди и чопора лоше забележени“. Да би своју молбу што боље поткрепили позвали су да о њиховој исправности посведочи Културбунд. На самом процесу изнети су спискови радника које су поменути привредници денунцирали земунској усташкој полицији, а који су потом од стране окупатора стрељани. Ови докази били су необориви пред било којим судом части у послератној Европи јер су оптужени током окупације излазили из оквира привредне сарадње, која је ипак била већином принудна и третирана као мање „грешна“ и својим деловањем стављали се у непосредну службу окупатора. За осуду против оних богаташа који су пружали директну помоћ окупатору у борби против НОП-а, а за коју су постојали чврсти материјални докази, нове власти нису окледале да изврше брзу пресуду и да конфискују целокупну имовину оптуженог.³⁴⁸ Тако је било у Македонији, на судском процесу против петорице скопских трговаца и индустријалаца који су по бугарском запоседању ових области постали чланови бугарских националистичких организација „Рад и радост“ и „Штипско братство“. Поред директне сарадње с бугарским окупационим снагама они су активно сарађивали и с Немцима, приређивали банкете и свечаности у част високих немачких званица и држали говоре против НОП-а. Посебно је наглашено њихово учешће у делегацији која је позвала

³⁴⁵ „Француска води битку за производњу“, *Дуга*, 14. мај 1946. године.

³⁴⁶ „Радници траже да се власници фабрике ставе под суд“, *Борба*, 28. април 1945. године.

³⁴⁷ „Суђење индустријалцима, немачким слугама браћи Теокаровићима“, *Борба*, 28. април 1945. године

³⁴⁸ „Браћа Вукојичић осуђени су на губитак српске националне части и на тежак принудни рад, а целокупна имовина биће им конфискована“, *Политика*, 4. март 1945. године, 4.

владара Бугарске да дође у Македонију и посети „нове бугарске крајеве“. Њихово држање током рата било је осуђено као национална издаја, а пресуда која је након тога уследила лишила их је целокупне имовине, националне части и обавезала на дугогодишњи тежак принудни рад.³⁴⁹

Процеси против имућнијих грађана после доношења Закона о одузимању ратне добити стечене за време непријатељске окупације попримили су радикалнију ноту.³⁵⁰ На процесима се све отвореније указивало на њихову моралну страну личности, која „нема никаквих обзира и која ни од чега не преза кад је у питању лична корист“. Суд је у случају браће Влајачић апострофирао „да су они индустријалци, богати људи, људи који су навикли добро да живе и зарађују. Сматрају да им то све дозвољава, да је тиме сваки њихов поступак оправдан. Они нису могли ни да замисле да им је најобичнија дужност налагала да не раде за време окупације, да својим радом не помажу непријатеља своје земље. Њих је руководила једино жеља за личном добити“. Њихове фабрике сапуна и сапунског прашка у Београду и Лесковцу налазиле су се на списку немачких ратних предузећа, а то је „поткрепљивало“ тврдње државног тужиоца да је искључива жеља ове двојице индустријалаца било лично богаћење. Сви њихови покушаји да докажу да су били присиљени да фабрике ставе на располагање окупатору били су узалудни. Влајачићи су били једни од првих којима је на терет оптужнице стављена саботажа производње после ослобођења Србије, што је, према речима тужиоца, био јасан доказ „да је Тодор (Влајачић) народни непријатељ и да за народ и народну власт свесно неће да ради“. Тиме је извршена још једна „експропријација експропријатора“.³⁵¹

Убрзо су уследиле и друге експропријације. Етикетирање, дефамација, судска пресуда и на послетку конфискација, биле су уобичајене методе које су се ређале током готово свакодневних судских процеса против капиталиста. У јуну је завршено највише судских процеса на нивоу целе земље. Пресуде су експресно доношене, а мерило нису били искључиво докази о сарадњи са окупатором, већ и мишљење публике у дворанама у којима су се процеси одржавали. На суђењу сплитским индустријалцима и трговцима, браћи Боначић, публика у сали је непрестано прекидала суђење уз повике „на присилан рад са шпекулантима!“, „тражимо конфискацију имовине!“ и „живео праведни народни суд!“. Комунистичке власти су оваквим судским процесима наметале један нови образац радикално поларизованих друштвених односа, према коме је непосредно у судници народ на одређени начин био и законодавац и врховни судија. Истицањем народа као врховног, суверена КПЈ је револуционисала трансформацију друштва.³⁵²

Ипак, ревност државних органа у обрачуна са пређашњим власницима није била свуда апсолутна, јер су таква настојања нових власти крупни капиталисти опструисали користећи се низом различитих недостатака у законским актима. Постојали су случајеви где су бивши власници, попут власника текстилног концерна „Влада Илић а.д.“, фиктивно преносили део својих акција на особље предузећа да би удовољили формалним прописима постојећег закона и на тај начин сачували своју имовину.³⁵³ Покушаји неких власника да пронађу „рупе у закону“, као што је то био случај са власницима загребачке фабрике „Ulrich d.d.“, који су пренели власништво над својим пакетом акција на своје пријатеље и чланове фамилије који се током рата нису компромитовали колаборацијом, били су безуспешни. У таквим случајевима нови властодршци су кривицу за рад током окупације преносили на привредни субјект, а посебне комисије су одређивале износ ратног профита, који је увек био већи од активе предузећа. У немогућности да

³⁴⁹ „Петорица скопских трговаца и индустријалаца осуђена на губитак националне части“, *Политика*, 21. мај 1945. године, 4.

³⁵⁰ „Закон о одузимању ратне добити стечене за време непријатељске окупације“, *Službeni list DFJ*, br. 36, 29. мај 1945. године, 13–14.

³⁵¹ „Пресуда индустријалцима браћи Влајачић, који су радили за Немце“, *Политика*, 24. мај 1945. године, 4.

³⁵² „Прво суђење у Сплиту због повреде националне части“, *Политика*, 6. јун 1945. године, 4–5.

³⁵³ АЈ, МИВФНРЈ, 17–6–6, *Реферат о раду наше индустрије, Задачи и рад комисија, 1945. година.*

се исплати дуг држави на име ратног профита из средстава предузећа, извршавана је конверзија дуга у државно власништво.³⁵⁴ О таквим поступцима нових власти сликовито сведочи пресуда већинском власнику пакета акција фабрике меса и месних прерађевина „Камендин“ из Новог Сада, индустријалцу Ђорђу Дунђерском, коме је утврђена ратна добит од 32 милиона динара.³⁵⁵ Иста метода је примењивана и на фабрикама у власништву страног капитала. Железара „САРТИД“, акционарско друштво у већинском власништву америчког капитала, морало је да исплати 110 милиона динара ратне добити због рада за потребе окупатора током рата.³⁵⁶

Доношењем Закона о конфискацији имовине утрт је пут легалном одузимању имовине судским путем.³⁵⁷ Међутим, случај фабрике „Дунав“ која је била у власништву Лесковачке централне банке, речито говори о потпуној одсутности осећаја за грађанску законску процедуру коме је нова револуционарна власт у то време придавала мало важности. О томе сведочи већ унапред изречена пресуда у духу револуционарног ексклузивизма, члана КПЈ-а и секретара синдикалне подружнице, Лазара Јанкова, који је на суђењу рекао: „Представници банке данас настоје да на све могуће начине докажу да су за време окупације саботирали и били прогањани, али радницима је добро познато да овде неће имати реч разни адвокати и параграфи закона које су доносили предратни реакционарни режими, већ чињенице – народни суд, част и интерес народне заједнице“. Оптужбе за издају народа и сарадњу са окупатором биле су већ увелико свакодневни фолклор политичке сцене од престоничких улица до најзабитијих села планинских крајева земље. Земља је тада била у целости ослобођена и међународно призната, па су и револуционарне замисли могле да се спроводе без задршке. Револуционарној измени власничких односа више нико није могао да стане на пут, јер је то било у интересу државе и партије на власти, која је „у име народа“ спроводила сопствени концепт изградње друштва.³⁵⁸

Иако су у почетку одлуке о конфискацији неретко доношене пре него што су биле законски регулисане, претпоследњим у сету закона који су радикално мењали власничке односе и прибављали у корист државе значајна материјална средства, Законом о конфискацији имовине и извршењу конфискације из јуна 1945. године, коначно је то питање правно уобличено. Конфискација имовине законски је била дефинисана као „принудно одузимање без накнаде у корист државе целокупне имовине или тачно одређеног дела имовине која је лична својина или лични удео у заједничкој имовини са другим лицима“.³⁵⁹ О потпуној или делимичној конфискацији имовине одлучивале су котарске комисије при народним одборима. По завршетку процеса конфискације имовина је прелазила у државно власништво, а управа је поверавана Земаљским управама народних добара или, у случају великих предузећа и добара, Државној управи народних добара. Држава је конфискацијом и стављањем под секвестар крупних и средњих предузећа, рудника и земљишних поседа вршила концентрацију богатства у својим рукама, чиме је, не само ојачала командну функцију над привредним токовима, већ и обезбедила један део средстава за обнову и изградњу земље. Суштински, била је то неравноправна игра из које је као апсолутни победник изашла КПЈ, која је после овог обрачуна са крупним капиталом са „дневног реда скинула“ једно од најкрупнијих питања будућег устројства друштва и привреде. Почетак спровођења совјетског економског модела у дело био је завршетком обрачуна са крупним капиталистама стављен *ad acta*, а југословенски комунисти су овим потезима стекли капитал уз

³⁵⁴ Исто.

³⁵⁵ „Индустријалцу Дунђерском у Новом Саду утврђена добит од преко 32.000.000 динара“, *Политика*, 9. фебруар 1946. године, 5.

³⁵⁶ „'Сартид' је остварио 110.000.000 динара ратне добити“, *Борба*, 7. март 1946. године.

³⁵⁷ „Закон о конфискацији имовине и о извршењу конфискације“, *Službeni list DFJ*, br. 40, 12. јун 1945. године, 345.

³⁵⁸ „Радници фабрике 'Дунав' осуђују издајнички рад бившег директора предузећа“, *Борба*, 18. јун 1945. године, 4.

³⁵⁹ „Закон о конфискацији имовине и о извршењу конфискације“, *Službeni list DFJ*, br. 40, 12. јун 1945. године, 345–348.

помоћ кога су могли да без препреке крену у његову реализацију.³⁶⁰

„Последњи чин“ друштвене трансформације. Национализација индустрије 1946. и 1948. године

Революционарне мере које су југословенски комунисти почели да спроводе непосредно после ослобођења Београда биле су у потпуном складу са прокламацијама обзнањеним на II заседању АВНОЈ-а, 29. новембра 1943. године. Једна од таквих указивала је на будуће устројство својинских односа у привреди. Реч је била о одлуци АВНОЈ-а од 21. новембра 1944. године којом је конфискована сва немачка имовина на територији Југославије.³⁶¹ Тиме је југословенска држава још пре краја Другог светског рата стекла капитал од 960 милиона динара.³⁶² О каквом саставу капитала је реч сведоче предузећа у која је био пласиран. Међу значајнијим предузећима која је Југославија овим декретом укњижила су фабрике великохемисјке индустрије „Зорка“ из Шапца и Суботице, металуршко предузеће „Кранјска индустријска дружба“ из Јесеница, „Југословенско азбестно д. д.“ из Београда, „Српска фабрика стакла а.д.“ из Параћина, „Осјеџка лјеваоничка жељеза и творница стројева“, „Џумско велеобртно д.д.“ из Велишћа, рударско предузеће „Адриабавит рударско и индустријско д.д.“ из Загреба и друга. Овим потезом државе заправо је започела национализација приватног капитала која се током 1945. године пренела на домаћи терен кроз конфискацију имовине сарадника окупатора и стављања под секвестар имовине лица која се нису налазила у земљи.³⁶³ Конфискацијом и стављањем под секвестар у државним рукама се нашло око 80% индустријских предузећа, скоро цела велетрговина и већина банака.³⁶⁴ Обрачуном са домаћим крупним капиталистима, који је приведен крају пред изборе за Уставотворну скупштину, уклоњене су последње препреке правном уобличавању и спровођењу национализације кроз законодавне институције.³⁶⁵

Начела Устава ФНРЈ донесеног јануара 1946. године дала су потпуну могућност да се легалним средствима доврши процес друштвеног преображаја. Највишим правним актом држава је стекла потпуну моћ над свим сегментима друштва и тиме је стекла позиције да ефикасно искористи све постојеће економске потенцијале земље зарад „заштите животних интереса и подизања благостања радног народа“. Уставом је уобличена држава према совјетском узору и она је према његовим одредбама једина могла да креира правац економског развоја путем општег привредног плана. У циљу извођења тако широке економске операције предвиђена је промена својинских односа у правцу преласка у државно власништво целокупне индустрије. Стварање снажног државног сектора, као главног ослонаца државе у развоју привреде имало је да осигура последње кораке радикалне трансформације која је почела лета 1941. године.³⁶⁶

³⁶⁰ *Zakonodavni rad Predsedništva Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije i Predsedništva Privremene Narodne skupštine DFJ (19. novembar 1944–27. oktobra 1945.)*, 320–350.

³⁶¹ АЈ, КПЦКСКЈ, 507/ХІ–1/19, *Шема за проучавање национализација извршених у Француској, Великој Британији, Пољској, Чехословачкој и Југославији (1946. година)*.

³⁶² АЈ, КМЈ, 836/III–5–2, *Реферат о иностраним капиталима у Југославији (11. јул 1946. године)*.

³⁶³ АЈ, МИВФНРЈ, 17–3–3, *Списак предузећа са немачким капиталом у надлежности Министарства индустрије ФНРЈ*; АЈ, Генерална дирекција рудника и топионица обојених метала Министарства рударства ФНРЈ (ГДРТОММРФНРЈ), 132–9–17, *Подржављење имовине Рајнера Фридриха (10.11.1945. године)*; АЈ, ГДРТОММРФНРЈ, 132–9–17, *Конфискована бокситна друштва (15.10.1946. године)*.

³⁶⁴ ИАБ, ЛВБ, 2821–8, *Социјалистички привредни систем*, 3.

³⁶⁵ А. Ракоњац, „Почеци национализације у Југославији – конфронтација комунистичких власти са крупним капиталистима током 1945. године“, *Наука и савремени универзитет 7 – Савремено друштво и наука*, I, (Ниш: ФФУН: 2019), 293–303.

³⁶⁶ АЈ, КМЈ, 836/III–1/12, *Нацрт закона о национализацији приватних предузећа из 1946. године*; АЈ, МТИВФНРЈ, 16–13–17, *Конфискација и национализација имовине 1945–1946. година*.

Држава је током 1946. године под своју управу ставила 80% индустрије и целокупно рударство. Међу фабрикама домаћег капитала налазиле су се и оне које су припадале власницима пореклом из држава сила победница у рату. Такве околности отежавале су обнародовање закона о национализацији, јер је југословенско руководство страховало да би на Париској мировној конференцији која је била у току неко од „Великих“ могао да угрози интересе Југославије, па је стога то одложено до потписивања мировног уговора. Услови су се стекли тек после ратификације мировног споразума крајем 1946. године.³⁶⁷ Ступањем на снагу закона о национализацији приватних привредних предузећа национализована су и прешла у државну својину сва индустријска и рударска предузећа општедржавног и републичког значаја. Национализација је обухватила сву покретну и непокретну имовину, као и сва имовинска права која су припадала предузећу или су служила његовој сврси као што су патенти, лиценце, дозволе за рад, рударска права, узорци, жигови, модели и томе слично. Сопственицима предузећа који су потпали под удар овог закона држава је била дужна да исплати надокнаду, а она се давала у вредности чисте активе национализоване имовине предузећа на дан преузимања од стране државе у виду државних обвезница.³⁶⁸ Извршењем прве национализације под крај 1946. године, а потом и друге 1948. године у државни сектор је ушла целокупна индустрија и рударство, сва трговина, саобраћај и банкарство. Приватни сектор је преостео у пољопривреди, где је аграрном реформом остављен максимум од 10 хектара, и занатству где је порезом ограничен број најамне радне снаге.³⁶⁹

Спровођење национализације било је првенствено усмерено против страног капитала, а Југославија је његовом применом имала за циљ да спречи сваки потенцијални политички притисак западних великих сила путем коришћења економских полуга. Међутим, југословенско руководство је убрзо постало потпуно свесно последица овог чина јер су западне државе, чији су грађани изгубили имовину, почеле да условљавају Југославију у склапању међусобних трговачких споразума отплатом накнаде за отуђену својину. Питање обештећења за целокупну инострану имовину, која је по Закону о национализацији прешла у државну својину, регулисано је уз преговоре о робној размени и платном промету, прво са Шведском 1947. године, којој је био признат пуни износ обештећења (30 милиона круна), а затим је ово питање регулисано са Великом Британијом, Швајцарском, Белгијом, Данском и САД током 1948. године. Питање накнаде последње је решено са Француском и Норвешком, 1951. године. Карактеристично је да су скоро све земље са којима је Југославија преговарала по овом питању вршиле на одређени начин политички притисак постављајући регулисање овог проблема као услов за потписивање редовног трговинског уговора. Начин, висина и рок отплате били су регулисани са сваком земљом различито, а укупна сума одштете коју је Југославија по овим споразумима била дужна да плати износила је 76 милиона долара.³⁷⁰

Иако је економска моћ суштински прешла у руке државе децембра 1946. године, када су сва индустријска и рударска предузећа постала део државног сектора привреде, тек су спровођењем у дело допуне Закона о национализацији из 1948. године дефинитивно срушени остаци пређашње друштвене структуре. Напад државе тада је био усмерен на темеље грађанског друштва, на ситно и средње грађанство, које је у домену економије било везивно ткиво које је својим пословима премрежавало привреду делатностима од свакодневне животне важности. То су били занатлије, трговци, угоститељи, рентијери, грађевински предузимачи, циглари, једном

³⁶⁷ *Советский фактор в Восточной Европе 1944–1953 (том I 1944–1948), документи*, приређивач Т. В. Волокитина, (Москва: РОССПЭН, 1999), 338–339.

³⁶⁸ *Службени лист ФНРЈ*, 98/1946.

³⁶⁹ ИАБ, ЛВБ, 2821–8, *Социјалистички привредни систем*, 3.

³⁷⁰ АЈ, ПВФНРЈ, 50–47–104, *Материјал предат мисији Међународне банке по упитнику „Допунске економске информације, листа I“*, Споразум о накнади за национализовану и сличну имовину (20.8.1949. године); АЈ, КМЈ, 836/III–2–д/19.

речју, социјални слој који је био највиталнији стожер и „последњи стуб одбране буржоаског поретка“. Њиховим развлашћивањем коначно је изграђена нова стратификација друштва коју је југословенска револуција од својих почетака са мањим или већим интезитетом прокламовала у зависности од спољних и унутрашњих околности. Процес друштвене трансформације тиме је био завршен, а радници и сељаци предвођени КПЈ-ом као „авангардом радног народа“ постали су једини друштвено пожељни социјални слојеви.³⁷¹

„Држава као хранитељ“: исхрана становништва у условима ванредног снабдевања

Крај Другог светског рата на европском континенту није значио и окончање свих невоља за оне који су имали срећу да га преживе.³⁷² Први дан мира прослављен је свечано и с пуно ефурије у свим престоницама европских држава чланица антихитлеровске коалиције. Једино се на улицама немачких градова није славило, или то бар нису чинили Немци. Карневалска атмосфера на улицама Лондона, Париза, Москве није дуго траја, а већ следећих дана, када се слављеничка „прашина слегла“, приступило се утврђивању ратне штете. Резултати првих процена били су поражавајући. Десетине милиона изгубљених живота, уништених породица и спаљених огњишта, осликавали су стварност Европе првих дана по завршетку Другог светског рата. Готово да није било породице која није некога изгубила у рату. Размера уништења привредних потенција, а нарочито индустријских због масовног „тепих“ бомбардовања, није се могла поуздано утврдити, ни прегледи стања на терену нису били охрабрујући. Ситуација у осталим секторима привреде није била нимало светлија. Период мира је све европске државе које су биле захваћене ратном стихијом ставио пред нове задатке. Обнова порушеног наметала се као примаран задатак, али поред тога живот је ишао својим током и био је скопчан са свакодневним животним проблемима.³⁷³ Свакодневица милиона људи састојала се у потрази за храном, водом и склоништем.³⁷⁴ Најважнији проблем у првим послератним данима који је у свим земљама које су претрпеле рат и окупацију морао хитно и неодложно бити решаван, било је снабдевање становништва и у складу с тим обезбеђење егзистенцијалног минимума хране. Сенка глади надвијала се првих послератних година над Европом готово свакодневно, а у одређеним временским интервалима ситуација је у тој мери била драматична да је становник који би игубио бон за исхрану преживљавао праву трауму. У целој Европи храна је била строго ограничена, а у многим државама следовања су била мања него за време рата. Током 1946. године процењено је да сто милиона становника Европе дневно уноси само 1.500 калорија, а у појединим моментима чак и мање. Овај дневни износ калорија су у нормалним околностима уносили искључиво они који су били на дијети, а сада су га добијала деца у развоју, труднице и радници на тешким пословима, који су пре рата имали дневна следовања од преко 3.000 калорија. Најтежа ситуација била је у окупираној Немачкој и СССР-у, где су дневни оброци у појединим периодима падали и испод 1.000 калорија дневно. Стање исхране у Југославији било је само за нијансу боље него у ове две државе.³⁷⁵

³⁷¹ АЈ, КМЈ, 836/III–1/15, *Извештај о спроведеној национализацији од 28. априла 1948. године*; АЈ, ПВФНРЈ, 50–4–11, *Извештај о накнадно спроведеној национализацији на основу Закона о изменама и допунама Закона о национализацији приватних привредних предузећа (1948. година)*; АЈ, ПВФНРЈ, 50–4–11, *Извештај о праћењу национализације приватних привредних предузећа у НР Словенији (15.5.1948. године)*; Vladimir Milić, *Revolucija i socijalna struktura*, (Beograd: Mladost, 1978).

³⁷² Joanna Bourke, *The Second World War, A People's History*, (Oxford: Oxford University Press, 2001), 190–191.

³⁷³ В. Лакер, *нав. дело*, 23–33.

³⁷⁴ J. Bourke, *nav. delo*, 191.

³⁷⁵ В. Лакер, *нав. дело*, 23–33.

Мир који је наступио није означио крај мукама грађана Југославије. Криза исхране се нарочито осећала у градовима, јер је снабдевање намирницама било прекинуто и требало је успоставити механизме дистрибуције. С тим у вези, проблеми с којима су се нове власти суочиле били су вишеструки. Транспортни капацитети нису били довољни да покрију све потребе превоза робе, пољопривредна производња је у ратним условима значајно опала, велики људски губици посебно су погодили сеоско становништво, што је изазвало недостатак радне снаге на пољопривредним пословима. Последица оваквог стања био је пад производње хране, што је отворило једно од основних социјалних питања, а оно се односило на егзистенцију градског становништва. Ситуација није била нимало повољнија у селима, посебно у пасивним крајевима Југославије – Македонија, јужна и југозападна Србија, Црна Гора, Херцеговина, Босна, Далмација, Лика, Кордун и Банија, где су се током рата готово свакодневно водиле ратне операције. У таквој ситуацији, донета је одлука да држава под своју контролу стави питање расподеле хране.³⁷⁶

Начин на који се спроводило снабдевање становништва у Југославији није био део само

Табела 3: Недељни оброк рационисаних намирница по особи у Југославији³⁷⁷

Недељни оброк рационисаних намирница по особи									
Категорија потрошача	Недељни оброк у грамима								
	хлеб	месо	вариво	тестенине	маст, уље	со	сир	шећер	
I	5.600	400	800	250	188	125	750	према расположивим количинама	
II	4.200	300	600	188	137	125	375		
III	2.800	200	400	125	87	125	125		
Максимални додаток недељним оброцима III категорији потрошача									
Категорија потрошача	Додатак недељним оброцима у грамима								
	свеже млеко	конз. млеко		пиринач	сир	чај	тестенине	маст, уље	какао, чоколада
1:3		1:6							
деца до 3 године	2,11	0,71	0,351	700	—	75	—	—	25
деца 3-7 година	2,11	0,71	0,351	125	—	—	125	—	25
труднице	2,11	0,71	0,351	—	350	75	125	87	—
болесници, дијеталци	2,11	0,71	0,351	700	—	75	—	—	25

југословенске праксе. Све европске земље учеснице у рату, па чак и оне које то нису биле, попут Швајцарске и Шведске, увеле су систем потрошачких карата и рационисања потрошње по категоријама.³⁷⁸ Криза исхране првих дана мира у Европи била је готово глобални феномен и била

³⁷⁶ ДАМСПРС, 1945, ПА, Немачка, ф. 26, д. 6363, Подаци о снабдевању у Југославији (25. новембар 1945. године).

³⁷⁷ Табела је израђена према подацима из (Исто).

³⁷⁸ АЈ, МТСФНРЈ, 163–23, Приказ снабдевања животним намирницама у Француској (1946. година); ДАМСПРС, 1945, ПА, Немачка, ф. 26, д. 7651, Извештај МИП-у о стању исхране у Берлину (27. децембра 1945. године); АЈ, МТСФНРЈ, 163–23, Ministry of food, General ration book 1945–1946. АЈ, НАТ, 112–4–4, Прислушна служба, Вести иностраних агенција и дописника VIII (1. август 1946. године); АЈ, МТСФНРЈ, 163–23, Категоризација потрошача и висина следовања у Чехословачкој републици (мај 1946. године); АЈ, МТСФНРЈ, 163–23, Следовање рационисаних намирница становништва Грчке (20. мај 1946. године); АЈ, МТСФНРЈ, 163–23, Систем и организација службе рационарања у СССР-у; АЈ, НАТ, 112–4–4, Ројтеров приказ привредне и социјалне ситуације у СССР-у, Вести иностраних агенција и дописника III (4. август 1946. године); Toni Džat, Koliba sećanja, (Београд: Ћигоја штампа, 2011), 23–24; Земље организатори међународних конференција често нису биле у могућности да страним делегацијама обезбеде пуне оброке, па су се дипломатске мисије на разне начине довијале. Приликом посете последњем заседању Лиге народа у Женеви почетком 1946. године, на којој се одлучивало о укидању те међународне организације, Југославију су представљали М. Ђилас, Е. Кардељ, В. Велебит и професор Милан Бартош. Пуковник Управе Државне Безбедности (УДБ) Ратко Дражевић, који је бринуо о безбедности делегације, наложио је својим помоћницима пре поласка за Швајцарску, да за потребе исхране делегације спреме три кофера напуњена пршутом, шунком, сиром,

је скопчана с кризом пољопривредне производње у целом свету.³⁷⁹ Тешка ситуација у погледу исхране у Југославији, која је претила да склизне на ивицу глади, натерала је државне руководиоце да оснују институцију која би се бавила проблемима снабдевања. Тако је дошло до оснивања Изванредне управе за снабдевање, а сам назив „изванредна“ говори о тешкоћама с којима се земља суочавала тих дана. Први задатак који је Изванредна управа за снабдевање извршила била је израда плана расподеле хране. Том приликом Управа је морала да води рачуна о укупним залихама хране у земљи, а у складу с тим да изради категорије потрошача према тежини послова које је градско становништво свакодневно обављало. Резултат делатности Управе био је доношење одредби према којима је утврђен обим недељног obroка за установљене категорије потрошача. Становништво је рангирано према тежини посла и подељено је у три категорије. У прву су ушли радници на тешким, а у другу они на лаким пословима. Под трећу категорију су потпали сви остали потрошачи, међу којима су били деца, труднице и болесници. Расподела хране је обављена тако да су радници на тежим пословима добијали највеће количине хране, док су они на физички мање захтевним пословима добијали 25% мање од њих; онима који су улазили у последњу категорију следовало је 50% мање од прве категорије. Последњој категорији дозвољен је и максимални додатак прописаним недељним оброцима.³⁸⁰

Држава је првих месеци после рата успевала да у градовима обезбеди за једну особу просечно око 25 кг хране месечно разних намирница, а поред прописане тежине било је могуће додатно набавити највише до 10% преко утврђене вредности, али по врло високим ценама. Крајем октобра 1945. године, снабдевање градског становништва није било редовно за све прописане намирнице. Према предвиђеном плану редовно је снабдевано једино хлебом, док осталим намирницама није покрило потребе предвиђене планом. Предвиђене количине ових, строго рационисаних количина животних намирница почеле су да се смањују крајем године због ситуације у земљи. Једина животна намирница, поред хлеба, која је редовно расподељивана био је шећер, и то 150 грама месечно за основну категорију потрошача, с додацима од 400 грама за лаке, односно 500 грама за раднике на тешким пословима и по 500 грама за децу до три године и труднице.³⁸¹

Из прорачуна које је Изванредна управа за снабдевање извршила до 1. јула 1945. године дошло се до податка да је домаћа производња намирница могла дати око 2.300 калорија дневно по глави становника, плус 350 калорија које су добијане из иностранства. Пре рата на једног потрошача ишло је око 3.160 калорија, а Југославија је, не само подмиривала сопствене потребе у најважнијим намирницама, него је извозила знатне количине цереалија, меса и масноћа. Горњи прорачун је био само просек стварног стања, а степен расположивих намирница и сходно томе дневни унос калорија варирали су од подручја до подручја. Производња хране је у планинским крајевима, због неповољних климатских и педолошких услова, и пре рата била недовољна да задовољи основне потребе локалног становништва. Иако се највећи део становника ових подручја бавио пољопривредом, није могао да произведе довољне количине хране, тако да је постојала потреба за додатним снабдевањем, нарочито у зимским месецима. Средином 1945. године процењено је да 50% становника живи у подручјима која нису производила довољну количину хране. Порушене комуникације и недостатак транспортних средстава повећали су тешкоће у вези

киселим купусом и ракијом. Боравак у Швајцарској пуковник Р. Дражевић описује на следећи начин: „Швајцарска под снегом и ледом, околу разорени градови. Ко зна, хоће ли ишта бити за јело. Дођемо у хотел, а он усред великог парка. Изађем са стражарима, понесемо оне кофере, ископамо рупе у снегу, лагерујемо храну и пиће. И предвече, када се дебате заврше, југословенска делегација у парк. Око рова заседнемо, па љуштимо шунке и ракију.“ (Boris Buden i Želimir Žilnik, *Uvod u prošlost*, (Novi Sad: Centar za nove medije, 2013), 61).

³⁷⁹ Keith Lowe, *Savage Continent, Europe in the Aftermath of World War II*, (New York: Picador, 2012), 34–41; M. H. Wright, *Far from Home, Memories of World War II and Afterward*, (Washington: Gallaudet University Press, 2005), 168.

³⁸⁰ ДАМСПРС, 1945, ПА, Немачка, ф. 26, д. 6363, *Подаци о снабдевању у Југославији (25. новембар 1945. године)*.

³⁸¹ Исто.

с превозом хране из плодних у оскудне делове земље. Стога, и када је снабдевање храном појединих подручја земље нормализовано, у другим крајевима владале су велика несташница и глад. Због велике разлике у снабдевености појединих делова земље, статистика просечне потрошње хране није прецизно одражавала стање у свим њеним крајевима.³⁸² У саставу исхране прорачуни су показивали да су 80% калорија из домаћих производа давале цереалије, а 75% цереалија чинио је кукуруз. Таква храна, чак и у ванредним приликама које су владале, била је недовољна, нарочито за слабо исхрањена лица. Једноличан састав намирница из домаћих залиха јасно се читава из расположивих хранљивих састојака. Дневна просечна расположивост протеина била је прорачуната на 68 грама по становнику, а мање од 10 грама од тог дела представљали су животињски протеини, за разлику од стања пре рата када се уносило 19 грама. Дневна потрошња масноћа опала је са 40 на само 34 грама по глави становника, а то је било врло мало чак и за балканске стандарде.³⁸³

Табела 4: Прорачун калоријских вредности намирница недељног obroка рационисаних намирница по особи у Југославији³⁸⁴

(Количина дате хране (грама)(К) / 100 грама) X нутритивна вредност намирнице (N) ↔ $(\frac{K}{100g}) * N$									
Недељни оброк рационисаних намирница по особи									
Категорија потрошача	Недељни оброк изражен у калоријама								
	хлеб	месо	вариво	тестенине	маст, уље	со	сир	шећер	
I	13.104	1.000	1.440	932	1.692	0	1.575	према расположивим количинама	
II	9.828	750	1.080	701	1.233	0	1.207		
III	6.552	500	720	466	783	0	262		
Максимални додатак недељним оброцима III категорији потрошача									
Категорија потрошача	Додатак недељним оброцима изражен у калоријама (kCal)								
	свеже млеко	конз. млеко		пиринач	сир	чај	тестенине	маст, уље	какао, чоколада
	1:3	1:6							
деца до 3 године	1.365	3.430	1.262	910	—	0,75	—	—	130
деца 3-7 година	1.365	3.430	1.262	—	—	—	466	—	130
бремените жене	1.365	3.430	1.262	—	455	0,75	466	783	—
болесници, дијеталци	1.365	3.430	1.262	910	—	0,75	—	—	130
I категорија радника: следовало им је намирница укупне калоријске вредности 2.892 (kCal)									
II категорија радника: следовало им је намирница укупне калоријске вредности 2.171 (kCal)									
деца до 3 године: следовало им је намирница укупне калоријске вредности 2.411 (kCal)									
деца од 3-7 година: следовало им је намирница укупне калоријске вредности 2.298 (kCal)									
бремените жене: следовало им је намирница укупне калоријске вредности 2.506 (kCal)									
болесници и дијеталци: следовало им је намирница укупне калоријске вредности 2.361 (kCal)									

Брига око редовне исхране становништва била је саставни део државне политике свих европских земаља. Обезбедити минимум дневног уноса од 2.000 калорија био је током 1945.

³⁸² АЈ, МТСФНРЈ, 163–1, *Изгледи исхране и пољопривреде у Југославији, од 1. јула 1945. године до 30. јуна 1945. године.*

³⁸³ Исто.

³⁸⁴ Табела и прорачуни су израђени према подацима из: ДАМСПРС, 1945, ПА, Немачка, ф. 26, д. 6363; АЈ, Централна индустријских корпорација у Краљевини Југославији (ЦИККЈ), 76–51–83, *Подаци Централног Хигијенског Завода, Оброк људске хране за време рата*; <http://www.dijeta.net/tablice/tablice.htm> (10.3.2016).

године прави подвиг у целој Европи.³⁸⁵ Радници на тешким пословима, према прописаним количинама из таблице, требало је да уносе 2.892 калорије дневно, док је онима на лакшим прописана количина од 2.171 калорије. Из табеле се може закључити да се држава посебно старала да деци, трудницама и болесницима, који су били посебно осетљиве категорије становништва, обезбеди већу количину хране, па је требало да деца до три године уносе дневно 2.411 калорија (kCal), деца од три до седам година старости 2.298 kCal, трудницама је следовало 2.506 kCal, а болесницима 2.361 kCal. Југославија се на све начине трудила да својим грађанима обезбеди следовање хране прописано планом о рационасању исхране, али као и многе европске државе у томе није успевала јер је као и остале земље махом била ослоњена на испоруке UNRRA.³⁸⁶

Једини сигуран састојак исхране у то време био је хлеб и он је представљао окосницу дневног оброка. Разноврсна исхрана прописана недељним планом следовања у првим послератним месецима углавном није могла да се оствари, а оброци су били махом једнолични и сводили су се на обилно конзумирање хлеба и других јела од житарица (качамак), као и одређених количина осталих прописаних намирница у зависности да ли су у том моменту биле доступне у магацинима. Нередовно снабдевање потрошача утицало је на знатно мањи унос калорија од прописаних, а многе од наведених категорија становништва у стварности су уносиле мање од 2.000 калорија дневно. Када се на то узме минималан неопходан број калорија и хранљивих састојака које је, сходно тежини посла, требало да уносе одређене категорије потрошача, Југославија је била далеко испод предратних општеприхваћених норми, а то је утицало на перманентно смањивање телесне масе становника градова и села у пасивним крајевима. Приближавањем краја године проблеми око исхране постајали су све већи.³⁸⁷

Суочено с искуством од претходне године и далеко боље организовано, Министарство трговине и снабдевања је израдило детаљан план снабдевања становништва намирницама које су биле сврстане у три категорије. Дистрибуција предмета људске исхране извршавана је према следећим режимима: 1. планска расподела и потрошња 2. специјално контингентирање 3. слободна продаја. Предмети људске исхране под планском расподелом и потрошњом делили су се по систему рационасања и контингентирања. Рационасање се примењивало на предмете који су били дефицитарни, а с којима је требало задовољити основне потребе исхране становништва и то је суштински била расподела најважнијих намирница које је вршила држава по строго утврђеним начелима. Код дистрибуције тих предмета постојала је контрола и евиденција од произвођача (увозника) па све до потрошача. Ти предмети су дељени уз посебне услове који су омогућавали контролу и продаваца и потрошача (посебна одобрења, потрошачке карте, спискови, нормe следовања итд.). Планско контингентирање се проводило за оне предмете чија дефицитарност није била много изражена, али чији фондови нису допуштали да се напусти бар делимична контрола. Друга категорија, специјални режим контингентирања, прописивао се за оне артикле који нису спадали под планску расподелу и потрошњу у одређеној федералној јединици. Држава је у датој републици откупљивала суфицитарне производе и у виду контингентирања покривала мањкове тих производа у републикама где их није било у довољним количинама. Последња категорија, режим слободне продаје, примењивао се за артикле за које је важио слободан промет од произвођача до потрошача, без било каквог учешћа државних дистрибутивних органа.³⁸⁸

³⁸⁵ ДАМСПРС, 1945, ПА, Немачка, ф. 26, д. 3022, *Немачка штампа у енглеској окупационој зони – од 19. маја до 13. јула 1945. године (28. јула 1945. године)*.

³⁸⁶ ДАМСПРС, 1945, ПА, Немачка, ф. 26, д. 6363, *Подаци о снабдевању у Југославији (25. новембар 1945. године)*.

³⁸⁷ Исто.

³⁸⁸ ДАМСПРС, 1946, ПА, Југославија, ф. 44, д. 13538, *Методe промета и дистрибуције предмета људске и сточне исхране у Југославији (14. новембар 1946. године)*; АНБ, I/III, НБФНРЈ (1945–1963), д. 454, *Систем рационарања и систем потрошачких карата у НР Србији (16.1.1949. године)*.

Стање исхране се почетком 1946. године погоршало. Држава је тада успела да анализира комплетну ситуацију на терену и да направи прве процене основних потреба. Ситуација је била критична јер је становништво било на ивици глади. Број становника који није имао властите залихе хране и које је држава морала да снабдева житом и брашном износио је осам и по милиона. Од тог броја, њих пет милиона били су становници села у пасивним и пострадалим крајевима, који су примали по глави 450 грама житарица дневно. Осталих три и по милиона становника чинили су становници градова и вароши који се нису бавили пољопривредном производњом, а они су у зависности од категорије и тежине посла примали од 300 до 400 грама брашна дневно. Укупна месечна потреба земље износила је 67.000 тона за становништво пасивних крајева и 52.500 тона за градско становништво.³⁸⁹ Укупне потребе у износу од 120.000 тона месечно покриване су 66% путем помоћи од UNRRA и увозом из иностранства, док је 34% покривано откупом државе од сељака. Међутим, помоћ UNRRA којом се обезбеђивао велики део жита била је нередовна и испоруке су често касиле ван предвиђеног плана.³⁹⁰ Укупне испоруке намирница које су стизале из иностранства, због светске несташице млека, меса и масти, састојале су се у енергетском смислу од 80% брашна, осталих биљних производа и махуњача.³⁹¹

Држава је била принуђена да потребе становништва великим делом покрива из сопствених претходно ускладиштених резерви које нису биле довољне и брзо су се „топиле“. Да би се све становништво прехранило, или боље речено спасило од глади и страдања, поштрен је већ постојећи систем строге штедње и рационисане расподеле намирница. Домаћа производња масноћа (масти и уља) била је у диспаритету с потребама становништва. Држава је, да би обезбедила ову другу важну компоненту исхране, била принуђена да ради подмирења најосновнијих потреба целокупног становништва до краја 1946. године увезе 62.500 тона масти и 33.000 тона уља. У том тренутку, прописана месечна потрошња масноћа од 350 до 750 грама по глави становника, због недовољних количина, није редовно подмиривана. Исто тако, држава до тада није била у стању да задовољи најосновније потребе потрошача у осталим артиклима исхране, као што су варива, шећер и остале намирнице. Категорија у коју су потпадали тежи физички радници за коју је био прописан дневни унос од 3.000 калорија, успела је да ту нутритивну вредност задовољи са свега 40%. Другим речима, дневни унос износио је око 1.200 калорија.³⁹²

Резерве хране у свету су на измаку зиме постајале све мање, а посебно у земљама које су биле главни снабдевачи храном UNRRA. Председник југословенске владе, Ј. Б. Тито, био је почетком фебруара 1946. године обавештен о предстојећем смањењу испорука хране и саветовано му је да се потрошња максимално редуцира како не би дошло до исцрпљивања свих резерви пре него што се ситуација у свету поправи.³⁹³ У пролеће 1946. године криза исхране достигла је

³⁸⁹ ДАМСПРС, 1946, ПА, Југославија, ф. 44, д. 13538, *Стање исхране у Југославији (8. април 1946. године)*.

³⁹⁰ Исто.

³⁹¹ АЈ, МТСФНРЈ, 163–1, *Изгледи исхране и пољопривреде у Југославији, од 1. јула 1945. године до 30. јуна 1945. године*.

³⁹² ДАМСПРС, 1946, ПА, Југославија, ф. 44, д. 13538, *Стање исхране у Југославији (8. април 1946. године)*.

³⁹³ АЈ, КМЈ, 836/1–4– а/22, *Телеграми и писмо Херберта Лемана маршалу Јосипу Брозу Титу којим обавештава о тешкој ситуацији насталој поводом смањења резерви хране у свету и неопходности смањења потрошње са одговором маршала Тита (20. март 1946. године)*; Генерал Љубо Ђурић, шеф Титовог кабинета, детаљно бележи шта је с Титом свакодневно јео. Доручак, за разлику од ручка и вечере, служен је сваком посебно у кабинету у коме је радио, а од јела које су добијали Љ. Ђурић наводи кајмак, бутер, сир, млеко, белу кафу, чај или уместо овог комплета кајгану или ровита јаја, односно „шта наручим“. Ђурић је као један од најближих Титових сарадника ручао заједно с њим, а друштво им је често правио Митар Бакић, генерални секретар Владе ДФЈ/ФНРЈ. Приликом једног заједничког ручка, сећао се Ђурић, Тито је слушао Бакићево излагање о новостима у влади, док је он за то време разгледао све на столу, а том приликом је истакао следећи ред сервирања јела: „Одбио сам чашицу ракије, коју је конобар насуо, а прихватио се, помало, предјела које је било разноврсно: бели сир, жути сир, грудвице бутера, гомилице кајмака, наресци шунке и пршута. После тога је стигла масна супа. Ја насух мало, тек да пробам, јер нисам

врхунац. Проблеми с откупом жита из претходне 1945. године претворили су се у политичко питање број један. Суша лета 1945. која је погодила Југославију и целу јужну Европу довела је до великог пада приноса. Прорачун приноса који су власти направиле почетком севене 1945. године био је за водеће културе мањи и до 50% од предрадног. У Југославији се надало да ће се половина потреба добити од помоћи из иностранства и увозом. Ратни фактор и велики губитак радно способног становништва и теглеће стоке неопходне за обраду усева, утицали су на половишна очекивања у сектору ратарске производње. Резултати жетве почели су да се показују тек пролећа наредне године.³⁹⁴

Активности државе на привредном пољу, започете јанура 1946. године, биле су усмерене на форсирану обнову саобраћаја, индустрије, рударства и грађевинарства. Стога су ионако ограничена материјална средства планирана годишњим буџетом за 1946. годину ишла на штету осталих грана привреде.³⁹⁵ Држава је озаконењем обавезног откупа жита спречила могућност да сељаци вишкове, у крајевима земље где их је било, продају на слободном тржишту, а држава је имала искључиво „право прече куповине“. Међутим, проблем није био у томе, него у политици коју је држава применила приликом откупа. Суочена с мањком средстава у државној каси, држава је прибегла административном формирању цена, које су биле фиксиране на доста нижем нивоу од реалног. Тако постављене цене наишле су на масовни отпор сељака који су поседовали одређене вишкове, јер они нису хтели да продају жито испод цене. КПЈ, суочена с реалним проблемом недовољних средстава одвојених за пољопривреду, почела је да користи репресивне мере како би од сељака прикупила све вишкове жита. Ситуација је постала драматична када су уследила хапшења, затварања и разни други облици принудних мера према сељацима у житородним крајевима, међу којима су многи због лоше жетве имали једва жита и за сопствене потребе. Партијско руководство се није мирило са стањем на селу, али није хтело ни да скрати амбициозни једногодишњи план обнове земље, а привредна питања детаљно су претресана током два заседања Политбироа ЦК КПЈ-а, одржана априла 1946. године. Министар индустрије А. Хебранг и министар финансија С. Жујовић тада су се успротивили генералној линији Партије у вези са спровођењем репресивних мера приликом принудног откупа на селу. Али, како су били у мањини, морали су да прихвате став већине у Политбироу. Њихово инсистирање на укидању такве политике према сељаштву произишло је из мишљења да ће та политика довести до пада пољопривредне производње и до губитка поверења села у Партију. Ипак, премда су интезитет и

научио на ону масноћу која се жутила поврх ње. Тито и Митар почеше да ме саветују да једем више јер се у овој кући много ради и никад се не леже пре 24 часа. Тада донесоше шницле и уз њих салату. Тито ми нали чашу белог вина, које се звало силванац. На крају донеше исечену тарту. Поједох једно парче, па од свега што сам јео осећао сам се пресит. Они узеше и друго парче. Нудише и мене, али ја не узех”. После завршетка ручка следио је кратак починак и потом кратка шетња око Белог двора, а залазак сунца наговештавао је ништа мање обилну вечеру. За вечеру је служено већ поменуто предјело с додатком црних маслина, а онда су следили кувани шкембићи, затим компот и кафа. Снабдевање Белог двора намирницама одвијало се убирањем плодова с државних имања, а генерал Ђурић на прво место издваја оно које се налазило у околини Вршца, с кога је стизао највећи број намирница (Ljubodrag Đurić, *Sećanja na ljude i događaje*, (Beograd: Rad, 1989), 263–270); Претерана неумереност у исхрани појединих нових југословенских властодржаца у односу на носиоце власти других европских држава, уочава се у епизоди која се одиграла приликом присуства Е. Кардеља на заседању министара спољних послова великих сила у Лондону. Као шефа делегације Кардеља су потом позвали на свечани ручак у Бакинџемску палату, а он је тада приметио: „Замисли, енглески краљ нам је на позлаћеним тањирима сервирао ону страшну енглеску војну паштету *spam*. Види како је скроман, иако иза њега стоји читава Британска империја. А пре неколико недеља, када је нас посетила британска парламентарна делегација, сервирани су вечеру до десет јела“ (J. Pirjevec, *Tito i drugovi*, I, (Beograd: Laguna, 2014), I/302).

³⁹⁴ АЈ, МТСФНРЈ, 163–1, *Изгледи исхране и пољопривреде у Југославији, од 1. јула 1945. године до 30. јуна 1945. године*.

³⁹⁵ АЈ, КМЈ, 836/III–1 /9, *Преглед утрошених сума за обнову и изградњу по привредним гранама у току 1946. године*.

мере спровођења принудног откупа делимично ублажени крајем пролећа, од њега се и даље није одустајало.³⁹⁶

Очекивања да ће се стање исхране становништва до краја године променити најбоље била су везана за већи прилив помоћи од UNRRA, која је почела да пристиже у већем обиму током маја. Ништа мање наде нису полагане ни у успех домаће жетве. Долазак лета срушио је све наде државног и партијског врха. Сушни дани с почетка лета 1946. године убрзо су се претворили у катастрофалну сушу. Суша је трајала готово целог лета и по интензитету је била много јача него она из претходне године. Међутим, с обзиром на то да су сетвене површине биле многоструко веће него претходне године, очекивано је да ће укупни обим приноса бити већи него 1945. Ситуацију је донекле олакшавало и то што је приликом сетве број засејаних култура био знатно разноврснији јер је у пољопривреди порастао број радника, вучне стоке и механизације, пре свега захваљујући колонизацији становништва из пасивних крајева у питоме војвођанске и славонске равнице и помоћи у механизацији која је стизала из иностранства.³⁹⁷

Приближавањем краја лета 1946. године стање исхране се знатно поправило. То је настало као последица значајно веће производње животних намирница, затим увозом великих количина робе од UNRRA, а поред тога и стварањем добре евиденције о стању и потребама појединих крајева, тако да је храна почела да се додељује према реалнијим потребама. На добре резултате по питању снабдевања становништва утицало је и побољшање саобраћајних прилика. Оно што је карактерисало другу половину 1946. године јесте стабилизација снабдевања хлебом. Целокупно становништво било је редовно снабдевано хлебом, а поред хлеба још само сољу и шећером, док је снабдевање масноћама и месом обављано редовније него раније, али и даље у складу са стањем залиха и према првенству потреба, тако да су неке категорије потрошача често остајале без следовања у масноћама и месу.³⁹⁸

Масноћа није било довољно у државним робним резервама да би се снабдевало целокупно становништво. Држава је првенствено снабдевала војску, раднике, намештенике, социјалне и здравствене установе, велике градове и индустријске центре, па тек онда остало становништво у мањим местима. Често се дешавало да становници мањих градова због ограничених залиха нередовно добијају масноће, а иза државних приоритета крила се жеља КПЈ-а да обезбеди несметан рад индустрије и рударства, али и схватање да се већим привредним и војним центрима мора поклонити посебна пажња ради превенције потенцијалних социјалних немира. Било је и других неправилности, а највише приликом расподеле коју су обављала републичка министарства трговине и снабдевања. Шаблонски рад је уносио највише проблема јер се дешавало да у једнаким количинама масноће добију градови у активном као и пасивном крају, а Осиек и Сплит посебно су се издвајали у примени такве праксе. Обиласком терена од стране комисија посебно формираних у ту сврху, ова пракса је прекинута, па су расположиве количине масноћа и меса почеле да се деле према стварним потребама дотичног краја.³⁹⁹

Количине масноћа благо су се повећавале током 1946. године, а држава је средином године добила могућност да редовно снабдева све потрошаче минималним порцијама масти. Повећање масноћа у недељним следовањима је наступило услед зревања већег броја свиња које су биле у тову, али како су свиње товљене у циклусима, ово повећање је било пролазног значаја. Исто тако, повећане су и количине меса, како свежег, тако и сухомеснате робе и то као последица већег зревања стоке за клање. Међутим, једна ретка појава проузроковала је ово, а то је велика понуда крупне стоке која је настала на тржишту, јер је сена због катастрофалне суше било мало, па су

³⁹⁶ *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ: 11. jun 1945-7. jul 1948*, 140–161.

³⁹⁷ ДАМСПРС, 1946, ПА, Југославија, ф. 44, д. 13538, *Методe промета и дистрибуције предмета људске и сточне исхране у Југославији (14. новембар 1946. године)*.

³⁹⁸ АЈ, МТСФНРЈ, 163–23, *Кратак преглед стања исхране у ФНРЈ (2. август 1946. године)*.

³⁹⁹ Исто.

сељаци забринути за прехрану стоке почели да продају стоку испод цене упркос чињеници да је сточни фонд тешко пострадао током рата. Појава већих количина меса у снабдевању била је привремена појава јер није била одраз нормализованог стања у југословенском сточарству.⁴⁰⁰

Снабдевање нерационисаним артиклима било је прилично неједнако. Док је у већем делу Србије постојало „обиље“ млечних производа, јаја, живине, воћа и поврћа, дотле се у свим овим артиклима или у неким од њих оскудевало у Далмацији, Босни, Словенији, Истри, Црној Гори, Херцеговини, Косову и Македонији. Снабдевање овим артиклима зависило је од иницијативе и предузимљивости потрошачких задруга и државних трговачких предузећа, а то је представљало крупан проблем јер су државна предузећа била у процесу консолидације.⁴⁰¹ Исхрана становништва после рата разликовала се од републике до републике, а унутар републичких

⁴⁰⁰ Исто.

⁴⁰¹ Исто; Брига за прехрану сопствених грађана била је најпреча обавеза државе, али уз то питање појавило се једно мање, али ипак обавезујуће питање за државу, а то је исхрана заробљеничке радне снаге која је радом на обнови земље отплаћивала „свој дуг“ за учешће у рату против Југославије. Највећи део иностране радне снаге долазио је из редова немачких заробљеника. Јединице Вермахта, које су пале у заробљеништво, биле су распоређене у заробљеничке логоре широм земље. Њима је намењена значајна улога у обнови и изградњи порушене земље, за чије су разарање, према схватању југословенске стране, били директно одговорни. У предстојећем периоду добили су задатак да својим радом отплате штету коју је Немачка нанела Југославији. Њихово ангажовање у индустрији и рударству зависило је од квалификација и степена стручности коју су имали да докажу у пракси, а на основу ових критеријума зарачунавана им је надница по обављеном послу. Предузећа у којима су били упуслени немачки заробљеници, на крају сваког месеца су им од зарачунатих надница одбијала трошкове њиховог издржавања, а остатак је полаган у Фонд за обнову и помоћ пострадалим крајевима земље (АЈ, МИВФНРЈ, 17–2–2, *Заробљеничка радна снага, Одлука о обрачунавању надница ратним заробљеницима (27. август 1945. године)*); Како је једина извесна ствар била да до завршетка своје радне обавезе неће остати гладни, држава се потрудила да се у сваком логору и радној команди образује кухиња и да се у складу с бројем заробљеника обезбеди неопходна количина намирница. Спремање јела је препуштено самим заробљеницима у чијим је редовима било куvara, али су оброци распоређивани под стриктним надзором државних органа. Таква пракса је спровођена зато што сви заробљеници нису обављали подједнако тешке и одговорне послове, па стога нису могли уживати у једнакој количини и енергетској вредности хране. Заробљеници су култивисали и повртне баште које су подизане око места у којима су били смештени, а тиме је држава хтела да смањи расходе за њихово издржавање. Расподела дневних следовања у храни разврстана је у четири категорије. У Прву категорију су улазили заробљеници који нису били још увек распоређени на рад, већ су беспослени чекали да им се додели посао. Другу групу су сачињавали заробљеници који су обављали лаке радове у самом логору или ван њега, као и болесници. Трећој категорији се храна додељивала због њиховог рада на средње тешким пословима, као што су индустрија и томе слично. Последња група је обављала најтеже послове и то превасходно рударске, шумске, пољопривредне и друге физички тешке радове. Прописане количине следовања биле су само фиктивне и оне су у стварности биле осетно ниже. Лоша исхрана заробљеника највише је утицала на честе покушаје бежања из Југославије (АЈ, МИВФНРЈ, 17–2–2, *Заробљеничка радна снага, Наредба Министарства индустрије ДФЈ о исхрани ратних заробљеника (6. јун 1945. године)*).

Табела 5: Дневна следовања немачких заробљеника

Категорија	I	II	III	IV
Хлеба	300	400	600	900
Вариво	100	150	150	180
Масти	20	25	25	25
Соли	20	20	20	20
Брашна за запршку	20	20	20	20
Алеве паприке	1	1	1	1
Црног лука	10	10	10	10
Сирћета	2sl	2sl	2sl	2sl
Мармеладе	20	20	20	20
Сурогата кафе са шећером	20	20	20	20
Меса једанпут недељно 200 грама или просечно дневно 28,5 грама				
Калорија	1532	2026	2476	3542

граница било је области које су имале боље или лошије услове у погледу исхране. Парадокси су били такви да су поједини традиционално сиромашни делови земље као што је Далмација, који су пре рата због перманентне глади имали масован одлив становништва у иностранство, после рата благодарећи помоћи која је стизала од UNRRA и малим капацитетима складишта у далматинским лукама, уживали у вишеструко обилнијим оброцима, јер је кварљива роба која је пристизала дељена становништву, да се због немогућности складиштења не би покварила.⁴⁰²

---

⁴⁰² АЈ, МИВФНРЈ, 17–104–105, *Опадање производње у индустрији и рударству Словеније због недовољне исхране радника (1947. година)*.

Насупрот далматинског примера, крајем 1946. и почетком 1947. године у индустријским центрима и рударским басенима Словеније опажао се „неки замор радништва“, који се изражавао у „незадовољству, у гунђању и најзад у паду производње“. Руководства словеначких предузећа су лоцирала проблем сматрајући да је „рђава исхрана“ главни кривац за незадовољство међу радницима. Готово сва предузећа су се жалила на оскудицу у масноћама. У многим крајевима Словеније, како у насељима, тако и у индустријским и рударским центрима, потрошачи су добијали само половину ионако малих следовања у масноћама, а у неким местима снабдевање масноћама није ни било. Рудари из рудника у Забуковици масноће нису примили чак два месеца. Друго горуће питање представљало је снабдевање кромпиром, који је био један од најважнијих састојака исхране. Тешко је било и са шећером јер су следовања од 250 грама месечно била недовољна. Расподела појединих рационираних намирница је углавном каснила и по месец дана, а због честих кашњења у испорукама дешавало се да у неким крајевима Словеније радници и по неколико дана нису видели хлеб. Велико незадовољство проузроковало је и то што се рационирана храна није делила једнакомерно у свим крајевима. Ово се нарочито односило на брашно, па је тако становништво у Гуштању током децембра 1946. добијало искључиво бело брашно, док други белог брашна уопште нису добили или су га добијали у мањим количинама. Становници појединих делова Словеније жалили су се и на цене појединих рационисаних артикала, који су се повремено због вишкова у магацинима могли купити за новац. Пример је конзервирана риба која се у Љубљани продавала за 22 динара по комаду, док је у Трбовљу коштала 30-38 динара. Ту је и грашак, чија је цена у Љубљани била 7,5 динара за килограм, а у Трбовљу 9 динара по килограму. Исто тако, на велико незадовољство међу радницима утицала је неравномерна деоба допунских следовања по принципу тежине рада, где се утврђене норме нису поштовале. Овакво стање довело је до миграције дела словеначких радника у суседну Хрватску, где је исхрана радника била добрим делом боља него у најиндустријализованијој југословенској републици.⁴⁰³

У јесен 1946. године вишечлане екипе ЦК КПЈ-а обилазиле су ратом највише опустошене крајеве централне Босне и Херцеговине. С два члана комисије, једним из Сарајева и другим из Македоније, пуковник Мирко Тепавац обрео се у једном селу у широј околини Мостара. „Цело је село“, казује М. Тепавац, „на окупу у препуној рушевној просторији, ваљда некадашње сеоске школе. На окупу су у ствари само жене различите доби и нешто стараца. Заказани разговор с 'важним друговима' из Централног комитета односиће се на животне прилике и неприлике послератне пустоши и немаштине... Ређају се љутити приговори на небригу и оскудицу; Нема грађе за обнову кућа, нема довољно хране, нема шећера ни соли, нема чак ни гаса! 'Били смо добри док смо вас хранили и због вас страдавали, а сада'...“⁴⁰⁴ Ипак, регионална подвојеност у

---

⁴⁰³ Исто.

⁴⁰⁴ М. Тепавас, *Мoj други светски рат и мир, О рату после рата – autobiографски записи*, (Zagreb: Razlog, 2012), 161–193; Готово непробродиве тешкоће око исхране становништва с којима се суочавала већина становника Југославије у периоду обнове земље, нису се одражавале на узак круг нових политичких руководиоца. У прилог томе говоре списи многих истакнутих функционера који су настајали у потоњем времену. Владимир Дедијер истиче да је освајање власти које је текло упоредо са завршним операцијама за ослобођење Југославије, произвело велике промене у свим сферама друштва. „Слуге револуције“, наглашава В. Дедијер, „убрзо су се претвориле у њене господаре“, а партизанска револуционарна етика – посебне моралне врлине које су према Дедијеровом мишљењу красиле партизанске борце – ослобођењем Југославије доживела је потпуну ерозију. Многи бивши борци заузели су функције у државним институцијама, а велика моћ коју су стекли доласком на положаје произвела је могућност да стекну привилегије, које су многи обилато користили. То се посебно односило на питања снабдевања и исхране која су нове власти одвајала од остатка народа (V. Dediјer, *nav. delo*, 285–296); Светозар Вукмановић Темпо, сећајући се послератног времена, потврђује да се један део руководећих људи користио привилегијама у систему снабдевања. С. В. Темпо признаје да су руководећи људи Партије и државе у првим годинама после заузимања власти имали специјално право да се снабдевају из такозваног дипломатског магацина (Svetozar Vukmanović Tempo, *nav. delo*, 38; Милан Вучинић, *Шта после свега каже Темпо*, (Нови Сад: Prometeј, 1997), 92); Владо Дапчевић потврђује Темпова

погледу цена и снабдевања у том периоду била је у случају осталих земаља континенталног дела Европе⁴⁰⁵, изузимајући Чехословачку, чак и лошија него у Југославији. Разлог томе треба тражити у деловању Министарства финансија ФНРЈ, које је после успешне валутне реформе водило дисциплиновану монетарну политику, а токови новца били су строго каналисани и нису у већим количинама емитовани на тржиште, јер је плата радника и чиновника у тада већ 70% подржављеној привреди исплаћивана већином кроз потрошачке карте за храну и кроз „тачкице“ за остале животне потрепштине. Држава је на тај начин контролисала инфлацију, а ограничена понуда новца, административни начин формирања цена и пораст производње држали су цене углавном стабилним током 1946. године, док су цене највећим делом флукутирале од среза до среза због несташица проузрокованих нередовним транспортом намирница.⁴⁰⁶

Циклуси доброг и лошег снабдевања били су опште место послератне свакодневнице не само у Југославији, него и у целој Европи. Могућности снабдевања смењивале су се попут „плиме и осеке“, с тим што су „осеке“ наступале много чешће. Чести редови пред продавницама, иза чијих прозора су се крили празни рафови, били су свакодневни приказ у градовима и варошима широм земље. Повремено су у продавнице стизале и друге рационисане намирнице – кромпир, пасуљ, грашак и слично – о чему је дневна штампа на време обавештавала грађане, који су сваког јутра после тих објава у масама опседали продавнице. Ове „масовне јурњаве“ да се што пре стигне до свих прописаних рационисаних намирница, међу којима су многе недостајале, биле су умногоме узроковане чињеницом да су намирнице из слободне продаје које су пре рата чиниле артикле свакодневне исхране, после рата биле вишеструко скупље на локалним пијацама где су сељаци традиционално излагали своје производе.⁴⁰⁷

сведочења о снабдевању из дипломатског магацина као специјалној привилегији политичке врхушке. Он наводи да су животни услови припаднике те групације због специјалног снабдевања били такви да су их издвајали изнад највећег дела становника Југославије (Slavko Ćuruvija, *IBEOVAC. Ја, Vlado Dapčević*, (Београд: Филип Вишњић, 1990, 92–116); Међутим, било је и другачијих примера међу истакнутим вођама југословенских комуниста, који се нису претерано истицали богатом трпезом, већ су своје апетите задовољавали уживањем неких других ствари. Према тврдњама Владимира Дедијера један од таквих је био Милован Ђилас. По доласку у Београд он није много изменио свој начин живота у погледу исхране. Његова мајка Ваја коју је довео са собом из Црне Горе, кувала му је традиционална црногорска јела попут кромпировог качамака, а тек понекад барену јагњетину. Ђиласу је за трпезом приликом обедовања често друштво правило по неколико гостију, углавном руководиоца из Црне Горе, који су као и он одрасли на таквој храни (V. Dedijer, *n. d.*, 294).

⁴⁰⁵ Послератним СССР-ом владала је велика глад и немаштина, а совјетска влада успевала је да становништву осигура искључиво хлеб, кромпир и кашу. О веома тешком стању у погледу исхране и глади после рата, сведоче југословенски студенти који су се тамо школовали. Један од њих, Стево Жигон, потоњи бард југословенског глумишта, започео је 1946. године студије глуме у Лењинграду. Првих дана проведених у Лењинграду С. Жигон се суочио с реалним животом у послератној Совјетској Русији, који је, како наводи у својим сећањима, био далеко од оног „којим су пунили моју скојевску главу“. Илузије о благостању и обиљу у „првој земљи социјализма“ брзо су се срушиле, а Жигоново незадовољство било је у првом реду везано за слабу исхрану. У својим мемоарима он наводи: „У институтској мензи хранили су нас лоше. Негде сам гладан лануо да сам боље јео у Дахауу, него у њиховој мензи“. Несумњиво да је млади питомац Жигон, бивши логораш у Дахауу, после вишегодишњег гладовања био разочаран недоваљном количином хране која је следовала сваком студенту, али, његово сведочанство као једног од првих странаца који су у првим годинама после рата боравили у СССР, указује на огромну немаштину с којом су се свакодневно суочавали совјетски грађани. Привилеговано снабдевање партијских и државних структура насупрот остатка обичних грађана, није било искључиво својствено приликама у послератној Југославији. Слична ситуација у том погледу била је у СССР-у, а о постојању специјалних следовања у СССР-у сведочи глумац С. Жигон, који је имао прилику да у Лењинграду студира заједно с децом истакнутих совјетских грађана (Доналд Филцер, *Советские рабочие и поздний сталинизм, Рабочий класс и восстановление сталинской системы после окончания Второй мировой войны*, Москва 2011, 64–65; Стево Жигон, *Жигон: хроника*, (Београд: Алтера, 1998), 27–28).

⁴⁰⁶ АЈ, Новинска агенција „ТАНЈУГ“ (НАТ), 112–4–4, *Англо-америчке земље, Вести иностраних агенција и дописника III (2. август 1946. године)*.

⁴⁰⁷ Milan Bajec i drugi, *Jugoslavija 1941–1981*, (Rijeka: Eksport Pres, 1981), 118–120.

Предмети људске исхране који су од јесени 1946. године стављени под планску расподелу и потрошњу били су пшеница, раж, јечам, кукуруз, пиринач, све врсте брашна, тестенине, масноће, месо (осим коњског), шећер, со и алева паприка. Снабдевање рационисаним животним намирницама градског становништва и радничких насеља обављало се путем потрошачких карата или такозваних „тачкица“.⁴⁰⁸ Свака од раније поменутих категорија потрошача у градовима добијала је посебну потрошачку исправу, коју је издавао НО (Народни одбор) места у коме је потрошач живео. Потрошачка исправа или карта била је лични документ, а изгледала је слично као путна исправа, с тим што је на њеним корицама стајала посебна ознака на основу које је трговац, задруга или било која друга установа која је издавала робу знала којој категорији потрошач припада, а поред тога, велики број потрошачких карата на корицама је имао пун назив категорије потрошача. Унутар потрошачке карте (књижице) налазиле су се тачкице, којима је потрошач плаћао намирнице. Потрошачке карте за исхрану битно су се разликовале од осталих потрошачких карти, јер је исхрана била свакодневна потреба, па су сходно томе изглед, број и начин коришћења тачкица (купона) били битно другачији од осталих типова потрошачких карата. Прехрамбене карте су се издавале на свака три месеца и за сваки месец је било онолико тачкица колико је било дана у месецу. Свака од тачкица у потрошачкој књижици имала је убележен тачан датум када је једино могла бити реализована. Начин на који је систем тачкица свакодневно функционисао почињао је и завршавао се на месту надлежном за снабдевање. Потрошач би дошао код трговца, показао своју књижицу и сачекао да му трговац донесе дневно следовање намирница. Трговац би по обављеном послу маказама исекао купон, којим је потом правдао издату робу, а потрошач је добијао своју књижицу назад. Уколико одређене намирнице из прописаног дневног следовања није било у залихама, трговац није секао ту тачкицу, а овакав поступак понављао се сваког дана.⁴⁰⁹

Уз основне прехрамбене карте, које су свакој од категорија омогућавале да дође до прописаних намирница, постојале су и допунске потрошачке карте за посебне категорије становништва као што су деца, труднице и болесници. Осим ова два типа, постојала је потрошачка књижица за домаћинство на коју су се издавале потрештине неопходне целом домаћинству. Лице које би изгубило сопствену потрошачку карту није могло добити дупликат, већ би после пријаве нестанка књижице надлежном НО, који ју је путем штампе оглашавао неважећом, потом сносио све трошкове њеног поништења. У случају промене места боравка, корисник карте је био дужан да обавести локални НО, који би потом корисника уклањао из списка и слао допис НО места у које се потрошач преселио. Потрошачке карте су у то време биле најважнија исправа, а њихов губитак значио је и губитак дневног следовања хране.⁴¹⁰ Почетком јула 1946. године уведена је посебна потрошачка карта за ударнике, која је обезбеђивала додатне количине намирница, а била је резервисана искључиво за мали круг радника који су се као најбољи у свом послу истакли током такмичарских кампања за повећања производње.⁴¹¹ Рационисање хране је крајем 1946. године доживело минималне измене у односу на претходни период, а почетком 1947. године спроведена је нова категоризација. Овог пута категорија радника је додатно рашчлањена на три уместо пређашње две категорије. Радници су тада сврстани под „Р-1“, „Р-2“ и „Р-3“ категорију, па су тако створене и специјалне поткатегорије „Р-1 А“ и „Р-1 Б“ у које су улазили рудари и шумски радници. Оваква категоризација се није знатније мењала наредних година.⁴¹²

⁴⁰⁸ ДАМСПРС, 1946, ПА, Југославија, ф. 44, д. 13538, *Методe промета и дистрибуције предмета људске и сточне исхране у Југославији (14. новембар 1946. године)*.

⁴⁰⁹ АЈ, МТСФНРЈ, 163–22, *Обезбеђено снабдевање, потрошачке карте – обрасци и узорци (1946. година)*.

⁴¹⁰ Исто.

⁴¹¹ „Izdavanje udarničkih karata“, 20 Октобар, 5. јул 1946. године.

⁴¹² АЈ, Министарство рада Владе ФНРЈ (МРВФНРЈ), 25–10–30, *Упутство о разврставању потрошача примљених на гарантовано снабдевање са предметима исхране*.

Радници сврстани у категорију „Р-1“ су према новим нормама расподеле следовања намирница добијали дневно 650 грама хлеба, а месечно 1 кг шећера и 750 грама масноћа.⁴¹³

Систем строго рационираног снабдевања карактерисао је прве три послератне године и завршио се са почетком 1948. године.⁴¹⁴ Током тог периода потрошачи су могли да купе артикле под режимом планске расподеле и потрошње до висине максималних норми прописаних за поједине категорије потрошача, и то само у случајевима ако је НО располагао са довољним залихама тих артикала за све потрошаче. Уколико су залихе неких артикала биле недовољне за подмирење максималних норми за све потрошаче, тада су ти критични артикли дељени или у мањим количинама свим потрошачима или се прибегавало приоритетном снабдевању неких најважнијих категорија потрошача. Потрошачи у великим градовима и индустријским насељима, рудари и шумски радници били су редовније снабдевени од потрошача у осталим местима. Снабдевање по систему потрошачких карата до 1948. године није било потпуно загарантовано ни у пуним прописаним нормама, ни у свим местима, ни за све врсте потрошача, већ је било зависно од постојећих залиха рационираних артикала у одређеном месту и периоду године.⁴¹⁵

Настојање државе да током 1947. године организује „правилну“ размену роба између града и села под својом контролом завршило се неуспехом. Спровођење принципа планирања једних јединствених цена за све производе није се могло применити у пракси због одбијања сељаштва да уђе у неравноправан однос размене. Државна политика према селу у складу са совјетским методама доживела је током 1947. године потпуни банкрот. Присилни откуп и репресије праћене стрељањима сељака проузроковале су драстичан пад резерви жита, па је крајем године разматрано увођење „нове економске политике“ према селу. Већ наредне, 1948. године, услед неефикасности овог, из совјетске праксе преузетог механизма размене, заведен је систем двојних цена. Да би доследно био спроведен принцип правичне размене роба између села и града приликом увођења система двојних цена утврђен је индекс односа цена везане и слободне трговине тако да је куповина индустријских производа у везаној трговини била повољнија за произвођача пољопривредних производа од куповине истих производа по комерцијалним ценама у слободној продаји. Са друге стране, снабдевање становништва градова и рударских центара пољопривредним производима и прехранбеним артиклима, изузимајући обезбеђено снабдевање, вршено је углавном на организованом тржишту преко социјалистичког сектора и на сељачкој пијаци путем приватног сектора. Међутим, у току 1948. и 1949. године настао је осетан скок

⁴¹³ М. Вајес и други, *Jugoslavija 1941–1981*, 118–120; Злоупотребе, као што су фалсификаторска делатност и трговина потрошачким картама, иако строго кажњаване, биле су уобичајена појава. Државни органи су се ревносно обрачунавали с „црноберзијанцима“ и „шпекулантима“. У ове нелегалне делатности биле су укључене све категорије становништва без изузетка. Почетком марта 1947. године, радници су због трговине радничким картама прве категорије, које су куповали по 200 а продавали по 470 динара, кажњени затвором у трајању од три месеца. Трговином потрошачким картама бавиле су се чак и домаћице, које су новцем прибављеним од продаје куповале текстил и остале потрештине за домаћинство. Примери недозвољене трговине потрошачким картама били су бројни, а на страницама дневне штампе редовно су објављивана имена оних који су чинили ове прекршаје („Кажњени шпекуланти и црноберзијанци у Београду“, *Борба*, 6. март 1947. године, 6).

⁴¹⁴ Осврћући се на доба свог детињства у послератној Британији, историчар Тони Џат осликава време рационисаног снабдевања: „После рата недостајало је свега. Черчил је ставио Велику Британију под хипотеку и довео до банкротства државну благајну како би поразио Хитлера. Одећа је купована на тачкице све до 1949. године, а храна до 1954. Мени се као детету чинило да је рационисање део природног поретка.“ Бележећи своја сећања и сећања своје породице о тим тешким данима у којима је „самопрегор“ свих грађана Британије био опште место, Т. Џат даље истиче: „Захваљујући ограниченој потрошњи и добијању помоћи, сви су могли да задовоље основне животне потребе. Послератна лабуристичка влада обезбеђивала је низ здравих производа за децу – бесплатно млеко, али и сируп од поморанце и рибље уље – доступних само у апотекама и уз личну карту“. Последице рата дуго су притискале животну свакодневницу Британаца, готово до касних педесетих година 20. века, а Т. Џат посебно наглашава неједнакост у исхрани која се после рата манифестовала између становника сиромашног севера и богатог југа земље (Тони Џат, *nav. delo*, 23–24).

⁴¹⁵ АНБ, 1/III, НБФНРЈ (1945–1963), д. 452, *Историјат система снабдевања становништва 1945. до 1952. године*.

тржишних цена пољопривредних производа на сељачкој пијаци, нарочито у погледу оних артикала у којима није учествовао социјалистички сектор пољопривреде. То су били важни прехранбени производи попут живине, јаја, млечних производа, масноћа, меса и месних производа. Укупно узевши цене артикала сељачке пијаце скочиле су у 1948. према 1947. години за око 100%, а у 1949. према 1948. години за око 50%. Овај скок цена важних артикала исхране обезбедио је пораст стандарда сељаштва из богатих крајева земље, које је вишим ценама продуката дозвољених за слободну продају надокнађивало губитке у везаној трговини на коју је било принуђено. Другим речима, сељаштво је нашло начин да одговори на принудни откуп житарица који је држава спроводила репресивним мерама, али и на недовољно снабдевање индустријским производима. Државна политика према селу произвела је контраефекат који се највише одразио на пад стандарда градског становништва. Породице радника и чиновника 75% примања трошиле су на исхрану, а од тога 30% прехране осигуравале су из обезбеђеног снабдевања по систему тачкица, док су 70% прибављале на слободном тржишту (15% преко државне трговачке мреже и 55% преко сељачке пијаце). Четворочлана породица могла је током 1949. године да на сељачкој пијаци купи месечно два килограма масти, тридесет литара млека и шест комада јаја или један килограм масти, један килограм сланине, тридесет литара млека и један килограм сира. У смислу енергетске вредности члан једне четворочлане породице могао је да рачуна на додатни дневни унос 316 калорија од хране прибављене са сељачке пијаце. Исхрана градског становништва услед поменутих околности смањила се у значајном проценту у односу на 1947. годину, па је држава била приморана да од 1. августа повећа дневна следовања у систему обезбеђеног снабдевања.⁴¹⁶

За разлику од рационираног снабдевања, обезбеђено снабдевање, са којим се почело 1948. године, имало је карактер пуне обавезе државе да свим потрошачима, без обзира на категорију и место становања, који су по важећим прописима преузети, омогући редовну набавку свих артикала који улазе у обезбеђено снабдевање, и то у пуним прописаним количинама. Уколико потрошач није могао реализовати своје следовање на добијену потрошачку карту имао је право да од државе тражи новчану накнаду у комплетној вредности артикала које није могао набавити. Систем обезбеђеног снабдевања пружао је потрошачима пуно право са државним јемством на количине артикала у дневним, месечним и годишњим нормама прописаним за поједине категорије и врсте потрошача. Пренос послова са потрошачким картама и боновима везане трговине из надлежности Министарства трговине и снабдевања ФНРЈ на Народну банку ФНРЈ обављен је 1. јула 1949. године, па се то пословање преко Народне банке и њених филијала и даље вршило по истим основним прописима који су до тада важили. Потрошачке карте и бонови везане трговине били су вредноснице које су гласиле на одређене количине најважније прехранбене робе.⁴¹⁷

Крајем 1950. године пришло се реформама у погледу снабдевања, а већ почетком 1951. године уведен је нов систем куповине и продаје робе широке потрошње.⁴¹⁸ Тада се прешло на слободну продају и куповину робе широке потрошње у свим продавницама по систему отворених типова продавница уместо дотадашњих затворених типова трговина за поједина лица, посебне струке или врсте потрошача. Сва роба широке потрошње, изузев артикала исхране обезбеђеног снабдевања која се продавала на потрошачке карте за исхрану, стављена је у слободну продају по одређеним вишим ценама. Поред тога укинута су сва ограничења у погледу количина и врста које су могли поједини потрошачи куповати. Потрошачи на обезбеђеном снабдевању могли су

⁴¹⁶ ИАБ, ЛБНБП, 2157–11, *Робна размена између села и града и тржишне цене пољопривредних производа на сељачкој пијаци (1949. година)*; Борис Кидрич, *О везаним ценама*, (Београд: Борба, 1948), 8–15.

⁴¹⁷ АНБ, 1/III, НБФНРЈ (1945–1963), д. 452, *Историјат система снабдевања становништва 1945. до 1952. године*.

⁴¹⁸ АНБ, 1/III, НБФНРЈ (1945–1963), д. 454, *Нов систем куповања уз потрошачке карте за индустријске производе и уз бонове за везану трговину (3.1.1951. године)*.

куповати артикле који нису спадали у обезбеђено снабдевање у свим продавницама на купоне из својих потрошачких карата уз попуст од 80% од малопродајне слободне цене. Потрошачке карте за обезбеђено снабдевање укинута су 1. октобра 1951. године и од тада се куповина вршила искључиво боновима за прехрану и готовим новцем.⁴¹⁹ Разлог за ову либерализацију није се налазио искључиво у транзицији из етатистичког у самоуправни модел привређивања већ и у помоћи у храни која је почела да стиже на првом месту из САД.⁴²⁰

Потрошња прехранбених артикала је после рата узевши у целини била нижа од предратне. На то је утицала чињеница да је пољопривредна производња после 1945. године остала после рата углавном на истом нивоу као и пре рата. Овоме је суштински допринело неколико сушних година. Са друге стране, број становника се значајно повећао, па су тиме и могућности у домену прехране биле смањене. Тешкоће су се посебно појавиле у прехрани градског становништва, које је после рата, кроз јачање индустрије, нагло порасло. Најслабије године у снабдевању становништва биле су сушне 1950. и 1952. година.⁴²¹ Међутим, ова природна непогода имала је пролазни карактер и није могла да спречи напредак остварен у свим сегментима пољопривредне производње до кога је дошло механизацијом и хемизацијом аграрног сектора привреде. С тим у вези је крајем 1951. године дошло до укидања обавезног откупа и многи сегменти робне размене су препуштени слободном тржишту у оквиру државних граница.⁴²²

„Од фабричког врта до радничког ресторана“: економије и мензе

Једна од новина које је држава увела по совјетском узору, путем које је намравала да донекле олакша исхрану радника и чвршће их веже за радно место, представљале су радничке мензе у којима је за запослене био обезбеђен „бар скроман ручак“. На пример у Београду, једном од највећих индустријских центара Југославије, било је средином 1946. године 78 радничких мензи у којима се хранило 17.386 претплатника. О томе какав значај су имале радничке мензе за исхрану радника сведочи податак од лета исте године када је један претплатник захваљујући оброцима у мензи дневно уносио 2.950 калорија. Квалитет и енергетска вредност исхране нису у сваком временском периоду били једнаки већ су варирали у зависности од расположивог снабдевања.⁴²³ Управе многих фабрика, рудника и других предузећа довијале су се на разне начине како би обезбедиле својим запосленим додатне количине намирница, а један од општеприхваћених било је оснивање повртних башти и обора, такозваних економија у кругу предузећа, на којима су радници у слободно време узгајали стоку и култивисали повртарске културе. Све што би радници произвели завршавало би у њиховим тањирима и због тога је овај вид исхране био вишеструко јевтинији, а судећи према броју корисника који је био у сталном порасту и популарнији од других.⁴²⁴

Послератна оскудица у житу и слабе жетве које су уследиле биле су главни покретач идеје баштованства. У првој половини 1945. године Партија се суочила с реалним проблемом прекида снабдевања градских пијаца производима са села, па је донета одлука да се сва необрађена земља

⁴¹⁹ АНБ, 1/III, НБФНРЈ (1945–1963), д. 452, *Историјат система снабдевања становништва 1945. до 1952. године*.

⁴²⁰ АЈ, Савет за промет робом Владе ФНРЈ (СПРВФНРЈ), 167–2–1, *Уговор са организацијом „САРЕ“ (1951. година)*; АЈ, Комисија за ванредни увоз Владе ФНРЈ (КВУВФНРЈ), 127–1–1, *Извештај о помоћи у прехранбеним артиклима Југославији за савлађивање последица суше (30.6.1951. године)*; ДАМСПРС, 1951, СППА, САД, ф. 10, д. 33, *Телеграм амбасадора у Вашингтону В. Поповића Министарству иностраних послова о америчкој помоћи у храни (27.12.1950. године)*.

⁴²¹ АЈ, Кабинет председника републике (КПР), 837/III–А–1–ц, *Информација о послератном кретању потрошње (1954. година)*.

⁴²² АНБ, 1/III, НБФНРЈ (1945–1963), д. 452, *Историјат система снабдевања становништва 1945. до 1952. године*.

⁴²³ ИАБ, ЛБНБП, 2157–11, *Стандард живота београдског радника (20.10.1947. године)*.

⁴²⁴ „Боља храна ниже цене“, 20 Октобар, 19. јул 1946. године.

у околини градова и вароши додели онима који су били вољни да засеју повртну башту. На иницијативу повереништва за исхрану АСНОС-а израђен је правилник о организацији производње поврћа за исхрану становништва и војске на територији Београда. На основу тог правилника „власници празних и за обраду способних имања на територији града Београда дужни су да ова имања или сами обраде или да их уступе другим лицима на обраду“. Истовремено, Извршни Народноослободилачки одбор (НОО) града Београда отпочео је издавање земљишта за баште уз минималну одштету свима који су хтели да обраде повртну башту. Већ првог дана грађанима је подељено 800 хектара земље. Убрзо су овај пример почели да следе сви НОО у ослобођеним деловима земље.⁴²⁵ Требало је засадити сваки слободан комад земље и то не само око градова и вароши, већ и у самим насељима. Баштованство је попримило велике размере, а у центру Београда никло је неколико десетина малих и великих вртова, од којих је највећа посађена на комаду земље између Народног позоришта и Дома Војске.⁴²⁶ Готово све фабрике и државне институције имале су своје повртне баште.⁴²⁷

Почетком 1947. године ова делатност посебно је интензивирана⁴²⁸, јер је кампања откупа жита после жетве из 1946. године потпуно подбацила. На пад приноса пшенице и кукуруза утицај није имала искључиво катастрофална суша, већ и промењена структура засада пољопривредних култура. Планом сетве за 1946. смањене су површине засејане житом за 21% у односу на 1939. годину, док је на некадашњим житницама почело култивисање индустријског биља, сточне хране и повртарских култура. Држава је овом изменом плодореда хтела да смањи зависност од увоза индустријских сировина. Војводина, „југословенски Кубан“, житница Југославије, доживела је у том погледу највеће структуралне трансформације у области аграра. У овом периоду она је пролазила кроз тежак период репресије због спровођења обавезног откупа житарица.⁴²⁹ Ситуација је додатно погоршана смањеним приливом жита од UNRRA⁴³⁰, а уласком у последњу фазу њене делатности у Европи, пролећа 1947. године, земља је све мање могла да се ослони на овај извор снабдевања храном. Југославија се нашла у деликатној ситуацији која је упућивала на једина два могућа извора снабдевања, домаће могућности и увоз.⁴³¹ Увоз је с приближавањем почетка Првог петогодишњег плана био неизван, а домаће могућности биле су и више него ограничене.⁴³²

Кроз јавне ресторане, мензе и сличне установе, држава је покривала потребе значајног дела потрошача, а они су своја права и потребе у оваквим установама остваривали посебним типом купона који су добијали месечном претплатом од предузећа или установе у којој су били запослени.⁴³³ Свако предузеће је почетком спровођења Првог петогодишњег плана образовало сопствену службу радничког снабдевања које су имале вишеструку делатност.⁴³⁴ Делиле су се на потпуне и непотпуне у зависности од типа и локације предузећа. Примарно су се старале око

⁴²⁵ „Подожимо баште да помогнемо исхрану војске и позадине“, *Борба*, 22. фебруар 1945. године, 1.

⁴²⁶ „Београдска омладина почела ја са обрађивањем земљишта за баште“, *Борба*, 15. март 1945. године.

⁴²⁷ „Прорадила је наша ливница челика у Смедереву“, *Борба*, 27. март 1945. Године, 3.

⁴²⁸ АЈ, Савез радника индустрије и рударства Југославије (СРИРЈ), 118–14–1, *Окружница свим Главним одборима и Централним управама јединствених синдиката (11.1.1947. године)*.

⁴²⁹ Јелена Попов, *Драма на војвођанском селу (1945–1952), Обавезни откуп пољопривредних производа*, (Нови Сад: Платонеум, 2002), 23–36.

⁴³⁰ UNRRA је од јесени 1946. године почела да смањује испоруке жита за Европу и да повећава испоруке стоке (АЈ, НАТ, 112–4–4, *UNRRA смањује испоруке жита за Европу али повећава неке друге испоруке стоке (6. август 1946. године)*).

⁴³¹ АЈ, КМЈ, 836/1–4–а/32, *Пропратно писмо Министарства иностраних послова Кабинету маршала Југославије којим доставља забелешку о разговору Владимира Велебита са Михаилом Сергејчиком у вези са југословенским захтевом упућеним UNRRA за доделу помоћи у житу (30. и 31. март 1947. године)*.

⁴³² В. Petranović i S. Dautović, *Jugoslavija, velike sile I balkanske zemlje 1945–1948*, 152–153.

⁴³³ АЈ, МТСФНРЈ, 163–23, *Систем и организација службе рационарања у СССР*.

⁴³⁴ АЈ, СРИРЈ, 118–14–2, *Упутство о оснивању службе радничког снабдевања у индустријским предузећима савезног значаја (16.7.1947. године)*.

набавке свих неопходних артикала исхране и других животних потрепштина, потом транспорта до радничких кантина, пружања квалитетног и стандардизованог obroка запосленима и одржавања економије предузећа, односно пољопривредног газдинства. Појава ових служби била је велики искорак. Радничке мензе за које су ове установе биле надлежне из године у годину су побољшавале квалитет исхране, а радништво је брзо прихватило ову новину која је омогућила да се радна дисциплина умногоме поправи.⁴³⁵ Економије које су се налазиле у саставу предузећа, као и успеси тих својеврсних огледних имања на којима су примењиване савремене агротехничке мере и механизација, одлучујуће су допринели сузбијању флукуације радне снаге која је током послератних година била акутни проблем привреде и омогућиле су стабилизацију прилика у фабрикама.⁴³⁶

Омладинске радне акције

Општа дезорганизација друштва била је саставни део свакодневице првих месеци после ослобођења Београда. Нове власти нису биле у могућности да у кратком року нормализују стање у ослобођеним крајевима земље, јер је главна преокупација била истеривање преосталих немачких и квислиншких јединица из неослобођених делова земље. Потпуна концентрација свих снага у правцу ослобођења преосталих окупираних територија није скрајнула погледе КПЈ-а са осталих сегмената живота. Функционисање привреде, иако већим делом паралисано, било је сконцентрисано за потребе фронта. Незапослени радници из београдских фабрика које тих дана нису радиле добили су могућност да запослење нађу на напуштеним фолксдојчерским имањима у Банату и Срему. Радници су били смештени у напуштеним немачким кућама, обезбеђена им је храна и обућа, а били су упослени на пословима сакупљања летине.⁴³⁷ Омладина је, с друге стране, прихватила задатак да Београду осигура сигурно снабдевање огревом. Организовање београдских омладинаца који су се добровољно одазвали позиву на акцију сече дрва у источној и западној Србији, спроводио је Уједињени савез антифашистичке омладине Србије (УСАОС). На Црни Врх и Рудник те зиме кренуло је 2.500 омладинаца из целе Србије.⁴³⁸

Почетком јанура 1945. године на Црни Врх крај Бора почела је да пристиже омладина из свих делова Србије. Ледени јануарски дани затекли су већину омладинаца скромно обучене, а велики део њих није имао ни адекватну обућу неопходну за рад у суровим зимским условима.⁴³⁹ Координатори акције суочавали су се с бројним проблемим, од оскудице у храни до недостатка алата и материјала, а највише мука стварао је недостатак одеће и обуће. У организационом одбору су приметили да одређени број младих бригадира због недостатка обуће ризикује да угрози сопствено здравље, па су покушавали да их спрече да долазе на рад док се не стекну повољнији услови.⁴⁴⁰ Повратак у логор означавао је крај радног дана, а потом је започињао културно-просветни рад. Читале су се вести с фронта, певале борбене песме, играло коло, одржавале глумачке представе, а посебна пажња се придавала социјалистичкој литератури која је говорила

⁴³⁵ АЈ, ГДЦМВФНРЈ, 106–14–25, *Реферат о службама радничког снабдевања у предузећима Министарства тешке индустрије ФНРЈ (30.1.1948. године)*.

⁴³⁶ АЈ, ГДЦМВФНРЈ, 106–14–25, *Извештај о стању економија предузећа МТИ ФНРЈ (1948. година)*; Архив Војводине (АВ), Контролна комисија АПВ (ККАПВ), 219–12, *Извештај о прегледу градских, индустријских и локалних економија на територији Војводине (14.12.1948. година)*.

⁴³⁷ „Незапослени Београђани могу да се запосле на напуштеним имањима у Војводини“, *Борба*, 28. децембар 1944. године, 4.

⁴³⁸ „Две хиљаде и пет стотина омладинаца Србије сећи ће дрва за потребе Београда“, *Борба*, 8. јануар 1945. године, 4.

⁴³⁹ Брана Филиповић, *Црни Врх 1945–2015., 70 година од црновршке ратне, радне епопеје*, (Бор: Студионекст, 2015), 43–81; *Млади Борац*, 11. април 1945. године.

⁴⁴⁰ Б. Филиповић, *нав. дело*, 43–63.

о „новом социјалистичком човеку“ и „новом социјалистичком друштву“. Од те врсте литературе највише пажње се придавало читању романа совјетског писца Николаја Островског „Како се калио челик“. Током четири месеца рада на Црном Врху омладинске бригаде посеikle су и за Београд отпремиле 16.000 кубних метара дрва за огев, а завршетак мале „омладинске пруге“ од Бора до Црног Врха у дужини од 12 километара представљао је „врхунски домет“ омладине приликом чије градње је стечено драгоцено искуство за будуће подухвате.⁴⁴¹

Рад на сечи дрва за огрев одвијао се у неповољним временским условима и на Руднику, а велики снег, хладноћа, температура и до минус 30° значајно су отежавали услове рада. Но, милитаристичко устројство омладинских батаљона било је организовано тако да у подели послова нико није седео беспослен. Док су једни секирама и тестерама обарали стабла, други су преносили дрва, а трећи утоварали огрев на воловске и коњске запреге. Када би се омладинци, који су радили на сечи која је била физички најтежа, уморили следила је ротација омладинских чета и том методом се одржавала сталност у раду. Фанатизам и ударништво прожимали су омладинце, али је ипак било приметно да се градска деца, ненавикнута на тешке физичке послове, теже сналазе и да је њихов учинак мањи од омладинаца из сеоских и мање урбаних средина.⁴⁴² Омладинске акције попримиле су широке размере, а на omasовљење овог феномена послератне Југославије утицало је неколико фактора, од којих је свакако један од најважнијих огромна стваралачка енергија коју је завршетак рата ослободио код становништва и вера младих људи у бољу будућност, која је давала основни тон овим делима од друштвеног значаја. Међутим, КПЈ као идејни творац и организатор овог модела обнове и изградње друштва, имао је подједнако важну улогу.⁴⁴³ Премда је велики део становништва безрезервно дао подршку ослобођењу и обнови земље, добровољни рад није увек и свуда наилазио на велику подршку. Нове власти су често користиле средства принуде како би спровеле акције од јавног интереса. Мобилизацију радно способног становништва вршиле су локалне власти јавним позивима који су имали тон ултиматума, попут онога „имаш да дођеш на добровољно такмичење, ако се позиву не одазовеш, бићеш кажњен“. Често се дешавало да ни форма јавног позива преко огласних табли није поштована, већ су месне власти сазивале све председнике кућних савета у одређеном рејону града или среза и издавале им наредбу да мобилишу све радно способне - а понекад и оне оне који то нису били - становнике својих зграда и насеља и доведу их на „добровољни“ рад. Власти су свесно овакве акције унапред називале „добровољне“, јер су им уредбе о добровољном раду давале право да казне све оне који би изостали са рада на који су се „добровољно“ обавезали. Овај законски механизам био је згодно средство да се руководиоци позову на легалитет и легитимитет својих поступака. Овакви потези власти убрзо су постали непопуларни и изазивали су негодовање становништва, а КПЈ је, како би се оградилa од оваквих „самовољних“ поступака својих чланова који су се налазили на позицијама извршне власти, позивала на обрачун с таквим „нездравим бирократским“ методама руковођења. Ипак, организовање масовних акција на разним пословима обнове од стране државе захтевало је велики број руководећих кадрова, па је и бирократизација била „природан“ процес. Међутим, кампања против бирократизма у дневној штампи није била само ствар популизма коме је пропагандни апарат КПЈ свесно прибегавао, јер је знао да чиновници нису нарочито популарни у народу. Оштрица удара у првом реду била је усмерена на

⁴⁴¹ „Омладинци ударници са Црног Врха насекли су 10.000 кубних метара дрва“, *Борба*, 8. април 1945. године, 6; Б. Филиповић, *нав. дело*, 64–81.

⁴⁴² „Омладина Србије на планини Руднику сече дрва за снабдевање Београда“, *Борба*, 20. јануар 1945. године; Омладина Дрвара показала је прави пример прегалништва, када је због недостатка транспортних средстава током јесени 1944. на својим леђима пренела до воза, који је био удаљен седам километара, један милион дасака за покривање кућа и 170 кубика грађе, те потом узела учешће у оправци порушених домова („О радним јединицама омладине“, *Борба*, 31. децембар 1944. године, 2).

⁴⁴³ „До сада се у Београду на поправљању оштећених зграда радило 466.863 сата“, *Борба*, 19. фебруар 1945. године, 5.

њихове неретко бесмислене акције у којима се радна енергија беспотребно расипала, а у позадини свега налазило се настојање врха Партије да, и поред нестручности и неискуства нижих органа власти, утиче на локалне руководиоце да боље осмисле и планирају послове обнове.⁴⁴⁴

У тим данима којима је главни печат давао радни полет омладине и нови дух који је она стварала несебично се жртвујући за општу корист друштва и државе, дошло је до „судара светова“, старог предратног и новог који се тек рађао у шумама Црног Врха, Рудника, Борање и Таре. Био је то у основи „тихи“ сукоб на линији старијих и млађих генерација, обележен отпором и несхватањем родитеља, одраслих и васпитаних у патријархалном моралу, који нису схватили „тектонске промене“ које су захватиле друштво у коме су до тада живели. Такав патријархалан начин размишљања није се толико противио иступању мушке деце, колико није могао да се помири и прихвати да су и женска деца кроз омладински покрет и радне акције хтела не само да дају свој допринос обнови и изградњи земље, већ и да се уједно еманципују и једном за свагда раскрсте с вековним друштвеним нормама које су жене везивале искључиво за огњиште и породицу. Омладина је својим акцијама кршила стари друштвени поредак подривајући тиме темеље пређашњег друштва и утирала пут новим социјалним односима, који су имали да „збришу заосталост“ у којој је већина становника Југославије вековима вегетирала.⁴⁴⁵

Беспотрудно залагање које је омладина Србије показала на акцијама сече шуме од Црног Врха до Таре било је медијски максимално пропраћено, а тим путем стварао се образац пожељног понашања и утирао пут даљем омасовљењу овог типа друштвено одговорног рада. Задатке је одређивала КПЈ у складу с дневним потребама, а њене трансмисије, омладинске партијске организације, извршавале су поверене задатке на терену. Последњи месеци рата били су време велике нестабилности у ослобођеним деловима земље. Док се држава максимално напрезала да би обезбедила све потребе фронта, позадина је „стезала каиш“ како би допринела брзом завршетку рата. Најкритичнија ситуација била је у Санцаку и Црној Гори, традиционално пасивним крајевима, где су жетве и пре рата биле оскудне. Крајем зиме и почетком пролећа 1945. године глад је почела да узима животе у овим крајевима земље. Ситуација је постала до те мере алармантна да је Партија мобилисала све партијске ћелије у Србији за прикупљање хране пострадалим крајевима. За кратко време народ је прикупио 70 вагона хране и 90 милиона динара помоћи, а храна се железницом транспортовала у Ужице које је одређено за сабирни центар, одакле је она даље требало да буде експедована у правцу Санцака. Међутим, недостатак камиона и оштећене комуникације према Новој Вароши биле су препрека успеху овог подухвата. Мобилисане воловске запреге нису биле довољне да у потпуности изврше задатак, па је омладина ужичког краја донела одлуку да предстојећу Светску омладинску недељу прослави новом радном акцијом. Око 2.100 омладинаца и омладинки кренуло је 21. и 22. марта пешице из Ужица у Нову Варош, а на својим леђима, у џаковима и шареним сељачким торбама, пренели су 25.000 килограма жита.⁴⁴⁶

Омладина је на ослобођеним деловима земље од октобра 1944. године до краја рата добровољним неплаћеним радом на обнови порушеног „поклонила отаџбини“ 40 милиона радних дана.⁴⁴⁷ Према уредби о регулисању цена и надница од 20. априла 1945. године просечна дневна надница износила је 100 динара, па је, ако се узме то у обзир, држава благодарећи бесплатном раду омладине уштедела четири милијарде динара (80 милиона долара). Овакав грандиозни учинак омладине из источних делова земље, која је кроз „добровољне“ радне акције постигла завидне резултате, уливао је наду да се и омладинци из осталих крајева могу употребити у исту

⁴⁴⁴ „Боримо се против бирократизма“, *Борба*, 10. фебруар 1945. године, 2.

⁴⁴⁵ Слободан В. Ристановић, *То су наших руку дела, Херојска и славна епонеја омладинских радних акција 1945–1990*, (Београд: Студио пилластро, 2014), 77.

⁴⁴⁶ *Млади борац*, 4. април 1945. године.

⁴⁴⁷ „Улога омладине у обнови“, *Политика*, 3. јун 1946. године, 3.

сврху.⁴⁴⁸ У другој половини 1945. године, после победе над Хитлеровом Немачком и њеним сателитима, омладинске радне акције прошириле су се на целу земљу. Тако је 6.500 славонских омладинаца и омладинки узело учешће у оправци пруге Београд-Загреб, док су њихови вршњаци из Горског Котара и Хрватског Приморја радили на оспособљавању пруге Загреб-Сушак. Омладина Босне и Херцеговине помагала је оспособљавање пруге Брод-Сарајево-Мостар, а осим овога дала је велики допринос на оправци путева, чиме је омогућено снабдевање пасивних и ратом опустошених крајева. Напорима и огромним пожртвовањем личке омладине извршена је поправка скоро потпуно разрушене личке пруге.⁴⁴⁹

Пионирски почети омладинских радних акција током 1945. године били су својеврсни тест на основу кога је Партија процењивала потенцијални допринос омладине обнови и изградњи земље. Све ове акције од локалног, регионалног и републичког значаја, биле су инкубатори из којих су излазили први „прекаљени“ омладински кадрови. За све учеснике првих радних акција оне су биле драгоцене искуство, јер су изучили одређене вештине и пре свега стекли искуство рада према новом, колективистичком и масовном, војнички устројеном моделу рада. Порука председника Владе, маршала Ј. Б. Тита, поводом почетка нове 1946. године, јасно указује на прворазредни значај добровољног рада омладине на обнови и изградњи земље: „Обраћам се теби, омладино Југославије, да будеш носилац радног одушевљења, да будеш примјер упорности и самопожртвовања у изградњи наше земље, као што си била примјер у четворогодишњој борби за слободу своје земље, као што си и у прошлој 1945. години била примјер у раду на обнови земље. Борба за побједу на обнови земље, на савлађивању привредних тешкоћа, јесте саставни дио оне велике борбе на бојном пољу у којој су гинуле десетине хиљада омладинаца и омладинки Југославије да би другима било боље. Нека твој омладински полет и жар нађе свога одушка у првом реду у стваралачком раду“. Речи првог човека државе и Партије биле су само одраз општег схватања партијских руководилаца, коме је претходила дубинска анализа дотадашњих учинака омладине на пољу обнове и процена да се са млађим категоријама становништва може безрезервно рачунати. Омладина је тиме у партијским пројекцијама одређена за кључног носиоца убрзане друштвене и привредне трансформације земље.⁴⁵⁰

Омладинске радне акције републичког значаја које су покренуте током 1946. године, а којима се приступило пројектима мелиорације земље, као што су „Посавски канал“ и „Бечејски канал“, отвориле су још једно од низа питања чија реализација је требало да елиминише привредну заосталост земље.⁴⁵¹ Колико год су ова питања била од великог значаја за будућност земље, њих је током 1946. године засенио један много већи пројекат, а то је био почетак градње Омладинске пруге Брчко-Бановићи. Овај пројекат од општедржавног значаја, иако усвојен само месец дана пре почетка радова, имао је за циљ да омугући хиљаду пута већу експлоатацију угља високог квалитета из басена Бановићи, повећа производњу мрког угља за преко 10 пута, растерети пругу Сарајево-Брод за 50%, уштеди огромна средства око претовара угља и друге робе у Славонском Броду, скрати дужину транспорта угља од рудника до индустријских предузећа у Београду и Војводини за близу 70 километара, убрза и појефтини цену превоза, побољша експлоатацију и извоз великих количина соли из Тузле, те дрвета, пољопривредних производа и друге робе из источне Босне.⁴⁵²

⁴⁴⁸ АЈ, КМЈ, 836/III-1-ц/4, Комисија за политику цена и надница – цене у Југославији. Осврт на неке друге земље и светске цене и проблем надница и плата (31. децембар 1945. године).

⁴⁴⁹ „Улога омладине у обнови“, *Политика*, 3. јун 1946. године, 3.

⁴⁵⁰ „Порука омладини председника Владе маршала Ј. Б. Тита поводом почетка нове 1946. године“, *Борба*, 1. јануар 1946. године, 2.

⁴⁵¹ „Омладинци из Србије отпочели су радове на исушивању Посавине“, *Политика*, 26. мај 1946. године, 8.

⁴⁵² „Двадесет четири хиљаде омладинаца из свих крајева наше земље изградиће нову индустријску железничку пругу од Брчког до Бановића“, *Политика*, 26. март 1946. године, 4.

Одзив младих градитеља био је рекордан. За учешће на акцији пријавило се чак три пута више добровољаца од потребног. Омладинци и омладинке из свих крајева показали су изванредно интересовање да дају свој допринос изградњи првог великог послератног грађевинског пројекта. Већ крајем априла 1946. године омладинске радне бригаде прве смене састале су се у Брчком, а 1. маја министар саобраћаја савезне владе, Тодор Вујасиновић, симболичним ударцем крампом о земљу означио је почетак изградње пруге.⁴⁵³ Свака бригада је добила свој распоред. Најуиграније су биле омладинске бригаде из Србије које су претходне године „испекле занат“ на првим радним акцијама. Култ физичког рада је већ увелико био опште место јавног мњења, а брзометни курсеви, који су свакодневно одржавани и на којима су се за кратко време оспособљавали млади градитељи, постали су универзални образац стварања нових кадрова потребних привреди. На њима су се стицала прва знања и вештине руковања средствима за рад, а минерски курс убрзо је постао најпрестижнији, јер су опасност по живот с којима је ово занимање било скопчано и огроман допринос заједничком подухвату носили са собом и ексклузиван статус појединаца који су одабрани да раде на тим пословима.⁴⁵⁴

После завршетка смене у логорима се одвијао свеобухватни културно-просветни рад. Одржавани су аналфабетски течајеви на којима су школовани омладинци помагали неписменим друговима да савладају вештину читања и писања. Уз логорску ватру бригадири су се надахњивали уз дела која су величала прегалништво и борбу совјетске омладине за „ново друштво“, међу којима је пажњу омладине највише пленило већ поменуто дело „Како се калио челик“, као и „Стаљинско племе“. Културно-просветни рад се настављао позоришним представама, фолклором, спортским играма, песмама и дружењем с интернационалним омладинским бригадама из целог света, које су стигле на пругу да помогну напоре југословенских другова. Сусрет с вршњацима из Пољске, Чехословачке, Румуније, Мађарске, Аустрије, Грчке, Албаније, Шпаније, Совјетског Савеза, Француске, Белгије, Италије, Швајцарске, Велике Британије, САД, Индије био је прилика да се размене искуства, први пут упознају друге културе и језици, чују нова мишљења, а тиме је омладина на одређени начин простору између Брчког и Бановића, који је у Краљевини Југославији важио за један од најзаосталијих, утискивала космополитски дух.⁴⁵⁵

Првих дана новембра завршени су преостали мањи радови на прузи и пруга је већ 6. новембра била спремна за пролазак првог воза. Странице штампе тријумфално су обавештавале јавност да је први велики пројекат послератне изградње омладина завршила 22 дана пре рока и да је завет дат маршалу Титу у потпуности испуњен. Новински наслови попут „Омладинска пруга – велика васпитна школа омладине“, „Омладинска пруга – ковачница нових људи“, „Рад за заједницу, за добро свих“⁴⁵⁶, „Велика победа народне омладине – радост отаџбине“, „Омладинска пруга велика победа и понос наше омладине“⁴⁵⁷, „Пруга је завршена – омладина својој домовини“⁴⁵⁸, величали су дела младих градитеља „прве омладинске пруге на свету“. Истог дана (6. новембар), савезни министар саобраћаја, Т. Вујасиновић, пред деловима омладинских бригада, становницима Бановића и околних села, свечано је „примио пругу“ и „дао знак“ првом возу да

---

⁴⁵³ „Омладина Југославије почела је првог маја радове на својој прузи Брчко-Бановићи“, *Политика*, 4. мај 1946. године, 4.

⁴⁵⁴ С. В. Ристановић, *нав. дело*, 123–142.

⁴⁵⁵ „Преко седамнаест километара колосека постављено је на Омладинској прузи Брчко-Бановићи“, *Борба*, 17. јул 1946. године, 4.

⁴⁵⁶ „Први воз са Омладинске пруге стигао у Београд и донео угаљ из Титових рудника“, *Политика*, 7. новембар 1946. године, 4.

⁴⁵⁷ „Први воз натоварен угљем из „Рудника угља Тито“ свечано је дочекан у Београду, *Борба*, 8. новембар 1946. године, 6.

⁴⁵⁸ „Пруга је завршена“, *Дуга*, 9. новембар 1946. године, 1.

крене пут Београда.⁴⁵⁹ Следећег јутра пролазак воза поздравили су становници Брчког и омладинске бригаде које су извршиле смотру, војнички поздрављајући вагоне који су пролазили правцем Београда. Натписи којима су град Београд и станица били окићени имали су јасну идеолошку симболику, а с обзиром да је воз прошао 6. новембра, на великом славолуку писало је крупним словима „Живела двадесетдеветогодишњица Октобарске револуције“. Декоративни елементи свечаности биле су бројне заставе Совјетског Савеза и земаља чији су држављани узели учешће на изградњи пруге, те слике Лењина и генералисимуса Стаљина, као и маршала Тита и свих значајнијих личности народноослободилачке борбе.⁴⁶⁰ Крај градње Омладинске пруге и речи Маршала Тита, које нису имале искључиво симболички значај, практично су утемелиле совјетске методе изградње друштва. Позивање на омладину и Октобарску револуцију била је недвосмислено порука с којом категоријом становништва и којим методама је КПЈ намеравала да гради будућност земље. Изградња пруге Брчко-Бановићи постала је тако својеврсни „симбол младости нове Југославије“, а омладинске радне акције важно средство убрзаног друштвеног и привредног развоја.⁴⁶¹

Почетак Првог петогодишњег плана, ослањајући се на искуства и успехе омладине на пољу обнове и изградње земље, поставио је вишеструко веће градитељске изазове. Држава је добровољним радом омладинаца завршила за шест месеци пругу нормалног колосека од Сарајева до Босанског Шамца дугу 240 км и тиме рударске и металуршке центре средње Босне спојила са индустријским регионима северног дела земље.⁴⁶² Ова омладинска пруга била је уједно и највећи градитељски подухват Прве петолетке на пољу изградње саобраћајне инфраструктуре, а поред ње, од великих подвига ту су још омладинска деоница аутопута „Братство и јединство“ Београд-Загреб и пруга Никшић-Титоград. Међу већим и важнијим пројектима савезног значаја, које је југословенска омладина градила и изградила налазе се још фабрика тешких машина алатљика „Иво Лола Рибар“ у Железнику и почетак градње града Новог Београда. Поред овога подигнуто је низ објеката републичког значаја као што су пруге Кучево-Бродице, Сежана-Дутовље, пионирске пруге у Загребу и Сарајеву, пруга у Панчевачком Риту, пионирски град у Загребу, припремни радови за хидроцентралу у Маврову, метални комбинат у Сарајеву, фабрика „Јединство“ код Загреба, фискултурне стадионе у Београду и Сарајеву и град Нова Горица у Словенији. Бројни су објекти локалне природе подигнути у организацији Народног фронта којима је омладина дала кључни печат.⁴⁶³ Колики значај је имао добровољни рад омладине потврђују подаци из 1948. године, када је на свим радним акцијама у земљи учешће узело 283 хиљаде омладинаца, а вредност радова које су извели премашује цифру од 6 милијарди динара (120 милиона долара). Радни хероизам југословенске омладине један је од несвакидашњих феномена послератне историје Европе, благодарећи коме је Југославија успела да постигне изванредне градитељске подухвате.⁴⁶⁴

Урбанизација током Првог петогодишњег плана: миграције село-град

Послератно кретање становништва карактерисао је брз пораст популације и значајне промене у његовој економској структури. Број укупног становништва је, изузимајући губитке у Другом светском рату, према предратним и послератним пописима растао током мирнодопског

⁴⁵⁹ „Двадесет два дана пре рока завршена је изградња Омладинске пруге“, *Борба*, 8. новембар 1946. године, 4.

⁴⁶⁰ „Значај Омладинске пруге за народну омладину Југославије“, *Политика*, 8. новембар 1946. године, 6.

⁴⁶¹ „Први воз натоварен угљем из „Рудника угља Тито“ свечано је дочекан у Београду“, *Борба*, 8. новембар 1946. године, 6.

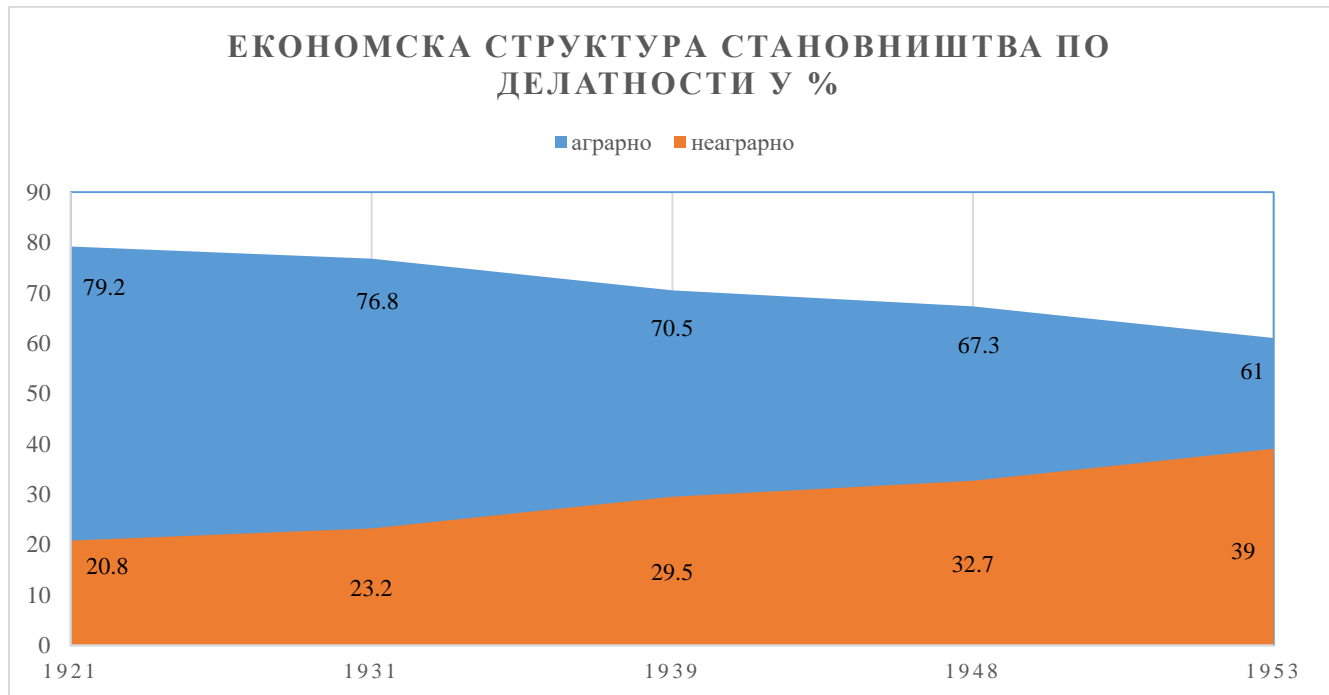
⁴⁶² „Омладинска пруга Шамац-Сарајево“, *Дуга*, 12. април 1947. године, 2.

⁴⁶³ ДАМСПРС, 1949, ПА, Југославија, ф. 58, д. 413193, *Значај и успеси омладинских радних акција у Југославији (1949. година)*.

⁴⁶⁴ ДАМСПРС, 1948, ПА, Југославија, ф. 80, д. 44578, *Омладинске радне акције у Југославији (1948. година)*.

периода према просечној годишњој стопи од 1,5%. Пораст становништва је био посебно брз у послератном периоду. На ту појаву утицала је природна потреба становништва да се регенерише после ратних страдања. Економска структура становништва се после рата релативно брзо мењала. Индустријализација земље узроковала је велики прилив радне снаге у градове и тиме повећање запослености у неаграрним делатностима. Док се у предратном периоду број пољопривредног становништва апсолутно повећавао, у послератном периоду је тај број апсолутно опадао. Ипак, измене економске структуре становништва после рата нису значиле и истовремено стварно одвајање огромног броја до тада пољопривредника од њиховог домаћинства, земље, навика итд. Било је својствено таквој врсти демографског прелазу да се постепено одвија транзиција, па се само један део новозапослених формирао као прави тип радника или чиновника.⁴⁶⁵

Слика 1: Процес урбанизације југословенског друштва

Паралелни процеси убрзане индустријализације и деаграризације Југославије после Другог светског рата, иако су са собом носили тежњу за урбанизацијом пошто се индустрија по природи ствари концентрисала око градских средина, нису текли равномерно. Удео градског становништва у укупној популацији је од 17,5% у 1931. години порастао до 1948. на 19,8%, а већ 1953. године износио је 21,7%. Статистика јасно указује на дупло спорије темпо урбанизације у односу на процесе који су довели до промене привредне структуре становништва. Индустрија у градовима је услед заостајања у стамбеној и другој комуналној изградњи све већи број радника морала узимати из околине тих урбаних центара. Главни узрок успореној урбанизацији били су врло високи трошкови које је захтевало подизање градова, а током прве послератне деценије огроман део националног дохотка улаган је у подизање нових и модернизацију старих индустријских капацитета, као и у одбрану земље, те су стога неопходна средства изостала.⁴⁶⁶ Овакав развој догађаја био је иманентан свим индустријализацијама у Европи, с тим што је

⁴⁶⁵ АЈ, Савезни завод за друштвено планирање (СЗДП), 459–15, *Лична потрошња, Досадашњи и перспективни развој (5.12.1956. године)*.

⁴⁶⁶ Јакв Сиротковић, Владимир Стипетић, Владимир Фаркаш, Бранко Кубовић, *Економика Југославије, Опћи дио*, (Загреб: Informator, 1976), 187–226.

југословенски темпо због снажне интервенције државе био значајно бржи у Југославији после рата.⁴⁶⁷ Управо је све наведено обликовало почетну фазу послератног преображаја друштва и условило доминацију такозваних сељака-радника као друштвене појаве карактеристичне за прву послератну деценију.⁴⁶⁸

---

⁴⁶⁷ Cvetko Kostić, *Seljaci industrijski radnici*, (Beograd: Rad, 1955), 5–39.

⁴⁶⁸ Dragoljub Ć. Simonović, *Transfer jugoslovenskih seljaka u radnike, Posleratni ruralni egzodus*, (Zadružna knjiga: Beograd, 1971), 16–25.

2. КОМАНДНО-ПЛАНСКИ ПРИВРЕДНИ СИСТЕМ

2.1 Почети привредног планирања

Идеолошки узори: од Маркса до командно-планске привреде у СССР-у

Карл Маркс је био „последње чедо“ просветитељства и један од првих филозофа који је покушао да пружи свеобухватан поглед на свет. Иако није био творац комунизма, био је први који је ову идеју покушао да постави на критичким основама и тиме је отме од апстрактних сањарења његових претходника утописта. Он је у колективистичким облицима друштвене организације видео савршене примере за формирање егалитарног људског друштва у будућности. Његова политичка визија стављала је, насупрот других грађанских идеологија, људску заједницу испред појединца. Премда је његово животно дело било посвећено критици грађанског друштва, те својинским и производним односима у којима је доминирао капитал – а које је неколико деценија касније Вернер Зомбарт назвао збирним именом капитализам – он је у својим списима оставио фрагментарне податке о изгледу комунистичког друштва. Маркс се у разради идеје задржао на општим поставкама будућег друштва, истичући да ће оно „неминовно“ морати да прође кроз две фазе у процесу кретања ка комунизму. Према његовом схватању прву фазу чинило је освајање власти од стране пролетаријата као револуционарне класе и успостављање „диктатуре пролетаријата“, односно државе радничке класе. У следећој етапи развоја, коју је назвао прва фаза комунизма или социјализам, требало је друштво припремити за улазак у последњу фазу или комунизам, у коме би се остварио његов слоган из Критике готског програма (1875) „од сваког према способностима, свакоме према потребама“. Другим речима, у његовим есхатолошким размишљањима коначни циљ историјског развоја било је друштво апсолутне једнакости. Тако замишљена, колективистички устројена заједница, била је одраз воље слободно уједињених појединаца, који су према Марксу, демократски организовани, договорно планирали развој сопственог друштва.⁴⁶⁹

Мисао о планској организацији привреде постала је већ за Марксовог живота широко прихваћена међу првацима међународног радничког покрета диљем Европе. Иако је начелно постала једна од темељних вредности социјалистичке мисли, до краја 19. века мало се одмакло у њеном теоријском уобличавању. Почетком 20. века појавили су се први марксистички мислиоци који су дали одређене погледе по питању устројства привреде у социјализму.⁴⁷⁰ Међутим, тек су Владимир Лењин и његови саборци започели озбиљнији рад на стварању поставки планског руковођења привредом, а ти напори су интензивирани уочи Руске револуције у којој су бољшевици крнули у процес освајања власти.⁴⁷¹ Он је у својим радовима анализирао развојне домете капитализма у свету и дао одређене закључке о тенденцијама даљег развоја, али и указао на могућности које капиталистичка привреда у организационом смислу пружа за изградњу социјализма.⁴⁷² Избијање Октобарске револуције и грађански рат који је уследио присилили су Лењина да дефинитивно теоријски уобличи питање организације привреде. Посматрајући планску организацију немачке ратне привреде у којој је интервенционизам државе у регулисању производње и расподеле производа имао кључну улогу, Лењин је закључио да је немачки привредни модел, који је назвао “државни капитализам”, најподесни пример за изградњу совјетске привреде. Но, идеје које је он уобличио на том пољу нису спроведене у дело услед

⁴⁶⁹ Archie Brown, *The rise and fall of communism*, (New York: Harper Collins Publishers, 2009), 9–114.

⁴⁷⁰ Tom Bottomore, *The Socialist Economy, Theory and practice*, (Worcester: The Guilford Press, 1990), 9–25.

⁴⁷¹ *История Коммунистической партии Советского Союза*, приређивач А. Б. Безбородов, (Москва: РОССПЭН, 2013), 146–154.

⁴⁷² Владимир Илич Лењин, *Имперјализам као последњи стадиј капитализма*, (Београд: Rad, 1960), 8–106.

деликатних околности у којима се налазила Совјетска Русија.⁴⁷³ На то се чекало готово пуну деценију, све до имплементације Првог петогодишњег плана, када је командно-плански привредни систем из глава совјетских теоретичара преточен у стварност. Совјетски привредни систем је био први експеримент те врсте на свету, а за само десет година од почетка спровођења планирања у привреди направљени су гигантски резултати на пољу економског развоја. И поред одређених недостатака, што је инхерентно свим економским системима, победом у рату СССР је демонстрирао надмоћ командно-планске привреде.⁴⁷⁴

Светска привреда је после Прве индустријске револуције добила нови правац кретања. Индустрија је постала синоним за богатство нације, а привредна модернизација била је неодвојива од процеса индустријализације националне државе. Капитализам је током 19. века показивао сталну тенденцију концентрације богатства у рукама све мањег броја капиталиста. Развој технологије ослободио је огромне производне могућности и допринео да се ова тенденција додатно убрза на прелазу векова.⁴⁷⁵ До краја века велике корпорације су успоставиле монополе у многим секторима индустрије, а нарочито у тешкој индустрији, која је генерисала огромне профите. Ни антимонополистички закони, попут Шермановог *Anti-Trust Act* (1890) у САД нису спречили корпорације у њиховом стремљењу ка наметању монопола над што већим деловима тржишта. Тако је Корпорација Standard Oil Company 1880. године контролисала 90–95% тржишта нафте у САД, док је United States Steel Corporation двадесет година касније држала 63% продукције у индустрији челика, а на примеру Немачке то је био картел Rhine-Westphalian Coal Syndicate који је 90-их година 19. века контролисао 90% продукције угља у свом региону. Тенденција корпоративизације, у којој су мањи и слабији губили утакмицу против већих и јачих, добила је крајем 19. века нову димензију. О размерама које је попримио овај процес сведочи случај британске Lloyds Bank, која је до краја века „прогутала“ 164 мање банке. Процес концентрације капитала који је довео до стварања великих привредних организама на одређени начин је наговестио у ком правцу ће се економија кретати у двадесетом веку.⁴⁷⁶

Честе економске кризе које су циклично погађале светску привреду – а посебно она с почетка 20. века – биле су повод да се у револуционарним круговима широм Европе започне рад на осмишљавању социјалистичког економског модела, који би се из домена теорије спровео у пракси и тиме упутио изазов капиталистичком свету. Међуратни период донео је велике промене

---

⁴⁷³ V. I. Lenjin, *Protiv oportunitizma i „ljevičarstva“*, (Sarajevo: Svjetlost, 1976), 75–83.

⁴⁷⁴ Philip Hanson, *The Rise and Fall of the Soviet Economy, An Economic History of the USSR from 1945*, (New York: Routledge, 2014), 9–25.

⁴⁷⁵ Јирген Кока, *Историја капитализма*, (Београд: Клио, 2016), 78–96.

⁴⁷⁶ E. J. Hobsbawm, *The Age of Empire 1875–1914*, (New York: Vintage 1989), 34–56; Епоху империјализма обележио је динамичан развој капиталистичких привреда. Џон А. Хобсон је у својој студији „Империјализам“ из 1902. године назрео снажан утицај процеса концентрације капитала и производње, као и улогу коју су трустови (корпорације) крајем века почели да играју у империјалистичкој политици појединих држава (John A. Hobson, *Imperialism, A study*, (New York: James Pott & Co., 1902), 15–118); Лењин је у том правцу отишао корак даље. Он је у студији из 1916. године „Империјализам као последњи стадијум капитализма“ показао суштински утицај монополистичких привредних организација на избијање Првог светског рата. „Огроман пораст индустрије и необично брз процес концентрације производње у све крупнијим предузећима“, писао је Лењин, „једна је од најкарактеристичнијих одлика капитализма“. Привредни полет крајем 19. века и економска криза која је трајала од 1900. до 1903. године, учинила је, према Лењиновом мишљењу, да монополи постану једна од основа читавог привредног живота, а то је, додаје Лењин, довело до прерастања монополистичког капитализма у империјализам. Борба за освајање тржишта довела је до антагонизама великих сила, а финансијски капитализам или империјализам, оличен у великим банкарским корпорацијама, ставио је под своју контролу све сфере привреде, и продубио међусобне нетрпељивости конкурентских империјализама које су довеле до избијања рата (В. И. Лењин, *Империјализам као последњи стадиј капитализма*, 8–106); Леонард Вулф је изнад свих осталих фактора истицао домете економских акција савремених држава, а нарочито великих светских сила, које су користиле државне мере попут царинског протекционизма, меркантилизма и стимулативне монетарне политике, како би заштитиле интересе својих привредних организација (Leonard Woolf, *Empire & commerce in Africa, A study in economic imperialism*, (London: Allen & Unwin, 1968), 3–47).

у свим сферама друштва. Либерализам је до тада био једини етаблирани концепт модернизма који је успео да се средином 19. века учврсти на европској политичкој позорници. Октобарском револуцијом у којој је Руска социјалдемократска партија бољшевика кренула у освајање власти појавио се први озбиљнији конкурент у виду социјалистичке идеје. Бољшевици, предвођени Владимиром И. Лењином, сматрали су да либерализам у сегменту економије “неужно” продукује противречности и да је социјализам једина алтернатива “анархији” либералног капиталистичког друштва.⁴⁷⁷

Октобарска револуција у Русији, покренута у вихору Великог рата на периферији капиталистичког света, понудила је алтернативни модел развоја у социјалистичкој идеји.⁴⁷⁸ Руска социјалдемократска партија бољшевика, утемељена на марксистичким филозофским принципима, револуционарни преврат у Русији посматрала је као почетак светске пролетерске револуције у којој је радничка класа требало да освоји власт и сруши капиталистички друштвени поредак. Оптимистичка предвиђана била су ипак далеко од реалности јер је Русија убрзо утонула у дугогодишњи грађански рат и страну интервенцију. Овакве околности распршиле су снове о светској револуцији и брзом тријумфу социјализма у развијеним капиталистичким државама.⁴⁷⁹ Било како било, вера у супериорност социјалистичког друштвеног поретка није довођена у питање, већ се приступило разрађивању теоретског модела организације привреде. В. И. Лењин, неоспорни вођа и идеолог Партије, почео је да формира основне постулате будућег привредног устројства. У потрази за решењем, Лењин је у чланку “О дечијем ‘левичарству’ и о малограђанштини” нагласио значај примера планске организације немачке ратне привреде с јаким интервенционизмом државе у регулисању производње и расподеле производа. Немачки економски систем требало је да послужи као пример за изградњу совјетске привреде.⁴⁸⁰ Планска организација производње и расподеле имала је своје корене у Марксовим идејама, али он ту идеју није детаљније разрадио за свог живота. Потоње генерације марксистичких мислилаца нису направиле значајније помаке у том правцу, али су проматрањем капиталистичке привреде закључиле да се једино путем планирања могу превазићи цикличне привредне кризе, за шта је према њиховом мишљењу виновник била тржишна „анархија“. Планирање је тако постало једна од две базичне компоненте изградње социјалистичке привреде, која је требало да уклони све недостатке либералног капиталистичког модела развоја.⁴⁸¹

Почетак грађанског рата у Русији, која је из четворогодишњег рата против Централних сила изашла потпуно економски исцрпљена и револуцијом политички подељена на мноштво политичких блокова, покренуо је нови четворогодишњи циклус девастације руске економије. Два главна табора, “Црвени” и “Бели”, претендовала су на освајање власти. “Црвени” предвођени бољшевицима, хтели су да осигурају тековине Октобарске револуције, а то је довело до почетка сукоба великих размера на целом простору некадашње Руске Империје. За разлику од Беле армије, правне наследнице царске војске, којој су у помоћ притекле Француска, Енглеска и САД, Црвена армија је једино могла да се ослони на сопствене снаге и ресурсе територија које је контролисала. Глад, обустава производње у већини фабрика, колапс железничког саобраћаја и хиперинфлација

⁴⁷⁷ Erik Hobsbaum, *Doba ekstrema, Istorija Kratkog dvadesetog veka 1914–1991*, (Beograd: Dereta, 2002), 47–48; Таква идеја произилазила је из марксистичког мишљења да капитализам на сваком новом ступњу свог развоја производи све више противречности и постаје подложен све комплекснијим економским кризама, које на крају “неминовно” морају довести до револуционарне ситуације у којој ће пролетаријат освојити власт и укинути старе друштвене структуре и културне норме (Karl Marks, Fridrih Engels, *Manifest komunističke partije*, (Beograd: Mladost 1974), 23–30).

⁴⁷⁸ Erik Hobsbaum, *Doba ekstrema*, 47–48; Arne Vestad, *Globalni Hladni rat, Intervencije u Trećem svetu i oblikovanje našeg doba*, (Beograd: Arhipelag, 2008), 30.

⁴⁷⁹ Edvard H. Carr, *Ruska revolucija, Od Lenjina do Staljina (1917–1929)*, (Zagreb: Globus 1984), 37–38.

⁴⁸⁰ V. I. Lenjin, *Izabrana dela (novembar 1917 – februar 1919)*, I–XVI, (Beograd: Rad, 1960), XII/239–242.

⁴⁸¹ Janos Kornai, *The Socialist System, The Political Economy of Communism*, (Oxford: Oxford University Press, 1992), 3–33; M. Bri, K. Šper, *Šta je socijalizam?: Koncepti – prakse – problemi*, (Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung, 2012), 7–24.

проузроковали су тешко стање на почетку грађанског рата, а то је од совјетске власти захтевало ефектна решења.⁴⁸²

У критичним околностима, Лењин је добио прилику да своје теоретске поставке изнете у чланку “О дечијем 'левичарству' и о малограђанштину” тестира у пракси.⁴⁸³ На тим принципима, јула 1918. године, совјетска власт је драстичним мерама хтела да спречи економски колапс земље. У условима грађанског рата привреда је милитаризована, а сва производња је била подређена потребама “фронта и револуције”. Прожети револуционарним ентузијазмом, бољшевици су хтели да изврше корениту промену друштва брзим увођењем комунизма. Управо из тог разлога, политика којој су прибегли бољшевици касније је названа двозначним именом “ратни комунизам”. Индустрија је национализована и стављена под централизовану контролу Врховног совјета народне привреде. Губитак вредности новца довео је до стварања плана размене добара између града и села по систему трампе. Пољопривредни производи села требало је у одређеној сразмери да се мењају за индустријске производе града.⁴⁸⁴ Уведене су и бројне новине као што су државна евиденција и контрола над производњом и расподелом производа, почиње примена акордног система, посвећује се пажња учвршћивању радне дисциплине.⁴⁸⁵

У то време развија се и друга базична компонента совјетске привредне организације, која је лежала у развојним достигнућима капитализма с почетка 20. века. Реч је о процесу концентрације капитала и производње који је довео до стварања корпорација. Лењин је, анализирајући фазе развоја капитализма, сматрао да социјализам настаје на производним достигнућима монополистичког капитализма и да је организациона структура великих корпорација најефикаснија форма привредне организације (друга базична компонента совјетског привредног система)⁴⁸⁶, која би доминантно аграрну земљу, као што је била Русија, могла најбрже да извуче из привредне заосталости. Лењин, „опчињен“ технолошким прогресом Запада, истицао је важност прихватања најсавременијих иновација у систему производње и организације које су почеле да се користе у најразвијенијим капиталистичким привредама. Он је изричито наглашавао практичне примере које су у савремени систем корпоративне организације и производње унели амерички индустријалци Фредерик Тејлор и Хенри Форд. То се пре свега односило на прихватање Фордове идеје масовне производње коју је омогућила покретна трака у процесу производње, Тејлоровог систем награђивања радника према учинку (акордни систем) којим се подстицала продуктивност, стандардизације производње⁴⁸⁷ и теорије организације предузећа коју је развио француски инжењер Анри Фајол.⁴⁸⁸

⁴⁸² E. H. Carr, *nav. delo*, 37–38.

⁴⁸³ V. I. Lenjin, *Izabrana dela (novembar 1917 – februar 1919)*, XII/239–242.

⁴⁸⁴ E. H. Carr, *nav. delo*, 39–40.

⁴⁸⁵ V. I. Lenjin, *Izabrana dela (Novembar 1917 – Februar 1919)*, XII/201–209; Потреба за бржом модернизацијом Совјетске Русије довела је до првог перспективног плана изградње, а то је био десетогодишњи план електрификације Русије, јер је електрификација сматрана за први корак на путу индустријализације земље (V. I. Lenjin, *Izabrana dela (Oktobar 1920 – Mart 1923)*, XIV/322–323).

⁴⁸⁶ V. I. Lenjin, *Izabrana dela (mart 1919 – septembar 1920)*, XIII/239–242.

⁴⁸⁷ K. E. Bailes, „The American Connection: Ideology and the Transfer of American Technology to the Soviet Union, 1917–1941“, *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 23, No. 3, (Cambridge: Cambridge University Press, 1981), 421–448; H. G. Schröter, *Americanization of the European Economy, A compact survey of American economic influence in Europe since the 1880s*, (Dordrecht: Springer, 2005), 17–41.

⁴⁸⁸ H. Fayol: *Critical Evaluations in Business and Management*, priređivači John C. Wood i Michael C. Wood, I–III, (London and New York: Routledge, 2002), II/1–220; Идеје А. Фајола о организацији предузећа биле су ближе бољшевичком начину размишљања од оних које је у књизи из 1911. године, „Принципи научног менаџмента“, изнео Фредерик Тејлор. Док се Фајол залагао за строго централистичко устројство, дотле је Тејлор предлагао комбинацију централистичких и децентралистичких метода организације. Фајол је администрацију (менаџмент) предузећа сматрао за мозак целе производне операције, који мора активно да предвиђа, планира, организује, командује, координише и спроводи контролу (Исто; Frederick Taylor, *Principles of Scientific Management*, (London and New York: Harper & Brothers), 1911).

Но, ове идеје су у околностима грађанског рата скрајнуте и остављене за нека друга, мирнија времена, јер је вођење рата захтевало бројна одрицања. У таквим ванредним околностима тржиште је уступило место плану производње за текуће друштвене и војне потребе, а СКП(б) је одређивао и координисао економским операцијама. Ипак, огромна издвајања за Црвену армију и сталне реквизиције на селу су са завршетком грађанског рата и стране интервенције довеле до побуне сељаштва. Замор од осмогодишњег рата, дуго одсуство од куће и реквизициона политика владе према селу натерали су врх Партије да укине ванредне мере ратног комунизма и пронађе ново решење.⁴⁸⁹

Вођени идејом о супериорности социјалистичког друштвеног концепта⁴⁹⁰, али суочени с проблемом привредне заосталости доминантно аграрног простора некадашње Руске Империје, бољшевици су напустили покушај брзе транзиције ка комунистичком друштву. Тешка материјална ситуација одложила је непосредну примену принципа које је прокламовала Октобарска револуција. Партија, иако подељена, током зиме 1920/21. године је без веће расправе донела одлуку о напуштању дотадашњег политичког курса. На Десетом конгресу Партије (март 1921. године) прокламована је Нова економска политика (НЕП), која је била одговор на економске потресе, глад и растуће незадовољство које је створио „ратни комунизам“.⁴⁹¹ У периоду НЕП-а совјетска држава је модификовала привредни систем, дозволивши „ослобађање“ тржишног механизма и спровођење извесне децентрализације у руковођењу привредом. Окретањем тржишним принципима Партија је хтела да стабилизује рубљу, подстакне произвођаче да повећају производњу, обезбеди несметан промет робе и осигура социјални мир на селу укидањем реквизиција које је заменио порез у природи. Сељаци су сада могли да своје производне вишкове слободно продају на тржишту. Дозвољена је слобода унутрашње трговине с циљем повећања економске активности, док је совјетска држава задржала строги монопол над спољном трговином, јавним саобраћајем, поштом⁴⁹² и посебно тешком индустријом као будућом окосницом социјалистичке привреде, а Лењин је истицао потребу да државна предузећа на тржишту проверавају ефикасност пословања.⁴⁹³ Он је НЕП сматрао “стратегичким одступањем” пред опасношћу потпуног економског слома, али не и одрицањем од изградње социјалистичког друштва. Неуспели покушај да се “пламен револуције” пренесе ван граница Совјетске Русије утицао је на Лењинову одлуку о неопходности пролазка кроз низ етапа у процесу изградње социјализма.⁴⁹⁴ О дужини трајања тог процеса Лењин и Бухарин нису дали прецизнију временску одредницу, сем претпоставке да он неће трајати мање од двадесет пет година. Међутим, у крилу Партије разрађивала се нова идеја, која је пре краја исте деценије заменила политику НЕП-а.⁴⁹⁵

Већ током првих година спровођења НЕП-а издвојила се група противника овог система окупљена око Лава Троцког, која је, позивајући се на идеолошка начела, изнела нову концепцију привредног развоја. Троцки се прво критички осврнуо на процес обнове капитализма, који је идеолошки био оштро супростављен марксистичким концепцијама, дошавши до закључка да је НЕП Партија “капитулирала” пред сељаштвом и буржоазијом и тиме отворила врата обнови

⁴⁸⁹ E. H. Carr, *nav. delo*, 41–45.

⁴⁹⁰ J. Kornai, *nav. delo*, 50–53.

⁴⁹¹ Robert W. Davies, *Soviet economic development from Lenin to Khrushchev*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), 23–27; *НЭП: економические, политические и социокультурные аспекты*, приређивач Александр Спартакович Сеньявский, (Москва: РОССПЭН, 2006).

⁴⁹² *The economic transformation of the Soviet Union, 1913–1945*, priređivač R. W. Davies, Mark Harrison, S. G. Wheatcroft, (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), 8–9.

⁴⁹³ Nikola Uzunov, *Savremeni ekonomski sistemi, Ekonomska analiza savremenog sveta*, (Beograd: Ekonomika, 1988), 238–239.

⁴⁹⁴ V. I. Lenjin, *Izabrana dela (Oktobar 1920 – Mart 1923)*, XIV/401–403, 439.

⁴⁹⁵ I. T. Berend, *Ekonomska istorija Evrope u XX veku, Ekonomski modeli od laissez-faire do globalizacije*, 165.

капиталистичких односа.⁴⁹⁶ Заговарајући политику индустријског протекционизма, Троцки је у центар своје економске теорије поставио тезу о планској економији, сматрајући да ће једино тим путем СССР успети да сузбије негативне утицаје НЕП-а на изградњу социјалистичког сектора привреде. Изградњи тешке индустрије, према њиховом мишљењу, није смело ништа да стане на пут, јер је од њеног развоја зависила будућност земље. Планска економија, као једна од полазних основа индустријализације, била би средство помоћу кога би се остварила ова замисао. То је значило коначан прекид с дотадашњим економским курсом и уступање свих ингеренција на пољу економије Госплану, централном планском телу, које је крајем 1921. године основано с идејом да координише и каналише развој целокупне привреде.⁴⁹⁷

Економска платформа леве опозиције базирала се на теорији о “првобитној социјалистичкој акумулацији”, коју је у својим теоријским списима разрадио први економиста Леве опозиције, Јевгеније Преображенски.⁴⁹⁸ Он је, полазећи од Марксове анализе првобитне акумулације капитала на Западу, поставио питање где наћи ресурсе за нове инвестиције. Капитализам је, према Марксу, остварио акумулацију експлоатацијом како колонијалних ресурса, тако и преткапиталистичких облика производње.⁴⁹⁹ Полазећи од те премисе, Преображенски је закључио да је СССР онемогућен да употреби експлоатацију колонијалних ресурса јер Руска Империја није била колонијална сила. Но, пошто је држава Совјета била заснована на темељима антиколонијализма, антиимперијализма и равноправности међу нацијама, она је својом суштином негирала тај капиталистички метод акумулације. Међутим, преткапиталистички и капиталистички облици производње које је НЕП “избацио на површину” били су економска основица која се могла употребити за акумулацију материјалних средстава у руке социјалистичке државе.⁵⁰⁰

Освајањем власти од стране бољшевика и национализацијом крупне индустрије створен је, по мишљењу Преображенског, предуслов за почетак “првобитне социјалистичке акумулације”. Преображенски је сматрао да је држава овим чином у својим рукама концентрисала минимум средстава за организацију социјалистичког начина управљања индустријом. Подруштвљењем средстава за производњу закон првобитне социјалистичке акумулације могао је, према схватању Преображенског, да започне свој први стадијум развоја и на том путу су му морали бити подређени сви основни економски процеси на подручју државног сектора привреде.⁵⁰¹

У даљој разради својих поставки Преображенски је навео механизме и методе које је СССР требало да употреби применом закона првобитне социјалистичке акумулације, с циљем да се за потребе државног инвестиционог фонда исцрпи максимум средстава. Тако добијена средства улагала би се у даљу индустријализацију земље, а да би се дошло до тих средстава, он је назначио основне принципе деловања државе на економске процесе.

Према тим принципима, фискална политика државе морала би да буде вођена ефикасно и у правцу свеобухватног опорезивања капиталистичког профита и богатих сељака (“кулака”) по вишим пореским стопама. Преображенски је под категорију државних прихода од пореза подвео и емисију папирног новца према којој би држава монетарном политиком централне банке контролисала кретање курса рубље и повременим обарањем њене вредности инфлаторном политиком долазила до неопходних средстава на рачун прихода “ситнобуржоаских и капиталистичких елемената”, али би истовремено вршила акумулацију и реалним падом

⁴⁹⁶ Boris Brutzkus, *Economic Planning in Soviet Russia*, (London and New York: Routledge, 2000), 112–113; Richard B. Day, *Leon Trotsky and the politics of economic isolation*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1973), 81–82.

⁴⁹⁷ R. W. Davies, *Soviet economic development from Lenin to Khrushchev*, 33–35; R. B. Day, *nav. delo*, 71–74.

⁴⁹⁸ Dragutin V. Marsenić, *Odnosi akumulacije i potrošnje u jugoslovenskoj privredi*, (Beograd: Naučna knjiga, 1969), 5.

⁴⁹⁹ О првобитној капиталистичкој акумулацији види (Karl Marks, *Kapital*, I–III, (Beograd: Prosveta, 1978), I/630–673).

⁵⁰⁰ Ђ. Boffa, *nav. delo*, I/197.

⁵⁰¹ Evgenij A. Preobraženski, *Nova ekonomika, Pokušaj teorijske analize sovjetske privrede*, I–II, (Zagreb: Cekade, 1983), I/44–50.

вредности плата радника и чиновника у државној служби.⁵⁰² Друга снажна полука социјалистичке акумулације, а која је у тесној вези с претходном фискалном политиком државе, био је монопол државног банкарског система, који је требало искористити за експлоатацију приватног сектора.⁵⁰³

Питању унутрашње и спољне трговине Преображенски је приступио анализирајући неколико аспеката. У погледу унутрашње трговине издвојио је три облика размене: 1. размену унутар сектора државне привреде; 2. размену унутар сектора приватне привреде; 3. размену између државног и приватног сектора. У сва три случаја, држава је морала да организује размену из које би једино она извукла добит.⁵⁰⁴ Спољној трговини Преображенски је приступио разрадивши тезу Л. Троцког о систему “социјалистичког протекционизма”. Ово питање било је “питање свих питања” и ставка од највишег значаја за опстанак СССР-а. Издвајање овог питања на посебно место економске политике произишло је из проматрања искустава развијених индустријских земаља Запада, које су током 19. века извршиле индустријализацију заштитом сопственог тржишта кроз политику царинског протекционизма. Имајући то у виду, Преображенски се залагао за строги монопол државе у домену спољне трговине као најважнијег инструмента развоја целокупне совјетске привреде.⁵⁰⁵ Стога је извоз, према његовом схватању, морао да обезбеди спољнотрговински суфицит у размени с иностранством, док је увоз с друге стране, требало да буде подвргнут високим царинским тарифама, али и рестриктивним државним мерама које би спречавале да страна конкуренција политиком дампинга угуши домаћу производњу.⁵⁰⁶

Фундаментално питање које је Преображенски поставио у својим разматрањима односило се на питање могућности еквивалентне размене између социјалистичког и несоцијалистичког сектора привреде. Полазећи од бољшевичког тумачења историје, према коме је пролетерска државна привреда настала на основама монополистичког капитализма, Преображенски је извучао “корисне” методе које су картели и трустови користили за експлоатацију ситне производње. Предност коју је према Преображенском СССР као пролетерска држава имао у односу на капиталистичке државе била је та, што би уместо великог броја трустова целокупна крупна индустрија земље била организована у један једини труст, а то би Совјетској држави отворило могућност да монополистички диктира цене. Коришћењем ове предности требало је остварити нееквивалентну размену свесно стварајући маказе цена између производа државног и приватног сектора привреде. Како би боље концентрисала у својим рукама тако акумулиране ресурсе, држава је морала деловати као “јединствени организам”, то јесте уз максимално планирање.⁵⁰⁷

Ј. Преображенски је ове методе уобличио средином двадесетих година 20. века и потом их 1926. године објавио у својој економској студији “Нова економика”. Ова његова теорија била је критички усмерена према НЕП-у, који је обнављајући делимично слободу тржишне утакмице, обновио и деловање „закона вредности“. Због оскудице капитала која је владала у СССР-у, осећао се недостатак средстава за инвестициони фонд државне индустрије, а без додатних средстава није било могуће улагати у експанзију крупне индустрије.⁵⁰⁸ После Лењинове смрти су се с левог крила Партије све више чули гласови против НЕП-а, да би већ 1925. године почели да се називу нови

---

⁵⁰² Isto, 50–52.

⁵⁰³ Isto, 55–56.

⁵⁰⁴ Isto, 56–59.

⁵⁰⁵ СССР је имао многе предности захваљујући великим природним богатствима, од којих је на нека имао монопол на светском тржишту, а пример је платина (Isto, 60).

⁵⁰⁶ Isto, 59–62.

⁵⁰⁷ Isto, 63–65; Ђ. Voffa, *nav. delo*, I/197.; Механизам помоћу кога је крупни капитал експлоатисао ситне произвођаче била је политика цена услед монопола на унутрашњем тржишту, до кога долази концентрацијом капитала који је у друштвено-економском смислу био изражен кроз картеле, трустове, концерне, олигополе итд... (Е. А. Преображенски, *nav. delo*, I/63–65).

⁵⁰⁸ Isto, 81–87.

тонови партијске политике. Прекретница је био XIV конгрес на коме је одлучено да се крене путем индустријализације.⁵⁰⁹

У наредним годинама међу болшевичким вођама повеле су се велике расправе око стратегије индустријализације. На том фронту гледишта су сучељавали лева и десна опозиција, Троцки и Преображенски с једне и Бухарин и Сокољников с друге стране, док се вођа центра, Стаљин, држао по страни опрезно наступајући на пољу економије. Група око Бухарина наглашавала је значај тржишних односа у кретању ка социјализму. На левици, Троцки и његови истомишљеници су бранили тезу о перманентној револуцији, сматрајући да се социјализам у СССР-у може градити, али не и изградити све док пролетерска револуција не победи у најразвијенијим земљама. Троцки је истицао да ће социјалистички сектор привреде једино преживети ако Партија чвршће подржи планирање, изградњу индустрије и поведе одлучну борбу против капиталиста и богатих сељака, иако притом није порицао да тржишну економију треба очувати.⁵¹⁰ Ипак, економија је била само један сегмент политичке борбе међу совјетским руководством.⁵¹¹

Док се опозиција трошила у међусобним борбама на овом пољу, Стаљин је низао победе на готово свим осталим пољима која су тада окупирали партијски живот. Резултати те борбе сведени су на XV конгресу (децембар 1927. године), када је донета одлука о искључењу свих опозиционара. Лева опозиција била је сломљена, а вође потиснуте на маргину политичког живота. Уследио је обрачун с десном опозицијом у који је Стаљин ушао с новом паролем, програмом убрзане индустријализације и колективизације.⁵¹² За совјетску историју 1927. година била је на одређени начин вододелница. Лета те године жетва је подбацила, а криза житарица која се с јесени почела уочавати, пробудила је сумње у даљу оправданост спровођења политике НЕП-а на селу. Петнаести конгрес Партије решио је дилеме и донео одлуку о почетку колективизације. Продубљивање кризе житарица, која је обележила и наредну неродну годину, отворило је и друга питања. Нагли пад привредне активности у приватном сектору паралисао је редовно снабдевање грађана робом, редови пред вратима продавница расли су из дана у дан, држава је одбијала да одобри пословне кредите приватним предузетницима, порези су повећани, и у таквој атмосфери напетости која је расла с репресијом државног апарата који је водио “одлучну офанзиву” против кулака и непмана, дошло је до укидања НЕП-а.⁵¹³

У борбама које су се одвијале под крај 1928. године између Стаљинове струје и десне опозиције, рођен је совјетски Први петогодишњи план. Још од 1925. године у Државној планској

⁵⁰⁹ Ђ. Boffa, *n. d.*, I/199.

⁵¹⁰ *The economic transformation of the Soviet Union, 1913–1945*, 14; R. W. Davies, *Soviet economic development from Lenin to Khrushchev*, 34; Лева опозиција је сматрала да до ресурса треба доћи без примене репресивних мера, путем политике пореза и цена (Isto).

⁵¹¹ Важно питање односило се на положај Совјетског Савеза према капиталистичком свету. Крајем 1924. године по том питању, генерални секретар Партије Јосиф Стаљин, изнео је теорију о могућности изградње “социјализма у једној земљи”. Ова Стаљинова теорије била је уперена против Троцког и његове теорије о “перманентној револуцији”, а то се одвијало у склопу борбе за Лењиново наслеђе. Стаљин је оптужио Троцког да “нема поверења у снаге и способности наше револуције”, већ да “тражи снаге” искључиво у светској револуцији и тиме осуђује руску револуцију на “труљење и пропаст”. Но, Троцки и опозиција су у одговору на ове полемичке оптужбе одговорили да они нису против “изградње социјализма” у ишчекивању светске револуције, али су сматрали да се аутентично социјалистичко друштво може изградити једино у међународном, а не у националном оквиру. У суштини, корен Стаљинове изолационистичке политике произлазио је из међународног положаја у коме се тада налазио СССР, док је Троцки заговарао идеју “интеграционизма”, сматрајући да СССР у економској сарадњи с развијеним капиталистичким земљама може да извуче корист за бржу индустријализацију (Ђ. Boffa, *n. d.*, I/222–224.; R. W. Day, *n. d.*, 128–130).

⁵¹² Ђ. Boffa, *n. d.*, I/242–253.

⁵¹³ Isto, 247–248, 276–277; Арч Гетти, *Практика сталинизма, Большевики, бояре и неумирајућа традиција*, (Москва: РОССПЭН, 2016), 164–175.

комисији јасно су се уочавале две конфронтране струје мишљења. На једној страни налазила се тзв. генетичка, а на другој телеолошка школа. Првој школи припадали су углавном економисти који нису били чланови Партије (Л. Троцки и Ј. Преображенски подржавали су ову школу мишљења), док су у другу групу спадали економисти који су били чланови Партије или су били блиски ставу службене линије Партије (Стаљин је био привржен овој струји). “Генетичари” су сматрали да се плански прорачуни морају заснивати на “објективним тенденцијама” својственим економској ситуацији. “Телеолози” су насупрот њима тврдили да је одлучујући фактор у планирању циљ који се постави и да економска ситуација треба да се трансформише заједно с политичким тенденцијама. То је значило да су директиве, а не предвиђања биле основе плана. План тиме није више био искључиво економска активност, већ и политичко питање *par excellence*. Ова школа настојала је да одбаци законе тржишта и тврдила је да се то може учинити политичком акцијом. Поставке телеолошке школе мишљења преовладале су при изради Првог петогодишњег плана захваљујући Стаљиновој подршци, али и озбиљној економској кризи која је потресала СССР током целе 1928. године. Међутим, то не значи да и методе генетичке школе мишљења нису биле узидане у Први петогодишњи план, премда су током Стаљинове епохе играле мање важну улогу.⁵¹⁴

Одлуком XVI партијске конференције (април 1929. године) усвојена је максимална верзија петогодишњег плана. План је постављао изразито високе циљеве развоја земље, а тако превелике амбиције Стаљин је бранио мишљењем да “нема тврђаве коју бољшевици не могу освојити”. Све је било подређено “убрзаном темпу” индустријализације. Уследила је експропријација приватног капитала у виду национализације, као последица “великог прелома” у совјетској економији. Уз подржављење приватних предузећа, трговине и одузимања концесија странцима почела је и колективизација сељачких имања. Држава је у својим рукама концентрисала све ресурсе земље, а то се одвијало помоћу масовне мобилизације свих партијских организација у земљи.⁵¹⁵ Администрирањем “одозго” путем директива Стаљин је уз помоћ својих сарадника почео да командује целокупном економијом, а одлуке донете на седницама Политбироа ЦК СКП (б)-а, обавезивале су све чланове Партије на бригу о испуњењу задатака зацртаних планом.⁵¹⁶ У тако централизованом економској шеми, поред Државне планске комисије задужене за економске аспекте плана, основане су државне институције које су имале командно-контролну улогу.⁵¹⁷ Прва у рангу институција тог типа била је Државна контролна комисија, која је била задужена да надзире и помаже рад органа државне управе и предузећа подређених одређеном комесаријату, као и да води рачуна о уредној наплати пореза. У склопу комесаријата или министарстава, којих је током времена било све више, постојале су главне управе (“главке”) као оперативни органи који су руководили предузећима из одређене привредне гране и бринули о испуњењу оперативних кварталних и годишњих планова производње.⁵¹⁸ Улога ових органа била је велика, јер су циљеви перспективног петогодишњег плана често били мењани *ad hoc* у складу с одлукама Политбироа. Стога је оперативно планирање у првом периоду имало улогу да политичке одлуке преточи у

---

⁵¹⁴ E. H. Carr, *n. d.*, 111; Подела на “генетичаре” и “телеологе” била је блиско повезана с цепањем руске социјалдемократије на бољшевичку и мењшевичку фракцију. Основа сукоба око стратегије изградње социјализма била је узрок подела и потом у централној планској комисији, када је то питање још једном отворено. Тада је један од главних представника генетичке школе био бивши мењшевик В. Г. Громан, док је главни заступник телеолошке школе у Госплану био Стаљинов блиски сарадник С. Г. Струмлини (*The Stalin Era*, приређивач Philip Boobbyer, (London and New York: Routledge, 2000), 48).

⁵¹⁵ Alec Nove, *Stalinism and After, The Road to Gorbachev*, (London and New York: Routledge, 1989), 28–29; *Историја Русије*, приређивачи Димитрије Оболенски и Роберт Оти, (Београд: Клио, 2003), 374–383.

⁵¹⁶ Джералд М. Истер, *Советское государственное строительство, Система личных связей и самоидентификация элиты России*, (Москва: РОССПЭН, 2010), 192–207.

⁵¹⁷ Paul R. Gregory, *The political economy of Stalinism, Evidence from Soviet Secret Archives*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 49–75.

⁵¹⁸ Đ. Boffa, *n. d.*, 1/402.

краткорочне циљеве. Услед комплексности тог посла, а имајући у виду да је држава управљала целокупном привредом, неретко је долазило до грешака у прорачуну приликом израде месечних и кварталних планова. Превелико уплитање Партије у привреду, подстицано амбицијом да се у што краћем времену премаше зацртани циљеви плана, уносило је “хаос” у процес планирања. С Другим петогодишњим планом и искуство у спровођењу плана било је веће, почетне грешке су исправљане, а ситуација у руковођењу привредом била је све стабилнија.⁵¹⁹

Једна од главних особености привредног система стаљинских пјатилетки у првом периоду била је фиксирање плата, а заједно с тим и тзв. *уровниловка* или изједначавање у награђивању. Плате радника и чиновника нису више зависиле од продуктивности рада, односно залагања на раду или квалификације и стручности. Партија је мислила да ће на тај начин успети да до краја спроведе идеолошка становишта, јер би се тако избегла “класна диференцијација” и тиме смањиле социјалне разлике међу становништвом. Међутим, таква политика се убрзо показала контрапродуктивном, зато што је интерес за веће залагање на раду код радника почео да опада. Како би се избегли нежељени ефекти те првобитне парадигме донета је одлука да се она напусти. Нова формула, која је усвојена с циљем да се подигне интерес код трудбеника, обухватала је две категорије стимулисања – материјално и нематеријално. Материјално стимулисање кроз примену акордног система, према коме су најбољи радници били награђивани за велики допринос на раду у виду материјалних награда, било је једно од најуспешнијих подстицајних метода. Помоћу пропагандног апарата, репресивних мера и система принуде⁵²⁰ Партија је успевала да мобилише становништво за велики подухват изградње, а поред ових опробаних метода, она је подстицала радни елан маса такмичењима између бригада, јавним похвалама и многим другим нематеријалним стимулансима.⁵²¹ Знаменит је пример рудара Алексеја Стаханова који је извео експеримент у Донбасу, када је својом пнеуматском бушилицом успео да у току једног дана ископа 102 тоне угља и да тако четрнаест пута премаше предвиђену норму. Партија је овај пример искористила да постави такмичење у целој земљи, а радници који су се истицали својим резултатима названи су “стахановци”. Стахановски покрет, који је израстао из “социјалистичког такмичења”, створио је образац “новог совјетског човека”, друштвено пожељног типа који је требало да савлада силе природе и поведе друштво путем социјализма.⁵²²

Други проблеми везани за подстицање залагања на раду односили су се на производне јединице. Предузећа су губитком самоиницијативе у процесу производње, услед строго централизованог планирања, постајала незаинтересована за резултате привређивања. То је доводило у појединим предузећима до губитака који нису били предвиђени планом и зато је била потенцирана примена принципа привредног рачуна. Према овом принципу предузећа су била дужна да послују економично, то јест да сама покривају своје трошкове и да остварују добит. У пракси је принцип привредног рачуна занемарен, јер су предузећа била дужна да испуњавају планове према постављеним натуралним, а не вредносним показатељима, и то је доводило до занемаривања производних трошкова. Такође, предузећа су била у обавези да “продају” своје производе према фиксираним ценама, што је искључивало бригу о приходима. Методе планирања и руковођења привредом установљене тридесетих година нису се битније мењале током Стаљинове епохе.⁵²³

Почетком тридесетих година популарност социјалистичких и комунистичких партија у

⁵¹⁹ R. W. Davies, „Economic and social policy in the USSR, 1917—41”, in: *The Cambridge economic history of Europe, The industrial economies: the development of economic and social policies*, edited by Peter Mathias and Sidney Pollard, Volume VIII, (Cambridge: Cambridge University Press, 1989), 984–1047.

⁵²⁰ *История сталинизма: Принудительный труд в СССР. Экономика, политика, память: материалы конференции. Москва 28–29 октября 2011 г.*, приређивач Л. Бородкин, (Москва: РОССПЭН, 2013).

⁵²¹ N. Uzunov, *n. d.*, 241–242.

⁵²² *The Stalin Era*, 55.

⁵²³ N. Uzunov, *n. d.*, 242.

капиталистичким државама Европе била је у порасту. Економска депресија подстакла је многе економисте на Западу да се упусте у анализу капиталистичког и совјетског економског система. Барбара Вутон је једна од првих која је започела истраживања совјетске економије 1934. године. Она је, упоређујући карактеристике планске и “непланских” економија, закључила да је услов за успешно економско планирање “знање и способност да се то знање користи”. То је према њеном мишљењу захтевало оснивање главне планске комисије способне да изради планове и да потом надгледа њихово извршење. Наредне године, Еван Дурбин је у свом есеју “Значај планирања” нагласио да би скоро исправно било рећи да “смо сви ми сада планери”, мислећи на незапосленост и сиромаштво против којих се Британија безуспешно борила тридесетих година. Лабуристичка партија, чији је Дурбин био члан, била је спремна да прихвати одређена совјетска искуства, а Дурбин је на таласу тих опште левих тенденција међу лабуристима истакао значај неких модела, као што су централизовани монетарни систем и институције планске привреде, мада се противио Стаљиновим диктаторским методама. У ситуацији колапса *laissez-faire* модела, који је за собом оставио највећу економску кризу у дотадашњој историји света, број присталица планирања као алтернативног модела био је у сталном порасту. О клими која је владала у време Велике депресије на Западу у погледу совјетског економског експеримента и очекивањима која су расла с успесима петогодишњих планова, можда најбоље сведоче речи Сиднија и Беатрисе Веб о “новој цивилизацији” која ће се проширити целим светом. Независно од ових очекивања, владе капиталистичких земаља су у настојању да спасу пређашњи поредак предузимале неке од мера планирања.⁵²⁴

Велика економска криза, а уједно дотада највећа криза хиперпродукције, која се из САД тридесетих година прелила у све капиталистичке земље света⁵²⁵ потврдила је Лењинове хипотезе, јер од тог времена корпорације, угледајући се делимично на совјетски пример, уводе менаџерске секторе за испитивање тржишта и планирање производње.⁵²⁶ Њу Дил је садржао бројне елементе строже државне правне регулације и општедржавног планирања, на првом месту крупних инфраструктурних пројеката. Рузвелтова администрација је политиком јавних радова смањила у америчкој историји до тада незабележену незапосленост кренувши у изградњу пројеката од јавног значаја, као што је оснивање државне корпорације Tennessee Valley Authority задужене за развој привреде у долини реке Тенеси.⁵²⁷ Исту формулу изласка из кризе усвојили су и нацисти, када је А. Хитлер 1933. године увео “Четворогодишњи план”, док се на политичкој сцени Велике Британије тих година све чешће могла чути реч “планирање”.⁵²⁸ Шведска је с доласком Социјалдемократске радничке партије на власт, 1932. године, национализовала одређене гране индустрије и повећала степен државне интервенције у економији кроз повећање социјалних давања и формирање инвестиционих фондова.⁵²⁹ Југословенско искуство пре Другог светског рата везано је за привредне и инфраструктурне пројекте владе М. Стојадиновића.⁵³⁰ Једном речју, методе совјетске економије постале су тридесетих година не само мода времена, већ и стварна

⁵²⁴ Т. Bottomore, *nav. delo*, 36–38.

⁵²⁵ R. Stojanović, *Na putu ka visoko industrijalizovanom socijalizmu*, (Beograd: Savremena administracija, 1987, 4.

⁵²⁶ Н. В. Parks, *Istorija Sjedinjenih Američkih Država*, (Beograd: Rad, 1985), 629–637; Т. Bottomore, *n. d.*, 38–39; Лењин је, осврћући се на Ф. Енгелсову *Критику науцта Ерфуртског програма*, коментарисао политику концентрације капитала која се одвијала крајем 19. века у развијеним капиталистичким државама света. Монополистички капитализам, како је Лењин назвао исход концентрације капитала, створио је сложеније форме капиталистичких односа које су се огледале у настанку картела и трустова. Посматрајући њихов начин функционисања, закључио је да код њих не постоји унапред израчунати обим производње како на националном, тако и на међународном плану, али није искључио могућност да ће на идућем стадијуму развоја трустови увести планску регулативу (V. I. Lenjin, *Država i revolucija i drugi politički spisi*, (Sarajevo: Svjetlost, 1973, 59).

⁵²⁷ N. Uzunov, *n. d.*, 117–118.

⁵²⁸ E. Hobsbaum, *Doba ekstrema*, 77–78.

⁵²⁹ Т. Bottomore, *n. d.*, 38.

⁵³⁰ S. Đurović, *nav. delo*, 93–344.

потреба капиталистичког дела света да прихвати одређена решења која је нудила совјетска економска пракса.⁵³¹

Југословенски комунисти и планска привреда

Југословенски комунисти су у идеолошком заносу истицали да је Југославија прва држава после СССР-а која је остварила све услове за прелазак на планску привреду.⁵³² Угледање на совјетска искуства услед недостатка сопствених била су стални пратилац дискусија унатар Партије. Међутим, и поред тежње да се што више совјетских решења уведе у привреду, постојала је свест да су особености историјског развоја и околности у којима се налазио СССР биле дијаметрално другачије, па се, сходно томе, проблематици планирања приступило анализом реалних могућности којима је Југославија располагала. Кренуло се од проматрања општих предуслова развоја из којих су постепено дефинисане главне смернице.⁵³³ Ти предуслови привредног планирања, из визуре југословенских комуниста, створени су коренитим променама друштвене и привредне структуре после освајања власти. Први услов за прелазак на планирање створен је преузимањем власти од стране КПЈ-а, чиме су осигуране командне позиције у економији и створена могућност да се усмери изградња привреде у правцу који одговара потребама целокупне државе и друштва. Стога, државни привредни план постао је основни елемент руковођења привредом. Други основни услов за планирање створен је променом у друштвеној и економској структури земље. Већина најважнијих сектора привреде прешла је у државну својину, а од посебне важности били су тешка индустрија, црна и обојена металургија, рударство, шуме, саобраћај, крупно банкарство и велетрговина. Државни сектор привреде постао је темељ економског развоја земље и базични елементи планирања и планског руковођења били су тиме осигурани.⁵³⁴

Под планском привредом југословенски комунисти су подразумевали један целовит план повезане и хармонизоване свепривредне делатности. Уопште, то је био привредни систем који је у свом склопу садржао пројекат, разраду и спровођење једног доследног плана производње, као и плана развоја привреде у тоталитету. Планска привреда требало је да обезбеди потпуни плански рад и развој, искључење „стихијанства“ и свих либерално-капиталистичких утицаја својствених непредвидивим механизмима тржишта. Таква привреда, према схватању комуниста, полази од спознања опште повезаности и условљености појава у друштву, која не решава „проблеме на парче“, већ их решава целински усмеравајући све делатности спроводећи „поједине мере и захтеве онако како логично произилазе једни из других“. Стога, одвијање плана морало се „нужно кретати како је унапред одређено, без хаоса, без неизвесности и што је најважније без криза.“ Јер, према схватању комуниста, управо је планска привреда била то оружје које је требало да ликвидира „катастрофалне“ кризе које је капитализам „неминовно“ продуковао. Социјалистичка држава је коришћењем механизма планирања била у позицији да оствари потпуни преглед свих могућности привреде и у „својим рукама“ имала тоталну власт да ту производњу плански и хармонично развија кроз обухват једним јединственим планом свих сегмената продукције.⁵³⁵

⁵³¹ Е. Hobsbaum, *Doba ekstrema*, 78.

⁵³² ИАБ, ЛБНБП, 2157–11, *Упоредни преглед нашег Петогодишњег плана са совјетским пјатилеткама и чехословачким двогодишњим привредним планом (1947–1948) (17.6.1947. године)*.

⁵³³ АЈ, КПЦКСКЈ, 507/XI–1/21, *Могућност и задаци планирања у привреди Југославије (1946. година)*.

⁵³⁴ *О петогодишњем плану (чланци и предавања)*, Београд 1947, 28; Dušan Bilandžić, *Kratak pregled razvitka društveno-ekonomskih odnosa u SFRJ 1945–1965*, (Београд: Centar za ideološko-političko obrazovanje Radničkog univerziteta "Đuro Salaj", 1965), 3–9.

⁵³⁵ АЈ, Министарство електропривреде Владе ФНРЈ (МЕВФНРЈ), 11–5–19, *Планска привреда и планирање у индустрији*.

Институције командно-планске привреде у ФНРЈ: “Борба” за институционализацију

Почеци изградње институција командно-планске привреде у Југославији јављају се у време када је, у последњим месецима Другог светског рата, обновљена југословенска држава улагала огромне напоре да рат успешно приведе крају. КПЈ је по ослобођењу Србије и Београда кренуо у организацију свих сегмената власти, а велика пажња се придавала оснивању привредних институција. Совјетски узор су за југословенске комунисте били основна смерница у ком правцу треба развијати државу и друштво.⁵³⁶ Политбиро ЦК КПЈ-а је у својим пројекцијама развоја земље на прво место поставио фазу обнове, која је замишљена као основни предуслов прелаза на административно-централистичко руковођење привредом и друштвом.⁵³⁷ Према је у последњим месецима рата једно од приоритетних питања за Партију било осмишљавање плана и метода обнове земље, већ крајем јануара 1945. године израђен је први нацрт Савезне планске комисије по узору на Госплан у СССР-у, чиме је практично наговештен привредни модел који је требало имплементирати у Југославији.⁵³⁸

У предлогу првог нацрта Централне планске комисије, који је секретар Комисије за привредну обнову Бојан Куглер поднео председнику Привредног савета, израђена је основна организациона структура и нацрт закона који је требало да легализује ту институцију. Према предложеном нацрту Б. Куглера, Савезна планска комисија (у даљем тексту: СПК) би имала председника уз кога би стајали Веће, три помоћника, секретаријат, група за контролу и двадесет одељења која би се према потреби делила на већи или мањи број одељака. Поред тога, у Комисију би улазиле до тада самосталне институције као што су Државни статистички уред, Државни ревизорски уред, Државни уред за патенте, који се до тада налазио у оквиру Повереништва за индустрију, Одбор за стандардизацију и Економски институт, који је тек требало основати с циљем да се што боље из стручног угла сагледају привредна кретања. Број запослених у Савезној планској комисији без осталих уреда (канцеларија) бројао би око двеста људи, од чега би сто десет запослених били стручна лица, а остатак би било полустручно и помоћно особље. Овај број кадрова у саставу Планске комисије предвиђен је као минимум који је ово централно планско тело требало да има у свом саставу. Б. Куглер је сматрао да је то предуслов који је требало испунити како би се ово тело најкасније током 1946. године оспособило и како би на време израдило привредни план за 1947. годину. Куглер је истакао да приликом одабира кадрова не треба поновити грешке које су почињене у погледу попуњавања Комисије за привредну обнову земље, где је секретару било препуштено да одлучује о кадровским питањима, јер су том приликом поједине установе одбиле да уступе своје најбоље кадрове. Сматрао је да Партија интервенцијом “одзго” мора да реши то питање. Према његовом мишљењу, у овом централном привредном органу требало је да раде најспособнији кадрови.⁵³⁹

Недостатак стручних кадрова потребних за оснивање Планске комисије решавао би се постепеним попуњавањем током времена. “Стручност, способност и преданост послу” били су квалитети који нису смели бити доведени у питање, јер према ингеренцијама које је ово највише привредно тело требало да има у будућем строго централизованом поретку, и најмања грешка читавала би се до “дна”. За начелнике појединих одељења испред стручности наглашена је потреба за политички подобним људима који би се више истицали организационим способностима. Овај став је произилазио из неповерења Партије према стручним кадровима старог режима, за које се сматрало да не уносе довољно “револуционарног елана” у испуњавање

⁵³⁶ АЈ, КПЦКСКЈ, 507/XI–1/21, *Могућности и задаци планирања у привреди Југославије (1946. година)*.

⁵³⁷ В. Petranović i S. Dautović, *Jugoslavija, velike sile I balkanske zemlje 1945–1948*, 29–37.

⁵³⁸ А. Ракоњац, „Почеци привредног планирања у Југославији 1946. године – идеје, организација и институционализација“, *Токови историје*, 2/2016, 155–156.

⁵³⁹ АЈ, СПК, 41–1–1, *Предлог нацрта Планске комисије (23. 1. 1945. године)*.

задатака брзог друштвеног преображаја. Стога је њих требало постављати на места референата и шефова одсека, а њихово веће залагање на раду подстицати материјалним стимулансима. У складу с директивом Партије, оснивање Савезне планске комисије планирано је да се изврши до краја августа 1945. године, јер је требало израдити привредни план за наредну 1946. годину.⁵⁴⁰

Поред Савезне планске комисије, у субординацији према овом централном привредном телу требало је да стоје републичке планске комисије и окружне планске комисије при народним одборима. Предвиђено је да републичке планске комисије буду организоване највећим делом према “шеми” Савезне планске комисије, с тим што би поједина одељења била спојена у једно, док би нека била потпуно изостављена. Републичке планске комисије бројале би од двадесет до четрдесет чланова у зависности од привредних потреба и величине републике. При окружним народним одборима постојале би посебне планске комисије од неколико чланова или референата у зависности од привредне структуре округа. Код средњих народних одбора комисије нису биле предвиђене, већ би за план био задужен један члан одбора коме би уз бок стајала комисија састављена од стручњака или јавних радника, који би поред улоге да учествују у “планирању” вршили и друге дужности. Ови органи сачињавали би једну монолитну хијерархијску структуру, како по вертикали тако и по хоризонтални. Паралелно, сви органи по привредним ресорима, односно установама и министарствима која би била обухваћена планом, имали би своје планско одељење. Планско одељење требало је да имају и нижи органи, главне управе и предузећа. На крају, Куглер је истакао да је за овај пројекат неопходно у што краћем року обезбедити велики број радника, што је у том тренутку представљало озбиљну потешкоћу, јер је недостајало стручних кадрова. Кадровски пропусти приликом успостављања органа за планирање, према Куглеровом мишљењу, надокнадили би се “учењем у ходу” кроз праксу, путем стручне литературе и курсева.⁵⁴¹

Почетни ентузијазам и полет из дана када је власт у земљи била *de facto* у рукама КПЈ-а и када су се у револуционарном заносу идеје прокламоване у рату чиниле брзо оствариве, сударом с тешком стварношћу првих послератних дана њихово спровођење у дело било је пролонгирано. Задаци обнове коју су наметала ратна разарања у први план избацили су питање санирања последица које је четворогодишњи сукоб оставио за собом.⁵⁴² Тако је и почетак потпуног спровођења командно-планског привредног модела одложен. Међутим, и упркос реалним потешкоћама, планирање је остало најближа перспектива развита привреде. У међувремену, Комисија за привредну обнову земље, и поред тога што је требало да изврши методолошку припрему за прелаз на планирање, постала је и својеврсна “школа планирања” у којој су се стицала прва искуства. Комисија се током свог рада бавила проучавањем привредних и финансијских могућности земље и израђивала је појединачне планове обнове, чиме се долазило до неопходног искуства за прелаз на опште планирање. Основна делатност Комисије, која је сачињавала срж њене активности током њеног постојања, била је планска расподела кредита из Фонда за обнову земље. На том пољу ова институција имала је задатак да путем претходног проучавања, затим планске расподеле кредита отпочне с извесним планирањем у тадашњим условима. Уместо тога, Комисија је често састављала планове кредитирања без довољне анализе, распоређујући средства из Фонда за обнову земље без издвајања пројеката од општег државног значаја. С друге стране, централизовала је издавање кредита у тој мери да је председник Комисије морао да прегледа, одобри и потпише сваки, па и најмањи пројекат. То је довело до “бирокупатства” поступка кредитирања, а Комисија је таквим начином рада попримила одлике банке јер, како је првобитно било предвиђено, није се ограничила искључиво на планску расподелу кредита, већ је вршила и посао Хипотекарне банке. Овом еволуцијом Комисије изгубљена је метода евиденције, а главни разлог који је довео до тога налазио се у чињеници да ниједном другом органу није препуштено

⁵⁴⁰ Исто, 2.

⁵⁴¹ Исто, 2.

⁵⁴² А. Ракоњач, „Обнова југословенске индустрије 1944-1947.: идеје, планови, пракса“, *Историја 20. века*, 2/2018, 87–90.

организовање контроле утрошка кредита. Недовољна ефикасност огледала се и у примеру који је изнео А. Хебранг сагледавајући дотадашња искуства. Он је навео да је Комисија за обнову земље радила два месеца само на формулару-упитнику за кориснике кредита, што је по његовом мишљењу био “претерано” дуг рок, а да притом за време свог рада није успела да изради разрађен систем евиденције.⁵⁴³

Комисија за обнову земље у периоду рада од марта 1945. до јуна 1946. године није испунила задатке које јој је наменила КПЈ, јер није извршила потребне методолошке припреме за прелаз на опште планирање. Израда студија кроз метод оријентационе анализе, којима је у југословенским условима требало доћи до основних елемената за план, није у предвиђеном року дала резултате. Образовање Економског института као стручног тела које је предвиђено да буде један од носилаца израде студија о целокупној привреди, услед недовољног броја стручних лица, такође није извршено.⁵⁴⁴ Да је процес обнове економије почетком 1946. године текао спорије од очекивања врха КПЈ-а сведочи Титово незадовољство по питању темпа обнове. Изричито кривац за такву ситуацију, по његовом мишљењу, била је недовољно добра привредна политика, а он је том приликом истакао да у том правцу треба направити крупнији преокрет.⁵⁴⁵

Ово питање детаљније је расправљано на седницама Политбироа током априла, када је дошло до критике А. Хебранга по питању дотадашњих економских резултата. Криза односа у врху Партије настала је због Хебранговог писма Едварду Кардељу у коме је Хебранг изразио сумњу у Титово поверење према његовом методу руковођења привредом. Кривица у руковођењу читавала се не у крајњем циљу, односно потпуном усвајању командно-планског привредног модела по узору на СССР, већ у недостатку конзистентне политике у прелазном периоду. Милован Ђилас је у свом говору нагласио да у ЦК постоје две линије по питању економске политике, те да је узрок то што о привредним питањима није довољно расправљано на седницама Политбироа, јер Хебранг и С. Жујовић нису успели да израде елаборате на време. У заштиту Хебранга стао је С. Жујовић оправдавајући дотадашње пропусте низом нерешених привредних питања и негирањем тврдњи о постојању две линије. Закључак већине био је, с чиме су се на крају сложили и министри индустрије и финансија, да је у претходном периоду било “лутања” јер су се примењивале различите методе⁵⁴⁶ и да се убудуће на привредном пољу мора спроводити јединствена економска политика. Исход овог сукоба око концепције развоја било је Хебрангово искључење из Политбироа ЦК КПЈ-а маја 1946. године, потом и уступање места председника Привредног савета и министра индустрије Борису Кидричу, а иницијатор покретања поступка против њега, Е. Кардељ, закључио је да на читавом фронту привреде треба прећи на “неповску” политику.⁵⁴⁷

⁵⁴³ АЈ, СПК, 41–1–1, *Извештај о прегледу Савезне планске комисије*.

⁵⁴⁴ Исто, 2.

⁵⁴⁵ *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ: 11. jun 1945-7. jul 1948*, 140.

⁵⁴⁶ Е. Кардељ је у обраћању на седници најужег партијског руководства рекао да је у периоду после ослобођења, а закључно са седницом Политбироа ЦК од 19. априла 1946. године, било уочљиво неколико међусобно дивергентних метода из дотадашње совјетске праксе, као што су “ратни комунизам”, “државни капитализам” и “административни централизам”. Поред ових метода, Кардељ помиње и примену метода својствених капиталистичким економијама (Исто, 148–149).

⁵⁴⁷ Исто, 148–161; *Југославија–СССР, Сусрети и разговори на највишем нивоу руководилица Југославије и СССР 1946–1964*, приређивачи Л. А. Величанскаја и други, (Београд: Архив Југославије, 2014), I/645; А. Хебранг и С. Жујовић су делили мишљење да не треба журити с преласком на потпуно планирање, већ да прво треба обновити земљу и стабилизovati систем. Хебранг се, подржан од Жујовића, успротивио генералној линији Партије у погледу репресивних мера које су предузете приликом откупа жита. Они су сматрали да ће се тиме нарушити “класни савез” радника и сељака, узимајући у обзир да је југословенску револуцију највећим делом извело сељаштво као популационо најбројнија друштвена класа у Југославији. С друге стране, по питању индустрије, Жујовић се залагао за примену пуног рентабилитета пословања предузећа, јер би се тим путем подстакла предузећа да више производе и на тај начин би се дошло до брже обнове предратног нивоа продукције. Гледано у начелу, Хебранг и Жујовић су као стари чланови Партије из времена пре стаљинистичких чистки, имали мање “догматски” став у погледу економије

Доношењем Устава 31. јанура 1946. године постављени су правни темељи командно-планске привреде, а председници Савезне планске и Савезне контролне комисије су 83. чланом Устава постали чланови Владе, чиме је јасно назначена њихова улога у будућем поретку.⁵⁴⁸ Централизована акумулација и дириговано планирање, базичне формуле система административног руковођења привредом, Уставом су добиле компетенције да преко извршних органа власти “тотално” обухвате све послове друштва.⁵⁴⁹ Уставом успостављен систем имао је општи узор у совјетском систему, јер су највећим делом усвојена совјетска уставна и политичко-правна решења. Установе које су Уставом озакоњене потицале су из народноослободилачког рата и револуције, али су основне концепције и многе институције преузети из совјетског искуства. Те основне концепције су се, пре свега, испољавале у улози државе у друштву, јер су држава и њени органи схваћени као руководећа снага целокупног друштва. Стаљински Устав из 1936. године имао је *de iure* једну битну разлику у односу на југословенски Устав и то пре свега што је Стаљиновим Уставом СКП (б) законски изједначена с државом, што није био случај у Југославији. Иако се у југословенском Уставу КПЈ не помиње, у пракси је КПЈ следила пример СКП (б)-а и то је довело до пресликавања централистичке партијске структуре, која се даље рефлектовала на централистичко устројство целе државе. Опонашање совјетских узора у коначном збиру имало је за последицу бирократизацију и етатизацију целокупне привреде и друштва.⁵⁵⁰

На изради пројекта Закона о Савезној планској комисији, који је почео непосредно после доношења Устава, јавила се потреба да се претходно сагледају дотадашња искуства планирања у СССР-у. С тим у вези, совјетски економски стручњак Иван Евенко (Јевенко), који се налазио на раду у Југославији у својству инструктора, саставио је кратак приказ двадесетпетогодишњег развоја органа за планирање у СССР-у. Кратак Евенков приказ требало је да послужи као пример за састављање устројства Савезне планске комисије. Уз И. Евенка у изради пројекта Закона о Савезној планској комисији активно учешће узео је и Б. Куглер, који је написао први предлог нацрта организације Планске комисије почетком 1945. године. Њих двојица су били главни актери у креирању организационе шеме по којој је требало да буде устројен СПК и остале планске комисије.⁵⁵¹

Организациона шема коју су они израдили била је надградња претходне замисли Б. Куглера. Према новом устројству, апарат Савезне планске комисије био би “хоризонтално” организован у низ посебних одељења, која би била “основне ћелије” испод којих би у хијерархијској “вертикали” стајали одсеци и групе референата. При разрађивању општедржавног плана, апарат би морао бити способан да у државном плану одрази све гране привреде, финансија, културе, просвете и социјалних делатности земље. У почетку, обим захвата планирањем свих области привреде и културе био би мањи, док би подаци или “показатељи” плана у неким деловима били само општи. Међутим, „када се са развојем планирања и јачањем планског апарата буду у економији створили сви предуслови за прелаз на општедржавно планирање“, “показатељи” плана би онда били детаљнији и обухватили би све његове делове. Одељење Савезне планске комисије требало је да одговара ресорном министарству, али због недостатка неопходних руководећих кадрова у почетном стадијуму рада предвиђена је у структури максимална концентрација руководства изражена кроз стварање општих одељења која обухватају сродне гране (транспорт и везе, култура, народно здравље и социјално осигурање). Одељења од веће важности

у односу на млађе партијске руководиоце, који су у Партију ушли када је Стаљин већ чврсто држао полуге власти у међународном радничком покрету. Из њиховог деловања како по питању привреде тако и по осталим политичким питањима, може се већим делом уочити доследност последњим Лењиновим идејама (Б. Кидрич, *О изградњи социјалистичке економије ФНРЈ*, (Београд: Борба, 1948), 29–34).

⁵⁴⁸ „Устав Федеративне Народне Републике Југославије“, *Службени лист ФНРЈ*, 10 /46.

⁵⁴⁹ *Boris Kidrič, Socijalizam i ekonomija*, priređivač Viljem Merhar, (Zagreb: Globus, 1979), 3–16.

⁵⁵⁰ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, III/67–68.

⁵⁵¹ АЈ, СПК, 41–1–1, *Реферат Ивана Евенка о организацији Планске комисије (19.2.1946. године)*.

за народну привреду била би организационо издвојена у засебна одељења (цене, енергетика, индустрија).⁵⁵²

Стварање одељења и одсека при републичким Планским комисијама требало је да буде изведено у сагласности с привредним особеностима поједине републике, како би сабрани подаци при изради плана за сваку републику били правилно анализирани и потоњом разрадом усаглашени с потребама развоја одређене републике. СПК, с друге стране, имао би задатак да руководи радом републичких планских комисија, да издаје директиве за састављање плана и даје методолошка упутства о формама и методама састављања планова. Републичке планске комисије биле би дужне да са своје стране руководе окружним планским комисијама, а окружне среским. Цео систем планских органа морао би се заснивати на јединству организације и методологије планирања.⁵⁵³

Укључивањем у састав апарата Савезне планске комисије органа као што су Државни ревизорски уред, Одбор за стандардизацију и Патентни уред извршила би се консолидација планске управе у свим гранама економског живота, а Комисија би се од самог почетка постојања претворила у економски “штаб” Владе. Структура организације Комисије није била замишљена да буде нееластична, већ би се могла мењати у складу с потребама планирања и променом структуре привреде и управе у земљи.⁵⁵⁴

Оснивање Савезне планске комисије и органа за планирање

Убрзани рад на изради Закона о општедржавном привредном плану и државним органима за планирање интензиван је током априла и маја 1946. године. Ти напори резултирали су доношењем поменутог закона 25. маја 1946. године, а Закон је ступио на снагу првих дана јуна пошто је објављен у Службеном гласнику ФНРЈ. Законом су постављени темељи на којима ће се развијати привредни систем у наредним годинама. Први предуслов “новог правца” овим је утврђен, а потом се приступило разради устројства планских органа.⁵⁵⁵

Закон је предвиђао да у оквиру општедржавног привредног плана постоје два типа плана – перспективни или дугорочни, којим се одређивао правац развоја на дужи временски период, и једногодишњи или текући, доношен на краћи рок. Општедржавни привредни план је обухватао основне привредне планове свих грана државне управе, предузећа и установа које су стајале под непосредном управом савезних органа, а поред тога овим законским решењем је обухватао у главним поставкама привредне планове република, округа, срезова и градова. Перспективни и текући општедржавни привредни планови имали су снагу закона, што је значило да су сви, од државних органа до државних предузећа и задруга, били дужни да се старају о испуњењу одредби плана. Приватна предузећа морала су да спроводе привредне мере које је прописивала држава, а била су подвргнута и строжим мерама контроле.⁵⁵⁶

Ступањем Закона на снагу легализован је, после готово двогодишњих настојања, највиши државни плански орган, СПК. Она је била задужена за припрему и израду свих општеважећих државних планова у земљи. На челу ове институције налазио се председник, који је аутоматски био и члан владе ФНРЈ, а за првог председника постављен је А. Хебранг. Унутрашњим

⁵⁵² Исто.

⁵⁵³ КМЈ, 836/III–1–6/1, *Предлог Закона о оснивању Савезне планске комисије ФНРЈ са организационом структуром и списком радних места у СПК (1945. година)*; АЈ, СПК, 41–1–1, *Реферат Ивана Евенка о организацији Планске комисије (19.2.1946. године)*.

⁵⁵⁴ Исто.

⁵⁵⁵ АЈ, ПСВФНРЈ, 40–37–85, *Закон о општедржавном привредном плану и државним органима за планирање (1946. година)*.

⁵⁵⁶ АЈ, СПК, 41–136–259, *Закон о општедржавном привредном плану и државним органима за планирање, Опште одредбе (1946. година)*; Dušan Čalić, *Metodologija planiranja proizvodnje*, (Beograd: Borba, 1948), 5–7.

устројством, Комисија је била подељена на одељења и одсеке, а на челима ових хоризонтално и вертикално организованих јединица стајали су начелници одељења и њима подређени референти одсека. Број потпредседника и чланова Комисије није био Законом детаљно прецизиран, већ је назначено да оптимални број чланова потребних за несметан рад Комисије не сме бити мањи од двеста, а то питање је у целини требало решавати “у ходу”. Њих је, на предлог председника Комисије, постављала влада ФНРЈ.⁵⁵⁷

У надлежност Савезне планске комисије, поред израде и подношења Савезној влади перспективних и текућих привредних планова, спадало је разматрање нацрта привредних планова република и њихово усклађивање с општедржавним привредним планом. Циљ ове координаторске улоге Комисије био је да се обезбеди сразмеран развој одређених привредних грана, али у целини се сматрало да ће се тиме обезбедити равномеран регионални развој. Целокупна служба планирања у земљи била је под њеном ингеренцијом, а производни програми и плански нацрти које су достављале ниже службе, предузећа и државни органи, разматрани су у Комисији. У њеној надлежности била је провера извршења свих привредних планова и у случају дисбаланса у испуњењу предвиђеног плана предлагала је мере надлежним органима ради њиховог правилног извршавања. Да би се грешке предупредиле основана је статистичка служба при Савезној планској комисији, а њен задатак је био да сабира и обрађује податке потребне како за општу евиденцију, тако и за састављање и проверавање планова. С растом државног сектора привреде повећавала се и комплексност управљања тако сложеним системом, па је стога потреба за научним приступом истраживању економских активности постајала све важнија. Због тога, али и због унапређења техничког знања и уопште целокупне привредне проблематике, предвиђено је оснивање Економског института у склопу Комисије. Последња од надлежности, без које би рад Комисије био незамислив, била је припрема стручних кадрова за послове планирања и статистике.⁵⁵⁸

Централизација руковођења привредом имала је за последицу претварање Савезне планске комисије у сабирни центар свих административних активности везаних за привреду. Привредна министарства и комитети Владе ФНРЈ били су дужни да преко својих органа за планирање прослеђују све податке и нацрте планова за грану управе којом руководе. Уосталом, ова процедурална шема обавезивала је све органе државне управе, ниже планске комисије, државна и приватна предузећа и задруге. Све установе и предузећа која би била обухваћена општедржавним привредним планом била су дужна да имају сопствене органе за планирање. Под Савезном планском комисијом стајале су планске комисије народних република, док су у хијерархијској вертикали под њиховом надлежношћу стајале планске комисије аутономних покрајина, округа, срезова и градова. Планске комисије у најнижој инстанци, градске и среске, биле су у обавези да прослеђују нацрте планова и извештаје вишој инстанци, односно окружној планској комисији, која је пак имала исте обавезе према републичкој планској комисији. Одлуке Савезне планске комисије од општедржавног значаја преношене су супротним редом, овог пута од највише до најнижих инстанци, а њене директиве имале су снагу закона. У случају да се привредне мере и акта Савезне владе и влада народних република косе с одредбама општедржавног плана, СПК и републичке планске комисије су их могле привремено суспендовати док се мере не усагласе с планом. Рад на “терену” делегата Комисије био је један од метода помоћу којих се настојала стећи реална слика о свим аспектима планирања на нижим нивоима. Стога је било пожељно делегирати чланове Комисије из одређене специјалности на привремени рад у појединим предузећима, установама или нижим планским комисијама где се јављала потреба за стручном помоћу. ”Једноначалије” или једнообразност облика и метода планирања свих планских комисија и органа постављала се као императив у циљу што успешнијег спровођења плана.⁵⁵⁹

---

⁵⁵⁷ Исто.

⁵⁵⁸ Исто.

⁵⁵⁹ Исто.

Народна скупштина на предлог Владе доносила је општедржавни перспективни план привредног развоја земље. Влада је била овлашћена да путем уредби у току остварења перспективног општедржавног плана према потреби доноси текуће општедржавне привредне планове, који нису смели да прелазе његове оквире. Влада је исто тако могла да усваја текуће планове и пре доношења перспективног плана, а пракса је ово потврдила већ првих месеци по оснивању Савезне планске комисије. Приликом израде општедржавног перспективног привредног плана, планске комисије на свим нивоима имале су задатак да израде перспективне планове који су морали бити међусобно усаглашени од највишег до најнижег нивоа, а текуће планирање требало је да се обавља у складу с истим принципима.⁵⁶⁰

Прве две послератне године означене су од врха КПЈ-а као “прелазна фаза” у којој су имале да се обаве корените промене у друштвеној и економској структури земље. Непосредно пошто је Закон о општедржавном привредном плану и државним органима за планирање обнародован, дата су и прва образложења у вези са даљим корацима по питању изградње командно-планског система. Том приликом је сумирана чињенична ситуација на привредном пољу и закључено је да привредни и друштвени систем садрже у себи бројне “противречне елементе”. Те противречности огледале су се у постојању државног сектора с једне, и приватног сектора (приватна индустријска предузећа, приватна трговина, индивидуалне занатлијске радње и око два милиона ситних сељачких газдинстава) с друге стране. У таквој ситуацији, обухватање целокупне привреде једним општим планом било је тешко изводљиво. Стога се настојало да се на почетку обим плана сведе само на најважније привредне гране које би својим напретком могле да доведу до општег напретка привреде и друштва. Тешка индустрија, иако слабо развијена, налазила се у рукама државе. Форсирањем њене изградње, а потом и осталих делова државног и задружног сектора по строго дефинисаном плану, извршило би се јачање привреде. А. Хебранг је сматрао да ће овим путем доћи до постепеног ширења државног и задружног на штету приватног сектора, и да ће се тиме база планирања константно повећавати. Али пре тога, А. Хебранг је за приоритет прогласио изградњу органа за планирање од најнижих јединица до центра. Овом задатку приступило се одмах по ступању Закона на снагу, а рад на организацији планских институција обављао се током јуна 1946. године.⁵⁶¹

Своје прво устројство СПК је добила почетком јула. Организациона шема која је тада усвојена, није била дефинитивна, а том приликом је наглашено да ће се организационе форме “нужно” мењати ширењем базе планирања и развојем привреде.⁵⁶² Према привременом правилнику о унутрашњој организацији, уред Савезне планске комисије се састојао из 22 одељења, 4 самостална одсека, Секретаријата, Државног статистичког уреда, Државног ревизионог уреда, Комисије за стандардизацију, Економског института и Уреда за патенте.⁵⁶³

Приликом организовања структуре Савезне планске комисије двадесетпетогодишње искуство совјетског Госплана и његова организациона шема били су једини пример који је Југославија могла да следи. Специфичност привредне структуре земље онемогућавала је њене планере да потпуно “пресликају” организациони систем Госплана, па је организација Савезне планске комисије на крају претрпела измене у складу с околностима и потребама југословенске привреде. Стожер Савезне планске комисије чинила су одељења за опште планирање, материјалне билансе, рад и кадрове и одељење за финансије. Овај квартет био је кичма Комисије и од његовог

---

⁵⁶⁰ АЈ, СПК, 41–136–259, *Закон о општедржавном привредном плану и државним органима за планирање, Доношење општедржавног привредног плана (1946. година).*

⁵⁶¹ АЈ, СПК, 41–557–861, *Образложење Закона о општедржавном плану и државним органима за планирање (1946. година).*

⁵⁶² АЈ, СПК, 41–557–862, *Реферат Бојана Куглера са конференције Савезне планске комисије (према садржају реферата највероватније јун-јул 1946. године).*

⁵⁶³ АЈ, СПК, 41–1–1, *Организациона шема уреда Савезне планске комисије (1946. година).*

правилног функционисања зависио је успех целокупног планирања. Задатак одељења за опште планирање био је да синтетизује све планове појединих одељења, тј. одељења која су била задужена за произвођачке секторе, као што су индустрија, рударство и металургија, енергетика и пољопривреда, те да их потом усклађује и на том темељу саставља један јединствени план. Одељење за материјалне билансе имало је улогу да усагласи материјалне могућности с домаћим потребама узимајући у обзир природне ресурсе, финансијска средства и радну снагу. Задатак одељења за рад и кадрове био је планско стварање нових кадрова и њихово правилно размештање по целој земљи. Финансијско одељење имало је обавезу да планира и усаглашава све финансијске радње с општим привредним планом. Најважнији задатак из тог домена било је обухватање читаве привреде јединственим финансијским планом, односно буџетом који би тиме престао да буде административна категорија, већ стварни план финансирања свих привредних и осталих активности.⁵⁶⁴

У другу групу одељења, чија је важност била од не мањег значаја за успех планирања, била су одељења за трговину, инвестиције и цене. Одељење за трговину било је задужено да унапреди државни трговачки апарат на унутрашњем и спољном плану. На првом месту то је значило да држава мора да овлада прометом робе коју су производила државна предузећа како би се избегло посредништво приватних трговаца. На пољу спољне трговине, где је држава имала потпуни монопол, одељење за трговину је имало задужење да припрема и израђује планове трговинске размене с иностранством, као и да даје мишљење по питањима трговинских веза и њиховог унапређења. Састављањем пројеката планова инвестиционих радова и контролом извршења планова инвестиционе изградње требало је да се бави одељење за инвестиционе радове. Своју делатност ово одељење морало је да испуњава највећим делом с ослоном на Савезно и републичка министарства грађевина, јер су она руководила оперативним делом изградње планираних пројеката.⁵⁶⁵ Политика цена показала се као моћно оружје у рукама совјетске државе. Административним одређивањем цена СССР је потискивао тржишне механизме помоћу којих се на основу понуде и тражње регулисао ниво и однос цена. Стаљин је ту политику оправдавао речима да је совјетско друштво “овладало законом вредности” и тиме потврдило свој марксистички курс. Заправо, прави разлог примене те политике крио се иза потребе убрзане индустријализације за коју су била потребна велика средства, а политика цена је била добар механизам да се та средства прибаве из мање приоритетних сектора. Из тог разлога одељење за цене коштања и цене имало је посебну улогу, премда су совјетски метод административног одређивања цена и валутног курса домаћи привредни стратеги усвојили помало некритички не сагледавајући југословенске услове везаности за спољна тржишта.⁵⁶⁶

Сва остала одељења сврстали смо у трећу групу. Њихова улога била је стручно сконцентрисана на област за коју су била задужена, а задаци им се нису преплитали међусобно, као ни са задацима горе наведених одељења, па је у почетку њихова улога била од секундарног значаја.⁵⁶⁷

Радам Уреда Савезне планске комисије управљао је председник, коме су у раду помагали потпредседници. Потпредседници су по упутствима председника Комисије руководили групама одељења, као и радом Државног статистичког уреда и Савезне комисије за стандардизацију.⁵⁶⁸ Савезна комисија за стандардизацију била је још једна новина у оквиру Савезне планске комисије,

---

⁵⁶⁴ АЈ, СПК, 41–1–1, *Привремени правилник о унутрашњој организацији и пословању Уреда Савезне планске комисије (1946. година)*.

⁵⁶⁵ Исто.

⁵⁶⁶ Vladimir Pertot, *Ekonomika valutnih tečajeva*, (Zagreb: Informator, 1986), 346–347.

⁵⁶⁷ АЈ, СПК, 41–1–1, *Привремени правилник о унутрашњој организацији и пословању Уреда Савезне планске комисије (1946. година)*.

⁵⁶⁸ Исто.

а рад на њеном организационом устројству и делокругу рада утврђен је уредбом Владе септембра 1946. године. Потреба за стандардизацијом јавила се одмах по завршетку Другог светског рата, када су у источној и југоисточној Европи, било уз помоћ совјетских тенкова или аутентичним револуцијама, комунисти успели да освоје или постану кључни субјект власти у низу земаља. СССР није више био једина земља где се на власти налазила комунистичка партија и обруч међународне изолације био је тиме “пробијен”. То је довело до стварања предуслова за нормализовану привредну сарадњу између СССР-а и потоњих земаља “народне демократије”⁵⁶⁹, које су поникле на “другом таласу” социјалне револуције. Југословенско руководство је сматрало да у наредном периоду СССР и државе совјетског блока треба да створе општеважеће нормe стандардизације како би се олакшала и повећала међусобна економска сарадња. С тим циљем Југославија је постепено усвајала совјетске нормe стандардизације, а Савезна комисија за стандардизацију имала је задатак да имплементира јединствене мере које би важиле на простору целе земље.⁵⁷⁰ Комисија и њени органи били су задужени да обрађују проблеме стандардизације у свим гранама привреде, технике, рада, да развијају нове производне и технолошке методе, убрзају циркулацију техничких средстава и повећају економичност предузећа.⁵⁷¹ Савезна управа за унапређење производње требало је у том смислу да јој пружи значајну стручну потпору.⁵⁷²

Републичке планске комисије биле су организоване у далеко скромнијем облику него СПК. Оне су имале једноставнију организациону структуру, а разлог за то налазио се у мањем обиму послова ових планских комисија. Тип организације који су све републичке планске комисије добиле био је једнообразан, а приликом састављања организационе шеме водило се рачуна да понуђени модел одговара особеностима привредне структуре сваке републике.⁵⁷³ У организационој структури сваке републичке планске комисије, као и код Савезне планске комисије, стожер њене организације представљала су одељења за опште планирање, материјалне билансе, рад и кадрове и финансије. Наглашена је потреба да се поведе рачуна о овим одељењима од примарне важности, јер је од њиховог јачања зависио успех целокупног планирања. Гране привреде које су имале своја засебна одељења у централној планској комисији, у републичким планским комисијама била су према сродности интегрисна у једно заједничко одељење, тако да су планске комисије у почетку имале мање одељења. Међутим, због недостатка кадрова у одељењима комисија појединих република, пре свега комисија Босне и Херцеговине, Црне Горе и Македоније, њихов рад су преузимала планска одељења ресорних министарстава, док је задатак планских комисија био да координирају и синтетичу њихове планове у један јединствени план.⁵⁷⁴

Плански сектори савезних и републичких министарстава у 1946. години били су

---

⁵⁶⁹ Термин “народна демократија” први пут је употребљен од стране СССР у време стварања Уједињених нација, јер је звучао много прихватљивије за Запад од термина “диктатура пролетаријата”. Совјетска дипломатија и пропаганда су га у почетку опрезно користиле, да би избегле политичку конфронтацију с дојучерашњим савезницима. С учвршћивањем комунистичких партија у Централној, Источној и Југоисточној Европи, а нарочито након доношења Маршаловог плана 1947. године, почиње процес убрзане структуралне друштвене трансформације на иницијативу СССР, коме је била у интересу унификација и компатибилност друштвених система ових земаља на политичком и економском пољу са совјетским системом. До формулисања нове званичне доктрине “народне демократије” долази тек крајем 1948. године, после значајнијих политичких и економских промена у овим земљама. Опширније о државама “народне демократије” види (Marija Obradović, “*Narodna demokratija*” u *Jugoslaviji 1945–1952.*, (Beograd: INIS, 1995), 17–27; В. Petranović i S. Dautović, *Jugoslavija, velike sile i balkanske zemlje 1945–1948*; М. Mazover, *nav. delo*, 272–296).

⁵⁷⁰ АЈ, СПК, 41–1–1, *Економска политика и стандардизација* (26.11.1947. године).

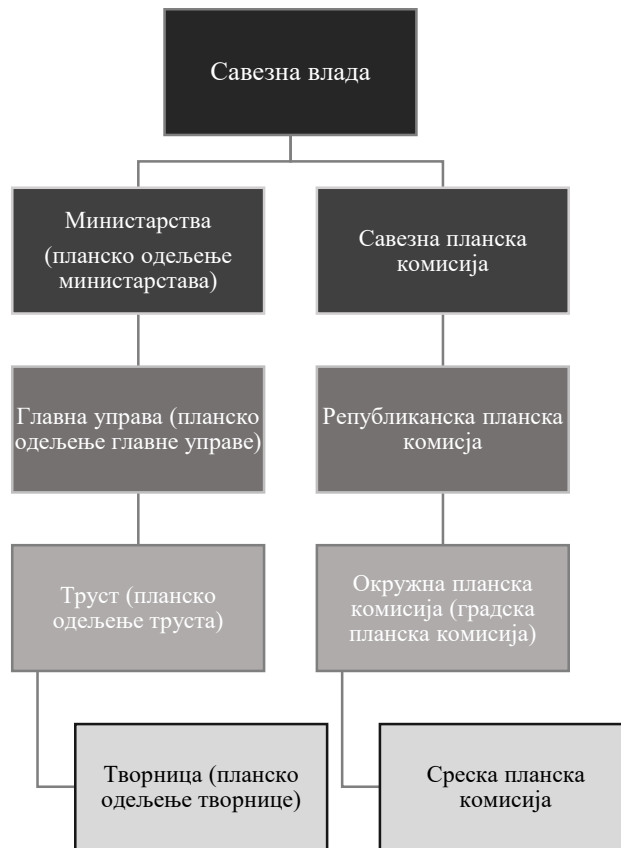
⁵⁷¹ АЈ, СПК, 41–1–1, *Уредба о стандардизацији* (26.9. 1946. године).

⁵⁷² АЈ, СПК, 41–1–1, *Организација и подела задатака на унапређењу производње*.

⁵⁷³ Архив Србије (АС), Планска комисија Народне Републике Србије (ПКНРС), 29–1, *Организација планске комисије Србије* (2.7.1946. године).

⁵⁷⁴ АЈ, СПК, 41–557–862, *Реферат Бојана Куглера са конференције Савезне планске комисије* (према садржају реферата највероватније јун-јул 1946. године).

формирани према економским приоритетима. Прва група министарстава која су добила своје планске секторе и у оквиру њих стручна одељења, а која су заправо током 1946. године била нешто потпуније организована од осталих, била су министарства индустрије (тешке и лаке), рударства, електропривреде и пољопривреде. Прва четири наведена министарства, имала су исту организациону структуру која је била изражена кроз шест одељења, а то су била одељења за план производње, план капиталне изградње, финансијски план, план кадрова, евиденције и транспорта. Министарство пољопривреде се разликовало једино у томе што је одељење за план производње било разгранато на неколико грана које су покривале ширу пољопривредну тематику.⁵⁷⁵ Плански сектори осталих министарстава почели су да се оснивају и изграђују током јесени. Завршетак рада на њиховој организацији није приведен крају током 1946. године, па је реализација тог посла остављена за прву половину 1947. године.⁵⁷⁶

Слика 2: Хијерархијска структура планских комисија и одељења за планирање при привредним органима

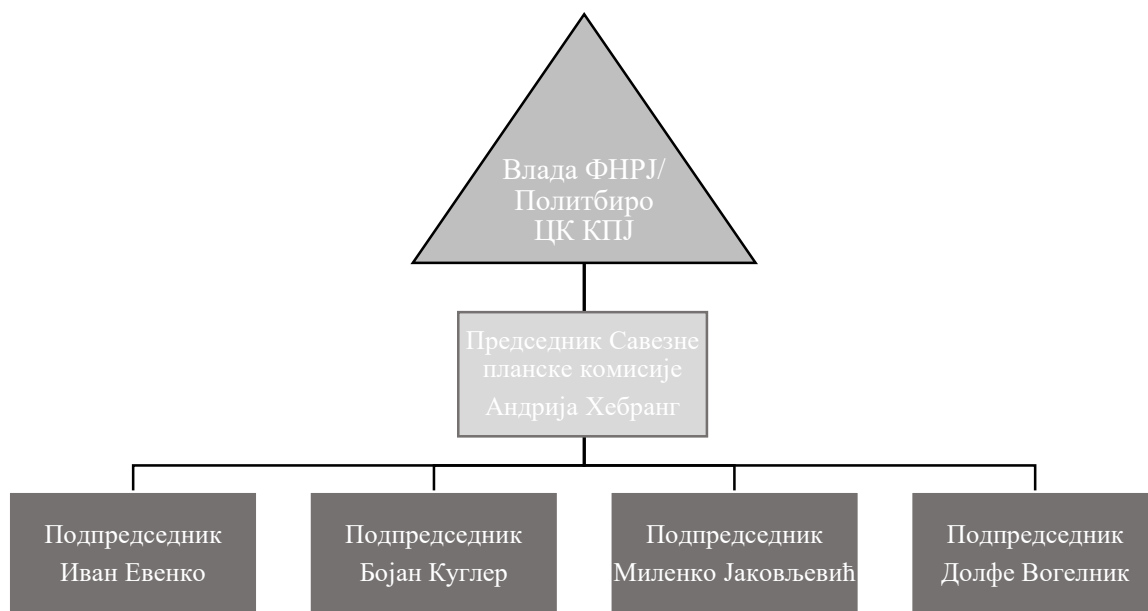
На последњем спрату планске организације налазиле су се окружне и среске/градске планске комисије при окружним, односно среским и градским народним одборима. Устројство окружне планске комисије било је истоветно организационој шеми среских и градских планских комисија, а једина разлика била је у томе што је окружна планска комисија својим пољем деловања покривала већи простор. Надлежна да брине о свим сегментима плана на нивоу округа и срезова одређеног округа, окружна планска комисија је синтетисала планове и координисала рад среских и градских планских комисија. Имајући у виду да је неколико срезова различите величине и привредне развијености творило један округ, то је у највећој мери утицало и на број кадрова који

⁵⁷⁵ АЈ, СПК, 41–1–1, Предлог организације планских сектора министарстава.

⁵⁷⁶ АЈ, СПК, 41–2–2, Записник са конференције Савезне планске комисије одржане 1., 2. и 3. X 1946. године, Извештаји представника савезних министарстава и комитета.

су радили у окружним планским комисијама.⁵⁷⁷ У приземљу планског система налазила се задња карика у ланцу планских органа, а то су биле среске и градске планске комисије. Оне су се састојале од председника планске комисије, једног секретара и чланова којих је у почетку требало да буде минимум од три до пет, а с порастом потреба и више. Председник планске комисије био је члан Извршног народног одбора, а за чланове планске комисије могла су бити постављена лица из редова чланова одбора, руководиоца синдиката, задруга и стручних лица. Величина и састав локалних планских комисија (среских и градских) утврђивана је према величини и привредној развијености подручја. Стручни административни апарат обухватао је сегменте производње, инвестиција, евиденције, статистике, привредних биланса, комунално-стамбено-културно-здравственог домена и општег плана. Овај костур организације није се у свим срезovima стриктно примењивао, али је био пример који је током развоја требало да постане опште место на нивоу целе земље. Планска комисија сваког среза и града требало је да обрати нарочиту пажњу на она одељења која су својом делатношћу покривала делатности од посебног значаја за локалну привреду.⁵⁷⁸

Слика 3: Прва руководећа структура Савезне планске комисије

У својим идеолошким поставкама југословенски комунисти су на високо место постављали улогу маса у руковођењу. Њихова стварна улога, и поред тога што је Устав из 1946. године гарантовао остварење “пуне народне демократије”, била је у стварности минимална. Међутим, то није значило да ће с протоком времена и учвршћивањем социјалистичких начела код широких слојева становништва то остати трајна категорија. Монопол КПЈ-а је, према мишљењу вођа југословенске револуције, био само прелазно решење. Творци југословенског командно-планског система су имајући то у виду, покушали да у планским комисијама срезова⁵⁷⁹ и градова

⁵⁷⁷ АЈ, СПК, 41–1–1, *Функције окружног народног одбора у планској привреди*, чл. 47.

⁵⁷⁸ АЈ, СПК, 41–1–1, *Предлог организационе схеме среских и градских планских комисија*.

⁵⁷⁹ ФНРЈ је задржала систем окружне и локалне територијално-административне организације који је имала Краљевина Југославија. Срезови у тадашњој Југославији (сада општине) били су еквивалентни комунама у Француској, а у основама комунистичке идеје, комуна (општина) је представљала базичну и најважнију јединицу друштвеног организовања. Развој југословенског друштва је требало довести до стадијума на коме ће планирање као

оснују институцију која би обезбедила активно учешће грађана у планирању. Институционално решење, које је у будућности требало да игра све важнију улогу, били су плански савети. Руководство КПЈ је рачунало да ће током времена успешно извршити подухват социјалистичке изградње, те да ће се тиме створити услови за децентрализацију власти, а самим тим и планирања. Значај среских народних одбора и комисија за планирање у процесу децентрализације би растао, а посао на планирању био би обимнији и одговорнији. Командна компонента планског система би тиме одумирала, а локалне самоуправе изражене кроз среске и градске народне одборе би преузимале компетенције централних државних органа. Међутим, та идеја је представљала само правац кретања друштва како га је замишљало руководство КПЈ, док је потреба свакодневице наметала директивније методе руковођења.

Већина срезова у земљи ни до јесени 1946. године није успела да организује локалне планске комисије јер су недостајали стручни кадрови. Ипак, развијенији срезови државе успешно су пребродили прву фазу организације и они су на неки начин били показатељ на основу кога су руководиоци Савезне планске комисије анализирали дотадашње пропусте, па је на основу тог тренда развоја локалних планских органа постављен план њихове реорганизације. Нови начин рада требало је да у ток планирања сем локалних планских комисија укључи локална предузећа.⁵⁸⁰ Овај интерактивни модел, у околностима у којима се тада налазила привреда, није био спроводљив, па се од њега брзо одустало и његова реализација остављена је за погоднији тренутак.⁵⁸¹

Председник Привредног савета и министар индустрије, Борис Кидрич, питање кадрова стављао је на подједнако важно место као и питање материјалних средстава. Кадровској политици је, према његовом мишљењу, морала да буде посвећена посебна пажња због правилног испуњења планова. У својим разматрањима даљих праваца вођења кадровске политике он је апострофирао да се кадровској политици мора дати исти статус какав је имала у Совјетском Савезу. То је пре свега значило прихватање Стаљиновог става да кадрови “решавају све”, али исто тако и премисе да једино довољно стручни кадрови могу да одговоре изазовима модернизације привреде. Кидрич је, с тим у вези, нагласио потребу стварања “новог типа” кадрова који ће поред своје стручности, бити и политички профилисани у складу с променом друштвене стварности. Социјалистичко друштво захтевало је “социјалистичког човека”, па самим тим и “социјалистичке кадрове” који ће градити ново друштво. Ове Кидричеве тезе произишле су из става генералне линије КПЈ-а, која је кадрове “старог друштва” третирао с неповерењем и у врху Партије се често истицала потреба за што бржим стварањем сопствених кадрова који би заменили старе на свим нивоима.⁵⁸²

СПК је била једна од институција новог типа која је по питању кадрова имала овлашћење да води делимично независну политику. Могућност да од почетка бира сопствене кадрове била је у одређеном смислу привилегија ове институције, јер је СПК имала првенство одабира. За кадровску политику Комисије били су задужени персонално одељење и одељење за рад и кадрове, која су добила задатак да ради што бољег распоређивања кадрова одржавају контакт с нижим планским комисијама и да воде евиденцију у вези с кадровским питањима на основу које би се стварала темељнија стратегија.⁵⁸³ Ова одељења су се од првих дана суочавала с великим

један од механизма регулисања економског живота бити у целини у домену комуне (среза) (Branko Horvat, *Ekonomska teorija planske privrede*, (Beograd: Kultura, 1961), 287).

⁵⁸⁰ Законом о државним привредним предузећима, предузећа су добила статус правног лица, али су у пракси била без пословне самосталности, јер су се као државни органи налазила под управом државе. Власник (држава) је одређивао административно-оперативно руководство предузећу, које је имало највиша управна овлашћења у руковођењу, а држава је преко овог органа путем директива спроводила своје планове (B. Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove*, 252–253).

⁵⁸¹ АЈ, СПК, 41–1–1, *Предлог организационе среских и градских планских комисија*.

⁵⁸² Boris Kidrič, *Sabrana dela, Članci i rasprave 1946–1948*, (Beograd: Kultura, 1959), 110–120.

⁵⁸³ АЈ, СПК, 41–1–1, *Извештај Персоналног одељења Председништва владе ФНРЈ (9.8.1946. године)*.

потешкоћама услед опште “кризе кадрова” у земљи. Проблеми су се јављали како на релацији с нижим планским инстанцама, тако и у самој Савезној планској комисији. Иако је Комисија благовремено сакупила одговарајући број стручних сарадника, нови начин рада који је за велику већину био непознаница, уносио је потешкоће у обављању свакодневних послова. Те потешкоће су се огледале у неравномерној расподели послова, па се често дешавало да начелници појединих одељења добијене задатке сами обављају и тиме успоравају рад, уместо да упосле све сараднике тако што би равномерно расподелили задужења.⁵⁸⁴ Због ове, али и свих осталих потешкоћа у вези са планским радом и планирањем, кадрови су имали обавезу да похађају стручне курсеве и проучавају совјетску литературу која је превођена за потребе стручног усавршавања.⁵⁸⁵

Један од проблема с којима се суочавало одељење за рад и кадрове у првим месецима по оснивању Савезне планске комисије било је преплитање компетенција с Министарством рада. До неспоразума је долазило највећим делом због тога што ни једна ни друга страна нису потпуно схватиле свој делокруг рада. Недовољно добро проучене компетенције ресора, којима су кадрови ових тела управљали, доводили су до ситуација у којима су оба тела радила на истим задацима, али на два колосека. С друге стране, Одељење за рад и кадрове је често извршавало чисто оперативне задатке што је потпадало у делокруг рада Министарства рада, а да је притом занемаривало своје послове планског карактера. Заједничка конференција ова два тела покушала је да реши ово питање и тада је дефинисан делокруг рада обе институције. Међутим, и после тога ситуација се није битније изменила. Одељење за рад и кадрове наставило је да поред спровођења оперативног дела посла, обавља и рад на планирању кадрова. Највећу активност ово одељење имало је на пољу израде планова школовања квалификованих радника и техничких стручњака за средње стручне школе и техничке факултете. На том послу сарађивало је с другим одељењима Савезне планске комисије, а један од плодова тог интерактивног рада било је стварање планова школовања и стручног усавршавања надарених студената и инжењера у иностранству.⁵⁸⁶

У изградњи Савезне планске комисије и њене кадровске попуне, уз председника А. Хебранга, значајну улогу имали су потпредседници Комисије. Потпредседници Комисије били су Бојан Куглер из Хрватске, Миленко Јаковљевић из Србије, Долфе Вогелник из Словеније и совјетски економски стручњак Иван Евенко, који су узели активно учешће у селекцији кадрова. И. Евенко је био један од водећих послератних совјетских економиста и аутор значајног дела “Планирање у СССР”, а његов долазак био је и вези са стручном помоћи коју је СССР послао Југославији.⁵⁸⁷

По даласку, почетком 1946. године, Евенко је добио задатак да поред рада на оснивању институција планске привреде, обучи југословенске планере за рад на новим принципима.⁵⁸⁸ Приликом узимања кадрова за рад у Комисији Евенко је истакао потребу примања искључиво најбољих економиста и инжењера, који су поред стручних квалификација морали да буду и у

⁵⁸⁴ АЈ, СПК, 41–2–2, *Записник са састанка начелника одељења, шефова одсека и референата Савезне планске комисије, одржаног 21.11.1946. године.*

⁵⁸⁵ Реч је о делима совјетских економиста: А. Курскиј, *Социјалистичко планирање народне привреде СССР*, Москва 1945; Ј. Ganopoljski, *Kontrola izvršenja proizvodnog plana industrijskog preduzeća*, Moskva 1944; Л. Володарски, *Планирање месне привреде и културне изградње*, Москва 1945; А. Petrov, *Kurs industrijske statistike*, Moskva 1944; V. Bunimovič, *Cena koštanja I način snižavanja*, Moskva 1945; А. Леонтјев, *Совјетски метод индустријализације*, Москва 1946; V. Kovaljenkov, А. Нрамој, *Automatizacija proizvodnih procesa u industriji*, Moskva 1939; *Часопи “плановоје хазјајство”*, 1945–1946; Г. Сорокин, *Стаљински петогодишњи планови*, Москва 1946 (АЈ, СПК, 41–111–197, *Совјетска економска литература (1945. година)*).

⁵⁸⁶ АЈ, СПК, 41–136–259, *Улоге Министарства рада ФНРЈ у вези са општедржавним привредним планом, а посебно у вези са планом рада и кадрова (30. јуна 1947. године)*.

⁵⁸⁷ *Југословенско–совјетски односи 1945–1956, Зборник докумената, приређивачи Љубодраг Димић и други*, (Београд: Министарство спољних послова Републике Србије/Министарство иностраних послова Руске Федерације, 2010), 36–38.

⁵⁸⁸ АЈ, СПК, 41–2–2, *Састанак потпредседника Савезне планске комисије од 23.9.1946. године.*

политичком погледу поверљиви. Овај Евенков критеријум је доследно спровођен у складу с могућностима, а могућности 1946. године биле су такве да је било мало стручних кадрова који су испуњавали оба услова.⁵⁸⁹ До краја 1946. године ова ситуација се није суштински променила јер је недостајало стручњака не само за кадровско уобличавање планских органа, већ се и цела привреда суочавала с истим проблемом. У таквим околностима КПЈ је била принуђена да одступи од дуалистичког начела стручности и политичке подобности, и да се окрене спровођењу еластичније кадровске политике.

„Генерална проба пред Прву петолетку“: једногодишњи оквирни план производње у 1946. години

Питање индустријализације за југословенске комунисте је у периоду непосредно по ослобођењу земље било неодвојиво од феномена макроекономског планирања у привреди. Пут до индустријског друштва ишао је према њиховом схватању преко свеобухватног планирања.⁵⁹⁰ Индустрија је од ослобођења земље сматрана за кичму целокупне привреде, полугу помоћу које ће се развитак осталих грана најбрже покренути са “мртве тачке”. Да би се то остварило, командна улога државе у привреди, која је морала бити доминантно у рукама државе, није се смела доводити у питање. Економско јачање државе, на првом месту кроз убрзану индустријализацију, било је тесно скопчано с одбраном државне независности. Југословенски комунисти су, поучени искуством Совјетског Савеза који је сопственим снагама и ресурсима индустријализовао земљу, били одлучни у намери да и Југославија крене том “опробаном трасом”. То је с једне стране подразумевало одрицање од страних кредита (пре свега оних које је давао САД као најјача капиталистичка држава), јер би тиме држава била принуђена да прави уступке, а с друге стране захтевало је улагање великих напора да се недостатак материјалних средстава отклони мобилизацијом свих расположивих људских и материјалних ресурса. Помоћ са стране, очекивала се једино од “братског” Совјетског Савеза и савезничких земаља, држава “народне демократије”. Међутим, с обзиром на ситуацију у којој су се оне налазиле и ограничене могућности тих ратом порушених савезничких земаља, приоритет се давао домаћим изворима. Сврставањем уз СССР после рата Југославија се нашла у проблему недостатка финансијских средстава за инвестициона улагања, која су могла бити обезбеђена кроз повољне стране зајмове. Прихватање курса убрзане индустријализације захтевало је огромна улагања и, будући да се није могло рачунати на помоћ са стране, поставило се питање како наћи домаће изворе финансирања. Решење је нађено у већем издвајању средства из националног дохотка, а то је неизоставно морало да доведе до пада животног стандарда. Врх Партије је рачунао да ће то “стежање каиша” трајати не дуже од пет година и да ће се ти напори на крају исплатити.⁵⁹¹ На том комплексном послу, КПЈ је полагала велике наде у две важне компоненте, привредне планове и кадрове. Прво место при планирању привредних пројеката давало се тешкој индустрији⁵⁹², а кадрови је требало да буду “трансмисија” која ће водити рачуна о реализацији тих капиталних пројеката. Резултат успешне интеракције ове две компоненте, према виђењу Партије, било би побољшање свакодневице широких слојева становништва.⁵⁹³

Прва послератна година донела је нове потешкоће на пољу планирања. Обнова земље ушла је 1946. године у свој завршни период. До краја те године планиран је завршетак радова обнове највећег дела предратних капацитета, али и изградња дела нових пројеката за које је процењено

⁵⁸⁹ АЈ, СПК, 41–1–1, *Реферат Ивана Евенка о организацији Планске комисије (19.2.1946. године)*.

⁵⁹⁰ D. Čalić, *Planiranje privrede FNRJ*, (Zagreb: Školska knjiga, 1950), 5–15.

⁵⁹¹ D. Čalić, *Izgradnja industrije u FNRJ*, (Zagreb: Naprijed, 1963), 46–47.

⁵⁹² B. Kidrič, *Sabrana dela, Članci I rasprave 1946–1948*, 85–91.

⁵⁹³ АЈ, КПЦКСКЈ, 507/XI–1/13, *Основни принципи наше индустријске политике и планирања у привреди*, II део – *Генерална линија наше индустријске политике*.

да ће бити од вишеструког значаја за привреду. Креатори привредне политике, суочени с потешкоћама, одлучили су да се општем планирању приђе у етапама, у почетку кроз израду и реализацију појединачних привредних планова. Исто тако, око делова привреде који је требало да буду више форсирани није било спорова. Одлучено је да се пуна пажња посвети индустрији и то пре свега средњој и тешкој, базичној индустрији, али под условима који не би остале гране привреде оставили без потребних средстава. Овакав поглед био је опште место свих разматрања праваца привредне политике током 1945. и прве половине 1946. године, а суштински он је више представљао перспективу развоја, него стварну могућност оствариву за кратак рок.⁵⁹⁴

Како у другој половини 1945. године није било могуће израдити било какав текући план, јер тек успостављени државни органи нису били у стању да се озбиљније позабаве састављањем прецизнијих месечних и кварталних планова, прешло се на руковођење привредом методом производних задатака. Производни задаци представљали су најнепосреднији вид руковођења привредом, чије је главно обележје било *ad hoc* одређивање и контрола извршења задатака, неповезано с општим потребама, капацитетом и задацима целе привреде. Такво стање било је наметнуто непостојањем комплетне евиденције и општег прегледа потреба, а то је произилазило из недостатка довољног броја стручних кадрова у привредним органима државног апарата који је био тек у изградњи. Већ са стабилизацијом система, јесени исте године, израђен је општи производни програм за последњи квартал 1945. године. Овај програм обиловао је бројним недостацима, али је у датом тренутку био боље решење него претходно, где је свако водио засебну политику. Ипак, Партија је наглашавала потребу хитног доношења плана, па “макар он био и непотпун”. С том идејом се приступило изради једног оквирног годишњег плана производње, иако су недостајали одређени предуслови, као што су елементи из статистике производње, статистике потреба и планска повезаност с осталим гранама привреде. Да би се превазишли поменути недостаци, прикупљени су у извесној мери подаци о стварном стању у индустрији, а они су у крајњој линији служили само као шира оријентација за састављање једног еластичнијег оквира плана. Пошто сви ресори нису доставили тражене податке на време, приступило се састављању плана на темељу производних резултата из 1939. године, али имајући у виду промену тежишта потрошње и производних капацитета у односу на пре рата.⁵⁹⁵

План који је састављен био је оквиран и био је први план који је држава донела. План је представљао “први корак” ка планирању, а по својој структури “није ни у ком случају могао носити и сва квалитетна обележја једног социјалистичког плана” како је мислио министар индустрије А. Хебранг. Међутим, и поред бројних недостатака у погледу поузданости статистичких података и непостојања норматива у свим доменима, план је био крупан искорак напред. Пре свега, план је систематизовао индустријску производњу и обезбедио рационално газдовање расположивим сировинама, фабрикама и радном снагом. Утврдио је обим и главне асортимане производње према процени потреба у 1946. години и тиме омогућио благовремену примену мера у случају планом непредвиђених осцилација.⁵⁹⁶

У изради плана нису учествовали синдикати, управе фабрика, као ни радничка класа. Услед “тесних” термина, односно свега два месеца колико је трајао рад на изради плана, министарство индустрије је сматрало да је најважније остварити пуну сарадњу с репбличким министарствима ради што веће ефикасности. У план су инкорпорирани прегледи очекиваних финансијских ефеката

⁵⁹⁴ АЈ, ПСВФНРЈ, 40–2–5, *Затписник са седнице Привредног савета одржане 18. јула 1946. године*; Средином 1946. године на седници Привредног савета донета одлука о даљем правцу изградње индустрије. Том приликом Борис Кидрич је најавио “нови курс” индустријализације који је подразумевао равномернија инвестициона улагања у индустрију. С мишљењем Б. Кидрича сложио се Кардељ и тада је донета одлука о напуштању совјетског модела који се заснивао на искључивом форсирању тешке индустрије, а превасходно црне металургије и металне индустрије (Исто).

⁵⁹⁵ АЈ, СПК, 41–215–366, *Образложење оквирног плана индустријске производње за 1946. годину*.

⁵⁹⁶ Исто; АЈ, СПК, 41–2–2, *Проблеми у вези са оквирним планом 1946. године*.

и потребних кредита, али и сегменти од особите важности за повећање акумулације и преглед могућности извоза. О извозу је посебно вођено рачуна и приликом израде плана максимално су проучене могућности што веће производње оних производа за које је постојала велика тражња на светском тржишту. Циљ је био остварити позитиван спољнотрговински биланс на рачун домаће потрошње, како би се што брже дошло до средстава за куповину машина и других неопходних средстава за производњу у иностранству.⁵⁹⁷

План је носио обележје условљености како за целу индустрију, тако и за поједина предузећа. Свако предузеће је било дужно да испуни месечни просек производње и стога су фабрике уводиле метод планирања по кварталу (тримесечју). Рашчлањивањем годишњег плана производње на тримесечја фабрике су имале могућност да детаљније разраде све сегменте плана. На овај начин оквирни план је ангажманом предузећа прерастао у детаљни производни програм. Фокусирајући се на своје задатке, фабрике су добијале извесну могућност самоиницијативе, која је била уско везана с повереним јој квотама које су морале да испуне. “Продором у ширину и дубину”, А. Хебранг је сматрао да ће план добити своју “нежну” коректуру и да ће “коначно да повеже руководство с радничком класом и управом предузећа”. Ово подстицање деловања “одоздо”, било је смишљено с намером да се продуктивност повећа до те мере, да свака производна јединица личним залагањем и методама рада буде у могућности да премаше зацртане квоте. С друге стране, директори фабрика су били у обавези да спроводе директиве везане за рационализацију производног процеса, финансијске билансе, набавке репроматеријала и обезбеђивање рентабилитета предузећа у складу с планом. Децентрализација је била уско ограничена, а о сваком важнијем потезу одлучивали су централни привредни органи, у прво време Комисија за привредну обнову земље и ПС, а потом СПК.⁵⁹⁸

Насупрот опште прихваћеној парадигми у партијским круговима о форсирању убрзане изградње тешке индустрије, оквирним планом за 1946. годину битно су ревидирана та гледишта. Инвестициона средства највећим делом трошена су на обнову и покретање производње претходних предузећа, као и на изградњу виталних инфраструктурних пројеката. Потреба за робом одређених индустријских грана и рударства, диктирана од стране домаћег и страног тржишта, пре свега производа прехранбене, текстилне, дрвне, грађевинске, и лаке хемијске индустрије, утицала је на структуру производње. Између осталог, привредни руководиоци су анализирајући средства потребна за покретање појединих грана индустрије дошли до закључка да с постојећим масом средстава лака индустрија може брзо да оправда улагања. Истовремено, услед ограничене тражње на домаћем тржишту, очекивано је да ће се произвести већи вишкови који би се пласирали на страна тржишта. Предност у структури производа давала се финалним производима и полуфабрикатима, јер је њихова цена на светском тржишту била висока услед опште несташице проузроковане ратом. Стога, све су наде полагане у овај сектор индустрије који је био релативно добро развијен и у Краљевини Југославији.⁵⁹⁹

Финансијска средства која су уложена у гране индустрије сврстане у категорију “Б” или индустрије које су се бавиле производњом предмета потрошње јасно показују државне приоритете у овој категорији индустрије. Највише средстава уложено је у прехранбену и текстилну индустрију, а величина тих инвестиција износила је 6 милијарди динара или 54,3% од укупних улагања у ту категорију индустријске производње. Дрвна индустрија је, с обзиром да је Југославија била једна од шумом најбогатијих земаља Европе, али и постојањем широких могућности дрвно-прерађивачке индустрије, у погледу пласмана својих производа на страна тржишта, добила у вредности инвестиција 2,375 милијарди динара или 21,4% од укупних

⁵⁹⁷ Исто.

⁵⁹⁸ Исто.

⁵⁹⁹ АЈ, МИФНРЈ, 17–2–2, *Директива министра индустрије А. Хебранга о оквирном плану индустријске производње за 1946. годину (22.12.1945. године)*.

средстава. Грађевинска индустрија, чија је улога била значајна у обнови земље, добила је 470 милиона динара (4,2%), а та сума није била занемарљива имајући у виду да су цигла и цемент, чија производња није била скупа, били главни грађевински елементи коришћени у обнови. Хемијска индустрија, која има широк спектар деловања и обухвата већину грана индустрије служећи се њиховим сировинама, имала је улагања од 960 милиона динара (8.7%). Електро и метална индустрија иако издвајане на посебно место у ближој перспективи развоја, могле су у 1946. години да рачунају на једну милијарду и 270 милиона динара (11,5%) финансијских средстава. Односно, свега десетина финансијских средстава била је издвојена за тешку индустрију.⁶⁰⁰

Слика 4: Инвестиције у индустрију у 1946. години и вредност производње по гранама и републикама

Проблеми који су погађали индустрију почетком 1946. године били су вишестрани. Поред акутног недостатка стручних кадрова, индустрија се суочавала с недостатком појединих сировина потребних за покретање производње. Неке сировине нису постојале у земљи, па су оне морале бити увожене, а то је био велики проблем јер установе за увоз и извоз још нису биле у потпуности стављене у функцију. Други проблем био је везан за сировине којима је земља располагала, али које због слабо организованог система транспорта нису благовремено достављане фабрикама. Због несташница сировина долазило је до честих обустава рада, па су министарства редовно морала

⁶⁰⁰ Исто.

да интервенишу како би се неопходне сировине обезбедиле. Узрок ових недостатака који су повремено паралисали рад индустрије лежао је у организационој форми самих предузећа, а на првом месту у сиромашном управном апарату.⁶⁰¹ Оваква ситуација подстакла је привредне руководиоце да изнађу методе за њено превазилажење, па су у априлу 1946. године почеле да се оснивају главне управе. Рад главних управа омогућио је непосредније и експедитивније оперативно руковођење државним предузећима. До средине године, када је дошло до класификације државних предузећа по значају и увођења административно-оперативних руководстава, стање на том пољу почело је да се нормализује.⁶⁰²

Резултати оквирног плана производње у 1946. години, узимајући околности у којима се налазила привреда, нису били нимало разочаравајући.⁶⁰³ Вредност производње рударства и индустрије достигла је 79% према укупној производњи постигнутој у 1939. години. Рударство појединачно, остварило је најбоље резултате у погледу достизања производних резултата из 1939. Године остваривши 80% предратне производње током прве половине године. Индустрије средстава за производњу испуниле су 75% плана, док су индустрије које су производиле предмете за потрошњу достигле 67% производње у прва два квартала. Током друге половине године ситуација у погледу продукције је знатно поправљена. Вредност укупне производње рударства и индустрије изражене у динарима износила је 37 милијарди и 740 милиона динара, од тога је рударство остварило 7 милијарди и 668 милиона, индустрије средстава за производњу 9 милијарди и 945 милиона, док су индустрије предмета за потрошњу приходовале 20 милијарди и 127 милиона динара.⁶⁰⁴ У производњи је учествовало 4868 предузећа савезног и републичког значаја, а од ових предузећа држава је газдовала над 88% њих, док је 12% предузећа било у власништву приватних лица.⁶⁰⁵

Погледом на индустрије предмета потрошње за које постоје подаци о финансијским средствима уложеним у 1946. години, уочава се да су оне успеле не само да репродукују средства која су уложена у њих, већ и да приходују вишак од 9 милијарди и 52 милиона динара. Имајући у виду да су државна предузећа и предузећа под секвестром која су била у рукама државе чинила 88% од свих предузећа, а с друге стране ако се узме претпоставка да је у њих уложен подједнак проценат финансијских средстава и да је њихов удео у вишку који је остварен такође исти, долази се до закључка да су она могла остварити добит од око 7 милијарди и 966 милиона динара. Ипак, с обзиром на политичке околности, однос кредитних средстава које је Државна инвестициона банка⁶⁰⁶ одобрила и проследила државним и приватним предузећима која су потпадала под категорију индустрија предмета за потрошњу морао је бити умерен у корист државних предузећа. Исто тако, и допринос државних предузећа у оствареном вишку вероватно је био већи од наведеног процента, јер се у рукама државе пре доношења Закона о национализацији (децембар 1946. године) налазило 80% целокупне индустрије и целокупно рударство.⁶⁰⁷ Инвестициона банка је, с друге стране, олакшавала ситуацију државним предузећима, јер је давала кредите по ниским каматним стопама (Народна банка фиксирала је референтну каматну стопу на

---

⁶⁰¹ АЈ, СПК, 41–215–366, *Извештај начелника Одељења за планове инжењера М. Филиповића о проблемима у вези са оквирним планом за 1946. годину (јануар 1946. године)*.

⁶⁰² АЈ, СПК, 41–215–366, *Преглед индустријске делатности за месец април 1946. године, Проблематика (април 1946. године)*.

⁶⁰³ Б. Кидрич, *Привредни проблеми ФНРЈ*, (Београд: Култура, 1950), 285–291.

⁶⁰⁴ АЈ, СПК, 41–215–366, *Статистички подаци структуре индустријске производње по групама А и Б у 1939. и 1946. години*.

⁶⁰⁵ АЈ, СПК, 41–215–366, *Рударство и индустрија Југославије*.

⁶⁰⁶ АЈ, СПК, 41–8–9, *Директива предузећима о састављању извештаја економских ефеката обнове и изградње у 1946. (2.11.1946. године)*.

⁶⁰⁷ *Napukli monolit, Jugoslavija I svet 1942–1948.*, 544–545.

3%) и дужим роком отплате. Све је то утицало на бржи раст државног сектора индустрије.⁶⁰⁸

Просечна производња рударства и индустрије испунила је 79% плана производње који је био израђен на основу производних достигнућа из 1939. године. Србија је остварила најлошији учинак испунивши 58% плана производње, а одмах иза ње налазила се Босна и Херцеговина с остварених 67%. Разлог за слабији учинак ове две републике налази се у чињеници да су ратне операције против окупатора највећим делом вођене управо на њиховим територијама. То је резултирало већом материјалном штетом и људским жртвама него у осталим републикама, па је сходно томе било потребно више времена да се порушени објекти обнове и ставе у погон. Ратна

Табела 6: Концентрација индустријских предузећа у Југославији 1945. године

Словенија		Хрватска		Србија		БиХ		Македонија		Црна Гора		Југославија	
1004	20,6%	1126	23,9%	2184	44,9%	357	7,3%	140	2,9%	21	0,4%	4868	100%

разарања у Србији посебно су се одразила на индустрије које су сврстане у категорију “Б” или индустрије предмета за потрошњу, које су оствариле свега 46% плана. У Босни и Херцеговини ситуација је била другачија, индустрије средстава за производњу испуниле су 66% планом предвиђене производње, а с обзиром да је планом за 1946. годину била предвиђена реконструкција постојећих капацитета у којима је лака индустрија заузимала доминантно место, овај резултат Босне и Херцеговине није био нимало поражавајући. Штавише, рудом богата Босна, а на првом месту рудом гвожђа, имала је перспективу развоја тешке индустрије чија је изградња планирана да се изведе у току Првог петогодишњег плана. Биланс осталих република у свим сегментима планом предвиђене производње кретао се изнад 80%, с тим што су најнеразвијеније међу њима, Македонија и Црна Гора, постигле најбоље резултате са 85% и 97%⁶⁰⁹, а разлог за то налазио се у слабој концентрацији индустрије у овим републикама, па у складу с тим и малом броју индустријских предузећа које је било лакше обновити и ставити у функцију.⁶¹⁰ Према попису концентрације индустрије у Југославији из 1945. године јасно се може увидети да су поменуте две федералне јединице заједно сачињавале 3,3% укупних индустријских капацитета.⁶¹¹

Табела 7: Број и структура запосленог особља у 1946. години

Радна снага

Индустрија	Административна	Техничка	Квалификована	Неквалификована	Укупно
Прехрамбена	1.750	1.035	6.417	17.929	27.131
Текстилна	1.954	1.728	20.674	41.100	65.456
Метална	1.095	875	7.860	9.603	19.433
Дрвна	901	382	7.725	16.708	25.716
Грађевинска	819	555	3.764	26.420	31.558
Хемијска	744	306	4.172	6.900	12.122
Електро	/	/	/	/	2.503
Укупно	7.263	4.881	50.612	118.660	183.919
Рударство	5.375		72.248		77.624
					261.543

⁶⁰⁸ АЈ, ПСВФНРЈ, 40–36–82, *Извештај министарства финансија о државном буџету за 1946. годину (29.12.1945. године), Кредитно пословање.*

⁶⁰⁹ АЈ, СПК, 41–215–366, *Статистички подаци о структури производње рударства и индустрије по народним републикама.*

⁶¹⁰ *Статистички годишњак Краљевине Југославије за 1939. годину*, (Београд: Општа државна статистика, 1939), 190–192.

⁶¹¹ АЈ, СПК, 41–6–7, *Стање индустрије према попису из 1945. године, Табела бр. 7.*

Темпо производње у многоме је био тесно скопчан с два макроекономска агрегата, који су само једни у низу оних фактора који су утицали на коначни биланс, а то су средства за рад (машине) и радна снага. Потешкоће на овом пољу узроковане су тешким материјалним и људским губицима које је рат оставио за собом. Отпремање машина из индустријских и рударских постројења током рата за Немачку и дотрајалост машина које су остале у земљи услед интентивне производње за потребе фронта утицали су на „хронични“ недостатак савремених средстава за рад после рата.⁶¹² Уз ово систематско одвлачење и „трошење“ капиталних добара привреде током рата текао је и процес пребацивања квалификоване радне снаге у Немачку, која је имала задатак да попуни празнине у немачкој „ратној машини“ насталој због слања немачких радника на фронт.⁶¹³

О повратку југословенских радника у земљу, превасходно квалификованих, нема поузданих података, али на основу продуктивности рада у односу на стање пре рата када је рад значајно мањег броја радника производио 28% више може се закључити да је уз делимичан недостатак технолошких помагала после рата проблем лежао у структури и практичном искуству радника. КПЈ је, полазећи од Лењинове максиме „квантитет је сам по себи квалитет“, хтела да већом мобилизацијом физичке радне снаге превазиђе ове недостатке. Али, ово је у коначном збиру довело, и поред великог помака у обнови фабричких капацитета током прве и друге половине 1946. године, до битне промене у начину и квалитету производње и структури запослене радне снаге. Упоредном анализом ангажмана радне снаге у рударству и индустрији 1939. и 1946. године, уочава се да је однос припадника радничке класе који су били запослени у рударству износио 100:134, односно 100:112 у индустрији, док је с друге стране вредност производње у ове две гране привреде стајала 100:80, односно 100:71. Из овога се може закључити да се пад продуктивности највише одразио у рударству, али ништа мањи пад продуктивности није претрпела ни индустрија.⁶¹⁴ У прилог овој тврдњи сведочи податак да је остварени план индустријске производње по асортиману био 11,6% нижи него остварени план по обиму, што нам указује на значајан раскорак између броја ангажованих квалификованих и неквалификованих радника.⁶¹⁵

Табела 8: Производња индустрије и рударства по месецима у току 1946. године изражена у милионима динара

Вредност производње по месецима	Индустрија		Рударство	
	Милиона динара	Индекс	Милиона динара	Индекс
Јануар	1.774	100	501	100
Фебруар	1.967	111	509	101
Март	2.335	132	586	117
Април	2.266	128	607	121
Мај	2.402	135	648	129

⁶¹² Д. Алексић, *нав. дело*, 199–213.

⁶¹³ М. Ristović, *нав. дело*, 252–265.; С променом ратне среће после тешког пораза Вермахта под Стаљинградом у зиму 1943. године, а потом и слома немачких тенковских дивизија код Курска и тиме дефинитивног преласка иницијативе у руке Црвене армије лета исте године, почео је одлив немачких радника из фабрика. Тада се, с простора некадашње Краљевине Југославије број радника у Немачкој попео на 92.645 (Isto).

⁶¹⁴ АЈ, КМЈ, 836/III–1–6/2, *Писмо председника Савезне планске комисије Андрије Хебранга маршалу Титу којим доставља и коментарише „ статистички преглед привреде ФНРЈ“ (12.12.1946. године).*

⁶¹⁵ АЈ, МИФНРЈ, 17–152–153, *Извршење плана производње по обиму и асортиману за 1946. године (1947).*

Јун	2.422	136	639	127
Јул	/	/	727	145
Август	/	/	719	143
Септембар	/	/	708	141
Октобар	/	/	757	151
Новембар	/	/	633	126
Децембар	/	/	634	126

Бољи увид у збирно привредно кретање наведених грана индустрије и рударства током 1946. године, у коме је учешће узело око 260.000 радника⁶¹⁶, пружају апсолутне вредности производње по месецима. Праћењем апсолутних вредности за првих шест индустријске и свих 12 месеци рударске производње примећује се да је индустријска производња на месечном нивоу расла за 6,9%, док се у сектору рударства уочава стопа раста продукције од 2,5%. Иако нема података о месечној производњи за II полугодиште, које је остварила целокупна југословенска индустрија, на основу разлике укупне годишње производње (30,072 милијарди динара) и резултата производње I полугодишта (13,166 милијарди динара) произилази да је производња у II полугодишту износила 16,906 милијарди динара. Тиме је удео I и II полугодишта у укупној производњи износио 43,78% према 56,22%, што је стопу просечног раста месечне производње у 1946. години померало нешто изнад 6,9%.⁶¹⁷ Индустрија се у условима строго регулисаног тржишта, централизоване дистрибуције, кризе продукције у целој послератној Европи и полазне тачке с ниског нивоа индустријске развијености, показала знатно виталнијом у односу на рударство током 1946. године.⁶¹⁸

Почетком 1947. године сумирани су и квалитативни резултати на пољу индустријске производње из претходне године. Крај прве транзиционе етапе пружио је солидну основу да се подвуку резултати појединих индустријских грана и да се уоче пропусти, које је требало отклонити пре почетка Првог петогодишњег плана. Прехрамбена индустрија, као ни једна од осталих индустријских грана, није у целини успела да оствари ниво производње из 1939. године, али је производња појединих артикала успела да надмаши предратни ниво. Артикли као што су квасац, кекс, пиво и конзервирана риба премашили су предратну производњу, док је прерада воћа и поврћа остварила грандиозни скок од 642% у односу на предратни ниво продукције. Продукти као што су шећер, биљно уље, дуванске прерађевине и тестенине, иако нису повратили предратни ниво, произведени су у задовољавајућој количини. На слабији резултат производње прерађевина од индустријског биља утицало је протеривање Немаца из Војводине и Славоније, који су се превасходно бавили култивисањем ових култура. Међутим, и поред крупног проблема који је отворен њиховим исељавањем, држава је успела да свеже пристиглим колонистима, ненавикнутим на обраду крупних парцела и ових врста култура, наметне њихово узгајање и тиме обезбеди да се производња настави.⁶¹⁹

Хемијска индустрија, поред редовне производње у 1946. години, добила је читав низ нових производа који се до рата нису производили и тиме омогућила да се нови производи понуде иностранству. Неки од тих нових производа били су бакелит, клингерит, натријум бихромат и

⁶¹⁶ АЈ, МИФНРЈ, 17–8–8, *Преглед радне снаге за програм продукције 1946. године*; АЈ, СПК, 41–215–366, *Статистички подаци о структури запосленог особља по категоријама у 1939. и 1946. години*; Charles H. Feinstein i M. Thomas, *Making History Count, A Primer in Quantitative Methods for Historians*, (New York: Cambridge University Press, 2002).

⁶¹⁷ АЈ, СПК, 41–215–366, *Статистички подаци структуре индустријске производње по групама А и Б у 1939. и 1946. години*.

⁶¹⁸ *The New Economic Systems of Eastern Europa*, ed. Н. Н. Hohmann i други, (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1975), 223–224.

⁶¹⁹ АЈ, МИВФНРЈ, 17–6–6, *Извештај о раду индустрије у 1946. години*.

пепеин. Производ као што је винска киселина је пре рата имао занатски карактер, док је у 1946. добио индустријски значај, а то се директно одразило на производњу која је дуплирана. Нарочито је форсирана производња артикала потребних пољопривреди и ту је производња плавог камена повећана за 75%, док је производња супер фосфата увећана за 15% у односу на предратну. Производња великохемијске индустрије није достигла предратни ниво услед радова на обнови који су довршени током 1946. године, а завршетком радова на обнови фабрике „Solway“ у Лукавцу производња на овом сектору је била спремна за нормалан рад. Производња карбида била је знатно нижа од оне из 1939. године, док су производња сумпорне киселине, сапуна и сапунског прашка забележиле боље резултате од оних из 1939. године. Организација производње стаклене вуне, још једног новог артикла, ушла је током године у завршну фазу. На крају, производња целулозе и папира остварила је боље резултате у 1946. години.⁶²⁰

Електроиндустрија у Краљевини Југославији била је слабо развијена, а производња се углавном базирала на неколико артикала произвођених у мањим погонима. Уласком у 1946. производња је била организована на савременијим индустријским основама, а значај преласка на серијску производњу довео је до поспешивања производње читавог низа раније произвођених продуката, али и до производње значајног броја нових артикала. Продукција електро машина, голих спроводника, месинганог лима, месинганих шипки, динамо жица и алуминијумског лима остварила је боље резултате него пре рата, док су први пут произведени трансформатори и електрични апарати за домаћинство. У сектору бакра није достигнута производња из 1939. године, а због нередовног увоза, производња сијалица није могла да се одвија нормално. Грађевинска индустрија била је посебно активна. Огромне потребе за грађевинским материјалом, зарад обнове земље, одредиле су максимирање производње појединих најважнијих артикала, па су тако цигла, цреп, равно стакло и кровна лепенка произведени у већем обиму него пре рата. Дрвна индустрија је забележила солидне резултате, а посебно запажени биланси забележени су у производњи жижица, паркета, шпер и панел плоча и танина.⁶²¹

Најбољи показатељи уочавају се код текстилне индустрије, која је максимално напрегла све расположиве капацитете. Предионице су радиле више него 1939. године, док су ткачнице, због смањеног увоза предива, биле лишене могућности повећања производње. У текстилној индустрији радило се на увођењу нових производа, па је тако први пут уведена производња мокрих филчева. У производњи стандардних производа показатељи су варирали у зависности од расположивих сировина, које су се раније набављале у земљи или су због разних околности увожене из иностранства. Међу артиклима који су произведени током 1946. године у већем обиму него пре рата налазили су се памучно предиво, вунено предиво, вунене тканине и кудељино предиво, док је производња памучних тканина због смањеног увоза предива, остварила за 24 милиона метара мању производњу од зацртаног плана. Исто тако, производња у сектору свиле је због зависности од иностранства подбацила. Индустрија коже и гуме суочавала се са сличним проблемима. По питању индустрије коже, која је највећим делом зависила од домаћих сировина, на смањену производњу утицало је смањење сточног фонда током рата, док је индустрија гуме непосредно зависила од често нередовног увоза из иностранства. Метална индустрија, којој је дат посебан значај, своје производне капацитете махом је усмерила ка производњи артикала из групе средстава за производњу. Посебна пажња посвећена је већој производњи алатних машина, машинама за прераду метала, теретним и путничким вагонима, грађевинским машинама, пољопривредним машинама, компресорима, парним котловима и дизалицама. Израђено је и неколико прототипова и то за пнеуматски чекић и бензински мотор, а почела је и производња

---

⁶²⁰ Исто.

⁶²¹ Исто.

машинских текс ексера. Радови на производњи аутомобила добро су напредовали и послови око организације серијске производње ишли су жељеним током.⁶²²

---

⁶²² Исто.

2.2 Закон о Првом петогодишњем плану

Рађање и општи циљеви Првог петогодишњег плана

Наслеђене супротности и другачије искуство историјског развоја појединих крајева државе било је тешко бреме за Прву југословенску државу. Краљевина СХС/Југославија услед честих политичких криза није била способна да заврши свеукупну интеграцију и створи јединствен економски простор. Управо су ти разлози руководили југословенске комунисте у настојању да превазиђу „негативно“ историјско наслеђе.⁶²³ Стога је од првих дана успостављања власти стварање јединственог економског простора било приоритет државне привредне политике, а идеје привредних руководилаца кретале су се у правцу отклањања различитих и имплементације јединствених правних норми са циљем спречавања регионалних аутархија. Коначни циљ такве привредне политике било је формирање јединственог југословенског тржишта на коме би владали унисони прописи и економски стандарди. Да би се то постигло требало је избрисати несклад из претходног периода путем изградње јединствених привредних институција, које би својом активношћу спровеле у дело све неопходне мере међусобне интеграције.⁶²⁴

Овакво хтење југословенских комуниста и ослонац на сојветска искуства, резултирали су доношењем Закона о Првом петогодишњем плану. Петогодишњи план је био израз жеље да се у најкраћем могућем року превазиђе привредна заосталост и искорени сиромаштво. Према мишљењу челних људи КПЈ-а задужених за привреду, најважније оружје за испуњење тако великог подухвата било је детаљно планирање, војничка дисциплина и убрзана индустријализација и електрификација земље.⁶²⁵ Стога се основни задатак петогодишњег плана привредне изградње Југославије састојао у подизању индустријског потенцијала изградњом нових фабрика, електрана и спровођењем техничке реконструкције и модернизације постојећих предузећа. Привредни планери предвидели су да се током трајања плана побољша рад у постојећим постројењима, спроведе механизација радних процеса, изврши концентрација мањих машинских погона и специјализација фабрика, уведу нове методе рада, модерна техника и савремени технолошки поступци. У сврху што веће самодовољности југословенске привреде, требало је у највећој могућој мери повећати капацитете постојећих погона реконструкцијама и проширењима, уклонити уска грла у фабрикама набавком нових машина, а оних у привреди изградњом постројења која до тада нису постојала у земљи.⁶²⁶

Усвајањем закона о Првом петогодишњем плану дефинитивно је отклоњена једна од најважнијих недоумица привредне изградње државе.⁶²⁷ Реч је била о стратегији индустријализације око које су се током прве половине 1946. појавиле прве несугласице у руководећој структури, Политбироу ЦК КПЈ-а.⁶²⁸ Планом је коначну превагу однела концепција изградње тешке индустрије, чиме су отклоњене недоумице око даљег правца развоја.⁶²⁹ То је значило изравњавање наслеђеног несклада између лаке и тешке индустрије већим улагањем посебно у црну и обојену металургију, металну, хемијску и електроиндустрију. Изградњом ових базичних индустрија требало је у ближој перспективи постаћи напредак свих осталих грана привреде, а у прво време у оквиру поменутих индустрија, све снаге и ресурси имали су бити подређени производњи средстава за производњу. Другим речима, требало је подизањем тешке

⁶²³ ИАБ, ЛВБ, 2821–7, *Историјски услови развоја социјализма у Југославији*.

⁶²⁴ АЈ, СПК, 41–5–5, *Студија о привредној обнови земље (1945)*.

⁶²⁵ Б. Кидрич, *Привредни проблеми ФНРЈ*, (Београд: Култура, 1948), 7–22.

⁶²⁶ АЈ, СПК, 41–138–261, *Текст Петогодишњег плана 1947–1951, Општи задаци (15.4.1947)*.

⁶²⁷ АЈ, СПК, 41–137–260, *Петогодишњи план развоја народне привреде Југославије, Његов значај и задаци*.

⁶²⁸ А. Ракоњац, „Почеци привредног планирања у Југославији 1946. године – идеје, организација и институционализација“, 160.

⁶²⁹ *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ: 11. jun 1945-7. jul 1948*, 200.

индустрије постепено супституисати увоз производа који су до тада увожени из иностранства, а постојале су све природне и економске могућности да се фабрикују у земљи. Тиме би се створили снажна основа за привредну експанзију целе земље, а потом и складан развој свих привредних грана у које би у почетку било инвестирано мање средстава.⁶³⁰

Табела 10: Општи показатељи Првог петогодишњег плана

Општи преглед показатеља Првог петогодишњег плана индустријализације				
Показатељи	јединица мере	1939	1951	51:39 у %
Народни доходак (у милијардама динара и процентима)				
Вредност друштвеног продукта	динара	203	366,5	80
Народни доходак	*	132	255	93
Вредност инвестиција	*	20	69,6	248
Инвестиције у % народног дохотка	%	15,2	27,3	-
Народни доходак <i>per capita</i>	динара	8.464	15.625	85
Индустријализација (у милијардама динара и процентима)				
Вредност рударске и индустријске производње (у просечним пуним ценама коштања из 1947. године)	динара	25,5	126	394
Од тога:				
Угаљ	*	2,4	6	150
Црна металургија	*	2,7	9,3	244
Обојена металургија	*	2,1	3,3	57
Електрична енергија	*	1	4	300
Метална индустрија	*	1,6	11	588
Електроиндустрија	*	0,4	4	900
Хемијска индустрија	*	0,9	8,2	811
Индустрија грађевинског материјала	*	0,8	6,5	713
Вредност производње <i>per capita</i>	динара	3.378	10.625	215
У процентима од укупне рударске и индустријске производње				
Група А	%	100	100	-
Група Б	%	43	57	-
	%	57	43	-
Индустријска и пољопривредна производња				
	динара	-	-	-
У продајним ценама 1947. године	*	116,5	266,7	129
Индустријска производња	*	52,7	170	223
Пољопривредна производња	*	63,8	96,7	52
У процентима индустријска и пољопривредна производња	%	100	100	-
Индустријска производња	%	45	64	-
Пољопривредна производња	%	55	36	-
Инвестиције (у милијардама динара)				
Вредност нових инвестиција у првој години	динара	13,5	69,6	416
Од тога:				
Рударство и металургија	*	0,8	7	775
Производња електричне енергије	*	0,8	7,3	813
Индустрија	*	1,9	9,8	416
Вредност нових инвестиција за период од 1947–1951	*	-	278,3	-
Од тога:				
Рударство и металургија	*	-	30,8	-
Производња електричне енергије	*	-	30	-
Индустрија	*	-	54,9	-
Уклањање неравномерности у економском развоју народних република (у милијардама динара)				

⁶³⁰ АЈ, СПК, 41–137–260, *Текст плана индустрије (9.4.1947)*.

Вредност рударске и индустријске производње (у просечним пуним ценама коштања 1947. године)				
ФНРЈ – укупно	динара	25,5	126	394
Од тога:				
Србија	*	9,7	40,44	317
Хрватска	*	7,1	32,1	352
Словенија	*	6,4	23,4	266
Босна и Херцеговина	*	2	21,1	954
Македонија	*	0,3	7,9	2533
Црна Гора	*	0	1,1	1000
Вредност инвестиција				
ФНРЈ – укупно	*	13,5	69,6	416
Од тога:				
Србија	*	4,3	18,9	339
Хрватска	*	3,8	17,7	366
Словенија	*	1,9	7	268
Босна и Херцеговина	*	2,4	17,3	621
Македонија	*	0,7	5,6	700
Црна Гора	*	0,4	3,1	675
Специфична производња важнијих артикала <i>per capita</i>				
Угаљ	кг	389	1.031	165
Челик	*	15	48	220
Алуминијум	*	0,1	0,8	700
Електрична енергија	kWh	71	272	283
Цемент	кг	425	1875	341
Стакло	м ²	0,1	0,3	200
Тканине	м	8,7	19,4	123
Обућа	пари	0,3	1,1	267
Шећер	кг	6,9	20	190
Дуван	кг	1,1	2,9	164
Пиво	л	2,7	6,5	141

Асиметричан историјски развој међу регионима довео је до неравномерности у расподели материјалног богатства. Услед комуникацијских и природних одлика северни део земље је у материјалном смислу далеко предњачио у односу на планинама и кланцима испресецан јужни крај државе.⁶³¹ Такав несклад, у коме је „индустријски север“ током деценија све више стварао разлику у богатству над „аграрним југом“, требало је реализацијом Петолетке у највећој могућој мери ублажити. Правилним размештањем новоподигнутих фабрика у току Првог петогодишњег плана постепено би се отклањале те неједнакости у производним могућностима појединих република. Привредни планери су посебно водили рачуна о постојећој сировинској и енергетској бази, специфичностима и социјалној структури дате републике, као и о општедржавној целисходности. То је у коначном значило свеукупну строгу рационализацију освајањем нових технолошких процеса којим би се извршила преоријентација производње првенствено на употребу сировина са којима је земља располагала у довољним количинама, а за тако комплексно искоришћавање ресурса најподеснија организациона форма предузећа био је, према мишљењу планера, комбинат.⁶³² Разменом искустава у производњи између фабрика из различитих делова земље, специјализацијом производне способности предузећа увођењем модерне серијске фабрикации, подизањем квалитета производа и активном применом најновијих научних

⁶³¹ С. Ђуровић, *Са Теслом у нови век: нова синтеза историје, Изабрани чланци из економске историје Србије и Југославије 1918–1941*, (Београд: Завод за уџбенике, 1997), 63–65.

⁶³² АЈ, СПК, 41–138–261, *Текст петогодишњег плана 1947–1951, Општи задаци*.

истраживања, требало је за пет година подићи продуктивност рада за 70% на општем нивоу и тиме подићи благостање целе државе.⁶³³

Ликвидацијом привредне и техничке заосталости требало је учврстити и даље развити нове производне односе. У политичком смислу то је значило осигурати темеље социјализма.⁶³⁴ Годишњи планови у оквиру Петогодишњег плана на пољу индустрије одговарали су пре свега испуњењу задатака Првог петогодишњег плана. Они су били замишљени концепцијски тако да не представљају искључиво пропорционални, аликвотни део Петогодишњег плана, већ интегрални, који има за коначни циљ испуњење свих задатака Петолетке, па је сходно томе предвиђени темпо индустријализације по појединим годинама био различит. Планом је постављен задатак да вредност производа индустрије у односу на 1939. годину повећа за око пет пута. Повећањем индустријске производње у 1951. години од 394% у односу на ону пре рата, како у квантитативном тако и у квалитативном смислу, постигла би се промена привредне структуре земље и смањила зависност од увоза капиталних добара. Међутим, стратезима привредне изградње Југославије било је више него јасно да је апсолутна независност од увоза немогућа, јер то ни далеко развијеније индустријске државе нису могле да постигну, те то ни у једном њиховом разматрању није био циљ привредне политике. Тиме се одрицала могућност било какве привредне аутархије, али се тежило да се у предстојећем периоду индустријализације земље у максималној могућој мери искористе сви могући ресурси домаћег порекла.⁶³⁵

Енергетска и сировинска база у Првом петогодишњем плану

Будући да су извори енергије и довољне количине сировина предуслови без којих није почела ниједна индустријализација у Европи, тако су и југословенски планери у Петогодишњем плану посебну бригу посветили планирању брзог развоја рударства, електрификације и металургије.⁶³⁶ Угаљ је као јефтин и вишеструко употребљив извор енергије заузимао кључну позицију. Планом је било предвиђено да се производња угља развије тако да се у 1951. години произведе 16.500.000 тона, а укупан капацитет повећа на 18.500.000 угља. Планирано је да тежиште производње падне на највеће угљене басене. Код каменог угља ослонац је требало да буде на руднику Раша, Тимочком и Ибарском басену, док су план продукције мрког угља имали да изврше Бановићки, Средње-Босански, Мостарски, Ливањски, Трбовљански, Сењски и Алексиначки басен. Пошто су геолошка истраживања током рата показала да је богатство Југославије у угљу првенствено базирано на наслагама лигнита, тако је и значај његове експлоатације порастао, па је предвиђено да највећу продукцију понесу басени Крека, Велење, Костолац, Колубара и Косово. Пошто је у првом петогодишту планирана максимална експлоатација ових басена, тако је донесена одлука да се у њима концентрише најсавременија механизација коју је држава за те потребе требало да увезе из иностранства или да у зависности од могућности произведе у домаћим фабрикама. За испуњење свих задатака у овим рудницама требало је применити нове методе откопавања, усавршити организацију рада и попунити најбољим кадровима. Услед недовољно доброг квалитета угља требало га је побољшати оплемењивањем, те на тај начин просечни проценат пепела смањити са 27% на 18% код каменог угља, са 15% на 13% код мрког угља и са 18% на 12% код лигнита. Ради максималне ефикасности требало је посветити се и преради отпадака, те у ту сврху искористити остатке ложења за производњу грађевинског материјала. Исто тако, требало је приступити производњи полукокса

⁶³³ АЈ, СПК, 41–137–260, *Текст плана индустрије*.

⁶³⁴ АЈ, СПК, 41–137–260, *Привредно-политички задаци*.

⁶³⁵ АЈ, СПК, 41–146–278, *Одговори на питања о индустријализацији и развоју индустрије у Југославији*.

⁶³⁶ АЈ, МЕВФНРЈ, 11–5–19, *Реферат о петогодишњем електрификационом плану за временски период од почетка 1946. до краја 1950. године*.

из лигнита и искористити нуспродукте попут гасова, фулуола, бензола и фенола као базу за хемијску индустрију. Спровођењем плана у дело уз што већи ослонац на сопствене угљеве требало је осигурати задовољење потреба индустрије, саобраћаја, поморства, електропривреде и становништва.⁶³⁷

Као погонске силе Друге индустријске револуције и други носећи стуб савремене индустрије, нафта и електрична енергија заузеле су истакнуто место у Плану. Планирано је да се у циљу што бољег задовољавања потреба индустрије и саобраћаја у 1951. години повећа производња нафте на 450.000 тона, а капацитет је требало да буде изграђен до нивоа од 500.000 тона сирове нафте. За прераду нафте предвиђено је подизање нове рафинерије са уређајем за крековање, тако да капацитет рафинерије почетком 1950. године буде 300.000 тона сирове нафте, а планирано је и да се последње године спровођења Петолетке започне са градњом друге рафинерије.⁶³⁸ У погледу покривања потреба земље за електричном енергијом требало је повећати производњу на 4.350 милиона kWh у 1951. години, односно за скоро четири пута према 1939. години. Тиме би се производња електричне енергије повисила од 69 kWh у 1939. на 272 kWh у 1951. години по глави становника. За постизање планом предвиђене производње требало је током петогодишњег периода подићи нове хидроелектране укупног капацитета 1.100.000 kW и термоелектране капацитета 450.000 kW, користећи најновије тековине технике. Стварањем јединственог енергетског система на читавој територији државе путем изградње централизоване електро мреже постигла би се знатно већа ефикасност система снабдевања и вишкови енергије би се према потреби привреде могли лако транспонирати са једног на други крај земље.⁶³⁹

Реализацијом плана требало је преокренути наслеђену ситуацију у којој је употреба горива доминирала тиме што би се повећала примена електричне енергије. Осигурати примену ситних врста угља реконструкцијом ложишта, а код градње нових индустријских ложишта требало је првенствено применити ложење ситним и прашинским угљем. На басенима лигнита планирано је подизање комбината за комплексну прераду лигнита као горива у правцу добијања оплемењеног горива, полукокса, брикета, металуршког кокса, бензола и хомолога, синтетичких горива и мазива за прераду лигнита као сировине за добијање фенола и других полазних сировина за хемијску индустрију. Природна и синтетичка горива требало је усмерити ка преради у високооктанске бензине и дизел горива. Зарад постизања високог степена ефикасности и рационализације, индустрија и наука су добиле задатак да у кооперацији проуче и разраде најновије техничке поступке за оплемењивање лигнита и других фосилних горива, израде подесна горива за високе пећи и нађу модалитет за увођење плина у индустрију.⁶⁴⁰

Табела 11: Показатељи сировинске и енергетске базе у Првом петогодишњем плану

Показатељи рударства и енергетике у Првом петогодишњем плану				
Показатељи	Јединица мере	1939	1951	51:39 у %
Угаљ				
Угаљ	1.000 т	6.068	16.500	172
Нафта				

⁶³⁷ АЈ, СПК, 41–138–261, *Текст петогодишњег плана 1947–1951, Угаљ и прерада угља*; АЈ, СПК, 41–137–260, *Тезе за перспективни план рударства и металургије 1947–1951. године, Угаљ и прерада угља (9.4.1947)*.

⁶³⁸ АЈ, СПК, 41–138–261, *Текст петогодишњег плана 1947–1951, Нафта*.

⁶³⁹ АЈ, СЕЕИВФНРЈ, 59–7–23, *Проблематика електрификације ФНРЈ (12. јул 1950. године)*; АЈ, СПК, 41–138–261, *Текст петогодишњег плана 1947–1951, Производња и расподела електричне енергије*; АЈ, СПК, 41–165–303, *План развитка народне привреде, Производња и расподела електричне енергије*.

⁶⁴⁰ АЈ, СЕЕИВФНРЈ, 59–8–28, *Електропривреда, Задаци према Закону о петогодишњем плану*; АЈ, СПК, 41–138–261, *Текст петогодишњег плана 1947–1951, План привреде горива*; АЈ, СПК, 41–165–303, *План развитка народне привреде, План привреде горива*.

Нафта сирова	1.000 т	1	450	44.000
Бензин	*	3	75	1.875
Синтетички бензин	*	-	20	-
Црна металургија				
Железна руда	1.000 т	613	1.500	145
Сирово гвожђе	*	101	550	445
Челик	*	235	760	223
Феро-легури	тона	13.695	17.000	24
Ваљани производи	1.000 т	183	570	211
Крупни профили	*	-	210	-
Лимови	*	36	130	261
Манганова руда	*	4	46	1.050
Обојена металургија				
Бакар	1.000 т	42	40	95
Електролитски бакар	*	12	36	200
Олово	*	11	65	491
Цинк	тона	4.918	20.000	307
Глиница	*	7.675	56.000	630
Алуминијум	*	1.776	13.000	632
Ваљани и тлачени производи обојених метала	*	5.781	26.000	350
Ватростални материјал	1.000 т	18	186	933
Магнезит сирови	*	33	156	373
Неметали				
Азбест	1.000 т	-	16	1.600
Со	*	75	235	213
Електрична енергија				
Производња електричне енергије – укупно	милиона kW	1.100	4.350	295
Од тога:				
Хидроелектране	*	480	3.350	598
Термоелектране	*	620	1.000	61
Производња електричне енергије за потребе привреде				
За потребе рударства	милиона kW	330	1.520	361
За потребе индустрије	*	490	1.560	218
За потребе ел. железница	*	-	120	-
За потребе пољопривреде	*	5	100	1.900
За потребе домаћинства	*	80	350	338
Остали потрошачи	*	45	200	345
Губици	*	150	500	233

Подизање енергетске базе земље требало је да прати повећана експлоатација и прерада сировина неопходних широкој лези индустрија. С обзиром да је привредна политика државе била усмерена ка форсирању тешке и средње индустрије, развој црне и обојене металургије тиме је добио једано од најзначајнијих места у Првом петогодишњем плану. Према одредбама плана црну металургију је требало развити да у највећој могућој мери обезбеди потребе индустријализације, како количински тако и квалитативно. У процесу развоја увела би се производња нових производа који до тада нису продуцирани у земљи, као и нови технолошки процеси којима би се повећао учинак рада, смањили губици и утрошак материјала и сировина. Стога, привредни планери су водећу улогу доделили постојећим рударским и металуршким центрима Југославије. У погледу продукције железне руде руднике Љубију и Вареш требало је организационо устројити на модерним основама и спровести механизацију радног процеса, како би производња у 1951. години досегла обим од планираних 1.500.000 тона. У исто време производња мангана имала је да достигне ниво продукције у висини од 46.000 тона руде. До 1951. године требало је повећати производњу сировог гвожђа на 550.000 тона, сировог челика на 760.000 тона, с тим да максималан капацитет крајем те године буде 730.000 тона сировог гвожђа,

и 1.000.000 тона сировог челика. Да би се то постигло требало је реконструисати и опремити савременим машинама већ постојеће железаре, те притом уклонити несклад између појединих погона. Такође, било је неопходно осигурати повећање производње челичног лива у железари Гуштањ и потом увести тај технолошки процес у друга предузећа. Предвиђено је да у долини реке Босне буде подигнута још једна нова железара. Испуњењем плана Југославија би била богатија за производе попут квалитетних челика, патентиране жице, бесшавних цеви, бандажа и великих кованих предмета. Процесом рационализације смањено би се утрошак кокса по тони прерађеног гвожђа и део нове производње сировог железа обавио би се у електро-пећима. Поред овога, требало је повећати производњу феро-легура на 17.000 тона, а у ту сврху је предвиђено подизање нове фабрике у близини налазишта хромове, манганске и молибденове руде.⁶⁴¹ Како би се црна металургија у предвиђеном року развила, пројектована је изградња индустрије ватросталног материјала са задатком освајања производње у обиму од 186.000 тона у оквиру које би на црни ватростални материјал отпадало 50.000 тона. У ту сврху осмишљено је подизање нових и реконструкција постојећих фабрика са ослоном на домаће сировине, савладавање технологије црног ватросталног материјала, побољшање и стандардизација квалитета ватросталног шамота.⁶⁴²

Два најзначајнија привредна комплекса обојене металургије у Југославији били су Бор и Трепча. У Бору је требало постићи у другој половини 1948. години продукцију бакра у висини од 40.000 тона, а реконструкцијом и проширењем рудника и топионице у Трепчи требало је повисити производњу олова на 65.000 тона до краја 1951. године.⁶⁴³ Планираним подизањем нове цинкарне на принципу електролизе повећала би се производња цинка 20.000 тона годишње, а предвиђено је проширење других рудника олова и цинка као што су Злетово, Межице, Копаоник, Ајвалије и Леце. Производња глинице у висини од 56.000 тона имала се постићи довршењем фабрике глинице у Стрнишћу и проширењем погона у Лозовцу на бази електролизе. Планирана је изградња алуминијумске индустрије у подручју Мостара и подизање производње на 13.000 тона годишње, а у почетку је планиран ослонац на налазишта боксита у Босанској Крупи, Мостару, Дрнишу и Истри, као и проширењем једне секције електролизе у Стрнишћу. Уласком у 1951. годину требало је повећати производњу ваљаних и влачених производа обојене металургије на 26.000 тона, а да би се то постигло, планирана је изградња две ваљаонице за обојене метале од чега једне за алуминијум. Ефикасност би се подигла механизацијом рудника и осталих погона, побољшањем технолошког процеса у пралиштима, флотацијама и топионицама, те смањење губитака у истим. Предвиђени су опсежни истражни радови услед којих би се отворила нова рудишта обојених метала, као и решење питања искоришћавања сумпорних гасова у Бору.⁶⁴⁴

План изградње тешке индустрије у Првој петолетци

Метална индустрија, поред електрификације са електроиндустријом и крупном хемијском индустријом, чинила је темељ индустријализације сваке развијене индустријске земље. Југославија се по угледу на совјетску индустријализацију, где је изградња металне индустрије највише форсирана, определила да крене истом трасом. Изградњом тешке индустрије, на првом месту црне металургије и индустрије машина, планирано је стварање технолошке база помоћу које би се извршио преображај привреде.⁶⁴⁵ Тиме је метална индустрија добила задатак да оствари

⁶⁴¹ АЈ, СПК, 41–137–260, *Тезе за перспективни план рударства и металургије 1947–1951. године, Црна металургија*; АЈ, СПК, 41–140–263, *Образложење перспективног плана рударства и металургије, Црна металургија (24.12.1946)*.

⁶⁴² АЈ, СПК, 41–138–261, *Текст петогодишњег плана 1947–1951, Неметали*.

⁶⁴³ АЈ, СПК, 41–140–263, *Образложење перспективног плана рударства и металургије, Обојена металургија*.

⁶⁴⁴ АЈ, СПК, 41–137–260, *Тезе за перспективни план рударства и металургије 1947–1951. године, Обојена металургија*.

⁶⁴⁵ АЈ, Савет за машиноградњу Владе ФНРЈ (СМВФНРЈ), 6–2–2, *Задаци Министарства тешке индустрије у Петогодишњем плану*.

масовну производњу разних машина и уређаја, а у првом реду машина алатљика. Другим речима, примарни циљ металне индустрије био је да омогући механизацију пољопривреде производњом пољопривредних машина и алата, као и да осигура снабдевање саобраћаја камионима, локомотивама и вагонима. У пројектованом петогодишњем процесу зацртано је усвајање савремених конструкционих принципа у производњи, увођење у већем обиму алуминијума као сировине, провођење типизације производа и тиме осигуравање масовне продукције на принципу замењивости појединих делова. Коначни циљ био је ослобађање привреде у највећој могућој мери зависности од увоза машина и металних производа.⁶⁴⁶

Југословенски планери су крајем 1951. године предвидели производњу алатних машина за обраду метала са и без скидања струготина у износу од 5.100 тона. Ради испуњења тог задатка требало је изградити једну фабрику лаких машина у Загребу, фабрику средњих машина у Сарајеву и једну фабрику тежих машина у Београду. Конструкција тих машина имала је да се изврши на основу појединачног електричног погона и максимално аутоматизованог управљања. Алатне машине за скидање струготине требало је прилагодити за обраду тврђих режућих метала и развијати их у смеру производње специјализованих машина за масовну производњу и машина за појединачну општу употребу. За осигурање развоја железничког саобраћаја у потребним размерама планирано је стварање снажне базе производње железничких возила да би се у 1951. години осигурали потребни резервни производни капацитети од 200 локомотива за даљи развој у Другом петогодишњем плану. Стога је производњу локомотива у 1951. требало установити на 100 комада, производњу путничких и пртљажних вагона на 280, а теретних вагона на 5.500 са резервним капацитетом од 7.000 комада. Фабрици вагона у Краљеву намењен је највећи терет испуњења плана.⁶⁴⁷

Табела 12: Показатељи тешке индустрије у Првом петогодишњем плану

Показатељи тешке индустрије у Првом петогодишњем плану				
Показатељи	Јединица мере	1939	1951	51:39 у %
Метална индустрија				
Алатне машине	тона	40	3.000	7.400
Махине за прераду метала без скидања струготине	*	-	2.100	-
Локомотиве	комада	-	100	-
Индустријске локомотиве	*	-	200	-
Вагони теретни	*	19	5.500	28.800
Вагони путнички	*	-	280	-
Вагонети	*	570	12.000	2.000
Водене турбине	тона	-	4.000	-
Парни котлови	м ²	-	4.820	-
Дизалице	тона	-	1.550	-
Грађевинске машине	*	-	7.620	-
Пољопривредне машине и алати	*	-	34.000	-
Плугови	комада	7.300	68.000	832
Сејачице	*	-	22.000	-
Вршалице	*	-	1.200	-
Уређај за руднике и фабрике	тона	-	2.500	-
Камиони	комада	-	6.000	-
Бицикли	*	-	50.000	-
Трактори	*	-	1.500	-
Писаће машине	*	-	10.000	-
Електроиндустрија				

⁶⁴⁶ АЈ, СПК, 41-138-261, *Текст петогодишњег плана 1947-1951, Метална индустрија.*

⁶⁴⁷ АЈ, СПК, 41-137-260, *Текст плана индустрије, Метална индустрија.*

Електро машине	kW	4.300	135.000	3.000
Трансформатори	kWA	-	360.000	-
Спроводници голи и изоловани	тона	2.200	8.100	268
Каблови јаке и слабе струје	*	-	10.000	-
Радио пријемници	комада	-	150.000	-
Сијалице	1.000 комада	1.195	7.800	553
Хемијска индустрија				
Сумпорна киселина	тона	14.100	92.000	552
Плави камен	*	12.883	22.000	71
Вештачка гнојива	*	72.770	350.000	378
Супер фосфати	*	18.920	150.000	735
Калциум цианамид	*	52.206	80.000	55
Остала азотна гнојива и азотна једињења	*	1.644	110.000	6.500
Пластичне масе	*	-	5.000	-
Сапун	*	16.000	28.000	75
Калцијум карбид	*	63.611	126.800	99
Амонијачна сода	*	21.967	50.000	128
Каустична сода	*	13.914	35.000	150
Вештачки каучук	*	-	10.000	-
Индустрија цемента, грађевинског материјала и стакла				
Цемент	1.000 тона	663	1.900	186
Равно стакло	1.000 м ²	1.678	4.600	175
Шупље стакло	1.000 тона	12	30	150
Вештачке плоче	1.000 м ²	-	3.800	-
Бетонски префабрикати	1.000 тона	-	170	-
Гипс	*	8	150	1700
Азбест цементни шкриљац	1.000 м ²	1.000	4.700	370
Фабрикација готових стамбених кућа и слично	м ²	-	460.000	-
Цреп	мил. комада	192	586	205
Цигла	мил. комада	639	1.418	122
Вапно	1.000 тона	120	340	183

Због бржег темпа електрификације било је предвиђено по први пут установљење производње водених турбина и постизање 1951. године производње од 4.000 тона, а највећи део те производње морала је осигурати нова фабрика у Љубљани. Исто тако, требало је кроз производњу парних котлова додатно осигурати индустрију и електропривреду. Са друге стране, интензификација пољопривреде, као једног од примарних циљева, спровела би се њеном механизацијом. Како би се то остварило било је неопходно постићи производњу у висини од 34.000 тона пољопривредних машина и алата, а планирано је и освајање производње трактора у годишњој серији од 1.500 комада.⁶⁴⁸ За осигурање механизације великих грађевинских радова предвиђених у Петогодишњем плану требало је успоставити производњу грађевинских машина и 1951. години постићи производњу од 7.600 тона.⁶⁴⁹

Електроиндустрија је добила задатак да у петогодишњем циклусу осигура материјално снабдевање електрификације, индустрије, рударства и металургије електромоторним погоном, али и да обезбеди грађевинске радове инсталационим материјалом и снабде становништво сијалицама, радио пријемницима, апаратима за кућу и осталим електро-техничким материјалом. У циљу постизања тога, требало је установити нову производњу трансформатора, оловних каблова, машина за електричне централе, високонапонског материјала, радио апарата и осталог електро-техничког материјала. Стога је производњу електричних машина требало до 1951. повећати на 135.000 kW, што је у поређењу са 1939. годином представљало повећање од тридесет једног пута. Поред производње електромотора планирано је успостављање производње

⁶⁴⁸ АЈ, СПК, 41-138-261, *Текст петогодишњег плана 1947-1951, Метална индустрија.*

⁶⁴⁹ АЈ, СПК, 41-137-260, *Текст плана индустрије, Метална индустрија.*

генератора, специјалних рударских машина заштићених против буктавих плинова, као и постизање продукције трансформатора од 360.000 kVa у 1951. години.⁶⁵⁰

У производњи електричног материјала посебна пажња је била предвиђена за производњу изолационог материјала и то најширом применом вештачких пластичних маса. Освајање и проширење фабрикације порцеланских изолатора за високи напон и постизање производње од 3.000 тона требало је извршити до краја 1951. године, а у производњи ниско напонских изолатора прећи са порцелана на употребу нових погодних материјала. Са друге стране, у продукцији инсталационог материјала, заменом изолационих цеви и применом новог материјала и метода, имала се омогућити знатно бржа и јефтинија уградња и кроз то појефтињење кућних електричних инсталација. Због потребе стварања од увоза независног извора снабдевања електрификације и изградње телекомуникационе мреже, предвиђено је покретање производње оловних каблова на подручју Београда и достизање производње до 1951. године у висини од 10.000 тона. Изградњом домаће фабрике требало је спољној трговини ставити на располагање део финалних производа велике вредности у циљу побољшања структуре извоза. Поред овога, планом је зацртано повећање производње сијалица у 1951. години на 7.800.000 комада, односно 6,5 пута у поређењу са 1939. годином, као и припрема фабрикације луминисцентних расветних тела. За потребе становништва требало је створити нову производњу радио пријемника и до краја спровођења плана осигурати годишњу производњу од 150.000 комада.⁶⁵¹

Задаци хемијске индустрије у току петогодишњег плана састојали су се у обезбеђивању хемизације пољопривреде, осигурању потреба других привредних грана и врста индустрије, повећању одбрамбене способности државе и задовољењу потреба широке потрошње. У том настојању требало је створити нове гране индустрије органских и аорганичких производа на бази синтезе и коришћења домаћих сировина и отпадних продуката уз примену у фабрикационим процесима модерних технолошких метода. С тим у вези, за осигурање пољопривреде вештачким ђубривима планирано је повећање производње супер-фосфата у 1951. години на 200.000 тона, то јесте 8,4 пута више него у 1939. години, а производњу калцијумовог цијанамида на 80.000 тона, односно 1,6 пута више него пре рата. Предвиђено је да се успостави производња азотних једињења преко синтезе амонијака на бази домаћих лигнита и тиме створи широка основа за производњу азотних ђубрива и других азотних једињења, те до 1951. постигне производња од 110.000 тона (66 пута више него 1939. године). Ради осигурања производње суперфосфата, плавог камена, хромних соли, за потребе електролизе и осталих грана хемијске индустрије требало је 1951. произвести 92.000 тона сумпорне киселине, што је у поређењу са 1939. годином представљало повећање за 5,5 пута. Повећањем производње калцијум-карбида на 126.000 у 1951. години обезбедила би се производња пластичних маса и калцијум цијанамида као вештачког ђубрива за пољопривреду. Повећањем производње амонијачне соде на 50.000 тона повећала би се продукција у индустрији сапуна, текстила и стакла. За потребе производње целулозе, вискозе, сапуна, мерцеризирање памука, бојадисање тканина и за органске синтезе требало је повећати производњу каустичне соде на 35.000 или 2,4 пута у односу на предратну производњу. Према тексту Петогодишњег плана нарочита пажња имала се посветити освајању производње пластичних маса и развијању производње неопходних омекшивача којима би се обезбедила потребна сировина електроиндустрији, индустрији обуће итд.⁶⁵²

Обимни грађевински радови који су Првим петогодишњим планом пројектовани захтевали су огромне количине грађевинског материјала. Тако је предвиђено повећање производње цемента 1951. на 1.900.000 тона, односно 2,8 пута више него 1939. године. Због великог прилива радне снаге са села, услед убрзане индустријализације и мањка стамбеног фонда,

⁶⁵⁰ АЈ, СПК, 41–138–261, *Текст петогодишњег плана 1947–1951, Електроиндустрија.*

⁶⁵¹ АЈ, СПК, 41–137–260, *Текст плана индустрије, Електроиндустрија.*

⁶⁵² АЈ, СПК, 41–138–261, *Текст петогодишњег плана 1947–1951, Хемијска индустрија.*

требало је створити технолошку основу за организовану индустријску производњу стамбених кућа и грађевинских елемената за индустријализовано грађевинарство. У ту сврху требало је повећати производњу вештачких плоча и осигурати 1951. године производњу монтажних стамбених кућа од 460.000 м² покривене површине. Ради остварења индустријализације грађевинарства требало је организовати производњу бетонских префабриката са употребом челика велике чврстоће, а за потребе изградње електрификационе и телекомуникационе мреже требало је осигурати продукцију армирано-бетонских стубова.⁶⁵³

Предвиђено је да производња гипса у 1951. години достигне 150.000 тона, што је представљало повећање од 18 пута у поређењу са предратном, а тиме би се створили предуслови за прелаз на методе сувог грађења у грађевинарству. Производњу азбест-цементног шкриљца требало је преоријентисати на употребу домаћег азбеста и повећати производњу на 4.700.000 м². Исто тако, планирано је приступање искоришћавању отпадака ложења и шљаке у циљу производње грађевинског материјала. Производњу црепа и цигле требало је повећати два пута у поређењу са 1939. годином. Током спровођења петолетке имала се спровести рационализација производње цемента, цигле и црепа механизацијом вађења сировина и питањима интерног транспорта. Посебну пажњу требало је посветити производњи стакла. С тим у вези предвиђено је повећање производње равног стакла у 1951. години на 4.600.000 м², а шупљег стакла на 30.000 м², што је представљало у оба случаја повећање од 2,5 пута у поређењу са 1939. годином. У погледу увођења нових производа планирано је покретање производње биљурног стакла, стакла за потребе аутомобилске индустрије, ватро-отпорног стакла, ампула за медицинске производе и стаклених балона за сијалице.⁶⁵⁴

План изградње лаке индустрије у Првој петолетци

Првим петогодишњим планом било је предвиђено да лака индустрија уступи инвестициона средства тешкој индустрији, па је стога минималним улагањима и бољом организацијом рада требало постићи већу ефикасност. Стога је највише пажње било посвећено гранама које су прерађивале ресурсе по којима је Југославија била чувена у Европи. Тако је дрво било један од најважнијих артикала југословенске спољне трговине и сировина која је захваљујући свом квалитету имала сигуран пролаз на европским пијацама. Високо се котирајући на тржиштима пре свега централне Европе, где је увек имало своје купце, било је уједно и сигуран извор увек преко потребних девиза. Искоришћавање шумских богатстава, којима је Југославија обиловала, било је далеко јефтиније од експлоатације било ког другог ресурса. Стога је дрвну индустрију требало развити до те мере да се могу у потпуности и најјефикасније искористити све расположиве сировине добијене сечом шума као и отпаци са пилана. У ту сврху привредни планери су сматрали да је комбинат најподеснија форма организације предузећа дрвне индустрије, па је требало спровести концентрацију малих пилана, ликвидирати застареле прекобројне пилане и извршити правилан размештај нових, тако да укупни капацитет не пређе 1,65 милиона м³ резане грађе. Поред тога, требало је у великим размерама пилане снабдети уређајима за вештачко сушење дрвета, док је у сфери прераде, индустријску производњу намештаја требало повећати до 1951. године за три пута према предратној и основати нове фабрике сандука, бачви, каросерија и кола, као и постројења грађевинске столарије и осталих финалних производа. Такође, требало је основати нову индустрију монтажних кућа на бази букових шпер-плоча и прерађевина из дрвних влакана. Следствено томе, производња шпер-плоча морала се повећати на 48.400 м³ и развити продукција плоча из дрвних влакана на 8.000.000 м² у

⁶⁵³ АЈ, СПК, 41–137–260, *Текст плана индустрије, Индустрија цемента, грађевинског материјала и стакла.*

⁶⁵⁴ АЈ, СПК, 41–138–261, *Текст петогодишњег плана 1947–1951, Индустрија цемента, грађевинског материјала и стакла.*

1951. години. Планиран је и развој хемијске прераде дрвета са посебним освртом на хидролизу дрвета, тако да производња у 1951. години достигне 4.800 тона.⁶⁵⁵

У домену производње прерађевина од дрвета, попут целулозе, требало је повећати производњу на 87.000 тона, односно 2,4 пута више него 1939. године. Уједно се имала успоставити продукција вискозне целулозе у размерама потпуног задовољења текстилне индустрије и других индустријских потреба, а предвиђено је у што већој мери употребљавати буково дрво и отпатке са пила. Са друге стране, предвиђен је пораст продукције папира на 145.000 тона, што је било 2,9 пута више од предратне производње. У производњи папира требало је посебну пажњу посветити повећању продукције рото папира на 36.000 тона до краја извршења Петолетке. Пројектованим повећањем од 57 пута у односу на 1939. годину целокупна земља би се снабдевала довољним количинама папира за новине. Исто тако, требало је осигурати довољне количине амбалажног и техничког папира, од тога нарочито кабловског папира за предвиђену фабрикацију каблова.⁶⁵⁶

Табела 13: Показатељи лаке индустрије у Првом петогодишњем плану

Показатељи лаке индустрије у Првом петогодишњем плану				
Показатељи	Јединица мере	1939	1951	51:39 у %
Дрвна индустрија				
Дрвна маса за сечу	1000 м ³	-	18.500	-
Од тога:				
За индустрију	1000 м ³	-	8.500	-
Производи резане грађе	1000 м ³	-	1.632	-
Производи укоченог дрвета	м ³	-	48.400	-
Производња покућства	гарнитура	10.494	41.000	291
Дрвени угаљ	тона	12.000	30.000	150
Сирћетна киселина	*	750	750	-
Метил алкохол	*	350	350	-
Ацетон	*	100	100	-
Хидролиза дрвета	*	-	4.800	-
Танин	ф/т	9.420	7.600	- 19
Импрегнирани прагови	м ³	1.200	6.000	400
Шибице	сандука 5.000 кутија	55.800	55.800	-
Плоче из дрвних влакана	1.000 м ²	772	8.000	904
Индустрија дрвењаче, целулозе и хартије				
Папир	тона	55.210	145.000	189
Од тога:				
Рото-папир	*	630	36.000	5.614
Натрон-папир	*	4.920	10.000	103
Целулоза	*	35.570	87.000	145
Дрвењача	*	5.620	63.000	1.021
Текстилна индустрија				
Памучно предиво	1.000 т	23	47,4	106
Памучне тканине	милиона метара	116	250	116
Кудељине тканине	*	4,3	17,3	302
Ланене тканине	*	2,1	19,7	851
Вунене тканине	*	13,3	24,2	81
Вијана кудеља и кучина	1.000 т	9	73	711
Вијани лан и кучина	*	0,3	5,4	1.700
Вештачка влакна	тона	-	21.000	-
Чарапе	милиона пари	15,8	20,5	30
Индустрија коже и обуће				

⁶⁵⁵ АЈ, СПК, 41–137–260, *Текст плана индустрије, Дрвна индустрија.*

⁶⁵⁶ АЈ, СПК, 41–138–261, *Текст петогодишњег плана 1947–1951, Индустрија целулозе, дрвењаче и папира.*

Крупон	тона	1.746	5.049	189
Остала доња кожа	*	2.310	6.600	186
Остала горња кожа	*	7.700	17.000	121
Свињска кожа	1.000 фус.	2.500	10.000	300
Ситна кожа	*	16.248	75.121	363
Кајишеви	Тона	290	500	72
Ципеле са кожним ђоном	1.000 пари	3.250	8.000	145
Ципеле са гуменим ђоном	*	600	1.500	150
Индустрија гуме				
Ауто гуме спољне	1.000 комада	3	160	5.200
Ауто гуме унутрашње	*	5,7	190	3.200
Гуме за бицикле спољне	*	156	2.640	1.600
Гуме за бицикле унутрашње	*	152	2.950	1.800
Гумена обућа	1.000 пари	2.360	7.600	222
Од тога:				
Гумени опанци	*	1.705	4.400	158
Прехрамбена индустрија				
Шећер из шећерне репе	Тона	107.599	320.000	200
Скроб, скробни шећер и прерађевине из скроба	*	11.033	80.000	625
Биљно уље	*	24.676	75.000	204
Конзерве воћа и поврћа	*	5.541	87.080	1.400
Прерађевине дувана	*	16.525	46.000	178
Индустријска прерада меса	*	14.336	125.000	772
Конзерве риба	*	814	4.500	453
Пиво	*	42.664	104.000	144
Тестенина	*	3.970	57.200	1.300

Зарад побољшања исхране становништва прехрамбену индустрију је требало развити како повећањем квалитета прехрамбених производа, тако и знатним премашењем капацитета производње из 1939. године. Продукција шећера у 1951. морала се према плану повећати три пута према предратној или на 320.000 тона, чиме је сваки становник државе требало да користи просечно 19 кг годишње, а планирано је да се у свим фабрикама шећера организује искоришћавање отпадака у сврху добијања вештачког ђубрива. За обезбеђење довољно масноћа за људску исхрану и потребних сировина индустрији, предвиђено је троструко повећање производње биљних уља у 1951. години (75.000 тона). Уз ово је требало повећати производњу хидрираних уља, као и полусушивих за продукцију боја и лакова на бази домаћих сировина. Сложенија прерада имала је да обухвати искоришћавање уљаног семена применом савремених метода у области уљне индустрије. Завођењем механизације у процесу производње и рационализацијом транспорта требало је спровести снижење трошкова производње.⁶⁵⁷

У воћарским рејонима требало је развити и осигурати прераду воћа и поврћа. Планери су предвидели да се посебна пажња посвети покретању производње конзервираног воћа и поврћа за потребе исхране у зимском периоду године, а уз то је требало водити рачуна о обезбеђењу довољног броја хладњача за очување ових производа у свежем стању. У оквиру унапређења конзервне индустрије посебно је требало усавршити прераду меса у финалне продукте. Сходно томе је планирано повишење производње прерађевина од меса у 1951. години на 125.000 тона, што је представљало повећање од девет пута у односу на 1939. годину. Како би се план спровео у дело предвиђено је проширење сировинске базе подизањем нових модерних товилишта уз постројења за прераду меса и индустријске кланице. У свим великим градовима, индустријским центрима, требало је подићи централне млекаре и постићи 1951. године прераду од 225.000 тона млека, односно 2,6 пута више него 1939. године. Поред успостављања производње пастеризованог и кондензованог млека, планирано је и повећање продукције млечних производа. Повећањем

⁶⁵⁷ АЈ, СПК, 41–137–260, *Текст плана индустрије, Прехрамбена индустрија.*

прераде дувана и осигурањем његовог квалитета, стандардизацијом процеса фабрикације и увођењем савремених техничких метода у преради, побољшањем ароматизације и квалитета паковања цигарета, требало је током реализације Петолетке осигурати један од главних извозних артикала прехрамбене индустрије.⁶⁵⁸

Петогодишњи план текстилне индустрије је предвиђао пораст производње памучног предива на 47.400 тона, а код памучних тканина повећање продукције на 250.000.000 метара. До 1951. године производњу кудељине тканине требало је повећати на 17.300.000 метара, а производњу ланених тканина на 19.700.000 метара. Поред овога, требало је установити нову производњу вештачких влакана и постићи 1951. године продукцију од 21.000 тона и тиме битно променити сировинску базу текстилне индустрије. Посматрано у целини, током петогодишњег плана текстилну индустрију је требало у потпуности оспособити за коришћење свих расположивих домаћих сировина (лан, памук, кудеља, брнистра, вештачко влакно и слабије врсте вуне). Други, подједнако важан задатак, односио се на спровођење техничко-технолошке модернизације постројења и већу рационализацију производње, те отклањање несклада између капацитета предioniца и ткачница. Следствено овим потезима требало је уложити велике напоре и извршити све мере за побољшање квалитета текстилних производа, а нарочито оних за потрошњу широких народних слојева.⁶⁵⁹

У циљу бољег снабдевања популације обућом планирано је проширење производње ципела на 8.000.000 пари у 1951. години, то јест' 2,4 пута више него пре рата. Производњу ауто гума требало је повећати на 160.000 комада и истовремено повећати производњу гума за бицикле на 2.600.000 комада. Фабричку продукцију гумених опанака требало је подићи на 4.400.000 пари у 1951. години, а паралелно са тим осигурати и потребно повећање производње гумених чизама. Да би се све то остварило у току Прве петолетке, требало је индустрији гума створити снажну сировинску базу синтетичког и природног каучука, док је у индустрији кожа планирано спровођење обимне реконструкције постројења и рационализације производње.⁶⁶⁰

Планови република

Поред општих задатака које је Први петогодишњи план прописао на нивоу државе као целине, свака од шест југословенских република била је дужна да испуни део намењених јој задатака. Обављајући предвиђене задатке републике су тиме испуњавале планом предвиђене показатеље, а свака од федералних јединица је у зависности од сопственог привредног спецификума имала да у грани привреде која је код ње била највише развијена или планом предвиђена да буде унапређена, у највећој могућој мери допринесе предвиђеној реализацији општедржавног плана. План је дао предност северним, већ индустријски развијеним деловима земље, али је предвидео знатније продоре индустријализације у дубину територије.⁶⁶¹

Табела 14: Планови народних република у Првом петогодишњем плану

План производње индустрије народних република по количинама у Првом петогодишњем плану				
Показатељи	Јединице мере	1939	1951	51:39 у %
Метална индустрија				
Алатни стројеви – укупно	комада	40	3.000	7400
Од тога: републике	*	-	-	-
Машине за прераду метала без скидања струготина	тона	-	2.100	-
Од тога: републике	*	-	-	-

⁶⁵⁸ АЈ, СПК, 41–138–261, *Текст петогодишњег плана 1947–1951, Прехрамбена индустрија.*

⁶⁵⁹ АЈ, СПК, 41–137–260, *Текст плана индустрије, Текстилна индустрија.*

⁶⁶⁰ АЈ, СПК, 41–138–261, *Текст петогодишњег плана 1947–1951, Индустрија коже, обуће и гуме.*

⁶⁶¹ АЈ, СПК, 41–138–261, *Текст петогодишњег плана 1947–1951, Планови народних република.*

Локомотиве	копада	-	100	-
Индустријске локомотиве	*	-	200	-
Од тога: републике	*	-	-	-
Вагони теретни – укупно	*	19	5.500	28.800
Од тога: републике	*	-	-	-
Вагони путнички – укупно	*	-	280	-
Од тога: републике	*	-	-	-
Вагонети	*	570	12.000	2.000
Водене турбине – укупно	тона	28	4.000	14.200
Од тога: републике	*	28	2.500	8.800
У том:				
Словенија	*	28	2.500	8.800
Парни котлови – укупно	М ²	-	4.820	-
Од тога: републике	*	-	2.320	-
У том:				
Хрватска	*	-	2.320	-
Дизалице – укупно	тона	-	1.500	-
Од тога: републике	*	-	350	-
У том:				
Хрватска	*	-	350	-
Грађевинске машине – укупно	*	-	7.620	-
Од тога: републике	*	-	4.024	-
У том:				
Србија	*	-	700	-
Словенија	*	-	2.790	-
Босна и Херцеговина	*	-	530	-
Пољопривредне машине и алати – укупно	*	-	34.000	-
Од тога: републике	*	-	11.110	-
У том:				
Србија	*	-	7.380	-
Словенија	*	-	2.120	-
Босна и Херцеговина	*	-	1.610	-
Уређаји за руднике и фабрике	*	-	2.500	-
Од тога: републике	*	-	600	-
У том:				
Хрватска	*	-	600	-
Гвоздени лив – укупно	*	4.306	28.570	663
Од тога: републике	*	4.306	28.570	663
У том:				
Србија	*	2.245	10.600	372
Хрватска	*	-	2.000	-
Словенија	*	588	9.520	1.500
Босна и Херцеговина	*	643	3.450	437
Македонија	*	830	3.000	261
Бицикли – укупно	копада	-	50.000	-
Од тога: републике	*	-	50.000	-
У том:				
Словенија	*	-	50.000	-
Камиони – укупно	*	-	6.000	-
Од тога: републике	*	-	-	-
Трактори – укупно	*	-	500	-
Од тога: републике	*	-	-	-
Писаће машине – укупно	*	-	10.000	-
Од тога: републике	*	-	10.000	-
У том:				
Словенија	*	-	10.000	-
Електроиндустрија				

Електромашине – укупно	kW	4.300	135.000	3.000
Од тога: републике	*	-	-	-
Трансформатори – укупно	kVA	-	360.000	-
Од тога: републике	*	-	-	-
Спроводници голи и изоловани – укупно	тона	2.200	8.100	358
Од тога: републике	*	-	-	-
Каблови јаке и слабе струје	*	-	10.000	-
Од тога: републике	*	-	-	-
Радио пријемници	комада	-	150.000	-
Сијалице – укупно	1.000 комада	1.195	7.800	553
Од тога: републике	*	-	-	-
Хемијска индустрија				
Сумпорна киселина – укупно	тона	14.100	92.000	552
Од тога: република	*	2.053	4.000	95
У том:				
Словенија	*	2.053	4.000	95
Плави камен – укупно	*	12.883	22.000	71
Од тога: републике	*	-	-	-
Вештачка гнојива	*	72.770	350.000	378
Пластичне масе – укупно	*	-	5.000	-
Од тога: републике	*	-	2.490	-
У том:				
Србија	*	-	890	-
Хрватска	*	-	1.000	-
Словенија	*	-	400	-
Босна и Херцеговина	*	-	200	-
Сапун – укупно	*	16.000	28.000	75
Од тога: републике	*	-	-	-
Србија	*	3.867	9.470	146
Хрватска	*	5.430	10.000	84
Словенија	*	2.610	3.540	36
Босна и Херцеговина	*	-	825	-
Македонија	*	1.420	4.500	216
Индустрија цемента, грађ. материјала и стакла				
Цемент – укупно	1.000 т	663	1.900	186
Од тога: републике	*	-	-	-
Стакло равно – укупно	1.000 м ²	1.678	4.600	175
Од тога: републике	*	-	-	-
Стакло шупље	тона	12.000	30.000	150
Вештачке плоче – укупно	1.000 м ²	-	3.800	-
Од тога: републике	*	-	3.180	-
У том:				
Србија	*	-	1.000	-
Хрватска	*	436	1.000	129
Словенија	*	13	1.100	8.400
Босна и Херцеговина	*	-	80	-
Бетонски префабрикати	1.000 тона	-	170	-
Од тога: републике	*	-	134	-
Србија	*	-	62	-
Хрватска	*	-	38	-
Босна и Херцеговина	*	-	22	-
Македонија	*	-	12	-
Гипс – укупно	*	8	150	1.700
Од тога: републике	*	8	150	1.700
Србија	*	-	60	-
Босна и Херцеговина	*	8	50	525
Македонија	*	-	40	-

Азбест цементни шкриљац	1.000 м ²	1.000	4.700	370
Фабрикација готових кућа	*	-	460	-
Од тога: републике	*	-	460	-
Србија	*	-	60	-
Хрватска	*	-	400	-
Цреп – укупно	мил. комада	192	586	205
Од тога: републике	*	192	586	205
Србија	*	50	369	638
Хрватска	*	92	115	25
Словенија	*	26	46	77
Босна и Херцеговина	*	17	41	41
Македонија	*	7	15	114
Цигла – укупно	*	639	1.418	122
Од тога: републике	*	639	1.418	122
Србија	*	138	500	262
Хрватска	*	202	263	31
Словенија	*	72	150	108
Босна и Херцеговина	*	114	250	119
Македонија	*	113	193	71
Црна Гора	*	-	60	-
Вапно – укупно	1.000 тона	120	340	183
Од тога: републике	*	58	299	416
У том:				
Србија	*	6	105	1650
Хрватска	*	6	38	535
Словенија	*	40	91	188
Босна и Херцеговина	*	6	30	400
Македонија	*	-	25	-
Црна Гора	*	-	10	-
Дрвна индустрија				
Дрвна маса за сечу	1.000 м ³	-	8.500	-
Од тога: републике	*	8.694	8.500	98
У томе:				
Србија	*	719	1.600	123
Хрватска	*	2.441	2.079	-15
Словенија	*	2.181	1.876	-14
Босна и Херцеговина	*	2.800	2.500	-11
Македонија	*	103	145	42
Црна Гора	*	450	300	-33
Производња резане грађе	*	1.362	1.633	20
Од тога: републике	*	1.362	1.633	20
Србија	*	14	245	1600
Хрватска	*	224	363	62
Словенија	*	581	343	-41
Босна и Херцеговина	*	473	575	21
Македонија	*	10	17	70
Црна Гора	*	60	90	50
Укочено дрво – укупно	м ³	18.500	48.400	160
Од тога: републике	*	18.500	48.400	160
У том:				
Србија	*	4.500	11.500	55
Хрватска	*	14.000	17.000	21
Словенија	*	-	6.300	-
Босна и Херцеговина	*	-	13.600	-
Покућство – укупно	Гарнитуре	10.494	41.000	291
Од тога: републике	*	1.150	11.400	891
У том:				
Хрватска	*	150	200	33

Словенија	*	400	7.500	1700
Босна и Херцеговина	*	200	2.700	1200
Македонија	*	400	1.000	150
Дрвени угаљ – укупно	Тона	12.000	30.000	150
Од тога: републике	*	11.395	24.260	113
У томе:				
Словенија	*	7.245	5.000	-31
Босна и Херцеговина	*	4.000	19.000	375
Македонија	*	150	260	73
Сирћетна киселина	*	750	750	-
Од тога: републике	*	-	-	-
Метил алкохол	*	350	350	-
Ацетон	*	100	100	-
Хидролиза дрвета	*	-	4.800	-
Танин	F/t	9.420	7.600	-19
Импрегнација прагова	м ³	1.200	6.000	400
Шибнице	сандука (5.000 кутија)	55.800	55.800	-
Од тога: републике		-	-	-
Плоче од дрвених влакана	1.000 м ²	772	8.000	903
Од тога: републике	*	772	6.500	742
У томе:				
Словенија	*	772	1.100	42
Босна и Херцеговина	*	-	5.400	-
Индустрија дрвењаче, целулозе и хартије				
Папир	тона	50.210	145.000	189
Од тога: републике	*	-	-	-
Од укупне количине папира отпада на:				
Рото папир	*	630	36.000	5.714
Натрон папир	*	4.920	10.000	103
Од тога: републике	*	-	-	-
Целулоза – укупно	*	35.570	87.000	145
Од тога: републике	*	-	3.300	-
У томе:				
Србија	*	-	3.300	-
Дрвењача	*	5.620	63.000	1.121
Од тога: републике	*	-	-	-
Текстилна индустрија				
Памучно предиво	1.000 т	23	47,4	106
Од тога: републике	*	6,9	20,1	191
У томе:				
Србија	*	2,6	7,3	181
Хрватска	*	0,2	0,2	-
Словенија	*	4,1	6,9	68
Босна и Херцеговина	*	-	5,7	-
Памучне тканине	мил. метара	116	250	116
Од тога: републике	*	68,7	177,6	159
У томе:				
Србија	*	14,3	50,2	251
Хрватска	*	21	51	143
Словенија	*	27	49	81
Босна и Херцеговина	*	4	25	525
Македонија	*	2,4	2,4	-
Кудељине тканине	*	4,3	17,3	302
Од тога: републике	*	2,4	3,8	58
У томе:				
Србија	*	1,8	2,1	17
Хрватска	*	0,2	1	400
Словенија	*	0,4	0,7	75

Ланене тканине	*	2,1	19,7	851
Од тога: републике	*	2,1	3,6	74
У томе:				
Хрватска	*	1,3	0,5	-61,5
Словенија	*	0,78	0,78	-
Босна и Херцеговина	*	-	2,3	-
Вунене тканине	*	13,3	24,2	81
Од тога: републике	*	6,6	13,9	110
У томе:				
Србија	*	2,3	5,6	125
Хрватска	*	3,6	3,6	-
Словенија	*	0,5	1,6	221
Босна и Херцеговина	*	-	3	-
Вијана кудеља и кучина	1.000 тона	9	73	711
Вијани лан и кучина	*	0,3	5,4	1.700
Вештачка влакна	тона	-	21.000	-
Чарапе	мил. пари	15,8	20,5	30
Индустрија коже и обуће				
Крупон	тона	1.746	5.049	189
Од тога: републике	*	1.746	5.049	189
У том:				
Србија	*	623	1.086	74
Хрватска	*	458	1.359	197
Словенија	*	563	2.048	264
Босна и Херцеговина	*	83	500	502
Македонија	*	19	56	195
Остала доња кожа	*	2.310	6.600	186
Од тога: републике	*	762	2.733	259
У томе:				
Србија	*	130	791	508
Хрватска	*	602	1.801	199
Македонија	*	30	141	370
Остала горња кожа	*	7.700	17.000	121
Свињска кожа	1.000 фуси	2.500	10.000	300
Од тога: републике	*	2.800	10.322	368
У томе:				
Србија	*	1.578	9.240	486
Хрватска	*	395	813	106
Босна и Херцеговина	*	235	269	14
Ситна кожа	*	16.248	75.121	363
Од тога: републике	*	16.248	75.121	363
У томе:				
Србија	*	12.048	57.491	377
Хрватска	*	1.551	2.280	47
Босна и Херцеговина	*	895	3.950	341
Македонија	*	1.699	11.400	571
Каишеви	тона	290	500	72
Ципеле са кожним ђоном	1.000 пари	3.250	8.377	158
Од тога: републике	*	2.633	8.377	218
У томе:				
Србија	*	1.006	4.532	350
Хрватска	*	720	1.040	44
Словенија	*	600	1.605	168
Босна и Херцеговина	*	120	800	567
Македонија	*	187	400	114
Ципеле са гуменим ђоном	*	600	1.500	150
Од тога: републике	*	468	804	72
У томе:				

Србија	*	-	-	-
Хрватска	*	324	604	86
Македонија	*	144	200	39
Индустрија гуме				
Ауто гуме спољне	1.000 комада	3	160	5.200
Од тога: републике		-	-	-
Ауто гуме унутрашње	*	5,7	190	3.200
Гуме за бицикле спољне	*	156	2.640	1.600
Од тога: републике	*	-	-	-
Гуме за бицикле унутрашње	*	152	2.950	1.800
Гумена обућа	1.000 пари	2.360	7.600	222
Од укупне количине гумене обуће отпада на:				
Гумени опанци	*	1.705	4.400	158
Прехрамбена индустрија				
Шећер из шећерне репе	тона	107.599	320.000	200
Од тога: републике	*	-	-	-
Скроб, скробни шећер и прерађевине из скроба	*	11.033	80.000	625
Од тога: републике	*	1.786	4.560	155
У томе:				
Србија	*	830	1.520	83
Хрватска	*	916	2.500	173
Македонија	*	40	540	1200
Билно уље	*	24.676	75.000	204
Од тога: републике	*	5.508	29.845	442
У томе:				
Србија	*	1.755	5.475	212
Хрватска	*	1.755	16.500	1.300
Словенија	*	828	870	5
Босна и Херцеговина	*	-	4.000	-
Македонија	*	1.750	3.000	71
Конзерве воћа и поврћа	*	5.541	87.080	1.400
Од тога: републике	*	-	87.080	-
У томе:				
Србија	*	-	35.660	-
Хрватска	*	-	25.550	-
Словенија	*	-	3.020	-
Босна и Херцеговина	*	-	16.050	-
Македонија	*	-	6.800	-
Ферментисани дуван	*	16.525	46.000	178
Од тога: републике	*	-	-	-
Индустријска прерада меса	*	14.336	125.000	772
Конзервирана риба	*	814	4.500	453
Пиво	1.000 hl	42.664	104.000	144
Од тога: републике	*	406,4	882	117
У томе:				
Србија	*	272,5	550	102
Хрватска	*	68,9	205	198
Словенија	*	65	127	95
Тестенине	тона	3.970	57.200	1.300
Од тога: републике	*	-	67.980	-
У томе:				
Србија	*	7.100	23.400	230
Хрватска	*	-	26.980	-
Словенија	*	3.600	5.900	64
Босна и Херцеговина	*	-	9.000	-
Македонија	*	1.000	2.700	170

План подизања кадрова у Првом петогодишњем плану

Испуњење Првог петогодишњег плана индустријализације Југославије било је нераскидиво везано за питање подизања стручних кадрова. Људски фактор одувек је био најважнији шраф у привредном механизму сваке земље⁶⁶² и стога је од успешне кадровске политике зависила реализација Плана. Југословенски комунисти су, следећи комунистичку идеологију уобличену у Совјетском Савезу, радника произвођача стављали на прво место, па су у оквиру планиране политике профили из сегмента техничких делатности, који су развоју привреде највише доприносили, били посебно заступљени.⁶⁶³ Увођењем механизације у тешке радне процесе, нових метода рада, савремених технолошких процеса и радних норми, повећањем квалификација радника и потпуним искоришћењем радног времена требало је осигурати перманентно повећање продуктивности рада. Предвиђено је да се до краја Првог петогодишњег плана продуктивност повећа у рударству 90%, индустрији 66%, рибарству 30%, високим грађевинским радовима 120% и у ниским градњама 80%. У свим осталим секторима делатности требало је у знатним размерама повећати производност рада, те на тај начин створити предуслове за повећање плата и боље награђивање свих категорија трудбеника. С тим у вези предвиђено је да систем прогресивног плаћања буде усавршен код премашења норми, као и систем давања премија инжењерско-техничком особљу за извршење и пребацавање плана.⁶⁶⁴

За осигурање потреба земље у квалификованим радницима, као и ради додатног стручног усавршавања, а тиме и побољшања њихових радних и животних услова, требало је повећати бројно стање квалификованих радника двоструко. То повећање постигло би се на првом месту повећањем броја ученика у привреди и у том циљу је преко органа посредовања рада у најважније привредне гране требало упућивати омладину са села и из редова незапосленог градског становништва. Обезбеђењем предузећа потребним радничким становима и мензама требало је осигурати прилив радне снаге са села у индустрију, рударство, грађевинарство и саобраћај. Осигурањем ових најважнијих привредних грана потребним радницима спровело би се и применом диференцираног награђивања које је укључивало различите врсте материјалних стимуланса.⁶⁶⁵

Табела 15: Кадрови у Првом петогодишњем плану

Број запосленог особља по главним привредним гранама					
Гране	Са факултетском спремом	Са средњом стручном спремом	Квалификовани радници	Неквалификовани радници	Укупно
у 1946. години:					
Рударство и металургија	480	1.000	40.000	39.000	80.480
Индустрија	1.900	15.780	80.210	94.720	192.610
Пољопривреда	2.400	2.700	9.500	6.000	20.600
Шумарство	1.370	410	6.000	20.000	27.780
Грађевинарство	2.800	3.200	14.400	75.100	95.500
Саобраћај	1.000	9.630	80.000	22.000	112.630
Трговина	400	7.760	112.190	/	120.350
Народно здравље	5.540	2.400	/	/	7.940

⁶⁶² D. V. Marsenić, *Ekonomska struktura i privredni rast Jugoslavije*, (Beograd: Savremena administracija, 1981), 44–45.

⁶⁶³ ИАБ, ЛВБ, 2821–7, *Проблем обезбеђења радне снаге и стручних кадрова у Првом петогодишњем плану (10.7.1947. године)*.

⁶⁶⁴ АЈ, СПК, 41–138–261, *План материјалног и културног подизања народа, рад и кадрови*.

⁶⁶⁵ АЈ, СПК, 41–137–260, *Кадрови за извршење петогодишњег производног и инвестиционог плана*.

Просвета	12.420	21.850	/	/	34.270
Укупно	28.310	64.730	342.300	256.820	692.160
Планирано у 1951. години:					
Рударство и металургија	1.100	2.500	93.000	70.500	167.100
Индустрија	4.950	32.600	184.100	190.700	412.350
Пољопривреда	5.130	6.000	26.000	30.000	67.130
Шумарство	2.000	1.000	12.000	60.000	75.000
Грађевинарство	6.000	10.400	94.000	240.000	350.400
Саобраћај	3.000	20.000	148.500	35.000	206.500
Трговина	1.250	20.000	190.000	/	211.250
Народно здравље	8.440	10.000	/	/	18.440
Просвета	22.000	42.000	/	/	64.000
Укупно	53.870	144.500	747.600	626.200	1.572.170

Планом је предвиђено успостављање широко разгранате мреже течајева у предузећима помоћу које би се приступило брзој и масовној обуци полуквалификованих радника, чији је стручни ниво требало систематски и поступно подизати на ниво квалификованих радника путем индивидуалног обучавања у производњи. Такмичарским кампањама у предузећима и целокупној привреди подигао би се просечан ниво обучености тако што би старији и искуснији радници свакодневним примерима преносили знање ученицима у привреди и млађим полуквалификованим колегама. Систем награђивања требало је да буде подстицајни механизам за бржу обуку свих нивоа кадрова. Свим овим мерама требало је у што краћем року оспособити што већи број радника за уже специјалистичке послове, а за савладавање потешкоћа, услед несташнице стручних кадрова у којој се држава налазила, требало је инжењерско и техничко особље растеретити административних послова и пребацити их у оперативни сектор како би њихова стручна спрема максимално дошла до изражаја. Неопходан број стручњака требало је позвати из иностранства у циљу преношења знања из области које су у земљи биле непознаница.⁶⁶⁶

Табела 16: Планирани прираст кадрова у 1951. години

Пројектовани прираст кадрова			
	1946	1951	1951:1946 у %
По гранама:			
Рударство и металургија	80.480	167.100	108
Индустрија	192.610	412.350	114
Пољопривреда	20.600	67.130	226
Шумарство	27.780	75.000	171
Саобраћај	112.630	206.500	83
Трговина	120.350	211.250	76
Грађевинарство	95.500	350.400	266
Народно здравље	7.940	18.440	132
Просвета	34.270	64.000	87
Укупно	692.160	1.572.170	127
По квалификацијама:			
Са факултетском спремом	28.310	53.870	90
Са средњом стручном спремом	64.730	144.500	122

⁶⁶⁶ АЈ, СПК, 41–138–261, *План материјалног и културног подизања народа, рад и кадрови.*

Квалификовани радници	342.300	747.600	119
Неквалификовани радници	256.820	626.200	145
Укупно	692.160	1.572.170	127

Предузимањем великих напора у правцу осигурања повећања броја стручњака са факултетском спремом требало је остварити „планским уписом“ претежно на техничке факултете, чиме би се првенствено осигурао потребан стручни кадар у најважнијим секторима привреде. Водећи рачуна о приоритетима, држава је била дужна да изврши правилну расподелу постојећих факултетски образованих кадрова по појединим гранама и територијама са тенденцијом да се што већи број упуту у најважније привредне гране и првенствено упосли у производњи. Да би се све ово постигло у периоду од 1947. до 1951. године требало је извршити реорганизацију наставе на факултетима тако да студентима смањењем програма буде омогућено да прописано градиво савладају у редовном року и дипломирају на време. Стога је било предвиђено да се факултетски програми устроје на ужим специјалистичким основама, док је дипломиране студенте по завршетку студија требало ослобађати служења војног рока и упућивати одмах на рад у привреду.⁶⁶⁷

2.3 Привредно планирање током Првог петогодишњег плана

Организација Савезне планске комисије и органа за планирање

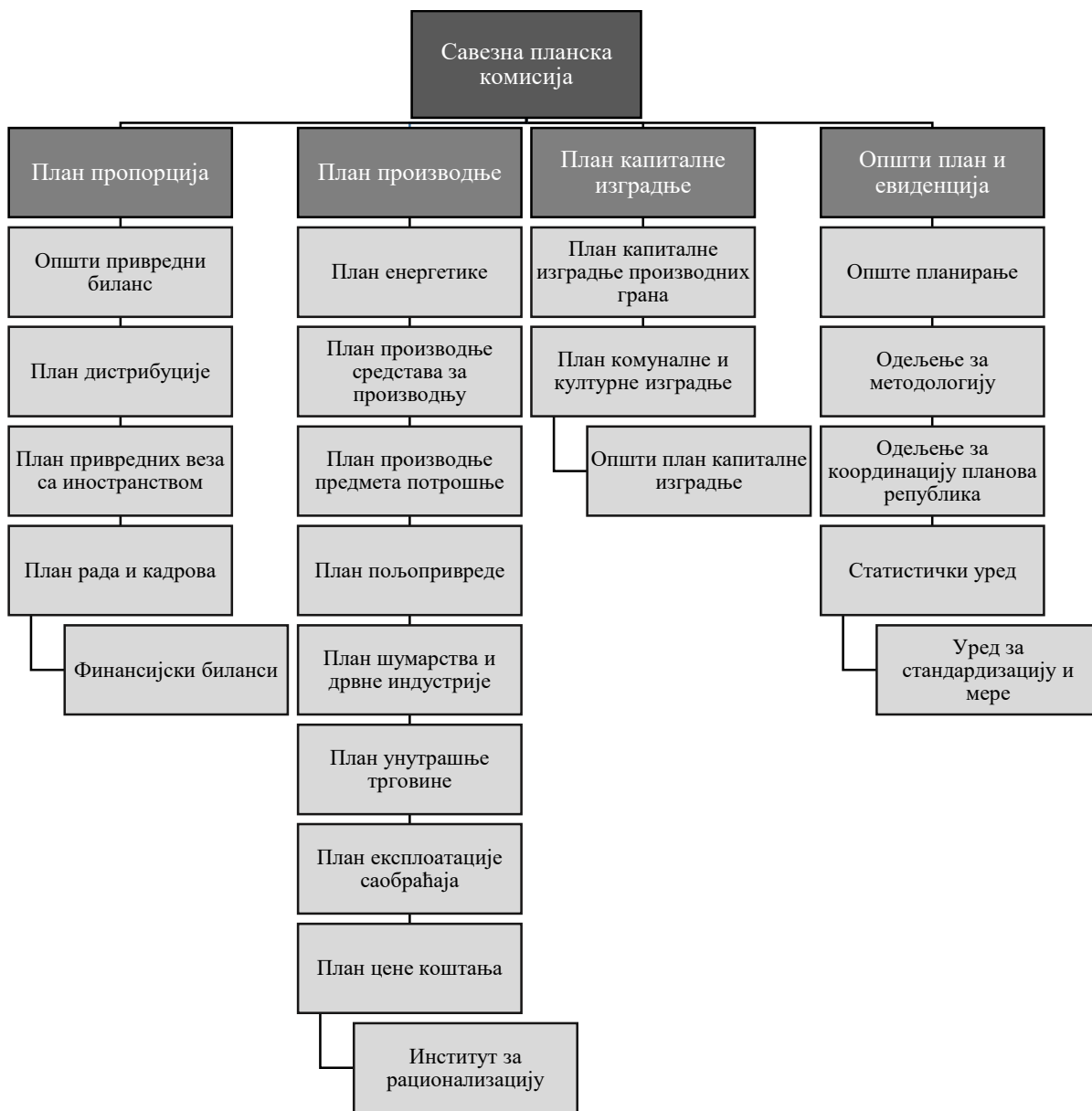
Током 1946. године организациона структура Савезне планске комисије и осталих планских институција постављена је уз велику помоћ совјетског саветника Ивана Евенка. Темелји командно-планске привреде учвршћени су до лета исте године и потом је уследило њихово јачање по дубини. До краја године осигуране су претпоставке преласка на потпуно планирање и стечена су неопходна знања за доношење општедржавног привредног плана. Организација Савезне планске комисије је почетком 1947. године ушла у фазу прве реорганизације после оснивања. Прелазак великог дела привреде у руке државе после национализације с краја 1946. године, усложњавање производних процеса услед модернизације продукције и израда опсежног Првог петогодишњег плана индустријализације наметнули су ревидирање одређених сегмената организације. Почетком марта повеле су се дискусије око измене организационе структуре, јер је постојала недоумица око додатне поделе посла унутар СПК-а и, с тим у вези, постављање још једног потпредседника задуженог за општа питања и пропорције.⁶⁶⁸ Том приликом оцењено је да не постоји довољно разграничење по секторима и да није организована правилна сарадња одељења и сектора, те да је то главни узрочник отежаног рада ове институције. Тада је израђена шема реорганизације и организација је остала да почива на четири сектора, као што је то у почетку било постављено.⁶⁶⁹ Вође сектора, у чину потпредседника, више нису били совјетски саветник Иван Евенко и Бојан Куглер, који су имали кључну улогу у успостављању институција за планирање. На њихово место из Савезне контролне комисије на чело сектора за план пропорција доведен је Влајко Беговић, а за план пропорција именован је повратник са студија политичке

⁶⁶⁷ АЈ, СПК, 41–137–260, *Кадрови за извршење петогодишњег производног и инвестиционог плана.*

⁶⁶⁸ АЈ, СПК, 41–1–1, *Предлог организационе шеме СПК (3.3.1947. године).*

⁶⁶⁹ АЈ, СПК, 41–1–1, *Рад и проблеми Савезне планске комисије од 7. до 30. маја 1947. године.*

економије у Москви Душан Чалић.⁶⁷⁰ Крајем 1947. године начелник уреда/канцеларије за стандардизацију, инжењер Борис Прикрил, стекао је ранг потпредседника СПК-а.⁶⁷¹

Слика 5: Реорганизација Савезне планске комисије лета 1947. године

Реорганизација је покренула питање кадровске попуне због проширених сегмената планирања. У сектору плана пропорција било је упуслено 14, плану производње 21, плану инвестиција 13 и сектору општег плана и евиденције радило је 33 човека. Тада је пројектована потреба за запослењем још 87 лица стручних у области економије, а руководиоци СПК-а су сматрали да би се 50% неопходних кадрова могло наћи међу апсолвентима виших и средњих техничких и економских школа.⁶⁷²

⁶⁷⁰ АЈ, СПК, 41-1-1, *Шема организације Савезне планске комисије (9.7.1947. године)*: ИАБ, ЛВБ, 2821-1, *Персонални досије, Беоговић Влајко*.

⁶⁷¹ АЈ, СПК, 41-1-1, *Секретаријат подпредседника за план производње, Решење о накнади трошкова за службена путовања (21.10.1947. године)*.

⁶⁷² АЈ, СПК, 41-1-1, *Потреба Савезне планске комисије за кадровима (1947. године)*.

Развој планских органа на вишем нивоу уобличен је током 1947. године, а у истом периоду урађено је много на послу формирања планских сектора у оквиру производних јединица. Плански сектор највећег предузећа индустрије обуће, комбината гуме и обуће „Bata“ из Борова, који је имао 4.920 радника и намештеника, иако је основан пролећа 1947. године, формиран је тек маја следеће године. Организацији овог сектора није била посвећена довољна пажња од стране руководства Комбината. Но, током 1948. године предузећа из домена надлежности Савезне Владе највећим делом су оспособила одељења за планирање.⁶⁷³

Слика 6: Организација планског сектора у предузећима почетком 1948. године⁶⁷⁴

Услед оснивања нових предузећа Први петогодишњи план је доживљавао честе реконструкције. Једна од таквих реконструкција извршена је средином 1948. године, када је после саветовања представника министарстава индустрије република, Савезног министарства индустрије и Савезне планске комисије донета одлука да се приступи задатку реконструкције првобитног плана Петолетке. Том приликом је утврђен редослед извршавања донетих одлука. Прво се кренуло у спровођење ребаланса петогодишњег плана индустријске производње, а потом је уследило усклађивање савезног петогодишњег плана индустријске производње са плановима република.⁶⁷⁵

Све обимнији посао планирања морао је од 1948. године бити поверен већ тада хијерархијски чврсто организованим планским комисијама на свим нивоима. СПК више није била у могућности да истовремено врши неколико функција, па је Б. Кидрич био принуђен да делегира одговорност на ниже инстанце. За оперативно планирање и извршење планова задужена су била министарства, генералне и главне дирекције и планска одељења унутар предузећа. Годишњи планови делили су се на тромесечне, месечне и десетодневне. Током 1949. године план је обухватио око 13.000 група производа, а свако предузеће је било дужно да достави између 600 и

⁶⁷³ АЈ, МЛИВФНРЈ, 10–73–75, *Извештај о извршеној контроли предузећа „Југословенски комбинат гуме и обуће Борова“ (30.4.1948. године).*

⁶⁷⁴ АЈ, Генерална дирекција савезне металне индустрије Министарства тешке индустрије ФНРЈ (ГДСМИМТИФНРЈ), 140–1–1, „Југоалат“, *Фабрика алата, Нови Сад (10.3.1948. године).*

⁶⁷⁵ АЈ, СПК, 41–140–263,

800 различитих извештаја годишње свом претпостављеном органу. Претерани административни захтеви затрпавали су централне привредне институције разним документима у тој мери да је годишњи привредни план који је похрањиван у архиви СПК-а тежио преко тону. Повремени административни хаос и управљање путем указа били су углавном неизводљиви, па су се предузећа углавном држала општих поставки плана и огромним делом спровођење плана је препуштено самоиницијативи руководиоца фабрика. Руковођење привредом као неким мамутским предузећем било је, једном речју, неодрживо без активног учешћа нижих спратова привредне структуре.⁶⁷⁶

Почетак реорганизације привреде пролећа 1950. године судбински се одразио на рад Савезне планске комисије. На потребу за новом реорганизацијом утицај је имао почетак свеопште преоријентације привреде у правцу радничког самоуправљања. Указала се потреба за упрошћавањем и утврђивањем положаја СПК-а у новонасталим околностима. На првом месту требало је дефинисати однос према саветима који су се налазили у процесу формирања. У организационом погледу СПК је остала да почива на свега једном сектору пропорција, а у оквиру њега образовано је следећих шест група или одељења: 1. група за методологију и организацију 2. група за друштвени продукт и национални доходак 3. група за продукцију, репродукцију и усклађивање материјалног биланса 4. група за инвестиције у целини, њихову расподелу по гранам и размештај по територији 5. група за робне и куповне фондове 6. група за радну снагу и кадрове 7. група за платни биланс и биланс спољне трговине. Ове групе су разрађивале основне пропорције заједно са саветима и републикама. Укупан број запослених смањен је за пет пута и тада је на раду у овој институцији остало свега 32 лица. Усвајање ове организације било је доследно спровођење линије децентрализације руковођења привредом и ликвидирања технократских и административних метода у раду СПК-а. Током јуна завршена је реорганизација и СПК је од тада била задужена да поставља основне пропорције плана у уској сарадњи са саветима, Управом за унапређење производње и Управом за евиденцију.⁶⁷⁷ Тада су на основу указа Президијума Народне скупштине од 31. маја чланови СПК-а постали и председници планских комисија република.⁶⁷⁸

Једна од последњих потеза у коме је узела учешће већ у овлашћењима дерогирана СПК био је предлог да се спровођење Првог петогодишњег плана продужи за једну годину. Предлог „Закона о продужењу извршења Закона о Петогодишњем плану развитка народне привреде ФНРЈ у годинама 1947–1951.“ усвојила су оба дома Народне скупштине и тиме је извршење Закона о петогодишњем плану развитка народне привреде ФНРЈ продужено за једну годину. Влада ФНРЈ је овлашћена да обезбеди спровођење овог Закона и предузела је све потребне мере да се преостали задаци Петогодишњег плана остваре до краја 1952. године, а Закон је ступио на снагу 1. јануара 1951. године.⁶⁷⁹ Током марта 1951. године изведена је последња реорганизација ове институције. У делокруг рада СПК-а спадала је припрема, израда и подношење Савезној Влади перспективних и текућих општедржавних привредних планова, као и старање да се обезбеди правилна размера у развоју појединих привредних грана. На бази добијених мишљења и упутстава од Привредног савета Владе ФНРЈ, а у сарадњи са појединим савезним саветима, министарствима и комитетима израђивала је прве пропорције годишњег плана и утврђивала коначне пропорције. Организовала је истраживачку делатност и бринула о унапређењу

⁶⁷⁶ Branko Horvat, *Privredni sistem i ekonomska politika Jugoslavije: problemi, teorije, ostvarenja, propusti*, (Beograd: Institut ekonomskih nauka, 1970), 27; Ljubomir Madžar i Aleksandar Jovanović, *Osnovi teorije razvoja i planiranja*, (Beograd: Savremena administracija, 1995), 176–179.

⁶⁷⁷ АЈ, СПК, 41–1–1, *Записник са састанка Колегијума Савезне планске комисије, одржаног 19. маја 1950. године у 9 часова*.

⁶⁷⁸ „Указ о саставу Савезне планске комисије“, *Службени лист ФНРЈ*, 38/50.

⁶⁷⁹ *Народна скупштина ФНРЈ, Стенографске белешке Другог редовног заседања Савезног већа и Већа народа (27–29. децембра 1950)*, (Београд: Президијум Народне скупштине ФНРЈ, 1951), 151.

економског и техничког знања и искуства. Под њеним непосредним руководством налазили су се Савезна управа за унапређење производње, Савезна управа за евиденцију, Савезни статистички уред, Савезни институт за грађевинарство и Институт за електровезе.⁶⁸⁰

Укидање планских институција

После реорганизације привреде 1951. године поново су дефинисане надлежности СПК-а. Тада је добила задатак да разрађује са савезним главним произвођачима и планским комисијама република општу линију Владе у погледу развитка привреде, на бази које је израђивала основне пропорције плана производње, расподеле, инвестиција, робно-новчаног промета, спољне трговине и друштвеног продукта. Овако добијене основне пропорције даље је обрађивала по врстама и гранама делатности и по територијама народних република. Потом је усклађивала предлоге пропорција нижих планских органа са својом концепцијом плана и на тај начин добијени план пропорција је подносила Влади ФНРЈ на одобрење. Пошто би Влада одобрила план пропорција, СПК је разрађивала тај план на квоте производње и расподеле (укључујући и све остале планске елементе као што су: радна снага, друштвени продукт, увоз, извоз итд.) на савезне главне произвођаче и републике, по врстама и гранама делатности, општим и специјалним категоријама намене. Провером и извршењем анализе дефинитивних планова савезних главних произвођача и република, усклађивала их је са општедржавним планом пропорција, и давала сагласност на предлоге нижих планских органа о евентуалним изменама плана. На концу, организовала је и прописивала јединствене евиденције извршења планова преко Савезне управе за евиденцију.⁶⁸¹

СПК је, као руководећи плански орган са изванредним компетенцијама, имала рedefинисан и делокруг рада после реорганизације, марта 1951. године. Она је припремала, израђивала и подносила Влади ФНРЈ перспективне и текуће општедржавне привредне планове. У односу према планским комисијама република, СПК је имала задатак да разматра њихове нацрте перспективних и текућих планова и да их усклађује са општедржавним планом. СПК се старала да се путем државних привредних планова обезбеди правилна размера у развоју појединих привредних грана. На основу добијених мишљења и упутстава од Привредног савета Владе ФНРЈ, а у сарадњи са појединим савезним саветима, министарствима и комитетима СПК је израђивала прве пропорције годишњег плана и билансе за све гране привреде. Утврђивала је коначне пропорције и одређивала квоте за производњу, инвестиције, материјалне билансе, радну снагу и стандард по територији и грани, то јест' по републикама и саветима. Исто тако, израђивала је, у сарадњи са савезним саветима, министарствима и комитетима, пропорције целокупне производње и расподеле производима по општим категоријама намене и по одређеним специјалним категоријама намене. Припадала јој је организација истраживачке делатности и брига око унапређења економског и техничког знања и искуства, а такође је прописивала стандарде производње и услуга.⁶⁸²

Реформом система СПК је изгубила улогу коју је имала на почетку постојања. Рад по новим принципима био је „мртво слово на папиру“, а држава је непуних месец дана од ове последње реорганизације одлучила да дефинитивно укине Савезну планску комисију. Недуго потом, исту судбину доживеле су планске институције на свим нивоима. Компетенције свих планских комисија прешле су под окриље Привредног савета и новоосноване Главне управе за план, која је у новом поретку имала искључиво научно-саветодавну улогу. Ипак, крај руковођења

⁶⁸⁰ АЈ, СПК, 41-1-1, *Надлежност Савезне планске комисије после реорганизације из марта 1951. године.*

⁶⁸¹ АЈ, СПК, 41-1-1, *Надлежност Савезне планске комисије после реорганизације привреде 1951. године.*

⁶⁸² АЈ, СПК, 41-1-1, *Делокруг рада Савезне планске комисије после реорганизације привреде 1951. године.*

привредом путем опсежног макроекономског планирања државе није значио прекид и са планирањем развоја као методом управљања. Плански сектори опстали су на микро нивоу у предузећима и они су преласком на нови привредни систем имали значајну улогу у расту непосредних производних јединица.⁶⁸³

Планирање индустријског предузећа

Наслеђени индустријски капацитети умногоне су детерминисали прве послератне одлуке у привреди. Привредни руководиоци су били свесни да се са затеченим стањем мора рачунати са пуном пажњом јер је у склопу будуће изградње нових фабрика требало извршити и реконструкцију постојећих индустријских постројења. Управо је та дихотомија између старих и нових форми била један од тежих баласта за творце нове југословенске привредне политике, те је стога од лета 1946. године убрзан рад на доношењу јединствене државне стратегије развоја. На том пољу совјетска искуства су коришћена у оној мери у којој су то југословенске околности дозвољавале.⁶⁸⁴ Визија индустријализације земље била је уз прелазак на планирање у привреди најважнији политички императив преузет из совјетске праксе. Изградња социјализма у Југославији је, према мишљењу врха Партије, зависила од успеха на ова два поља, па су сходно томе све расположиве снаге усмерене на отклањање препрека на том путу. Прва препрека, без које би командна улога државе у креирању економских токова била немогућа, односила се на решавање својинских односа. Другим речима, од национализације индустрије зависило је спровођење државног концепта индустријализације и прелазак на командно-плански економски систем. Иако је питање државног власништва над индустријом суштински већ било решено током 1945. године, услед сложених политичких околности на међународном плану али и у земљи, са доношењем законских санкција се оклевало, па се коначном решењу прилазило у етапама.⁶⁸⁵ До ултимативног циља стигло се тек пошто је привредна обнова приведена крају, а успеси на том пољу створили предуслове за решење овог крупног изазова. Тада је код државног и партијског руководства сазрело уверење да је дошло време да се направи раскид са дотадашњом праксом. Тако је после извршења национализације готово целокупне индустрије под крај 1946. године државно планирање у привреди постало свеобухватно. Држави је тада дат законски оквир помоћу кога је могла да спроводи у дело опсежне планове индустријализације земље, који су се одлучним потезима државног врха већ уобличавали у Савезној планској комисији.⁶⁸⁶

Планска изградња индустрије на макро нивоу захтевала је детаљну разраду пројекта сваког појединачног предузећа на микро нивоу.⁶⁸⁷ Пројектовање индустријског предузећа је подразумевало да се приликом израде генералног плана у обзир узму сви фактори помоћу којих је доношена одлука о подизању фабрике на одређеном месту.⁶⁸⁸ Стога је пројекат садржао две врсте обавезних елемената. У прву групу су спадали они који су се односили на општекономско оправдање изградње индустрије у датој области, као и значај исте за бржи развој не само краја у

⁶⁸³ АЈ, ГУП, 129–2–5, *Разрада методологије планирања (1951. година)*.

⁶⁸⁴ АЈ, ПСВФНРЈ, 40–2–5, *Записник са седнице Привредног савета одржане 18. јула 1946. године; Privredna politika Vlade FNRJ, Zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1944–1953*, Priredili Miodrag Zečević i Bogdan Lekić, I–IV, (Beograd: Arhiv Jugoslavije, 1995, I/67–72).

⁶⁸⁵ АЈ, ПСВФНРЈ, 40–2–5, *Записник са конференције одржане у Привредном савету 23. јула 1946. године; Privredna politika Vlade FNRJ, Zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1944–1953*, I/73–80; АЈ, ПСВФНРЈ, 40–6–11, *Из записника са конференције одржане у Привредном савету Владе ФНРЈ 19. јула 1946. године*.

⁶⁸⁶ А. Ракоњац „Покушај транзиције ка планирању у привреди – једногодишњи план производње индустрије и рударства за 1946. годину“, *Место и улога друштвено-хуманистичких наука у савременом свету, НИСУН 7, II*, (Ниш: ФФУН, 2018), 173–182.

⁶⁸⁷ АЈ, Индустријска књига (ИК), 20–4–9, *Владимир Фаркаш: Организација индустријског предузећа*.

⁶⁸⁸ АЈ, СМВФНРЈ, 6–26–27, *Пројектовање индустријског предузећа у планској привреди*.

коме се подиже, већ и целокупне државе. Другу групу су сачињавали фактори који су на самом терену утицали на реализацију пројекта подизања индустријског постројења.⁶⁸⁹ У погледу економских фактора водило се строго рачуна да се испоштују базичне претпоставке попут близине извора сировина и енергије. Планери су се том приликом руководили принципом уштеде код превоза тако што се у највећој могућој мери тежило да се индустрија приближи сировинској бази.⁶⁹⁰ У склопу начела тоталне рационализације приликом планирања у обзир је узимана удаљеност тржишта потрошње потенцијалног продукта, развијеност и повезаност саобраћајне инфраструктуре између планираног предузећа и потрошачких центара, доступност квалификоване радне снаге, примена савремених достигнућа технике и науке и максимална експлоатација производних капацитета зарад снижења трошкова производње. Под другу групу елемената потпадали су фактори попут производног процеса (технолошке шеме), планова зграда са постројењима, карактеристика доступних и употребљивих материјала, спецификација појединих машина, апарата и механизма, а од оптимизације свих наведених фактора зависило је да ли ће се предузеће хармонично уклопити у општедржавни план привредног развоја земље.⁶⁹¹

Премда је тек национализацијом индустрије децембра 1946. године омогућено привредним планерима да без задршке детаљно планирају које ће се предузеће и из које гране индустрије градити или реконструисати током Првог петогодишњег плана, пионирски покушаји учињени су већ током спровођења обнове земље. Осврт на крупне привредне пројекте започете 1946. године пружа ближи увид у настајућу економску политику државе, јер је држава поред спровођења планова обнове покушала да направи и крупнији искорак у правцу изградње привредних објеката. У том смеру прављени су генерални планови изградње, којима се покушао навестити будући идејни тип устројства привреде. КПЈ је, спроводећи политику подстицања државног сектора и централизоване управе предузећима у њеном власништву, промовисала оснивање крупних предузећа и укрупњавање већ постојећих малих и средњих државних фабрика исте или сродне делатности у једно велико предузеће, које би запошљавало неколико стотина па чак и хиљада радника. Ова “коллективистичка филозофија” није проистацала само из идеолошких принципа, него и из рационалног економског мишљења да се стандардизацијом рада већег броја радника може повећати продуктивност и уједно обезбедити рентабилност предузећа.⁶⁹² Овај волунтаризам југословенских комуниста на економском плану произилазио је из жеље за стварањем “привреде као великог економског система“, а такав привредни систем могао се једино изградити стварањем ланца великих предузећа.⁶⁹³

⁶⁸⁹ АЈ, СМВФНРЈ, 6–2–2, *Пројектовање индустријског предузећа у планској привреди*.

⁶⁹⁰ АЈ, СПК, 41–137–260, *Природна богатства и размештај производних снага*.

⁶⁹¹ АЈ, СМВФНРЈ, 6–26–27, *Пројектовање индустријског предузећа у планској привреди*.

⁶⁹² АЈ, КПЦКСКЈ, 507/ХI–1/91, *Неки подаци о развоју наше привреде у односу на стање пре рата, Индустрија*; А. Ракоњац, „Почети корпоративизације државног сектора индустрије у Југославији (1945–1947)“, *Друштвене науке пред изазовима савременог друштва*, I, НИСУН 6, (Ниш: ФФУН, 2017), I/165–178; Један од таквих генералних планова израђених почетком 1946. године, био је пројекат изградње Београдског бродоградилшта код Аде Циганлије. Планом предвиђено ново бродоградилште требало је да буде подигнуто у Бежанијском зимовнику, где је пре Другог светског рата постојала мања бродарска радионица. Фузијом бродоградилшта с простора Београда и дела бродоградилшта која су се налазила на делу Дунава који је протицао кроз Србију, створило би се велико предузеће које би запошљавало 1300 радника. Ново бродоградилште при пројектованим годишњим капацитетима, градило би 30 теретњака (шлепова) и 4 брода с око 3200 КС годишње, а у погледу оправки и одржавања могло би да сервисира 50% целокупног пловног парка речног бродства. Амбициозни планери овог пројекта замислили су да у оквиру бродоградилшта “никне” радничка колонија, то јесте стамбени комплекси са свим пратећим здравственим и културно-просветним садржајима за потребе радника и њихових породица. Цена овог пројекта износила је 265 милиона динара, а због велике суме која је била потребна да би се овај план реализовао, изградња је планирана у три етапе. Радови на овом пројекту започели су исте године, док је рок за завршетак радова био предвиђен за 1948. годину (АЈ, СПК, 41–15–27, *Београдско бродоградилште, Генерални план (фебруар 1946. године)*).

⁶⁹³ Nikola Čobeljčić, *Privreda Jugoslavije, Rast, struktura i funkcionisanje*, (Beograd: Savremena administracija, 1977), 11–18.

Пример планиране железаре у Добоју најбоље илуструје нове смернице у послератној југословенској привредној политици, на чијем је пројекту радио тим југословенских и совјетских стручњака. Приликом образложења пројекта планери су, констатујући географски спецификум простора, закључили да Добој заузима централни положај у држави, као и да лежи на раскрсници путева и пловној реци, те да одатле испуњава све геостратешке услове за оснивање велике железаре. Поред поменутих географских одлика од посебне важности била је близина сировинске и енергетске базе, јер је пројектом било предвиђено да железну руду добија из варешких и љубиљских рудишта, угаљ и помоћне сировине из Креке и најближе околине, а електричну енергију из далеководне мреже, као и из мање властите централе. Пројектом је предвиђено да програм производње железаре Добој обухвати масовну производњу основних производа црне металургије.⁶⁹⁴

Планирано је да изградња буде изведена уз материјалну помоћ СССР-а.⁶⁹⁵ С тим у вези склопљен је инвестициони уговор између Влада СССР-а и ФНРЈ 25. јула 1947. године којим је предвиђено да Железара Добој добије из Совјетског Савеза већину постројења и техничку помоћ. Следствено овом уговору, крајем 1947. године у Добој је допUTOвала екипа совјетских стручњака, која је, радећи на припремању пројекта железаре, остала на терену до априла 1948. године, када је са осталим совјетским инструкторима напустила Југославију.⁶⁹⁶ Узрок одласка совјетских експерата био је идеолошки сукоб који је почео крајем марта 1948. године између Комунистичке партије Југославије и Свесавезне комунистичке партије (большевика), а који је објавом резолуције Информбироа, 28. јуна 1948. године, почео да прераста у све отворенији државни сукоб.⁶⁹⁷ У месецима који су уследили СССР је у садејству са својим сателитима, државама „народне демократије“, почео све јаче да стеже обруч око Југославије.⁶⁹⁸ Испоруке из инвестиционог уговора за железару су касниле, а протоком времена југословенској страни постало је јасно да ће оне тешко бити реализоване. Све агресивнија совјетска политика према Југославији и непоколебљивост југословенског руководства, довели су до прекида свих односа октобра 1949. године.⁶⁹⁹ Тиме су угашене и последње наде у совјетску техничку помоћ, а потом је уследила обустава свих радова на градњи железаре Добој.⁷⁰⁰

Одмах по ослобођењу земље планери из савезног министарства индустрије дошли су на идеју да у складу са генералном линијом Партије у привреди спроведу концентрацију фабрикације шпиритуса и квасца, тако да у свакој федералној јединици ради само по једна фабрика. Тиме је започела ликвидација свих оних фабрика и погона код којих је процес производње био техничко-технолошки застарео и пословање нерентабилно. Тако је у Хрватској одлучено да се фабрика „Акро“ расходује, будући да су постројења била лоцирана на „незгодном“ месту и технолошки превазиђена. Према плану одлучено је да главна фабрика шпиритуса и квасца у Хрватској постане „Индустрија врења Слобода“ из Сиска, док је предвиђено да фабрика у Савском Марофу постане њена резервна фабрика. Неколико разлога је руководило индустријске планере приликом

⁶⁹⁴ АЈ, СМВФНРЈ, 6–27–28, *Економско-техничко образложење за Железару Добој*.

⁶⁹⁵ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–2–2, *Општи елаборат о изградњи црне металургије (1948)*.

⁶⁹⁶ ДАМСПРС, 1947, ПА, СССР, ф. 107, д. 27403, *Споразум између Влада Савеза Совјетских Социјалистичких Република и Влада Федеративне Народне Републике Југославије о испоруци Југославији постројења и индустријског уређаја на кредит (25. јула 1947. године)*.

⁶⁹⁷ АЈ, КМОВЦКСКЈ, 507/ЛХ–119/1–39, *Преписка ЦК КПЈ и ЦК СКП (б) поводом објављивања резолуције Информбироа (29. јуна 1948. године)*.

⁶⁹⁸ ДАМСПРС, 1948, ПА, СССР, ф. 132, д. 432111, *СССР припрема противјугословенску агресију из 1948. године, 1–5*.

⁶⁹⁹ ДАМСПРС, 1949, ПА, СССР, ф. 99, д. 417782, *Раскид уговора о пријатељству, узајамној помоћи и послератној сарадњи између ФНРЈ и СССР (1. октобар 1949. године)*; ДАМСПРС, 1950, ПА, Југославија, ф.47, д. 4306, *Раскид уговора о пријатељству, узајамној помоћи и послератној сарадњи између ФНРЈ и СССР и земаља „народне демократије“ (7. јануара 1950. године)*.

⁷⁰⁰ АЈ, СМВФНРЈ, 6–27–28, *Економско-техничко образложење за Железару Добој*.

одређивања фабрике „Слобода“ за будуће најважније постројење ове делатности у Хрватској и уопште у целој Југославији. Пре свега, Сисак је локационо био врло добро стационаран, јер се налазио на главној железничкој артерији, прузи Броград-Загреб, као и на две, и код најнижег водостаја пловне реке, Сави и Купи. Поред ових, геоекономских детерминанти, „Слобода“ је једина у држави располагала уређајима за искоришћавање свих отпадних продуката код производње шпиритуса и имала је у погонима за производњу квасца најмодернији уређај за фабрикацију истог по систему зрачења *Vogelbusch*. Специфичност овог предузећа била је у томе што се утрошком великих количина електричне енергије, неопходних ради производње квасца, добијала ретурна пара, која се потом економично употребљавала у погону за продукцију шпиритуса. Будући да је пројектовано да погон за производњу квасца буде највећи у земљи, донета је одлука да се моменат вишкова ретурне паре компензује изградњом још једне фабрике сличног типа као што је погон за фабрикацију шпиритуса. Тако се дошло на идеју да се комплетира постојећа комбинација у „Индустрији врења Слобода“ са једном фабриком бутанола и ацетона. Овим потезима извршила би се концентрација производње и стручног кадра, рационализовали би се производни трошкови и спровело би се рентабилно пословање.⁷⁰¹

Економско образложење било је у одређеном виду сложеније за изградњу фабрика оних индустрија код којих до Другог светског рата није постојала масовна и рационална производња или које до тада нису постојале у земљи. То се посебно односило на оне које су Првим петогодишњим планом добиле врхунски приоритет. Једна од таквих била је индустрија пољопривредних машина, чијом је изградњом требало обезбедити домаће изворе механизације и електрификације пољопривреде. Циљ овог процеса био је да се ослободе вишкови радне снаге са села за рад у индустрији и пређе на интензивну производњу како би се постигли високи приноси и бољи квалитет продукта, те тиме осигурала егзистенција становништва. Из тог разлога трансформисана су нека стара предузећа пољопривредних машина и саграђена је нова фабрика „Победа“ у Новом Саду. Међутим, све то је четврте године спровођења Петолетке задовољавало свега око 55% предвиђених потреба, а како се рок за њено испуњење ближио крају, планери су утврдили да је за испуњење Плана неопходно подићи још две фабрике пољопривредних машина. Прва, коју су планери назвали „Фабрика број 5“, израђивала би справе за припрему земљишта, а она је требало да буде изграђена у житородној Мачви поред реке Саве. За локацију другог предузећа одређен је Земун, а пошто је у Земуну већ постојала фабрика пољопривредних машина „Змај“, по угледу на њу фабрика је понела назив „Нови Змај“. Код пројектовања нове фабрике, која је требало да производи вршалице и комбиноване машине, вођено је рачуна да буде добро повезана комуникацијама са сировинским базама, прикључена на електричне водове високог напона и обезбеђена питком водом из дубоких артешких бунара. Одлуком да фабрика буде изграђена у близини Београда, који је био водећи индустријски центар, гледало се да буде задовољен услов доступности искусне радне снаге, која је требало да буде носилац продукције. Испред свих аргумената „за“ била је та, што се локација будуће фабрике налазила на ободу Војводине, највеће југословенске житнице и уједно корисника овог типа машина. Оно што је посебно карактерисало одабир локације фабрике „Нови Змај“ је близина научних установа које су се бавиле проблематиком пољопривреде, Савезног института за механизацију пољопривреде, Савезног института за оплемењивање биљака и Пољопривредног факултета, чији су стручњаци имали да сарађују са поменутиим предузећем како у конструкцији, испитивању нових производа, тако и у давању сугестија за побољшање постојећих типова.⁷⁰²

Наслеђене економске неједнакости биле су један од кључних проблема са којима су се

⁷⁰¹ АЈ, МЛИВФНРЈ, 10–54–56, *Примедбе по планирању творнице бутанола и ацетона у Индустрији врења „Слобода“, Сисак (17. децембар 1946. године).*

⁷⁰² АЈ, СПК, 41–146–277, *Економско образложење за израду две нове фабрике Генералне дирекције савезне индустрије пољопривредних машина.*

привредни руководиоци суочили после рата. У Краљевини СХС/Југославији Великим ратом неопштењени северо-западни делови земље, Хрватска и Словенија, направили су знатну разлику у богатству у односу на остатак државе. Захваљујући бољим стартним позицијама, повољној послератној конјуктури и царинским протекцијама успеле су брзо да унапреде индустријске потенцијале. Тако су, благодаречи повољним државним регулативама, ови делови успоставили привредни монопол над остатком земље, пре свега добијајући од њих јефтине сировине за индустрију, а пласирајући им назад скупе готове производе. Реализацијом Првог петогодишњег плана предвиђено је да се са таквом праксом прекине и да тиме економске неравномерности буду ублажене. Таква хтења добро илуструје план подизања фабрика ситних кожа у Босни, Црној Гори и Македонији, које су до тада биле богат извор и јефтин снабдевач кожарских предузећа Словеније и Хрватске. Приликом избора локације вођено је рачуна да све три фабрике задовоље неколико основних параметара. Међу основним критеријумима који су опредељујуће утицали да се предузеће подигне на датој локацији били су: 1. добра саобраћајна повезаност 2. доступност радне снаге (минимум стручне радне снаге) 3. чиста и мекана речна вода 4. могућност безбедног испуштања отпадних вода 4. обиље сировина 5. снабдевеност електричном енергијом. Поштујући ове принципе приликом одабира локација, избор је пао на Бања Луку, Подгорицу и Битољ. Планирано је да фабрике у поменутим градовима буду подигнуте током 1951. и 1952. године.⁷⁰³

Изразита структурална неуравнотеженост појединих грана индустрије у односу на потребе становништва и привреде дириговала је потребу за променом органског састава капитала. Предвиђене промене у индустрији гуме пружају најбољи увид у начин на који су привредни планери прилазили уклањању овог проблема. Они су сматрали да би прво требало приступити извршењу корените систематизације производног процеса, а потом и приступити специјализацији предузећа. Водећи се овом политиком одлучили су да се гумарска индустрија систематизује у четири групе према процесу производње и да се после тога свако од предузећа специјализује за одређену групу производа. Тако је планирано да фабрика „Сава“ из Крања буде усредсређена на производњу пнеуматика, фабрика „Бата“ Борово на обућарске производе, предузеће „Рекорд“ из Београда на израду техничких продуката, нова фабрика у Краљеву на производњу регенерата итд. С тим у вези, на примеру плана изградње у Крању, где су били предвиђени опсежни радови на изградњи нових и реконструкцији старих погона фабрике „Сава“ како би се извршила максимална рационализација производње, оствариле уштеде на транспорту набавком сировина преко луке у Ријечи и снабдевањем јефтинијим енергентима из рудника угља у Трбовљу, увиђа се велики значај повезаности макро и микроекономског планирања.⁷⁰⁴

За разлику од планирања техничке модернизације предузећа већ постојећих индустрија у земљи, највише брига привредним руководиоцима задавало је пројектовање фабрика оних делатности које до тада нису постојале, јер је од успеха њихове изградње зависила промена привредне структуре. О овоме речито сведочи случај фабрике поливинил хлорида (пластике) „Југовинил“, око које су се почетком 1947. године водиле жучне расправе у центрима одлучивања. За локацију су се надметали Јајце, Дугират и Лукавац, који су претходно испунили низ тешких услова које је прописала Комисија за изградњу фабрике.⁷⁰⁵ Међутим, на крају су трку изгубила сва три града и одлучено је да се „Југовинил“ подигне у Каштел Сућурцу на обали Јадрана. Разлог ове нагле промене плана био је додатни прорачун потреба „Југовинила“ у енергији, приликом кога се показало да у три поменута места нема довољно електричне енергије за производњу. Исто тако, у обзир је узето да је јефтинија варијанта била прављење фабрике ближе изворима карбида и соли,

⁷⁰³ АЈ, МЛИВФНРЈ, 10–55–57, *Елаборат у вези предвиђене изградње фабрика ситних кожа у Босни и Херцеговини, Македонији и Црној Гори.*

⁷⁰⁴ АЈ, МЛИВФНРЈ, 10–56–58, *Елаборат о изградњи фабрике гуме „Сава“ – Крањ (1947).*

⁷⁰⁵ АЈ, МЛИВФНРЈ, 10–58–60, *Упоредње алтернатива Јајце, Дугират и Лукавац у вези са изградњом фабрике „Југовинил“ (1947).*

чиме се Каштел издвајао од других места.⁷⁰⁶ Сличне недоумице обележили су питање подизања фабрике магнезитних и хромних опека за коју је на крају одлучено да буде изграђена у Ранковићеву. Приликом оснивања фабрике „Магнохром“ преовладали су искључиво разлози економског рационализма. Фабрика се налазила на прузи Крагујевац-Косовска Митровица-Скопље као и рудници магнезита и хрома који су се налазили дуж истог пружног правца.⁷⁰⁷

Безбедносни фактори приликом планирања индустријског предузећа почели су да играју значајнију улогу тек заоштравањем односа између КПЈ-а и СКП(б)-а средином 1948. године. То је посебно било изражено у случајевима оних индустрија које су биле виталне за одбрану земље или чија је технологија производње била потенцијално опасна по шири простор и становништво у случају рата. Један од таквих пројеката била је „Фабрика азотних једињења“ чија је градња, из разлога безбедности у случају рата, започета далеко у позадини у горњем току реке Дрине.⁷⁰⁸ Поред овог, било је још пројеката изградње фабрика у планинским крајевима земље. Тако је мала фабрика трактора лоцирана у село Потпећ крај Ужица. Безбедносни сектор Војске и Службе државне безбедности је сматрао да ову фабрику треба укопати у брда и тако је заштити од могућег бомбардовања из ваздуха. Међутим, такав објекат је у тадашњим околностима био крајње економски нерационалан, па се од њега одустало и остао је на нивоу идеје.⁷⁰⁹ Током спровођења Првог петогодишњег плана привредни планери су највећим делом успевали да наметну пројекте који су имали утемељење у економској логици, а то је посебно дошло до изражаја после раскида са Совјетима када је донет „Програм кључних објеката“.⁷¹⁰

Планирање крупних инфраструктурних пројеката

На седници Политбироа ЦК КПЈ-а, која је одржана крајем априла 1946. године, генерални секретар Партије Ј. Б. Тито поставио је питање изградње модерног аутопута између Београда и Загреба. Овај велики пројекат замишљен је као осовина и прва деоница аутопута који је требао да повеже целу земљу. Ј. Б. Тито је том приликом истакао да “рад на изградњи цесте Београд-Загреб мора почети ове године, и то одмах”, што је био сигнал да се започне с изградом плана изградње.⁷¹¹ Састављање плана аутопута ПС поверио је Савезном министарству грађевина, а рад на изради плана почео је крајем маја. О високом значају овог пројекта за Партију довољно говори одлука да се у случају ванредних потреба у материјалу и новчаним средствима, оквирни привредни план може мењати у складу са захтевима плана изградње аутопута. Одлучено је да терет финансирања аутопута поделе Фонд за обнову и савезни буџет. За потребе изградње у 1946. години ПС је одобрио из Фонда за обнову аванс у износу од 320 милиона динара.⁷¹² Одобрени аванс био је део кредита чија је укупна сума требало да се утврди са завршетком издрате детаљног плана трошкова. Тада су ближе утврђени услови под којима је кредит имао да се реализује, а министарство финансија је за овај капитални пројекат одредило висину камате од 3% и рок отплате од 20 година, до када је овај кредит требало да буде амортизован.⁷¹³

Прва варијанта плана усвојена је на седници Привредног савета 22. јула 1946. године. Тада

⁷⁰⁶ АЈ, МЛИВФНРЈ, 10–61–63, *Записник о конференцији у вези са изградњом фабрике „Југовинил“ (31. 5. 1947. године).*

⁷⁰⁷ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–116–124, *Програм изградње фабрике „Магнохром“ Ранковићево (23.1.1950).*

⁷⁰⁸ АЈ, Савет за прерађивачку индустрију (СПИВФНРЈ), 109–11–25, *Економско образложење изградње фабрике азотних једињења (4.5.1951. године).*

⁷⁰⁹ АЈ, СМВФНРЈ, 6–39–40, *Локација мале фабрике трактора (30.4.1948. године).*

⁷¹⁰ АЈ, КПР, 837/III–А–1–ц, *Инвестициона политика (9.8.1952. године).*

⁷¹¹ *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ: 11. jun 1945-7. jul 1948*, 160.

⁷¹² АЈ, СПК, 41–15–26, *Одлука Привредног савета о изградњи аутопута Београд-Загреб (20.5.1946. године).*

⁷¹³ АЈ, СПК, 41–15–26, *Решење Привредног савета о условима кредита за аутопут Београд-Загреб (20.5.1946. године).*

је министар грађевина Владо Зечевић представио пројекат аутопута Београд-Загреб и образложио план изградње, а он је прихваћен уз мање измене које је саставило министарство грађевина.⁷¹⁴ За КПЈ је аутопут Београд-Загреб, поред будућег несумњивог доприноса у економској интеграцији земље, требало да буде и симбол помирења српског и хрватског народа. Управо из тог разлога, овај пројекат који је био један од капиталних инфраструктурних пројеката југословенског Првог петогодишњег плана, добио је име аутопут “братства и јединства”. Иако радови на реализацији нису почели предвиђеним интезитетом током 1946. године како је Ј. Б. Тито наложио, тада су постављени темељи овог великог подухвата.⁷¹⁵

Приликом планирања изградње инфраструктуре, ФНРЈ се није водила искључиво економским моментом. Ту је била присутна и мисао о цивилизаторској улози државе у повезивању пасивних крајева с развијеним деловима земље, ради њиховог бржег укључивања у савремене друштвене токове.⁷¹⁶ Ипак, у 1946. години највећи део планова носио је у себи економску компоненту. Пример за то био је план изградње највећег пројекта у 1946. години, “Омладинске пруге Брчко-Бановићи”. Овом пругом је планирано повезивање богатих налазишта мрког угља бановићког басена с главним саобраћајницама. За југословенске услове, налазишта мрког угља у Бановићима била су релативно висока. Њиховом експлоатацијом држава је хтела да створи сировинску базу за индустријализацију земље. Омладинска пруга је, поред ове своје основне намене, требало да омогући и развој индустрије у источној Босни.⁷¹⁷ Одлуком Привредног савета, финансирање овог пројекта пало је на Фонд за обнову земље, који је требало да одобри средства у висини од највише 200 милиона динара. Радови на 92 километра дугој прузи од Бановића до Брчког су према овој одлуци морали да буду завршени најкасније до 15. октобра, када је предвиђено да пруга буде пуштена у саобраћај.⁷¹⁸

КПЈ је помоћу свог пропагандног апарата и масовних организација подстицала општи полет југословенске омладине. Кроз такмичење и ударништво омладинци су позивани да дају свој допринос обнови и изградњи земље. Новчана средства којима је земља располагала нису била довољна како би се зацртани планови испунили, па је добровољан рад градитеља истицан као кључ успеха.⁷¹⁹ Радови на прузи почели су 1. маја, на Празник рада, а узимање овог датума за почетак радова имало је своју политичку и идеолошку симболику. У току шестомесечне изградње био је приметан стални напредак на пољу организације и планирања. Недостатак квалификованих кадрова отклоњен је доласком стручњака свих потребних профила крајем јула, а тада је поред напретка у оперативно-техничком домену, дошло и до напретка на пољу планирања, јер су с радом почеле службе за евиденцију и контролу извршења радова. Одсек за опште планирање је у овом периоду успео да консолидује рад по плану и програму, што је довело до повећања ефикасности. Сталним дневним извештајима били су анализирани радови на свим секцијама пруге, а тиме је стварана потпунија слика биланса радне снаге и материјала на основу којих су се правили програми даљих праваца изградње.⁷²⁰ Изградњу пруге олакшавале су и фабрике из целе земље, јер је свака фабрика у складу с типом делатности прековременим радом израђивала ствари које су

⁷¹⁴ АЈ, ПСВФНРЈ, 40–2–5, *Записник са седнице Привредног савета одржане у Председништву владе ФНРЈ 22. јула 1946. године*, 6–7.

⁷¹⁵ *Борба*, 15. јун 1946.

⁷¹⁶ АЈ, СПК, 41–13–23, *Реферат о значају обнове и изградње железничког саобраћаја, Предлог за планску помоћ економски заосталим крајевима наше земље (17.8.1946. године)*.

⁷¹⁷ „Двадесет четири хиљаде омладинаца из свих крајева наше земље изградиће нову индустријску железничку пругу од Брчког до Бановића“, *Политика*, 28. март 1946. године, 4.

⁷¹⁸ АЈ, СПК, 41–13–24, *Одлука Привредног савета о изградњи пруге Бановићи-Брчко (април 1946. године)*; Рок је касније помрен на 29. новембар (*Борба*, 1946).

⁷¹⁹ „Захваљујући идеји руководства УСаОЈ-а коју је прихватила целокупна омладина створена је могућност да се у програм овогодишњих новоградњи унесе подизање 'Омладинске пруге'“, *Политика*, 10. април 1946, 4.

⁷²⁰ АЈ, СПК, 41–13–24, *Запажања са омладинске пруге (23.7.1946. године)*.

недостајале на градилишту, од простих алатки и одевних предмета за омладинце до грађевинских материјала.⁷²¹ Радни елан младих бригадира подстицан је нематеријалним стимулансима. Најуспешније бригаде добијале су признања додељивањем прелазних заставица и назива “ударничке”, док су највреднији појединци проглашавани “ударницима”, што је праћено доделом диплома и ударничких значки.⁷²² На шестомесечним радовима на прузи Брчко-Бановићи учешће је узело око 62 хиљаде омладинаца из целе Југославије и 1.800 бригадира из иностранства. Посао је успешно завршен крајем октобра 1946. године⁷²³, да би 7. новембра на двадесет девету годишњицу Октобарске револуције први воз натоварен бановићким угљем кренуо пут Београда, где је свечано дочекан наредног дана. Завршетак индустријске пруге Брчко-Бановићи била је круна завршетка планског дела обнове привреде. Драгоцен искуства планирања које је Комунистичка партија Југославије стекла током изградње овог капиталног пројекта била су својеврсни пример за све велике градитељске подухвате који је требало да буду предузимани у реализацији Првог петогодишњег плана. Успеси на овом пољу подударали су се с успесима на пољу изградње државних институција и с учвршћивањем КПЈ-а као одлучујућег и *de facto* јединог политичког субјекта у земљи.⁷²⁴

Методологија, принципи и ток планирања

Планирати у привреди значило је стварати одлуке на основу закључака који су се базирали на научно проверивим подацима. Једноставније речено, из комунистичке визуре ове проблематике то је значило научно предвиђати и усмеравати привредне токове.⁷²⁵ Стога је планирање привреде представљало директивно одређивање производних процеса као сврсисходне целине у сврху рационалног коришћења и подизања производних снага друштва. Повезивање појединих привредних процеса у јединствену целину био је основни задатак сектора пропорција, који је он остваривао у виду директива и пропорција осталим секторима пре израде планова, у току израде планова и током спровођења планова. Пре израде планова сектор пропорција је давао директиве осталим секторима у виду пропорција и квота. Директиве које је издавао базирале су се на стању производних могућности до планираног периода и директива Партије и Владе које су одређивале перспективу развоја привреде.⁷²⁶ Стога је израђена методологија планирања помоћу које је 1947. године први пут остварен процес тоталног планирања. Ослонцем на совјетске саветнике и литературу југословенски планери су савладали основе методологије планирања којом се извршила анализа свих појединачних фактора производње. Односно, сециран је производни процес сваког појединачног предузећа, његових капацитета и степена техничке развијености, у циљу доласка до збира свих појединих показатеља плана.⁷²⁷ Међутим, иако методологија није била разрађена до жељеног нивоа, довољно се одмакло како би се Први петогодишњи план израдио у предвиђеном року, а недостаци су постепено уклањани током наредних месеци.⁷²⁸ Временом је услед трансформације југословенске привреде

⁷²¹ „Фабричка омладина учествује у изградњи 'Омладинске пруге'“, *Политика*, 18. април 1946, 6.

⁷²² „Завршена је изградња привремене варијанте Гуња-Бановићи“, *Политика*, 29. мај 1946, 8.

⁷²³ „Изградњом тунела на 'Превојном усеку' крунисани су напори 62.000 градитеља Омладинске пруге“, *Борба*, 3. новембар 1946, 5.

⁷²⁴ „Први воз са Омладинске пруге стигао у Београд и донео угаљ из Титових рудника“, *Политика*, 8. новембар 1946, 1.

⁷²⁵ АЈ, ГДЦМВФНРЈ, 106–4–10, *Дефиниција планирања*.

⁷²⁶ АЈ, СПК, 41–4–4, *Опита разрада организационе шеме и поступка планирања*.

⁷²⁷ АЈ, КМЈ, 836/III–3/1, *Записници са конференција по питању методологије планирања одржаних од 16. до 18. јуна 1948. године*.

⁷²⁸ АЈ, СПК, 41–1–1, *Рад и проблеми Савезне планске комисије, Методологија планирања и организација Планске комисије*.

у правцу стварања комплекснијих облика привредне организације долазило до усложњавања методологије планирања, а упоредо са тиме расла су и знања југословенских планера на пољу опште математике, комбинаторике, теорије вероватноће, статистике, финансијске математике и политичке економије.⁷²⁹

Општи принципи планирања били су начин на који је био подељен посао око обављања процеса планирања. Код планирања појединих привредних грана било је потребно спровести принцип одвајања основног од оперативног планирања, као и утврђивање њиховог међусобног односа. Код планирања производње и инвестиција основно планирање је било планирање које се извршавало на темељу основних квота за основне групе производа, а основне квоте су биле одређене величине (количине) основних група које су се израчунавале у натуралним, условно натуралним или новчаним јединицама. Основну групу производа чинили су они артикли, без обзира на њихове спецификације, који су се производили помоћу сродних операција и код којих је за израду једнаких количина артикала била неопходна слична количина истих сировина, горива, електро-енергије и радног времена. Стога је основно планирање имало за задатак да омогући планско управљање привредом утврђујући основне пропорције између појединих привредних грана и темпо њиховог развитка. Поред тога, њиме су се установљавали само оквири у границама којих су предузећа могла да склапају међусобне уговоре и састављају своје оперативне планове. Са друге стране, оперативно планирање за разлику од основног је било планирање помоћу кога су се утврђивали сви детаљи потребни ради остварења задатака постављених основним плановима и обавеза примљених на основу уговора између предузећа. Сходно томе, оперативно планирање се вршило само у предузећу и то после састављања основног плана за дотично предузеће и склапања уговора са другим предузећима.⁷³⁰

Основно планирање обављало се по два линијама – по линији планских комисија и по линији министарстава (ресора). Савезна министарства обухватала су у својим плановима предузећа и установе из своје надлежности, а уједно су и давала примедбе на планове одређених републичких министарстава. Републичке планске комисије обједињавале су у својим плановима предузећа и установе републичког и локалног значаја, а истовремено су давале примедбе на планове савезних министарстава који се односе на њихову територију. Координацију између републичких планова и планова савезних ресора обављала је СПК. Због правилног функционисања читавог планског механизма основно планирање је морало бити у основним цртама једнообразно. У ту сврху све планске комисије и ресори су били дужни да траже сагласност од СПК-а за сва важнија упутства која су слала нижим организационим јединицама.⁷³¹

Ток планирања кретао се кроз пет фаза. У првој фази СПК је вршила методолошку и материјалну припрему за састављање основног плана. Методолошка припрема састојала се у утврђивању номенклатура (за основне групе, привредне гране итд.), система општих показатеља плана, тока основног планирања и састављања образаца и упутстава. Док се, са друге стране, материјална припрема садржала у утврђивању вероватног стања и основних пропорција привреде на крају текућег планског периода, анализе узрока вероватног премашивања, односно подбацивања плана, као и анализе могућности привреде у наредном планском периоду. У том циљу СПК је слала упитнике на терен са упутствима за њихово испуњавање ради добијања потребних података. Резултати прве фазе рада потом су се подносили Влади ФНРЈ на разматрање и одобрење. Завршетком овог поступка започињала је друга фаза у којој је Влада издавала директиву СПК да разради основне оријентационе квоте за савезне и републичке ресоре. Савезни

⁷²⁹ АЈ, КМЈ, 836/III–3/1, *Записници са конференција по питању методологије планирања одржаних од 16. до 18. јуна 1948. године.*

⁷³⁰ АЈ, СПК, 41–1–1, *Општи принципи и ток планирања, Општи принципи планирања.*

⁷³¹ АЈ, СПК, 41–4–4, *Записник са конференције одржане 23. јуна 1948. године код друга потпредседника Чалића; АЈ, СПК, 41–1–1, Општи принципи и ток планирања, Општи принципи планирања.*

и републички ресори су то исто потом чинили према својим нижим организационим јединицама, а ове према предузећима и установама под њиховом ингеренцијом. Све се одвијало према принципима „строге“ војничке субординације, у којој је владала чврста хијерархија надлежности и послова.⁷³²

Трећу фазу карактерисао је реверзибилан процес, јер су предузећа и установе достављале вишим организационим јединицама своје примедбе на додељене квоте са предлогом свог основног плана укључујући и његов финансијски план, који се састављао на основу нормираних трошкова. Више организационе јединице координирале су предлоге основних планова које су добијале од нижих јединица узимајући у обзир њихове оправдане примедбе, а потом састављале заједнички план за сва предузећа и установе у својој надлежности и тако састављен основни план даље прослеђивале надлежном савезном и савезно-републичком ресору, односно републичкој планској комисији. Републички ресори испоручивали су копију својих планова одговарајућем савезном министарству, а оно је потом копију делова својих планова који се односе на територију поједине републике уступало планској комисији те федералне јединице. Савезна министарства, републички ресори и планске комисије састављале су на аналоган начин основне планове за сва предузећа и установе у својој надлежности и те предлоге планова потом достављале СПК-у.⁷³³

Уласком у четврту фазу СПК је почињала да координира основне планове народних република и савезних министарстава помоћу билансне методе, узимајући код тога у обзир оправдане примедбе, и састављала је дефинитивни предлог општедржавног привредног плана, који је према закону подносила на одобрење Влади ФНРЈ до 10. октобра сваке године. У завршној, петој фази, после одобрења од стране Владе, савезна и републичка министарства, као и републичке планске комисије разрађивале су основне квоте које су им планом додељене на ниже организационе јединице глобално и за краће временске периоде (месечно, квартално, полугодишње).⁷³⁴

Раст привреде у процесу индустријализације земље производио је све сложеније облике организације. Сложен административни систем који је такав процес изнедрио, почео је временом да производи додатну, често непотребну документацију.⁷³⁵ Са друге стране, раскид са совјетима довео је до новог курса државне политике који је најављен доношењем Упутства о оснивању и раду радничких савета државних привредних предузећа 23. децембра 1949. године, а дефинитивно потврђен 27. јуна 1950. године усвајањем Основног закона о управљању државним привредним предузећима и вишим привредним удружењима од стране радних колектива. Овим окретањем државног кормила у супротном правцу КПЈ је заправо кренула у потрагу за сопственим путем у социјализам. То је практично значило одустајање од дотадашњих совјетских економских принципа, покретање процеса демократизације државе и друштва, децентрализације управљања и дебијократизације државног апарата. Управо се обрачун са нагомиланим бијократским тенденцијама одразио услед реорганизације привреде на поједностављивање свих сегмената планирања.⁷³⁶

Методологија планирања поред општих и организационих поставки представљала је систем међусобно повезаних планских показатеља помоћу којих је било могуће израдити разне економско-техничке анализе, правити привредне билансе, формирати цене, исказивати план, омогућити ефикасну евиденцију. Основа и носилац свих тих показатеља биле су групе производа или појединачни производи – билансне групе. Оне су биле основни показатељи које је требало у методологији планирања одредити. Другим речима, основни задатак методологије било је

⁷³² АЈ, СПК, 41–1–1, *Општи принципи и ток планирања, Ток основног планирања.*

⁷³³ Исто.

⁷³⁴ Исто.

⁷³⁵ ИАБ, ЛВБ, 2821–8, *Радничка класа, раднички савети, 7–11.*

⁷³⁶ *Privredna politika Vlade FNRJ, Zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1944–1953, II/701.*

правилно постављање баланских група. С обзиром на значај у планирању, балансне групе су имале углавном сталну форму. Осим њих, као главних планских показатеља, одређивали су се и ванредни показатељи. Ови показатељи нису имали стални карактер већ су се формирали према потреби, односно према конкретној привредној проблематици планског периода. Према томе, балансне групе су биле формиране тако да су обезбеђивале израду економско-техничких анализа, основних привредних биланса, формирање цена, исказивање плана и могућност једноставне евиденције. Последњи задатак нове методологије планирања сводио се на одређивање конкретних показатеља за сваку балансну групу помоћу којих је била омогућена израда плана у свим његовим фазама.⁷³⁷

Ток планирања био је измењен у процесу спровођења привредне реорганизације и реформе планских органа током 1950. године.⁷³⁸ Према новим принципима СПК је анализирала постојеће пропорције у плану за текући период и разрађивала линију Владе и Привредног савета о развоју привреде у земљи, те на основу тога стварала своју концепцију основних пропорција за следећи плански период, које је у виду директива и општих смерница за израду плана давала републичким планским комисијама за републичку и локалну, и савезним саветима за савезну привреду. На бази постојећих пропорција у привреди и упоређивања тога стања са општим директивама СПК, републичке планске комисије и савезни савети одређивали су нижим планским органима опште смернице за планирање идућег планског периода. На тај начин ишле су основне пропорције све до предузећа, али не као избалансиран план цифарски исказан, већ као перспектива и сугестија од стране вишег планског органа и у овој фази није постојала веза између републичких и савезних савета по планској линији. Предузећа су, примивши овакве директиве, приступала проучавању својих производних могућности, као и потенцијала обезбеђења своје производње путем већ постојећих привредних веза, а потом су започињала оријентационо уговарање за обезбеђење производње. После овога, предузећа су израђивала план производње и расподеле, те их прослеђивала републичким дирекцијама (основним произвођачима) које су га као план достављала свом савету- произвођачу, а као дебаланс осталим републичким саветима- произвођачима. Добијене планове производње и расподеле републички савети су упоређивали са својом концепцијом плана створеном на основу директива републичких планских комисија и у заједници са њима су израђивали предлог плана производње (са извесним дебалансом који није било могуће отклонити унутар републичког плана) који су као план достављали СПК-у, а као дебаланс савезним саветима-произвођачима.⁷³⁹

Савезни савети су на исти начин добијали предлоге плана од савезних предузећа и дирекција. У оквиру грана које су обједињавали савезни савети су разматрали могућност отклањања дебаланса насталих у плановима како савезне, тако и републичке привреде, и на бази овакве анализе у заједници са СПК-ом утврђивале дефинитиван план производње и расподеле који су разрађивале према нижим инстанцама. Републичке планске комисије су то обављале за републичку и локалну, а савезни савети за савезну производњу. Уколико су предлози плана били истоветни са планом који је одобрила СПК, постајали су дефинитивни планови. Потом су разрађене дефинитивне планове републички савети достављали по линији гране савезним саветима, који су, имајући тако целокупан план гране обезбеђивали јединствену евиденцију и извршење планова у гранама које обједињују. Даље измене планова републичке планске комисије нису могле извршавати без пристанка савезног савета у грани коју је он обједињавао и на тај начин се онемогућавало нарушавање основних пропорција СПК-а.⁷⁴⁰

⁷³⁷ АЈ, Главна управа за план (ГУП), 129–2–5, *Значај показатеља у методологији планирања*.

⁷³⁸ АЈ, ПСВФНРЈ, 40–5–10, *Записник са седнице Привредног савета Владе ФНРЈ, одржаног 7, 11 и 12. јуна 1950. године*.

⁷³⁹ АЈ, ГУП, 129–2–5, *Методологија планирања за 1952. годину, Ток планирања*.

⁷⁴⁰ Исто.

Политика планирања инвестиција

После једностраног прекида привредних односа и инвестиционих уговора од стране земаља ИБ-а, Југославија се нашла у ситуацији да је имала низ започетих објеката и да за исте није била осигурана одговарајућа опрема.⁷⁴¹ У таквим околностима решења која су се наметала за обезбеђење потребне опреме била су изузетно тешка. Прво решење било је да се већ изграђени капацитети машиноградње оспособе у што краћем року за израду једног дела опреме у земљи. Међутим, потешкоће за спровођење у дело овога решења биле су огромне, јер се југословенска индустрија по први пут суочавала са овим типом производње, па је било неопходно време за обуку кадрова и организацију производње. Спровођење ове одлуке реметила је и дефицитарност у челику, коју је требало решавати у току освајања производње опреме. Друго решење које се наметало односило се на преоријентацију спољне трговине, односно, на могућност набавке машина и инсталација на капиталистичком Западу. Уз потешкоће око проналажења одговарајућих фирми које би преузеле лиферицију потребне опреме, искрсавао је проблем плаћања ове опреме, јер је вредност потенцијалних набавки превазилазила могућности које је пружала спољна трговина. Поред питања набавке опреме, као последица политичког и војног притиска од стране СССР-а и земаља народне демократије јавила се потреба промене структуре потрошње националног дохотка у правцу већег издвајања средстава за националну одбрану, што се одразило на смањење инвестиција у привреду. И као трећи узрок стварања програма кључних објеката надовезивала се дефицитарност платног биланса, која се појављивала као последица преоријентације спољне трговине и умањења приноса услед суша у пољопривреди. Наведени узроци су се негативно одразили на инвестициону политику и условили су стварање програма инвестиционе изградње који је имао задатак да ограничи широку лепезу инвестиција и усмери све напоре на одређени број кључних објеката. Таква промена плана инвестиција имала је за циљ да спречи повећање постојећих диспропорција у привреди. На овај начин умањена инвестициона средства требало је најефикасније употребити како би у што краћем року поједини крупни објекти били пуштени у погон. Овај програм кључних објеката није се поклапао са програмом изградње Првог петогодишњег плана зато што је настао у условима економске блокаде, политичког и војног притиска земаља ИБ-а, потребе оспособљавања машиноградње и активирања платног биланса. Програм је под утицајем ових фактора био шири у неким гранама него Петогодишњи план (црна металургија и машиноградња), док је код неких био ужи и инвестициона делатност истих била је сведена на неопходни минимум (цементна и прехранбена индустрија).⁷⁴² Ипак, СПК се на све начине трудила да пронађе додатна средства и изврши њихову алокацију у правцу изградње појединих важнијих објеката лаке индустрије.⁷⁴³ Било како било, програм кључних објеката није био статичка величина – у време његовог стварања било је 140 објеката – већ је имао тенденцију проширења. Ова тенденција је била или одраз створених могућности за изградњу неких других објеката који нису били унети у овај програм у време његовог стварања или пак слабе дисциплине одговорних фактора на терену. Ова негативна тенденција је ишла тако далеко да су на рачун кључних објеката изграђивани и објекти који у овом периоду нису били нужни (комунални и други објекти).⁷⁴⁴

Програм кључних објеката је привремено онемогућио лоцирање нових објеката у заостале рејоне, јер је имао за циљ временску и финансијску ефикасност у завршавању започетих пројеката

⁷⁴¹ ДАМСПРС, 1949, ПА, ф. 99, д. 23540, *Раскидање уговора од стране влада СССР и других ИЕ земаља*.

⁷⁴² АЈ, КПР, 837/III-A-1-ц; АЈ, СМВФНРЈ, 6-29-30, *Измена планова инвестиција (18.7.1950. године)*.

⁷⁴³ АЈ, МЛИВФНРЈ, 10-53-55, *Инвестициона проблематика Министарства лаке индустрије ФНРЈ (5.4.1950. године)*.

⁷⁴⁴ АЈ, КПР, 837/III-A-1-ц.

и водио је рачуна о стратешким моментима. Разлози за доношење Програма лежали су у чињеници да је због саобраћајних услова, проблема радне снаге, потешкоћа око изградње комунално стамбених објеката исплативост инвестиција била много мања и стога је у условима у којима се Југославија налазила било нецелисходно употребити постојећа инвестициона средства у решавање овог питања. Због свих наведених фактора, пасивни региони су насупрот одлукама Првог петогодишњег плана били осуђени да у развојном смислу привремено стагнирају. Финансирање изградње вршено је из текуће акумулације, зајмова и амортизационих фондова предузећа. Употреба амортизационих фондова предузећа за циљеве Програма привремено је онемогућавала реконструкцију постојећих фабрика и на тај начин угрожавала ефикасност целокупне привреде. Са друге стране, Програм је узроковао да се најдуже задрже административне мере у расподели дела националног дохотка намењеног инвестицијама. Административне мере у инвестиционој политици државе су се, поред позитивних страна које су показале код брзе изградње базичне индустрије и виталне саобраћајне инфраструктуре, негативно одразиле на трошкове изградње појединих објеката. Ова пракса је имала своју лошу страну пре свега зато што су пројекти рађени по деловима који су обично били везани за одобрење инвестиционих средстава за објекат у датој години, али и за нужну потребу мењања пројеката због промене испоручиоца опреме после сукоба са СССР-ом. Уз ове негативне појаве надовезивало се и немање искуства домаћих кадрова у изградњи оваквих објеката, а то је доводило до поскупљења изградње грађевинског дела инвестиција. Ово поскупљење процењивало се на око 30% од вредности грађевинских радова. Но, стицањем искуства на новим објектима индустријализације кадрови су компензовали ове губитке.⁷⁴⁵

Табела 17: Инвестиције у војну и цивилну привреду у милионима

Преглед извршења инвестиција у цивилну привреду				Преглед извршења инвестиција у МНО		
година	динара	долара	%	динара	долара	%
1947	36.718	734	84	7.006	141	16
1948	46.415	928	77,6	13.408	268	22,4
1949	58.783	1.176	86	9.574	191	14
1950	51.432	1.029	78,8	13.868	277	21,2
1951	44.502	890	80,2	11.000	220	19,8
1952	43.300	866	86,6	6.700	1.000	13,4
Укупно	281.150	5.623	82	61.556	1.231	18
Из закључених зајмова инвестирано је 158,1 милиона долара или 2,8% инвестиција у цивилни сектор						

Година највећих напора на пољу инвестиција била је 1949. и оне су се у наредним годинама смањивале да би се у 1952/53. години стабилизовале на истом нивоу. И поред снижавања обима инвестиција од 1949. па закључно са 1952. годином инвестиције у индустрији су апсолутно расле што је био резултат концентрације инвестиционих средстава на објекте базичне индустрије. Са апсолутним порастом инвестиција у индустрији, инвестиције у пољопривреди су се сужавале, а узрок томе, поред концентрације инвестиционих средстава на тешку индустрију и саобраћај, био је и што су се у овом периоду постојећа државна пољопривредна добра стабилизовала. У погледу концентрације финансијских инвестиционих средстава у оквиру базичне индустрије нарочито је висином утрошених средстава одскакала енергетика, јер се са развијањем енергетске базе кроз програм кључних објеката хтела створити солидна енергетска основа, што је био неопходан услов за даљи развитак индустрије и осталих привредних делатности.⁷⁴⁶ С тим у вези до 1953. године низ објеката је пуштено у погон. Међу значајнијим објектима биле су термоелектране Костолац,

⁷⁴⁵ Исто.

⁷⁴⁶ АЈ, СЗДП, 459–24, *Инвестициона улагања 1946–1955 по текућим и сталним ценама, II део, Табеларни прегледи бруто инвестиција (фебруар 1957. године)*.

Зеница, Лучани, Бановићи и Зрењанин, затим хидроцентралне Винодол, Озаљ II, Мосте, Мариборски Оток, Сапунчица, Песочани, Слап Зете, коксара и сепарација угља у Лукавцу, нова рафинерија моторног и трансформаторског уља, нова рафинација мазивних уља итд. Међутим, иако су постигнути крупни резултати у енергетици, највећи део инвестиција овог периода, нарочито у електропривреди, није био активиран. Пуштање у погон ових објеката електропривреде било је предвиђено у периоду између 1953. и 1957. године. Примери хидроцентрала Власина, Зворник, Вузеница, Јабланица и Маврово илустративно сведоче о овоме, јер је у сваки од поменутих објеката инвестирано преко 50% од неопходних средстава за завршетак градње. Пуштањем у рад ових електрана електропривреда је требало да постане богатија за 508 MW инсталисане снаге.⁷⁴⁷

Иако је развој енергетике био знатан, ипак је електропривреда заостајала у изградњи за осталим гранама индустрије, што се негативно одражавало на производњу ових грана и других привредних делатности. По обиму инвестиција у оквиру индустрије, на другом месту је стајала металуршка индустрија. Циљ програма кључне капиталне изградње, код ових грана индустрије, био је у развијању сировинске базе метало-прерађивачке и електро индустрије. Код ових грана било је пуштено у погон низ објеката, као што су *Blooming* ваљаоница у Зеници, део ваљаонице бешавних цеви у Сиску, ваљаонице лима у Смедереву, електролиза бакра у Бору, пет нових флотација олово-цинкане руде, фабрика шамота из Аранђеловца, „Магнохром“ у Ранковићеву (Краљево). Међутим, и код металуршке индустрије постојао је низ објеката у која су уложена огромна финансијска средства, а која нису била пуштена у рад и чије се активирање очекивало средином 50-их година 20. века. Случајеви фабрике алуминијума и глинице из Кидричева и ваљаонице бакра у Севојну, код којих је остало да се инвестира још 12,1% и 20% од неопходних средстава за довршење постројења, добра су потврда великог напора у правцу довршетка прве фазе индустријализације. Исто тако, поред ових фабрика које је требало пустити делимично у погон 1954. године, из ове гране индустрије на покретање производње чекале су висока пећ и коксара у Зеници.⁷⁴⁸

Треће место по обиму инвестиција у оквиру индустрије заузимале су метало-прерађивачка и електроиндустрија. Програмом је форсиран развој машиноградње како би она дошла у позицију да постепено преузме све веће задатке у развоју привреде. Током Прве петолетке отворено је низ нових фабрика, док су постојеће претрпеле темељну реконструкцију и проширење. Углавном, предвиђени капацитети у овим гранама су били на време завршени. За ближу перспективу било је остављено освајање производње појединих врста опреме, а то је захтевало допуну постојећег машинског парка. У фабрикама машиноградње већ се израђивала опрема за хидроелектране, објекте црне металургије, пољопривреде, грађевинарства и саобраћаја. И код других грана индустрије програм кључних објеката дао је у овом периоду добре резултате. Примера ради, у текстилној индустрији било је изграђено четири предioniце, а фабрика скроба у Зрењанину налазила се у завршној фази изградње. У овом периоду Југославија је добила више зајмова од Међународне банке за обнову и развој, приватних банака у иностранству и других држава. Претежни део ових зајмова (191,3 милиона долара) употребљен је за набавку опреме.⁷⁴⁹ Мада је обим ових зајмова био мали у односу на напоре које је земља улагала у правцу индустријализације, њихов значај за кључну капиталну изградњу био је од пресудне важности, јер је помоћу њих набављена опрема за најважније индустријске објекте и индустријализацију. Коначним или делимичним завршавањем појединих објеката омогућено је да се на прелазу из

---

⁷⁴⁷ АЈ, КПР, 837/III-A-1-ц.

⁷⁴⁸ Исто.

⁷⁴⁹ АЈ, СЗДП, 459-18, *Инвестициона улагања у периоду 1947-1953. године.*

1952. у 1953. годину започне са постепеним преласком на систем кредитирања инвестиција, чиме су нестали и последњи остаци совјетских метода инвестирања у привреду.⁷⁵⁰

Планирање и евиденција у привреди

Потреба за евиденцијом свих видова економске делатности била је од кључне важности за правилно функционисање командно-планског привредног система. Од вођења свакодневне педантне евиденције, како у предузећима тако и у дирекцијама, зависило је стварање статистике целокупне привредне активности. Добијене статистичке бројке омогућавале су да се привредна делатност свеукупно сагледа и да се са позиција апсолутних цифара у случају дисбаланса стекне могућност усаглашавања оперативних планова са општедржавним планом.⁷⁵¹ Планирање је, једном речју, било немогуће без евиденције, јер се регистрацијом резултата долазило до основе за креирање будућих планова. Да би се дошло до основе за планирање евиденција је имала да прође кроз редослед евидентирања и прибирања, сређивања, обраде, синтезе и анализе података.⁷⁵² С тим у вези, предузећа и дирекције су имале организоване секторе за планску и оперативну евиденцију. Служба оперативне евиденције била је задужена да прикупља податке на дневном нивоу, а посао је био подељен тако да је сваки од службеника имао задужење да бележи евиденцију из одређене активности фабрике. Добијени подаци су потом прослеђивани служби планске евиденције, која је имала задатак да дубље и свестраније анализира податке извршеног производног процеса. Међутим, у већини предузећа и дирекција анализа се није благовремено извршавала јер није било довољно координације између оперативне и планске евиденције. Постојали су и други проблеми у свакодневном раду. Код већине предузећа организација планске евиденције није била постављена правилно, па извештајна служба није могла да ради брзо и тачно. Неретко се дешавало да се не придржавају постављених рокова, па су извештаји каснили и по месец дана. Дешавало се да су достављени извештаји недовољно и површно попуњени. Тако је априла 1948. године Главна дирекција савезне индустрије мотора Министарству тешке индустрије доставила непотпун општи извештај, а појединачне извештаје за предузећа под њеном ингеренцијом уопште није послала вишој инстанци. Са друге стране, Главна дирекција савезне електроиндустрије није попуњавала планске показатеље за радну снагу и фонд плата, а није достављала ни извештај о раду и утрошку материјала. Слично је поступала Генерална дирекција савезне индустрије цемента, као и Генерална дирекција савезне металне индустрије, која је одуговлачила са достављањем података за кључна предузећа металне индустрије. Овако непотпуно попуњавање извештаја одавало је утисак да дирекције немају преглед рада својих предузећа. Разлози су се налазили у томе што није довољно пажње поклањано стручном уздизању кадрова, а врло често се догађало да су поједини службеници научили посао, па су онда услед одређених потреба премештени на друго радно место, а да претходно није осигурана компетента замена. Услед оваквих проблема који су погађали службе евиденције, одлучено је да се прекине са таквом праксом увођењем сталности у служби путем наметања оштријих критеријума у случају промене радног места.⁷⁵³

Усвајање метода новог привредног система није било симетрично и није се свуда одвијало жељеном брзином. Крајем 1948. године Борис Кидрич је истакао да отпор против евиденције расте. Аргументи који су се јављали у отпору против евиденције били су у вези са комплексношћу

⁷⁵⁰ АЈ, КПР, 837/III-A-1-ц.

⁷⁵¹ АЈ, ПСВФНРЈ, 40-2-7, *Закључци са конференције Привредног савета (30. априла 1948. године); Privredna politika Vlade FNRJ, Zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1944-1953, I/279-280.*

⁷⁵² АЈ, СПК, 41-1-1, *Планирање и планска евиденција.*

⁷⁵³ АЈ, МТИВФНРЈ, 16-3-3, *Записник са конференције одржане дана 22. априла 1948. године у Министарству тешке индустрије ФНРЈ; Privredna politika Vlade FNRJ, Zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1944-1953, I/290-291.*

процеса стварања података. Службеници су замерали руководиоцима „да се траже много пута исти подаци са разних места, да се без потребе праве разни формулари за исте податке“, док су ови њима, са друге стране, указивали на несређеност достављених евиденција. Оштро се супростављајући таквим појавама Б. Кидрич је сматрао, позивајући се на спољно-политичку ситуацију у којој се Југославија нашла услед блокаде коју јој је наметнуо СССР, да постојање оперативне евиденције, без обзира на разне недостатке и тешке околности, омогућава привреди да испуњава планске задатке. Кидрич је приметио и негативну тенденцију срастања оперативне и планске евиденције. План, евиденција и контрола били су есенцијалне супстанце социјалистичког привредног система, а из тога је произилазила немогућност обједињавања планске и оперативне евиденције. Јер, планови какви су се јављали у органима за планирање су у суштини били перспективни планови, а планирање, евиденција и контрола су били свакодневни атрибути социјалистичког привређивања, те је стога било неопходно да оперативна и планска служба евиденције раде свака за себе максимално ефикасно и у потпуној координацији.⁷⁵⁴

У наредној години предузете су мере које су знатним делом поправиле стање. Рад на усвајању јединствене методологије евиденције био је у току. Саставни део те активности било је усвајање уредбе о евиденцији којом је дефинисано више проблема попут: везе евиденције са планом, пут остварења планских задатака, употребе података као базе за нова планирања, јединственог коришћења евиденционих података, поделе показатеља по врсти (натурални, вредносни, условни), организације евиденције која би обухватила више органе, надлежности појединих органа по систему евиденције итд. Даља разрада ове проблематике била је уско повезана са дотадашњим растом привреде и различитошћу административних култура, јер је из еkleктичког збира разних система евиденције у земљи требало створити један јединствен.⁷⁵⁵ У том настојању приступило се проучавању најсавременијих америчких образаца евиденције и почело се са коришћењем и прилагођавањем искустава капиталистичких предузећа потребама југословенске привреде.⁷⁵⁶

Политички раскол са совјетима и чистке присталица Резолуције Информбироа унутар државне структуре утицале су на дисциплиновање и мобилизацију државног апарата. Новонасталу ситуацију је карактерисао рад на проналаску сасвим нових метода пословања на свим нивоима организације јер је одлучено да се прекине са радом по дотадашњим совјетским принципима. Учињено је много да се обезбеди сталност евидентичарског кадра спречавањем премештаја на друге дужности. Увођењем обавезних курсева и испита унапређена су теоријска знања и обезбеђени механизми да се принципи новог типа евиденције у моменту доношења ефикасно распрострање до најнижих јединица. Остварени су запажени резултати у сврху централизације евиденције у предузећима и тиме је фундиран ранији напор да се подаци из свих погона прате са једног места.⁷⁵⁷ Иако је још увек било понеких мањкавости у раду служби за евиденцију и статистику⁷⁵⁸, почетком 1950. године ПС је констатовао да је служба евиденције знатно напредовала и да је прецизност на задовољавајућем нивоу.⁷⁵⁹

---

⁷⁵⁴ *Privredna politika Vlade FNRJ, Zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1944–1953, I/442–446.*

⁷⁵⁵ АЈ, ПСВФНРЈ, 40–4–9, *Записник са седнице Привредног савета Владе ФНРЈ са комплексном комисијом за организацију и систем евиденције, одржане 28. октобра 1949. године*; В. Кидрич, *Sabrana dela, I–V*, (Београд: *Komunist*, 1985), V/632.

⁷⁵⁶ *Privredna politika Vlade FNRJ, Zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1944–1953, II/622.*

⁷⁵⁷ АЈ, Генерална дирекција за машиноградњу Владе ФНРЈ (ГДМВФНРЈ), 107–12–26, *Предлог за вођење оперативне евиденције (20.7.1950. године)*.

⁷⁵⁸ АЈ, Главна дирекција савезне индустрије мотора Министарства тешке индустрије ФНРЈ (ГДСИММТИФНРЈ), 108–29–47, *Оцена рада дирекција по линији планске евиденције (25.4.1950. године)*.

⁷⁵⁹ *Privredna politika Vlade FNRJ, Zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1944–1953, III/44.*

Реорганизација привреде која је почела јесени 1949. године одразила се и на организацију евиденције.⁷⁶⁰ Евиденцијска служба у комитетима и генералним дирекцијама постала је обједињена у управама за евиденцију, док су бирои за евиденцију то били у случају савета. Ове службе су организационо и методолошки руководиле над проблематиком евиденције своје гране привреде. Управе за евиденцију су се састојале од групе за оперативну евиденцију, групе за планску евиденцију, организационо-инструкторске групе и манипулантске групе. Манипулантска група вршила је масовне техничке операције заједнички и за оперативну и за планску евиденцију (збрајање, куцање, техничка израда билтена итд.), што је у пракси, где је то било спроведено, показало позитивне резултате. Управом је руководио начелник који је својим положајем био директно подређен помоћнику за план, а тиме је била осигурана повезаност евиденције са планским сектором. Рад управа за евиденцију одвијао се тако што су оне биле задужене да своде добијене евиденцијске показатеље, сређују их и потом предају одговарајућем сектору, планском или оперативном, који су вршили даље потребне анализе. Са друге стране, бирои за евиденцију у саветима су се разликовали од управа само по томе што су имали и аналитичку групу задужену да доставља сложеније анализе председнику савета. Ова, нешто сложенија функција бироа за евиденцију, била је у вези са вишим положајем савета у новој привредној хијерархији која је почела да добија обресе фебруара 1950. године.⁷⁶¹

Образовање нове Владе ФНРЈ 27. априла 1950. године у процесу свеопште реорганизације управе имало је велики утицај на обликовање највиших спратова евиденције. Издвајањем оперативне евиденције из Привредног савета Владе ФНРЈ и привредних савета република, те њеним укључењем у новоосновану Управу за евиденцију, извршена је концентрација свих питања евиденције под једним руководством. Управа је овом реорганизацијом почела да ради у саставу Савезне планске комисије. Функционисање унутрашње организације било је од тада уређено на такав начин да подаци планске евиденције нису долазили Управи директно, него преко свих инстанци, тако да је један исти формулар ишао кроз од предузећа на горе. Тиме се спроводила тријажа података на неколико нивоа и на свакој следећој инстанци су непотребни подаци уклањани. До врха су долазили само они који су били од велике важности за привреду. Овако спроведеним организационим решењем се побољшао квалитет евиденције, смањена је непотребна папирологија и учињене су уштеде смањењем броја запослених.⁷⁶² Коначни циљ реформе система евиденције био је да се она редукује 80% у односу на дотадашње стање.⁷⁶³

Врхунац покушаја да се евиденција прилагоди потребама савремене економије био је рад на пројекту аутоматизације производне евиденције и статистике. Реч је била о покушају конструкције рачунара који је требало да има могућност да аналитички обради масовне статистичке податке привредне производње, помоћу којих би се, потом, извршавала максимално ефикасна алокација ресурса чак на дневном нивоу. Реализацијом ове идеје држава би у сваком моменту имала потпуни преглед, непрекидну контролу апсолутног и релативног стања производње и могућност анализе дневне, месечне и годишње производности по количини, терминима и по вредности, чак и за поједине фазе самог процеса производње. Потом би, на бази овога, стекла могућност да на време предузме потребне кораке у циљу остварења синхронизованог тока продукције уз минималну количину и вредност тренутног стања недовршене производње, односно без непотребног нагомилавања залиха полуфабриката, сировина и радне снаге. Таквом евиденцијом могло се у оквиру једне производне гране или чак

⁷⁶⁰ Ljubiša Korać, *нав. дело*, 280–286.

⁷⁶¹ АЈ, ПСВФНРЈ, 40–5–10, *Записник са конференције Привредног савета Владе ФНРЈ по питању реорганизације, одржане 21. фебруара 1950. године*; АЈ, СПИВФНРЈ, 109–2–2, *Записник са конференције по питању организовања евиденције Савета, одржане 15. маја 1950. године*.

⁷⁶² *Privredna politika Vlade FNRJ, Zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1944–1953*, III/252–270.

⁷⁶³ АЈ, КПЦКСКЈ, 507/XI–8–II/14, *Записник са седнице Привредног савета Владе ФНРЈ, одржане 26. јуна 1950. године*.

целокупног система производње постићи оптимално искоришћење постојећих средстава производње и тиме би се у максималној могућој мери снизила пуна цена коштања. Извођењем овог пројекта, који је започет на подстицај Бориса Кидрича још 1948. године, требало је омогућити револуционарне промене у методама управљања предузећима, као и добијање поузданих елемената за спровођење научне и техничке рационализације југословенске привреде. Уједно, применом овог проналаска извршило би се велико снижење административног апарата и пребацивање радне снаге из непродуктивног у продуктивни сектор привреде. Но, и упркос великом напору и постојању могућности извођења, пројекат је запао у ћорсокак. Руководилац Иван Сибила, приликом образлагања потешкоћа, навео је објективне и субјективне факторе међу којима су предњачили они материјалне природе. Поред тога, од ништа мањег значаја је било неразумевање значаја од стране руководећих органа. Било како било, ово је био почетак кибернетике у Југославији, као и покушаја да се она уведе у практичну примену у привреди. Држава је овим пионирским корацима закорачила у круг малог броја земаља у свету, а може се слободно рећи да је у одређеним идејним сегментима ове проблематике предњачила.⁷⁶⁴

Услед постепеног напуштања совјетских узора спровођена је и реформа система евиденције почетком 1951. године. Седмогодишње искуство у управљању привредом допринело је да се целокупна проблематика евиденције сагледа реалније. Привредни руководиоци су тада стали на становиште да је дотадашњи систем, преузет из совјетског искуства, био исувише комплексан и да се „нужно морао поједноставити“ сходно променама које је диктирао прелазак на радничко самоуправљање.⁷⁶⁵ Званичним напуштањем совјетског командно-планског привредног система, гашењем Савезне планске комисије априла 1951. године и свеопштом реорганизацијом привреде у правцу „демократизације и децентрализације управљања“, дошло је до формалног преношења ингеренција непосредно на производне организације.⁷⁶⁶ Декомпоновањем командно-планског привредног система и корпоративних структура организације које су биле њему иманентне, дефинитивно је стављена тачка на даљу употребу совјетских образаца. Систем и методологија вођења евиденције су упрошћени и више се није захтевало бележење огромног броја показатеља. Укидањем СПК-а и органа за планирање ликвидирана је и Савезна управа за евиденцију, као и управе за евиденцију на нижим нивоима. Надлежност над свим пословима евиденције прешла је на Савезни завод за статистику и евиденцију (орган Привредног савета све до његовог укидања 15. јануара 1953. године), републичке заводе за статистику и канцеларије за статистику и евиденцију у срезовима, који су у склопу децентрализације прикупљали, обрађивали и потом податке привредне активности методом „повратне спреге“ слали назад.⁷⁶⁷

---

⁷⁶⁴ АЈ, Савезна управа за унапређење производње (СУУП), 363–1, *Извод из предлога и извештаја о пројекту аутоматизације производне евиденције и статистике (18.11.1950. године)*.

⁷⁶⁵ АЈ, КПЦКСКЈ, 507/ХI–8–II/91, *Записник са састанка код председника Привредног савета Владе ФНРЈ, по питању методологије планирања, одржаног 23. маја 1951. године.; Privredna politika Vlade FNRJ, Zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1944–1953, IV/200.*

⁷⁶⁶ ARS, OZBK, 1522–2–16, *O reorganizaciji savezne Vlade.*

⁷⁶⁷ Славољуб Поповић и Павле Димитријевић, *Организација и функционисање државне управе*, (Београд: Службени лист ФНРЈ, 1951), 110–112; АЈ, КПЦКСКЈ, 507/ХI–8–II/86, *Записник са седнице Привредног савета Владе ФНРЈ, одржане 16. јула 1952. године.*

3. СИРОВИНСКА И ЕНЕРГЕТСКА БАЗА ИНДУСТРИЈАЛИЗАЦИЈЕ

3.1 Развој рударства

Рудна богатства Југославије и рударство пре Другог светског рата

Југославија се према природној подели рудних богатстава у Европи налазила у кругу најбогатијих држава. Природна богатства Југославије била су велика чак и у светским размерама.⁷⁶⁸ Процењене резерве многих руда још пре Првог светског рата биле су довољне за вишедеценијску екстензивну експлоатацију.⁷⁶⁹ Земља је располагала са различитим врстама минерала. По производњи олова и антимона Југославија је била прва у Европи, хрома друга, бакра, сребра и магнезита трећа, боксита и лигнита четврта, злата пета итд.⁷⁷⁰ Процењене резерве и производни резултати при експлоатацији појединих руда у Краљевини Југославији указивали су на велике природне потенцијале, али и на недовољно коришћење ове компаративне предности у правцу динамичнијег привредног развоја.⁷⁷¹ Угаљ, енергетска база и покретачка снага највећег дела тада постојећих индустрија чинио је 1938. године 66,7% целокупне рударске производње.⁷⁷² Освртом на укупну производњу рударства остварену 1939. године, а изражену према тадашњим ценама на светском тржишту, уочава се да је она чинила 23% предратног буџета Краљевине Југославије. Угаљ, иако је заузимао $\frac{2}{3}$ укупне производње у тонама, у вредносном смислу налазио се на последњем месту. Вредност целокупне рударске продукције износила је близу три милијарде динара, а највећи удео у тој суми заузимала је црна металургија са 42%, док су је следили метални рудници са 30% и угљенокопи са 28%.⁷⁷³ У Краљевини Југославији радило је укупно 188 рудника угља, од којих 14 каменог, 72 мрког и 102 лигнита.⁷⁷⁴ Око 60 великих угљенокопа који су производили највећи део угља били су перманентно експлоатисани, док су осталих $\frac{2}{3}$ регистрованих рудника имали углавном сезонски и конјуктурни карактер.⁷⁷⁵ Најзначајнији угљенокопи били су стационарани у Лабинском басену у Истри, Дравско-савском басену у Словенији и Хрватској, Тузланском басену у Североисточној Босни, Средњобосанском око Зенице, Херцеговачком и Далматинском басену, Ибарском, Моравском, Колубарском и Тимочком басену у Србији.⁷⁷⁶

Просечна месечна производња свих рудника на територији Југославије пре рата је износила преко 500 хиљада тона, док је целокупни годишњи увоз угља износио у просеку исто толико, а удео кокса и каменог угља у увозу те руде чинио је преко 90%.⁷⁷⁷ Тако је последње мирнодопске године (1940. године) пре почетка рата с Хитлеровом Немачком произведено 419.561 тона каменог угља (5,7%), 5.237.921 тона мрког (71,4%) и 1.678.549 лигнита (22,9%). Лежишта све три поменуте руде угља нису била равномерно распоређена, као ни њихове резерве. У погледу тада познатих резерви камени угаљ је био заступљен са 15%, од чега се 99% налазило у Србији, мрки

⁷⁶⁸ Nikola Čobeljić i Piija Rosić, *Privredni razvoj i privredni sistem Jugoslavije*, (Beograd: Savremena administracija, 1989), 83.

⁷⁶⁹ АЈ, СЗДП, 459–12, *Привредна богатства Југославије (1955. година)*.

⁷⁷⁰ АЈ, Заоставштина Саве Косановића (ЗСК), 83–2–23, *Mineral resources of Yugoslavia and Postwar Reconstruction by Milorad Milovanovich (1942. година)*.

⁷⁷¹ Д. Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, 19–65.

⁷⁷² *Статистички годишњак Краљевине Југославије за 1939. годину*, 194–195.

⁷⁷³ АЈ, КМЈ, 836/III–2–а/15, *Елаборат Министарства рударства ДФЈ о рударству и топлиничарству пре рата, на дан ослобођења, развоју од ослобођења до данас и перспектива даљег развоја (3. децембар 1945. године)*.

⁷⁷⁴ „Situacija naših ugljenokopa“, *Narodna država*, jul 1946. године, 80.

⁷⁷⁵ АЈ, Министарство рударства ФНРЈ (МРФНРЈ), 24–3–10, *Обнова рудника и угљенокопа*, 1.

⁷⁷⁶ Ј. Petaković, „Prilog proučavanju industrijske konjunktуре u Kraljevini Jugoslaviji – Proizvodnja uglja od 1920. do 1938. године“, *Токови историје*, 2/2011, Београд, 2012, 48.

⁷⁷⁷ „Situacija naših ugljenokopa“, *Narodna država*, jul 1946. године, 80.

угаљ са 45% и лигнит који је имао најмању колоријску вредност са 40%. Мрки угаљ је највише експлоатисан, а за њим лигнит и на крају камени угаљ чија се експлоатација 90% обављала у Србији. Остатак продукције каменог угља оствариван је у највећем и најсавременијем руднику „Раџа“ у долини истоимене реке на простору Подлабинског басена у Словенији. Мала производња овог најкалоричнијег угља, чија се енергетска вредност кретала између 6500 cal и 7500 cal, била је недовољна да подмири домаће потребе, па се прибегавало увозу из иностранства. Поред каменог значајну ставку увоза заузимао је и оплемењени угаљ кокс, јер земља није располагала ни једном коксаром. Цела домаћа производња угља подмиривала је свега 59% укупних енергетских потреба, док се остатак подмиривао увозом из иностранства и обилним коришћењем дрвета као погонског горива, за шта је само током 1940. године утрошено 15 милиона кубика дрва. Један од кључних разлога зашто се кокс и друга оплемењена висококалорична горива нису производила пре рата, представљао је сам квалитет угља, јер су висококалорични угљеви у Југославији били углавном високог садржаја пепела и сумпора. Међутим, постојао је покушај да се од квалитетног лигнита из Креке и Пркосаве започне производња кокс-брикета у једном погону пројектованом за те сврхе, али како је 30-их година то још увек била новина у свету, од тога се брзо одустало уз изговоре „зашто да ми први почињемо с производњом кокса на тај начин, кад се то још ни у једној земљи не ради“. Мала истраживања, која су дала повољне резултате, била су у целости финансирана од стране приватних лица, а надлежно министарство није учествовало у пројекту. Општи тренд државне интервенције очигледно није захватио покушаје стварања револуционарних иновација у домаћем рударству, насупротив успешним експериментима у већини европских земаља. Евидентно је да су по среди били отпор модернизацији, застарела схватања, непрофесионалност и недостатак воље код надлежних људи да се било шта озбиљније промени у структури производње, а све ово и још много тога допринели су да рударство до краја постојања Краљевине Југославије задржи екстензиван производни карактер.⁷⁷⁸

Експлоатација метала, металоида и неметала у Краљевини Југославији се сводила на неколико најважнијих руда, међу којима је највећи део отпадао на гвожђе, бакар, олово, цинк, хром, боксит, манган и антимон. Резерве железне руде покушали су да процене многи геолози, а највећи број стучњака који су извршили испитивања у међуратном периоду сложио се да су негде између 40 и 50 милиона тона. Налазишта ове руде су била углавном у Босни, где се налазио и највећи железни рудник Љубија, који је производњом гвожђа покривао $\frac{2}{3}$ целокупне производње у земљи. Овај рудник налазио се у Босанској Крајини, у брдима изнад средњих токова река Сане и Уне, а посебна индустријска железница дуга 13 километара спајала га је с Приједором. На лежиштима површине 40 км² доминирали су минерали сидерит и лимонит, а количина гвожђа која се могла добити из тих руда кретала се од 43% до 50%. Продукција рудника Љубија током 30-их варијала је између 460 хиљада и 520 хиљада тона руде, која се већим делом извозила у иностранство. Други рудник по важности, Вареш, налазио се неколико стотина километара југоисточно, изнад долине реке Босне, недалеко од Зенице у Средњобосанском басену. У овом руднику најважнији минерал је био црвени хематит који је имао од 46% до 58% гвожђа у свом саставу, а он је на већим дубинама полако прелазио у сидерит. Производња у Варешу никада није била стабилна, а 1942. године износила је 370 хиљада тона. Пре рата, око 70% производње пласирано је на мађарско тржиште, а за време рата ови рудници били су под немачком контролом, па је сва руда транспортована у Немачку.⁷⁷⁹

Југославија је поседовала два велика предузећа која су имала у свом саставу топионице, челичане и ваљаонице, а то су била предузеће „Југочелик“ из Зенице и „Kranjska industrijska družba“ из Словеније. Иза ова два гиганта налазила се железара „Сартид“ из Смедерева, која је

⁷⁷⁸ АЈ, МРФНРЈ, 24–3–10, *О могућности производње горива бољег квалитета из домаћих угљева у Југославији (1945. година)*; АЈ, КМЈ, 836/III–2–а/15.

⁷⁷⁹ АЈ, МРФНРЈ, 24–3–10, *Кратки преглед рудног богатства Југославије (1945. година)*.

поседовала ваљаоницу, челичану и топионицу у Мајданпеку, а сем ових предузећа постојала су мања предузећа с високим пећима у Цапрагу, Топуском и Бешлинцу.⁷⁸⁰ Остали крајеви Југославије нису поседовали значајније резерве руде гвожђа, а извесну вредност представљала су лежишта на Копаонику и у Мајданпеку.

Југославија је по богатству бакра заузимала треће место у Европи, после Шпаније и Немачке, а главни југословенски рудници бакра били су Бор и Мајданпек у источној Србији. Бор је био још пре Првог светског рата концесија француског акционарског друштва „Mines de Bor“, а 24. марта 1941. године после потписивања купопродајног уговора прешао је у власништво неколико немачких концерна од којих је највећи удео припао „Mansfeld AG“, „Preussag“ и „Sudost Montan“. На истој геолошкој подлози вулканског порекла, неких 20 километара североисточно налазио се Мајданпек. Овај рудник је као и Бор извлачио из руде између 5% и 8% бакра и извесну количину злата које се добијало додатном обрадом, углавном у иностранству, због избегавања власника да све злато, према слову закона, предају Народној Банци Југославије. Оба рудника имала су високе пећи у којима се на лицу места сировина прерађивала у сиров бакар, који се потом извозио. Известан напредак направила је влада Милана Стојадиновића која је направила рафинерију у Бору за прераду сировог бакра, нову високу пећ за производњу високо квалитетног сировог бакра у Мајданпеку и модернизовала још неколико ствари у оба рудника, као што је транспорт сировина „ваздушном железницом“ од Мајданпека до Доњег Милановца.⁷⁸¹ Златоносна руда, која је у неодвојивој симбиози с рудом бакра, налазила се искључиво у североисточној Србији. Било је четири већа предузећа, од којих два велика са 72,3% и два мања са 27,7% производње. Ова предузећа налазила су се у Благојевом Камену, Дебелом Лугу и Нересници, а у Благојевом Камену постојала је амалгамација и цијанидизација за прераду златоносне руде, док се у Нересници налазио багер за механичко испирање.⁷⁸²

Југославија је у погледу богатства оловне и цинкове руде била међу првим државама Европе. Рудници олова и цинка налазили су у многим крајевима земље, особито у Словенији, Босни и Србији. Највећи рудник у Словенији био је у Межици који је имао највећу продукцију у овом делу земље, док је један од највећих европских рудника олова и цинка Трепча, концесија акционарског друштва „Терса Mines Limited“, у периоду од 1930. до 1940. године произвео 5,7 милиона тона руде. Оба ова рудника била су под управом енглеског капитала. Током 1940. године у Звечану је у циљу подизања нивоа прераде руде подигнута топионица. Богатство хромовом рудом позиционирало је Југославију на прво место у Европи. Рудници хрома налазили су се у Босни и Македонији, а македонски рудници су по величини резервама хрома били далеко значајнији. Међу македонским рудницима хрома доминирао је страни капитал, а пре свега групација „Alatini Mines“. Један од најважнијих рудника био је Орашје на северу Македоније, а оно што је била општа карактеристика експлоатације у свим рудницима, била је слабо развијена инфраструктура која је утицала на скромне могућности производње, а она се кретала око 50 хиљада тона годишње. Југославија је заузимала четврто место по богатству бокситом у Европи, одмах иза Француске, Италије и Мађарске. Лежишта боксита налазила су се у крашким пределима, претежно у Далмацији и долини Неретве у Херцеговини. Боксит који се експлоатисао био је познат у свету по свом добром квалитету и великом постотку алуминијума и он се великим делом извозио из земље, а укупна производња алуминијума 1938. године износила је 406 хиљада тона метала чији је просечан квалитет био преко 99,8% (Al).⁷⁸³ Производња алуминијума почела је када је влада М. Стојадиновића, у настојању да покрене индустријализује земљу, изградила

⁷⁸⁰ АЈ, КМЈ, 836/III-2-a/15.

⁷⁸¹ АЈ, МРФНРЈ, 24-3-10, *Кратки преглед рудног богатства Југославије (1945. година)*; АЈ, МРФНРЈ, 24-3-10, *Висока пећ Мајданпек (1945)*.

⁷⁸² АЈ, КМЈ, 836/III-2-a/15.

⁷⁸³ АЈ, МРФНРЈ, 24-3-10, *Кратки преглед рудног богатства Југославије (1945. година)*.

модерну фабрику алуминијума у Лозовцу близу Шибеника. Фабрика у Лозовцу готово целу своју производњу алумијума извозила је у Немачку.⁷⁸⁴ Руду мангана, важног фактора у производњи челика, Југославија је поседовала у значајним количинама, али у међуратном периоду лежишта ове руде нису била довољно искоришћена. Последњих година четврте деценије двадесетог века производња мангана прешла је три хиљаде тона, а највећи рудник мангана налазио се у Чевљановићима на прузи Сарајево-Брод. Други рудници осим оног код Јабланице имали су мању вредност. Од великих антимонових рудника вреди споменути рудник Зајачу код Крупња и Лисанске руднике код Ивањице, који су припадали немачком концерну „Antimon Trust AG“ из Берлина. Оба ова рудника имала су у свом саставу модерне топионице, а производња алуминијума у овим и низу мањих рудника досегла је крајем тридесетих година 15 хиљада тона.⁷⁸⁵

Немачка експлоатација југословенских рудника током Другог светског рата

После пораза у Априлском рату Југославија је подељена између Немачке и њених савезника. Осим несумњиве стратешке важности за даље продирање на Исток, Југославија је, према плановима немачких стратега, била од великог економског значаја за привреду Трећег Рајха. Немачка је на конференцији у Бечу крајем априла 1941. године успела да обезбеди апсолутни монопол на експлоатацију стратешких сировина на читавом југословенском простору.⁷⁸⁶ По резервама и обиму рударске производње, Југославија се посебно истицала богатством бакра, где је заузимала прво место у Европи. Иако је имала само један рудник бакарне руде „Свети Ђорђе“ у Бору, Југославија је пред рат била највећи европски произвођач и извозник бакра. Производња у овом руднику, који је до почетка 1940. године био у власништву француског капитала⁷⁸⁷, износила је близу милион тона руде из које се добијало 41.500 тона бакра, 50,6 грама злата и 142,77 грама сребра. У Бору су 1938. године изграђена постројења за електролизу бакра која су у то време била међу најмодернијим у Европи.⁷⁸⁸ Од самог почетка окупације Немци су рудник у Бору сматрали за најважнији привредни комплекс у Југославији. Овај рудник је производио пре рата 40 хиљада тона рафинираног бакра, док је у својој властитој рафинерији у процесу електролизе могао годишње да преради 12 хиљада тона сировог бакра у електролитски бакар.⁷⁸⁹ Током Априлског рата југословенска војска је минирала рудник и озбиљно оштетила јаме и постројења за прераду руде. Због значаја бакра за производњу војне индустрије, планови Немаца да дуплирају капацитете рудника, остали су без успеха, па је производња руде за време окупације износила око 50% предратне.⁷⁹⁰

⁷⁸⁴ АЈ, МРФНРЈ, 24–3–10, *Фабрика алуминијума Лозовац (1945)*.

⁷⁸⁵ АЈ, МРФНРЈ, 24–3–10, *Кратки преглед рудног богатства Југославије (1945. година)*; Ranka Gašić, „Prodor nemačkog kapitala u beogradska rudarska akcionarska društva tridesetih godina 20. veka“, *Istorija 20. veka*, 1/2013, Beograd 2013, 9–22.

⁷⁸⁶ В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, 97–132.

⁷⁸⁷ Бор је био још пре Првог светског рата концесија француског акционарског друштва „Mines de Bor“, а 24. марта 1941. године после потписивања купопродајног уговора прешао је у власништво неколико немачких концерна од којих је највећи удео припао „Mansfeld AG“, „Preussag“ и „Sudost Montan“ (АЈ, 24–3–10, МРФНРЈ *Кратки преглед рудног богатства Југославије (1945. година)*); Živko Avramovski, *Treći Rajh i Borski rudnik*, (Bor: Muzej rudarstva i metalurgije Bor, 1975), 131).

⁷⁸⁸ АЈ, КМЈ, 836/III–2–а/15; АЈ, 24–3–10, МРФНРЈ, *Кратки преглед рудног богатства Југославије (1945. година)*; АЈ, 24–3–10, МРФНРЈ, *Висока пећ Мајданпек (1945. година)*.

⁷⁸⁹ АЈ, КМЈ, 836/III–2–а/14, *Извештај о стању у борским рудницима после рата и потребне мере за оспособљавање рудника за рад, Бор (8.10.1944. године)*.

⁷⁹⁰ АЈ, 12–907, Министарство финансија Владе ФНРЈ (МФВФНРЈ), *Извештај бр. 2, Кратак приказ наших најважнијих рудника и њихово садашње стање (1.3.1945. године)*.

Богатство хромовом рудом позиционирало је Југославију на друго место у Европи.⁷⁹¹ Рудници хрома налазили су се у Босни и Македонији, а рудници у Македонији су по величини резерви хрома били далеко значајнији. Ови рудници су за време окупације доживели прави процват. Важност хрома за немачку привреду била је немерљива, јер је хром у процесу производње челика био неизоставан оплемењивач од огромне важности. Немачка тешка индустрија, а посебно војна, требовала је, с обзиром да се Немачка налазила у рату на више фронтова, велике количине овог метала. Стога су у све хромове руднике Немци уложили много новца и саградили инсталације које су превазилазиле рационално искоришћавање постојећих резерви. Највише су уложили труда и новца у рудник „Нада“ у Радуши. Овај рудник је имао сигурне резерве хромове руде од 150 хиљада тона, а инсталација је била изграђена за капацитет од око 80 хиљада тона руде годишње. У руднику „Нада“ главне количине руде вадиле су се са површинског копа, а осим тога, за потребе брже прераде руде саграђена је у оближњем Генерал Ханрису сепарација с дневним капацитетом од 240 тона руде дневно. Ова сепарација прерађивала је сву руду из рудника Горанице, Лојане, Раброво, Љуботен, Урошевац и Језерина. Изградили су и праиште за обогаћивање хромове руде у Горе Петрову код Скопља. Немци су само током 1944. године извезли у Немачку 80 хиљада тона руде са 45% хрома. Покушај експлоатације рудника мангана Цер-Небојша напуштен је 1942. године због честих партизанских диверзија, а потом су демонтиране све рудничке инсталације и пренесене у хромове руднике.⁷⁹² Док, за време окупације, у највећем руднику мангана Сезимовац у Босни, окупатор није спроводио експлоатацију руде.⁷⁹³

Рудници олова у Злетову пре рата су били у поседу „Selection Trust“ корпорације из Лондона, која је у својим рукама држала и Трепчу. Ови рудници били су отворени пред сам рат и саграђена је флотација.⁷⁹⁴ Резерве руде олова износиле су 700 хиљада тона с око 11% олова, а Немци су конструисали инсталације за годишњу продукцију од 120 хиљада тона. О грандиозности изградње овог рудника коју су спровели Немци, најбоље говори податак да су инвестирали три пута више него предратни енглески власници. За време окупације и нарочито током 1944. године овај рудник радио је пуним капацитетом производећи 12 хиљада тона руде месечно. Рудник олова и цинка у власништву „Трепса Mines Limited“ и топионица у Звечану која је радила у његовом саставу, нису осетили велике промене, јер су у руднику постојале најмодерније машине и инсталације, што је Немцима олакшало посао.⁷⁹⁵

Минерал лискун имао је велику примену као изолатор у електроиндустрији. У руднику лискуна у Прилепцу радило је неколико стотина радника током рата, а у руднику у Прокупљу Немци су вишеструко интензивирали рад, упошљавајући и по неколико хиљада људи, јер је ова руда по свом квалитету била прворазредна и цела продукција се извозила у Немачку.⁷⁹⁶

Немци током своје управе нису само експлоатисали и проширивали постојеће капацитете како би максимизирали производњу. Има примера где су после испитивања отварали нове руднике, а један од таквих је рудник азбеста у Корлаћама. Они су у овом руднику изградили велику сепарацију и фабрику за израду азбестног влакна, уложивши 160 милиона динара у цео пројекат. Један од најважнијих метала за немачку ратну индустрију који се налазио у Југославији био је молибден. Овај оплемењивач челика, незаобилазан за легирање метала, нарочито делова

⁷⁹¹ АЈ, 24–3–10, МРФНРЈ, *Кратки преглед рудног богатства Југославије (1945. година)*; АЈ, 12–907, МФВФНРЈ, *Извештај бр. 2*; Д. Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, 46.

⁷⁹² АЈ, 24–3–10, МРФНРЈ, *Неколико података о рудницима и топионицама на ослобођеној територији Југославије*.

⁷⁹³ АЈ, 12–907, МФВФНРЈ, *Извештај бр. 2*.

⁷⁹⁴ S. Kukoleča, *нав. дело*, 337–344; Sergije Dimitrijević, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*, (Beograd: Nolit, 1958), 65; S. Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije*, 284–285.

⁷⁹⁵ АЈ, 12–907, МФВФНРЈ, *Извештај бр. 2*; Bundesarchiv Militärarchiv (ВАМА), Freiburg, Wehrwirtschaftsdienststelle in Südosteuropa, RW 29/41, *Produktion von Minen im Südosten*.

⁷⁹⁶ АЈ, 24–3–10, МРФНРЈ, *Неколико података о рудницима и топионицама на ослобођеној територији Југославије*.

који су изложени екстремном хабању, мотора, цеви артиљеријских оруђа, гусеница тенкова, на европском континенту се експлоатисао у Норвешкој, у малим количинама и у Југославији. Због велике важности молибдена Немци су у Мачкатици, код Црне Траве, инвестирали око 1 милијарду окупационих динара, а рудник и флотација прорадили су већ 1943. године. Резерве ове руде процењивале су се између 15 и 20 милиона тона, а Немци су током 1943. године добили 65 тона концентрата, да би већ у 1944. повећали производњу на 92 тоне.⁷⁹⁷

Рудници антимона у Зајачи, Лиси, Костајнику и Бујановцу су током ратних година радили са смањеном производњом, производећи у просеку 800 тона антимона регулуса (око 40% предратне производње), а осим тога сваке године било је експортирано више хиљада тона руде (81.500 тона) и концентрата антимона. Немци су саградили нову топионицу у Лиси крај Ивањице, а рудник и флотација прорадили су већ 1943. године.⁷⁹⁸

Резерве железне руде покушали су да процене многи геолози, а највећи број стучњака који су извршили испитивања у међуратном периоду сложио се да су негде између 40 и 50 милиона тона. Налазишта ове руде су била углавном у Босни, где се налазио и највећи железни рудник Љубија, који је производио $\frac{2}{3}$ целокупне продукције у земљи. Други рудник по важности, Вареш, налазио се недалеко од Зенице у средњобосанском басену. Производња у Варешу никада није била стабилна, а 1942. године износила је 370 хиљада тона. За време целог трајања рата ови рудници били су под немачком контролом и целокупна производња гвоздене руде транспортована је у Немачку.⁷⁹⁹

Лежишта боксита налазила су се у крашким пределим претежно у Далмацији и долини Неретве у Херцеговини. Боксит који је експлоатисан био је познат у свету по свом добром квалитету и великом постотку алуминијума и он се великим делом извозио из земље, а укупна производња алуминијума 1938. године износила је 406 хиљада тона метала чији је просечан квалитет био преко 99,8% (Al). Иако су се рудници боксита до капитулације Италије налазили у италијанској окупационој зони, стајали су под директном немачком управом и сва производња је транспортована у Немачку.⁸⁰⁰

Немачки привредни апарат суочавао се све време рата са низом проблема који су отежавали максимално искоришћавање рудника. Све руднике под немачком командом перманентно је погађала несташница радне снаге, а тако велике осцилације онемогућавале су да се експлоатација максимално интензивира. Променом ратне среће после слома код Стаљинграда и Курска ситуација се погоршала до те мере, да је људство у појединим рудницима пало на 1/3 од неопходног.⁸⁰¹ Стање су додатно погоршавале партизанске диверзије и саботаже,⁸⁰² а у још већој мери савезничка бомбардовања која су се посебно интензивирала током 1944. године. Рад по индустријским принципима није могао бити успостављен не само због прогресивног опадања броја радника током ратних година, већ и због недостатка машина и механизације.⁸⁰³ Врхунац рударске производње достигнут је 1943. године када је износила нешто преко 50% предратне продукције.⁸⁰⁴ Приближавањем Црвене Армије границама Балканског полуострва лета 1944.

⁷⁹⁷ Исто.

⁷⁹⁸ ВАМА, Wehrwirtschaftsdienststelle in Südosteuropa, RW 29/41, *Produktion von Minen im Südosten*; АЈ, 24–3–10, МРФНРЈ, *Неколико података о рудницима и топионицама на ослобођеној територији Југославије*.

⁷⁹⁹ АЈ, 24–3–10, МРФНРЈ, *Кратки преглед рудног богатства Југославије*; АЈ, 12–907, МФВФНРЈ, *Извештај бр. 2*; ВАМА, Wehrwirtschaftsdienststelle in Südosteuropa, RW 29/41, *Produktion von Minen im Südosten*.

⁸⁰⁰ АЈ, 24–3–10, МРФНРЈ, *Кратки преглед рудног богатства Југославије*.

⁸⁰¹ ВАМА, Wehrwirtschaftsdienststelle in Südosteuropa, RW 29/41, *Produktion von Minen im Südosten*; Gerhard L. Weinberg, *A World at Arms: A Global History of World War II*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), 587–604.

⁸⁰² ВАМА, Nachgeordnete Dienststellen des Wehrwirtschafts und Rüstungsamtes, RW 46/774, Teil 1. Partisanenumleitungen in den Minen des Südostens im Jahr 1943.

⁸⁰³ ВАМА, Wehrwirtschaftsdienststelle in Südosteuropa, RW 29/41, *Produktion von Minen im Südosten*.

⁸⁰⁴ АЈ, 12–907, МФВФНРЈ, *Извештај бр. 2*.

године производња је задовољавала свега 25% немачких потреба са овог простора. Надирањем совјета и југословенских партизана Немци су заустављали производњу и евакуисали један по један рудник, а почетком 1945. године настао је колапс и дефинитивни крај немачке привредне експлоатације.⁸⁰⁵

Обнова рударства и топионичарства (1944–1947)

Постепено потискивање Вермахта из Југославије довело је под крај 1944. године до ослобођења источних крајева земље. Ситуација која је затечена на терену ни на један начин није могла бити подведена под једну јединствену категорију, напротив, ситуација је била више него шаренолика. Југославија је, као и остале балканске државе, била искључиво извор сировина од животне важности за немачку привреду. Такве претензије потврђене су током окупације експлоатацијом рудника максималним напрезањем свих производних средстава, а сама продукција у рудницима под немачком управом функционисала је несметано готово до последњег дана окупације. Ослобођени рудници у Македонији и Србији пружили су први увид у стање постројења на том простору, а посебно у делатност коју је окупатор спроводио током окупације у рударским и топионичарским погонима. Оно што је затечено на терену потпуно је разоткрило немачку привредну активност, коју су Немци настојали да на све начине сакрију од очију домаћег становништва. Примећено је да Немци нису само искоришћавали постојеће капацитете, већ су вршили и обимне техничке радове и геолошка истраживања, те улагали значајна средства у њихово проширење.⁸⁰⁶

Рудници хрома у Македонији су за време окупације доживели прави процват због великих немачких инвестиционих улагања. Најтежа оштећења на инсталацијама претрпео је рудник „Нада“ (18%), док су остали рудници, као Лојане (30%) и Раброво (36%), иако процентуално више оштећени, били у поређењу с рудником „Нада“, пре свега због неколико пута већих и модернијих капацитета, само делимично оштећени у вредносном смислу.⁸⁰⁷ Рудници олова у Злетову Немци приликом повлачења нису значајније оштетили (16,69%) овај рудник, а уласком јединица НОВЈ у руднику су затечене и неопходне хемикалије за флотацију и погонски материјал за наставак производње. Рудник олова и цинка „Стари Трг“ у власништву „Терса Mines Limited“ и топионица у Звечану која је радила у његовом саставу, приликом ослобођења затечени су готово у целости сачувани, једино су потопљена нека окна и прекинута је железничка мрежа са Звечаном због минирања моста на Ибру, а та штета је чинила свега 8,81% предратне вредности предузећа. Никакву штету нису претрпели ни рудници минерала лискуна, који су имали велику примену као изолатори у електроиндустрији.⁸⁰⁸

Рудник молибдена у Мачкатици био је делимично оштећен (20%), а почетак производње се очекивао већ током марта 1945. године. Рудници антимона у Зајачи, Лиси, Костајнику и Бујановцу производили су током ратних година у просеку 800 тона антимона регулуса, а осим тога сваке године било је експортирано више хиљада тона руде и концентрата антимона. Ови рудници и топионице били су делимично оштећени (око 18% сваки), а нова топионица коју су Немци изградили у Лиси крај Ивањице претрпела је нешто већу разарања.⁸⁰⁹ Рудник бакра у Бору није био много оштећен (20%), а није била оштећена ни флотација, као ни топионица. С друге

⁸⁰⁵ ВАМА, Wehrwirtschaftsdienststelle in Südosteuropa, RW 29/41, *Produktion von Minen im Südosten*.

⁸⁰⁶ АЈ, МРФНРЈ, 24–3–10, *Неколико података о рудницима и топионицама на ослобођеној територији Југославије*.

⁸⁰⁷ Исто; АЈ, КМЈ, 836/III–2–а/15.

⁸⁰⁸ АЈ, МРФНРЈ, 24–3–10, *Неколико података о рудницима и топионицама на ослобођеној територији Југославије*.

⁸⁰⁹ Исто.

стране, радионица и магацин су били потпуно испражњени, а однешени су и регулатори парних турбина. Недостатак регулатора био је једина препрека за почетак производње.⁸¹⁰

Богатство Србије угљем лежало је у лигниту. Иако нискокалоричан, резерве лигнита су упућивале привредне руководиоце да изнађу најбоље решење за употребу лигнита у индустрији, а велики проблем представљала су ложишта увожена из иностранства пре рата, која су била специјално конструисана за камени угаљ. Угљени басени богати лигнитом били су Костолачки са 200 милиона тона резерви лигнита, Колубарски са 1,8 милијарди тона, Косовски са четири милијарде тона и Тузлански басен у Источној Босни са четири милијарде тона. Премда су ове резерве биле прилично велике, производња лигнита до рата чинила је тек 1/5 укупне производње угља. За време окупације, рудници лигнита, мрког и каменог угља на простору Србије и Македоније претрпели су знатна оштећења услед нерационалног начина експлоатације. Немачким повлачењем нису страдали сви рудници, а међу њима посебно они који су се налазили ван виталних комуникација. Када се заокружи штета нанесена укупним капацитетима угљенокопа у ове две републике које су прве биле ослобођене, може се прецизно констатовати да је она износила 45%.⁸¹¹

Завршетак ратних операција за ослобођење земље, маја 1945. године, пружио је увид у стварне размере причињене штете целокупном рударству. Од 158 разних угљенокопа затечених на дан ослобођења 24 (15,2%) је било потпуно уништено, а производња ових 24 рудника представљала је 17,4% укупне производње угља из 1939. године. Ова штета се нарочито одражавала на квалитетне камене угљеве, где су три потпуно уништена рудника представљала 35,6% предратне производње ове врсте угља. Потпуно уништени били су рудници каменог угља Ртањ, Добра Срећа и Мајевица. Међу рудницима мрког угља у целости су страдали угљенокопи Добрлин Лешљани, Рогатица, Бановићи, Јасеница, Стражба, Лашко, Шентјанж, Нови Голубац, Радобој и Буднишчина. Од угљенокопа лигнита уништени су Јунковци, Пркосава Рудовци, Палилула, Угљевик, Бреги, Иванец, Доња Лађања, Питомача, Бања Лука и Кочевље. Оштећених рудника угља било је 131 или 82,8%, а у ову категорију улазили су горе поменути потпуно уништени угљенокопи. Биланс штете причињен предратним капацитетима према републикама кретао се од 30% до 80%, а највише штете претрпели су рудници угља у Хрватској (80%), потом у Србији (60%), Босни и Херцеговини (48%), Словенији (45%) и Македонији (30%). Приликом повлачења Немци су потапали окна у настојању да не препусте потпуно исправне руднике у руке НОВЈ-а, која их је потом могла лако ангажовати за потребе фронта. Због тога је потпуно потопљено 25 рудника међу којима су већи рудници били Ртањ, Ибарски рудници, Боговина, Јунковци, „Ivanјес d.d.“ у Бреги, Питомача, Крека, Кочевље и др. После ослобођења стављени су одмах у погон сви рудници који су били делимично оштећени, тако да је месец дана после ослобођења продукција угља износила 160 хиљада тона или 31% од просечне месечне продукције из 1939. године.⁸¹²

Рудници гвожђа, којих је пре рата било 12, били су делимично или потпуно уништени. У рату је потпуно уништено 8 рудника гвожђа, који су били мањег капацитета и пре рата су учествовали са 6,2% у укупној производњи. Потпуно су уништени рудници Расавци-Равелићи, Томашица, Козарац, Црнољево, Бешлинац, Славско Поље (Топуско) I и II, Тале Цапраг и Војишница. Највећи рудник гвожђа у земљи, Љубија у северној Босни, био је оштећен 50%, док је други по значају, Вареш код Зенице, био оштећен свега 12%. Уз ова два рудника, која су производила око 90% руде гвожђа, треба споменути још руднике гвожђа у Мајданпеку и Рудној Глави чија су оштећења износила 60%, односно 43%. Процес прераде руде гвожђа одвијао се у

⁸¹⁰ АЈ, КМЈ, 836/III-2-a/14, *Извештај о стању у борским рудницима после рата и потребне мере за оспособљавање рудника за рад, Бор (8. октобар 1944. године).*

⁸¹¹ АЈ, МРФНРЈ, 24-3-10, *Неколико података о рудницима и топоницама на ослобођеној територији Југославије.*

⁸¹² АЈ, КМЈ, 836/III-2-a/15.

топионицама, челичанама и ваљаоницама којих је било укупно 12, а једино она у Топуском, која је по капацитету производње представљала нешто испод 1%, уништена је 100%. Код осталих топионица проценат оштећења је варирао, па је тако „La Dalmatienne“ била оштећена 19%, топионица у Мајданпеку 70%, Цапрагу 14%, Бешлинцу 80%, железари Вареш 40%, железари Зеница 9%, Шторама 15%, предузећу Гуштањ-Равне 18% и Јасеницама 5%.⁸¹³

Непосредно по ослобођењу одлучено је да висока пећ у Мајданпеку, иначе део железаре „Сартид“ из Смедерева, буде потпуно угашена. На одлуку о ликвидацији највише је утицала њена нерентабилност, која је највећим делом зависила од цене погонског горива. Удаљеност домаћих налазишта, скупоћа транспорта, велика зависност од увоза овог енергента за који је висока пећ конструисана и немогућност да се у источној Србији пронађе адекватна енергетска замена за покретање пећи, допринели су оваквом исходу. На другој страни, неизвесна је била и судбина обнове порушених топионица у Топуском и Бешлинцу.⁸¹⁴ На дан ослобођења ниједна топионица, челичана и ваљаоница нису могле да буду пуштене у погон, делимично због оштећења, а већим делом због недостатка сировина, које је окупатор одвукао у Немачку.⁸¹⁵

Од осталих металних рудника којих је било укупно 31, затечено је седам (22,6%) потпуно уништених, који су по продукцији руде представљали свега 2,3%. У тих седам су спадали рудници олова и цинка Копаоник и Леце код Медвеђе, олова и сребра Авала, антимонових рудници Глијеч и Бујановац, рудници злата Нересница и Благојев Камен. Делимично оштећени рудници металних руда и фабрике за прераду, који претходно нису споменути, налазили су се у републикама западно од реке Дрине, који су ослобођени 1945. године. Ту је рудник олова и цинка Межице из Словеније који је био 18% оштећен, „Сinkarna Celje d.d.“ 9%, те рудници боксита у Далмацији и Херцеговини који су били оштећени од 8% до 25%, фабрика боксита у Лозовцу 60% и први рудник живе „Иdrija“ у Истри, који се тек 1945. године нашао у границама југословенске државе, претрпео је 30% штете. У домену црне металургије Немци су имали значајну инвестициону активност за време окупације, а у фабрици карбида и цијанамида (примена у производњи челика) „La Dalmatienne“ саграђена је нова фабрика електрода, где су радови успешно завршени на зградама 100%, пећима 80% и машинерији 33%. Вредност већ утрошених инвестиција износила је 44 милиона динара, док је за довршење радова било потребно још 30 милиона динара. У Словенији, у Стрнишчу код Птуја, Немци су започели градњу велике фабрике глинице за прераду боксита. Подигнуте су инсталације за прераду 60 хиљада тона глинице и 120 хиљада тона боксита. На ове инсталације и зграде утрошено је 400 милиона динара, а зграде су биле довршене 80%, док су машине и инсталације завршене свега 35%.⁸¹⁶

Нафтне компаније које су пре рата пословале на тлу Југославије нису биле у потпуности разрушене, напротив, истраживања нафтоносних извора и обим експлоатације доживели су квантни скок у односу на стање из 1939. године. Оштећења на нафтним предузећима кретала су се од 3% до 8%, док су рафинерије претрпеле далеко већу штету. Потпуно је уништена мала рафинерија „Аstra“, а велику штету претрпеле су две највеће рафинерије као што су „Shell“ и „Standard Oil“, које су оштећене 70% и 60%, док су „Motor Oil“ и „Olex“ биле оштећене мање од 15%. Изузетак је мала рафинерија у Ријеци, „Romsa“, којој је страдало 90% производних капацитета. Немци су у сектору нафте спровели детаљна геофизичка испитивања, којима су означили све потенцијалне изворе нафте Подунавско-Савско-Дравског басена. У ова испитивања, која су почела још 1939. године, утрошено је око 200 милиона рајхс марака, а директан резултат било је отварање

⁸¹³ Исто.

⁸¹⁴ АЈ, МРФНРЈ, 24–5–15, *Извештај о железним рудама и железарам, Стање после ослобођења (1945)*.

⁸¹⁵ АЈ, КМЈ, 836/III–2–а/15.

⁸¹⁶ Исто.

нафтоносног ревира (поља) Гојло и Долња Лендава чија је послератна вредност износила 300 милиона динара.⁸¹⁷

Током последњих годину дана ратних операција у Европи, када је немачком руководству постало јасно да је рат фактички изгубљен, окупатор је у експлоатацији сировина прешао на чист

Табела 18: Материјална штета инсталација и постројења у динарима

Угљенокопи	Нафтне рафинерије	Рудници гвожђа и железаре	Метални рудници и топионице
3.109.320.000	178.680.000	1.325.600.000	1.618.330.000
6.231.930.000 (125 милиона долара)			

„рауб-систем“. Прелазак на „рауб-систем“ је означио напуштање сваке инвестиционе политике и почетак нерационалног коришћења рударских средстава у производњи. Производња у рудницима је до максимума напрезана, а да се притом није водило рачуна да се припреме нове резерве за откопавање, уреде нови копови и набаве резервни делови за машине и инсталације. Такав неплански систем рада, уз наслеђено стање из Краљевине Југославије, ставио је рударство после ослобођења земље у тежак положај. Припремање откопних резерви постао је задатак првог реда и за то је у данима када су рударске машине и камиони били ствар „луксуза“ упослен велики број радника, јер су паралелно извођени радови и на припремама и на откопавању. Структура радника била је још једна отежавајућа околност, јер је значајан део квалификованих рудара био у заробљеништву или је током рата отишао на добровољни рад у Немачку, или је пак изгубио живот за време рата. Преостали део квалификованих рудара и рударских инжењера преузео је на „своја плећа“ терет обнове, усмеравајући рад сељака који су свакодневно пристизали у руднике у потрази за запослењем. Обнова рударских предузећа током 1945. године одвијала се на истој равни као и обнова индустријских, без прецизно дефинисаног плана рационализације приоритета. Другим речима, радници које је ослобођење затекло на својим радним местима, самоиницијативно су кренули да обнављају своја предузећа, а ово се највише односило на обнову угљенокопа.⁸¹⁸

Пред крај године резултати тог прегнућа дали су одређене резултате на пољу обнове. Потпуно необновљено остало је 16 угљенокопа, док су сви остали били потпуно или делимично обновљени. Обнова рудника угља допринела је у многоструком повећању производње у тој мери да је и поред недостатка стручне радне снаге и материјала током октобра постигнута производња од 428 хиљада тона или 82,2% од просечне месечне производње пре рата. Треба нагласити да је ова производња обухватала и руднике у Истри, који се пре рата нису налазили у оквирима Југославије. Калоријска вредност износила је 72,2% предратне, а на то је највише утицала знатно већа производња нискокалоричног лигнита, чија је експлоатација била знатно лакша. С друге стране, обнова нафтоносних ревира извршена је 100%, тако да је производња повећана за 33 пута у односу на 1939. годину. Док је развој нафтоносних ревира током рата утицао на овај скок у производњи нафте, обнова рафинерија за њену прераду напредовала је доста спорије. Рафинерија која се до рата налазила у власништву компаније „Standar Oil“ обновљена је 100% према предратном капацитету, а њени резервоари свега 40%, док уређаји за продукцију уља уопште нису обнављани. Рафинерија компаније „Shell“ такође је обновљена 100%, а резервоари само 30%. За производњу уља и мазива обновљен је само вакуум и направљена примитивна рафинерија мањег капацитета. Рафинерије „Motor Oil“ и „Olex“ су исто тако биле 100% оспособљене према капацитетима из 1939. године, док су „Astra“ и „Ipoil“ остале 100% уништене и није се радило на

⁸¹⁷ Исто.

⁸¹⁸ Исто.

њиховој обнови. У рафинерији „Romsa“ у Ријеци обновљене су само пресе за издвајање парафина. Треба истаћи да ниједна рафинерија у земљи није била оспособљена за производњу уља и мазива, па се потреба за тим дериватима намиривала увозом из иностранства.⁸¹⁹

Обнови железних рудника, којих је било 12, приступило се селективно, јер се кренуло у обнову три највећа, а потом се пришло обнови још једног рудника пирита и три рудника манганове руде. На руднику Љубија била је у току санација дневног копа, која је спречавала почетак активне производње. Рудник Вареш био је у стању да повећа продукцију са 62% просечне месечне производње из 1939. године, али због оскудице у транспортним средствима за отпремање руде одлучено је да се руда претерано не гомила док се постојеће резерве не отпреме. Мајданпек је успешно премашивао просечну месечну предратну производњу лимонита за 50%, док је у производњи пирита био 50% испод предратног месечног просека. Предузећа црне металургије, топионице, челичане и ваљаонице обновљене су од 65% до 100%. Тако је на пример „La Dalmatienne“ обновљена 75%, ваљаоница у Земуну 100%, „Сартид“ сем топионице у Мајданпеку 100%⁸²⁰, топионица Цапраг 100%, железара Вареш 65%, железара Зеница 75%, Шторе 95%, Гуштањ Равне 100%, Јасенице 100%, док Топуско и Бешлинац нису обнављани. За потребе обнове Зенице од главних машина недостајали су само трансформатори и исправљачи.⁸²¹

На пољу обнове рудника метала највише успеха имала су највећа рударска предузећа. Преко 90% обновљени су рудник бакра Бор, рудници олова и цинка Трепча и Межица, рудник олова Злетово, рудник молибдена у Мачкатици, рудник хрома у Радуши, рудници антимона у Зајачи и Лиси, рудници боксита у Херцеговини и предузеће за прераду цинка „Синкарна Селје d.d.“. Од 50% до 70% обновљени су фабрика алуминијума у Лозовцу, праиште хромне руде Горе Петров, рудник хрома Раброво и антимона Бујановац. Започети су радови на обнови рудника олова, цинка и злата Леце и рудника антимона Глијеч. Захваљујући добрим делом великом напору у обнови највећих рудника метала, у месецу октобру постигнути су значајни резултати производње у поређењу с месечним просеком из 1939. године. Рудник Бор достигао је 52,2%, рудник Трепча 30,7%, Злетово 506,1%, Межица 117,5%, Зајача 135,9%, Лиса 22,9% и Радуша 107,9%. За разлику од металних рудника, експлоатација руда неметала није била толико развијена. У процесу обнове налазили су се рудници магнезита, „Голеш“ и „Шумадија“, који је почетком новембра требало да отпочну с производњом. Исто тако, почело се с обновом рудника магнезита у Дреници на Косову и Метохији. Радило се још на оспособљавању рудника азбеста Корлаче, те рудника барита Крешева у Босни и Плеше у Словенији. Рудници гипса Липница, Самобор и Косоврасти обновљени су и производња је покренута још у месецу септембру.⁸²²

Радна снага, уз све проблеме техничке и материјалне природе, показала је велико залагање у обнови. Залагање је нарочито било видно тамо где је било више професионалних рудара, док је у рудницима у којима су сељаци-рудари чинили изразиту већину оно било релативно мање. Примери који најбоље илуструју значај рударских радника у обнови, били су бројни. Тако су рудари Борског рудника приликом ослобођења успели да спасу рудник од потапања, а радници Трепче уложили су у отварање новог рудника лигнита Свибовац на Косову само у току једног месеца 8 хиљада добровољних бесплатних надница, да би на тај начин обезбедили угљем рудник

⁸¹⁹ Исто.

⁸²⁰ Оснивање железаре „Сартид а.д.“ датира од времена пред Први светски рат, када је Краљевин Србија у настојању да индустријализацију подигне на виши ниво, хтела да реши питање задовољења потреба за челиком из домаћих извора. Железара је основана 1913. године, а у међуратном периоду уследила су велика инвестициона улагања после којих је „Сартид“ постао велико предузеће. Почетком 1941. године већински власник железаре постала је „Cisatlantic Corporation“ из Њу Јорка, а предпоставља се да је то један од главних разлога зашто железара „Сартид“ није страдала током савезничког бомбардовања Југославије 1944. године (Јован Стојковић, *САРТИД – Српска индустрија челика 1913–1946*, (Београд: Музеј науке и технике, 1998), 55–171).

⁸²¹ АЈ, КМЈ, 836/III–2–а/15.

⁸²² Исто.

Трепчу.⁸²³ Трепча, која је сачувала велики део професионалних рудара и мајстора, добар је пример значаја знања и дугогодишњег искуства у брзом оспособљавању сопственог рудника.⁸²⁴

Рударски радници Старог Трга (Трепча) остварили су ефектан учинак како би се из оближњих шума направио пут за превоз грађе до јама. Радници Сењског рудника добровољно су саградили један метални мост у руднику, док су рудари Врдника израдили водовод за стару колонију. Топионичари су у Варешу „полетним радом“ оправили високу пећ и пустили је у погон. Рудари су пружили велики допринос у обнови саобраћаја, а радници Борског рудника су одмах после ослобођења оправили околне железничке мостове на пругама ка Зајечару и Параћину. Рудари Трепче изградили су четири моста и 36 километара пруге од Звечана до Косова поља, и на тај начин повезали се с још једним рудником лигнита на Косову. Мајстори из рудника Трепча су свакодневно излазили у сусрет становницима околних села, поправљајући сељацима пољопривредни алат у рудничким радионицама.⁸²⁵

Тузлански басен био је још један од примера који потврђује правило. Овај басен је поседовао највеће резерве лигнита у земљи, а од многобројних рудника тог басена, рудник Крека је био технолошки најсавременији и његов састав запослених према квалификацијама био је далеко изнад југословенског просека, што је допринело рапидном преображају за свега неколико месеци. Радници рудника су без икакве накнаде довршили димњак од железног лима уместо старог зиданог, подигли нову кровну конструкцију и котларницу. Електроинжењери су оспособили турбине и генераторе, чиме је електрична централа пуштена у погон, а с њом су прорадиле и пумпе за испумпавање воде из јама. Поред тога, отворено је неколико нових површинских копова.⁸²⁶ Железара у Зеници је благодарећи својим радницима, а било је рудника с вишедеценијским радним искуством, попут старца Џамила Бајрамовића који је у Зеници радио још од 1903. године, почела већ у јулу 1945. године да успешно производи шине и челичне конструкције за обнову саобраћајних комуникација.⁸²⁷ Све у свему, обнова се током 1945. године, када још није постојало планско вођење радова, у највећој мери ослањала на мали број преосталих квалификованих радника и инжењера, који су својим дугогодишњим радом у предузећима знали све механизме процеса производње, све предности и недостатке, и суштински познавали „у душу“ своја предузећа.

Крајем године руководиоци Министарства рударства ДФЈ-а нису само сабрали дотадашње резултате на пољу обнове, већ су предочили и одређене грешке и пропусте који су начињени у претходном периоду. Једна од важнијих замерки односила се на неагилност у обухватању свих рударских предузећа у настојању да се она ставе под непосредну контролу овог ресора. Грешка која је овим направљена имала је велике последице по целу привреду, јер су се расипали ресурси на обнову великог броја нерационалних рудника, уместо да је њихова обнова спречена, а уложени напори употребљени на значајнијим рудницима. Типичан пример био је рудник угља Сисавац-Врћић, док се појединим нарочито важним предузећима није поклонила потребна пажња. Тако на пример рудницима лигнита на Косову није посвећено довољно пажње, те је услед квара електричне централе морао бити заустављен железнички саобраћај и привремено је обустављен рад у руднику Трепча. Порушеним рудницима мангана, особито важним за црну металургију, касно се пришло обнови. Исто тако, није био довољно обухваћен сектор неметала, који је био слабо покривен и пре рата. Поред овога постојало је низ проблема који су притискали рударство, као што су недовољно изграђен административни апарат у рудницима, нестручни

⁸²³ Исто.

⁸²⁴ „У руднику Трепча – Стари Трг“, *Борба*, 28. јун 1945. године.

⁸²⁵ АЈ, КМЈ, 836/III-2-a/15.

⁸²⁶ „Рад на обнови Тузланског басена угља“, *Борба*, 16. август 1945. године, 4.

⁸²⁷ „Више гвожђа – више челика“ *Борба*, 18. август 1945. године, 4.

кадрови, нерешена питања правне природе, кашњење у организацији службе сигурности и обезбеђења рада и томе слично.⁸²⁸

Стабилизацијом финансијског система почетком 1946. године, финансије су постављене на чвршће основе. Усвајањем првог послератног буџета, као последице финансијске стабилизације, држава је добила план финансирања обнове који је био инкорпориран у први послератни буџет.⁸²⁹ Уз овај чврст ослонац обнове, Фонд за обнову земље био је нека врста допунског, финансијски флексибилног извора средстава, чији су приходи били вишеслојни. Један од најзначајних извора била је помоћ UNRRA, која је стизала у земљу још од првих дана ослобођења и обухватала је широк дијапазон производа. Сви производи широке потрошње намењени купцима за свакодневну употребу добро су дошли држави да обезбеди сигуран прилив средстава у Фонд за обнову земље. Држава је ове производе пуштала у продају и то је у општој кризи продукције у земљи после рата обезбеђивало сигуран принос новца. О каквом приливу средстава је реч говори податак да је у јануару и фебруара држава инкасирала преко 1,2 милијарде динара, само у марту 1,2 милијарде, у априлу 1,3 милијарде и током маја 1,75 милијарди динара. Укупно узевши, за првих пет месеци 1946. године наплаћено је на име продате робе од UNRRA 650 милиона динара више него што је предвиђено за целу годину (4,8 милијарде), а тим темпом очекивало се да ће до краја године, уз све осцилације, прилив превазићи 10 милијарди. Рударству је према плану обнове и изградње из буџета за 1946. годину било намењено 900 милиона динара⁸³⁰, док су средства попут ових од продате UNRRA робе требало да помогну довршетак на пословима обнове и да у мери у којој је то могуће потпомогну одређени степен изградње.⁸³¹

Захваљујући великим напорима рудара, помоћи војске и становништва, као и залагањем техничког руководства, до средине 1946. године је, и поред свих техничких потешкоћа, обновљено 75% оштећених угљенокопа. Приликом обнове, у првом реду је поклоњена пажња најзначајнијим рудницима угља. Најлакше и најбрже обнова је спровођена у рудницима лигнита, јер су тамо услови рада били значајно лакши и повољнији него у рудницима каменог и мрког угља. Рудници мрког угља највише су страдали за време рата, па је њихова обнова стога била спорија него код осталих. Почетком планске обнове водило се рачуна да се првенствено приђе оним рудницима који су одмах могли дати већу продукцију, а то су били рудници у Босни и Словенији. С напретком обнове великих угљенокопа, реконструкција је почела да поприма целовитији карактер, а фокус је полако прелазио на све угљене басене. Средином године рад на обнови продужио је свега 20% угљенокопа, док је 80% предратних угљенокопа било у потпуности обновљено и стављено у погон. Како су главни проблем обнове представљала потопљена окна, тако је сада био ослобођен већи број пумпи које су постепено премештане у руднике који су били потопљени.⁸³²

Обнова рударства је напредовала вишеструко брже од обнове индустрије. Логика привредних руководилаца ишла је у правцу максималног искоришћавања домаћих ресурса, како би се тиме смањила зависност од увоза. Без сировина индустрија није могла бити стављена у погон, те је бржа обнова рударских предузећа била приоритетна. Велики успеси на оспособљавању рудника током друге половине 1945. године олакшавали су довршетак обнове, јер је држава у 1946. годину ушла с многоструко више средстава, бољом организацијом, разрађеним плановима, а и помоћ од UNRRA постала је обимнија. Обнову је додатно олакшавала чињеница да је рударство пре рата спадало у ред технолошки ниско развијених грана привреде у

⁸²⁸ АЈ, КМЈ, 836/III-2-a/15.

⁸²⁹ АЈ, СПК, 41-78-128, *Буџет старе и нове Југославије*.

⁸³⁰ АЈ, КМЈ, 836/III-1/6, *Извештај Сретена Жујовића Црног о распореду кредита за обнову са спецификацијама (12. јун 1946. године)*.

⁸³¹ АЈ, КМЈ, 836/III-2-a/15.

⁸³² „Situacija naših ugljenokopa“, *Narodna država*, јул 1946. године, 82.

поређењу са стандардима развијених европских земаља, код којих је механизација играла кључну улогу у производњи, док су у Југославији још увек масовно коришћене проста физичка радна снага и сточне запреге. Рудници угља, метала и неметала, мраморни мајдани, до краја године су завршили послове на својој обнови. Једна битна новина која се уочава у самим извештајима била је та да се обнова у многим предузећима није вршила на истим темељима, већ су планови изградње савременијих постројења одиграли значајнију улогу. У почетку, премда су послове на обнови наставили већином рудници средњег и мањег капацитета, већа пажња је посвећена основним средствима за рад, да би се потом прешло на обнову и изградњу објеката од секундарне важности. Овакав редослед је спровођен да би се што пре приступило производњи, па су планом биле прецизно регулисане етапе обнове, чиме се хтело избећи понављање грешака из претходне године, када се обнови пришло без селекције приоритета.⁸³³

Готово дупло већа производња лигнита у 1946. години указује на успехе у обнови, изградњи и експлоатацији ових рудника. Међутим, производни резултати нису могли у потпуности одразити праве резултате на пољу обнове, али су се они јасно показали већ наредне 1947. године. Из извештаја предузећа која су спадала под ингеренције Министарства рударства ФНРЈ резултати обнове могу се боље осветлити. Увидом у ове извештаје прецизно се разазнаје коначни биланс, а он сведочи да је рударство до краја 1946. године готово у потпуности обновило своје предратне капацитете и постигло да у истом периоду унапреди одређене гране, као што су експлоатација гаса, нафте, хрома, антимона, мангана и соли.⁸³⁴ О великим прегнућима на пољу обнове сведоче речи потпредседника Савезне планске комисије, Миленка Јаковљевића, са конференције посвећене предстојећем петогодишњем плану, одржане крајем јануара 1947. године, када је сумирајући дотадашња постигнућа на основу комплетне евиденције закључио да су послови обнове извршени с успехом и да је период обнове индустрије и рударства завршен.⁸³⁵

План развоја рударства у Првом петогодишњем плану

Повећање експлоатације сировина било је преко потребно ради обезбеђења извршења задатака Петогодишњег плана у индустрији и електропривреди. Спона рударства, индустрије и електропривреде била је „свето тројство“ од које је зависила привредна експанзија читаве земље. Потреба да рударство повећа своју производњу у великим размерама била је логичан исход и то су имале да осигурају инвестиције од 33,36 милијарди динара, од чега 29 милијарди за производне сврхе. С тим у вези развој производње угља требало је да у 1951. години доведе до продукције од 12.750.000 тона угља и то 950.000 каменог угља, 7.500.000 тона мрког угља и 4.300.000 тона лигнита. Изграђени капацитети рудника мрког угља и лигнита по завршетку Петолетке имали су у 1952. години да омогуће повећање продукције за додатних 750.000 тона у односу на 1951. годину. Примена опсежне механизације, увођења дневних копова, савремених метода оплемењивања и сортирања, постала је не циљ сам по себи већ средство за постизање зацртаних резултата. Тако је увођење савремених принципа постао задатак свих осталих грана рударства.⁸³⁶ Нафтна индустрија морала је према Плану да до краја 1951. године подигне једну модерну рафинерију са уређајем за крековање и оствари производњу од 449.000 тона сирове нафте. Рудници гвожђа добили су тежак задатак јер су имали да у последњој години Петолетке достигну продукцију у висини од 1.500.000 тона железне руде. Исто тако је требало подићи производњу манганске руде на 46.000 тона. Експлоатацију стратешких метала попут бакра, олова, цинка и

⁸³³ АЈ, СПК, 41–16–35, *Обнова и изградња по републикама, Обнова, изградња и развој рударства (1945–1947. године)*.

⁸³⁴ *Statistički godišnjak FNRJ za 1954. godinu*, 149–164.

⁸³⁵ АЈ, СПК, 41–3–3, *Записник конференције по питању организације извршења привредног плана у области градње (јануар 1947. године)*.

⁸³⁶ АЈ, СПК, 41–140–263, *Образложење перспективног плана рударства и металургије (24.12.1946. године)*.

алуминијума, који су државу позиционирали на место ексклузивних поседника у светским димензијама, требало је повећати и унапредити процесе њихове прераде. Продукцију бабра уз истраживање нових плодноснијих рудишта требало је повећати на 40.000 тона у 1951. години, док је проширењем топионице олова и изградњом електролизе цинка у Трепчи још до краја 1949. године планирано остварење петолетке у висини од 65.000 тона олова и 18.000 тона цинка. Довршењем и проширењем фабрика глинице у Стрнишћу и Лозовцу требало је током 1951. године постићи продукцију од 56.000 тона глинице и 13.000 тона алуминијума. У случају повољних истражних радова требало је развити експлоатацију молибдене руде у Мачкатици.⁸³⁷

Модернизација рудника

Механизација рудника спроводила се у складу са могућностима које су дозвољавале расположиве девизе и иностране фабрике рударских машина, а приоритет су имали велики и важни рудници. Том приликом водило се рачуна да се машине што је могуће правилније и потпуније искоришћавају, па се у складу са тим приступило решавању проблема организационе природе.⁸³⁸ Поред тога, започело се са изградњом рудника на модерним основама. Проширивани су површински копови, увођена је рудничка железница, транспортне траке, ваздушне жичаре на тешко приступачним теренима, отварале нове шахте, поткопи и инсталирали сепаратори.⁸³⁹ Темпо увођења ових савремених уређаја и метода за експлоатацију није се кретао свуда равномерно. Овај процес одвијао се негде спорије, а негде брже, а све у зависности од привредних приоритета. Сточна вуча доминирала је још увек унутрашњим транспортом од окана до стоваришта и поред пристизања багера, трактора и камиона.⁸⁴⁰ Оно што је представљало велики напредак било је прикључење великог дела рудника на железничку мрежу, а то је нарочито било важно за руднике у Босни, који су захваљујући изградњи пруга Брчко-Бановићи и Шамац-Сарајево своју увећану производњу могли да јефтино транспортују до свих индустријских потрошача у земљи.⁸⁴¹ Усвајање нових метода рада и овладавање савременим уређајима за експлоатацију руда узели су велики замањ међу рударима.⁸⁴² Са друге стране, изградња и инвестициона улагања обустављана су у случајевима у којима је експлоатација била потпуно нерентабилна, о чему сведочи пример рудника молибдена у Мачкатици, где је цена производње била десет пута скупља него у САД и Норвешкој.⁸⁴³

Табела 19: Рударска производња током послератне индустријализације земље

Година	Јединица мере	1939	1946	1947	1948	1949	1950	1951	1952	1939:1952 у %
Камени	1.000 т	1.410	757	1.062	952	1.275	1.154	992	1.011	- 28,3
Мрки	1.000 т	4.312	3.823	5.325	6.272	6.682	7.204	6.916	6.842	+ 58,7
лигнит	1.000 т	1.310	2.072	2.904	3.420	4.150	4.461	4.134	4.245	+ 224
Укупно угаљ	1.000 т	7.032	6.652	9.291	10.644	12.107	12.819	12.042	12.098	+ 72
Земни плин	1.000 т	1,1	28,8	33,2	36,5	63,2	110,3	148,1	151,5	+ 13.600

⁸³⁷ АЈ, СПК, 41–137–260, *Петогодишњи план рударства (1947. године)*.

⁸³⁸ АЈ, КДКВФНРЈ, 19–49–415, *Извештај о прегледу рудника угља „Трбовље“, „Нрасник“ и „Сеново“ (6.8.1947. године)*.

⁸³⁹ АЈ, ДАКН, 21–1, *Опис и проблематика рудника и сепарација азбеста у 1950. години*.

⁸⁴⁰ АЈ, ГДРТОММРВФНРЈ, 132–5–11, *Рудници, Истражни радови*.

⁸⁴¹ АЈ, МРФНРЈ, 24–15–49, *Развитак рударског басена „Тито“ (1947. година)*.

⁸⁴² АЈ, ГДРТОММРВФНРЈ, 132–7–13, *Рудници и топионице олова и цинка „Трепча“ (1947. година)*.

⁸⁴³ АЈ, СПК, 41–167–305, *Извештај о Мачкатици*.

Сирова нафта	1.000 м ³	2.628	8.501	11.628	8.283	8.324	14.469	13.425	13.841	+ 427
Руда гвожђа	1.000 т	667	399	739	878	835	731	582	676	+ 1
Руда бакра	1.000 т	984	646	812	1.050	954	1.116	1.173	1.265	+ 28
Олово-цинкана руда	1.000 т	775	618	739	851	1.074	1.187	1.189	1.204	+ 55
боксит	1.000 т	719	71	88	144	347	206	484	577	- 19,8
Руда хрома	1.000 т	45	77	76	63	109	115	100	107	+ 140
Руда антимона	1.000 т	19	30,5	35,8	34,7	49,1	80,5	55,1	74,6	+ 290
Руда мангана	1.000 т	5,7	7,5	12,7	13	13,8	13,3	12,9	12,7	+ 220
Сирови магнезит	1.000 т	32,9	12,6	38,5	51,7	87,9	59,3	89,9	37,8	+ 15
со	1.000 т	76	113	112	102	109	132	95	149	+ 96

Производна постигнућа у сектору рударства током шест година спровођења Првог петогодишњег плана добро осветљавају напредак овог сектора привреде. Позитивни биланси остварени су у продукцији готово свих руда изузев каменог угља. У експлоатацији лигнита, земног плина, сирове нафте, руде хрома, антимона и мангана остварени су више него добри резултати. Продукција железне руде је флукутирала у том периоду досежући 1948. године врхунац, да би се 1952. године вратила на предратни ниво. Подбачај је доживела и производња боксита због испошћености лежишта, док је код руде бакра успех био само делимичан захваљујући опадању процента бакра у руди. Постигнућа у односу на пројектовано у Петогодишњем плану показала су негативне резултате. План је испуњен једино у продукцији олова која је незнатно пребацила зацртану количину. Међутим, упркос неиспуњењу Првог петогодишњег плана у сектору рударства услед низа објективних потешкоћа од којих је међу првим нереално високо постављен производни циљ на крају Петолетке, остаје чињеница да је коначни резултат био у многим сегментима вишеструко бољи него 1939. године, те се стога остварени успех не може оспорити.⁸⁴⁴

3.2 Електрификација

Почеци електрификације

Између два рата развој електрификације одвијао се без одређеног плана и помоћу капитала чији је превасходни интерес био усмерен на подизање централа за потребе одређених индустријских предузећа и тек понекад за јавне сврхе. Инострани капитал је подигао неколико значајних централа као што су хидроцентrale „La Dalmatienne“, хидроцентrale „Fale“, термоцентrale „Снага и светлост“ у Београду, централа у Новом Саду. Домаћи капитал није био у стању да предузме крупније подухвате у погледу електрификације земље, па су углавном подизане мале термоцентrale у склопу индустријских погона. Трећи фактор у електрификацији биле су општине које су електрификовале своја засебна подручја. Централизована електромрежа није постојала, мада се држава трудила да електрификује зоне од специјалног интереса унутар којих су се налазили војно-индустријски комплекси, рудници, железничке радионице итд. Једина снажнија и организационо способније изведена електрификација постигнута је у Словенији од

⁸⁴⁴ *Statistički godišnjak FNRJ za 1954. godinu*, 156–157; *Jugoslavija 1918–1988, Statistički godišnjak*, (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1988), 257.

стране „Kranjskih deželnih elektrarna“ и Савској бановини од „Banovinskog električnog preduzeća“. Ове електрификације замишљене на широкој основи показале су позитивне резултате већ у првој фази рада. Међутим, до избијања Другог светског рата у структури електрификације преовладавао је велики број ситних централа. Ситних централа испод 0,5 MW било је 660 или 87% од укупног броја. Средњих централа инсталиране снаге између 0,5 и 5 MW било је 85 и оне су чиниле 11% свих електрана, док је свега њих 15 (2%) имало снагу изнад 5 MW. Разводна мрежа путем далековода била је слабо развијена јер је електрификациона мрежа била базирана на великом броју централа које су опскрбљивале мала аутархична електрификациона подручја. У прилог таквом стању иде и податак да далеководна мрежа високог напона није ни постојала. Потрошња електричне енергије по становнику десегла је у Југославији 65 kWh. О томе колико је ова цифра била мала сведочи поређење са потрошњом *per capita* у другим државама. У исто време потрошња по глави становника износила је у Норвешкој 3.400 kWh, Швајцарској 1.600, САД 900, Француској 450, Италији 330 и СССР-у 320 kWh.⁸⁴⁵ Главне сметње електрификацији и разлози зашто се није више урадило налазили су се у правној несигурности услед непостојања законодавства у домену електропривреде, недостатку јефтиног капитала за дугорочни пласман, неразвијеној домаћој електроиндустрији која није могла да подупре изградњу електропривредних објеката и изостанку једног централног надлежног места за управљање пословима електрификације. Међутим, не би било оправдано тврдити да у периоду између два рата ништа није урађено. С обзиром да се 1918. године готово почело из почетка, за две деценије је постигнут завршетак пионирских радова на пољу електрификације. Електрифицирана су сва већа насеља, а подигнуте су и местимично веће централе за даље преносе електричне енергије, тако да је створена основа за даљи развој електро енергетских капацитета.⁸⁴⁶

Ратна штета на електричним постројењима

Краљевина Југославија располагала је са око 700 централа и укупно инсталираном снагом од 520 MW. Услед ратних оштећења смањен је капацитет постојећих централа за 17,3% (90 MW).⁸⁴⁷ Ратна разарања изазвана последњим ратним операцијама против Вермахта и англоамеричким бомбардовањима немачких колона у одступању погодила су слабо развијену југословенску електропривреду. Стање електричних централа у целој земљи лета 1945. године није се могло измерити јединственим аршином и степен деструкције углавном је зависио од интензитета борби у околини постројења.⁸⁴⁸ У ужој Србији су уништене централе у Лесковцу, Вучју и неколико мањих у рудницима, а остале су у лошем стању. Централа у Бору и „Снага и светлост“ у Београду биле су у мањој мери оштећене, тако да су могле бити оспособљене у врло кратком времену властитим средствима. У питању је била занемарљива штета, јер је већ тада у погону било 94% инсталисане снаге свих централа. Капацитети електро постројења у Војводини смањени су за 15% у односу на пре рата. Електричне централе у Хрватској пострадале су највише после оних у Црној Гори и Босни и Херцеговини. У Хрватској се 1/5 налазила ван функције, док је у Црној Гори и Босни и Херцеговини 1/3 капацитета била изгубљена. Оштећења електрана у Македонији била су готово минимална.⁸⁴⁹ Ипак, велики део постројења је углавном дотрајао током рата услед нередовног одржавања и претераног раубовања, па је велики део њих захтевао ремонт.⁸⁵⁰

⁸⁴⁵ АЈ, МЕВФНРЈ, 11–5–19, *Електрификација Југославије (18.10.1945. година)*.

⁸⁴⁶ АЈ, МЕВФНРЈ, 11–9–34, *Погледи Београдске инжењерске коморе по питању електрификације (26.4.1945. године)*.

⁸⁴⁷ АЈ, МЕВФНРЈ, 11–2–10, *Потребне инвестиције за осигурање електричне енергије (26.9.1945. године)*.

⁸⁴⁸ АЈ, МЕВФНРЈ, 11–1–8, *Стање електричних централа уДФЈ (1945. година)*.

⁸⁴⁹ АЈ, МЕВФНРЈ, 11–4–17, *Записник са конференције енергетских стручњака одржане 22. јуна 1945. године*.

⁸⁵⁰ АЈ, МЕВФНРЈ, 11–5–19, *Стање термичких централа после рата (25.1.1946. године)*.

План електрификације

Подизање енергетских капацитета земље било је *spiritus movens* за све предстојеће акције државе на пољу привредног развоја јер је електрична енергија постала покретач без које се тешко могао замислити рад било које модерне индустријске гране.⁸⁵¹ Отуда је нацрт плана електрификације, познатији као „Општи пројекат електрификације Југославије“, завршен под крај 1945. године, био први опсежан и дугорочан пројекат развоја једне привредне гране који је израђен после рата.⁸⁵² Држава је предвидела финансирање овако колосалног подухвата властитим средствима, одричући се притом свих дажбина и трошарина електропривреде у корист фонда за електрификацију. О колико значајном пројекту се радило сведочи и чињеница да се држава одрекла и чистих прихода државних привредних предузећа у корист поменутог фонда.⁸⁵³

Последично овоме држава је приступила законском уобличавању свих питања из домена електропривреде. Резултат оваквих хтења било је доношење Закона о електропривреди априла 1946. године којим је правно дефинисан појам електрификације као изградња постројења за производњу, пренос, развод и употребу електричне енергије. Значај овог правног акта био је огроман из разлога што је створио законску платформу помоћу које се званично почело са стварањем интегрисаног електросистема. Тиме је фактички прекинута претходна либерална политика државе у енергетици у којој је преовладало мноштво аутономних енергетских система и подсистема. Партикуларизам и подвојеност уступили су место централизму и јединству, а предност интегралне електромереже ишла је пре свега на руку држави, стога што је тим путем олакшано контролисање и расподела енергије са једног на други крај земље. Уједно је такав организациони модел електрификације пресудно утицао на могућност брже индустријализације и несметаног функционисања целокупне индустрије.⁸⁵⁴

Табела 20: Списак објеката савезне електропривреде у градњи 1947–1951. године⁸⁵⁵

Ред. број	Република	Објекат	Укупно инст. MW	Укупно инст. MW по репуб.	Годишња производња милиона kWh	Грегат у погону	Рок довршења
1.	Србија	ХЕ Зворник	46		250	1951	1952
2.	*	ХЕ Власина I-IV	52		175	1951	1951
3.	*	ХЕ Овчар Бања	6	119,2	20	1949	1949
4.	*	ХЕ Међувршје	6		20	1949	1949
5.	*	ХЕ Чокоњар	3,2		10	1948	1948
6.	*	ХЕ Рашка	6		18	1950	1950
7.	Хрватска	ХЕ Винодол	88		185	1950	1951
8.	*	ХЕ Рјечина	50	143,9	160	1951	1951/52
9.	*	ХЕ Завреље	5		12	1949	1949
10.	*	ХЕ Зелени Вир	0,9		3	1950	1950
11.	Словенија	ХЕ Мариборски оток	36		180	1948	1949
12.	*	ХЕ Вузеница	22		160	1950	1951
13.	*	ХЕ Мосте	10	88,9	60	1949	1950
14.	*	ХЕ Медводе	17,2		80	1949	1950
15.	*	ХЕ Савица	1,7		10	1949	1949
16.	*	ХЕ Љубљаница	2		7	1949	1949

⁸⁵¹ АЈ, СПК, 41–165–303, *Организација електрификације земље (4.5.1945. године)*.

⁸⁵² АЈ, МЕВФНРЈ, 11–5–19, *Скица за садржај Општег пројекта електрификације Југославије (8.2.1945. године)*.

⁸⁵³ АЈ, МЛИВФНРЈ, 10–1–1, *Енергија и основни проблеми (1945. година)*.

⁸⁵⁴ АЈ, МЕВФНРЈ, 11–1–8, *Закон о електропривреди (8.4.1946. године)*.

⁸⁵⁵ АЈ, СПК, 41–139–262, *Петогодишњи план електрификације (1947. година)*.

17.	БиХ	ХЕ Јабланица	84		420	1951	1952
18.	*	ХЕ Рама	66		350	1951	1952
19.	*	ХЕ Јајца I	42	199	150	1951	1951
20.	*	ХЕ Власеница	1		5	1949	1949
21.	*	ХЕ Месићи	3,2		16	1948	1948
22.	*	ХЕ Сана III	2,8		13	1950	1950
23.	Македонија	ХЕ Маврово	90		250	1951	1951
24.	*	ХЕ Нерези	4		20	1949	1950
25.	*	ХЕ Зрновци	1,4	103,5	5	1949	1949
26.	*	ХЕ Песочани	1,7		6	1949	1949
27.	*	ХЕ Досница	4		16	1949	1949
28.	*	ХЕ Сапунџица	2,4		9	1949	1949
29.	Црна Гора	ХЕ Глава Зете	4		16	1949	1949
30.	*	ХЕ Слап Зете	1,5	8,4	6	1949	1949
31.	*	ХЕ Мушовића Ријека	1,5		6	1949	1949
32.	*	ХЕ Злоречица	1,4		5	1951	1951
33.	Србија	ТЕ Обреновац	60		210	1950	1951
34.	*	ТЕ Костолац Велики	42	120	160	1949	1950
35.	*	ТЕ Костолац Мали	8		40	1948	1948
36.	*	ТЕ Београд II	10		20	1950	1950
37.	Хрватска	ТЕ Коњшчина	20	30	70	1950	1950
38.	*	ТЕ Загреб II	10		30	1949	1949
39.	Словенија	ТЕ Велење	60	60	180	1950	1951
40.	БиХ	ТЕ Какањ	60	110	240	1950	1951
41.	*	ТЕ Лукавац	50		180	1951	1951
42.	Македонија	ТЕ Скопље	10	10	30	1949	1949
43.	Црна Гора	ТЕ Котор	1	1	3	1948	1948
Списак постојећих електрана на територији ФНРЈ							
44.	Србија	ТЕ Београд	38				
45.	*	ТЕ Бор	12				
46.	*	ТЕ Вреоци	9,6				
47.	*	ТЕ Звечан	7				
48.	*	ТЕ Земун	6,2			97,4 MW	
49.	*	ТЕ Црвенка	4,3				
50.	*	ТЕ Нови Сад	5,3				
51.	*	ТЕ Чукарица	4				
52.	*	ТЕ Алексинац	3				
53.	*	ТЕ Суботица	4				
54.	*	ТЕ Мачкатица	4				
55.	Хрватска	ХЕ Тито	63				
56.	*	ТЕ Загреб	26				
57.	*	ХЕ Манојловац	12				
58.	*	ХЕ Дуга Реса	4,5			121 MW	
59.	*	ХЕ Јаруга	6,4				
60.	*	ТЕ Осијек	3,7				
61.	*	ТЕ Борово	3,1				
62.	*	ТЕ Славонски Брод	2,2				
63.	Словенија	ТЕ Трбовље	24				
64.	*	ХЕ Фале	34,7				
65.	*	ХЕ Дравоград	16				
66.	*	ТЕ Рајхенбург	12			107,7 MW	
67.	*	ТЕ Велење	8				
68.	*	ХЕ Тржић	5				
69.	*	ХЕ Засип	4				
70.	*	ТЕ Јесенице	4				
71.	БиХ	ТЕ Зеница	11				
72.	*	ХЕ Јајце	7			29,5 MW	

73.	*	ХЕ Богатићи	9	
74.	*	ТЕ Мостар	2,5	
75.	Македонија	ХЕ Треска	5	5 MW
Предвиђени капацитети република на крају Првог петогодишњег плана били су следећи: Србија 336,6 MW Хрватска 294,9 MW Словенија 256,6 MW БиХ 338,5 MW Македонија 118,5 MW Црна Гора 9,4 MW				

У оквиру Главне управе за електропривреду концем 1946. године израђена је прва верзија плана електрификације, којом је стављена у задатак изградња хидроелектрана тако да до краја Петолетке укупна снага износи 873,4 MW, а термоелектрана 541,8 MW. Према том плану требало је изградити 31 самосталну трансформаторску станицу високог напона и 4.750 км водова јачине 110 kV. Почетком 1947. године изашао је Закон о петогодишњем плану који је незнатно ревидирао први план⁸⁵⁶ и њиме је електропривреда била задужена да изгради нових електрана укупног капацитета 1550 MW, те да у 1951. години буде оспособљена да произведе 4.350 милиона kWh.⁸⁵⁷

Табела 21: План производње електричне енергије у Првом петогодишњем плану (у милијардама kWh)

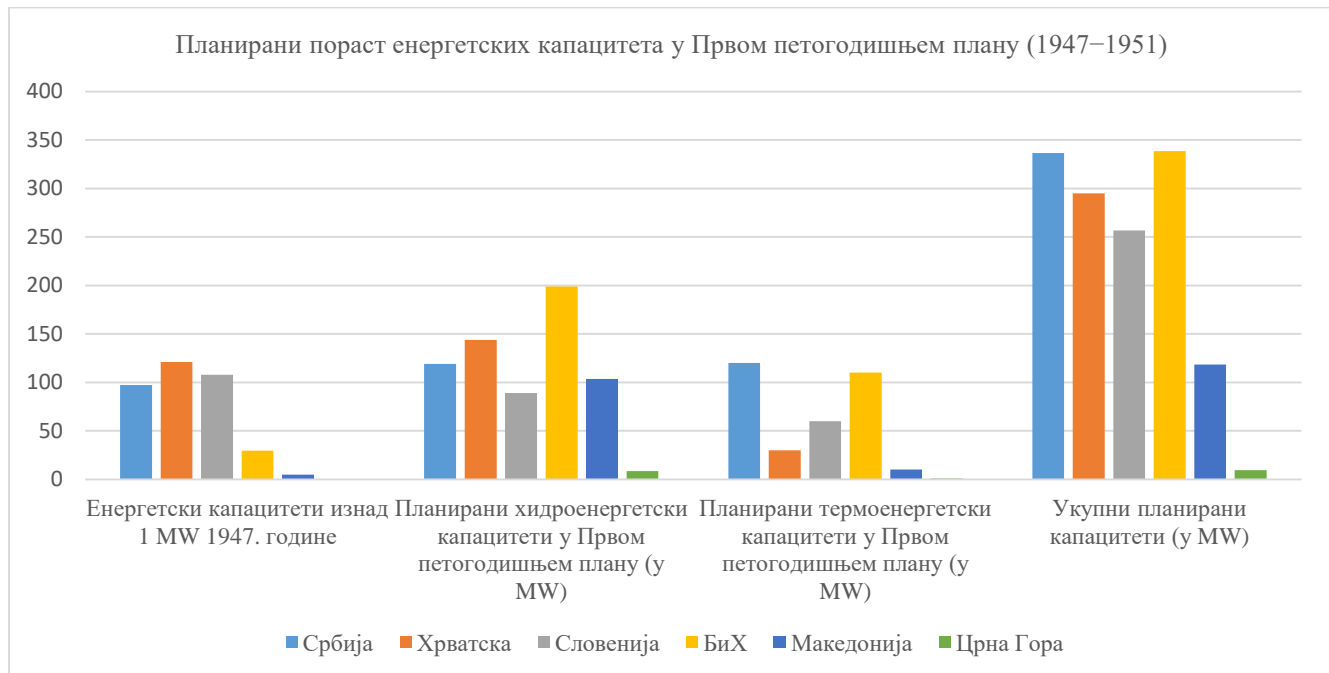
Производња ел. енергије	1939	1951	повећање у %
ФНРЈ	1.100	4.350	295
Србија	275	1.050	282
Хрватска	325	950	192
Словенија	360	1.300	261
БиХ	120	800	567
Македонија	15	215	1333
Црна Гора	5	35	600

Први електрификациони план ФНРЈ био је према замисли инжењера Ива Булића, начелника одељења за енергију Министарства електропривреде, подељен у три етапе од по три године. Прва етапа од 1946. до краја 1948. године била је временски период у коме је предвиђен довршетак свих пре и током рата започетих пројеката. Радови су подразумевали довршетак изградње хидроцентрала „Дравоград“, „Mariborski otok“, термоелектране у Костолцу и Рајхенбургу, централа на реци Жељезници, наставак изградње електране „Vinodol“. Осим тога, у првој трогодишњој етапи требало је да се доврше већ започети радови на изградњи водова највишег напона, као и да се повуку првенствено они водови који би омогућили да се искористе постојећи и нови у међувремену довршени извори енергије за пренос у она индустријска подручја која су слабо била снабдевена погонском снагом. У ову етапу спадала је још припрема студија, мерења и снимања терена, израда предпројеката и дефинитивних пројеката за нова производна постројења. Друга етапа од 1949. до 1951. године имала је да представља у првом електрификационом плану „потпуни замах свих наших снага око електрификације земље. У овај период спада почетак радова на великим објектима као што су изградња хидроцентрала „Перућац на Дрини“, две хидроцентралне на реци Цетини, једне на Пливи и једне на Неретви („Рама“). Планиран је убрзани наставак градње и проширење великих термоцентрала у Велењу и Какњу, а почетак градње термичке централе у околини Добоја. Трећа етапа од 1952. до 1954. године обухватала је завршне радове на већим објектима, комплетирање високонапонске мреже у таквом

⁸⁵⁶ АЈ, СПК, 41–137–260, *Електрификација (1947. година)*.

⁸⁵⁷ АЈ, СЕЕИВФНРЈ, 59–7–23, *Проблематика електрификације ФНРЈ, План електрификације и дефинитивни задаци за I петогодиште (12.7.1950. године)*.

опсегу да задовољи захтеве великих потрошачких центара, а нарочито металургијске и хемијске индустрије. Управо је стога планирано да Босна и Србија подигну највеће електроенергетске капацитете.⁸⁵⁸ Главни утрошак електричне енергије планиран је у електрометалургији алуминијума, магнезијума, гвожђа, феролегура, бакра и цинка, а потом за електрохемију карбида, азота итд. Планирано је да утрошак за ове делатности износи 40% укупне продукције електричне енергије, док је на рударство и индустрију отпадало 25%, опште потребе пољопривреде, саобраћаја и домаћинства 15% и преосталих 20% требало је да иде на извоз.⁸⁵⁹

Слика 7: Планирани развој електропривредних капацитета (1947–1951)

Укупна вредност инвестиција предвиђена за пласман у нове капацитете за раздобље од 1947. до 1951. године била је 39,18 милијарди динара. Од тога је у савезну електропривреду требало уложити 30 милијарди динара, док су републичке електропривреде имале на располагању 9,18 милијарди динара. У предвиђеном износу републике су биле у обавези да изграде мање електране, далеководе до 35 kV, трафостанице мањег напона до 35 kV, као и разводне мреже ниског напона. Производни капацитети тих електрана имали су да износе 6.700 милиона kWh у 1952. години.⁸⁶⁰ Са постојећим електранама и са онима према задатку Петогодишњег плана концем 1951. године укупна снага свих електрана требало је да износи 1550 MW. Предвиђено је повећање у односу на инсталирани капацитет електрана у 1939. години у висини од 192%. Појединачно гледано требало је повећати капацитете хидроелектрана од 247 MW на 887 MW и термоелектрана од 339 MW на 671 MW. Тиме је однос између хидро и термо енергије који је 1947. године био у сразмери 43:57 у корист термо енергије требало променити сразмерно исто у корист хидроелектричних извора.⁸⁶¹

⁸⁵⁸ АЈ, МЕВФНРЈ, 11–5–19, План електрификације ФНРЈ, II део: конзум и план, Први електрификациони план ФНРЈ.

⁸⁵⁹ АЈ, СПК, 41–165–303, Водне силе и план електрификације и индустријализације (21.3.1947. године).

⁸⁶⁰ АЈ, СЕЕИВФНРЈ, 59–8–28, Електропривреда, Задаци према Закону о петогодишњем плану (1950. година).

⁸⁶¹ АЈ, СПК, 41–163–301, Анализа извршења годишњих планова 1947–1949. године и перспективе за извршење Петогодишњег плана.

Табела 22: Планирани капацитети у 1951. години

	Хидроелектране (MW)	Термоелектране (MW)	Укупно (MW)
ФНРЈ	915,8	634,6	1550,4
Србија	224,7	251	475,7
Хрватска	148,4	107,6	256
Словенија	165,6	121	286,6
БиХ	239,2	139	378,2
Македонија	123,9	6	129,9
Црна Гора	14	10	24

Методe инвестирања у електрификацију

Електрификација земље била је подухват коме је држава пришла са посебном пажњом посматрајући комплексност проблема целовито, а „не на парче“. Управо је такав поглед захтевао озбиљна инвестициона средства која је било неопходно обезбедити из свих расположивих извора. Прибављена средства усмеравана су у, за ту намену посебно оформљен, Централни електрификациони фонд Југославије. Допринос се обрачунавао по произведеном kWh и наплаћивао се сваког месеца у корист овог фонда. Савезна Влада одређивала је јединствену стопу доприноса на нивоу целе земље.⁸⁶² Утврђени принципи финансирања постизали су максималну концентрацију капитала у корист електрификације. Тако је бруто зарада свих електричних постројења у целости ишла у Фонд за електрификацију за време спровођења Првог плана електрификације земље. Прецизније речено, електрификација као јавни интерес од највећег значаја и с обзиром на њену важност као пратиоца индустријализације, била је ослобођена свих дажбина посредних и непосредних пореза. Тиме се држава одрекла једног великог прихода у корист бржег напретка. Поред овога, сав материјал од репарација и помоћи добијене од UNRRRA-е додељиван је у виду бескаматног кредита електропривреди, који је она била дужна да врати по извршењу Плана, односно после 1954. године.⁸⁶³

Организација електропривреде

Оснивањем Главне управе за електропривреду са центром у Загребу маја 1946. године у саставу Министарства индустрије ФНРЈ победила је централистичка концепција организације електропривреде и упркос отпору словеначких и српских делегата на конференцијама и пленумима који су претходили успостављању ове институције.⁸⁶⁴ Под савезним руководством остале су централе којима је намењена важна улога у будућој електрификацији Југославије. Од савезног значаја били су и сви далеководи напона 110, 80, 60 и 50 kV, а у неким деловима земље чак и од 30 kV, којима се опскрбљивала основна индустрија земље. Централне и постројења под савезним руководством делила су се у погледу управљања у четири основна реона, који обухватају заокружена привредна подручја. Први реон обухватао је Словенију, Северну Хрватску са Славонијом и Истру са Јулијском Крајином. У оквиру овог реона налазиле су се хидроцентралне „Dravograd“, „Fale“, „Ozalj“ и термичке централе „Velenje“, „Trbovlje“, „Rajhenburg“ и „Zagreb“, а укупна снага ових електрана износила је 147 MW. Другом реону су припадали Босна, Херцеговина, област Далмације са Ликом и Црна Гора. Хидро и термо електране овог подручја располагале су са 132 MW инсталиране снаге. Међу електранама савезног значаја ове области биле су хидроцентралне „Тито“ у Краљевцу, „Манојловац“, „Skradinski Slap“, „Богатићи“ и „Хрид“ код Сарајева, док су од термоцентрала ту још биле „Зеница“ и „Сарајево“. Трећи реон обухватао

⁸⁶² АЈ, МЕВФНРЈ, 11–2–10, *Доприноси за Централни електрификациони фонд Југославије*.

⁸⁶³ АЈ, МЕВФНРЈ, 11–5–19, *Предлог плана финансирања електрификације инжењера Ива Булића (1.1.1946. године)*.

⁸⁶⁴ АЈ, КДКВФНРЈ, 19–31–107, *Извештај о организационом стању електропривреде ФНРЈ (29.11.1948. године)*.

је Србију са Војводином али без Космета, а снага централа износила је 50 MW. Ту су пре свега биле термоцентралне „Снага и светлост“ у Београду, „Вреоци“ и „Мали Костолац“. У последњи, четврти реон, спадали су Македонија и Космет, као и једна хидроцентрала „Матка“ снаге 5 MW.⁸⁶⁵ У циљу спровођења електрификације у домену сваког од поменутих реона основано је по једно предузеће. То су Предузеће за електрификацију Запада са центром у Загребу, Предузеће за електрификацију Центра са седиштем у Сарајеву, Предузеће за електрификацију Истока стационирано у Београду и Предузеће за електрификацију Југа смештено у Скопљу.⁸⁶⁶ Испод савезних налазиле су се централе и постројења републичког значаја и под њима су се подразумевале мање електричне централе које је требало да изврше до завршетка изградње Плана електрификације пионирску улогу, односно да буду извори енергије из којих је планирана електрификација мањих реона и стварање републичке мреже, коју је потом требало прикључити на савезну мрежу. Улога извршиоца тог посла припала је републичким електричним предузећима.⁸⁶⁷

После оснивања Савезног министарства електропривреде августа 1947. године организација електропривреде доживела је под крај исте године прву реорганизацију стога што се делокруг сваког од четири реонска предузећа за електрификацију протезао на исувише велику територију и што се свако од ових предузећа бавило изградњом нових и експлоатацијом постојећих електричних постројења. Тако сложена делатност довела је до одвајања послова погона од послова изградње, па је основан већи број мањих предузећа са одређеним ужим делокругом рада. На тај начин дошло је до специјализације и постигнуто је успешније оперативно руковођење радовима. По новој организацији савезне електропривреде предузећа су подељена на погонска и предузећа за изградњу. Погонска предузећа обухватала су поједине централе које се налазе на њиховој територији, као и трансформаторске станице и далеководи који су већ у погону. То су били Електрично предузеће Београд, Електрично предузеће Љубљана, хидроцентрала „Тито“ Краљевац и Електрично предузеће за Истру, Ријеку и Словенско Приморје. Предузећа за изградњу која су имала задатак подизања електричних постројења била су оснивана за сваку електрану посебно, па их је тако било деветнаест крајем 1947. године, колико је било и отворених градилишта у земљи. За изградњу разводних постројења и далекоида остала су надлежна четири реонска предузећа за електрификацију, а за испитивање и консолидацију терена образован је посебан биро у Београду. У оквиру ове реорганизације у Београду је установљено три савезна пројектантска бироа за сваки вид електрификационе делатности засебно.⁸⁶⁸

Ову реорганизацију пратила је и незнатна децентрализација управљања, јер је током 1948. године дошло до укидања Главне управе у Загребу и оснивања генералних дирекција електропривреде народних република и Главне дирекције електропривреде Министарства електропривреде ФНРЈ. Уредбом Владе ФНРЈ фебруара 1950. године генералне дирекције су укинуте у процесу преласка на радничко самоуправљање.⁸⁶⁹

Снабдевање индустрије електричном енергијом

Један од битних предуслова снабдевања потрошача електричном енергијом и искоришћења постојећих енергетских извора јесте разграната и солидна мрежа далекоида и трансформаторских станица. Стање је било такво да су у већини случајева далеководи били

⁸⁶⁵ АЈ, МЕВФНРЈ, 11–2–11, *Централе и постројења савезног значаја (1946. година)*.

⁸⁶⁶ АЈ, МЕВФНРЈ, 11–9–34, *Финансирање инвестиционих радова (6.3.1947. године)*.

⁸⁶⁷ АЈ, МЕВФНРЈ, 11–2–11, *Централе и постројења републичког значаја (1946. година)*.

⁸⁶⁸ АЈ, КДКВФНРЈ, 19–31–97, *Организација савезне електропривреде (1.12.1947. године)*.

⁸⁶⁹ АЈ, ПВФНРЈ, 50–11–24, *Уредба о укидању генералних дирекција народних република (7.2.1950. године)*.

преоптерећени, што се огледало у великим губицима снаге и у лошим напонским приликама.⁸⁷⁰ Разлог таквих околности био је садржан у чињеници да је подизање електрификационе мреже каснило за изградњом генератора. Форсирана експлоатација рудних богатстава и убрзана индустријализација принудиле су државу да појача изворе снабдевања у самим рудницима и индустријским погонима како би се смањило црпљење електричне енергије из централне дистрибутивне мреже. Рудници и фабрике од водећег значаја за привреду су у процесу електрификације добијали и аутономне изворе снабдевања, такозване енергане, које су у временима енергетске оскудице „притрчавале у помоћ“ покривајући мањкове струје. Енергане су у периодима стабилног снабдевања вишкове енергије враћале у централни систем. Ова двојака улога била је практично решење које је имало за циљ да омогући несметан рад индустријских капацитета у порасту до пуштања у погон великих електрана.⁸⁷¹ Но, нису сва предузећа имала енергане, већина је била директно прикључена на централну мрежу која се полако разграњавала по читавој земљи. Честе осцилације у снабдевању тим путем највише су погађале управо та предузећа, па су она била принуђена да зависе од спољних утицаја. Снабдевање електричном енергијом било је током прве послератне деценије валовито и склоно честим рестрикцијама услед несташица, али с обзиром да је привреда имала приоритет у државној политици, прекид употребе струје осећало је углавном становништво које је имало срећу да осети све предности електрификације.⁸⁷²

Изградња енергетских постројења

Петогодишњим планом исцртана је линија развоја електропривреде у правцу изградње хидроелектрана на најјачим рекама и повезивање ових енергетских извора међусобно и са реонима у којима је петогодишњим планом било предвиђено подизање индустрије. Подизање термоелектрана планирано је у басенима угљенокопа нискокалоричног угља и оне су имале да служе као допуна хидроелектранама у периодима ниских водостаја.⁸⁷³ План електрификације земље урађен у складу са хидролошким студијама водених токова био је платформа од које је започет рад на изградњи електричних централа. Детаљни елаборати стучњака обухватили су комплетну анализу пројеката започетих током тридесетих година. Том приликом установљено је да пет хидроцентрали има потпуно економско оправдање, па је донета одлука да се настави са њиховом градњом. Тако су хидропостројења „Dravograd“, „Mariborski Otok“, „Vinodol“, „Богатићи“ и „Сапунчица“ постали први објекти са којима је започет рад на капиталној изградњи електроенергетских изворишта.⁸⁷⁴

Крајем 1946. године радови на изградњи текли су спорије од великих очекивања руководиоца електропривреде. Оптерећеност грађевинске оперативе пословима обнове који су успешно приведени крају одвлачили су ионако мали број квалификованих радника неопходних за капиталну изградњу.⁸⁷⁵ Огромна потражња за грађевинским материјалом диктирана широким

⁸⁷⁰ АЈ, СПК, 41–164–302, *Проблематика далековаода и станица у ФНРЈ (27.7.1950. године)*.

⁸⁷¹ АЈ, СЕЕИВФНРЈ, 59–2–5, *Записник са конференције по питању снабдевања рудника „Крека“ и рудника „Тито“ електричном енергијом (9.3.1951. године)*.

⁸⁷² АЈ, Комитет за неметале Владе ФНРЈ (КНВФНРЈ), 357–1, *Проблематика електроенергетских постројења у предузећима дирекција ватросталног материјала, азбеста и електропорцелана (1950. година)*.

⁸⁷³ АЈ, СПК, 41–164–302, *Стање и развој електроенергије у ФНРЈ (1950. година)*.

⁸⁷⁴ АЈ, МЕВФНРЈ, 11–2–10, *Закључци о изворима хидроелектричне енергије (1945. година)*.

⁸⁷⁵ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–107–115, *Одељење за план капиталне изградње, Елаборат хидроцентрале „Dravograd“ (5.2.1947. године)*.

опсегом грађевинских подухвата била је још једна препрека бржем подизању нових постројења.⁸⁷⁶ Упркос таквим околностима постигнут је осетљив напредак у градњи појединих хидроелектрана и термоелектрана. Тако су Хидроцентрале „Mariborski Otok“ и „Богатићи“ били у последњој фази изградње, док је калорична централа „Костолац Мали“ била готово потпуно завршена. Машински уређаји електрана започетих пре и током Другог светског рата били су поручени и углавном исплаћени у Швајцарској и Аустрији, док су за нове центре набавке одређене инвестиционим споразумом са Чехословачком.⁸⁷⁷

Немогућност да у првим послератним годинама домаћа електроиндустрија произведе све неопходне уређаје за електропривреду земље принудила је стратега југословенске електрификације да помоћ потраже на страни. Добре предратне привредне везе са Чехословачком и бројни успешно реализовани послови одредили су прве набавке у иностранству. Главна управа електроиндустрије и „Kovostroj“ склопили су 16. августа 1946. године међусобни оквирни уговор о испорукама Југославији електричних постројења. У склопу међудржавног инвестиционог споразума који је потписан крајем фебруара 1947. године ближе су дефинисане потребе југословенске стране, могућност овог чехословачког гиганта да у предвиђеном року изврши испоруку и модалитет плаћања.⁸⁷⁸ Очекивана сарадња се на првом месту односила на набавку технолошких решења и материјала за подизање термоцентра, као и набавку генератора веће снаге за изградњу хидроцентра на Неретви, Власини, Западној Морави и Сави.⁸⁷⁹ Југословенске сировине су редовно или са малим закашњењима испоручиване на име међусобног трговинског споразума Чехословачкој, док су, са друге стране, производи чехословачке електроиндустрије једва стизали у Југославију. Југословенски трговински представници исказивали су честа негодовања по том питању, али та пракса се наставила током 1948. године и није се променила до прекида економских односа.⁸⁸⁰

Државне електране Словеније започеле су током 1946. године градњу хидроцентра на Сави код Мосте у близини Јесеница. Предвиђена јачина центра износила је 10 MW и имала је да годишње производи 65 милиона kWh. Сва ова енергија била је потребна за електрификацију машинског парка предузећа „Kranjska industrijska družba“, које је добило задатак да у наредним годинама успостави израду продуката финијег квалитета. Започете радове требало је довршити за две и по године, па су с тим у вези започети преговори у Швајцарској око набавке машинских и електричних уређаја. Разлог зашто је донета одлука да се уређаји поруче у Швајцарској налазио се у великим могућностима испоруке њихове индустрије, првокласном квалитету материјала и политичкој неутралности Швајцарске Конфедерације. Поред тога, Швајцарци су показали велико интересовање за југословенске сировине, па се тако родила идеја да се извршене поруџбине у висини од 2 милиона франака исплате испоруком домаћег олова и цинка.⁸⁸¹ Поузданост швајцарских партнера у „непоузданим“ временима првих година Хладног рата била је драгоценост за Југославију. То је особито дошло до изражаја после совјетских економских санкција. Споразуми са фирмама као што су „Ateliers des Charmilles S.A.“ и „Secheron te BBC“ о испоруци

---

⁸⁷⁶ АЈ, КДКВФНРЈ, 19–31–100, *Оперативни програм проверавања стања изградње приоритетних објеката електропривреде с обзиром на грађевинске радове, израду опреме, монтажу и набавке из иностранства, Извештај привредном инспекторату (9.4.1947. године).*

⁸⁷⁷ АЈ, МЕВФНРЈ, 11–5–19, *Капитална изградња електрификације у 1946. години (17.10.1946. године).*

⁸⁷⁸ ДАМСПРС, 1947, ПА, Чехословачка, ф. 26, д. 83, *Извештај о чехословачким инвестиционим испорукама и југословенским противиспорукама по споразуму од 25. фебруара 1947. године (26.3.1947. године).*

⁸⁷⁹ АЈ, МСТВФНРЈ, 9–187, *Про меморија југословенској трговинској делегацији по питању набавке електричних центра и електро материјала (1947. година).*

⁸⁸⁰ ДАМСПРС, 1948, ПА, Чехословачка, ф. 31, д. 432202, *Наш увоз из Чехословачке и извоз Чехословачке у треће земље (1948. година).*

⁸⁸¹ АЈ, ГДЦМВФНРЈ, 106–1–1, *Хидроцентра „Мосте“, Набавка машина из Швајцарске (13.8.1946. године).*

машина неопходних за пуштање у погон капиталних пројеката електропривреде били су спасоносни за испуњење плана електрификације.⁸⁸²

Отказивање уговора од стране информбировских земаља где су била поручена комплетна постројења код једне фирме која је вршила координацију са свим својим сублиферантима за опрему, настала је потреба комбиновања постројења од разних домаћих и страних добављача чији је број био знатан. Поред Швајцарске, са којом је сарадња била континуирана још од пре Другог светског рата, успостављени су нови и продубљени постојећи односи са италијанским и немачким партнерима.⁸⁸³

Политичке и девизне тешкоће у набавци опреме из иностранства које су се показале током друге половине 1948. године утицале су на брисање извесног броја електрана из Плана.⁸⁸⁴ Другим ребалансом Првог петогодишњег плана електрификације из 1948. године смањен је обим изградње и реконструкције електрана на укупно 1103 MW, а од тога 733 MW код хидроцентрали и 370 MW код термоелектрана.⁸⁸⁵ Стање капиталне изградње на пресеку прве половине Петолетке средином 1949. године на неколико најважнијих кључних електрана било је забрињавајуће и претила је опасност да ови објекти не буду довршени у предвиђеном року. У питању су биле хидроцентралне „Маврово“, „Власина“, „Зворник“, „Vinodol“ и калорична централа „Лукавац“. Несразмерно лоше прилике биле су у Зворнику, где је и поред нагомилане машинерије радни учинак био испод очекиваног, за шта је кривац била ангажована непродуктивна радна снага.⁸⁸⁶ Крајем 1949. године разматран је трећи ребаланс Првог петогодишњег плана електрификације, а до тада је од почетка спровођења Плана инсталирано нових 90 MW и производни капацитети су подигнути на две милијарде и 350 милиона киловат часова, чиме су могућности производње дуплиране у односу на предратне. Тада је упркос економском ембаргу СССР-а и његових сателита, као и другом ребалансу петогодишњег плана електрификације, оптимистично планирано пуштање у рад још 860 MW до краја 1951. године.⁸⁸⁷

Петогодишњи термопрограм предвидео је грађење шест термоелектрана за које је инвестиционим уговором са Чехословачком из 1947. године обезбеђена опрема. Међутим, услед превисоких цена које је тражила чехословачка индустрија овај програм је скраћен 1948. године од 300 MW на 240 MW. У игри су остале термоелектране „Какањ“ (3x20 MW), „Колубара“ (3x20 MW), „Лукавац“ (4x20 MW) и „Velenje“ (2x20 MW). Једностранни раскид уговора од стране Чехословачке наредне године пореметио је и скраћени програм изградње, па се на основу спецификација из већ готовог идејног пројекта приступило прикупљању понуда из Западне Немачке, Велике Британије, Швајцарске и САД. С обзиром да је грађевински део радова био у завршној фази и да је преостало да се набаве и монтирају агрегати, родила се идеја да се у постојеће зграде покуша са уградњом агрегата веће снаге од чехословачких. Немачке фабрике су исказале могућност да сместе агрегате од 25 MW, док су америчке показале спремност да уграде генераторе снаге 30 MW.⁸⁸⁸ Повод да се приступи интензивнијем трагању за опремом налазио се у могућности знатно бржег и јефтинијег подизања термоелектрана, а прави разлог била је хитна потреба за новим изворима енергије, јер је дуг процес подизања хидроцентрали претио да, услед

---

⁸⁸² АЈ, Дирекција за електрификацију (ДЕ), 625–3–9, *Рокови испорука машина из Швајцарске, ХЕ „Vinodol“ (16.8.1950. године).*

⁸⁸³ АЈ, СЕЕИВФНРЈ, 59–1–4, *Координација предузећа за изградњу енергетских постројења (1951. година).*

⁸⁸⁴ АЈ, СЕЕИФНРЈ, 59–7–23, *Проблематика електрификације ФНРЈ (12.7.1950. године).*

⁸⁸⁵ АЈ, СПК, 41–164–302, *Стање и развој електроенергије у ФНРЈ (1950. година).*

⁸⁸⁶ АЈ, КДКВФНРЈ, 19–34–155, *Извештај о извршеној контроли хидроцентрали на Дрини код Зворника (11.8.1948. године).*

⁸⁸⁷ АЈ, КДКВФНРЈ, 19–31–106, *Записник са седнице по питању ребаланса петогодишњег плана Министарства електропривреде одржане 5. Септембра 1949. године.*

⁸⁸⁸ АЈ, СЕЕИВФНРЈ, 59–7–23, *Пројектовање и изградња електроенергетских постројења, Проблематика термоелектрана (1950. година).*

нарастајућих енергетских потреба, средином педесетих дестабилизује земљу. Поред тога, лежишта угља на којима је планирано подизање ових калоричних централа била су стационарана близу индустријских региона у сливу Саве и Дунава, где је мрежа далековода високог напона била махом подигнута, па то није изискивало додатна финансијска улагања.⁸⁸⁹

У изградњи хидроелектрана нарочито је до изражаја дошло неколико проблема током 1950. године. Први је био застој на грађевинским радовима на већим објектима, док се други односио на широки фронт рада услед недовољне координације између фактора који учествују у изградњи објеката. На највећим објектима, чије је одлагање пуштања у погон највише угрожавало задовољење потрошача електричне енергије, застој је настао услед тешких техничких проблема. Чворишни проблем била је ипак некоординација између појединих привредних субјеката који су сарађивали у изградњи и показала се потреба да се тако настале диспропорције неодложно уклоне. Решењу овог питања претходило је постављање главних инжењера на сваком великом објекту, који су добили задатак да брину о изградњи постројења у свим сегментима. Тако су главни инжењери објеката у септембру и октобру у контакту са извођачима грађевинских радова, фабрикама машиноградње као и монтажним предузећима израдили реалан предлог капиталне изградње постројења. На основу тих предлога постављени су нови рокови за пуштање у погон појединих електрана. Предвиђено је да хидроелектране „Зворник“, „Јабланица“, „Јајце“ буду отворене до краја 1952. године, док је турбине и генераторе електрана „Vinodol“, „Moste“ и „Medvode“ требало покренути већ крајем 1951. године.⁸⁹⁰ Трећим ребалансом спроведеним 1950. године пројектована је изградња још мањих капацитета нових електрана до краја спровођења Петолетке него другим ребалансом. Требало је подићи хидроелектрана и термоелектрана укупних потенцијала у износу инсталиране снаге од 384 MW, а од тога на Србију је отпадало 99 MW, Хрватску 114 MW, Словенију 69 MW, Босну и Херцеговину 87 MW, Македонију 9 MW и Црну Гору 6 MW.⁸⁹¹

Спор напредак градње на градилиштима електроенергетских постројења после прекида свих односа са совјетским блоком држава крајем 1949. године одразио се на продужетак рокова пуштања у погон нових електрана. Поред ове грађевинске делатности електропривреда је била принуђена да извршава реконструкцију и проширење постојећих капацитета, а то није био мали напор с обзиром да се у процесу ревитализације налазило преко 500 MW укупно инсталиране снаге. Без обзира на ове чињенице производња електричне енергије је у периоду између 1945. и 1953. године расла по годишњој стопи од преко 10%. Бољим коришћењем постојећих капацитета и прикључењем на централну државну електромрежу постигнути су ови, више него добри, резултати.⁸⁹²

Програм кључних објеката, са којим се започело током друге половине 1950. године, усмерио је средства искључиво у оне електране које су у ближој перспективи могле бити пуштене у погон. Енергетика у целини је посебно одскакала висином одређених финансијских средстава. Стварање солидне енергетске базе био је неопходан услов за даљи развитак индустрије и осталих привредних делатности, па је стога било потребно постићи максималан ефекат. До краја 1952. године отворене су термоелектране „Костолац“, „Зеница“, „Лучани“, „Бановићи“, „Зрењанин“, те хидроелектране „Vinodol“, „Ozalj II“, „Moste“, „Mariborski otok“, „Сапунчица“, „Песочани“ и „Слап Зете“. Иако су постигнути крупни резултати у енергетици, највећи део инвестиција овог периода није био активирањем, већ се то очекивало у току 1954/1957.⁸⁹³

⁸⁸⁹ АЈ, Савет за индустрију и грађевинарство Владе ФНРЈ (СИГВФНРЈ), 166–1, *Проблематика електропривреде НР Србије, 1952. година.*

⁸⁹⁰ АЈ, КДКВФНРЈ, 19–31–100, *Службена забелешка о изградњи објеката електропривреде (31.10.1950. године).*

⁸⁹¹ АЈ, СПК, 41–164–302, *Преглед електрана у градњи које ће бити завршене у Првом петогодишњем плану (8.7.1950. године).*

⁸⁹² АЈ, СПК, 41–165–303, *Развој електроенергетске ситуације у НР Србији (1953. година).*

⁸⁹³ АЈ, КПР, 837/III–А–1–ц.

4. ИНДУСТРИЈАЛИЗАЦИЈА ПО СОВЈЕТСКОМ МОДЕЛУ – ПЛАНОВИ И ПРАКСА

4.1 Изградња лаке индустрије

Индустријски развој југословенског простора у међуратном периоду

Краљевина СХС/Југославија је у привредном погледу представљала хетерогено подручје, јер су се разни делови земље пре Великог рата налазили у различитим државама и отуда били део другачијих привредних система.⁸⁹⁴ Поред тога што су ови делови земље били прилагођени привредама суседних држава, између њих је постојала велика дискрепанција у степену привредног развитка. То је узроковало да Југославија услед таквих историјских околности наследи неусклађену привреду.⁸⁹⁵ У некадашњим аустроугарским покрајинама индустрија је била средње развијена и сачињавала је, пре свега, допунски економски простор привреде Хабзбуршке монархије, док је на простору Краљевине Србије индустрија била слабо развијена и налазила се тек у зачетку.⁸⁹⁶ Према економским мерилима Краљевина Југославија је спадала у ред неразвијених земаља у којој је пољопривредна продукција била углавном примитивна и великим делом на нивоу натуралне производње. Око $\frac{3}{4}$ становништва било је упуслено или је непосредно зависило од аграрне производње.⁸⁹⁷ Доходак по једном становнику био је веома низак, док је прираштај становништва био бржи него привредни развитак и акумулација капитала, што је изазивало перманентни пораст незапослености, опадање надница, а у пољопривреди нагомилавање непродуктивне радне снаге. Релативно мали значај индустрије у читавој привреди, њено споро напредовање, и структурална доминација лаке индустрије у ионако незнатној индустрији, утицали су, и поред извесних домета Владе Милана Стојадиновића, да привреда остане на нижем ступњу развоја од потенцијала која су пружала природна богатства.⁸⁹⁸

Општа карактеристика односа индустрије и села огледала се у изразито неравноправном односу међусобне размене добара. „Маказе цена“ су се после почетног полета пољопривредне производње изазваног послератним несташицама поново отвориле у корист индустријских производа. И поред таквих тенденција државна индустријска политика је изостајала, а таква недовољност индустрије најбоље се може уочити на примеру спољнотрговинског биланса.⁸⁹⁹ Наиме, готови фабриката чинили су 57% целокупног увоза, а свега 10% извоза. Насупрот тога, извоз аграрних производа износио је око 47% укупног експорта. Оцене спољнотрговинске размене јасно указују на аграрни профил привреде, која је и упркос извесним покушајима до краја постојања државе остала тржиште јефтине радне снаге и сировина.⁹⁰⁰

Према званичној државној статистици, чији се последњи сређени подаци о индустрији односе на 1938. годину, у земљи је било 2.940 индустријских фирми са 4.257 фабрика, 12,235 милијарди динара уложеног капитала, 300.600 радних места, 871.150 коњских снага погона и 15,755 милијарди динара годишње вредности производње. Просечно узето на једну фабрику долазило је 2.878.000 динара уложеног капитала, 71 радно место, 207 коњских снага и 3.701.000 динара вредности годишње производње. На хиљаду становника долазило је просечно 901.000 динара индустријског капитала, 22 радника и 63 коњске снаге. У периоду од двадесет година број фабрика порастао је за 113%, број радних места за 88%, уложени капитал за 54% и погонска снага за 51%. Током две деценије индустрија је опстајала захваљујући привилегованим заштитним

⁸⁹⁴ С. Ђуровић, *Са Теслом у нови век*, 58–65.

⁸⁹⁵ ИАБ, ЛВБ, 2821–6, *Кратка анализа услова у старој Југославији и револуција*.

⁸⁹⁶ ИАБ, ЛВБ, 2821–7, *Развој индустрије Југославије и њена улога у нашој привреди (1945. година)*.

⁸⁹⁷ D. V. Marsenić, *Privredni sistem Jugoslavije*, (Београд: Savremena administracija, 1978), 15–16.

⁸⁹⁸ АЈ, СПК, 41–146–278, *Индустријализација и планско господарство*.

⁸⁹⁹ АЈ, ЗСК, 83–2–23, *Problems of Industrialization by Nicholas Mirkovich (1943. година)*.

⁹⁰⁰ АЈ, МЛИВФНРЈ, 10–1–1, *Општа карактеристика односа индустрије и села*.

царинама и картелисању. У таквом амбијенту индустрија је изгубила подстрек за техничко усавршавање, а пошто је постојала у изобиљу јефтина радна снага, југословенским индустријалцима неретко је било рентабилније да повећају ангажовање радне снаге него да набављају нове машине. До почетка Другог светског рата привреда је једва досегла средњи ниво развоја и остала је на ниском нивоу техничке развијености.⁹⁰¹

Табела 23: Постигнути ниво индустријског развоја у периоду од 1918. до 1938. године у %⁹⁰²

Индустријске гране	фабрике	радна места	погонска снага
Производња метала	140	107	110
Прерада метала	298	318	340
Дрвна индустрија	213	160	169
Хемијска индустрија	290	220	322
Текстилна индустрија	381	298	254
Индустрија коже	236	242	177
Електропривреда	205	128	139
Органски састав капитала постигнут у 1938. години			
	на једно радно место		
Индустријске гране	капитал у динарима	коњске снаге	
Производња метала	47.700	1,94	
Прерада метала	14.260	0,42	
Дрвна индустрија	22.810	1,02	
Хемијска индустрија	64.420	2,30	
Текстилна индустрија	20.070	0,52	
Индустрија коже и крзна	24.410	0,64	
Електропривреда	289.500	65,88	

Паралелно са развојем индустрије одвијала се концентрација и централизација индустријског капитала. То се огледа у чињеници да су крупне индустријске фирме с капиталом преко 10 милиона динара сачињавале свега 6,8% свих предузећа, а располагале су с 63,60% укупног у индустрију уложеног капитала, 60,58% погонске снаге и 37,20% радних места. Крупна предузећа, преко учешћа у капиталу и управи многих слабијих фирми, заправо су владала њима и њиховим капиталом. Однос константног капитала према радним местима, указивао је и на виши органски састав капитала у крупним фирмама. Крупни капиталисти успели су да у своје руке узму највећи и технички најопремљени део индустријске производње. Иако је концентрација капитала у индустрији далеко заостајала за развијеним капиталистичким земљама, она је ипак довела до стварања монопола. Међутим, за разлику од стања на западу у Југославији се развила најнижа форма монопола – картел. Тенденција је нарочито била приметна после завођења шестојануарске диктатуре. Тако је 1932. године било двадесет картела, 1933. тај број порастао је на тридесет, 1936. педесет, а већ 1938. године било је 68 јавно регистрованих картела. Обухватили су најважније гране индустрије, а основни циљ њиховог стварања било је одстрањивање конкуренције и стварање монополског положаја на унутрашњем тржишту, искоришћавање заштитних царина и одржавање високих цена властитих производа, на штету купаца и других некартелисаних грана привреде.⁹⁰³

⁹⁰¹ ИАБ, ЛВБ, 2821–7, *Развој индустрије Југославије и њена улога у нашој привреди (1945. година)*.

⁹⁰² *Статистички годишњак Краљевине Југославије за 1938. годину*.

⁹⁰³ ИАБ, ЛВБ, 2821–7, *Развој индустрије Југославије и њена улога у нашој привреди (1945. година)*.

Раздобље развоја индустрије у капиталистичким условима пре Првог светског рата и у међуратном периоду карактерисало је одсуство детаљног државног планирања приликом подизања индустријских предузећа. О томе сведочи диспропорција тадашње индустрије уопште, њена некомпетентност и неповезаност са сировинским изворима. У оквиру целокупне југословенске индустрије најслабију тачку представљала је тешка индустрија. Разлог за то налазио се у водећој улози страног капитала који је сужавао и кочио индустријализацију земље испољавајући две основне тежње. Прва је ишла у правцу спречавања изградње тешке индустрије у циљу одржавања Краљевине СХС/Југославије у трајној политичкој зависности, док се другом тежило да се осујети изградња тешке индустрије да би се по јефтинијој цени дошло до руде железа и осталих важних стратешких сировина. Страни капитал је у предратној Југославији успевао да оствари ове тежње, пре свега везујући за себе домаћи капитал и остварјући своје намере преко корумпираних политичара на власти.⁹⁰⁴

У историјском развоју тешке индустрије на југословенском простору постојале су три полазне фазе које су биле временски и географски различито одређене. Развој ових фаза био је условљен поступношћу продирања капитала страног порекла на Балкан. С тим у вези пенетрација је најраније почела у Словенији и Хрватској, у Босни је експандирао после окупације Аустро-Угарске монархије, а у Србији је започео одлучнији продор тек доласком династије Карађорђевић на српски трон. Формирањем Краљевине СХС тешка индустрија је ушла у нову фазу, јер је прилив страног капитала постао далеко већи. У то време борба за економске позиције првенствено се водила између француског, енглеског и немачког капитала, који су најчешће били организовани у форми акционарских друштава. Поменути размештај страног капитала био је последица одговарајућих фактора рентабилитета. Тако су предузећа тешке индустрије Словеније била везана за непосредно блиска предузећа у Аустрији, јер су припадала истом концерну и налазила се на најкраћем путу између луке Трст и централне Европе. Предузећа централне Босне била су ослоњена на варешку руду гвожђа и руднике угља у Какњу и Зеници, док су предузећа источне Србије била повезана са угљеним и рударским басеном тог подручја. У Краљевини СХС/Југославији никла су предузећа тешке индустрије и на другим тачкама. Међутим, њихова изградња носила је печат стихијности, јер није представљала озбиљно комплетирање тешке индустрије и њено дубље повезивање унутар југословенске привреде.⁹⁰⁵

Типичан несклад у структури индустрије изразито показује бројчани однос металуршких и предузећа за прераду метала, према предузећима осталих индустријских грана и учешћа капитала у истим. Металуршких и предузећа за прераду метала било је 326 и у њих је било уложено 1.372.485.000 динара, док је предузећа осталих индустријских грана било 3.929 са укупним улагањима у износу од 10.881.114.000 динара.⁹⁰⁶ Страни капитал био је заступљен у металуршкој индустрији са 77,55%, а у машинској са 81,69%. Од осталих грана индустрије у преради метала је био заступљен са 48,50%, текстилној 61,45%, папирној 40%, дрвној 58,65%, хемијској 78,40%, прехранбеној 34,86% и индустрији коже 30,65%.⁹⁰⁷ Оваква несразмерност потицала је из настојања да се форсирају гране индустрије које су давале најбржу и највећу добит. Другим речима, Југославија је страном капиталу била значајна као извор јефтиних стратешких сировина и радне снаге, али и сигурно тржиште за сопствене индустријске производе. Југословенска привреда је тиме била онемогућена да ниво индустријске производње подигне на виши ниво технолошке обраде, па је стога највећим делом задржала занатски карактер. У предузећима у власништву страног капитала, у којима је продукција у техничко-технолошком

⁹⁰⁴ АЈ, МТИВФНРЈ, 16-3-3, *Реферати о тешкој индустрији достављени Влајку Беговићу, Тешка индустрија у предратној Југославији (1949. година).*

⁹⁰⁵ Исто.

⁹⁰⁶ ИАБ, ЛВБ, 2821-7, *Развој индустрије Југославије и њена улога у нашој привреди (1945. година).*

⁹⁰⁷ АЈ, МЛИВФНРЈ, 10-29-31, *Реферат о развоју прехранбене индустрије (1.1.1948. године).*

погледу била на вишем нивоу, на кључне позиције и руководеће положаје постављани су систематски странци, који су онемогућавали да се домаћи кадрови до краја упознају са факторима производног поступка.⁹⁰⁸

Предратна Краљевина Југославија није могла да мобилише средства потребна за индустријско коришћење привредних предности које је могла да пружи постојећа енергетска и сировинска база. Обим индустријске производње био је мали и његов удео у националном дохотку износио је свега 25%, док су пољопривреда и шумарство учествовали са 53%, а све остало са 22%. Међутим, индустријска производња је ипак била карактеристична по неким значајним капацитетима. Истицали су се капацитети за експлоатацију минералних сировина, шума и њихове примарне прераде. Тако је Југославија била највећи произвођач бакра у Европи. По производњи олова садржаног у извађеној руди била је на другом месту на Континенту и учествовала је са 26% у европској производњи. Производња боксита износила је преко 32% европске продукције, а слична је ситуација била са антимоном, хромном рудом, цинком итд. Извоз ових руда чинио је после аграрних производа и дрвета највећу ставку извоза. Непостојање прерађивачких капацитета тешке индустрије који би створили финалне производе, чињеница да је базична индустрија у индустријској производњи учествовала са 21% и у оквиру тога машинска и електро са свега 2%, отежавали су платни биланс земље, онемогућавали динамичнију индустријску изградњу и везивали државу за стране финансијске центре моћи, стварајући тиме политичку зависност према великим силама.⁹⁰⁹

Ратна штета у индустрији

Највећи сукоб у људској историји, који је после само двадесет година од Великог рата поново у темељу уздрмао читаву људску цивилизацију, готово да није поштедео ниједну земљу Европе. Тотални рат, чија је главна позорница и овога пута била Европа, рушио је пред собом све до тада „кодификоване“ моралне и цивилизацијске вредности. Снажан технолошки напредак у међуратном периоду, поред тога што је подигао квалитет живота у односу на претходну епоху, драстично је повећао разорну моћ оружја. Проширене могућности донеле су неколико десетина, а у неким случајевима и стотина пута веће људске жртве и материјална разарања у односу на она из Великог рата.⁹¹⁰ Укупна ратна разарања у Европи тешко је проценити. Разрушени градови били су најочигледнији доказ огромне девастације широм континента. Велики део штете био је нанесен кућама и зградама, а то је имало за последицу велики број бескућника. Процењено је да је 25 милиона становника у СССР-у остало без дома, док је у Немачкој та цифра износила 20 милиона људи (од чега само 500 хиљада у тешко пострадалом Хамбургу), а у Француској нешто преко пола милиона. Француска железница је у рату с предратних 12.000 локомотива спала на свега 2.800, а трговачка флота остала је са свега 1/3 предратног бродовља. Холандија је била ускраћена за 219 хиљада хектара ораница, а њена железница сведена је на свега 40% предратних капацитета. Норвешка је проценила да је Немачка разним методама током окупације исцрпела 14% њеног предратног богатства. Страхоте разарања биле су далеко веће на источној половини континента. Совјетски Савез је претрпео разарања немерљивих размера. Са лица земље било је збрисано 70.000 села и 1.700 градова, док је привреда била тешко оштећена уништењем 32.000 фабрика и 40.000 миља железничких пруга. Грчка је изгубила 2/3 трговачке флоте и 1/3 шумског богатства, док је 1.000 села било уништено. У Пољској је стање било посебно критично, јер је 3/4 пруге нормалног колосека било ван функције, 1/6 сеоских фарми потпуно неупотребљива, а већина

⁹⁰⁸ АЈ, КМЈ, 836/III-5/2, *Реферат о иностраним капиталима у Југославији (11.7.1946. године)*.

⁹⁰⁹ АЈ, СЗДП, 459-20, *Индустрија у протеклом периоду (1957. година)*; S. Ђуровић, *Државна интервенција у индустрији Југославије*, 260-284.

⁹¹⁰ *A World at Total War global conflict and the politics of destruction, 1937-1945*, 1-18, 375-383.

вароши и градова била је тешко оштећена. Престоница Пољске, Варшава, била је дословно сравњена с земљом. Цивилне жртве на територији предратне Пољске износиле су 5 милиона, у Грчкој 430 хиљада, Француској 350 хиљада, Мађарској 270 хиљада, Холандији 204 хиљаде, Румунији 200 хиљада. Гледано у целини, највише жртава у складу с укупном предратном популацијом поднеле су СССР, Пољска, Југославија и Грчка. Пољска је према предратној популацији изгубила сваког петог човека, Југославија сваког осмог, СССР 11-ог, Грчка 14-ог, Немачка 15-ог, Француска 77-ог, а Британија 125-ог. Када се узму материјални и људски губици збирно, Југославија је по завршетку рата спадала у круг најтеже пострадалих земаља Европе.⁹¹¹

Југославију је ратни вихор оставио са великим, а у појединим случајевим чак и катастрофалним последицама по становништво и привреду. Стање привреде по ослобођењу земље најбоље се може сагледати ако се приступи компаративној анализи података које је Влада Демократске Федеративне Југославије (ДФЈ) изнела на Париској конференцији о репарацијама крајем 1945. године, представљеним у “Меморандуму по питању југословенских репарационих потраживања према Немачкој” и података о стању југословенске привреде пре Другог светског рата.⁹¹² Пре рата Југославија је према подацима из 1939. године имала око 4900 индустријских и рударских погона. Непосредним разарањима и оштећењима било је погођено 40% целокупне индустрије.⁹¹³ Само материјална штета на индустријским постројењима и зградама износила је 106 милиона долара, обухватајући тиме 25,5% од вредности штете целокупне индустрије. Највећи ударац нанет је текстилној индустрији, која је претрпела 58,4% штете од укупне предратне вредности. Следиле су хемијска индустрија са 57,2% оштећења, метална са 49,8%, електрична 30,2%, прехранбена 29%, грађевинска 17,5%. У конкретним бројкама, разорено је 75, а оштећено 79 електричних централа, док је метална индустрија изгубила 18 фабрика, а делимично је оштећено 52. Уништена је 21 фабрика хемијске индустрије, док је 57 претрпело оштећења, а грађевинска индустрија остала је без 32 погона, док је 357 делимично оштећено. Осим тога, уништено је 8 фабрика дувана, 8 фабрика шпиритуса, 3 фабрике шећера, 29 текстилних, 4 пиваре, један завод за израду новчаница, као и многа друга предузећа. Окупатори су током рата одвлачили индустријска постројења и машине да би их потом инсталирали у својим земљама. Тако су, на пример, одвучена сва постројења и машине фабрике локомотива и вагона у Краљеву, 5 великих генератора из словеначке хидроцентрале „Fale“, постројења фабрике хартије „Вонац“ у Љубљани, затим металне фабрике „Titan“ из Крања, цела фабрика гума „Ingrad“, а из фабрике „Adria“ у Сплиту Италијани су одвукли 400 електромотора. Ово су само делићи једног ширег „индустријског мозаика“ који су окупатори током рата „откидали“ и транспортовали у своје земље. Преосталим индустријским предузећима непријатељ је нанео тешку штету безобзирним и прекомерним искоришћавањем машина, тако да је употребљивост дела преосталих средстава по завршетку рата била упитна.⁹¹⁴

Укупна ратна штета нанета индустрији, према службеним подацима који су представљени међународној јавности, износила је приближно 428 милиона долара.⁹¹⁵ Међутим, сви наведени проценти и износи оштећења причињени индустрији били су према интерним подацима знатно нижи, јер су југословенски делегати у Паризу настојали да извуку право на што веће обештећење. Судаћи према интерним подацима, приближна ратна штета је износила 298 милиона долара, док су проценти оштећења грана индустрије били знатно нижи. Приликом интерног пописа узета је у обзир искључиво материјална штета, јер су за „спољну употребу“ урачунати губици у људском

⁹¹¹ Tony Judt, *Postwar, A History of Europe since 1945*, (New York: The Penguin Press, 2005), 16–20; 20. Cyril E. Black i други, *Rebirth, A political history of Europe since World War II*, (Boulder: Westview Press, 2000), 49–53.

⁹¹² A. Glavnik, *Jugoslavija I saveznička politika prema nemačkim reparacijama 1946–1948*, Beograd 2000, 7.

⁹¹³ АЈ, МИВФНРЈ, 17–8–8, *Резултати пописа индустрије ФНРЈ у 1945. години*.

⁹¹⁴ АЈ, РКВФНРЈ, 54–1–3, *Извештај „људских и материјалних“ жртава 1941–1945*, 23–25. ; АЈ, МИВФНРЈ, 17–3–3, *Преглед ратне штете у индустрији*.

⁹¹⁵ АЈ, МИВФНРЈ, 17–3–3, *Службени подаци о ратној штети индустрија*.

капиталу, па се отуда јавља ова разлика од 130 милиона долара. У погледу односа према предратним капацитетима прехрамбена индустрија је претрпела 22% штете, хемијска 38%, метална 35%, дрвна и грађевинска 54%, кожна и текстилна 35%, електрична 6% и електричне централе 51%. Суштински, разлика је пре била у вези са методологијом обрачуна која је произилазила на првом месту од потреба државе.⁹¹⁶

Обнова индустрије (1944–1947)

Привредну обнову земље југословенски комунисти су сагледавали према потребама које су одређивале сложене послератне околности. За њих је „обновити“ значило поново саградити и успоставити порушено и уништено на ранијим темељима, али према бољем плану, са солиднијим материјалом и у складу са одговарајућим потребама новог времена. Овај последњи услов наговештавао је отписивање свих оних привредних субјеката чија намена више није одговарала тренутним потребама друштва. Према њиховом схватању, привредна обнова земље представљала је јавни интерес *par excellence*. Приватна иницијатива није могла да игра значајнију улогу у тако грандиозном подухвату, већ је читаво друштво, уз међународну помоћ и сарадњу, једино било способно да до краја обави тај посао. Пошто је преовладало схватање да у процесу обнове не би требало беспотребно расипати снаге на обнову оних фабричких постројења чија је производна улога у новим околностима изгубила намену, окретање ка модернизацији индустријске производње био је један од задатака који је требало да буде обављен у склопу привредне обнове земље. Доведен је у питање опстанак низа индустријских погона који нису имали повољне природне и техничке услове да развију масовну производњу на корист потрошача, већ су опстајали уживајући високу царинску протекцију не пружајући тиме могућност широким круговима потрошача да дођу до јевтинијих производа. С оваквом политиком требало је раскрстити и помоћи обнову искључиво економски рационалних предузећа, која су била у стању да произведу квалитетан и јевтин производ. Да би се све ово остварило у процесу обнове и изградње, главни циљ нове државе био је да спречи регионалну аутархију федералних јединица, не дозволи њихово економско ограђивање, увођење диференцијалног третирања производа из других федералних јединица и вођење самосталне економске политике. Насупрот томе, императив је била изградња заједничког тржишта, прихватање општих смерница у вођењу економске политике и, оно што је било најважније у тим околностима, извршење равномерне расподеле средстава из Фонда за обнову земље.⁹¹⁷

Пре завршетка Другог светског рата на ослобођеним територијама Југославије почела је обнова свега онога што је ратна стихија разрушила. Становници ослобођених делова земље који нису били мобилисани ради постигнућа последњих ратних напора, махом жене, омладина и старци, кренули су, независно да ли су били становници села или градова, да у складу са својим могућностима обнављају порушено.⁹¹⁸ Те прве дане обнове карактерисала је велика оскудица у храни и материјалу, па су сходно томе резултати обнове били скромни, али никако неважни. Они су се углавном сводили на ситне поправке стамбених и мањих инфраструктурних објеката, те на рашчишћавање терена од уништених борних возила.⁹¹⁹ Но, поред ових малих, појавиле су се и прве веће акције у склопу помоћи фронту. Тада се КПЈ први пут опробала у масовној

⁹¹⁶ АЈ, МЛИВФНРЈ, 10–1–1, *Образложење ратне штете у индустрији*; О ратној штети коју је сваки од окупатора појединачно нанео индустрији видети (Nikola Živković, *Ratna šteta koju je Bugarska učinila Jugoslaviji 1941–1944*, Beograd: ISI, 1985; Nikola Živković, *Ratna šteta koju je Italija učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*, Beograd: ISI, 1991; Nikola Živković, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*, Beograd: ISI, 1975).

⁹¹⁷ АЈ, СПК, 41–5–5, *Студија о привредној обнови земље (1945)*.

⁹¹⁸ *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941–1945, Od drugog zasedanja AVNOJ-a do oslobođenja Beograda*, I–II, уредник Velimir Terzić, (Beograd: Vojnoistorijski institut Jugoslovenske narodne armije, 1957), II/639.

⁹¹⁹ „Наша привреда опоравља се од тешких удараца које јој је нанео окупатор“, *Борба*, 22. новембар 1944. године.

мобилизацији радне снаге за потребе обнове порушених делова пруге Београд-Солун, јер је дотур савезничког ратног материјала могао доћи једино тим путем. На том послу биле су ангажоване десетине хиљада грађана, војне и цивилне инжењерске екипе, железничари, који су даноноћно тих кишних јесењих дана радили на нормализацији прекинутог саобраћаја између Ниша и Београда. Почетак борби на Сремском фронту готово се поклопио с уласком првог воза на београдску железничку станицу из правца Ниша.⁹²⁰ У рудницима угља у ослобођеној Србији постројења су се ужурбано поправљала, што и није представљало неки велики проблем, јер су ти рудници и пре рата експлоатисани уз минимум техничких средстава, најчешће голом физичком снагом. Јесењих и зимских дана 1944. године Партија је организовала свеопште такмичење рудара Србије под паролом „све за фронт и победу“, у циљу повећања производње угља за потребе железнице, ратне индустрије и огрева градова.⁹²¹ Ни индустријски радници нису седели скрштених руку, већ су према тадашњим могућностима прионули на обнављање својих фабрика, а добар пример били су радници фабрике вагона из Краљева, фабрике цигарета и мрежа из Задра, циглане у Сињу.⁹²² Фабрике које нису претрпеле штету, као текстилна фабрика „Елка“, увеле су „ударнички рад“ у својим предузећима, радећи за фронт и по неколико сати дуже од прописане радне норме.⁹²³

Табела 24: Југословенска индустрија пре и после Другог светског рата

Индустријске гране	Стање фабрика у 1939. години		Фабрике новоосноване од 1939. до 1945. године		Фабрике за које недостају подаци и које су престале с радом		Стање фабрика у 1945. години	
	А		Б		Ц		А+Б-Ц	
	број фабрика	радна места	број фабрика	радна места	број фабрика	радна места	број фабрика	радна места
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Екстрактивна и везивног мат.	301	67.633	86	11.399	41	1.301	346	77.731
Металуршка	23	11.661	2	5.606	10	1.256	15	16.011
Прерада метала	425	40.121	75	6.346	91	4.147	409	42.320
Керамике и стакла	525	28.506	57	2.018	81	3.283	501	27.241
Дрвна	724	36.177	77	4.388	240	5.771	561	34.794
Хартије са штампаријама	160	12.088	32	1.915	52	3.294	140	10.709
Хемијска	240	13.325	33	1.772	76	1.669	197	13.428
Прехрамбена	1.4–	42.087	145	4.153	479	4.486	1.125	41.754
Текстилна	684	73.956	121	6.655	151	7.443	654	73.163

⁹²⁰ „Наш железнички саобраћај успостављен је на дужини од преко хиљаду километара“, *Борба*, 3. децембар 1944. године, 4.

⁹²¹ „Рудари Србије досадашње норме производње угља“, *Борба*, 15. децембар 1944. године.

⁹²² *Борба*, 17–18. децембар 1944. године.

⁹²³ „За фронт и обнову земље“, *Рад*, 24. фебруар 1945. Године, 6.

Коже, крзна и обуће	179	14.153	27	1.361	36	2.982	170	12.532
Фабрике с постројењима разнородних инд. грана	146	25.044	13	2.566	/	/	159	27.610
Остале индустрије	29	5.265	5	436	5	175	29	5.526
Свега:	4.895	370.016	673	48.615	1.262	35.807	4.306	382.824
Електричне централе (самосталне)	271	7.192	43	642	67	1.190	247	6.644
Електричне централе (у саставу индустрије)	437	4.392	19	92	141	653	315	3.831
Укупно:	5.603	381.600	735	49.349	1.470	37.650	4.868	393.299

Прави замајац на пољу обнове уследио је обуставом ратних дејстава, када су створене и прве праве претпоставке обнове. Први задатак власти био је да попише причињену штету. Испитивање стања на терену и поред тешкоћа у организацији, показало је размере причињене штете, а сам резултат није био нимало повољан. Циклус индустријализације у међуратном периоду заокружен је са 4895 фабрика и рудника. У периоду рата који је почео Немачким нападом априла 1941. године, а који се завршио капитулацијом Немачке маја 1945. године, отворена су 673 нова предузећа на простору Југославије. Привредна активност за нешто више од пет година, у условима ратне економије, довела је до повећања броја фабрика за 13,7%. Међутим, како је рат ванредно стање и како је логика ратне економије потпуно другачија од мирнодопске, многи погони су обуставили рад или је једноставно престала потреба за њиховим постојањем. Тако је поновним успостављањем мира број предратних предузећа пао са 4.895 на 4.306, а овај пад од 12%, уз опљачкане и ратом разорене преостале фабрике, био је значајан ударац за привреду.⁹²⁴

Општи концензус руководства југословенских комуниста по овим питањима није био упитан. Друга половина 1945. године била је обележена проблемима консолидације власти у земљи, а за то време послови на обнови нису могли да пређу строго на основу планирања. Упркос свим потешкоћама, ентузијазма није мањкало.⁹²⁵ Нова власт је максимално напрезала своју партијску машинерију и вешто користила агитпроп апарат да мобилише становништво и распламса радни елан.⁹²⁶ Главнина терета обнове током друге половине 1945. године пала је на среске и градске народне одборе, који су били задужени за лоцирање и санирање оног дела штете који је могао властитим средствима да буде обављен. У њиховој директној надлежности била су предузећа која нису била пројектована да потпадну под категорију предузећа од општедржавног значаја, а виша инстанца с којом су били дужни да сарађују на пословима обнове била су републичка министарства индустрије, којима су се локални народни одбори обраћали за помоћ у случајевима када је недостајало властитих средстава.⁹²⁷

Сам наговештај поделе предузећа по значају, према коме су будућа предузећа од општедржавног интереса⁹²⁸ стављена под непосредну надлежност савезног министарства индустрије, сведочи о приоритетима централне владе. Издвајањем ових предузећа Савезна Влада је на себе преузела потпуну одговорност за њихово функционисање, а разлог њиховог стављања под ингеренцију савезне владе састојао се у томе што су она производила артикле како за свакодневне потребе грађана и војске, тако и оне артикле од највеће важности за обнову земље. Примарни задатак нових управитеља ових предузећа био је процена штете и попис свих потенцијалних домаћих средстава обнове. По завршетку тог посла, они су, с обзиром да су апсолутну већину нових управника чинили инжењери, према сопственим знањима и могућностима организовали обнову фабрика. Уз ове задатке који су произишавали из њихових компетенција имали су дужност да шаљу месечне извештаје у којима су савезно министарство индустрије обавештавали о току обнове, утрошеним средствима за материјал и наднице радника, те неопходним средствима за даљу обнову у случају да су сва домаћа исцрпљена и осталим стварима стриктно везаним за само предузеће које им је било додељено на управу. У настојању да се осигура бржа обнова ових предузећа и да се што пре у њима покрене производња свесрдно су доприносили Фонд за обнову земље и Индустријска банка ФНРЈ. Неписано право пречег издавања кредита савезној индустрији више је него очигледно. О томе сведочи темпо обнове појединих предузећа од општедржавног значаја. Неке од таквих фабрика које су потпуно

⁹²⁴ АЈ, МИФНРЈ, 17–8–8, *Резултати пописа индустрије ФНРЈ у 1945. години.*

⁹²⁵ АЈ, СПК, 41–8–9, *Реферат секретара Комисије за привредну обнову земље Б. Куглера (26. јануар 1946. године).*

⁹²⁶ Љ. Dimić, *Agitprop kultura : agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji: 1945-1952*, (Beograd: Rad, 1988), 75–77.

⁹²⁷ АЈ, МИФНРЈ, 17–148–149, *Трошкови обнове индустријских предузећа по републикама (1945–1946).*

⁹²⁸ Издвојена предузећа од општедржавног значаја законом су санкционисана тек указом Президијума Народне скупштине ФНРЈ јула 1946. године (*Борба*, 21. јул 1946. године).

обновљене 1945. године из индустрија одевних предмета и обуће су „Прва српска текстилна фабрика“ из Ниша, „Текстилна индустрија Живојин Вукојчић и синови“ из Земуна, „Београдска текстилна индустрија а.д.“, фабрика кожа и обуће концерна „ВАТА“ из Београда, комплетна друга фабрика гуме и обуће концерна „ВАТА“ у Борову, државна фабрика кожа „Балкан“ из Ниша, текстилна фабрика „Motvoz in platno d.d.“ Гросупље, „Осијејска tvornica koža d.d.“, текстилна фабрика „Ivančica“ из Загреба и државно предузеће за прераду вуне из Параћина.⁹²⁹

Грађевинској индустрији, несумњиво једној од највеће важности за обнову земље, посвећена је велика пажња. Радови на обнови завршени су у: државној пилани „Златар“ из Нове Вароши, циглани „Ибар“ из Краљева, циглани „Рекорд“ из Јагодине, предузећу „Државна фабрика гипса“ из Београда, фабрици шамота из Младеновца, „Беочинској фабрици цемента а.д.“⁹³⁰, „Метал и фарбе а.д.“ из Београд, циглани у Ориовцу поред Осијека, фабрици црепа и опеке у Сињу, дрвној индустрији „Лера“ из Лепоглаве, фабрици за импрегнацију дрвета „Impreka“ из Рибнице (Словенија), најмодернијој пилани у предратној Југославији „Шипад“ из Завидовића у Босни и државној цементари „Шар“ код Генерал Јанковића у Македонији. Поред ових фабрика из поменутих индустрија, успех на пољу обнове савезне индустрије приметан је и код осталих грана индустрије. Потпуно је обновљена кланица и фабрика за прераду меса „Србија“ из Велике Планае, „Први акционарски млин а.д.“ Крагујевац, прехрамбено предузеће „Luxardo“ из Задра, „Karolina d.d.“ из Осијека и државна уљара из Велеса. Ту су још фабрике хемијске индустрије „Југословенско азбестно а.д.“ и „Прерада а.д.“ из Београда, „Astra d.d.“ из Врпаче код Загреба, фабрика сапуна „Вардар“ из Скопља, те металне „Беометал а.д.“, „Рад“, „Морава“ и „Пролетер“ из Београда, „Југострој“ из Раковице, индустријска ковница „Sorlini Valter“ Вараждин, фабрика алуминијума „Lozovac“ код Шибеника, „Kovina“ Марибор, фабрика навоја „Slavko in Milka Sustersio“ Лесце, државни металски завод „Тито“ из Скопља. Све наведене фабрике су само један део предузећа од општедржавне важности која су у потпуности обновљена до краја 1945. године. Ова предузећа су заправо узорак, јер смо се трудили да одаберемо већа, а њихов укупан број не можемо поуздано утврдити због оскудице података. Главни разлог био је у томе што је значајан део њих нередовно достављао Савезном министарству индустрије податке о процесу обнове.⁹³¹

Последња година рата у Европи, обележена совјетским успесима на Источном фронту и англоамеричким у Француској и на Медитерану, актуелизовала је улогу Балкана у ратној стратегији Савезника. Са савезничким напредовањем из та три правца, немачке и квислиншке јединице на југоистоку Европе нашле су се у процепу и пред реалном опасношћу да између „чекића и наковња“ буду уништене. Извлачење немачке Групе армија Е из Грчке преко југословенске територије појачало је активност англоамеричке авијације, која је убрзо стекла надмоћ над балканским небом. Бомбардовање немачких положаја од стране савезничке авијације „тепих системом“ није само наносило штету немачким оружаним снагама, већ напротив, много већу штету трпели су цивили, цивилни и привредни објекти. Бомбардовање градова у Србији истицало се ништа мањом бруталношћу него оно које су извршили Немци априла 1941. године.

⁹²⁹ АЈ, МИВФНРЈ, 17–149–150, *Трошкови обнове, Савезна индустрија 1945–1946.*

⁹³⁰ Фабрика цемента у Беочину по ослобођењу стављена је под принудну управу ДУНД, која је потом именовала инжењера Радомира Хајдуковића за принудног управитеља. Р. Хајдуковић се по доласку у фабрику суочио с непријатном чињеницом да се број радника у односу на стање пре рата смањио за 50% и да је велика већина њих суочена с глађу нашла запослење код околних крупних земљопоседника. Највећу штету фабрика је претрпела уништењем два велика турбогенератора и потапањем рудника лапора. Агилношћу инжењера Хајдуковића, те широким овлашћењима које је добио да обнови рад једне од највећих и најмодернијих цементара на Балкану и свакако пристизањем бивших радника на своја радна места, рад на обнови фабрике добио је нову динамику. Средином 1945. године фабрика је успешно обновљена на предратном нивоу и започела је производњу пуним капацитетима (Никола Л. Гаћеша, *Историја фабрике цемента у Беочину*, (Нови Сад: Матица српска, 2008), 93–100; „Беочинска фабрика цемента отпочела је рад“, *Борба*, 18. јун 1945. године).

⁹³¹ АЈ, МИВФНРЈ, 17–149–150, *Трошкови обнове, Савезна индустрија 1945–1946.*

Нарочито велику штету претрпео је Београд на Ускрс 1944. године, а за њим нису заостајали ни Лесковац, Ниш, Краљево и други градови Србије. Подгорица је у мају 1944. године уништена готово до темеља, а штету је претрпео и Никшић. Бомбардовању су били изложени и градови у Независној Држави Хрватској – Сплит, Шибеник, Бања Лука и Славонски Брод, док је Задар готово сравњен са земљом. Ефекат ове врсте бомбардовања, поред тога што је несумњиво требало да демонстрира савезничку супрематију над војном машинеријом Трећег Рајха, проузроковао је огромне људске и материјалне жртве.⁹³²

Привреда, интегрисана у немачку ратну машину, није била поштеђена разарања. На сваком кораку је било приметно одсуство селективног бомбардовања индустријских постројења. Немачки окупатори и њихови домаћи помагачи приликом повлачења нису успели да униште све привредне објекте, нити су одабир вршили искључиво према њиховом привредном значају, већ пре свега у складу с рутама повлачења, локацијом привредних објеката на тим правцима, временом до доласка Црвене Армије и НОВЈ-а и сударом две ратујуће стране у и око фабричких постројења. Пример за то су предузећа металне индустрије која су остала нетакнута. Међу тим предузећима, која су потом потпала под предузећа од општедржавног значаја, биле су фабрика вагона и челичних конструкција „Јасеница“ из Смедеревске Паланке, фабрике „Мирон“, „Нестор“ и „Рогожарски“ из Београда, „Milan Jakovljević“ из Загреба, „Телеоптик“ из Земуна и „Утва а.д.“ из Панчева. Ту су примери и из других индустријских грана, као што су текстилна фабрика из Карловца, затим текстилне фабрике „Perunika“ и „Sidel“ из Загреба, „Zagrebačka tvornica cipela d.d.“, „Српска фабрика стакла а.д.“ из Параћина, фабрика чепова и дугмади из Чаковца, „Фабрика хартије а.д.“ из Чачка, фабрика коже и танина из Загреба, фабрика за производњу жижица „Drava d.d.“ и многе друге. Постоје примери где фабрике заправо нису настрадале у ратним дејствима, већ су њихове машине услед максималног израбљивања постале неупотребљиве, па их је требало ревитализовати или заменити новијим, а то је био случај фабрике коже из Словенске Коњице и фабрике стакла из Параћина.⁹³³

Ситуација на терену је често налагала да се темељније промисли будућа локација појединих локалних фабрика, па су тиме поједина мања предузећа потпуно нестајала са списка постојећих, јер су локални извршни органи доследно спроводили иницијативу централних власти о потреби укрупњавања привредних друштава. На трагу те, међу југословенским комунистима општеприхваћене парадигме, која је током 30-их година спроведена у СССР-у, била је фабрика ципела „Себра“ из Суботице која је фузионисана с већом фабриком из исте бранше такође из Суботице, фабриком „Марика“.⁹³⁴ Било је и другачијих примера, па је тако ликвидирана „Tvornica ulja d.d.“ из Копривнице уступила железне носаче, осовине и кугличне лежачеве грађевинском предузећу „Jugobeton“ из Загреба, а ова средства су потом употребљена за санацију целе фабричке зграде и санирање 80% машина.⁹³⁵ Поред наведених случајева, постојала су и предузећа чија је обнова проматрана кроз њихово предратно пословање, које је било условљено близином и обилатошћу сировинских ресурса, те ценом њиховог транспорта до самих производних погона. Тако је међу босанскохерцеговачким руководством донета одлука да фабрика шећера „Усора“ из Добоја, фабрике металне индустрије „Сартид а.д.“ из Вишеграда и „Тријумф“ из Сарајева, које су потпуно уништене, због нерентабилног пословања и скупе производње пре рата, буду угашене.⁹³⁶

⁹³² В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, 614–615.

⁹³³ АЈ, МИВФНРЈ, 17–149–150, *Трошкови обнове, Савезна индустрија 1945–1946*.

⁹³⁴ АЈ, МИВФНРЈ, 17–147–148, *Извештај о радовима обнове за месец мај 1946. године, Фабрика ципела „Себра“*.

⁹³⁵ АЈ, МИВФНРЈ, 17–147–148, *Извештај о радовима обнове за месец јул 1946. године, Државно индустријско грађевинско предузеће „Југобетон“*.

⁹³⁶ АЈ, МИВФНРЈ, 17–147–148, *Подаци о обнови предузећа Народне Републике БиХ за 1945. годину (30. мај 1946. године)*.

Завршетак првог циклуса обнове последњих дана децембра 1945. године био је време када је причињена материјална штета индустрији већ била пописана и када су радови на њеној обнови увелико трајали. Тада је на дневни ред Министарства индустрије ФНРЈ дошао задатак извршења пресека стања уложеног и учињеног у 1945. години. Процена штете, која је извршена само неколико месеци по завршетку Другог светског рата, представила је размере оштећења свих грана индустрије. Поглед на стање индустрије указује да је нешто више од $\frac{1}{4}$ индустријских постројења било „избачено из строја“, а да су највећу штету претрпеле текстилна, хемијска и прехранбена грана индустрије. Међутим, иако су највише оштећене, резултати обнове откривају нам другачије приоритете привредних стратега. Тако је, ако се успостави корелација с осталим гранама индустрије, у обрнутој сразмери штета причињена металној индустрији и постигнут резултат на њеној обнови. У обнови металне индустрије много је више учињено него на обнови текстилне, која је претрпела седам пута већу материјалну штету. Исти је случај и са дрвном и грађевинском индустријом, које су у односу на остале биле далеко мање оштећене, а чија је обнова брже напредовала. Свакако, на примеру дрвне и грађевинске индустрије ствар је била олакшавајућа јер су средства за њену обнову могла да се нађу у самој земљи и због тога што технологија производње није изискивала комплексније машине. Хемијска индустрија је посебан пример јер је, иако друга по процењеној штети, успела да обнови готово трећину оштећених капацитета. С друге стране, обнова текстилне и прехранбене, једних од најразвијенијих индустријских грана, споро је напредовала током 1945. године. Ови подаци не одражавају праву слику стања обнове на терену због тога што су овде обухваћена искључиво новчана средства утрошена за набавку грађевинског материјала за обнову зграда, куповину нових и поправку оштећених машина, набавку делова и инсталација и наднице радника који су учествовали у обнови предузећа. Из тога произилази да је изузет бесплатан рад, грађевински материјал и делови који су се могли наћи у самим фабрикама и постројењима. То наводи на закључак да су постигнућа на обнови морала бити већа, премда се поуздано не може утврдити колико. Међутим, трошкови обнове по народним републикама у 1945. години могу се установити. Према расположивим подацима, у Хрватској је утрошено највише средстава (172 милиона динара), а после ње у Србији (132 милиона), Словенији (86 милиона), Босни и Херцеговини (49 милиона), Црној Гори (7 милиона) и Македонији (6 милиона).⁹³⁷

Нова 1946. година донела је нове принципе у политици обнове земље. Министар индустрије и председник Комисије за привредну обнову земље, А. Хебранг, критички је окарактерисао метод обнове примењиван до тада речима „недовољно плански и организационо изграђен.“ Сређивањем ситуације после избора за Уставотворну скупштину на којима је листа предвођена од стране КПЈ-а остварила апсолутну победу, даљи правац кретања државе на свим пољима више се није доводио у питање. Процес изградње државног апарата усвајањем Устава крајем јануара 1946. године само је потврдио реално стање на терену, а пред југословенским комунистима, који су суверено владали ситуацијом, отвориле су се шире перспективе одлучивања о будућем развоју привреде. Већ крајем 1945. године створен је општи концензус по питању доношења једног свеобухватног плана обнове. Услов који је произвео такав став, поред горе поменутог учвршћивања власти, био је садржан у неколико узајамно повезаних околности. Неке од најважнијих су чињеница да је држава управљала великим делом привреде, постојање јаким масовних организација у којима је била обухваћена готово сва радничка класа, значајни успеси у обнови и знатна финансијска средства створена конфискацијом непријатељске и имовине његових сарадника. Велику важност представљао је једногодишњи план производње чија је израда била у току, а одлучено је да план обнове буде инкорпориран у њега, тако да представљају један универзални план. Завршетак израде оба плана приведен је крају децембра 1945. године, а

⁹³⁷ АЈ, СПК, 41–9–10, *Приказ предратне вредности, ратне штете и обнове индустрије ФНРЈ у 1945. години.*

планом обнове зацртан је довршетак обнове оних привредних објеката који ће олакшати и убрзати привредни развој целе земље. Другим речима, наставак обнове више није требало да карактерише неселективан приступ као током 1945. године када се ступило у обнову свега порушеног, већ је требало обнављати искључиво оне привредне објекте којима је у будућности намењен кључни значај за индустријализацију земље. Иза те премисе крила се жеља да се у наставку обнове изврши комплетна реорганизација привреде и да се коначно раскрсти с предратном либералном економском доктрином, као и поделом рада која је према схватању југословенских комуниста довела до положаја у коме је Југославија на светском нивоу представљала „пасивног посматрача“ осуђеног на трајну заосталост.⁹³⁸

План расподеле кредита био је саставни део плана обнове. Укупна сума новчаних кредита намењених за обнову износила је 5,670 милијарди динара, док је висина материјалних кредитних средстава или кредита у роби (машине, инсталације, алати, возила) била оквирно утврђена на 4,690 милијарди, а њихова висина зависила је првенствено од прилива помоћи од UNRRA-е и репарација. С преко 10 милијарди динара намењених обнови, приоритет је дат индустрији, рударству, саобраћају и електрификацији на које је отпало 57% средстава. Износ који је добила индустрија износио је 832 милиона динара, а највећа сума била је намењена дрвној индустрији. Ради рационалне експлоатације шума, које су биле извор једног од најважнијих извозних артикала, била је предвиђена сума од 233 милиона динара. Овако велики износ диктирале су потребе рационалније експлоатације, јер је до тада углавном сечена шума близу комуникација и то крајње нерационално, тако да је постала неопходна изградња комуникационих објеката до шумовитих предела који раније нису били експлоатисани. Грађевинска индустрија добила је 70 милиона динара плус краткорочна кредитна средства које је требало да обезбеди Индустијска банка ФНРЈ⁹³⁹, а средства су углавном била намењена за обнову и инвестиције за оспособљавање производње у цигланама, црепанама, цементарама и кречанама. Средства намењена хемијској индустрији територијално су подељена тако да је на Србију отпадало 32 милиона динара кредита, на Босну и Херцеговину 23 милиона, Хрватску 20 милиона и Словенију 10 милиона динара. Од те своте за великохемијску индустрију предвиђено је 40 милиона динара, а њу је требало да поделе фабрика „Solway“ из Лукавца за обнову постројења за производњу соде бикарбоне, амонијачне и каустичне киселине и фабрика „Зорка“ из Шапца за инвестиције у сврху проширења погона сумпорне киселине и за довршење новог најмодернијег погона за производњу супер фосфата.⁹⁴⁰

Металној индустрији одређен је новчани кредит од 108 милиона динара, а 47% од ове суме предвиђено је за тешко пострадали фабрику вагона и мостова из Славонског Брода. Имајући у виду значај металне индустрије за обнову земље и посебно ове фабрике која је била највећа

⁹³⁸ АЈ, КМЈ, 836/III–1/3, *Предлог председника Савезне планске комисије А. Хебранга о изради програма и плана обнове и изградње привреде и расподела кредита према привредним гранама* (21. март 1946. године); АЈ, МЛИВФНРЈ, 10–1–1, *Извештај о раду Министарства индустрије* (1945. година).

⁹³⁹ Индустријализација земље изискивала је велика материјална средства, а стварање Индустијске банке ДФЈ/ФНРЈ требало је да у највећој могућој мери обезбеди и рационално расподељује та средства. Оснивање Индустијске банке ДФЈ/ФНРЈ извршено је два месеца по ослобођењу земље, што јасно сведочи о приоритетима привредне изградње. Први акционари уписали су акције почетком јула 1945. године, чиме је заправо основана „Државна индустријска банка а.д.“ с центром у Београду, а први акционари биле су велике југословенске фабрике и држава. Министарство финансија ДФЈ/ФНРЈ уписало је у првој транши акције у вредности од 200 милиона динара, а најзначајније фабрике које су уписале акције биле су „Беоцинска фабрика а.д.“, „Шумско Велебитно д.д.“ из Белише, „Нашичка творница танина и паропила д.д.“ из Загреба, „Митровичка творница шперплоча д.д.“ из Сремске Митровице, „Раљска фабрика цемента а.д.“ из Раље (Београд), Француско-српска индустрија цемента и угља из Београда, „Теокаревих“ из Параћина, „Вистад“ из Ваљева, „Змај“ из Земуна, „Утва“ из Панчева, „Јасеница“ из Смедеревске Паланке, „Творница вагона и мостова д.д.“ из Славонског Брода, „Телеоптик“ из Земуна, „Зорка“ из Шапца, „Мунк“ из Земуна и Фабрика стакла из Панчева (АЈ, МЛИВФНРЈ, 17–2–2, *Овлашћење Министарства индустрије ДФЈ управитељима предузећа о упису акција код „Државне индустријске банке а.д.“ из Београда* (4. јул 1945. године)).

⁹⁴⁰ АЈ, КМЈ, 836/III–1/3.

металопрерађивачка фабрика у земљи способна да производи највећи део уређаја и железничких возила за домаће потребе, не изненађује план да се готово половина средстава пласира у обнову и изградњу њених фабричких погона, који су уз смањене капацитете 1946. године производили три локомотиве месечно, а план за 1947. годину је предвиђао производњу 50 локомотива и 1.000 вагона. Постојеће фабрике електричних уређаја нису у рату озбиљније пострадале, али због предстојеће електрификације земље оне нису располагале довољним капацитетима који би могли да подмире све потребе, па је ситуација налагала проширење постројења. Водећи рачуна о савременим принципима производње предвиђена је максимална концентрација, па је читав износ за обнову и изградњу електроиндустрије подељен на два предузећа, фабрику „Раде Конџар“ која је требало да снабдева земљу електромоторима, трансформаторима и осталим уређајима јаке струје, док је предвиђено да фабрика у Крању осигура масовну производњу уређаја слабе струје, као што су радио-апарати, тонфилмски апарати, ручни електроапарати, сигнални уређаји и низ осталих производа. Предвиђени кредити за текстилну и прехранбену индустрију били су најмањи углавном због тога што је кредитирање требало да се врши путем издавања краткорочних кредита од стране Индустријске банке ФНРЈ, јер, иако су спадале у највише оштећене, цене машина, инсталација и алата неопходних за гране лаке индустрије биле су многоструко јефтиније од оних за тешку индустрију.⁹⁴¹

Кредитна средства била су само део импулса који је предвиђен да покрене бржи темпо обнове индустрије, а други, ништа мање значајан, био је добровољни (неплаћени) рад становништва, који је у великој мери дао повољне резултате и током 1945. године. У добровољном раду предњачила је највећим делом омладина, у коју је Партија полагала највеће наде, а омладинске организације предвођене СКОЈ-ем, користећи се свим расположивим агитационо-пропагандним средствима, добиле су задатак да подстакну младалачки полет и ударништво.⁹⁴² Тако је 1. јануар 1946. године постао први дан спровођења планске обнове, али с једном битном новином, а то је изградња. Сада се строго водило рачуна да се са што мање уложених средстава постигне што већи ефекат и да се, где је то било могуће, осигура максимална уштеда како би се уштеђена средства пласирала у проширење капацитета најважнијих предузећа. Анализа две индустријске гране које су се према степену оштећења у рату, а сходно својим предратним капацитетима нашле међу прве три, хемијске и прехранбене индустрије, даје представу темпа обнове.⁹⁴³

Обнова Хемијске индустрије готово да је приведена крају до децембра 1946. године, а за прву половину 1947. године остављен је мањи број предузећа са ситнијим проблемима. Једна од две највеће фабрике хемијске индустрије, фабрика „Solway“ из Лукавца, у потпуности је обновљена за непуних годину дана и додатно проширена, а већ током обнове како је који погон довршаван започињала је производња која је после пуштања свих погона у рад производила сировине за многе друге индустријске гране, као што су сировине за текстилну, индустрију сапуна и индустрију стакла.⁹⁴⁴ На ушћу реке Цетине у Јадранско море, у месту Дуги Рат, процес реконструкције завршила је фабрика „Dalmatia d.d.“. Ова фабрика карбида и цијанамида, својим положајем између планине Перун у залеђу и саме обале мора, била је природно окренута ка извозу, где је пре рата углавном пласирала своје производе. Обнову је привела крају и фабрика за дестилацију дрва у Теслићу, а фабрика хартије из Београда је пружила најбољи пример успешне координације инжењера и радника, који су за кратко време уз максимално поштовање плана

---

⁹⁴¹ Исто.

⁹⁴² АЈ, МЛИВФНРЈ, 10-1-1, *Стање и рад индустрије у 1945. години*; АЈ, МЛИВФНРЈ, 17-8-8, *Реферат Б. Куглера комесара Комисије за привредну обнову земље о плану обнове за 1946. годину (29. јануар 1946. године)*.

⁹⁴³ Исто.

⁹⁴⁴ АЈ, СПК, 41-196-339, *Кратки осврт на актуелне проблеме главних грана хемијске индустрије ФНРЈ*.

довршили обнову и пуним капацитетима стартовали с производњом.⁹⁴⁵ Фабрика „Мерима“ из Крушевца је позитиван показатељ како ефикасне обнове, тако и успешне изградње у којој су постројења модернизована и опремљена најновијим машинама, а производни капацитети појединих постројења тиме повећани чак пет пута.⁹⁴⁶

Највећа фабрика хемијске индустрије „Зорка“ из Шапца била је током рата под стриктном контролом Немаца, а цео посао водили су висококвалификовани мајстори из Немачке, који су имали искључиво право да рукују машинама које су за потребе савременије продукције допремљене из Немачке. Предратни радници „Зорке“ су као помоћно особље били лишени обуке и уопште приступа машинама, али то их није спречило да уче пажљиво гледајући немачке мајсторе. Завршетак рата затекао је фабрику само делимично оштећену, а то оштећење окупатор је причинио уништењем пиритне пећи приликом повлачења, док су све остале машине остале сачуване. Уз помоћ техничких стручњака и активним ангажовањем радника пећ је санирана већ почетком јануара 1946. године и тиме је фабрика била у потпуности обновљена. Значај фабрике „Зорка“ за целу привреду, а посебно пољопривреду, био је огроман. Чињеница да је током рата модернизована допремањем савремених машина из Немачке и проширењем погона од стране окупатора, као и увођењем нове организације рада по немачком моделу, допринела је да „Зорка“ стартује са далеко виших позиција него што су биле оне пре рата.⁹⁴⁷ Остале хемијске фабрике, које су процентуално биле нешто мање оштећене, биле су до краја године све саниране и стављене у погон. Рад на обнови хемијске индустрије износио је преко 80 милиона динара, а уштеда на бази искоришћења старог материјала и добровољног рада прелазила је суму од 20 милиона. Овом сумом нису обухваћени сви радови, јер није урачунат допринос који је остварила ЈА, која је својим радом оспособила многа предузећа.⁹⁴⁸

Прехрамбеној индустрији у Краљевини Југославији није се поклањало довољно пажње, иако је она привредном структуром земље и сировинским базама којима се располагало могла да буде на далеко већем степену индустријализације и технолошког развоја. Сировине су се углавном извозиле да би се касније враћале као готови производи. Непријатељ је у току рата додатно уназадио прехрамбену индустрију уништивши или оштетивши нешто више од 1/5 предузећа, а током 1945. године обнови ове гране није се приступило у већој мери. Један од разлога лежао је у томе што су привредни планери хтели боље да распореде постојеће погоне, да их укрупне, јер су то била већином мала предузећа, па их је требало фузионисати и прилагодити савременим обрасцима производње ради постизања веће ефикасности. Тако је од 1459 предратних предузећа ликвидирано њих 306, а рад је наставило свега 1153 предузећа.⁹⁴⁹

Обнова у 1946. години била је стога боље осмишљена и темпо је значајно убрзан. На првом месту поставило се питање брзог оспособљавања млинова, којима је процентуално нанета највећа штета. У кратком периоду обнове током 1946. године обновљено је преко 85% предратних капацитета, а индустрија тестенина која је претрпела 25% штете брзо је оспособљена и унапређена, па је већ током 1946. године повећала капацитете за 15% у односу на пре рата. У индустрији шпиритуса извршена је обнова 91% капацитета, а свих 27 пивара које су радиле у Краљевини Југославији обновљено је до краја 1946. године. Реквизицијом стоке од стране окупатора сточни фонд је претрпео огромну штету, а последица тога био је недостатак масноћа у свакодневной исхрани становништва. Како би брзо пребродили тај недостатак, привредни

⁹⁴⁵ АЈ, СПК, 41–8–9, *Обнова хемијске индустрије у 1946. години.*

⁹⁴⁶ АЈ, МИВФНРЈ, 17–145–146, *Извешај о радовима на обнови фабрике „Мерима“ из Крушевца за 1946. годину (1947).*

⁹⁴⁷ „Сарадњом радника и техничких стручњака хемијска фабрика „Зорка“ оспособљена је да корисно послужи унапређењу пољопривреде“, *Политика*, 12. јануар 1946. године.

⁹⁴⁸ АЈ, СПК, 41–8–9, *Обнова хемијске индустрије у 1946. години.*

⁹⁴⁹ АЈ, СПК, 41–8–9, *Обнова прехрамбене индустрије у 1946. години.*

руководиоци уложили су велике напоре да што пре обнове и прошире капацитете уљарске индустрије. То је резултирало не само апсолутним успехом обнове, већ и повећањем капацитета за 25%. Дobar пример је државна фабрика уља „Домаћа“ из Новог Врбаса, која је по капацитету прераде сировина сунцокретовог семена била друга у земљи. Ангажовањем стручњака радници фабрике успели су да скрате процес производње за 50%, а производња је премашила предратну техничку норму за исто толико. Поред тога, извршене су иновације на котловима, па су сада поред нафте и угља, могле да користе отпатке од сунцокрета (љуске) за ложење. Шећерна индустрија обновила је предратне капацитете подједнако брзо, али оно што је представљало проблем била је шећерна репа чији је род подбацио услед велике суше лета 1946. године, па је током године радила с 1/3 капацитета.⁹⁵⁰

Обновом једног по једног погона, једне по једне фабрике, производња је расла готово из дана у дан. Неписана дужност сваког предузећа да део добити уплати у Фонд за обнову земље била је само један сегмент помоћу кога је држава обезбеђивала сталан прилив средстава за обнову и изградњу земље. Други фактор, који је значајно допринио обнови, био је уско везан за доње спратове организације, оне локалног и окружног значаја, који су „склапајући слагалицу“ на микро простору олакшавали „кристалисање слике“ на макро нивоу. Тако је државна пилана „Шипад“ из Завидовића помогла да суседна пилана „Нашичка“ стане „на своје ноге“ марта 1946. године, да би потом здруженим снагама почеле да снабдевају грађом обнову железничких колосека и мостова централне и источне Босне. Вредан помена је напор који је „Шипад“ уложио током јесени и зиме 1945. године, када су железничким радницима обезбедили материјал којим је обновљено 50 мостова и постављено 80 хиљада нових прагова на шумској прузи Завидовићи-Хан Пијесак дугој 113 километара. У машинској радионици фабрике „Шипад“ вршиле су се и оправке локомотива и вагона уског колосека босанскохерцеговачке дрвне индустрије. Иначе, ове две пилане, током 1946. године снабдевале су пилонима обнову Панчевачког моста, а тиме је ова четворострука улога најбоље илустровала значај једног предузећа у привредној обнови на линији локал-округ-република-савезна држава.⁹⁵¹

Оснивању и јачању државног сектора у грађевинарству придавао се од ослобођења земље огроман значај. Развој државних предузећа у републикама, већ током 1945. забележио је значајне резултате, а Словенија је у том погледу највише одмакла. Новооснована државна грађевинска предузећа у Словенији предњачила су у домену организације и капацитета наспрам предузећа исте врсте у осталим републикама. Тако је у Словенији државно предузеће „GRADIS“ обухватило скоро сав грађевински инвентар који је затечен после рата и организационо разгранало мрежу предузећа по дубини, која су потом постала део једне чврсто међусобно повезане и високо централизоване грађевине. У Хрватској, с друге стране, примењен је други принцип, јер је основано Земаљско грађевинско предузеће Хрватске у Загребу и 16 окружних грађевинских предузећа, која су била организационо самостална. Сва та предузећа су с мање или више успеха учествовала у обнови током 1945. године. У Босни и Херцеговини образовано је Земаљско предузеће у Сарајеву и неколико окружних предузећа, од којих је бањалучко показало најбоље резултате. Земаљско предузеће у Скопљу било је једино предузеће тог типа које је основано у Македонији током 1945. године. Србија је на том пољу постигла релативно најслабији резултат, јер се републичке власти нису довољно потрудиле да спрече расподелу грађевинског инвентара и машина осталим министарствима, па је формирано свега једно земаљско, једно градско и једно окружно предузеће, док се током 1945. године убрзано радило на оснивању још шест окружних предузећа. Резултат свега тога био је концем године такав да се државни грађевински сектор Србије није могао упоредити са снагом предузећа у Словенији и Хрватској,

⁹⁵⁰ Исто.

⁹⁵¹ „Пилане „ШИПАД“ и „Нашичка“ сада припадају народу“, *Политика*, 5. април 1946. године.

ни по количини грађевинског инвентара, ни по способност за рад. Међутим, ситуација се у 1946. драстично поправила захваљујући приливу помоћи од UNRRA.⁹⁵²

Резултати обнове индустрије до краја 1946. године били су веома успешни. Планери обнове могли су слободно одахнути, јер је зацртани план готово до краја извршен. Брза обнова земље била је условљена преласком на потпуно планирање по систему совјетских „пјатилетки“. Први месеци 1947. године остављали су простор да се обнова у потпуности приведе крају. Због оскудице расположивих јединствених статистичких података обнове индустрије у 1946. години, једини преостали метод испитивања резултата обнове може се извршити путем узорка. Пошто су представљени резултати обнове и делимично изградње хемијске и прехранбене индустрије, преостаје да се анализира степен обнове осталих индустрија на узорку од преко 100 индустријских предузећа која су доставила податке у 1946. години. Резултати који су произашли из тог испитивања показују да је у 1946. години обновљено 96% предратних капацитета који су у рату доживели деструкцију, што јасно указује да је обнова готово приведена крају.⁹⁵³

Погледом на средства утрошена на обнову индустрије употпуњује се целокупна слика. Тако је за обнову и изградњу утрошено 2,029 милијарди динара. Ако се та средства ставе у контекст штете коју је требало уклонити током године, а која је износила 2,461 милијарду динара, произилази да је помоћу ових средстава могло бити санирано 82% штете. Међутим, добровољни или неплаћени рад и бесплатни извори материјала, који нису укалкулисани у ову суму, били су један од најважнијих састојака обнове и изградње порушене земље, чије је коришћење значајно доприносило санирању штете. Тиме, проценат добијен на основу узорка изгледа више него приближан и може се слободно рећи да оцртава праву слику стања на терену.⁹⁵⁴

Брзина и ефикасност тешке индустрије, која је према технолошким мерилима најсложенија, пружа добар увид у реконструкцију стратешки најважнијег сектора привреде. Примера ради, једно од водећих предузећа црне металургије, „Жељезара Зеница“, успело је да и поред огромних издатака, с обзиром на изванредан привредни значај, великим напорима државе до лета 1946. године обнову приведе крају.⁹⁵⁵ У исто време предузеће „Železarna Jesenice“ отклонило је последње крупно оштећење из постројења високих пећи и тиме окончало процес обнове.⁹⁵⁶ Фабрика локомотива, мостова и стројева „Ђуро Ђаковић“ из Славонског Брода, која је била оштећена преко 50%, обнову је завршила до 31. децембра 1946. године. Електрометалуршки комбинат из Шибеника, оштећен преко 85%, реконструкцију је привео крају у исто време. „Војвођанска ливница“ из Новог Сада је због тешких оштећења задатке обнове извршила до средине новембра 1947. године, док је „Индустрија мотора Раковица“ (ИМР), која је била оштећена 30% обнову довршила још новембра 1945. године. Ваљало би имати на уму да је у току

⁹⁵² „Državna građevinska preduzeća“, *Tehnika*, III, Mart 1946. godine, 90.

⁹⁵³ АЈ, МИВФНРЈ, 17–145–146, *Рекапитулација извештаја о радовима на индустријској обнови земље у 1946. години*; АЈ, МИВФНРЈ, 17–147–148, *Месечни извештаји о обнови творница и предузећа у 1946. години*; АЈ, СПК, 41–24–46,47; АЈ, СПК, 41–25–50, *Извештаји о привредној обнови земље 1946. године*; АЈ, СПК, 41–27–53, *Извештаји о привредној обнови земље 1946. године*.

⁹⁵⁴ АЈ, КМЈ, 836/III–1/9, *Преглед утрошених сума за обнову и изградњу по привредним гранама у току 1946. године*; Као илустрација о каквим је напорима и одрицањима је реч сведоче подаци о радним колективима 12 предузећа тешке индустрије, чији су радници дали огроман допринос обнови. Радници ових фабрика дали су преко 800.000 добровољних часова рада, односно преко 100.000 бесплатних надница. Међу предузећима су се нарочито истакли: колектив фабрике вагона – Краљево (215.000 часова); колектив индустрије локомотива, мостова и стројева „Ђуро Ђаковић“ – Славонски Брод (110.000 часова); колектив индустрије мотора из Раковице (92.000); колектив електрометалуршког комбината из Шибеника (80.000 часова) (АЈ, МТИВФНРЈ, 16–3–3, *Реферати о тешкој индустрији достављени Влајку Беговићу, Обнова наше тешке индустрије*).

⁹⁵⁵ АЈ, ГДЦМВФНРЈ, 106–4–23, *Стање обнове и инвестиција предузећа „Жељезара Зеница“ до краја јула 1946. године (27.7.1946. године)*.

⁹⁵⁶ АЈ, СМВФНРЈ, 6–26–27, *Кратак историјат предузећа „Železarna Jesenice“ од 1945. године до данас (16.3.1950. године)*.

процеса обнове у многим предузећима ове бранше продукција текла редовно, као и да су многа организационо реконструисана и преведена на нову врсту продукције.⁹⁵⁷

Економиста Мијо Мирковић је сматрао да се један од главних разлога ефикасне обнове налазио у примарно брзој обнови главних саобраћајница, на првом месту железнице, наводећи да је пруга Београд-Загреб обновљена за свега 70 дана. Уз железницу, истиче М. Мирковић, пресудну улогу одиграли су камиони и приколице које је Југославија добила прво од Савезничке команде за Медитеран (1.182 камиона), а потом и од UNRRA која је испоручила 7.474 камиона, 2.679 приколица и 2.000 трактора⁹⁵⁸ до краја 1945. године.⁹⁵⁹ О како вредној помоћи је реч најбоље се види ако се разматраће спусти на микро ниво, на ниво срезова (данас општине) и градова у рангу среза, којих је крајем 1946. године било 407, односно 75. То нам показује да је на један срез или град у том рангу долазило у просеку 18 камиона, између 5 и 6 приколица и четири трактора.⁹⁶⁰ Само осам година раније, 1938. године, у Југославији је у просеку на један срез или град долазило 8 камиона и ниједна или једна приколица. Стога, на почетку 1946. године ситуација у погледу камиона и приколица била је далеко боља од оне пре рата, а ако упоредимо само предратни број камиона (3859) са бројем који је добијен захваљујући овој помоћи споља (8656), добићемо да их је било више за 124%, док је број камионских приколица у истом поређењу био за 1.600% већи него 1938. године.⁹⁶¹

Близу половине ових камиона било је коришћено током рата, па је требало да буду ремонтовани, за шта је бригу преузело новоосновано Државно аутомобилско саобраћајно предузеће (ДАСП).⁹⁶² Овде нису урачунати камиони који су из рата изашли неоштећени или благо оштећени и они који су добијени од СССР-а, или пак заробљени у борби против окупатора, а број таквих свакако није био мали, па су ови проценти помоћу којих се пореде ова два биланса само један сегмент једног ширег оквира транспортних могућности на почетку планске обнове. Другим речима, просек камиона по једном срезу био је много већи од 18 камиона.⁹⁶³ Крајем 1946. године располагало се са 12030 камиона и то је у односу на предратно стање износило повећање од 212%.⁹⁶⁴ М. Мирковић напослетку наводи да су подједнако важну улогу у планској обнови имале новоуспостављене организационе форме државног деловања, као и дисциплиновано вођене финансије које су омогућиле да се на првом месту инфлација „сасече у корену“, а потом да се средства не расипају беспотребно, већ да се ефикасно утроше искључиво на планом утврђене објекте.⁹⁶⁵

„Сироче“ Првог петогодишњег плана: Опште о развоју лаке индустрије

Послови обнове лаке индустрије приведени су брзо крају. На то је повољно утицала чињеница да су машине и инсталације за гране лаке индустрије захтевале далеко скромнија средства него гране тешке индустрије. Током обнове први пут су захваљујући помоћи UNRRA

⁹⁵⁷ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–3–3, *Реферати о тешкој индустрији достављени Влајку Беговићу, Обнова наше тешке индустрије (13.1.1949. године)*.

⁹⁵⁸ Југославија је у својим набавкама преко UNRRA тражила испоруку укупно 5 хиљада трактора, а до априла 1946. године UNRRA је Југославији испоручила 2700 трактора („Наши стручњаци одлазе на усавршавање у иностранство“, *Борба*, 13. април 1946. године).

⁹⁵⁹ Мијо Мирковић, *Изградња социјалистичке економије у Југославији*, I–IV, (Zagreb: Informator, 1979), IV/68–69.

⁹⁶⁰ *Статистички годишњак FNRJ за 1954. годину*, 31.

⁹⁶¹ *Статистички годишњак Краљевине Југославије за 1939. годину*, 210.

⁹⁶² В. Petranović, „Помоћ UNR-е Југославији“, *Историја XX века*, II, Београд 1961, 192–193.

⁹⁶³ *Статистички годишњак Краљевине Југославије за 1939. годину*, 210.

⁹⁶⁴ АЈ, КМЈ, 836/III–1–9, *Преглед утрошених сума за обнову и изградњу по привредним гранама у току 1946. године (1947. година)*.

⁹⁶⁵ М. Mirković, *nav. delo*, IV/61–68.

стигла постројења и уређаји са којима југословенска лака индустрија раније није имала искуства. Брикетирање, као нова метода, почело је да се примењује и у прехранбеној индустрији. По узору на слична предузећа у САД, у Београду је основана прва фабрика за брикетирање воћа и поврћа у земљи. Фабрика „Зепрад“ отпочела је с радом јануара 1946. године, а важност овог предузећа које је поседовало машине за најсавременију прераду воћа и поврћа било је у томе што је 100 грама брикетираниог воћа или поврћа имало исту енергетску вредност као 1кг и при томе је задржавало све витамине.⁹⁶⁶

СПК је предвидела за инвестиције лаке индустрије релативно мале квоте финансијских средстава крајем 1947. године. Те квоте нису биле довољне да задовоље минимум потреба капиталне изградње у односу на завршетак започетих радова.⁹⁶⁷ Набавке инсталација и машина у које је полагана велика нада осигуране су инвестиционим споразумима са Чехословачком. Према инвестиционим уговорима са Чехословачком Југославија је обезбедила испоруку комплетне творнице за израду рото-папира капацитета 18.000 тона годишње, целу фабрику филца и маншона за папирну индустрију капацитета 120 тона годишње и фабрику металних сита капацитета 30.000 м² годишње за исту индустрију. Осим ових фабрика Чехословачка је требало да испоручи и низ разних других делова уређаја и инсталационог материјала за већ постојеће фабрике, које су имале тим материјалом проширити и повећати своје капацитете. То су била предузећа фабрика сулфитне целулозе из Приједора, фабрика картона и лепенке из Количева, фабрика папира и целулозе из Вевча и фабрика целулозе из Видема. Услед неизвршења горњих испорука изостало је извршење плана капиталне изградње тако да именоване фабрике и њихове реконструкције нису могле бити извршене у року. Пропаст испуњења петогодишњег плана папирне индустрије избегнута је великим напорима израде неопходних уређаја у земљи и набавком на Западу. Неформални раскид уговора са Чехословачком последично се одразио и на остале делове лаке индустрије. Индустрија стакла је пронашла нове добављаче уређаја за производњу стакла у Западној Немачкој, док је фармацеутска, због прекида испорука из СССР-а и Мађарске била принуђена да, сем преоријентације набавки на западну Европу, за израду великог дела уређаја помоћ потражи у земљи.⁹⁶⁸

Капиталну изградњу пројеката из Првог петогодишњег плана лаке индустрије током првих година отежавали су и други фактори. Фокус државне политике према тешкој и средњој индустрији одвукао је све руководеће кадрове способне да планове капиталне изградње спроведу на терену у дело ка овим индустријама. С тим у вези било је немогуће без ових „капетана индустријализације“ озбиљније приступити решавању проблематике капиталне изградње предузећа лаке индустрије. Поред тога, ангажовање огромног дела расположиве грађевинске оперативе на објектима тешке индустрије уклањало је могућност да се направе значајнији помаци по овом питању.⁹⁶⁹ Донекле пасивна политика према изградњи лаке индустрије правдала се чињеницом да је била релативно добро развијена у предратној Југославији, као и да је цена и брзина њене изградње вишеструко јефтинија и бржа. Ситуација се ни у месецу априлу 1951. године, када се реализација Првог петогодишњег плана званично завршавала, није много помакла напред. У великој већини предузећа прехранбене и дуванске индустрије постројења су била застарела и дотрајала, па су изискивала сваке године темељну оправку и сукцесивну измену појединих уређаја. Најзапуштенија постројења били су млинови и фабрике пива.⁹⁷⁰

⁹⁶⁶ „Брикетирано воће и поврће“, *Политика*, 7. фебруар 1946. године, 4.

⁹⁶⁷ АЈ, МЛИВФНРЈ, 10–47–49, *Проблематика капиталне изградње Министарства лаке индустрије за 1948. годину (24.1.1948. године)*.

⁹⁶⁸ АЈ, МЛИВФНРЈ, 10–51–53, *Проблематика испорука из земаља народних демократија (7.2.1949. године)*.

⁹⁶⁹ АЈ, МЛИВФНРЈ, 10–1–1, *Записник са састанка колегијума Министарства лаке индустрије ФНРЈ, одржаног дана 31. августа 1949. године у 8 часова*.

⁹⁷⁰ АЈ, МЛИВФНРЈ, 10–29–31, *Кратак преглед стања прехранбене и дуванске индустрије почетком априла 1951. године (14.4.1951. године)*.

Ипак, почетком 1951. године почели су да се помаљају обриси снажније државне инвестиционе политике у лакој индустрији. Разлог томе делом је била помоћ и инвестициони кредити које је држава почела да реализује у сарадњи са америчком владом.⁹⁷¹ Другим делом Програм кључних објеката је предвидео ефектно улагање у приоритетне објекте лаке индустрије, који су могли бити брзо стављени у погон. Кланице, млекаре⁹⁷², фармацеутска предузећа⁹⁷³, фабрике целулозе и папира⁹⁷⁴, текстилне фабрике⁹⁷⁵, дрвно-прерађивачки комбинати⁹⁷⁶, фабрике кућне хемије доживеле су захваљујући томе нагли полет. Велика средства уложена су током године у лаку индустрију. Тиме се покушао надокнадити заостатак из свих ранијих година направљен преусмеравањем великог обима инвестиција ка изградњи пројеката тешке индустрије.⁹⁷⁷ Карактеристично за све гране лаке индустрије током Прве петолетке је да су зенит производње досегле 1948. и 1949. године, а да је потом уследио пад производње. Узрок томе су смањена улагања после 1949. године до којих је дошло после наметања економских санкција од стране СССР-а и његових сателита, као и сужавања фронта инвестиција доношењем Програма кључних објеката. Поред тога, искоришћеност капацитета у индустрији целулозе, дрвењаче и папира кретала се у просеку око 84%, текстилној индустрији 62%, индустрији коже и обуће 60%, гуме 72%, прехранбеној 58%, графичкој 40% и дуванској 47%. Последње године Првог петогодишњег плана то је било највидљивије. С обзиром да је природа ствари таква да су краткорочна улагања мала, а ефекат економског раста велики код лаке индустрије, производња 1951/52. године износила је код дрвне индустрије 23% више него 1939. године, индустрије папира 47%, текстилне индустрије 32%, индустрије коже и обуће 63%, индустрије гуме 83%, прехранбене индустрије 56% и дуванске индустрије 26%. Поред наведених, велики утицај на лаку индустрију имале су и околности природних непогода попут две катастрофалне суше које су погодиле земљу 1950. и 1952. године и оставиле велике последице на могућност снабдевања сировинама из домаћих резерви.⁹⁷⁸

4.2 Изградња тешке индустрије

Опште о тешкој индустрији у Првом петогодишњем плану

Значај тешке индустрије био је према виђењу југословенских комуниста прворазредан за целокупни прогрес земље и њеним развојем далекосежно се решавало питање напретка осталих грана привреде.⁹⁷⁹ Главна тежња изградње тешке индустрије кретала се ка достизању потребног нивоа техничког знања помоћу кога је кроз синергију сви њених грана требало произвести машине неопходне за ефикаснију експлоатацију природних богатстава. Машине, као врхунска средства за производњу, имале су да олакшају постизање високе продуктивности и тиме осигурају елементарне претпоставке бржег привредног развоја и раста.⁹⁸⁰ Рационализација и реконструкција индустрије, а на првом месту тешке, постале су тако главне полуге модернизације

⁹⁷¹ АЈ, СПИВФНРЈ, 109–2–2, *Пошиљке сировина из америчке помоћи од 29 милиона долара (14.8.1951. године)*.

⁹⁷² АЈ, СПИВФНРЈ, 109–11–25, *Кључни објекти прехранбене индустрије (16.6.1951. године)*.

⁹⁷³ АЈ, СПИВФНРЈ, 109–11–25, *Изградња предузећа „Лек“ (19.1.1951. године)*.

⁹⁷⁴ АЈ, СПИВФНРЈ, 109–11–25, *Стање изградње кључних објеката прерађивачке индустрије НР БиХ (1951. година)*.

⁹⁷⁵ АЈ, СПИВФНРЈ, 109–11–25, *Проблематика инвестиционе изградње у текстилној индустрији (1951. године)*.

⁹⁷⁶ АЈ, СПИВФНРЈ, 109–11–25, *Кључни објекти дрвне индустрије (16.6.1951. године)*.

⁹⁷⁷ АЈ, СПИВФНРЈ, 109–12–26, *Допуна образложења предлога плана инвестиција за 1951. годину, Довршење малохемијске (1951. година)*.

⁹⁷⁸ *Statistički godišnjak FNRJ za 1954. godinu*, 162.

⁹⁷⁹ Nikola Čobeljić i Radmila Stojanović, *Teorija investicionih ciklusa u socijalističkoj privredi*, (Beograd: Savremena administracija, 1966), 126–127.

⁹⁸⁰ N. Čobeljić, *Politika i metodi privrednog razvoja Jugoslavije*, (Beograd: Nolit, 1959), 53–66.

на путу изградње социјализма.⁹⁸¹ У односу према пољопривреди тешка индустрија је имала да путем њене механизације, електрификације и хемизације раскрсти са примитивним начином обраде земље и тиме реши вишевековно горуће питање исхране становништва. Машинизација свих грана привреде постала је императив државне политике у привреди. Тешка индустрија је била основни елемент у развоју привреде, а државно руководство је читавим низом мера давало приоритет, водећи рачуна о кадровима, кредитима, материјалу и девизама.⁹⁸² Уопштено говорећи, идеја да се прекине са извозом у бесцење домаћих сировина и увозом финалних производа из иностранства налазила се у основи нове индустријске политике изградње производно заокружене националне привреде.⁹⁸³

Током спровођења форсиране индустријализације у периоду Првог петогодишњег плана остварен је видан напредак. Обриси измењене привредне структуре могли су се назрети већ почетком педесетих година 20. века. Крајем 1951. године предратна производња металургије и машиноградње надмашена је 3,5 пута, а при томе производња челика два пута, продукција металне четири пута и електро индустрије шест пута, док су капацитети прерађивачке индустрије удвостручени. Поред развитка производње, извршена је и знатна концентрација до рата махом уситњене индустрије. Иако број предузећа није повећан, дотле се број радника у индустрији, и поред техничког усавршавања и модернизације, више него удвостручио. Пре рата су постојала свега 102 предузећа са преко 500 радника, а крајем 1951. године било их је преко 200. Од предузећа са преко 3.000 радника до рата је било пет, а после рата чак њих 10 са преко 4.000 запослених. Подигнута су индустријска предузећа из делатности које пре рата нису постојале и усвојена је производња до тада непродукованих индустријских производа. Упркос повећању производње, капацитети индустрије, нарочито прерађивачке, нису били потпуно искоришћени због недостатка сировина. Дефицит у платном билансу са иностранством није допуштао куповину веће количине сировина, док базична индустрија и поред постојања значајних природних богатстава, још није била довољно изграђена да прерађивачку индустрију обезбеди сировинама. Довршење Програма кључних објеката требало је да одстрани ову диспропорцију.⁹⁸⁴

Изградња кључних објеката имала је да оствари ревидирани, а потом и допуњени план индустријализације и електрификације, тако да је у односу на 1950. годину производњу код електроенергије требало повећати за 67%, код продукције и прераде угља 64%, прераде нафте 54%, производње црне металургије 180%, обојене металургије 161%, неметала 136%, електроиндустрије 116%, великохемијске индустрије 46% итд. То су у првом реду били објекти тешке индустрије, чије је довршење услед раскида инвестиционих уговора од стране земаља ИБ-а доведено у питање. Овај Програм није се поклапао са програмом изградње Петогодишњег плана, јер је у условима економске блокаде са Истока и повећаних издвајања за одбрану широки фронт инвестиција скраћен и средства су највећим делом усмеравана у бржу изградњу објеката црне металургије и машиноградње. Стога је код осталих грана инвестициона делатност сведена на неопходни минимум. По обиму инвестиција металуршка индустрија била је на другом месту, одмах иза енергетике. Циљ капиталне изградње код ових грана индустрије био је да се развије сировинска база метало-прерађивачке и електро индустрије. Код ових грана пуштено је до краја 1952. године у погон низ објеката, међу којима су најзначајнији блуминг ваљаоница у Зеници, делимично ваљаоница бешавних цеви у Сиску, ваљаоница лима у Смедереву, електролиза бакра у Бору, пет нових флотација оловно-цинкане руде, фабрика шамота у Аранђеловцу, „Магнохром“ Ранковићево итд. Поред довршених објеката, било је и оних у које је уложено много средстава и који су били пред завршетком инвестиционих улагања попут ваљаоница бакра и алуминијума у

⁹⁸¹ АЈ, СМВФНРЈ, 6–26–27, *Задачи Министарства тешке индустрије у Петогодишњем плану (1947. година)*.

⁹⁸² АЈ, ГДЦМВФНРЈ, 106–13–24, *Подаци о тешкој индустрији (8.4.1949. године)*.

⁹⁸³ АЈ, СПК, 41–146–278, *Реферат о индустријским центрима Југославије (28.5.1945. године)*.

⁹⁸⁴ АЈ, КПЦКСКЈ, XI–1/91, *Неки подаци о развоју наше привреде у односу на стање пре рата (1952. година)*.

Севојну и Кидричеву. На трећем месту по висини улагања у оквиру индустрије налазиле су се металопрерађивачка и електроиндустрија. Програм је у овом сегменту форсирао развој машиноградње како би у ближој перспективи преузела све веће задатке у развоју привреде. Углавном, предвиђени капацитети у овим гранама били су готови и домаћа производња је почела да покрива део потреба изградње хидроелектрана, објеката црне металургије, пољопривреде, грађевинарства и саобраћаја. Изградња тешке индустрије је, и упркос великој неизвесности проузроковане раскидом са Совјетима, захваљујући активној политици државног руководства, највећим делом повољно решена. Посматрано у односу продукције пре и после Другог светског рата, односно 1939. и 1951/52. године, уочава се напредак постигнут захваљујући подизању нових и проширењу старих капацитета тешке индустрије. Године 1952. црна металургија произвела је 76% више него последње године пред избијање рата, обојена металургија 45%, индустрија прераде неметала 73%, метална и машинска индустрија 165%, електроиндустрија 702%, хемијска 64% и индустрија грађевинског материјала 77%. Структура производње у којој доминирају средства рада чија је годишња производња у истом периоду подигнута за 482%, најбоље сведочи до каквих квалитативних промена је дошло у југословенској тешкој индустрији.⁹⁸⁵

Табела 25: Инвестициона улагања у индустрију по глави становника (у ценама из 1952. године)

	1947	1948	1949	1950	1951	1952
Улагања у индустрију (у милионима динара)	60.193	83.805	126.020	128.344	134.447	167.104
Број становника (у хиљадама становника)	15.662	15.817	15.972	16.147	16.338	16.545
Инвестиције <i>per capita</i> (у динарима)	3.843	5.298	7.890	7.948	8.229	10.100
Индекс уложених инвестиција <i>per capita</i>	100	137,9	205,3	206,8	214,1	262,8

До 1952. године знатно је проширен асортиман индустријске производње и подигнут квалитет до тог нивоа да се постигнуто на тим пољима више није могло упоредити са периодом пре 1949. године. Посебно буран развитак, какав у том периоду није имала скоро ниједна земља, имале су машиноградња и електроиндустрија. Ваљало би имати на уму да су у погледу коришћења расположивих капацитета предњачиле управо металопрерађивачка индустрија са 89% искоришћености, електроиндустрија са 87%, а следиле су хемијска са 58% и грађевинског са 71%. Током шест година спровођења Првог петогодишњег плана индустријализације у индустрију је укупно инвестирано 700 милијарди динара, а од тога је услед притиска СССР-а и његових сателита у периоду од 1948. до 1952. године у војну индустрију уложено 343 милијарде динара или 49% свих инвестиција. Упркос економској блокади држава совјетског лагера, повећаним материјалним издацима за одбрану, елементарним непогодама 1950. и 1952. године, перманентним повећањем инвестиционих улагања у индустрију, на првом месту електропривреду и базичну индустрију, држава је успела да великим делом постигне циљеве Петолетке.⁹⁸⁶

„Главни адут индустријализације“: Планови и изградња црне металургије

Црна металургија као индустријска грана обухвата производњу железне руде, производњу сировог гвожђа у високим пећима, сировог челика у Сименс-Мартиновим пећима и електрочеличанама, те коначно прераду сировог челика ваљањем, ковањем или извлачењем у готове производе. Гвожђе и челик су једни од најважнијих метала и чинили су основу Друге индустријске револуције. Ова два метала постали су базични елементи незауостављивог

⁹⁸⁵ АЈ, КПР, 837/III-A-1-ц; *Statistički godišnjak FNRJ za 1954. godinu*, 162.

⁹⁸⁶ АЈ, ЛФМТ (Лични фонд Мијалка Тодоровића), 522–81, *Повећање производње, Основно питање наше економске политике (1953. године)*.

привредног напретка који је почео да мења прво друштва западног света, а потом и остатак планете. Црна металургија била је окосница америчке индустријализације крајем 19. века, која је од САД направила највећу светску силу до краја Великог рата. СССР је током тридесетих година 20. века следио исти правац индустријализације, што се показало у коначници исправним, јер је совјетска индустрија издржала тест Другог светског рата. Управо је совјетски пример поред неупитне идеолошке блискости био један од главних узрочника одређености југословенског руководства да и поред одређеног степена неизвесности у погледу геолошких потенцијала додели предност форсирању изградње објеката црне металургије у Првом петогодишњем плану.⁹⁸⁷ Саветници из СССР-а, инжењери Јаковљев и Локтјев, који су почетком 1946. године заједно са југословенским колегама постављали план за будућу изградњу, уливали су наду да се тај посао може повољно завршити.⁹⁸⁸

Поред тога, и околности завршетка огромног дела послова привредне обнове земље у којима је међу руководиоцима задуженим за економију доминирао тријумфални осећај да се сваки план уз непоколебљиву вољу може савладати, подједнако су, и упркос одређеним преиспитивањима, утицале на тај правац. Такав став изродио је у домену црне металургије петогодишњи план развоја који је био разрађен детаљно и по роковима. За испуњење плана предвиђене су главне и помоћне потребе у машинама и материјалу, а предложени су начини како да се остваре те мере и испуни план. Велике амбиције југословенских планера у правцу осмишљавања свих потеза у редоследу изградње били су у појединим сегментима претерано оптимистични, јер нису предвиђали утицај спољног фактора. То нису ни могли у том тренутку с обзиром да је тешко било предвидети утицај влада западних земаља на своје фирме по питању испоруке технологија у државу која је национализовала имовину њихових грађана. Ту су свакако биле и препреке друге врсте, као што су могућности исплате набавки у девизама, капацитети иностраних фирми да на време испоруче робу, условљавање испорука обештећењем одузете имовине итд. Без обзира на могуће нежељене импликације преовладало је мишљење да се смишљеном организацијом и мобилизацијом рада свих индустријских предузећа, кадрова и спољне трговине, петогодишњи план изградње и производње црне металургије може, и поред свих тешкоћа и недостатака, остварити у предвиђеном времену.⁹⁸⁹

Пошто се навршила прва година спровођења Првог петогодишњег плана, сагледани су учинци и даље перспективе развоја црне металургије. Том приликом је закључено да потешкоће изградње произилазе углавном из чињенице да се велики део постројења морао набавити ван земље, а додатну компликацију представљало је то што је петогодишњи план црне металургије био састављен пре него што су биле испитане могућности набавки из иностранства. Дугачки рокови испоруке и потешкоће око правовременог осигурања девиза онемогућавале су планску набавку, па се према томе планирана изградња није могла спроводити у предвиђеном року. То је представљало велику потешкоћу због вишефазности продукције црне металургије и неопходности да појединачне фазе буду међусобно усклађене. Осим потешкоћа око набавки инсталација из земље и иностранства, јављали су се проблеми у недостатку стручњака за пројектовање, конструисање, израду и монтажу, пошто је црна металургија у овоме највећим делом била упућена на сопствене снаге.⁹⁹⁰

⁹⁸⁷ АЈ, СПК, 41–146–278, *Опште о црној металургији (2.7.1950. године)*.

⁹⁸⁸ АЈ, СПК, 41–167–305, *Закључци комисије одређене од стране Министра рударства за постављање плана за будућу изградњу југословенских железара (26.1.1946. године)*.

⁹⁸⁹ АЈ, МРФНРЈ, 24–25–78, *Реферат о изградњи и производњи црне металургије у Петогодишњем плану (1946. година)*.

⁹⁹⁰ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–2–2, *Општи елаборат о изградњи црне металургије (13. април 1948. године)*.

Два најважнија извора сировина за црну металургију били су рудници гвожђа „Љубија“ и „Вареш“ у Босни.⁹⁹¹ Рудник „Љубија“ имао је потенцијал да развије годишњу производњу у висини од 800.000 тона руде без посебних техничких проблема, а за то је била неопходна додатна механизација и обезбеђење електричне енергије. Познате резерве биле су малене (20 милиона тона руде) и ограничавале су висину експлоатације на максимално 800.000 тона годишње. Са друге стране, резерве железне руде рудника „Вареш“ биле су утврђене на око 40 милиона тона, па је „плафон“ годишње производње био душло већи него у Љубији. Проблем употребе железне руде био је изражен у ниском проценту гвожђа у руди и високог постотка сумпора. То је утицало да ионако мала производња југословенске црне металургије оскудева у сировом гвожђу, те је у 1948. години само 42% потребног улошка Сименс-Мартинових пећи покривено сировим железом, док је остатак покривен старим гвожђем. Притом је свега 50% обезбеђиван из домаћих рудника, а остатак је увожен. За повећање производње сировог гвожђа, иако је у земљи постојало довољно руде, у потпуности је недостајало металургијског кокса, који се израђивао из камених угљева у којима је Југославија оскудевала. Стога су, у вези са планираном изградњом железаре у Добоју, домаћи угљеви послати на индустријска испитивања у СССР.⁹⁹²

Табела 26: Петогодишњи план производње црне металургије у тонама⁹⁹³

Година	Руда	Сирово гвожђе	Сиров челик	Ваљана роба
1947	700.000	157.850	274.100	200.952
1948	780.000	168.950	349.000	250.000
1949	870.000	171.300	453.500	337.000
1950	1.050.000	285.300	550.500	405.000
1951	1.500.000	549.300	758.000	565.000
1951:1947 у тонама	800.000	391.450	483.900	364.048
1951:1947 у %	115	186	176	181

Приоритетно повећање производње сировог гвожђа предвиђено је да се одвија у шест железара и једној ливници. У „Železarni Jesenice“ било је планирано извршење мање реконструкције две мале високе пећи и увођење механизације.⁹⁹⁴ Хитне потребе сировог гвожђа могле су се покрити у предузећу „Željezara Sisak“ једино подизањем нових високих пећи малог капацитета, типа Јесенице, јер је постојала могућност изградње у земљи. Од предратне железаре остала је једна висока пећ дневног капацитета 82 тоне, а прва послератна је требало да започне рад током 1949. године, док је друга планирана за пуштање у погон у 1950. години.⁹⁹⁵ Код подизања пећи у Сиску било је неопходно решити низ техничких питања као што су механизација, транспорт, вода, чишћење гаса, а у Швајцарској су поручене турбодуваљке са роком испоруке од две године. Застареле пећи у железари „Вареш“, иако нису биле умрежене са осталим постројењима, требало је до краја године да буду модернизоване на тип јесеничких пећи. Ова железара је исто тако имала проблем са застарелим турбодуваљкама, које је било потребно заменити набавком нових у иностранству. Изградња прве електричне високе пећи система Thyland-Hole у земљи планирана је у Шторама. Она је имала да снабдева ливницу у Шторама и остале ливнице на западу земље сивим сировим гвожђем, а као рудна база требало је делимично

⁹⁹¹ АЈ, ГДРТГОММРФНРЈ, 132–5–11, *Технологија црне металургије*.

⁹⁹² АЈ, МТИВФНРЈ, 16–91–99, *Опита проблематика црне металургије (13. април 1948. године)*.

⁹⁹³ АЈ, МРФНРЈ, 24–25–78, *Реферат о изградњи и производњи црне металургије у Петогодишњем плану (1946. година)*.

⁹⁹⁴ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–2–2, *Општи елаборат о изградњи црне металургије (13. април 1948. године)*.

⁹⁹⁵ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–134–142, *Одобрене локације, Генерална дирекција за црну металургију, „Željezara Sisak“ (1947. година)*.

да послуже отпаци фабрике алуминијума у Стрнишћу и пиритне изгоретине хемијских фабрика у Словенији. Капитална изградња високих пећи имала је да оствари свој врхунац у највећем центру југословенске црне металургије, Зеници. Подизањем две високе пећи и три Thysland-Hole пећи запремина од 450 м³ до 600 м³, које је требало снабдевати 80% обогаћеним варешким сидеритом и 20% сировом љубијском рудом, производња сировог и сивог гвожђа задовољила би домаће потребе. Међутим, високе пећи у Зеници нису могле бити подигнуте властитим снагама, па је помоћ око набавке пројекта, цртежа и 50% инсталација потражена у иностранству. У ту сврху вођени су преговори у САД, Шведској, СССР-у и Чехословачкој који нису успели⁹⁹⁶, али је после тога склопљен оквирни споразум за пројектовање и техничку помоћ код градње и набавке са енглеском фирмом „MacKenzie Metcalf & Co.“, чији је коначни резултат зависио од могућности плаћања.⁹⁹⁷ Међутим, недуго потом стигла је знатно пријемчивија понуда из Холандије и она је обухватала продају две високе пећи некадашњег предузећа „Herman Göring Werken A.G.“, које су Холанђани добили на име репарација. Ова пунуда била је повољнија не само што је била четири пута јевтинија, већ и из разлога што је предратна југословенска црна металургија била подигнута на немачким технологијама, па је то додатно олакшавало читав проблем.⁹⁹⁸

Низводно, у доњем току реке Босне, планирано је подизање још једне железаре у околини Добоја. Уговор о пројектовању и испоруци постројења склопљен је са СССР-ом. Кредитним споразумом између СССР-а и Југославије из 1947. године договорено је да Совјети пројектују и испоруче основне инсталације за један завод црне металургије. Према претходном плану и разговорима вођеним у Москви, СССР је требало да помогне реконструкцију и проширење постојећих завода, али је преовладало мишљење да је због технолошке диверсификације то много скупља варијанта од изградње нове железаре.⁹⁹⁹ Нови завод требало је да буде састављен од погона за производњу кокса капацитета 600.000 тона, две високе пећи капацитета 600 м³ за производњу 400.000 тона сировог гвожђа са англомерационом фабриком за припрему око 800.000 тона руде годишње, шест Сименс-Мартинових пећи за производњу 500.000 тона годишње и ваљаоницу по *blooming* систему, као и ваљаоницу за средње, ситне профиле и груби лим.¹⁰⁰⁰ Група совјетских експерата боравила је у Босни где је обишла све потенцијалне локације. Совјетски стручњак за проблематику црне металургије и вођа стручне комисије пројектног бироа Министарства црне металургије СССР-а, инжењер Орлов, установио је да је локација Руданка у околини Добоја најподеснија за изградњу железаре.¹⁰⁰¹ Приликом одабира локације у обзир су узети сви економски, хидрогеолошки и безбедносни параметри. Овај завод требало је да буде највеће, најмодерније и најекономичније металургијско предузеће у Југославији, а самим тим и једно од највећих прегнућа индустријализације у Првом петогодишњем плану. Иако је у светским размерама представљао мањи завод, железара је према пројектованој величини и организацији производње осмишљена тако да послује на ниском нивоу рентабилности. Економичност рада постизала би се тиме што је био предвиђен пун циклус рада, који је дозвољавао најбоље коришћење топлотне енергије, омогућавао пуну механизацију рада и максимално искоришћење

⁹⁹⁶ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–2–2, *Општи елаборат о изградњи црне металургије (13. април 1948. године)*.

⁹⁹⁷ АЈ, ГДЦМВФНРЈ, 106–53–75, *Уговор са фирмом „MacKenzie Metcalf & Co.“ (5.5.1948. године)*.

⁹⁹⁸ АЈ, ГДЦМВФНРЈ, 106–53–75, *Понуда високих пећи из Холандије која су припадала бившем предузећу „Herman Göring Werken A.G.“ (1948. године)*.

⁹⁹⁹ АЈ, МСТВФНРЈ, 9–191, *Pro tetoria инжењера Виктора Котника о преговорима са Совјетима по питању црне металургије (5.7.1947. године)*.

¹⁰⁰⁰ АЈ, МРФНРЈ, 24–8–29, *Реферат о условима за одређивање места за нови завод црне металургије (1947. година)*; АЈ, ГДЦМВФНРЈ, 106–24–42, *Нови металургијски завод (19.6.1947. године)*; АЈ, СПК, 41–139–262, *Петогодишњи план, Нови металуршки завод (7.11.1949. године)*.

¹⁰⁰¹ АЈ, МРФНРЈ, 24–8–29, *Тезе за реферат инжењера Орлова, О предлогу комисије Министарства црне металургије СССР-а за избор места подизања новог металуршког завода у ФНРЈ (1947. година)*.

капацитета постројења.¹⁰⁰² Почетком 1948. године међу привредним стратезима из Министарства тешке индустрије владао је велики радни ентузијазам у погледу изградње железаре у Добоју. Покренуте су опсежне припреме организационе природе услед којих је извршена мобилизација радне снаге грађевинске струке са подручја Босне, СКОЈ је преузео на себе план ангажовања неопходних добровољаца из редова омладине, док је план просторне регулације, неопходног материјала и свих послова код пројектовања израђиван у најтешњој кооперацији са надлежним совјетским институцијама у Москви.¹⁰⁰³ Завршетак изградње ове железаре био је предвиђен за другу петолетку, док је први део погона требало да проради већ 1951. године.¹⁰⁰⁴ Са друге стране, планом изградње две Thysland-Hole високе пећи за производњу сивог сировог гвожђа у Подлуговима и допремањем ливнице сивог лива из Вареша осигурала би се потреба свих босанских железара у сивом ливу. Спровођењем ових пројеката држава је закључила петогодишњи план изградње капацитета за добијање сировог гвожђа.¹⁰⁰⁵

Добијање челика из гвожђа била је виша фаза прераде и она се одвијала у Сименс-Мартиновим пећима. „Železarna Jesenice“ и „Жељезара Зеница“ располагале су највећим челичанама у земљи. У Јесеницама је постојало пет мартинских пећи укупно годишњег капацитета 160.000 тона.¹⁰⁰⁶ Планирано је да у 1950. години буде подигнута још једна нова пећ од 60 тона и да се због веће количине челика и малих ингота постојећа ливна хала прошири. Предузеће „Жељезара Зеница“ требало је да у року од пет година постане богатије за нову челичану са укупно шест Сименс-Мартинових пећи, а паралелно су имале да се подижу нове хале, као и да се механизује припрема и довоз сировина. У погледу производње челика остале железаре су биле од секундарног значаја за привреду. Ревизијом првобитног плана капиталне изградње предузећа „Железара Смедерево“ смањен је капацитет будуће мартинске пећи II са 60 на 20 тона, чиме је закључен развој железаре у Првом петогодишњем плану. На другом крају земље, у Словенији, планирано је да „Železarna Guštanj“ добије десетотонску Сименс-Мартинову пећ, док су Шторе, због преиначења намене у правцу производње сивог лива за потребе предузећа западног сектора, биле изузете од капиталне изградње СМ пећи. Исто тако, предвиђено је да током последњих година Петолетке у предузећу „Željezara Sisak“ буду подигнуте две СМ пећи од по 45 тона које је требало да опслужују сировином фабрику бешавних цеви и ливницу челика. Изградња пећи у склопу грандиозног плана изградње железаре у Добоју била је, услед првобитног преамбициозног плана који је био из различитих разлога неостварив у послератним годинама, расподељена на остале железаре, тако да је подизање шест мартинских пећи остављено за другу петолетку.¹⁰⁰⁷

У сврху испуњења плана ваљања било је потребно пре свега реконструисати постојеће ваљаонице, а потом и подићи нова постројења. „Жељезара Зеница“ је према плану имала да модернизује грубу пругу како би се повећала ефикасност за 30%, док је предвиђена и изградња нове средње пруге од 600 мм. У Зеници је требало поставити нову ваљаоницу грубог лима капацитета 70.000 тона. Предузеће „Železarna Jesenice“ требало је да добије нову тешку пругу састављену од једног стана од 800 мм и три стана од 600 мм укупног капацитета годишње продукције 200.000 тона. Паралелно је имала да се изврши механизација финих пруга и осталих пруга за ваљање.¹⁰⁰⁸

¹⁰⁰² АЈ, МРФНРЈ, 24–8–29, *Записник са закључне конференције по избору места за нови завод црне металургије (19. децембар 1947. године)*.

¹⁰⁰³ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–3–3, *Записник са конференције одржане 2. фебруара 1948. године по питању Добоја*.

¹⁰⁰⁴ ДАМСПРС, 1949, ПА, СССР, ф. 99, д. 23513, *Економски односи ФНРЈ са СССР (1949. година)*.

¹⁰⁰⁵ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–91–99, *Општа проблематика црне металургије (13. април 1948. године)*.

¹⁰⁰⁶ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–134–142, *Одобрене локације, Генерална дирекција за црну металургију, „Železarna Jesenice“ (1947. година)*.

¹⁰⁰⁷ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–2–2, *Општи елаборат о изградњи црне металургије (13. април 1948. године)*.

¹⁰⁰⁸ АЈ, СПК, 41–139–262, *Реферат о изградњи и производњи црне металургије у Петогодишњем плану*.

Генерална дирекција за црну металургију добила је задатак да изгради ваљаоницу бешавних цеви у склопу железаре у Сиску. Ово је био један од важнијих пројеката црне металургије, јер предратна Југославија и поред великих потреба није успоставила производњу бешавних цеви, па је планирана ваљаоница имала да буде прво предузеће те врсте у земљи. Предвиђена је продукција свих цеви димензија у распону од ½ до 16 инчи и то следећих врста: 1) црне цеви за водове, котлове итд. 2) хладно вучене цеви за подмирење потреба индустрије 3) АРИ цеви за бушотине за нафту и водове за нафту 4) поцинковане цеви за водове и инсталације 5) челичне боце за транспорт кисеоника и осталих плинова 6) бешавне цеви за примену у одбрани земље. Одлука да се фабрика гради у склопу предузећа „Željezara Sisak“ кореспондирала је искључиво са економским разлозима јер се налазали близу извора сировина, као и на важној саобраћајној комуникацији Београд-Загреб, а располагала је постројењима за прераду гвоздене руде и челичаном, што је био предуслов комплетирања производног процеса.¹⁰⁰⁹ Планом је предвиђено да у склопу предузећа „Државна железара Смедерево“ буде подигнута ваљаоница танког лима капацитета 45.000 тона.¹⁰¹⁰

Раскид са СССР-ом пореметио је целокупни петогодишњи план изградње црне металургије. Највећа жртва сукоба са Совјетима био је пројекат изградње железаре у Добоју, а одмах иза тога кадрови разних профила који су имали да заврше образовање и обуку по совјетским металуршким предузећима и факултетима.¹⁰¹¹ Сумње у његово благовремено завршење појавиле су се још априла 1948. године. Тада је група совјетских стручњака повучена из Добоја, а потом је уследио одлазак свих совјетских саветника из Југославије. План да се половина железаре стави у погон 1951. године, а друга половина 1953. године доспео је на ивицу пропасти јер је југословенским руководиоцима лета 1948. године постало више него јасно да се пројекат тог формата не може реализовати без помоћи са стране. То је, са друге стране, директно утицало да се половина пројектоване производње предузећа „Железаре Добој“, која је била урачуната у Први петогодишњи план, доведе у питање. Упркос томе обављени су током 1948. године одређени припремни радови у вези са подизањем стамбене колоније и приступне инфраструктуре. Ипак, почетком 1949. године изграђене бараке су демонтиране и пребачене у Зеницу. То је уједно био и неславан крај највећег пројекта металуршке индустрије Прве петолетке. Донета је одлука да се терет изградње и производње пребаца на остале железаре.¹⁰¹²

Последица новонасталих политичких околности имала је бројне економске реперкусије. Изградња железаре у Добоју имала је значајне последице по извршење петогодишњег плана црне металургије. Настали дисбаланс у плану производње гвожђа имале су да надокнаде остале железаре. Највећи терет је пао на предузеће „Железара Зеница“. На њу је отпао највећи део додатног програма изградње, а завршетком радова „Зеница“ је требало да представља модерно изграђен заокружен комбинат железарске индустрије. Коначни капацитети производње после завршетка капиталне изградње у Зеници огледали су се у потенцијалима производње у висини од 400.000 тона металуршког кокса, 500.000 тона сировог гвожђа, 570.000 тона сировог челика, 445.000 тона готове робе. Овим су капацитети производње готово дуплирани у односу на првобитни план.¹⁰¹³

Реконструкција предузећа „Železarna Jesenice“ текла је у складу са могућностима набавке опреме у иностранству и израде појединих делова у земљи. Председник Владе, Ј. Б. Тито, пустио је у погон нову ваљаоницу лима крајем новембра 1949. године, док је активирање осталих

¹⁰⁰⁹ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–91–99, *Дислокација постројења за израду бешавних цеви (15.1.1948. године)*.

¹⁰¹⁰ АЈ, ГДЦМВФНРЈ, 106–40–60, *Питање проширења и реконструкције предузећа „Железара Смедерево“ (3.7.1947. године)*.

¹⁰¹¹ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–92–100, *Потребна техничка помоћ из СССР-а црној металургији (1948. година)*.

¹⁰¹² АЈ, ГДЦМВФНРЈ, 106–12–21, *Обустава изградње железаре у Добоју (28.2.1949. године)*.

¹⁰¹³ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–91–99, *Изградња предузећа „Железара Зеница“ (1948. година)*.

индустријских објеката каснило због неизвршења грађевинских радова иако је сва неопходна машинска опрема била допремљена у предузеће.¹⁰¹⁴ Изградња осталих предузећа била је на одређени начин подређена током 1949. године подизању железаре у Сиску у којој се одвијало монтирање високе пећи и припрема хала за ваљаоницу бешавних цеви. Велики део стручњака повлачен је током године у Сисак, па је и то био један од разлога нешто мање градитељске активности у осталим предузећима. Капитална изградња осталих предузећа црне металургије патила је и од обуставе испорука из Чехословачке.¹⁰¹⁵ Међутим, иако су радови каснили за планираним роковима, напредак, премда спор, могао се сваким даном видети на делу. Пример железаре у Зеници са пролећа 1949. године указује на велике напоре које су руководство и радници улагали како би се из домаћих извора максимално надоместили недостаци. Тако су СМ пећ број I и III, кранска стаза ингот крана и шроткрана, хале за генераторе, дубинске пећи и ковнице биле завршене четири месеца после предвиђеног рока, априла 1949. године.¹⁰¹⁶ Лета 1949. године склопљен је споразум са норвешком фирмом „Elektrokemisk AS“ о техничкој и комерцијалној помоћи при набавци разне опреме за Thysland-Hole пећи. Овај уговор ослањао се на споразум склопљен годину дана раније са истом фирмом, а којим је Југославији уступљено право на подизање три Thysland-Hole пећи у Зеници и представљао је његову допуну, а требало је да подигне динамику капиталне изградње.¹⁰¹⁷ Но, према генералној оцени руководилаца црне металургије радови су током 1949. године „прелогано напредовали“ због перманентног помањкања радне снаге¹⁰¹⁸, иако су до краја године пуштене још једна СМ и једна дубинска пећ.¹⁰¹⁹

Немогућност да се планирани капацитети железаре у Добоју надокнаде проширивањем осталих постројења црне металургије наметнула је идеју о изградњи нове мање железаре. Велике количине немачке репарационе робе (100.000 тона) из домена црне металургије приспеле су током 1950. године у Југославију.¹⁰²⁰ Избор локације стварао је велике потешкоће због притиска војних и безбедносних структура да се она постави дубоко у унутрашњости земље због могућег совјетског напада. Привредни руководиоци суочили су се са великим проблемом јер је требало осигурати минимум економских претпоставки изградње. Основна сировина се налазила у Босни, увоз гвоздене руде био је несигуран, саобраћајне комуникације неразвијене, стручна радна снага налазила се далеко ван тог простора, енергетски извори у изградњи и, на све то постојао је политички притисак из најмање југословенске републике да се сходно њеном доприносу ратној победи и привредној заосталости једно велико предузеће изгради у Црној Гори. Тако је после темељног разматрања донета одлука да се железара подигне у Никшићу. Разлози су били ти што се Никшић налазио на железничкој прузи Сарајево-Зеленика, па је тиме будућа железара била прикопчана на могућност снабдевања домаћом рудом из Босне преко Сарајева или увозом преко пристаништа у Зеленици, као и угљем из Мостара и Пљеваља. Други разлог се налазио у чињеници да је у току била електрификација тог подручја услед изградње две хидроцентрале на реци Зети. Било како било, Никшић је било једино место у Црној Гори подесно за изградњу сложенијег привредног комплекса. Предвиђено је да годишњи капацитет железаре буде 100.000

¹⁰¹⁴ АЈ, ГДЦМВФНРЈ, 106–4–11, *Критично стање радне снаге и тешка ситуација капиталне изградње у предузећу „Železarna Jesenice“ (14.7.1950. године).*

¹⁰¹⁵ АЈ, ГДЦМВФНРЈ, 106–8–16, *Закључци КДК ФНРЈ о прегледу предузећа „Željezara Sisak“ (11.6.1949. године).*

¹⁰¹⁶ АЈ, ГДЦМВФНРЈ, 106–10–19, *Стање капиталне изградње предузећа „Željezara Zenica“ (1.4.1949. године).*

¹⁰¹⁷ АЈ, ГДЦМВФНРЈ, 106–54–76, *Техничка и комерцијална помоћ при набавци уређаја за Thysland-Hole пећи (14.6.1949. године).*

¹⁰¹⁸ АЈ, ГДЦМВФНРЈ, 106–43–63, *Проблематика капиталне изградње предузећа „Железара Зеница“ (29.3.1950. године).*

¹⁰¹⁹ АЈ, ГДЦМВФНРЈ, 106–11–20, *Предлог за награду радницима и руководиоцима на изградњи VIII СМ пећи и I дубинске пећи (21.11.1949. године).*

¹⁰²⁰ АЈ, СЕЕИВФНРЈ, 59–23–82, *Пројекти и програми изградње (4.4.1951. године).*

тона сировог гвожђа и 200.000 тона сировог челика, а челик би се на крају процеса производње у ваљаоници израђивао у ваљане профиле искључиво за наменску индустрију.¹⁰²¹ Изградња овог објекта започета је крајем 1950. године, а завршетак је планиран у Другој петолетци.¹⁰²²

Ребаланс Петогодишњег плана, извршен 1950. године под неповољним околностима, утицао је на измену пројектованих капацитета. Промена ситуације услед преоријентације црне металургије у погледу опреме од увоза из иностранства на израду опреме у земљи битно је променила првобитну поставку ствари. Дуги и неизвесни преговори, као и дугачки рокови испоруке већ уговорених наруџбина са иностраним државама и компанијама, вршили су велики притисак на руководиоце црне металургије. Инвестициони планови били су стога у перманентном ребалансирању, па је с тим у вези било је неопходно да се коначан план петогодишње производње донекле ревидира и постави на остварљивије основе. Предвиђено је да се годишњи капацитети крајем 1952. године ревидирају у погледу производње руде гвожђа на 1.300.000 тона, сировог гвожђа на 730.000 тона, сировог челика 965.000 тона и ваљане, коване и прерађене челичне робе на 775.000 тона.¹⁰²³ Тада су последње наде у набавку дела преко потребне опреме полагане у инвестициони зајам из Западне Немачке, као и репарације које су одатле пристизале.¹⁰²⁴

Изградња предузећа „Железара Зеница“ ступала је почетком 1951. године у фазу монтаже појединачних постројења која су великим делом стизала из репарација. Овим постројењима је била неопходна поправка, дорада и ситуационо прилагођавање. За овакве радове Генерална дирекција за црну металургију је ангажовала немачке стручњаке, којима су постројења била директно позната или су радили на изградњи сличних постројења у Немачкој.¹⁰²⁵ Тако је у Зеници први пут у земљи подигнута ваљаоница бандажа пристигла из ратних репарација¹⁰²⁶, док је у току била монтажа четири високе пећи и свих пратећих машина високе вредности неопходних за комплетирање нових и проширених производних капацитета.¹⁰²⁷

Почетак 1951. године био је донекле прекретница јер је црна металургија углавном „стала на сопствене ноге“. После петогодишњих гигантских напора, одрицања целе земље, велике неизвесности у погледу довршења изградње, предузећа ове индустријске гране доведена су до нивоа да могу да се укључе у производњу материјала неопходног за масовнију и технолошки захтевнију капиталну изградњу других индустријских грана. Делови закључених количина материјала пребачени су са увоза на домаћу производњу. Ова супституција увоза предузета је на интервенцију државе у циљу што бржег обезбеђења материјалом за приоритетне објекте, која је постала могућа оспособљавањем нових производних погона. За увоз је тиме остао знатно мањи обим, углавном софистициранијег материјала.¹⁰²⁸ Резултати производње остварени током 1951. и 1952. године најбоље показују о постигнућима у изградњи црне металургије. Петогодишњи план производње руде гвожђа остварен је са 45%, сировог гвожђа са 49,6%, челика 67,8%, феролегура 85%, ваљаних производа 52,6%, манганове руде 28,3%. Другим речима, План није остварен ни у једном сегменту. Међутим, у поређењу са предратном производњом, која је била референтна вредност у односу на коју се одмеравало стање ствари, руде гвожђа продуковано је за 10,3% више

¹⁰²¹ АЈ, ГДЦМВФНРЈ, 106–46–67, *Шира и ужа локација нове железаре у Никишићу (28.10.1950. године)*.

¹⁰²² АЈ, ГДЦМВФНРЈ, 106–46–67, *Грађевински радови за железару у Никишићу (27.11.1950. године)*.

¹⁰²³ АЈ, СМВФНРЈ, 6–39–40, *Елаборат о изградњи кључних објеката у предузећима Генералне дирекције за црну металургију Владе ФНРЈ у годинама 1951. и 1952.*

¹⁰²⁴ АЈ, ГДЦМВФНРЈ, 106–53–75, *Конференција код друга Кошира од Савезне планске комисије. Потребне инсталације из немачког инвестиционог зајма (20.5.1950. године)*.

¹⁰²⁵ АЈ, ГДЦМВФНРЈ, 106–13–24, *Проблематика немачких стручњака у Зеници (15.1.1951. године)*.

¹⁰²⁶ АЈ, РКВФНРЈ, 54–64–139, *Кратка информација о раду Репарационе комисије Владе ФНРЈ за период 1946–1953. године и остварењу репарационих и реституционих захтева (1.3.1954. године)*

¹⁰²⁷ АЈ, ГДЦМВФНРЈ, 106–11–20, *Предлог за оснивање предузећа (29.7.1950. година)*.

¹⁰²⁸ АЈ, ГДМВФНРЈ, 107–9–15, *Пребацивање закључених количина материјала са увоза на домаћу производњу (6.2.1951. године)*.

него пре рата, а исто тако сировог гвожђа за 170%, челика 119%, феролегура 5,9%, ваљаних производа 64% и манганове руде 225%. Пропаст инвестиционих уговора са Совјетским Савезом и Чехословачком, огромна цена коштања капиталне опреме у државама западне хемисфере, као и тешкоће око набавке исказане у забранама извоза технологија, имале су за последицу да изградња објеката црне металургије знатно спорије напредује од очекивања твораца Првог петогодишњег плана индустријализације.¹⁰²⁹

Обојена металургија: „Скривени адут индустријализације“

Богатство у обојеним металима позиционирало је Југославију у сам врх европских држава. Посебно су два привредна комплекса била важна у европским размерама. Ту је на првом месту рудник и рафинерија бакра у Бору¹⁰³⁰, а одмах после тога рудник олова и цинка у Трепчи, као и топионица у његовом саставу која се налазила у Звечану.¹⁰³¹ Међу осталим металима Југославија се издвајала значајним количинама руде хрома, антимона, боксита, злата, живе и молибдена. Хромове руде било је у Македонији, посебно у руднику „Нада“ у Радуши, а у оближњем Генерал Ханрису Немци су током рата саградили постројење за сепарацију у коме се прерађивала хромова руда из целе Македоније, док су у Горе Петрову код Скопља саградили пралишта за обогаћивање хромове руде.¹⁰³² Рудник и флотација молибдена у Мачкатици били су једина постројења за производњу и прераду тог метала на континенталном делу Европе. Велика налазишта антимона налазила су се у Зајачи, Лиси и Бујановцу. Током рата немачки окупатор је саградио флотацију и топионицу антимона у Лиси крај Ивањице. Жива се једино експлоатисала у руднику Идрија у Словенији, док је злато вађено у склопу прераде руде бакра у Бору. Југословенски боксит из крашких предела централне Херцеговине и Далмације био је познат у свету по свом квалитету и високом постотку алуминијума у руди, а према тада познатим геолошким истраживањима држава је поседовала 20% свих светских резерви ове руде.¹⁰³³ Већина ових рудника налазила се у рукама страног капитала током међуратног периода, а 85% производње извожено је у иностранство како би се у тамошњим ваљаоницама сировине прерађивале у полуфабрикату. Тиме је држава губила огромна средства од потенцијалног прилива девиза од извоза полуфабриката, али и пропуштала шансу да комплетира циклус производње подизањем сложенијих индустрија финалних продуката које су користиле обојене метале.¹⁰³⁴

Претпоставке брзог развоја обојене металургије током Првог петогодишњег плана биле су, са становишта рудних резерви, више него повољне. Премда је највећи део инвестиција био планиран за црну металургију која је имала приоритет, посвећена је значајна пажња пројектима из више фазе прераде обојених метала.¹⁰³⁵ С тим у вези планирано је да СССР пружи највећи део техничке помоћи приликом изградње нових и реконструкције постојећих металуршких завода. Очекивања Владе била су таква да су у план уграђене набавке опреме из СССР-а, а да претходно нису ни поведени преговори са совјетском страном. Боравак у Москви југословенске делегације предвођене Е. Кардељем крајем априла 1947. године искоришћен је да се директно од Ј. В. Стаљина добије одобрење за набавку машина за металургију. Стаљинов пристанак за давање

¹⁰²⁹ *Statistički godišnjak FNRJ za 1954. godinu*, 157–158.

¹⁰³⁰ АЈ, КМЈ, 836/III–2–а/14, *Извештај о стању у Борским рудницима после рата и потребне мере за оспособљавање рудника за рад (8.10.1944. године)*.

¹⁰³¹ АЈ, КМЈ, 836/III–2–а/15.

¹⁰³² АЈ, МРФНРЈ, 24–3–10, *Неколико података о рудницима и топионицама на ослобођеној територији Југославије*.

¹⁰³³ АЈ, МРФНРЈ, 24–3–10, *Кратки преглед рудног богатства Југославије (1945. година)*.

¹⁰³⁴ АЈ, МРФНРЈ, 24–26–80, *Перспективни план изградње индустрије полуфабриката обојених метала 1947–1951 (1947. година)*.

¹⁰³⁵ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–79–87, *Реферат о изградњи металуршко-металне индустрије у Југославији (8.1.1946. године)*.

повољног инвестиционог кредита био је сигнал за отпочињање преговора.¹⁰³⁶ По њиховом започињању, а водили су се у склопу општих преговора о техничкој сарадњи и помоћи током јула, договорено је да совјетска страна помогне изградњу и обојене металургије. Техничким споразумом, потписаним 25. јула 1947. године, уговорена је реализација пројекта изградње ваљаонице бабра, као и фабрике и ваљаонице алуминијума.¹⁰³⁷ Предвиђено је да Совјети помогну подизање обе ваљаонице до висине капацитета од 10.000 тона и фабрике алуминијума у околини Мостара капацитета 60.000 тона глинице и 30.000 тона алуминијума.¹⁰³⁸

Изградња новог Завода бабра и бакарних легура у Нишу била је обухваћена Првим петогодишњим планом. Спецификација производа у количини од укупно 23.000 тона готових ваљаних и пресованих производа, као и 17.000 тона *wirebare* бабра за потребе новопроектване фабрике каблова у Светозареву, одобрена је од стране министра тешке индустрије Франца Лескошека 26. марта 1948. године. Пројектовање и набавка дела инсталација са капацитетом од 10.000 тона ваљаних и пресованих производа поверено је СССР-у, док је министар Лескошек почетком маја дао сагласност Генералној дирекцији алуминијума и бабра да поведу преговоре са Чехословачком у циљу набавке другог дела опреме неопходне за израду 13.000 тона полуфабриката. Са чехословачким стручњацима је током преговора, који су вођени у мају, у Београду постигнут оквиран договор по питању испоруке опреме. Утаночено је да се испоруке обављају сукцесивно у етапама почевши од 1952. године, а чехословачка страна је преузела обавезу да до 12. јула достави дефинитивну понуду са ценама и роковима испоруке за сваку поједину инсталацију.¹⁰³⁹ Наредних дана чехословачки преговарачи су утврдили оквиран износ цене коштања комплетне опреме и пројеката у износу од 200 милиона чехословачких круна.¹⁰⁴⁰ Међутим, пошто су се истовремено одвијали преговори око ваљаоничких постројења за црну металургију, која је имала приоритет, представници предузећа „Kovostroj“ задуженог за израду машинског парка су тражили да се почетни рокови испоруке за ваљаоничка постројења цветне металургије помере на 1954. годину како би се скратили рокови испоруке постројења за црну металургију.¹⁰⁴¹ Такав развој ситуације био је противан жељама југословенске стране да се за обе ставке споразума скрате рокови испоруке како би се ублажила кашњења у испуњењу Петогодишњег плана.¹⁰⁴²

Даљи развој ситуације по питању инвестиционих испорука пратио је радикалну промену спољнополитичких односа на линији Београд-Москва. СССР је вршио притисак на Чехословачку да прекине трговинску размену са Југославијом.¹⁰⁴³ Због немогућности да се одупре совјетским притисцима, чехословачка Влада је почетком маја 1949. године почела да разматра економске санкције против Југославије.¹⁰⁴⁴ Томе је претходио боравак председника чехословачке планске комисије, Ј. Доланског, у Москви где је тражено да Чехословачка прекине све инвестиционе

---

¹⁰³⁶ ARS, 1277/ Rodbinski fond Edvarda Kardelja (RFEK), d. 27, škatla 109, številka 27, *Telegram tovariša Kardelja iz Moskve maršalu Titu (19.4.1947. godine)*.

¹⁰³⁷ ДАМСПРС, 1949, ПА, СССР, ф. 99, д. 23513, *Економски односи ФНРЈ са СССР (1949. година)*.

¹⁰³⁸ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–92–100, *Попис питања, по којима ће Совјетски Савез пружити техничку помоћ Југославији (2.3.1948. године)*.

¹⁰³⁹ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–4–4, *Ваљаоница обојених метала из Чехословачке – Инвестициони уговор А2 (11.7.1948. године)*.

¹⁰⁴⁰ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–72–80, *Инвестиционе набавке у Чехословачкој А2 (14.6.1948. године)*.

¹⁰⁴¹ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–4–4, *Наруџбе ваљаоница по А2 делу инвестиционог уговора између ФНРЈ и Чехословачке. Питање приоритета испоруке појединих ваљаоница (7.6.1948. године)*.

¹⁰⁴² АЈ, МТИВФНРЈ, 16–72–80, *Инвестициона набавка ваљаонице бабра у Чехословачкој А2 (14.6.1948. године)*.

¹⁰⁴³ ДАМСПРС, 1949, СППА, СССР, ф. 28, д. 1144, *Телеграм југословенске амбасаде у Прагу Министарству иностраних послова ФНРЈ и Министарству спољне трговине ФНРЈ (19.5.1949. године)*.

¹⁰⁴⁴ ДАМСПРС, 1949, ПА, Чехословачка, ф. 23, д. 48753, *Телеграм југословенске амбасаде у Прагу Министарству иностраних послова ФНРЈ (6.5.1949. године)*.

испоруке и споразуме са ФНРЈ.¹⁰⁴⁵ Сви даљи преговори вођени у Прагу током лета 1949. године наилазили су на међусобно неразумевање. Југословенској страни постајало је све јасније да је прекид на помолу. Уговореним испорукама опреме за капиталну изградњу није се називао почетак.¹⁰⁴⁶ Такав развој ситуације ескалирао је протеривањем првобитно делегата чехословачких фирми из Београда, а потом и реципрочним одговором чехословачке стране почетком августа.¹⁰⁴⁷ Убрзо је уследио дефинитивни прекид економских односа једностраним актом чехословачке Владе од 4. октобра 1949. године.¹⁰⁴⁸

Потреси који су се осећали на линији економских односа са дојучерашњим савезницима од краја 1948. године натерали су привредне руководиоце да још пре формалног раскида потраже алтернативног добављача. Повољна понуда је пронађена у Савезној Републици Немачкој. Закључен је уговор са западнонемачком фирмом „Gutehofnungshütte A.G.“ за пројектовање комплетних зграда и постројења. По уговору ова немачка фирма је била дужна да испоручи комплетне пројекте до 15. јуна 1949. године, као и дефинитивну понуду за постројења. Према договору, фирма „ГНН А.Г.“ је узела у обзир све машине које су по југословенском фабрикационом програму биле компатибилне са машинским парком немачке компаније „Rheinmetall Borsig A.G.“ добијеним на име репарација.¹⁰⁴⁹

После индустрије прераде бакра, у Петолетци је капитална изградња алуминујумске индустрије имала другу кључну улогу. Алуминијум је постао скупцени метал незамењив у модерној индустријској производњи.¹⁰⁵⁰ Предвиђена је по Петогодишњем плану изградња и надградња у технолошком смислу алуминијумске индустрије довршењем фабрика глинице и алуминијума у Стрнишћу, подизањем Комбината алуминијума у Мостару и једне ваљаонице алуминијума. Фабрику у Стрнишћу почели су да граде Немци током рата предвидевши годишњи капацитет од 50.000 тона глинице и 10.000 тона алуминијума, те је започети посао требало довршити до 1951. године.¹⁰⁵¹ Накнадно је пројектована изградња две секције рафинерије за електролизу глинице у висини од 30.000 тона алуминијума како би се свих 50.000 тона прерадило у Стрнишћу. Грађевински радови на постројењима били су почетком лета 1949. године готово у потпуности завршени и приступило се комплетирању машинског парка и електроинсталација. Први погон електролизе имао је да буде пуштен у рад почетком II квартала 1951. године, а други у I кварталу 1952. године. Комбинат у Мостару требало је градити од самих темеља, па је завршетак радова планиран у Другом петогодишњем плану, када је из његових погона требало

¹⁰⁴⁵ Arhiv Republike Slovenije (ARS), 1277/RFEK, dosije (d.) XXII, škatla 62, številka 936, *Dolanski – predsednik planske komisije ČSR v Moskvi, kjer zahtevajo od njega, da ČSR prekine z Jugoslavijo sporazume in dogovore o investicijah (10.5.1949 leta)*.

¹⁰⁴⁶ ДАМСПРС, 1949, ПА, Чехословачка, ф. 23, д. 410710, *Записници са три састанка делегација Владе ФНРЈ и Владе Чехословачке одржаних од 7. до 10. јуна 1949. године у згради Министарства спољне трговине Чехословачке*.

¹⁰⁴⁷ ДАМСПРС, 1949, ПА, Чехословачка, ф. 23, д. 414316, *Телеграм југословенске Владе Министарству иностраных послова по питању протеривања делегата југословенских предузећа из Прага (5.8.1949. године)*.

¹⁰⁴⁸ ДАМСПРС, 1950, ПА, Југославија, ф. 47, д. 4306, *Елаборат Правног савета МИП о једностраном раскиду уговора о пријатељству и узајамној помоћи од стране СССР и земаља „народне демократије“ (7.1.1950. године)*.

¹⁰⁴⁹ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–140–148, *Анализа Петогодишњег плана индустрије алуминијума и бакра, „Ваљаоница бакра Ниш“ (11.6.1949. године)*.

¹⁰⁵⁰ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–4–4, *Елаборат о важности индустрије алуминијума*.

¹⁰⁵¹ Фабрику алуминијума у Стрнишћу код Птуја почели су да граде Немци током окупације са пројектованим капацитетом од 30.000 тона глинице и 10.000 тона алуминијума у првој фази. Успели су да фабричке зграде доврше 70%, док је уграђених инсталација остало свега 10% јер су приликом повлачења Немци одвукли 150 вагона разних машина, инсталација и електро мотора. Постојале су и друге нереализоване наруџбине и склопљени технички услови испоруке машина у Немачкој које су биле спремне за испоруку, али је југословенска страна чекала на сагласност Савезне Контролне Комисије, којој се није журило да да одобрење (АЈ, СПК, 41–168–306, *Инсталације и машине за фабрику алуминијума у Стрнишћу код Птуја (15.3.1947. године)*.

годишње да изађе 60.000 тона глинице и 30.000 тона алуминијума.¹⁰⁵² Почетак радова планиран је у прво време за пролеће 1949. године, али је потом због сплета тешких околности које су државу задесиле услед совјетских санкција одложена за 1950. годину.¹⁰⁵³ Нова ваљаоница алуминијума и његових легура имала је у погледу места градње валовит пут. Двоумљења око локације су се кретала између Словенске Бистрице и Мостара.¹⁰⁵⁴ Привредни стратеги су првобитно стали на становиште да се у ту сврху реконструише „ИМРОЛ“ из Словенске Бистрице. Међутим, средином 1949. године у Министарству тешке индустрије донета је одлука да се од тога одустане јер за то нису постојале објективне могућности, већ је преовладало мишљење о изградњи нове ваљаонице у склопу фабрике у Стрнишћу. У том случају предвиђено је да „ИМРОЛ“ уступи део машина које би биле употребљиве, док би се остатак комплетирао од ваљаонице немачке компаније „Aluminiumwalzwerk Wutoschingen“ добијене на име репарација и набавком у иностранству. С обзиром да су се у исто време водили преговори око куповине ваљаонице бакра са западнонемачком фирмом „ГНН“ Генерална дирекција алуминијума и бакра успела је да издејствује да иста фирма изради генерални нацрт за будућу ваљаоницу алуминијума.¹⁰⁵⁵

Услед могућих инвестиција које су зависиле од добијања инвестиционих кредита у САД, држава је испланирала будуће кораке капиталне изградње. Производња обојених метала требало је, следствено реализацији планираних инвестиционих улагања, да се знатно повећа. Изградњом додатних постројења за електролизу бакра производња електролитског бакра у Бору је требало да скочи са 12.000 на 37.000 тона до краја 1950. године, чиме би се обезбедила не само виша фаза прераде за потребе домаће индустрије, већ и скупља ставка у структури извоза. Поред тога, планирана је изградња цијанидизације у Бору и Лецама, а предвиђена је производња од три тоне злата годишње.¹⁰⁵⁶ Виша фаза прераде бакра била је један од крупних циљева Петолетке. Првобитна замисао о подизању ваљаонице у околини Ниша је напуштена крајем 1949. године. Тада је, услед спољне опасности и близине бугарске границе, одлучено да буде подигнута дубље у унутрашњости Србије. Генералштаб Југословенске Армије је после прегледа неколико локација установио да је Севојно код Ужица најподесније за подизање будуће ваљаонице бакра. Један од разлога свакако је био и тај што је 1/3 производње отпадала за потребе Југословенске Армије, па се није смело ризиковати да се угрози евентуално снабдевање војне индустрије. Планом је предвиђено да укупан капацитет ваљаонице буде 24.000 тона, а у две смене у ваљаоници и три у ливници требало је да ради 850 радника.¹⁰⁵⁷

Проширењем топионице олова у Трпчи постигла би се производња од 100.000 тона годишње, док је пројектованом модернизацијом топионице цинка у Цељу требало подићи производњу сировог цинка на 14.600 тона, а изградњом рафинерије за електролизу цинка у Звечану повисила би се продукција електролитичког цинка на 24.000 тона *per annum*. Постављањем још једне флотације за антимонову руду и топионице за концентрат висина производње имала је да достигне 3.200 тона годишње. Флотација Рудника молибдена у Мачкатици требало је после реконструкције и проширења да продуцира 1.400 тона концентрата, а пројектовано је да рудник у Идрији добије флотацију и топионицу, чиме би се продукција живе попела на 500 тона. Подизањем алуминијумске индустрије производња глинице требало је да

¹⁰⁵² АЈ, Генерална дирекција металургије Владе ФНРЈ (ГДМВФНРЈ), 23–7–14, *Проблематика обојене металургије, Проблематика алуминијума (30.6.1950. године)*; АЈ, МТИВФНРЈ, 16–140–148, *Анализа петогодишњег плана индустрије алуминијума и бакра, „Творница глинице и алуминија Стрнишће“ (11.6.1949. године)*.

¹⁰⁵³ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–4–4, *Изградња алуминијумског комбината у Бијелом Пољу код Мостара (4.1.1949. године)*.

¹⁰⁵⁴ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–1–1, *Записник са конференције одржане 17. фебруара 1948. године у Министарству тешке индустрије ФНРЈ, Техничко саветовање по питању избора места за подизање Ваљаонице алуминијума*.

¹⁰⁵⁵ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–140–148, *Анализа Петогодишњег плана индустрије алуминијума и бакра, ваљаоница алуминијума и његових легура (11.6.1949. године)*.

¹⁰⁵⁶ АЈ, ГДМВФНРЈ, 23–7–14, *Проблематика обојене металургије (30.6.1950. године)*.

¹⁰⁵⁷ АЈ, ГДМВФНРЈ, 23–12–22, *Одобрење уже локације за ваљаоницу бакра у Севојну код Ужица (12.10.1949. године)*.

досегне 130.000 тона, а алуминијума 63.000 тона. Поред тога, предвиђена је изградња ваљаонице алуминијума и постројења за калцинирање и сепарацију боксита, чиме је годишња експлоатација имала да буде повећана на 800.000 тона.¹⁰⁵⁸ Остваривањем ових инвестиција предвиђено је повећање вредности производње на годишњем нивоу у износу од 6.591.300.000 динара, док би удео извоза по светским ценама износио 2.849.300.000. Испуњењем планиране капиталне изградње супституисао би се увоз ваљаних и пресованих производа бакра, бакарних легура, алуминијума и алуминијумских легура и магнезијума, док би се повећао извоз у олову, цинку, антимуону, концентрату молибдена, хрому, живи и алуминијуму.¹⁰⁵⁹

Ови програми кључних објеката обојене металургије били су на захтев банака из САД преточени до у детаљ разрађене пројекте.¹⁰⁶⁰ Америчка страна је сходно својим интересима била посебно заинтересована да уложи средства у капиталну изградњу цветне металургије, јер су светске цене обојених метала биле у порасту, те се стога очекивао брз поврат уложеног. Улагања у обојену металургију су ипак захтевала време, а на основу уложеног и учињеног до 1952. године, када је Прва петолетка дефинитивно завршена, може се констатовати да су постигнућа била боља него код црне металургије, узимајући у обзир однос уложених средстава и постигнутог. Производња бакра према задацима Плана остварена је са 80%, електролитског бакра са 59,4%, олова 103,4%, цинка 72,3%, алуминијума 21,7%, ваљаних и тлачаних производа 30,8%, ватросталног материјала 43% и сировог магнезита 57,7%. У односу на стање пре рата само је продукција блистер бакра била мања за 24%, док је електролитског бакра произведено 78% више, а остварено је повећање код олова за 510%, цинка 194%, алуминијума 59%, ваљаних и тлачаних производа 38%, ватросталног материјала 344% и сировог магнезита 173%. Постепено активирање појединих објеката који су се налазили у завршној фази очекивано је током 1953. и 1954. године, па су тиме ефекти урађеног током Првог петогодишњег плана имали да дођу до пуног изражаја.¹⁰⁶¹

Метална индустрија и машиноградња као зајамници свеукупног привредног развоја

Метална индустрија је у циљу подизања индустријских постројења и изградње нових продукционих средстава, као и ради снабдевања постојећих индустрија металним производима, преузела обавезу да повећа капацитете индустрије металних производа, машина и саобраћајних средстава у толикој мери да они у основним производима задовоље потребе целокупне индустрије, рударства и других потрошних сектора. За разлику од металне, која је била релативно добро развијена, машинска индустрија је у Краљевини СХС/Југославији била слабо развијена, а највећи део машина увозен је из иностранства. Предратна машиноградња, махом занатског карактера, углавном се ограничила на оправку возних средстава и у незнатној мери је израђивала мање количине нових вагона, фабричких уређаја, парних котлова и гвоздене конструкције за мостове и индустријске хале. У петогодишњем плану, поред приоритетног развитка базичне индустрије, црне и обојене металургије, ватросталног материјала и рударства, металне индустрије, била је предвиђена изградња прве фазе машиноградње. Стога, План је предвидео

¹⁰⁵⁸ Пристизањем репарационих постројења алуминијумске индустрије из Немачке у Стрнише током 1950. године отворило се питање коришћења доспелих машина за проширење капацитета електролизе алуминијума у Лозовцу за 1.500 тона и изградње једне мање ваљаонице до 2.000 тона ваљане робе. Ипак, ова идеја је убрзо упала у кризу услед низа потешкоћа са изградњом приоритетних објеката (АЈ, СЕЕИВФНРЈ, 59–2–5, *Проблематика Лозовца, У вези са повећањем електролизе и изградње ваљаонице алуминијума (4.7.1950. године)*).

¹⁰⁵⁹ АЈ, ГДМВФНРЈ, 23–7–14, *Проблематика обојене металургије (30.6.1950. године)*.

¹⁰⁶⁰ АЈ, СЕЕИВФНРЈ, 59–23–82, *Проблематика стања програма и пројекта кључних предузећа металургије (15.5.1951. године)*.

¹⁰⁶¹ *Statistički godišnjak FNRJ za 1954. godinu*, 157–158.

усвајање следећих производних годишњих капацитета до краја 1951. године: 1. машине алатљике са скидањем струготине - 5.000 тона 2. машине алатљике без скидања струготине - 2.100 тона 3. локомотиве тешке - 100 комада 4. локомотиве индустријске - 200 комада 5. вагони теретни - 5.500 комада 6. вагони путнички - 280 комада 7. вагонети - 12.000 комада 8. хидрауличне машине - 4.000 тона 9. парни котлови - 4.820 м² 10. Дизалице - 1550 тона 11. грађевинске машине - 7.620 тона 12. уређаји за руднике и фабрике - 2.500 тона 13. гвоздени лив - 28.500 тона 14. пољопривредне машине и алати - 34.000 тона 15. плугови, сејачице и вршалице - 91.200 комада. Поређења ради, требало је продукцију у 1951. години у односу на 1947. годину код артикала попут алатних машина повећати 30 пута, локомотива и вагона два пута, вагонета 2,8 пута, водених турбина 240 пута, грађевинских машина 70 пута, пољопривредних машина 2,7 пута, камиона пет пута. Планиране инвестиције у износу од 12,7 милијарди динара имале су да осигурају повећање капацитета подизањем нових постројења, проширењем и рационализацијом постојећих.¹⁰⁶²

Табела 27: Фабрике металне и машинске индустрије

I група	Фабрике погонских машина и хидромеханичке опреме	
	назив предузећа	коначни капацитет (тона)
1.	„Litostroj“ Љубљана	16.000
2.	„Franc Leskošek“ Марибор	15.000
II група	Фабрике возних средстава, парних машина и фабричких уређаја	
	назив предузећа	коначни капацитет (тона)
1.	„Драгослав Ђорђевић Гоша“ С. Паланка	10.500
2.	„Фабрика теретних вагона“ Ранковићево	60.000
3.	„Ђуро Ђаковић“ Славонски Брод	17.500
4.	„Тvornica парних котлова“ Загреб	4.000
5.	„14. Октобар“ Крушевац	12.500
6.	„Јединство“ Загреб	6.000
III група	Фабрике које прелазе у машиноградњу НР Србије	
	назив предузећа	коначни капацитет (тона)
1.	„Јастребац“ Ниш	3.000
2.	„Фабрика грађевинских машина“ Смедерево	10.000
IV група	Фабрике машина алатљика и алата	
	назив предузећа	коначни капацитет (тона)
1.	„Иво Лола Рибар“ Железник	6.000
2.	„Првомajsка“ Загреб	2.500
3.	Фабрика резајућег алата „Југоалат“ Нови Сад	1.000

Велика грађевинска делатност започета током обнове добила је почетком Првог петогодишњег плана знатно шири обим. Оскудица грађевинских машина и уређаја, до тада увожених из иностранства, натерала је привредне руководиоце да у кратком року реше ово питање. Изградња фабрике грађевинских машина у Смедереву започела је 1947. године под руководством Главне дирекције металне индустрије НР Србије, и до преласка у састав Генералне дирекције савезне металне индустрије била је подигнута главна радионица са укупном површином од 8.000 м² и ливница сивог лива површине 3.200 м². Подигнуте хале биле су

¹⁰⁶² АЈ, СПК, 41-146-278, *Опште о машиноградњи (1950. година)*; АЈ, СПК, 41-235-396, *Циљеви металне индустрије у Првом петогодишњем плану; Закон о петогодишњем плану развита народне привреде Федеративне народне републике Југославије 1947-1951 и Закон о петогодишњим плановима развита народне привреде народних република Србије, Хрватске, Словеније, Босне и Херцеговине, Македоније и Црне Горе, Београд 1947, 81-82.*

предвиђене за годишњи капацитет од 2.500 тона. Већ за време изградње фабрике потребе у грађевинским машинама и уређајима порасле су у тој мери да се морало приступити проширењу програма производње и повећању капацитета. Планирана је фабрикација мешалица за бетон, разних грађевинских дизалица, витлова, транспортера, лифтова, транспортних вагонета свих врста, сепаратора, первибратора и дробилица. Потребе у грађевинским машинама према планским задацима само за 1948. годину износиле су око 15.000 тона. Нарочито велика је била потражња у багерима свих врста. Све то је определило повећање годишњих капацитета на 10.000 тона.¹⁰⁶³ Приликом изградње овог предузећа ситуацију је олакшавало и то што је оно подигнуто поред металске фабрике „Милан Благојевић“ од које је преузело цео погон у коме се налазила ливница, па то није захтевало никакве додатне трошкове око демонтаже.¹⁰⁶⁴ „Фабрика грађевинских машина“ је због свих наведених потреба државе уздигнута октобра 1948. године у предузеће са статусом општедржавног значаја.¹⁰⁶⁵

Капитална изградња индустрије пољопривредних машина огледала се у реконструкцији и подизању шест фабрика. Фабрика „Змај“ из Земуна је у недостатку услова за развитак у велико модерно индустријско предузеће била принуђена да побољша технолошки процес продукције, а да би то остварила била је принуђена да повећа капацитет адаптацијама и мањим доградњама како би сложеније машине биле оспособљене за рад. До 1949. године фабрички круг је проширен апсорбовањем фирми „Огрев“ и „Отпад“, а тиме се предузеће значајно проширило добијајући излазак индустријским колосеком на Дунав. Пошто локацијски услови нису дозвољавали даље ширење предузећа „Змај“ одлучено је да на ширем простору Земуна буде подигнута нова фабрика. Планирано је да „Нови Змај“ производи најсложеније пољопривредне машине у висини од 10.000 тона, па је с тим у вези ангажован мађарски пројектантски биро „Nebart“ из Будимпеште који је 8. јула 1948. године поднео шематски елаборат са диспозиционим плановима и приближном листом потребних машина. Међутим, политичке прилике су онемогућиле завршетак овог посла у Мађарској, па се за решавање овог великог пројекта помоћ морала потражити на другој страни.¹⁰⁶⁶ „Победа“ из Новог Сада је због непланске градње главне хале и ливнице приликом накнадне израде новог технолошког процеса запала у тешкоће услед недостатка простора, јер је у 1949. години планирана изградња велике монтажне хале од око 7.000 м² и једне мање хале од 3.500 м² за потребе смештаја сировина, ковачнице, одељења за пресе и варионице. „Осијејска леваонска жељеза и творница стројева“ је током 1948. године добила нову монтажну халу од 2.000 м², а у 1949. години је према инструкцијама министра Ф. Лескошека предстојала реконструкција целог предузећа у сврху подизања технолошког процеса на виши ниво. „Товарна пољопривредних стројева“ из Марибора је пролазила кроз мање унутрашње реконструкције и капацитети ливнице су проширени 30%. У сврху постизања капацитета предвиђених петогодишњим планом предвиђено је да до краја 1951. године буде подигнута још једна фабрика пољопривредних машина од 7.000 тона. Том приликом преовладало је мишљење да би се то најуспешније могло извршити ако би се по могућству купила комплетна фабрика са машинском опремом, техничком документацијом и лиценцом. У међувремену је захтев КПЈ-а за „социјалистичким преображајем“ села директно утицао на захтев Министарства пољопривреде за редефинисањем првобитног циља од 34.000 тона

¹⁰⁶³ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–134–142, *Наређење Председништва Владе ФНРЈ стр. нов. 502/48 „Фабрици грађевинских машина Смедерево“ (1948. година).*

¹⁰⁶⁴ АЈ, СМВФНРЈ, 6–8–9, „Фабрика грађевинских машина Смедерево“, *Извештај о извршењу Првог петогодишњег плана (1951. година).*

¹⁰⁶⁵ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–13–17, „Фабрика грађевинских машина“, *Смедерево.*

¹⁰⁶⁶ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–140–148, *Проблематика капиталне изградње предузећа у саставу Генералне дирекције савезне индустрије пољопривредних машина (1949. година).*

пољопривредних машина. Донета је решење да се првобитни план повиси на 50.000 тона, па је и то додатно утицало на одређење да се приступи оваквом решавању проблема.¹⁰⁶⁷

Фабрике машина алатљика и алата биле су предвиђене у Београду, Загребу и Новом Саду. Оснивању фабрике тешких машина алатљика у Железнику претходило је оснивање грађевинске фирме „Омладинско грађевинско предузеће за изградњу тешке индустрије Железник“. Ово предузеће, основано јануара 1948. године, било је попуњавано углавном људима најмлађе радно способне генерације и то је, уз све остале факторе, имало своју јасну симболику с обзиром да је било образовано са циљем да изгради фабрику тешких алатних машина која је требало да буде названа по трагично погинулом младом револуционару и првом председнику Уједињеног савеза антифашистичке омладине Југославије, Иву Лоли Рибару. Предузеће „Иво Лола Рибар“ званично је основано почетком децембра 1948. године, а са радом је кренуло месец дана раније.¹⁰⁶⁸ Производња железног и челичног лива, те машина алатљика са и без скидања струготина, одвијала се током 1949. године у складу са расположивим капацитетима. Упоредо с тим извршавани су послови капиталне изградње нових фабричких хала и проширења ливница.¹⁰⁶⁹ Поред овог предузећа, после конфискација приватног капитала, у Загребу је основано предузеће „Prvomajska“ за израду машина за обраду метала¹⁰⁷⁰ и у Новом Саду фабрика „Југоалат“ за израду секућег, контролног и монтажног алата за обраду.¹⁰⁷¹ „Prvomajska“ је у 1947. години завршила монтажу нове хале и управне зграде, а планирано је да капацитет са тадашњих 336 тона до 1951. године достигне 2000 тона машина алатљика.¹⁰⁷²

Фабрике погонских машина и хидромеханике налазиле су се у Словенији. У Марибору је после конфискације грађевинских фирми основано предузеће „Tovarna splošnih metalnih konstrukcij in vijakov“, а првобитни предмет пословања била је израда мостова, металних конструкција и шrafoва. Предузеће је до средине 1949. године престало да производи шrafoве и фокусирао се на продукцију свих типова металних конструкција. Тада је и промењен назив предузећа, а оно је у част министра тешке индустрије понело име „Franc Leskošek“.¹⁰⁷³ Предузећу „Titovi zavodi Litostroj“ после оснивања припојено је неколико мањих металских предузећа из Словеније, а почетком фебруара ово љубљанско предузеће добило је статус општедржавног значаја и прешло је под административно-оперативно руководство Генералне дирекције савезне металне индустрије. Током 1948. године профилисан је производни асортиман и у фабричким погонима су израђивани и ливени делови машина, произвођене лакше и средње тешке машине за потребе индустрије и вршен ремонт индустријских машина.¹⁰⁷⁴ У току 1948. фабрика је радила у две смене са укупно 790 радника и израдила 300 тона водених турбина, 300 тона пумпи, 500 тона железних конструкција и 1700 тона сивог лива, укупно 2800 тона разног материјала. У перспективи је предвиђено проширење фабрикационог програма тако да је у 1951. години из фабричких погона требало да изађе 6.000 тона машина и машинских делова.¹⁰⁷⁵

---

¹⁰⁶⁷ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–108–116, *Проблематика капиталне изградње предузећа у саставу Генералне дирекције савезне индустрије пољопривредних машина (1949. година)*; АЈ, СМВФНРЈ, 6–26–27, *Проблематика капиталне изградње предузећа у саставу Генералне дирекције савезне индустрије пољопривредних машина*.

¹⁰⁶⁸ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–13–17, *Фабрика тешких машина алатљика, Железник*.

¹⁰⁶⁹ АЈ, ГДСМИМТИФНРЈ, 140–2–9, *Проблематика капиталне изградње и инвестиција у Првом петогодишњем плану, ФТАМ „Иво Лола Рибар“*.

¹⁰⁷⁰ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–13–17, *„Prvomajska“, Загреб*.

¹⁰⁷¹ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–13–17, *„Југоалат“, Нови Сад*.

¹⁰⁷² АЈ, ГДСМИМТИФНРЈ, 140–2–9, *Одобрене локације, Генерална дирекција савезне металне индустрије, Фабрика машина алатљика „Prvomajska“ Загреб*.

¹⁰⁷³ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–13–17, *„Franc Leskošek“, Tovarna metalnih konstrukcij, Марибор*.

¹⁰⁷⁴ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–13–17, *„Titovi zavodi Litostroj“, Ljubljana*.

¹⁰⁷⁵ АЈ, ГДСМИМТИФНРЈ, 140–2–9, *Одобрене локације, Генерална дирекција савезне металне индустрије, „Litostroj“ Љубљана*.

Током 1947. и 1948. године низ предузећа металне и машинске индустрије стекло је савезни значај. Ту је фабрика хемијских и прехранбених уређаја „Jedinstvo“ из Загреба¹⁰⁷⁶, „Фабрика вагона Краљево“¹⁰⁷⁷, „Tvornica parnih kotlova“ из Загреба¹⁰⁷⁸, „Јастребац“ из Ниша¹⁰⁷⁹, фабрика грађевинских и рударских уређаја „14. октобар“ итд.¹⁰⁸⁰ Предузеће „14. октобар“ из Крушевца је са променом ранга приступило преоријентацији производње, па је отада искључива делатност предузећа била продукција уређаја неопходних за механизацију рударства.¹⁰⁸¹ Са друге стране, у Хрватској се приликом реализације капиталне изградње предузећа металне и машинске индустрије водило рачуна да се са што мање уложених средстава постигне што већи ефекат. Тако је искључиво инвестирано у стварање великог погона за продукцију лаких и средње тешких одкивака у фабрици „Tvornica parnih kotlova“, јер је калкулација показала да је вишеструко јефтиније изградити један већег капацитета који би снабдевао остала предузећа наведеним полуфабрикатом него у свакој понаособ подизати засебан. Тиме су друга велика предузећа, као што су „Rade Končar“ или „Prvomajska“, своје потребе у овој врсти одкивака реализовала набавком код „ТРК-а“, док су за теже профиле морала да се обрате фабрици локомотива, мостова и машина „Ђуро Ђаковић“ из Славонског Брода.¹⁰⁸² Фабрика хемијских и прехранбених уређаја „Jedinstvo“ из Загреба била је изузета из овог концепта због комуникационих проблема, па је стога била принуђена да започне са градњом властите ковачнице и пресионице.¹⁰⁸³

Све постојеће фабрике гвоздених конструкција биле су застарелог типа и у погледу организације производње лоше изграђене. Инвестицијама код ових фабрика током Прве петолетке створени су бољи услови рада, али није било могуће отклонити грешке које су учињене приликом првобитне градње. Иако су биле знатно побољшане и специјализоване, попут фабрике гвоздених конструкција „Franc Leskošek“, оне нису биле у стању да изврше задатке планираних градњи нових великих мостова преко Дунава и Саве. Из тих разлога била је предвиђена изградња једне нове велике модерно инсталиране фабрике тешких конструкција. Током 1949. године уочен је озбиљан недостатак гвоздених конструкција, па је посвећено више пажње раду на постављању плана за изградњу новог предузећа у близини Босанског Шамца.¹⁰⁸⁴ Ову идеју је подстакло и то што је Југославији на име репарација додељена фабрика из Хановера „Krupp-Stalhbau“, која се пре рата бавила изградом тешких гвоздених конструкција.¹⁰⁸⁵

Радови на подизању предузећа савезне металне индустрије имали су променеив карактер током реализације прве две године Првог петогодишњег плана. До краја 1949. године урађено је много у погледу грубих грађевинских радова. Радило се у складу са расположивошћу грађевинског материјала и зидара, а оба фактора су била подложна флукуацијама, па је често долазило до застоја на градилиштима. На све то надовезали су се ефекти економске блокаде са

¹⁰⁷⁶ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–13–17, „Jedinstvo“, Загреб.

¹⁰⁷⁷ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–13–17, „Фабрика вагона“, Краљево.

¹⁰⁷⁸ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–13–17, „Tvornica parnih kotlova“, Загреб.

¹⁰⁷⁹ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–13–17, „Јастребац“, Ниш.

¹⁰⁸⁰ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–13–17, „14. октобар“, Крушевац.

¹⁰⁸¹ АЈ, ГДСМИМТИФНРЈ, 140–2–9, *Проблематика капиталне изградње и инвестиција у Првом петогодишњем плану, „14. октобар“ Крушевац.*

¹⁰⁸² АЈ, ГДСМИМТИФНРЈ, 140–2–9, *Проблематика капиталне изградње и инвестиција у Првом петогодишњем плану, „Tvornica parnih kotlova“ Загреб.*

¹⁰⁸³ АЈ, ГДСМИМТИФНРЈ, 140–2–9, *Проблематика капиталне изградње и инвестиција у Првом петогодишњем плану, „Jedinstvo“ Загреб.*

¹⁰⁸⁴ АЈ, Главна дирекција савезне електроиндустрије (ГДСЕ), 134–2–7, *Перспективни план специјализације фабрика гвоздених конструкција.*

¹⁰⁸⁵ АЈ, ГДСМИМТИФНРЈ, 140–2–9, *Проблематика капиталне изградње и инвестиција у Првом петогодишњем плану, Нова фабрика тешких гвоздених конструкција.*

истока, чији се пун замах се осетио током зиме 1949. године.¹⁰⁸⁶ Хладан политички талас који се појачавао са истока и претио да паралише грандиозне напоре југословенске привредне изградње, почео је пролећа исте године да „сузбија“ масовнији прилив репарација из Немачке. Допремање машина, инсталација и читавих постројења затекло је управе предузећа неспремним, јер оне нису биле предвиђене годишњим планом у том обиму, па се процес њиховог увођења у привреду споро одвијао. Значај пристиглих репарационих добара посебно је био значајан за металну и машинску индустрију стога што су највећим делом допремана капитална средства из ових индустријских грана.¹⁰⁸⁷ Многе фабрике су комплетирание квалитетним појединачним машинама које су добијене из основа репарација¹⁰⁸⁸, али посебну важност су имала добијена комплетна предузећа и производне целине. Посебно би требало истаћи део фабрике тешких машина алатљика „Иво Лола Рибар“ из Железника, комплетну алатницу од 256 машина радилица предузећа „Боба Милетић“ Чачак, предузеће за производњу машина радилица „Brodaska industrija Rijeka“, фабрика пољопривредних машина „Победа“, „Фабрика грађевинских машина Смедерево“, „Гvornica рарних котлова“, Килско бродоградилште за производњу ратних и трговачких лађа, комплетна механизована ливница за лаке метале капацитета 10.000 тона годишње у предузећу „Александар Ранковић“ у Земуну, фабрика мотора и дизел мотора додељена предузећу „Бродоградња“ и цела фабрика за израду шавних цеви у предузећу „14. октобар“ из Крушевца.¹⁰⁸⁹

Механизација пољопривреде, као циљ од велике важности за прехрану становништва, имала је несагледив значај за целу државу. Недостатак девиза и с тим у вези ограничене могућности увоза условљавале су привреду да из домаћих могућности пронађе решење. Домаће замисли, попут косачице „Јудир“, која је била производ фабрике пољопривредних машина „Победа“ из Новог Сада, пример су конкретизације оваквих стремљења.¹⁰⁹⁰ Технички и економски напредак, те задаци које је укупни привредни развој постављао најпре пред машиноградњу, захтевали су да се основна питања производње и капиталне изградње разрађују пуном научном дубином, користећи искуства и знања најбољих стручњака из науке и праксе. С тим у вези долази до оснивања Савезног стручног савета за машиноградњу 28. октобра 1950. године, као сталног саветодавног органа Савета за машиноградњу Владе ФНРЈ.¹⁰⁹¹ Оснивање овог органа кореспондирало је са акцијом привредних институција да се правилније размотри програм производње фабрика. Тако је фабрика „14. октобар“ из Крушевца почела са програмском преоријентацијом и новом оријентацијом ка производњи грађевинских машина.¹⁰⁹² Фабрика „Југоалат“ из Новог Сада кренула је истим путем и донела одлуку да производњу преоријентише на специјалне алате уместо дотадашњег правца који је форсирао масовну продукцију алата за свеопшту употребу.¹⁰⁹³

Метална индустрија и машиноградња су током шест година спровођења Петогодишњег плана оствариле половичне резултате. Продукција појединих машина и уређаја је подбацила, док је код других надмашила очекивања. Разлог за ту појаву налазио се у радикалној преоријентацији

---

¹⁰⁸⁶ АЈ, ГДСМИМТИФНРЈ, 140–3–15, *Проблематика за предузећа савезне металне индустрије за време од 1. до 31. децембра 1949. године.*

¹⁰⁸⁷ АЈ, РКВФНРЈ, 54–46–111, *Закључци и предлози о извршеној контроли пријема и коришћења репарационе робе (27.8.1949. године).*

¹⁰⁸⁸ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–69–77, *Додела машина (2.12.1948. године).*

¹⁰⁸⁹ АЈ, РКВФНРЈ, 54–64–139, *Кратка информација о раду Репарационе комисије Владе ФНРЈ за период 1946–1953. године и остварењу репарационих и реституционих захтева (1.3.1954. године);* АЈ, МТИВФНРЈ, 16–67–75, *Преглед целих постројења из немачких репарација по предузећима (7.1.1950. године).*

¹⁰⁹⁰ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–3–3, *Извештај о испитивању рада косачице „Јудир“ (19.1.1950. године).*

¹⁰⁹¹ АЈ, ГДЦМВФНРЈ, 106–4–11, *Решење Савета за машиноградњу Владе ФНРЈ о оснивању Савезног стручног савета за машиноградњу и постављању Страхила Гигова за његовог члана (29.12.1950. године).*

¹⁰⁹² Dragan Nikolić, *50 godina rada, Industrija „14. oktobar“, Kruševac* 1973.

¹⁰⁹³ Milenko Šakotić, *Jugoalat: prvi koraci fabrike*, Novi Sad 1985, 19.

производње, услед које је одлучено да се расположива средства уложе у неколико најважнијих сегмената. Тако је отписан план освајања продукције локомотива, индустријских локомотива, вагонета и путничких вагона. Са друге стране, продукција машина за прераду метала без скидања струготине испунила је план производње, док је у домену машина и уређаја за разне делове индустрије план премашен за близу 50%. Грађевинских и пољопривредних машина произведена је свега 1/3 од планираног. Међутим, у укупном збиру метална и машинска индустрија произвеле су за 164% више него пре Другог светског рата. Почетком 50-их година постало је видљиво да су темељи ове две гране индустрије снажно фундирани и да је тиме осигуран прелазак на технолошки сложеније нивое продукције.¹⁰⁹⁴

Моторизација земље као доказ зрелости привреде

Велики подухват, какав је био моторизација земље на бази сопствених производа, захтевао је, услед потребе за огромним материјалним средствима, прецизно промишљање економских потеза и висок ниво индустријске организације. Непосредно по окончању рата привредни руководиоци су, ослањајући се на предратне идеје и покушаје фабрикације домаћих камиона, дефинисали потребе моторизације земље у ближој перспективи. Према њиховом тадашњем виђењу, домаћа привреда је кроз неколико наредних година морала да уложи напоре у овладавању серијском производњом камиона, трактора и моторцикла. Пораст економске моћи земље био је у директној зависности од развоја моторне индустрије, јер је повећање броја моторних возила пружало боље и рационалније могућности искоришћавања постојећих сировина, убрзавало циркулацију роба и повећавало свеукупну снагу привреде.¹⁰⁹⁵ У том циљу било је неопходно осигурати основне претпоставке развоја моторне индустрије, а то се једино могло остварити реорганизацијом појединих делова постојеће машинске индустрије и оснивањем нових предузећа. Тако су активном улогом државе током 1946. године постављени темељи развоја домаће моторне индустрије. Успостављена је Главна управа за аутомобилску индустрију и прецизну механику и под њену ингеренцију је стављено неколико јачих предузећа машинске индустрије. У питању су била предузећа „Индустрија мотора а.д.“ из Раковице, „Гвожђар“, „Микрон“ и „Нестор“ из Београда, као и „Товарна леталских делов“¹⁰⁹⁶ из Тезна.¹⁰⁹⁷ До краја године извршено је прегруписавање индустрије и тада је извршена фузија међу поменутиим предузећима после које су настала крупна државна предузећа „ИМП“, „Индустрија прецизне механике“ (ИПМ) и „Товарна аутомобилов Марибор“¹⁰⁹⁸ (ТАМ), док је оснивањем предузећа „Индустрија кугличних и ваљкастих лежаја“¹⁰⁹⁹ (ИКВЛ) лета 1948. године учињен крупан искорак ка потпуној еманципацији домаће

¹⁰⁹⁴ *Statistički godišnjak FNRJ za 1954. godinu*, 158–162.

¹⁰⁹⁵ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–93–101, *Развој моторне индустрије (20.7.1949. године)*.

¹⁰⁹⁶ Предузеће у Тезну је било фабрика за израду авионских мотора током рата. Фабрика је у завршним ратним операцијама претрпела мања оштећења, па је затечено 1.170 машина, од чега 114 машина за израду зупчаника и 101 машина специјално за израду алата. Фабрика је поседовала одлично уређену талионицу за калење делова и специјалну калионицу за алатницу. Упркос специјализованој продукцији, машине су претежно биле универзалног карактера, што је олакшавало прелазак на производњу другог продукта (АЈ, МЛИВФНРЈ, 10–2–2, Записник конференције у Министарству индустрије по питању производног задатка фабрике у Тезну као и програма израде камиона, одржане 9. августа 1945. године).

¹⁰⁹⁷ АЈ, МИВФНРЈ, 17–12–12, *Решење о оснивању Главне управе за аутомобилску индустрију и прецизну механику (19.7.1946. године)*.

¹⁰⁹⁸ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–13–17, *Подаци потребни за благовремено обављање регистрације (20.8.1946. године)*.

¹⁰⁹⁹ Кашњења у испорукама кугличних лежајева а потом и прекид испоруке из Чехословачке имали су кључни утицај да се Југославија у погледу продукције овог важног производа еманципује од увоза из иностранства како више не би дошла у ситуацију да одржавање машинских погона и производња моторних возила зависе од спољног фактора. Иницијативу за отпочињање сопствене производње котрљајућих лежаја дао је пословођа предузећа „Индустрија мотора Раковица“ Иван Шекс 1947. године током једног од прекида у снабдевању. Први експерименти које је Шекс

моторне индустрије.¹¹⁰⁰ Овим је финансиран организациони оквир моторне индустрије који је требало да помогне испуњење Петогодишњег плана подизањем производних капацитета у 1951. години на 1.500 трактора и 6.000 камиона.¹¹⁰¹

Настојање да се домаћа ауто - индустрија постави на ноге ишла је у плановима тако далеко да се чак покушало са ступањем у везу са главним инжењером конструктором Хитлеровог „народног аутомобила“, Фердинандом Поршеом. Међутим, пошто се инжењер Ф. Порше налазио у француском заробљеништву, успостављен је контакт са једним од његових најближих сарадника, главним организатором производње фабрике „Volkswagen“, инжењером Отоном Дикхофом. У ту сврху је представник Репарационе комисије ФНРЈ у Немачкој, инжењер Тибор Колта, покушавао да га заинтересује, а потом и заврбује за рад на подизању југословенске ауто-индустрије понудивши максималне могуће услове. Но, до реализације овог плана није дошло, јер је понуда стигла прекасно.¹¹⁰² Крајем 1947. године започети су разговори са немачком фабриком тешких теретних камиона „MAN A.G.“ с циљем да се купи лиценца за производњу камиона носивости 6 ½ тона и снаге мотора 120 коњских снага. Овај тип камиона био је добро познат у Југославији јер га је Вермахт користио са доста успеха по лошим брдским путевима, а једна од важних предности, поред издржљивости, била је мала потрошња нафте. Главни проблем био је у томе што је тачком 52. Уговора о примирју свим немачким фабрикама било забрањено да улазе у преговоре за евентуално издавање лиценце, па је ступање у преговоре са компанијом „MAN“ било на „дугом штапу“.¹¹⁰³ Иако није дошло до остварења жеље стратега изградње југословенске ауто индустрије за куповином лиценце од ове немачке фирме, наредних година је успостављена тесна сарадња која је имала великог удела у фабрикацији првог домаћег камиона „Првенац“.¹¹⁰⁴

Покушај да се овлада технологијом производње свих делова неопходних за комплетирање камиона почео је да даје делимичне резултате током друге половине 1948. године. Тада је у предузећу „ТАМ“ извршено успешно ливење силуминских глава мотора камиона „Praga RN 13“, који су рађени по чехословачкој лиценци.¹¹⁰⁵ Тестирања су показала задовољавајуће резултате, али су установљени и одређени недостаци који су произишавали из квалитета силумина. Силумин се није производио у земљи, па се зависност од увоза покушала надокнадити топљењем и ливењем отпадака авиона оборених током рата изнад Југославије. То је било ипак прелазно решење и стога је питање обезбеђења квалитетног силумина постало прворазредно.¹¹⁰⁶ Усвајање продукције аутобуских каросерија било је подједнако важно питање. План за каросерску фабрику израђен је у Чехословачкој, а по њему је предвиђена серијска производња у кружном процесу, док је

извео са својим тимом били су успешни приликом пробне вожње камиона на дуге дистанце. То је пресудно утицало да политичко руководство земље донесе одлуку да се приступи раду на организацији подизања овог новог типа индустрије у земљи (*Istorija postanka i razvitka industrije kotrljajućih ležaja 1948–1958*, Београд 1958, 5–7).

¹¹⁰⁰ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–13–17, *Решење о оснивању државног привредног предузећа „Индустрија кугличних и ваљкастих лежаја“*, Београд (8.7.1948. године).

¹¹⁰¹ *Закон о петогодишњем плану развита народне привреде Федеративне народне републике Југославије 1947–1951 и Закон о петогодишњим плановима развита народне привреде народних република Србије, Хрватске, Словеније, Босне и Херцеговине, Македоније и Црне Горе*, Београд 1947, 82.

¹¹⁰² АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 108–17–30, *Питање ангажовања инжењера Отона Дикхофа и инжењера Фердинанда Поршеа* (22.3.1947. године).

¹¹⁰³ АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 108–12–25, *Питање куповине лиценце за производњу теретног аутомобила са дизел мотором у предузећу „ИМП“ од немачке фирме „MAN“* (26.12.1947. године).

¹¹⁰⁴ АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 108–21–35, *Испорука полуфабриката од фирме „MAN“ Нирнберг* (2.2.1950. године).

¹¹⁰⁵ Уговор о лиценци за фабрикацију камиона „Praga RN 8“ „Индустрија мотора А.Д.“ из Раковице склопила је са чехословачким предузећем „Českomoravská Kolben-Daněk AG“ 1. марта 1939. године. Послератна Федеративна Народна Република Југославија наследила је лиценцу и добила допунску документацију за напреднији модел „Praga RN 13“ и почела 1946. да припрема терен за производњу овог типа камиона познатог у Југославији под трговачким називом „Пионир“ (АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 108–3–11, *Лиценца камиона „Praga RN“* (2.3.1949. године)).

¹¹⁰⁶ АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 108–1–5, *Ливење глава мотора аутомобила РН у предузећу „Tovarna automobilov Maribor“* (4.1.1949. године).

фабрику требало сместити у склопу предузећа „ТАМ“. До јесени 1948. године фабричке хале биле су готове, а поред тога било је инсталирано 60% машинског парка.¹¹⁰⁷ Све ове припреме и експерименти имали су за циљ да се произведе 2.800 камиона у 1949. години, излије 120 тона челичних одливака, оспособе „ИПМ“ за производњу ауто-прибора и „ИКВЛ“ за нормалну серијску производњу. Код већ постојеће производње камиона није било могуће добити благовремено сложене полуфабрикате из увоза због захладњења односа са Чехословачком, који је у априлу 1949. године прекинуо све испоруке. Од 3.250 гарнитура полуфабриката уговором закључених са чехословачким фирмама „ЏКД“ и „Poldi“ испоручено је свега 0,0014%, па се покушало и успело са набавком истог материјала у Аустрији и Немачкој. Паралелно је форсирана израда што већег броја позиција у самој земљи, те је с тим у вези део терета производње био пребачен на железаре у Словенији. Резултати су у појединим сегментима били одлични, а у другим половични услед низа објективних фактора, али је, и упркос томе, таквим потезима руководећих структура моторне индустрије спречена могућност да се одустане од освајања фабрикације камиона и других моторних возила у земљи, и тиме стави тачка на моторизацију помоћу сопствених снага.¹¹⁰⁸

Управо је такав однос према овој ствари од највећег државног значаја довео до стварања новог типа камиона израђеног са ослонцем на чехословачку технолошку базу. Реч је заправо била о реконструкцији камиона „Praga RN 13“, познатог под југословенским називом „Пионир“, која је започела пошто су констатовани недостаци у вези са специфичним теренским, климатским и условима друмских успона приликом пробне вожње августа 1947. године.¹¹⁰⁹ Предности новоконструисаног камиона „Првенац“ састојале су се у томе што је он имао побољшан систем хлађења, бољу усисну цев за мотор у сврху мањег загревања, нов диференцијал који даје највећу брзину од 65 km/h и тиме повећава моћ савладавања успона, појачане нове предње гибњење, бољу расподелу тежине на осовинама у циљу сигурнијег управљања на клизавом путу, смањено растојање осовина ради лакшег маневрисања у кривинама, постављен уређај за блокирање диференцијала ради олакшаног пролаза кроз терен под снегом, глибом или песком и кабина је била смештена изнад мотора по систему *tambus*, чиме се добила одлична прегледност пута као и могућност да се лакше изврши демонтажа мотора из шасије.¹¹¹⁰

Разматрање избора додатне носивости камиона и врсте горива покренута је још током рада на изради прототипа камиона „Првенац“ лета 1948. године. Дотадашњи бензинац израђен по чехословачкој лиценци имао је носивост од свега три тоне, па је одлучено да се испита могућност модификације мотора са бензинског на нафтни погон, као и да се изврши повећање носивости на пет тона.¹¹¹¹ Наредне године појавила се озбиљна прилика куповином лиценце за фабрикацију трактора у Италији, јер је у склопу тог аранжмана добијено право на производњу дизел мотора фирме „Alfa Romeo“, па је ГДСИМ тражила од МТИ да се на Загребачком Велесајму откупе изложени камиони носивости пет и седам и по тона, као и један аутобус ове италијанске фирме, како би се испитале њихове могућности на југословенском терену.¹¹¹² Заправо, главни разлог који је руководио ГДСИМ приликом куповине поменуте лиценце био је тај што је мотор фирме „Alfa Romeo“ могао да буде унификован како за тракторе, тако и за камионе. Овај мотор од четири цилиндра при 1600 обртаја у минуту развијао је снагу од 62 КС и уграђивао се у трактор „Ansaldo TCA/60“. Исти тај мотор само при 2.000 о/мин развијао је 80 КС и „Alfa Romeo“ га је уграђивао у

¹¹⁰⁷ АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 108–19–33, *Производња аутобуских каросерија (30.9.1948. године)*; АЈ, МТИВФНРЈ, 16–4–4, *Производња аутобуских каросерија (15.10.1948. године)*.

¹¹⁰⁸ АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 108–29–47, *Историјат Главне дирекције савезне индустрије мотора у 1949. години*.

¹¹⁰⁹ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–93–101, *Извештај о конструкцији и пробној вожњи камиона „Првенац“ (15.7.1949. године)*.

¹¹¹⁰ АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 108–32–62, *Пробна вожња новог типа камиона „Првенац“ (29.3.1949. године)*.

¹¹¹¹ АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 108–32–62, *Избор носивости новог домаћег камиона (23.7.1948. године)*.

¹¹¹² АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 108–32–62, *Контрола и испитивање камиона и аутобуса „Alfa Romeo“ (28.10.1949. године)*.

свој камион од пет тона носивости и у аутобус са 34 седишта. Исти мотор али са шест цилиндара при 1.600 о/мин развијао је снагу од 90 КС и потенцијално је могао да буде уграђен у трактор великих могућности, док је при 2.000 о/мин развијао снагу од 115 КС, па га је ова италијанска компанија уграђивала у сопствени камион од 7,5 тона корисне носивости и у аутобусе са 48 седишта. На овај начин држава је планирала да са једним дизел мотором реши питање целокупне тешке вуче, док је лака вуча (камион „Првенац“ и трактор точкаш „Т-08 Задругар“) била осигурана са мотором добијеним лиценцом „Praga“. Тиме је целокупна моторна вуча у ФНРЈ била решена са свега два мотора, што је у привредном и финансијском погледу представљало огромну добит. Јер, до тада је држава била принуђена да набавља резервне делове за 400 типова возила, па се тиме огромна количина девиза одливала из земље сваке године.¹¹¹³

Постојање две концепције трактора, америчке и европске, те опредељење југословенских стручњака да држава прихвати ову другу, имали су оправдање из неколико разлога. Европска концепција је подразумевала производњу тешких робустних трактора поузданих у погону са дизел моторима и моторима са усијаном главом, па су сходно томе могли бити изложени доста грубим условима рада. То је у потпуности одговарало специфично тешким условима експлоатације у Југославији, па је према томе била оправдана концепција масивније конструкције трактора.¹¹¹⁴ Законом о Петогодишњем плану машинска индустрија је преузела обавезу да успостави фабрикацију пољопривредних трактора гусеничара. Међутим, југословенска индустрија није била способна да самостално на том нивоу техничког развоја и знања домаћих кадрова у предвиђеном времену савлада тај проблем и преброди све тешкоће око серијске фабрикације, па је држава била принуђена да потражи инострану помоћ.¹¹¹⁵ Још у току 1946. године била је прибављена понуда једног пројектног бироа и фирме „Weiss Manfred“ у Мађарској, но како се радило о примитивном трактору, одустало се од закључења уговора јер се почетком 1947. године појавила доста сигурнија перспектива да се тај посао може обавити у СССР-у. Поред постојања добре воље Совјета да се изађе у сусрет југословенским тражењима и сам трактор КД-35 је био неупоредиво бољи у сваком погледу од мађарског. Совјети су нудили техничку помоћ у постављању продукције трактора и могућност обуке југословенских кадрова у совјетским тракторским заводима. У крајњој линији овај посао је пропао јер су се преговори растегли и у међувремену је дошло до прекида трговинских преговора. Покушај да се са Мађарима поново направи споразум око кооперације зарад производње модификованог и унапређеног трактора на платформи постојећег трактора фирме „Weiss Manfred“ прекинути су недуго после објаве Резолуције ИБ-а. Преговори око питања закључења лиценце и техничке помоћи са фирмом „Vender“, којима је посредовала швајцарска компанија „URANUS A.G.“ и који су доведени до самог краја, исто тако су пропали услед несигурних гаранција. Раскид са Совјетима створио је велики притисак на југословенске руководиоце да што пре пронађу решење, па се дошло до идеје да се покуша у Немачкој путем сарадње са фирмом „Daimler Benz A.G.“, али и од тога се одустало. Но, убрзо се појавила могућност остварења жељеног циља у Италији, где су поведени директни преговори са три водећа италијанска произвођача трактора.¹¹¹⁶

¹¹¹³ АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 108–32–62, *Набавка трактора и камиона (28.10.1949. година)*.

¹¹¹⁴ АЈ, СМВФНРЈ, 6–1–1, *Реферат о типизацији трактора*.

¹¹¹⁵ АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 108–28–43, *Молба за сагласност за закључење уговора (14.2.1949. године)*.

¹¹¹⁶ АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 108–28–43, *Проблематика производње трактора у нашој земљи на бази набавке иностране лиценце (20.1.1949. године)*; АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 108–29–47, *Трактори гусеничари (21.2.1949. година)*; АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 108–32–62, *Проблем израде трактора у ФНРЈ (13.8.1948. године)*; АЈ, МЛИВФНРЈ, 10–50–52, *Техничка помоћ из СССР-а (1947. година)*; АЈ, МТИВФНРЈ, 16–4–4, *Налог министра тешке индустрије Ф. Лескошека Репарационој комисији у Западној Немачкој о додели задатка инжењерима Рихарду Темалију и Ђорђу Станојевићу у вези са набавком лиценце за израду трактора (19.8.1948. године)*; Југословенској страни се журило да овај посао са фирмом „Ansaldo“ закључи у најкраћем року, јер је тиме држава решавала комплетно питање унификације моторне вуче могућношћу да на бази ове лиценце произведе два камиона и два

Премда је М. Марцини, представник фирме „Ansaldo S.A.“ крајем јануара 1948. године нудио Југославији различите производе ове и фирми које су се налазиле у истом конзорцијуму¹¹¹⁷, озбиљнији разговори са италијанским компанијама око набавке машина и техничких решења започети су тек у околностима све израженијег економског притиска после објављивања резолуције ИБ-а. Италијански гиганти машинске индустрије видели су велику прилику да путем сарадње са Југославијом ставе у погон неискоришћене капацитете. Тако је представник италијанског привредног друштва „Alfa Romeo S.A.“, инжењер Гало, преко југословенске амбасаде у Риму крајем 1948. године нудио техничку сарадњу. Он је, у циљу да се квалитетом производа покаже повољнијим од компаније „FIAT“, понудио аутобусе, бродске моторе, стандардизоване радионице за генералне оправке аутомобила и нови модел школског авиона. Том приликом исказао је спремност да прими југословенске инжењере и стручњаке на изучавање и праксу у фабрикама ове италијанске фирме, као и пристанак на сваки предлог техничке сарадње. По питању плаћања посебно је нагласио могућност исплате евентуалних набавки испоруком дрвета и олова.¹¹¹⁸ Средином јануара 1949. године водеће италијанске компаније претежно машинске индустрије интензивирале су пословне састанке са југословенским трговинским представницима у Италији.¹¹¹⁹ Одлучујући утицај да Италија да „зелено светло“ својим компанијама да покажу пуно разумевање за југословенске захтеве имао је став САД. С тим у вези десио се и највећи успех југословенске спољне трговине када је италијанска влада без противљења пристала на закључење уговора о лиферацији 1.500 трактора и уступању лиценце за производњу трактора „Ansaldo TCA/60“ између компаније „Ansaldo S.A.“ и Генералне дирекције савезне индустрије мотора Министарства тешке индустрије ФНРЈ.¹¹²⁰

Иако је још од почетка августа 1948. године испипаван терен у погледу могуће сарадње и са фирмама „FIAT S.A.“ и „Breda S.A.“, чији су се трактори приликом тестирања показали подесни за југословенске услове, на крају је пала одлука да се преговори започну са компанијом „Ansaldo S.A.“.¹¹²¹ После вишемесечних преговора склопљен је са фирмом „Ansaldo S.A.“ из Ђенове и „Alfa Romeo S.A.“ из Милана уговор о лиценци за израду и искључиву продају у ФНРЈ трактора типа „Ansaldo TCA/60“, модела мотора „Alfa Romeo Diesel 430“ и инјекционе пумпе произвођача „Spica S.A.“, као и осталих тракторских делова попут ременица, чекрка, булдожера и англодозера за овај тип трактора од истог произвођача. Поред тога закључен је и уговор о куповини 1.500 готових трактора, трактора у расклопљеним групама, у саставним готовим деловима и у полуфабрикатима, чија је испорука планирана да се одвија током 1949, 1950, 1951. и 1952. године. Предвиђено је да се плаћање одвија у три транше, а укупна цена коју је Југославија имала да плати за куповину ове лиценце износила је 200 милиона италијанских лира. После ратификације споразума планиран је долазак италијанских стручњака ради проучавања адаптација постојећих фабрика за производњу поменутог трактора и обуке југословенског

трактора веће снаге и носивости (АЈ, МТИВФНРЈ, 16-4-4, *Проблематика производње трактора у нашој земљи на бази набавке иностране лиценце* (20.1.1949. године).

¹¹¹⁷ АЈ, МСТВФНРЈ, 9-33, *Белешка о разговору са Лазаром, италијанским трговинским аташеом и М. Марцинијем, представником фирме „Ansaldo S.A.“* (31.1.1948. године).

¹¹¹⁸ ДАМСПРС, 1950, ПА, Италија, ф. 36, д. 788, *Телеграм југословенске амбасаде у Риму Министарству иностраних послова о понуди фирме „Alfa Romeo S.A.“ за успостављање техничке сарадње* (23.12.1948. године).

¹¹¹⁹ ДАМСПРС, 1950, ПА, Италија, ф. 36, д. 63, *Телеграм југословенске амбасаде у Риму Министарству иностраних послова и Министарству спољне трговине ФНРЈ о разговорима са представницима водећих италијанских фирми* (11.1.1949. године).

¹¹²⁰ ДАМСПРС, 1950, ПА, Италија, ф. 36, д. 788, *Телеграм југословенске амбасаде у Риму Министарству иностраних послова о закључењу уговора са фирмом „Ansaldo“ о лиферацији 1.500 трактора* (1.5.1949. године).

¹¹²¹ АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 108-20-34, *Телефонски разговор са Миланом (инжењер М. Глишић) дана 4. Августа 1948. године од 21h до 21:25h*; АЈ, МТИВФНРЈ, 16-4-4, *Дозвола фабрикације трактора ТСА/60 у Југославији* (31.12.1948. године).

особља, као и одлазак стручњака ГДСИМ на стаж у Италију.¹¹²² Испорука прве партије од 24 трактора обављена је 25. јула 1949. године, а у међувремену су извршене дознаке фирме „Ansaldo“ за другу партију трактора. Овим чином текст уговора почео је да се спроводи у дело, а тиме су и све недоумице југословенског руководства у погледу реализације овог посла од највеће државне важности биле распршене.¹¹²³

Табела 28: План испоруке трактора „Ansaldo TCA/60“

Врста испоруке	Трактор комплет	Трактор у групама	Трактор у саставним деловима	Трактор у полуфабрикатима	Укупно
1949	80	80	-	10	170
1950	120	120	150	100	490
1951	50	100	150	190	490
1952	50	-	100	200	350
Укупно	300	300	400	500	1.500

Независно од решавања питања фабрикације трактора гусеничара ГДСИМ је на иницијативу предузећа „ИМР“ приступила разматрању освајања производње још једног типа трактора. Челници моторне индустрије стали су на гледиште да је земљи неопходан и један лакши и бржи трактор точкаш, који би служио за лакше послове у пољопривреди и тешку вучу у градском саобраћају.¹¹²⁴ Стога је као императив постављен задатак да се током 1949. године произведе прототип са комплетном документацијом, као и да се припреми серијска производња. Трактор је требало да буде унификован у максималној могућој мери са текућом производњом теретних аутомобила. То је другим речима значило искоришћавање постојећих технолошких знања из производње камиона „Praga RN-13“ у сврху постављања платформе за продукцију домаћег трактора точкаша. Постојећи камионски мотор је требало модификовати са 70 КС на 45 КС са мањим обртним моментом од камиона „Praga“, шасију, каросерију и остале делове произвести на домаћој црнометалуршкој бази и осталој индустријској производњи.¹¹²⁵ Премда је током боравка југословенске делегације предвођене главним инжењером В. Парошким крајем јуна 1949. године у посети фабрикама у Италији фирма „Motomessanica“ нудила своје тракторе точкаше¹¹²⁶, тек почетком 1950. године пажњу југословенских стручњака привукао је трактор точкаш типа „В 50“ ове италијанске фирме. Овај модел миланског произвођача моторних возила био је изложен на Загребачком Велесајму октобра 1949. године, па су са овом компанијом започети преговори око рентирања трактора за потребе испитивања рада у југословенским условима. У којој мери је овај трактор утицао на нека технолошка решења приликом израде трактора точкаша домаће производње тешко је у потпуности бити сигуран, али постоји могућност да су неки сегменти искоришћени приликом конструисања прототипа.¹¹²⁷

Конструкција и израда трактора точкаша „Т-08 Задругар“ остварена је без ослонаца на иностране стручњаке и техничка документа, изузимајући мотор који је у циљу унификације узет

¹¹²² АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 108–12–25, *Сагласност на закључење уговора о лиценци и набавци трактора у Италији (5.4.1949. године)*; АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 108–20–34, *Наредба бр. 18 (20.4.1949. године)*.

¹¹²³ АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 108–12–25, *Испорука 1 партије трактора од 24 трактора гусеничара од фирме „Ansaldo“ (29.7.1949. године)*.

¹¹²⁴ АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 108–1–2, *Конференција за одређивање карактеристика трактора (29.3.1949. године)*.

¹¹²⁵ АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 108–28–43, *Проблематика производње трактора у ФНРЈ на бази сопствених снага (20.1.1949. година)*.

¹¹²⁶ АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 108–32–62, *Извештај о путовању у Италију по питањима даљег реализовања појединих тачака уговора о лиценци за производњу трактора гусеничара фирме „Ansaldo“, типа ТСА/60 (28.6.1949. године)*.

¹¹²⁷ АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 108–12–25, *Један пољопривредни трактор типа „В 50“ са мотором од фирме „Motomessanica“ Милано (25.1.1950. године)*.

од камиона „Praga RN 13“. Израђена су три прототипа трактора. Два типа за пољопривредне сврхе, орање са три до четири плуга, обраду различите културе и вршидбу, док је један тип служио за друмску вучу са затвореном кабином. Главне карактеристике ових трактора биле су мотор од 45 КС при 1.900 обртаја у минути, точкови који су лако могли да се мењају по жељи било гвоздени за пољопривредне радове или гумени за друмску вучу, предња осовина била је такве конструкције да је омогућавала кретање трактора по јако неравном терену и трактор је имао уграђено електрично осветљење које је омогућавало рад ноћу. При конструисању овог трактора битну улогу имала је унификација мотора и великог броја делова са камиона текуће производње, који су већ били освојени од стране индустрије и израђивали се серијски од домаћег материјала. Преданим радом десетине инжењера и техничара окупљених у Бироу за конструкције ГДСИМ, који је заправо био својеврсни „труст мозгова“ југословенске моторне индустрије, омогућено је да се у току 1950. године приступи серијској производњи трактора точкаша „Т-08 Задругар“ пошто је претходно имао успешно тестирање на терену.¹¹²⁸

По уговору о лиценци за фабрикацију трактора од 28. марта 1949. године између Генералне дирекције савезне индустрије мотора и италијанских фирми „Ansaldo“ и „Alfa Romeo“, ове фирме требало је да у току прве три године упућују своје стручњаке за адаптацију југословенских фабрика, за обуку људства као и отклањање свих тешкоћа, које би се појавиле при продукцији трактора типа „Ansaldo ТСА/60“. ГДСИМ је требало да се договори о врсти стручњака коју је италијанска страна према споразуму имала да упути, а уговором је било ограничено да њихов број не може бити виши од 10 људи у првој години, нити виши од истог броја истовремено у току три године. У погледу плаћања уговорено је да италијански стручњаци за време њиховог боравка у ФНРЈ уживају дневнице у различитим износима сходно квалификацијама. Предвиђено је да инжењери добијају 1.200 динара дневно, пословође и техничари по 700 динара и радници специјалисти 500. Поред ових дневница ово особље је имало своје редовне плате у Италији. Плате инжењера су падале на терет италијанских фирми за инжењере, док је ГДСИМ исплаћивала зараде техничарима и надзорницима у износу од 100.000 лира месечно, а за раднике специјалисте 60.000 лира месечно. Иако је југословенска страна успела да издејствује избегавање клаузуле која је омогућавала да италијански стручњаци износе новац из земље, ипак се од тога морало одустати. Јер, постојала је оправдана бојазан да најбољи инжењери због тога могу одустати од доласка у Југославију. Предвиђено је да производња отпочне у предузећу „ИМП“ за шта је машински парк већ био припремљен.¹¹²⁹

Адаптација машина за производњу трактора гусеничара почела је са малим закашњењем крајем јануара 1950. године, када је у Раковицу стигла делегација стручњака из Ђенове предвођена инжењерима Луиђи Масонеом и Ђином Федриђом. Осам стручњака фирме „Ansaldo“, колико је чланова бројала ова делегација, радило је током две недеље заједно са југословенским колегама на постављању организације продукције.¹¹³⁰ Током њиховог боравка догодиле су се две крупне промене. Прво је дошло до пада цене трактора на европском тржишту, а потом је уследио одговор италијанског тржишта трактора на такво стање уједињењем капитала, услед чега је настало ново привредно друштво „Ansaldo Fossati S.p.A.“, па је југословенска страна у складу са новонасталим околностима повела преговоре са инжењерима Масонеом и Федриђом, који су у међувремену добили овлашћење да преговарају око снижења цене трактора.¹¹³¹ Међутим,

¹¹²⁸ АЈ, ГДСИМТИВФНРЈ, 108–32–62, *Накнада за израду прототипа и комплетне техничке документације за серијску производњу домаћег трактора точкаша типа „Т-08“ (29.2.1950. године)*; АЈ, МТИВФНРЈ, 16–93–101, *Комисијски извештај о испитивању трактора точкаша „Т-08“ (1.12.1949. године)*.

¹¹²⁹ АЈ, ГДСИМТИВФНРЈ, 108–3–11, *Страни стручњаци из Италије – могућност да шаљу део зараде кући (31.8.1949. године)*.

¹¹³⁰ АЈ, ГДСИМТИВФНРЈ, 108–12–25, *Уговор са фирмом „Ansaldo“. Посета нашем предузећу (16.1.1950. године)*.

¹¹³¹ АЈ, ГДСИМТИВФНРЈ, 108–12–25, *Затисник сачињен у Београду 27. јануара 1950. године*.

преговори су се одужили неколико месеци, па је читава ствар подигнута на виши ниво.¹¹³² До финалног састанка по питању снижења цена дошло је у Београду крајем маја 1950. године. Тада је Флавијо Фада, генерални директор ове италијанске фирме, после „тврдых преговора“ захтевао да се рата из децембра 1949. године одмах у целини исплати и пристао је на снижење цене коштања од 20%, док је око модалитета плаћања изашао у сусрет југословенској страни да питање реши путем клиринга или компензација.¹¹³³ Око питања плаћања наредног месеца расправљано је у Риму. Актери преговора били су генерални директор „Ansaldo Fossati S.p.A.“ инжењер Ф. Фада и југословенски трговински изасланик у Италији инжењер Бабић. Том приликом је дефинисан облик плаћања на бази компензација. Југославија се обавезала на плаћање дугова према италијанској фирми испоруком електролитског бакра, олова из Трепче у блоковима и дрвета.¹¹³⁴

Успеси на пољу решавања технологије фабрикације трактора и камиона у домаћим условима одлучујуће су утицали да ПС пред МТИ изнесе питање освајања серијске производње моторцикала. Петогодишњим планом НР Хрватска је добила задужење да испуни тај задатак, па је већ почетком 1948. године основана једна прототипна радионица и један конструкторско-пројектни биро са задатком да изради конструкциони нацрт за производњу четворотактног моторцикла од 750 cm³ по узору на модел „R 12“ фирме „BMW“. Поред овог прототипа радило се на изради још једног двотактног од 250 cm³ по угледу на „DKW“. Из ове опитне радионице и конструкционог бироа никло је 1949. године ново предузеће које је располагало са 2.000 м² радне површине и добро обученим стручним кадровима. Ипак, убрзо је услед несавладивих тешкоћа помоћ потражена у Западној Немачкој.¹¹³⁵ Група стручњака је обишла неколико водећих немачких произвођача моторцикала и том приликом појавиле су се две могућности решења проблема куповине технологије. Прва алтернатива била је куповина лиценце по цени од 100.000 долара, док се друга односила на склапање уговора са једном групом немачких стручњака за израду комплетне техничке документације. Друга алтернатива је превагнула, па је 4. октобра 1949. године склопљен уговор вредан 100.000 немачких марака са овом немачком групом коју су предводили Рихард Кухен и Ерих Циприх, једни од водећих инжењера конструктора моторцикала у Немачкој. Они су се обавезали на израду комплетне документације двотактног мотоцикла од 250–300 cm³, тежине цирка 130 кг и рока производње до 50 радних часова. Предвиђено је да се продукција одвија кроз сарадњу предузећа „Iskra“ које би било задужено за електричну опрему, пресоване делове је требало да израђује „Gorica“, алуминијумске делове „Metal“ из Загреба, фарове „Kroatia“ и акумулаторе „Munja“, предузећа такође из Загреба. Планирано је да се током 1950. године изврши припрема, изради прототип и нулта серија од 100 комада, а за 1951. годину је остављен почетак серијске производње.¹¹³⁶

Током маја 1950. године донета је одлука у МТИ да се у Брчком оснује државно привредно предузеће општедржавног значаја „Индустрија аутомото и тракторских прибора“. Ово предузеће требало је да производи елементе инсталационих уређаја на аутомобилима, тракторима и моторциклима, те разне мерне инструменте и показиваче стања за аутомобиле, као и мазалице и пумпе за подмазивање, манометре, електричне сирене и остали ауто прибор. Почетком јуна

¹¹³² АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 108–12–25, *Мишљење о ревизији цена, плаћању пенала и арбитражи по уговорима „Ansaldo“ трактори пов. 747 (15.4.1950. године).*

¹¹³³ АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 108–12–25, *Записник о одржаним састанцима између Главне дирекције савезне индустрије мотора и представника друштва „Ansaldo Fossati S.p.A.“ (1.6.1950. године).*

¹¹³⁴ АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 108–12–25, *Преговори у Риму око модела плаћања дуга фирме „Ansaldo Fossati S.p.A.“ (19.6.1950. године).*

¹¹³⁵ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–3–3, *Освајање производње моторкотача у НРХ (18.11.1949. године).*

¹¹³⁶ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–3–3, *Записник о састанку у МТИ по питању производње моторцикла (25.11.1949. године); АЈ, СМВФНРЈ, 6–26–27, *Проблематика инвестиција према насловном списку најважнијих објеката, „Tvornica motorkotača“ Загреб (4.7.1950. године).**

ГДСИМ преузела је од текстилног предузећа „Мајевица“ земљиште и зграде чиме су се стекли основни услови за оснивање овог предузећа, а половину неопходног машинског парка уступила је „ИПМ“ из Београда, која се налазила у процесу реорганизације производње. Остатак од око 100 машина требало је обавити набавком из репарација и увозом за шта су обезбеђена средства у износу од 20 милиона девизних динара.¹¹³⁷ Оснивање овог предузећа ваљало би заправо посматрати као део ширег контекста реорганизације продукције водећих предузећа машиноградње, која су услед усвајања производње нових технолошких производа, била приморана да због недовољних капацитета део производних програма уступе другим предузећима. У овом случају предузеће „ИПМ“ је пребацило део производње на новоосновану фабрику ауомото и тракторских прибора у Брчком.¹¹³⁸

Капитална изградња предузећа моторне индустрије повољно је напредовала до 1950. године. Изградња ковачнице и пресионице у фабрици „ТАМ“ била је у завршној фази. Тиме је ова фабрика била не корак ближе да осигура 6.000 гарнитура отковака и отпресака неопходних за продукцију подједнаког броја камиона у 1951. години. Коначној реализацији овог посла допринеле су машине немачке компаније „Adler“¹¹³⁹ које су на рачун репарација додељене Југославији¹¹⁴⁰, док је набавка малог дела опреме планирана у САД. Остало је једино да се реши питање изградње једне ливнице челика, железа и шарених метала капацитета 10.000 тона годишње. Стање капиталне изградње у предузећу „ИМР“ ближило се крају и фабрика се налазила у процесу адаптације за производњу трактора, док је за „ИПМ“ услед све ширег асортимана продукције планирана изградња нових фабричких зграда на подеснијем месту. Фабрика „ИКВЛ“ завршила је грађевинске радове око капиталне изградње адаптацијом производних погона предратне фабрике авио индустрије „Прва српска фабрика аероплана Живојин Рогожарски А. Д.“. Гро машинског парка поручен је још средином 1948. године у Италији, а остатак је требало реализовати из немачких репарација. Ипак, највећим делом инсталиране су дотрајале машине из немачких репарација, па је неретко било ситуација да је 50% њих било у квару. Но, крај 1949. године је донео преоријентацију и створио могућност за прелажење на серијску производњу. Реализација је уследила током 1950. године када је освојена производња неколико врста лежајева.¹¹⁴¹

Подизању националне аутоиндустрије приступило се са великом радном енергијом најбољих инжењера и мајстора са којима је Југославија располагала. Премда оно што је пројектовано 1947. године није остварено до краја 1952. године у погледу производње моторних апарата, чињеница да је први пут успостављена серијска продукција трактора и камиона речито сведочи о успесима прве етапе индустријализације. Током 1951. године произведено је 787 камиона, 840 трактора и 49 тона кугличних лежајева. Темљи убрзаног развоја и раста продукције

---

¹¹³⁷ АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 108–2–6, *Образовање новог предузећа „Индустрија ауомото и тракторских прибора“*, Брчко (16.6.1950. године).

¹¹³⁸ АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 108–2–10, *Подаци о новоосвојеним производима предузећа ГДСИМ (13.7.1949. године)*.

¹¹³⁹ Машинама и инсталацијама добијеним на име репарација од немачке фирме „Adler“ попуњене су потребе свих предузећа Главне дирекције савезне индустрије мотора (АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 108–3–11, *Упућивање службеника предузећа Главне дирекције савезне индустрије мотора у сврху прегледа и избора машина „Adler“ (20.6.1949. године)*).

¹¹⁴⁰ Крајем августа из Брисела је стигао извештај да су Југославији дефинитивно додељене две фабрике моторне индустрије. У питању су биле фабрика мотора „Büssing“, која је израђивала 1.000 мотора месечно, као и још једна фабрика дизел мотора (АЈ, МТИВФНРЈ, 16–4–4, *Депеша Репарационе комисије Министарству тешке индустрије по питању репарационих потраживања две фабрике мотора (28.8.1948. године)*).

¹¹⁴¹ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–93–101, *Анализа Петогодишњег плана моторне индустрије (11.6.1949. године)*; АЈ, МТИВФНРЈ, 16–132–140, *Анализа грађевинског дела капиталне изградње с обзиром на Петогодишњи план (2.6.1949. године)*; АЈ, МТИВФНРЈ, 16–132–140, *Проблематика опреме*; АЈ, СМВФНРЈ, 6–6–7, *„Индустрија кугличних и ваљкастих лежаја“ Београд, Биланс за 1950. годину, Историјат (1951. година)*.

били су постављени током 1949. године.¹¹⁴² Прелаз из 1950. у 1951. годину био је преломни период. Примера ради, предузеће „ИКВЛ“ је приступило успостављању пуне научно организоване и потпуне великосеријске производње котрљајућих лежаја, која је после годину дана дала позитивне резултате и 1951. година постала је прва година пуног производног успеха. Наредне године постављени план је чак и премашен пре свега захваљујући реорганизацији рада унутар предузећа, смањењу трошкова производње и повећаној продуктивности радне снаге која је за две године рада успела да овлада знањима рада у сложеном технолошком процесу.¹¹⁴³ Предузеће „ИМР“ показало је у истом периоду способност да се супростави наметнутом спољном притиску и пронађе аутогене ресурсе за даљи развој. Поред врло вештих руководилаца и високо мотивисаних радника фабрика моторне индустрије, огромну улогу одиграла је активна улога државе и, изнад свега, њеног спољнотрговинског апарата који се показао дораслим да у кључним моментима совјетске блокаде пронађе нове добављаче софистицираних аутомобилских технологија у иностранству.¹¹⁴⁴

„Базични састојак индустријализације“: Хемијска индустрија

Тешка хемијска индустрија пре 1941. године била је сконцентрисана око неколико фабрика. Међу тим предузећима предњачиле су фабрика соде „Solway“ из Лукавца и фабрика великохемијске индустрије „Зорка“ из Шапца. Главни задатак ове индустрије током Петолетке састојао се од појачане хемизације пољопривреде, обезбеђења потреба других привредних грана и задовољења широке потрошње. Увођењем нових грана индустрије органских и неорганских производа на бази синтезе и коришћења домаћих сировина и отпадних производа требало је у фабрикационим процесима применити модерне технолошке методе.¹¹⁴⁵ У погледу вештачких ђубрива за пољопривреду предвиђено је повећање производње у 1951. години на 350.000 тона, сумпорне киселине на 92.000 тона, калцијум карбида на 126.000 тона, пластичних маса на 5.000 тона, амонијачне соде на 50.000 и каустичне на 35.000 тона.¹¹⁴⁶ Приликом креирања овог плана размотрене су максималне могућности искоришћења свих расположивих домаћих сировина са идејом да се форсира њихова прерада у полуфиналне и финалне продукте у земљи и да се тим путем извршава снабдевање осталих привредних грана домаћим производима. Уштедом у девизама од смањеног увоза основних и помоћних сировина дошло би се до средстава за набавку скупочених апарата и постројења која нису могла бити израђена у земљи у догледно време.¹¹⁴⁷

Првобитне поставке Петогодишњег плана хемијске индустрије морале су услед пораста укупних потреба југословенске индустрије бити ребалансиране у правцу повећања капацитета. Тако је код сумпорне киселине, као базичне супстанце за производњу осталих хемијских продуката, план повећан на 117.500 тона. Ова разлика од 25.500 тона настала је после новог прорачуна потреба за 1951. годину у суперфосфатима планера пољопривредног одељења СПК. Они су израчунали да најмања потреба суперфосфата износи уместо пређашњих 158.000, заправо 200.000 тона, па се тиме потреба веће производње сумпорне киселине попела са 62.500 на 79.000 тона, док је за производњу војне индустрије, плавог камена и остале индустрије план сумпорне

¹¹⁴² *Statistički godišnjak FNRJ za 1954. godinu*, 158.

¹¹⁴³ *Istorija postanka i razvitka industrije kotrljajućih ležaja 1948–1958*, 14–26.

¹¹⁴⁴ Saša Mirković, *Industrija motora Rakovica: 1927–1957*, Beograd 1958, 10–13.

¹¹⁴⁵ *Закон о петогодишњем плану развита народне привреде Федеративне народне републике Југославије 1947–1951 и Закон о петогодишњим плановима развита народне привреде народних република Србије, Хрватске, Словеније, Босне и Херцеговине, Македоније и Црне Горе*, Београд 1947, 83.

¹¹⁴⁶ АЈ, СПК, 41–235–396, *Петогодишњи план хемијске индустрије (1947. година)*.

¹¹⁴⁷ АЈ, СПК, 41–196–339, *Реферат о стању хемијске индустрије пре рата и данас и о могућностима њеног даљег развоја (1946. година)*.

киселине у износу од 38.500 тона остао непромењен. Крајем 1949. године стање капацитета било је такво да су погони предузећа „Зорка“ из Шапца и Суботице, фабрике „Жупа“ из Крушевца и предузећа „Синкарна Селје“ износили 42.500 тона. Стога је планом капиталне изградње одређено да се током 1950. године започне са изградњом нових постројења у фабрикама „Зорка“ у Шапцу и Суботици укупних капацитета 54.000 тона, а до краја 1951. године требало је завршити и постројења у висини од 60.000 тона при руднику бакра у Бору. Довршењем ових постројења ребаланс Плана био би надмашен за око 30.000 тона. Код плавог камена петогодишњи план био је већ током 1949. године премашен, јер су новоизграђени капацитети били у стању да произведу 5.500 тона више од предвиђеног.¹¹⁴⁸

План вештачких гнојива био је подељен на план суперфосфата, калцијум цијанамида и осталих азотних гнојива. План продукције суперфосфата распоређен је на три предузећа. На првом месту на фабрику великохемијске индустрије „Зорка“ Шабац, која је имала да произведе 60.000 тона, док су фабрика „Зорка“ Суботица и „Синкарна Селје“ добиле задужење да продукују 54.000, односно 44.000 тона.¹¹⁴⁹ Капацитет фабрике „Зорка“ из Суботице је 1949. достигао ниво од чак 71.600 тона, а погон у Цељу се задржао на изграђених свега 50% производних потреба. Постројења за продукцију суперфосфата у висини од 60.000 тона у Шапцу била су у завршној фази и њихово отварање се очекивало током 1950. године, а до тада је требало отклонити и уско грло код фазе „Б“ фабрике „Зорка“ Суботица, чиме би се капацитети проширили за још 12.000 тона. Овим је осигурано да првобитни задатак буде незнатно пребачен за 5.600 тона, али је због већих потреба ревидиран план и било је неопходно обезбедити додатне капацитете за шта је најподеснија локација била на Дунаву у близини производних погона сумпорне киселине у Бору. За разлику од суперфосфата ситуација у погледу карбид цијанамида и азотних гнојива била је обесхрабрујућа. Набавке инсталација за производњу азотних гнојива капацитета 100.000 тона биле су закључене почетком 1949. године са чехословачким заводом „Škoda“, али је због заопштавања и потом прекида односа тај заједнички посао пропао. Са друге стране, инсталирани капацитети за фабрикацију калцијум цијанамида средином 1949. године износили су 46.000 тона. Међутим, расположиве количине калцијум карбида, неопходног за производњу овог хемијског једињења, омогућавале су постизање максималне производње у 1951. години од око 25.000 тона. Калцијум карбид се производио у Дугом Рату и Рушамма и крајем 1949. године капацитети су услед недостатка електричне енергије стајали на 51% од предвиђених Првим петогодишњим планом, а због помањкања електричне енергије ни они нису могли бити у потпуности искоришћени.¹¹⁵⁰

Испуњење задатака производње амонијачне и каустичне соде било је искључиво намењено фабрици у Лукавцу, чија је реконструкција започета 1947. године.¹¹⁵¹ Током 1949. године изградња нових уређаја и проширење капацитета било је у току. Завршетак радова је померен за крај 1951. године из разлога непредвидивости набавки у иностранству. Имајући то у виду, планери Генералне дирекције савезне хемијске индустрије су очекивали да се план за оба типа соде може извршити у распону између 50% и 70%.¹¹⁵² Промена односа са Западом и могућност склапања повољних кредитних аранжмана са америчким банкама отворио је простор за увоз великих контингената капиталне опреме. У склопу међународних зајмова предвиђено је да „Tvornica sode Lukavac“ у периоду између 1951. и 1953. године дуплира капацитете.¹¹⁵³

¹¹⁴⁸ АЈ, СПК, 41–139–262, *Преглед задатака Петогодишњег плана и њиховог извршења у грани 120 (1949. година).*

¹¹⁴⁹ АЈ, СПК, 41–196–339, *Кратки осврт на актуелне проблеме главних грана хемијске индустрије ФНРЈ (1947. година).*

¹¹⁵⁰ АЈ, СПК, 41–139–262, *Преглед задатака Петогодишњег плана и њиховог извршења у грани 120 (1949. година).*

¹¹⁵¹ АЈ, СПК, 41–196–339, *Кратки осврт на актуелне проблеме главних грана хемијске индустрије ФНРЈ (1947. година).*

¹¹⁵² АЈ, СПК, 41–139–262, *Преглед задатака Петогодишњег плана и њиховог извршења у грани 120 (1949. година).*

¹¹⁵³ АЈ, СПИВФНРЈ, 109–11–25, *“Tvornica sode Lukavac” (25.11.1950. године).*

Продукцију пластичних маса имало је да обави новоосновано предузеће „Jugovinil“, чији су капацитети на завршетку капиталне изградње пројектовани на 3.000 тона поливинилхлорида.¹¹⁵⁴ Од других пластичних маса, а то су углавном фенопласти, током 1949. године били су у функцији још само производни капацитети од 450 тона загребачке фабрике „Chromos“. Према томе, укупан капацитет требало је крајем спровођења Петолетке да износи 3.450 тона.¹¹⁵⁵ Пластичне масе почеле су да играју све важнију улогу у низу индустријских грана, па је одлука о подизању овог предузећа била крупан искорак у правцу хватања прикључка са развијеним индустријским земљама. Економски разлози са становишта ФНРЈ били су вишеструко оправдани.¹¹⁵⁶ Приликом одабира локације разматрана су три места из аспекта економског рационализма. На крају је превагу однела најсврсисходнија варијанта, па је изабран простор Каштел Суђурца.¹¹⁵⁷ Пошто у Југославији није постојао минимум неопходног техничког знања како би се овакав тип постројења могао подићи потражена је помоћ у иностранству. Решење је пронађено у Швајцарској, где је успостављена сарадња са неколико фирми. Заправо, споразум је склопљен са пројектантским заводом „Mauser S.A.“, који је преузео све послове око дела пројектовања, организације и набавке свих неопходних технолошких средстава. Посредством ове швајцарске фирме успостављене су везе и са другим, не само швајцарским, већ и италијанским и немачким компанијама, код којих су извршене неопходне наруџбине за стављање фабрике „Jugovinil“ у функцију у предвиђеном року.¹¹⁵⁸

Радови на фабрици почели су током друге половине 1947. године. Темпо радова на изградњи био је услед повремених помањкања грађевинских радника неуједначен. Подизање појединих делова предузећа било је после прве године капиталне изградње неуједначено и неки погони били су изграђени пре рока, док су радови на другим једва одмакли од почетка.¹¹⁵⁹ Стање се поправило током 1949. године интервенцијом државе и пребацивањем радних бригада из других делова земље.¹¹⁶⁰ Почетак монтаже инсталација и машинског парка у извођењу инжењера и монтера из Италије, Швајцарске и Немачке убрзао је послове на довршетку.¹¹⁶¹ Фабричка постројења предузећа „Jugovinil“ завршена су крајем 1949. и фабрика је пуштена у рад првих јануарских дана 1950. године. Током 1950. године један по један погон је пуштан у рад све док није и последњи предат управи фабрике од стране поменуте швајцарске компаније. Предузеће „Jugovinil“ је било једно од ретких фабрика половирила у Европи и свакако једино на Балкану.¹¹⁶²

Отварање западних тржишта капитала и технологија дало је нову шансу за реализацију пројеката из Првог петогодишњег плана од којих се током привредне блокаде држава „народне демократије“ само на моменат одустало. У конкретном случају била је реч о фабрици азотних једињења у Горажду са чијом се изградњом привремено стало.¹¹⁶³ Преговори око куповине

¹¹⁵⁴ АЈ, СПК, 41–196–339, *Кратки осврт на актуелне проблеме главних грана хемијске индустрије ФНРЈ (1947. година)*.

¹¹⁵⁵ АЈ, СПК, 41–139–262, *Преглед задатака Петогодишњег плана и њиховог извршења у грани 120 (1949. година)*.

¹¹⁵⁶ АЈ, МЛИВФНРЈ, 10–54–56, *Предлог петогодишњег плана за изградњу хемијске индустрије у НР Хрватској (1947. година)*.

¹¹⁵⁷ АЈ, МЛИВФНРЈ, 10–58–60, *Творница „Jugovinil“ (18.3.1947. године)*; АЈ, МЛИВФНРЈ, 10–61–63, *Записник о конференцији у вези са изградњом фабрике „Jugovinil“ одржане дана 31. маја 1947. године у 19 часова у Министарству индустрије ФНРЈ*.

¹¹⁵⁸ АЈ, МЛИВФНРЈ, 10–60–62, *Извештај са пута у Швајцарску инжењера Војислава Хркаловића, Извештај број II (2.3.1949. године)*; АЈ, МЛИВФНРЈ, 10–60–62, *Извештаји о пословању на проблемима предузећа „Jugovinil“ у иностранству (1949. година)*.

¹¹⁵⁹ АЈ, МЛИВФНРЈ, 10–59–61, *Записник састављен на Каштел Суђурцу 25. јуна 1948. године о стању радова на изградњи фабрике „Jugovinil“*.

¹¹⁶⁰ АЈ, МЛИВФНРЈ, 10–61–63, *Кадровска проблематика предузећа „Jugovinil“ (21.6.1949. године)*.

¹¹⁶¹ АЈ, МЛИВФНРЈ, 10–59–61, *Стање радова у предузећу „Jugovinil“ (21.7.1950. године)*.

¹¹⁶² АЈ, МЛИВФНРЈ, 10–59–61, *Допис на „Jugovinil“, поливинилхлорид (14.1.1950. године)*.

¹¹⁶³ АЈ, СПИВФНРЈ, 109–11–25, *Економско образложење изградње фабрике азотних једињења (4.5.1951. године)*.

инсталација и технолошких решења започети су током 1950. године са немачком фирмом „Badische Anilin und Sodafabrik A.G.“.¹¹⁶⁴ Изградња фабрике азотних једињења била је од прворазредног значаја за одбрану државе и стога је неодложно требало убрзати изградњу током 1951. године.¹¹⁶⁵ Уговор са фирмом „BASF A.G.“ потписан 27. јула 1951. године омогућио је да се ова приоритетна фабрика заврши у предвиђеном року. Обавеза немачке стране састојала се у допремању и монтажи опреме, али и у обуци радника и специјализацији југословенских стручњака у Немачкој. Ова, 17 милиона долара вредна, инвестиција осигурала је извршење свега трећине производних захтева из Првог петогодишњег плана и то искључиво за потребе војске. Са друге стране, пољопривреда је остала зависна од увоза азотних гнојива, па су фертилизација тла и тиме приноси, на првом месту житарица, „висили о концу“.¹¹⁶⁶

Довршетак погона за производњу суперфосфата капацитета 60.000 тона у фабрици „Зорка“ из Шапца одложен је за 1951. годину.¹¹⁶⁷ Ово постројење било је лета 1950. године 95% готово. За реализацију радова преостало је да се изврши увоз неколико компоненти из иностранства које су у условима смањених девизних средстава пребачене у план увоза за 1951. годину. Током 1951. године очекиван је завршетак изградње фабрике хлора у склопу истог предузећа, као и погона за продукцију хемијских препарата тилантина и биљних хормона за пољопривреду.¹¹⁶⁸ У погледу проширења погона сумпорне киселине ова шабачка фабрика је планирала подизање друге пржионице пирита за шта су гвоздене конструкције већ биле обезбеђене од чехословачког предузећа „Witkowitz“.¹¹⁶⁹ Уговор за испоруку неопходне опреме закључен је после прекида сарадње са западнонемачком фирмом „Lurgi“ из Франкфурта, која је преузела обавезу испоруке и монтаже постројења све до пуштања у погон. Иако је израда плана радова каснила, одлучено је да Генерална дирекција хемијске индустрије НР Србије обави читав посао до априла 1951. године.¹¹⁷⁰ Крајем године посао је обављен до краја, а на прикључење нове инсталације морало је да се сачека до завршетка ремонта старе пиритне пржионице.¹¹⁷¹

Хемијска индустрија је током петогодишњег периода изградње прошла кроз периоде „плиме и осеке“. Приоритетност других грана индустрије није оставила пуно простора хемијској индустрији. Ипак, искоришћене су све могуће прилике да се подигну и унапреде постојећи капацитети. Код продукције сумпорне киселине дошло је до подбачаја у односу на Петогодишњи план за 57,74%, плавог камена за 22,73%, вештачких ђубрива 80,86 суперфосфата 33%, калцијум цианамида 73,75%, осталих азотних гнојива 95,46%, поливинил хлорида 60%, сапуна 21,43%, калцијум карбида 68,48%, амонијачне соде 34% и каустичне соде 41,64%. Ови неуспеси у

¹¹⁶⁴ АЈ, СПИВФНРЈ, 109–11–25, Уговор за набавку инсталација предузећа „Фабрика азотних једињења Горажде“ (14.6.1950. године).

¹¹⁶⁵ АЈ, СПИВФНРЈ, 109–11–25, Ревизија пројеката за предузеће „Фабрика азотних једињења Горажде“ (19.4.1951. године);

¹¹⁶⁶ АЈ, СПИВФНРЈ, 109–11–25, Економско образложење изградње предузећа „Фабрика азотних једињења“ Горажде (4.5.1951. година).

¹¹⁶⁷ АЈ, СПИВФНРЈ, 109–11–25, Генерална дирекција савезне хемијске индустрије, Образложење нових инвестиција (15.6.1950. године).

¹¹⁶⁸ АЈ, СПИВФНРЈ, 109–12–26, Примедбе на оријентациони план инвестиција за 1951. годину гране 120 (31.8.1950. године). Огромна количина репарационих машина, а у питању је било 110 вагона демонтиране немачке фабрике анорганских једињења, стига је током 1949. године у Шабац. Фабрика „Anorgana“ није допремљена комплетна, па је зарад комплетирања погона за производњу азотних једињења и сумпорне киселине било неопходно извршити додатне набавке у иностранству (АЈ, МЛИВФНРЈ, 10–1–1, Записник са састанка колегијума Министарства лаке индустрије ФНРЈ одржаног 14.априла 1949. године).

¹¹⁶⁹ АЈ, СПИВФНРЈ, 109–11–25, Пржионица пирита код предузећа „Зорка“, Шабац (1.3.1951. године).

¹¹⁷⁰ АЈ, СПИВФНРЈ, 109–11–25, Записник са састанка одржаног у Савету прерађивачке индустрије ФНРЈ на дан 2. априла 1951. године по питању изградње грађевинских радова за проширење постојеће фабрике сумпорне киселине у фабрици „Зорка“ – Шабац.

¹¹⁷¹ АЈ, ГУП, 129–5–14, Образложење за план производње 1952. године гране 120 (15.11.1951. године).

постизању циљева хемијске индустрије у Првом петогодишњем плану узроковани су у великој мери спољним околностима насталим после Резолуције ИБ-а из 1948. године. Међутим, пун ефекат изградње није остварен преваходно стога што су многи погони били у завршној фази и скок продукције био је видљив већ 1953. године. Но, упркос томе хемијска индустрија успела је да до краја спровођења Петогодишњег плана произведе 64% више него 1939. године, док је гледајући артикле појединачно остварена мања производња код вештачких гнојива, калцијум цијанамида и калцијум карбида него пре рата.¹¹⁷²

Електроиндустрија: „спојница без које се не може“

Индустрија електричних машина у Краљевини Југославији била је у највећој мери занемарена. Известан број мањих предузећа ове врсте у суштини се бавио монтажом готових полуфабриката користећи се повољним царинским ставкама које су за полуфабрикате биле веома ниске, док су завидно расле за финалне продукте. На тај начин богатила су се страна предузећа, а истовремено гушила у корену изградња електричних машина у земљи.¹¹⁷³ Према задужењу по Закону о Петогодишњем плану развитка народне привреде ФНРЈ електроиндустрија је имала да прекине са предратном праксом и осигура извршење електрификације, снабде индустрију, рударство и металургију електромоторним погоном, обезбеди грађевинске радове инсталационим материјалом и снабде потрошаче сијалицама, радиопријемницима, апаратима за домаћинство и осталим електротехничким материјалом. У том циљу требало је установити производњу трансформатора, оловних каблова, машина за електричне централе, високонапонског материјала, радио апарата и осталог електротехничког материјала. У компаративном односу према предратном стању производњу електричних машина требало је повећати 31 пут и 1951. године достићи 135.000 kW електричних уређаја. План је предвиђао осавремењавање продукције електро материјала увођењем изолатора на бази вештачки пластичних маса, као и порцелана и нових погонских материјала. Планом капиталне изградње привредни стратегии предвидели су подизање једне фабрике оловних каблова у околини Београда капацитета 10.000 тона, а потом и фабрике радио-пријемника са чијих погона је требало да излази 150.000 апарата годишње. Производња сијалица је имала да до 1951. године за 6,5 пута надмаши предратну производњу и достигне 7,8 милиона комада.¹¹⁷⁴ Међутим, у року у коме је овај план био израђен није било могуће доћи до прецизних података о потребама, као ни о могућностима фабрикације и развитка фабрика. Стога је план представљао само перспективу развоја и имао је сврху да послужи као основа за разраду једног одређенијег плана током времена.¹¹⁷⁵

Табела 29: Планирана производња електроиндустрије по годинама у Првом петогодишњем плану¹¹⁷⁶

Уређаји	Мерна јединица	1939	1948	1949	1950	1951
Трансформатори	KVA	-	124.000	502.880	918.120	360.000
Електричне машине	KW	4.300	97.996	198.569	266.440	135.000
Спроводници голи и изоловани	T (тона)	2.200	1.198	3.475	4.188	8.100

¹¹⁷² *Statistički godišnjak FNRJ za 1954. godinu*, Београд 1954, 159; *Jugoslavija 1918–1988, Statistički godišnjak*, Београд 1989, 259.

¹¹⁷³ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–107–115, *Кратак преглед потреба електроиндустрије са освртом на предузеће „Rade Kopčar“ из Загреба (1948. година)*.

¹¹⁷⁴ *Закон о петогодишњем плану развитка народне привреде Федеративне народне републике Југославије 1947–1951 и Закон о петогодишњим плановима развитка народне привреде народних република Србије, Хрватске, Словеније, Босне и Херцеговине, Македоније и Црне Горе*, Београд 1947, 82–83.

¹¹⁷⁵ АЈ, ГДСЕ, 134–2–5, *Перспективни план електроиндустрије 1947–1951, Сумарни преглед (1947. година)*.

¹¹⁷⁶ АЈ, СПК, 41–139–262, *Петогодишњи план електроиндустрије ФНРЈ (1947. година)*.

Каблови јаке и слабе струје	Т (тона)	-	-	-	6.100	10.000
Радио-пријемници	Комада	-	-	-	-	150.000
Сијалице	1.000 комада	1.195	5.001	6.617	7.300	7.800

После конфискације предратних електротехничких предузећа страног и домаћег капитала из Загреба, међу којима су најважнија била „Simens d.d.“ „АЕГ d.d.“ и „Noris d.d.“, држава је донела одлуку о оснивању једног крупног државног предузећа електроиндустрије. Тако је дошло до образовања предузећа „ЕЛН“, које се као гломазни конгломерат различитих електропроизводних делатности показало неефикасним, па је стога одлучено да буде ликвидирано и подељено на неколико већих предузећа.¹¹⁷⁷ Почетком 1947. године једно од новонасталих предузећа, „Rade Končar“, некадашњи „Simens“, одређено да производи електричне машине, трансформаторе, уклонне уређаје и телефоне, почело је са радом у својству издвојеног привредног ентитета.¹¹⁷⁸ Фабрика „Rade Končar“ пројектована је још почетком 1946. године према најмодернијим стандардима, са задатком да од Загреба направи гиганта електроиндустрије. Ова велика фабрика електромашина и електротехничког материјала требало је да отпочне са радом током 1947. године после комплетирања машинског парка, а рад на фабричкој згради био је готово завршен већ августа 1946. године, док је уградња инсталација приведена крају до краја исте године.¹¹⁷⁹ Издвајањем из конгломерата „ЕЛН“ настала су још предузећа „ЕЛКА“ (фабрика изолованих проводника и бергман цеви),¹¹⁸⁰ „Croatia“ (фабрика батерија), „Munja“ (фабрика акумулатора) и „Elektrotehna“ (трговинско предузеће за дистрибуцију електро материјала).¹¹⁸¹ У Загребу је тада било концентрисано 70% целокупне југословенске електроиндустрије и најбољи стручни кадрови којима је држава у том тренутку располагала.¹¹⁸²

На крајњем западу земље у Словенији, у градићу Крању на реци Сави, уклештенем између Камнишких Алпа на северу и Јулијских Алпа на југу, настала је на сличан начин Фабрика електротехнике и прецизне механике „Iskra“ из Крања после конфискације подружнице немачке фирме „Luftfahrtgerätewerk AG“ предузећа „Strojna tovarna Kranj“. Предузеће „Iskra“ из Крања основано је марта 1946. године са задатком да производи електротехничке, машинске, финомеханичке и сличне производе.¹¹⁸³ Од почетка рада марта 1946. године, фабрика је за свега годину дана успела да у свој производни програм уврсти 45 производа. Врхунац успеха обележила је прослава годишњице рада фабрике на којој је представљен први до тада у земљи израђен кинопројектор.¹¹⁸⁴ Фабрика је приликом ослобођења била преузета са прилично великим машинским парком,¹¹⁸⁵ а током августа исте године припојено јој је предузеће „Zmaj“ које се бавило фабрикацијом галванских елемената.¹¹⁸⁶ Део истог процеса пратило је оснивање већине фабрика електроиндустрије. На тај начин настала су велика предузећа савезног значаја као што су „Новосадска фабрика кабела“,¹¹⁸⁷ фабрика сијалица „Тесла“ из Панчева,¹¹⁸⁸ „Domaća industrija

¹¹⁷⁷ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–14–18, *Ликвидација „ЕЛН-а“, оснивање нових предузећа из његове имовине и оснивање нових савезних предузећа за трговину електроматеријалом (5.10.1946. године).*

¹¹⁷⁸ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–14–18, *Решење о привредном предузећу „Rade Končar“.*

¹¹⁷⁹ *Борба*, 3. август 1946. године.

¹¹⁸⁰ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–14–18, „ЕЛКА“ Загреб.

¹¹⁸¹ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–14–18, *Решење о ликвидацији „ЕЛН-а“ (14.11.1946. године).*

¹¹⁸² АЈ, ГДСЕ, 134–2–5, *О изградњи електроиндустрије.*

¹¹⁸³ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–14–18, *Решење о привредном предузећу „Iskra“ фабрика електротехнике и прецизне механике, Крањ (1946. године).*

¹¹⁸⁴ *Борба*, 10. март 1947. године.

¹¹⁸⁵ АЈ, КДКВФНРЈ, 19–40–313, *Извештај о прегледу предузећа „Iskra“ Крањ (23.1.1948. године).*

¹¹⁸⁶ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–14–18, *Фузија предузећа „Iskra“ и „Zmaj“ (24.8.1946. године).*

¹¹⁸⁷ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–14–18, „Новосадска фабрика кабела“ Нови Сад.

¹¹⁸⁸ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–14–18, *Фабрика сијалица „Тесла“ Панчево.*

sijalica“ из Загреба,¹¹⁸⁹ „Tvornica električnih žarulja“ из Загреба,¹¹⁹⁰ „Фабрика електропорцелана“ из Новог Сада¹¹⁹¹ и „СЕВЕР“ из Суботице.¹¹⁹² На крају прве године Петолетке постало је очигледно да савезна предузећа носе 90% производње и да свега 10% отпада на републичка и локална предузећа. Планови капиталне изградње имали су тенденцију ка стварању још веће дискрепанције у корист савезне електроиндустрије, а то је било у корелацији са државном политиком стварања модерних и рентабилних крупних индустријских предузећа.¹¹⁹³

Услед насталих промена у међувремену, задужења по првобитном плану су морала бити ревидирана у правцу повећања пројектованих производних капацитета. Разлог се углавном састојао из повећаних потреба електропривреде у генераторима, трансформаторима и расклопним уређајима, који су прекорачивали све планиране капацитете свих фабрика у оквиру Петогодишњег плана.¹¹⁹⁴ С обзиром на немогућност даљег проширења предузећа „Раде Конџар“ наметало се питање новог и темељитог решења, а оно је пронађено у преношењу производње на новооснована предузећа. Процена грубих потреба извршена је на основу инсталираних снага генератора по плану електропривреде, додавањем материјала, који није био обухваћен планом, а који је био потребан земљи да се произведена енергија користи. У погледу гиганта „Раде Конџар“ преоријентација програма продукције на ротационе машине (генераторе и моторе) била је у току, али је услед проблема техничке и организационе природе око премештаја производње било предвиђено да ова фабрика у највећој могућој мери испуни производни план, док је упоредо била дужна да помогне оспособљавање за рад нових фабрика електроиндустрије. Грађевински радови текли су са незнатним закашњењем.¹¹⁹⁵ Судбина грађевинске делатности овог предузећа у Првом петогодишњем плану била је зацртана још 1948. године и тада је стављена тачка на све даље планове изградње. Четири фабричке зграде за фабрикацију кључних производа, које су чиниле производну осу предузећа, биле су већим делом подигнуте.¹¹⁹⁶ Наредне, 1949. године, кључна постројења била су коначно готова.¹¹⁹⁷ Варионичка хала била је у завршној фази, а део монтажних хала са потребним зградама за споредне делатности и управном зградом требало је завршити током 1950. године.¹¹⁹⁸ Специфичност израде машинског лива за електричне машине покренула је и питање изградње властите ливнице још крајем 1947. године, па је до априла 1948. године комплетан пројекат био готов и приступило се градњи.¹¹⁹⁹

За разлику од предузећа „Раде Конџар“ „Искра“ из Крања задржала је свој првобитни производни програм са изузетком допуне капацитета код продукције 14.000 комада мерних инструмената. Капитална изградња је сходно томе обухватила новоградњу радионице за мерне инструменте уз разне мање и веће адаптације. Изградња нових фабричких постројења за фабрике сијалица „DIS“ и „ТЕŽ“ завршена је крајем 1949. године и ова предузећа премештена су на нову

¹¹⁸⁹ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–14–18, „Domaća industrija sijalica“ Загреб.

¹¹⁹⁰ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–14–18, „Tvornica električnih žarulja“ Загреб.

¹¹⁹¹ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–14–18, Решење о привредном предузећу „Фабрика електропорцелана“ Нови Сад.

¹¹⁹² АЈ, МТИВФНРЈ, 16–14–18, Решење о савезном привредном предузећу „СЕВЕР“ фабрика електричних машина, Суботица.

¹¹⁹³ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–14–18, Проблематика дистрибуције електроматеријала (17.3.1948. године).

¹¹⁹⁴ АЈ, ГДСЕ, 134–2–5, Анализа петогодишњег плана, Главна дирекција савезне електроиндустрије (10.6.1949. године).

¹¹⁹⁵ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–102–110, Анализа петогодишњег плана, Главна дирекција савезне електроиндустрије (10.6.1949. године).

¹¹⁹⁶ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–107–115, Перспективни развој предузећа „Раде Конџар“ Загреб (19.4.1948. године).

¹¹⁹⁷ АЈ, КДКВФНРЈ, 19–39–312, Записник о извршеној контроли фабрике електричних стројева „Раде Конџар“ у Загребу у времену од 20. октобра до 8. новембра 1949. године.

¹¹⁹⁸ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–102–110, Анализа петогодишњег плана, Главна дирекција савезне електроиндустрије (10.6.1949. године).

¹¹⁹⁹ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–107–115, Проблематика изградње властите ливнице у предузећу „Раде Конџар“ (2.12.1947. године).

локацију. Овим је створен простор који је омогућио да се превремено досегну капацитети од 7.800.000 комада пројектовани за 1951. годину.¹²⁰⁰ Све три југословенске фабрике сијалица су тада промениле административно-оперативног руководиоца и из надлежности генералне дирекције савезне електроиндустрије Министарства тешке индустрије прешле су под управу Генералне дирекције савезне индустрије стакла Министарства лаке индустрије.¹²⁰¹

Развојем и растом најважније југословенске фабрике електроиндустрије, предузећа „Rade Končar“, поједини у почетку примарни производи прелазили су у други план. Тако су артикли као што су затворени разводни уређаји и кабловске гарнитуре отпали из круга најважнијих производа овог предузећа. То је натерало привредне руководиоце из савезног Министарства тешке индустрије да крајем 1948. године покрену посао око подизања нове фабрике која би се искључиво бавила производњом оваквих продуката. Новооснована „Tvornica elektrotehničkih proizvoda“ била је плод те замисли, а фабричка зграда и ливница завршене су до краја 1949. године адаптацијом порушених индустријских зграда у Врпчу, док је производња успостављена још у марту. Планирано је да машински парк буде комплетиран до краја 1951. године како би се благовремено остварила неопходна производња.¹²⁰² Део истоветног процеса била је и фабрика „Tvornica разводnih uređaja“ из Загреба, која је настала изузимањем продукције разводних плоча од предузећа „Rade Končar“. Одлука о премештању продукције и оснивању ове фабрике донета је исто тако услед немогућности предузећа „Rade Končar“ да одржава продукцију све ширег асортимана производа. Инвестициони план рађен је на основу тада постављених захтева електропривреде и то на бази остварења капацитета у 1951. години од 2.560 комада разводних плоча годишње, од чега је већ у 1950. години требало остварити капацитет од 1780 комада годишње.¹²⁰³ Исто тако, у том контексту не би требало заборавити на оснивање фабрике трансформатора у Бања Луци¹²⁰⁴, која је настала извршењем преноса одељења за фабрикацију трансформатора из предузећа „Rade Končar“.¹²⁰⁵

Пораст примене електричне енергије у процесу форсиране електрификације земље отворио је проблем преноса и развода струје, а пред сличним проблемом налазила се и телефонија у погледу успостављања комуникационих веза. Доминација ваздушног развода наслеђена од раније била је крупна препрека развоју ефикасне и сигурне електро и телефонске мреже. То је определило усвајање стратегије преласка на подземне каблове, који су имали сигурнију експлоатацију због отклањања могућности да метеоролошки утицаји оштете водове. Петогодишњим планом била је предвиђена укупна производња од 10.000 тона каблова¹²⁰⁶ и у вези с тим обављено је под крај 1947. године оснивање предузећа „Фабрика каблова“ у Светозареву.¹²⁰⁷

Првобитна локација предвиђена за подизање фабрике налазила се у рејону Умке, али се због неповољних геолошких услова убрзо одустало од те замисли.¹²⁰⁸ Изградња ове, нове фабрике каблова у Светозареву, била је предвиђена у Петогодишњем плану и у сврху подизања

¹²⁰⁰ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–102–110, *Анализа петогодишњег плана, Главна дирекција савезне електроиндустрије (10.6.1949. године)*.

¹²⁰¹ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–14–18, *Решење о промени административно-оперативног руководства предузећа „DIS“, „ТЕЖ“, „Тесла“ (23.3.1949. године)*.

¹²⁰² АЈ, СМВФНРЈ, 6–27–28, *Генерални план „Tvornice elektrotehničkih proizvoda“ Загреб – Врпче (1949. година)*.

¹²⁰³ АЈ, СМВФНРЈ, 6–39–40, *Проблематика главне дирекције савезне електроиндустрије (1950. година)*.

¹²⁰⁴ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–8–12, *Решење о оснивању предузећа општедржавног значаја „Фабрика трансформатора“ у Бања Луци (2.11.1949. године)*.

¹²⁰⁵ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–8–12, *Сагласност за неуношење основних и обртних средстава у решење о оснивању предузећа (1.10.1949. године)*.

¹²⁰⁶ АЈ, СПК, 41–146–278, *Савет за машиноградњу, „Фабрика каблова Светозарево“ (29.6.1950. године)*.

¹²⁰⁷ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–14–18, *Оснивање предузећа „Фабрика каблова Светозарево“ (1947. година)*.

¹²⁰⁸ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–107–115, *Извештај о стању градилишта и извршеним припремним радовима „Фабрика каблова“ (2.4.1947. године)*; АЈ, КДКВФНРЈ, 19–40–313, *Извештај о извршеној информативној контроли локације и начина грађења фабрике каблова у Светозареву (17.4.1948. године)*.

фабричког комплекса била је извршена експропријација земљишта.¹²⁰⁹ Са друге стране, локација предузећа „Фабрика каблова Светозарево“ није била диктирана искључиво економским разлозима, већ је војно-безбедносни сектор у складу са стратешким разлозима уплео своје интересе у читав пројекат. Поред добре макролокације, коју су диктирале близина великих налазишта бакра у Бору и олова у Трепчи, као и велика балканска саобраћајница пруга Београд-Солун, микролокација је непредвиђено погоршала и наметнула скупу изградњу. Цела зграда била је изграђена на шиповима и то је поскупело радове на завршетку објекта. Првобитним Петогодишњим планом фабрика је била пројектована на капацитет прераде 15.000 тона бакра годишње. Предвиђено је да површина фабричких зграда износи 65.000 м², али је, услед хитне потребе за девизама, које су извозом сировог бакра прибављане за државу све интезивније од 1949. године, изградња редуцирана у складу са смањењем капацитета за 35%. Упркос тим, веома неповољним чиниоцима, који су проистицали из локације, фабрика је пословала веома рентабилно чак и код смањеног капацитета, захваљујући високим ценама, а додатно захваљујући краћем транспорту сировина и јефтиној радној снази.¹²¹⁰

Поред свих наведених чинилаца, завршетком капиталне изградње ова фабрика је требало да успостави апсолутни монопол у домену производње свих врста каблова, јер је одлучено да „Новокабел“ Нови Сад и „ЕЛКА“ Загреб обуставе и пренесу фабрикацију у Светозарево.¹²¹¹ До почетка 1950. године 70% радова на фабричким постројењима у Светозареву било је готово. За 1951. годину остављена је реализација још два крупнија инвестициона рада, а у питању је била изградња ливнице и калоричне централе са помоћним објектима.¹²¹² Изградњу фабрике каблова у Светозареву олакшале су значајним делом ваљаоница жице, шипкастог и тракастог материјала која је на име репарација стигла из Немачке. Захваљујући немачким репарацијама подигнута је и фабрика акумулатора „Мунја“ из Загреба.¹²¹³

Немогућност да се предвиде сви утицаји на токове изградње када су стварани планови током друге половине 1946. и прве половине 1947. године, довела је до тога да су они у складу са изменом околности нужно морали бити кориговани. Проблематика капиталне изградње у предузећу „Раде Конџар“ са почетка 1951. године баца више светла на ово крупно питање. Готово муњевит развој овог предузећа, прожет перманентном набавком нових машина и све сложенијим производним задацима, притиснуо је управу да од државе затражи ревидирање последњег плана капиталне изградње. Упркос недостатку простора руководиоци предузећа су ипак успели да измене одлуке из 1948. године и потом је подигнута пета фабричка хала, такозвана „Е“ хала. У целокупном предузећу је извршена интерна реорганизација производних процеса у склопу које је боље обављен размештај машинског парка. Такви потези су били далеко од идеалних, али су у датој ситуацији значајно смањили уска грла која су иманентна сваком динамичном развоју предузећа.¹²¹⁴ И поред разних проблема скопчаних са изградњом предузећа, продукција електромотора и трансформатора је у петогодишњем периоду била значајно проширена и обогаћена по обиму и асортиману, а у циљу побољшања квалитета почело се и са одмеравањем техничког нивоа производа упоређивањем у односу на водеће немачке и европске концерне као

¹²⁰⁹ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–8–12, *Предлог за доношење решења о експропријацији (2.2.1948. године)*.

¹²¹⁰ АЈ, СМВФНРЈ, 6–26–27, *Фабрика каблова Светозарево, Кратак преглед*; АЈ, МТИВФНРЈ, 16–134–142, *Главна дирекција савезне електроиндустрије, Одобрене локације (1947. године)*.

¹²¹¹ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–2–2, *Записник са проширеног састанка колегијума Главне дирекције савезне електроиндустрије одржаног на дан 30. маја 1949. године*.

¹²¹² АЈ, МТИВФНРЈ, 16–102–110, *Анализа петогодишњег плана, Главна дирекција савезне електроиндустрије (10.6.1949. године)*.

¹²¹³ АЈ, РКВФНРЈ, 54–64–139, *Кратка информација о раду Репарационе комисије Владе ФНРЈ за период 1946–1953. године и остварењу репарационих и реституционих захтева (1.3.1954. године)*.

¹²¹⁴ АЈ, СЕЕИВФНРЈ, 59–7–23, *Проблематика предузећа „Раде Конџар“ према плану производње електро-опreme за електропривреду у години 1951–1952. години (2.1.1951. године)*.

што су „АЕГ“ и „Simens“.¹²¹⁵ Блокада са Истока, иако делује парадоксално, допринела је бржем развоју предузећа „Rade Končar“ него што је то било пројектовано 1947. године. Ово предузеће уложило је гигантске напоре у правцу супституције увоза који су резултирали освајањем производње читавог низа производа до тада искључиво набављаних у иностранству.¹²¹⁶

Југословенска електроиндустрија је до краја 1952. године постигла изванредне резултате у производњи свих врста електроуређаја и проводника. План је у многим сегментима надмашен, а оно што је изнад свега важно јесте да су на сваком месту постигнућа била боља него 1939. године и да је освојена производња низа нових производа. Тако је продукција електроротационих машина и трансформатора пребацила Петогодишњи план за 91% односно 14%. Први пут су у земљи произведена бројила, електронске цеви, трансформатори, радио-пријемници, каблови јаке и слабе струје. Овим су постављени јаки фундаменти даљем развоју електроиндустрије у правцу потпуног ослобођења зависности од увоза.¹²¹⁷

Грађевинска и индустрија ватросталног материјала: „везивна ткива индустријског напретка“

Напори које је грађевинска индустрија имала да уложи у циљу остварења изградње привреде током Прве петолетке били су од велике важности за напредак целокупне земље. У том погледу остављена је слобода иницијативе свим секторима ове привредне гране у циљу изналажења решења која би повећала ефекат изградње. Задаци Плана били су специфични по томе што је по први пут у земљи требало освојити производњу материјала који пре тога нису постојали. Реч је била углавном о префабрикованим грађевинским материјалима помоћу којих се на терену остваривала већа динамика градње и тиме вишеструко повећавала ефикасност. Експериментисања свих врста постала су пожељна и подстицана са врха, а са њима се почело још током 1946. године. Тако је крај београдске електричне централе, на обалама Дунава, почетком 1947. године, грађевинска индустрија постала богатија за погон који је производио до тада никада пре произвођен грађевински производ, блок од шљаке. Идеја да се крене у овај пројекат потекла је из Министарства грађевина ФНРЈ, које је испитало искуства других земаља на овом пољу, од САД до СССР-а, које су оствариле велике успехе у изради алтернативних грађевинских материјала. Предност блока од шљаке, мешавине шљаке од угља и цемента, састојала се у томе што је био велики као 14 цигала, процес производње био је доста једноставнији и краћи, могао је да се производи и зими и нису биле потребне велике пећи за печење као код цигле. Осим тога, блок је захваљујући својој шупљикавости био бољи изолатор топлоте и звука. Овај успешни експеримент брзо је дао резултате, а с обзиром да је угаљ био водећи енергент југословенске индустрије, основне сировине било је на претек, па је за потребе обимне грађевинске делатности Првог петогодишњег плана планирана изградња оваквих погона у свим индустријским градовима. Насупрот овом грађевинском производу од нуспродуката угља, радило се и на покретању производње брикета од угљене прашине за ложење, која је тада била у повоју у читавом свету.¹²¹⁸

С обзиром да је црној металургији намењена једна од најкрупнијих улога у индустријализацији земље, ватростални материјали били су грађевински материјали без којих је било немогуће сервисирати уређаје изложене екстремним температурама, као што су високе пећи.

¹²¹⁵ АЈ, ГДМВФНРЈ, 107–11–21, *Молба професору инжењеру Антону Доленцу да упореди технички ниво производње са признатим иностраним компанијама (2.2.1951. године).*

¹²¹⁶ „Rade Končar“: 1946–1986, *Electrical Products, Equipment and Plants Factory*, Zagreb 1988, 50–52.

¹²¹⁷ *Statistički godišnjak FNRJ za 1954. godinu*, 159; *Jugoslavija 1918–1988, Statistički godišnjak*, 259.

¹²¹⁸ „Радионице за израду блокова од шљаке треба оснивати на свим местима где за то има услова“, *Рад*, 19. април 1947. године, 5.

Индустрија синтермагнезита „Магнохром“ Краљево спадала је у ред најзначајнијих фабрика ове делатности у земљи и у складу са задацима Плана морала је у 1951. години да оствари производњу од 50.000 тона црног ватросталног материјала.¹²¹⁹ Ова фабрика, основана указом Савезне Владе лета 1948. године, већ наредне је доживела драстичну ревизију програма изградње. Технолошки процес и целу фабрику тада је поново испројектовао немачки стручњак Васер, а према његовој замисли, годишња производња ове фабрике при пуним капацитетима требало је да износи 60.000 тона синтермагнезита, 64.800 тона магнезитне и хроммагнезитне опеке и 10.000 тона каустичног магнезита.¹²²⁰ У циљу осигурања сировина предузети су опсежни грађевински радови на модернизацији производње у рудницима магнезита „Дреница“, „Голеш“ и „Шумадија“, а прво се почело са увођењем електричне енергије и монтирањем ротационих пећи за прераду руде.¹²²¹ Поред ових произвођача ватросталних материјала, Петолетком је, уз старе фабрике шамота у Шторама, Младеновцу и Партизанима, била предвиђена нова фабрика у Аранђеловцу капацитета 45.000 тона шамотних производа.¹²²² Машински парк за ову фабрику, као и за реконструкцију три поменуте, стигао је из репарација у јулу 1948. године, па је било неопходно завршити фабричке хале.¹²²³ Изградња коморних пећи у три старе фабрике била је извршена током 1947. године, чиме су производни капацитети повећани између 100 и 200%. Инсталацијом пристиглих машина из репарација оне су већ током 1948. године премашиле задатке предвиђене Планом. Радови на новој фабрици у Аранђеловцу повољно су напредовали крајем 1948. године.¹²²⁴

На преласку из 1950. у 1951. годину изградња „Фабрике шамота Аранђеловац“ приведена је уз помоћ страних стручњака крају, а технолошки процес производње шамотног материјала био је у потпуности решен и тиме је задатак подмирења домаћих потреба за шамотом био задовољен. У Аранђеловцу се у процесу градње налазила и „Фабрика електропорцелана“, а динамика грађевинских радова и монтаже опреме допуштала је да се већ током 1951. године почне са сукцесивним пуштањем у погон делова фабрике, тако да је у фабрици требало до краја године произвести прве количине изолационог материјала од електропорцелана за потребе електрификације и електроиндустрије. Фабрика хром-магнезитних опека „Магнохром“ у Ранковићеву окончала је трећу фазу изградње, док је завршетак последње етапе, која је подразумевала пуштање у погон тунелске пећи, планиран за почетак 1953. године. Постројење за производњу каустичног печеног магнезита по систему „Lurgi“, грађено у склопу рудника магнезита „Голеш“, имало је да током 1952. године вишеструко подигне продукцију. Подизањем свих ових предузећа за производњу продуката заснованих на преради неметала држава је црну металургију, електроиндустрију и електрификацију ослобађала у зависности од увоза и осигуравала да се значајни вишкови ових производа одразе позитивно на платни биланс.¹²²⁵ Фабрика „Магнохром“, после низа перипетија око набавке опреме, свечано је пуштена у погон новембра 1952. године када су први производи почели да излазе из фабричких погона, а до краја исте године постепено су покретани у рад реконструисани и новоизграђени погони других фабрика, као што су фабрике цемента „Шар“ у Генерал Јанковићу, Новом Поповцу и Беочину, фабрика керамике у Младеновцу, електропорцелана у Аранђеловцу, рудник азбеста у Страгарима

¹²¹⁹ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–115–123, *Анализа Петогодишњег плана, Индустрија ватросталног материјала (1948. година).*

¹²²⁰ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–116–124, *Ревизија програма изградње, Фабрика „Магнохром“ – Ранковићево (1949. година).*

¹²²¹ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–116–124, *Ревизија програма изградње, Преглед сировинских база (23.1.1950. године).*

¹²²² АЈ, МТИВФНРЈ, 16–132–140, *Анализа Петогодишњег плана, Индустрија ватросталног материјала (1948. година).*

¹²²³ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–118–126, *Проблематика капиталне изградње Фабрике шамота и рудника ватросталних глина, Аранђеловац (9.6.1949. године).*

¹²²⁴ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–140–148, *Трећа разрада плана инвестиција за 1948. годину Главне дирекције савезне индустрије ватросталног материјала (1947. година).*

¹²²⁵ АЈ, СЕЕИВФНРЈ, 59–22–77, *Стање и изградња предузећа индустрије неметала (1950. година).*

итд. Ови кључни објекти били су играђивани и модернизовани на бази савремених техничких достигнућа, машина и уређаја, тако да су и трошкови производње били далеко нижи него пре.¹²²⁶

Постигнућа грађевинске индустрије и индустрије ватросталног материјала током прве фазе послератне индустријализације била су добра, премда су резултати били испод оних који су пројектовани Првим петогодишњим планом. На свим пољима су постигнути резултати бољи него 1939. године. У погледу најважнијих артикала ствар је стајала на следећи начин: равног стакла произведено је за 125% више него пре рата, шупљег стакла 86%, цемента 47%, лакних грађевинских плоча 104 пута више, цигле 45%, црепа 33%, каустично-печеног магнезита 100%, синтер магнезита 62%, ватросталног материјала 170% и са производњом азбестног влакна се први пут почело после рата. Збирно гледано биланс је био позитиван упркос томе што је економска блокада са Истока значајно умањила интензитет изградње и реконструкције предузећа, а поред тога остварен је значајан напредак поготово у освајању нових производа, чиме је на одређени начин супституисан мањи обим продукције традиционалних производа грађевинске индустрије.¹²²⁷

---

¹²²⁶ Драгиша Миљковић, *Магнохром у Ранковићеву, Велики објекти Петогодишњег плана у Србији*, Београд 1952, 5–15.

¹²²⁷ *Statistički godišnjak FNRJ za 1954. godinu*, 158–159.

5. ФУНКЦИОНИСАЊЕ ИНДУСТРИЈЕ

5.1 Организациона и кадровска политика

Концепт државног привредног система: организација управљања привредом

После ослобођења земље индустријска и рударска предузећа су се постепено развијала и организационо јачала у дијаметрално супротном правцу од оног пре рата. У прво време је, непосредно по ослобођењу једног дела земље, руковођење било у рукама ДУНД-а, а затим је прешло под компетенцију републичких или савезног министарстава индустрије, односно рударства и електропривреде. На почетку су савезна министарства руководила само појединим важнијим предузећима из разних грана индустрије, рударства и електропривреде, а касније су обухватила читаве гране које су биле од опште државног значаја, као што су металургија, електроиндустрија, енергетика и хемијска индустрија. Осталим предузећима руководила су непосредно републичка министарства. И поред ове децентрализације у организацији, задаци који су се постављали пред сва министарства били су све већи и обимнији, тако да су се ове установе претвориле у оперативна тела која су се често „губила у ситницама“, решавајући проблеме појединих предузећа у питањима набавке и расподеле сировина, погонског и помоћног материјала, непосредне дистрибуције итд. Министарства су тако изгубила карактер институција које имају надлежност општег руковођења и координациону улогу, и изгубила су у великој мери прегледност над радом целокупне индустрије и рударства, а ово је био случај и с оба савезна министарства. Недостајала је и координација у раду између појединих република, па је почела све више да се испољава тенденција локал-патриотизма у питањима која су се тичала општих ствари, а нарочито код набавке сировина, погонског и осталог материјала.¹²²⁸

Друга група проблема с којима су се привредна министарства суочила произилазила је из технолошке застарелост одређених делова индустрије и рударства. Значајан део био је увелико застарео и нерентабилан, а један део је изграђен још пре Првог светског рата на бази једне шире привредне целине, у сасвим другачијим околностима и супротним правцем развоја од оног који је ишао ка економској интеграцији државе. Страни капитал, који је имао водећу улогу у многим индустријама и рударству, рентабилност је одржавао ниском ценом рада, јевтиним изворима енергије и сировина, бројним повластицама, концесијама и царинским протекцијама. У новим околностима и другачијој стратегији развоја, такво наслеђе је отежавало транзицију у нови тип привредног система, а привредна министарства су се трудила да у највећој могућој мери делују интегративно, користећи се на првом месту организационом централизацијом управљања и директивним, „наређење-извршење“, начином рада.¹²²⁹

Процес административног продора свих републичких и оба савезна министарства индустрије и рударства у свакодневни рад предузећа утирао је пут брзој бирократизацији привреде. Обухватање великог броја предузећа под окриље државе није могло имати другачији исход, јер је стварање сложеног државног сектора привреде захтевало велики број руководећих кадрова и уопште стручну и професионалну бирократију упознату с радом у великим системима. Међутим, како привредни системи тог типа нису постојали у великом броју пре рата, и како се у целој земљи могао наћи мали број људи с искуством рада у великим корпорацијама, ситуација у привреди је првих дана после ослобођења попримала изглед опште дезорганизације. Присећајући се тих дана, Светозар Вукмановић Темпо је посебан акценат стављао на проблеме организације

¹²²⁸ АЈ, МИВФНРЈ, 17–6–6, *Реферат о раду наше индустрије (1945–1946. година)*.

¹²²⁹ Исто.

производње у државном сектору и навео је да „у томе нијесмо имали никакво искуство и могли смо користити једино совјетско искуство“.¹²³⁰

Усвајањем закона о национализацији приватних привредних предузећа законски је уобличена могућност подизања организације привреде на виши ниво. Извршена је категоризација предузећа према значају. Тада је груписањем предузећа од општедржавног значаја *de facto* створена савезна привреда. Над овом групом од око три стотине највећих предузећа искључиву надлежност имала је Савезна Влада. Држава је стварајући ову суперструктуру, којом је управљала преко административно-оперативних руководстава, имала за циљ креирање великог привредног система путем кога је могла да лакше контролише доње спратове привреде.¹²³¹ Тиме су суштински тежње за економском интеграцијом Југославије коначно добиле израз у стварању јединствене наднационалне привреде.¹²³²

Табела 30: Организациона форма Министарства тешке индустрије из јануара 1948. године и број запослених почетком 1949. године¹²³³

Грана тешке индустрије	Број предузећа	Запослено радника	Укупно запослено
Црна металургија	11	16.185	23.455
Индустрија алуминијума и бакра	2	1.565	2.333
Индустрија ватросталног материјала	6	1.304	1.948
Тешка метална индустрија	13	8.556	16.812
Индустрија пољопривредних машина	4	1.642	3.057
Индустрија мотора	4	3.062	5.215
Електроиндустрија	4	3.368	5.773
Укупно	44	35.689	58.593

Многим предузећима у приватном власништву одређен је статус у привредној хијерархији после доношења одлука о конфискацији и, на крају, дефинитивним потврђивањем њиховог власничког статуса после национализације под крај 1946. године. Тада су многа додељена на управу републичким владама¹²³⁴, док су друга регистрована као предузећа од општедржавног значаја и предата на газдовање Савезној Влади.¹²³⁵ Разграђивање привреде и све већи обим посла савезних министарстава задужених за привреду принудили су Владу да размисли о реорганизацији. Тако је због примарног значаја тешке индустрије у изградњи земље, почетком 1948. године извршена прва реорганизација унутар Владе, услед које су од Министарства индустрије настали Министарство тешке индустрије и Министарство лаке индустрије, а Министарство пољопривреде и шумарства подељено је на два министарства.¹²³⁶ Крајем 1948. године извршено је поновно вредновање државних привредних предузећа, после чега су нека поправила свој статус поставши предузећа од општедржавног значаја, прелазећи тиме под

¹²³⁰ S. Vukmanović Tempo, nav. delo, II/37.

¹²³¹ АЈ, Савезна управа индустрије текстила, коже и обуће (СУИТКО), 185–2, *Списак генералних и главних дирекција Министарства индустрије ФНРЈ и индустријских предузећа која су под њиховим административно-оперативним руководством.*

¹²³² АЈ, ПДФНРЈ, 50–4–10, *Списак предузећа општедржавног значаја (31.12.1946. године).*

¹²³³ АЈ, ГДЦМВФНРЈ, 106–13–24, *Подаци о тешкој индустрији (8.4.1949. године).*

¹²³⁴ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–13–17, *Привремено решење министра индустрије ФНРЈ о уступању предузећа народним републикама (1946. године); АЈ, ГДСЕ, 134–5–22, Решење о уступању предузећа општедржавног значаја народним републикама (3.4.1947. године).*

¹²³⁵ АЈ, Државни секретаријат за послове народне привреде (ДСПНП), 26–90, *Објава о регистрацији државног привредног предузећа општедржавног значаја „Фабрика шибница Долац на Лашиви“ (20.5.1947. године).; АВ, Планска комисија АПВ (ПКАПВ), 218–70, Извештај, Сводна анализа о извршењу привредног плана АП Војводине у 1949. години, Индустрија покрајинског значаја.*

¹²³⁶ АЈ, КМЈ, 836/II–5–а–1/12, *Говор Маршала Тита на седници Президијума Народне скупштине ФНРЈ поводом предлога о реконструкцији Владе ФНРЈ (8.1.1948. године).*

надлежност савезних министарстава лаке или тешке индустрије.¹²³⁷ Поједина предузећа су задржала савезни значај, али су због гранања индустрије услед форсиране индустријализације пребацивана из надлежности једног у надлежност другог министарства и то углавном под компетенцију Министарства лаке индустрије.¹²³⁸ Током 1948. године извршена је даље продубљивање односа унутар привредне структуре. Унутар поделе према значају за привреду извршено је додатно рашчлањивање поделом предузећа у три категорије. Категоризација је извршена узимајући у обзир обим пословања, важност проблематике коју поједина предузећа имају да савладају и степену одговорности у остварењу плана.¹²³⁹ Категоризација предузећа је додатно продубљена до почетка 1950. године увођењем четврте и пете категорије.¹²⁴⁰

Табела 31: категоризација предузећа општедржавног значаја

Категорија I	железара „Jesenice“; железара „Зеница“; „Đuro Đaković“; „Rade Končar“; „Litostroj“; „Иво Лола Рибар“; „ТАМ“; „ИМП“; „Гоша“; „Elektrometalurški kombinat Šibenik“; рудник и железара „Вареш“; „Dalmatinska industrija cementa Split“; „14. октобар“; „Prvomajska“; „Фабрика вагона Краљево“; Железара „Guštanj“; „Splošna“; „Osiječka Ljevaonica željeza“; „Iskra“
Категорија II	железара „Смедерево“; „Новокабел“; „ИМПОЛ“; „Беочинска фабрика цемента“; железара „Štore“; „ELKA“; рудник „Љубија“; „Змај“; железара „Sisak“; „Југоалат“; „Војвођанска ливница Нови Сад“; „ИПМ“; „Tovarna glinice in aluminija Strnišće“; рудник ватросталне глине „Врбица“
Категорија III	фабрика цемента „Слобода“; фабрика цемента „Partizan“ Каштел; фабрика цемента „10 коловоз“ Сплит; фабрика „Партизани“ Аранђеловац; рудник „Голеш“; „Trbovljanska cementarna“; рудник „Цер“; „Фабрика каблова Светозарево“; „ТЕЖ“; „ДИС“; „Тесла“; рудник „Чевљановићи“; „Ваљаоница Земун“

Напори да се у предузећима која су се налазила у оквиру исте дирекције заведе једнообразна организација приведени су крају током 1949. године.¹²⁴¹ Приликом реализације једноначалија за пример је узимано оно предузеће које је у аспекту функционалности имало најефикаснију унутрашњу организацију, којој су се потом саображавала сва остала предузећа под надлежношћу те дирекције. Међу предузећима Генералне дирекције савезне моторне индустрије „ИМП“ је први успео да функционализује од Владе прописану нову јединствену организацију. После посете делегације предузећа „ТАМ“ фабрици у Раковици, која је установила да је

¹²³⁷ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–13–17, *Преузимање предузећа и одређивање административно-оперативног руководиоца (21.10.1948. године)*.

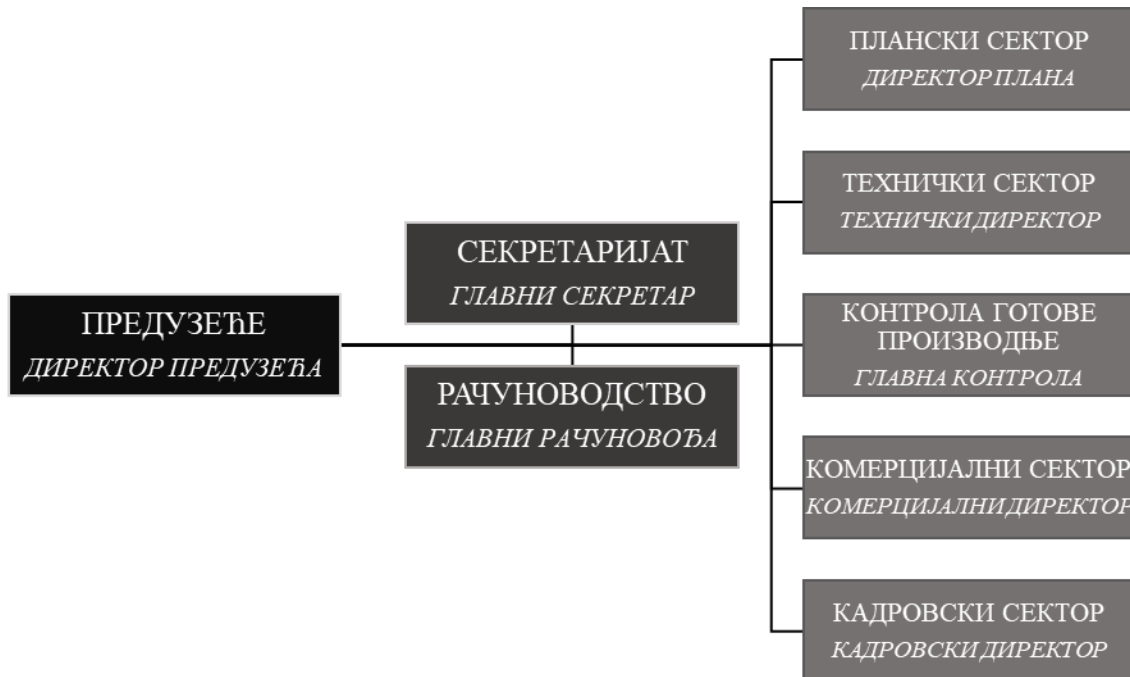
¹²³⁸ АЈ, МЛИВФНРЈ, 10–5–5, *Решење о преносу државних привредних предузећа из надлежности једног у надлежност другог органа, Пренос три фабрике сијалица (30.3.1949. године)*.

¹²³⁹ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–24–29, *Категоризација предузећа (27.8.1948. године)*.

¹²⁴⁰ АЈ, Главна дирекција савезне индустрије ватросталног материјала (ГДСИВМ), 133–16–26, *Категоризација предузећа Главна дирекција савезне индустрије ватросталног материјала Министарства тешке индустрије ФНРЈ (14.2.1950. године)*.

¹²⁴¹ Новооснована Комисија државне контроле водила је посебну бригу да се овај процес спроведе до краја (АЈ, ПДФНРЈ, 50–10–22, *Уредба о организацији и надлежности Комисије државне контроле ФНРЈ (1.3.1949. године)*).

унутрашња организација „ИМР“ подесна и за њихово предузеће, у Тезну је кренула примена истих организационих решења.¹²⁴²

Слика 8: Организациона структура предузећа на врхунцу командно-планске привреде (1948. година)¹²⁴³

Динамика привредног живота захтевала је стално прилагођавање организационих форми новим потребама, а те промене постајале су нарочито актуелне када је привредни развој био праћен крупним друштвеним променама као што су индустријализација и њој иманентна урбанизација. При томе разноликост самог живота и потреба, технологије производних процеса, тока производа до потрошача захтевали су постојање разноврсних организационих форми. Тако ни у индустрији није било могуће успоставити јединствене шаблоне организације којима се тежило од 1945. године. Руководство КПП-а је од краја 1948. године почело све више да увиђа негативне последице једноначалија по питањима организације привреде и економског развоја. Истицана је потреба продубљивања организационих форми ради постизања бољег снабдевања тржишта и искључивања обављања дуплих функција. Посебно је наглашена важност тежње да се организационе форме прилагоде технолошком процесу, а ту је нарочито апострофирана вертикална организација предузећа без обзира на њихову величину и припадност. Другим речима, требало је извршити трустизацију по критеријуму предузећа које су имале повезане технолошке процесе. То је био наставак стварања сложених корпоративних форми организације привреде. Међутим, рад на томе брзо је завршен променом смера у правцу децентрализације и самоуправљања.¹²⁴⁴

Реорганизација привреде

Сукоб са СССР-ом, привредна блокада држава социјалистичког лагера, тешка ситуација на селу услед примене репресивне политике откупа, бројни амбициозно започети привредни

¹²⁴² АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 108–30–49, *Завођење једнообразне организације у предузећу „ТАМ“ (19.5.1949. године).*

¹²⁴³ АЈ, ГДСМИМТИФНРЈ, 140–1–1, „14. Октобар“, *Фабрика грађевинских и рударских уређаја, Крушевац (1948. година).*

¹²⁴⁴ АЈ, ГДЦМВФНРЈ, 106–13–24, *Примедбе на план за реорганизацију дирекције и предузећа.*

објекти били су само неки од фактора који су утицали на редефинисање дотадашњег економског курса. Идеолошки сукоб са совјетима, који се прелио на све остале сегменте међусобних односа, имао је свакако највише утицаја. Међутим, оно што је изнад свега надилазило све поменуте факторе и суштински произвело конфликтно стање, била је чињеница да је југословенска револуција била аутохтона, те се они који су је извели нису могли тек тако лако помирити са спољним мешањем, па макар оно долазило од стране државе по чијем узору је значајним делом инспирирана. Раскиду су посебно допринеле етнопсихолошке особине својствене простору са кога су југословенски револуционари потекли, међу којима су истакнуто место заузимали пркос и инат, а које спадају у корпус вредности неопходних за вођење суверене политике. Све поменуто је имало одлучујући утицај на одлуку да се крене сопственим путем у социјализам.¹²⁴⁵

Из поменутих околности јесени 1949. године родила се идеја о напуштању совјетског привредног модела. Привредни руководиоци су истицали да су развој привреде, нарочито обима производње, промена у социјалном саставу становништва, пораст броја индустријског радништва и потреба за истим, јачање републиканског и локалног привредног апарата, низ новоосвојених производа и даље ширење социјалистичког сектора, проузроковали напуштање старих организационих форми и захтевали даљи развој привредне организације. Наставку привредне изградње у оквирима дотадашњег командно-планског оквира надзирао се крај. Промена је значила радикалан раскид, али је демонтажа бржљиво грађеног друштвеног и привредног система био процес који је захтевао године. Тога је државни врх био свестан, па се променама морало прићи у етапама.¹²⁴⁶

Прелазак на самоуправљање, у почетку у виду радничких савета, подразумевао је заметање три паралелна, према комунистичком схватању, нужна процеса. Први је била дебијрократизација, други децентрализација управљања и трећи демократизација друштва. Иако су сва три била неодојива са становишта привредних руководилаца, идеолошка оштрица партијског мача била је већом жестином окренута на обрачун са бирократским тенденцијама друштва. Ова тенденција је према становишту идеолога КПЈ произилазила из примене совјетских решења, па је сходно томе совјетском социјалистичком концепту бирократизација, према њиховом схватању, била иманентна.¹²⁴⁷ Овај поглед ипак је произилазио из сукоба са СССР-ом и имао је неупитну идеолошку позадину, пре него што је покриће могло да се нађе у реалности. Једноставно, сви модерни привредни организми имали су сложене механизме управљања, па је бирократизација била логично исходиште изградње „привреде као великог економског система“. Јер, ниједна велика корпорација или корпоративни систем нису могли да постоје без ослањања на услуге армије чиновника.¹²⁴⁸ Свакако, југословенски комунисти су тада наивно веровали да ће разградња државног привредног система совјетског типа означити крај моћи бирократије као друштвеног слоја. План је био да се један део државног апарата ангажованог у управним структурама задуженим за привреду пребаци непосредно у производне јединице. Ова размишљања о опасности политичке бирократије по друштво нису била ексклузивно југословенска, већ плод западне политичке мисли, и она су прецењујући моћ политичке, заправо, потцењивала социјални утицај привредне бирократије, која је била далеко бројнија и много боље умрежена. Демократизација, као последњи чин друштвене реформе, имала је за ултимативни циљ

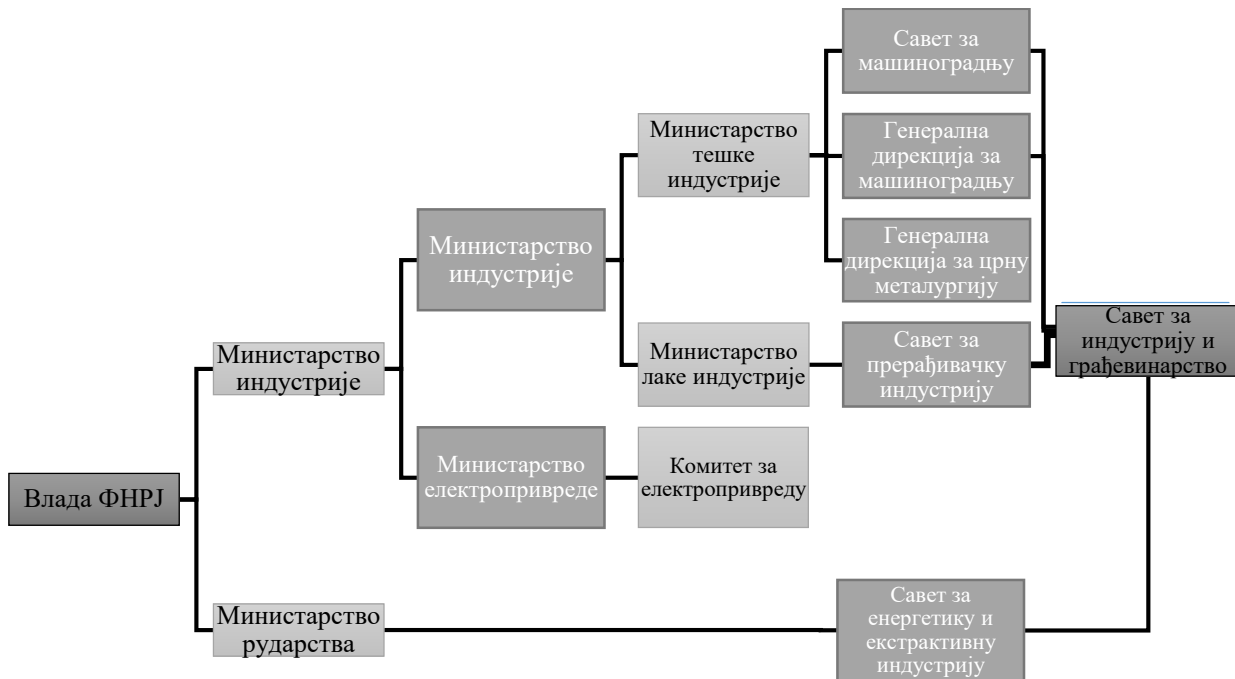
¹²⁴⁵ Dinko A. Tomasic, "The problem of unity of world communism", *Marquette University Slavic Institute Papers*, No. 16, Wisconsin 1962, 1–7; Vladimir Bakarić, *Економски и политички аспект социјалистичког самоуправљања*, (Sarajevo: Svjetlost, 1975), 28–32; Najdan Pašić i Kiro Hadži Vasilev, „Комунистичка партија Југославије у борби за изградњу темеља социјализма и за одбрану независности Југославије (1945–1948)“, у: *Преглед историје Савеза комуниста Југославије*, 423–463.

¹²⁴⁶ АЈ, ПСВФНРЈ, 40–4–9, *Записник са састанка Привредног савета Владе ФНРЈ, одржаног 19. септембра 1949. године*.

¹²⁴⁷ *Привредна политика Владе ФНРЈ, Записници Привредног савета Владе ФНРЈ 1944–1953*, II/480–481.

¹²⁴⁸ Luis Mamford, *Kultura gradova*, (Novi Sad: Mediterran publishing, 2010), 254–255.

делегирање процеса одлучивања на непосредне произвођаче, чиме би се прва два процеса коначно рашчинила.¹²⁴⁹

Слика 9: Организација привредних министарстава и других пратећих институција током Прве петолетке

По питању децентрализације управљања реорганизација је ишла у правцу уклањања претње од круте централизације, која се, према мишљењу економских стратега, испољавала у Савезној планској комисији као привредном штабу помоћу кога је Савезна Влада дириговала економским токовима. Из тога су поједини руководиоци, попут министра лаке индустрије Јосипа Цазија, изводили закључак да се мора спречити таква „погубна пракса“ како не би, као у случају СССР-а, дошло до нарушавања равноправности народа због могућности да једна од република постане хегемонистичка. Аргументација Јосипа Цазија произилазила је из предратних погледа КПЈ-а на национално питање у коме је доминантна флоскула била она о „хегемонизму великосрпске буржоазије“¹²⁵⁰, која је у погледима Цазија са почетка 1950. године недвосмислено уступала место хегемонији Србије и престонице Београда. Он је сматрао да су републике највише форме друштвеног живота, па их је требало ојачати и дати им пуну одговорност, чиме би се спречило стварање „хегемонистичке клике која би спутавала иницијативу радних маса“. Његов закључак, у колизији са логиком ствари, наглашавао је да ће се мерама децентрализације преношењем на републике већих компетенција сузбити сваки привредни партикуларизам. У коначном, Цази је мислио да извршење реорганизације неће смањити одговорност република према центру, већ ће га само повећати.¹²⁵¹

Процес привредне реорганизације започео је формирањем Савета за енергетику и екстрактивну индустрију (СЕЕИ) 8. фебруара 1950. године. Оснивању овог савета претходило је

¹²⁴⁹ Milentije Popović, *Udruženi rad i neposredna demokratija*, (Sarajevo: Svjetlost, 1976), 99–109; Edvard Kardelj, *Samoupravljanje i društvena svojina*, (Sarajevo: Svjetlost, 1979), 98–101; Veljko Vlahović, *Savez komunista u sistemu socijalističkog samoupravljanja, Sabrani radovi*, IV, (Titograd: Pobjeda, 1981), 36–41.

¹²⁵⁰ Mira Radojević, „Udružena opozicija i komunisti“, *Istorija 20. veka*, 1–2/1990, 39–57.

¹²⁵¹ АЈ, МЛИВФНРЈ, 10–1–1, *Записник са састанка генералних и главних директора, инжењера и персоналних руководилаца савезних дирекција лаке индустрије по питању реорганизације привреде, одржаног у Министарству лаке индустрије ФНРЈ (10.2.1950. године).*

укидање савезних министарстава електропривреде и рударства. Овим су послови из домена ова два ресора прешли под надлежност Савета, а у оквиру његове одговорности ушли су тек основани комитети за електропривреду, неметале и угаљ, као и генералне дирекције за металургију и производњу и прераду нафте.¹²⁵² Следећа на удару реорганизације нашла се априла 1950. године лака индустрија под ингеренцијом Савезне Владе. Целокупна лака индустрија премештена је под надлежност република, а тиме је престао сваки даљи разлог постојања савезног министарства индустрије.¹²⁵³ Сва предузећа која су била под ингеренцијом Министарства лаке индустрије ФНРЈ реорганизацијом су предата под руководство републичких министарстава у зависности од републике у којој су се налазила. Новоформирани Савет за прерађивачку индустрију (СИП), савезно тело, постало је место на коме су се председник Савета, председник Комитета за локалну привреду и комуналне послове и министри републичких влада за прерађивачку и локалну привреду окупљали ради договора, координације и усаглашавања општедржавне привредне политике. То је постало место на коме се одлучивало колико којој републици следује средстава из федералног буџета, расправљало о плановима инвестиција, одређивале пропорције производње итд. У делокругу СИП-а нашле су се: производња, оплемењивање и прерада неметалних руда; индустрија и прерада метала; електроиндустрија; хемијска индустрија; дрвна индустрија; индустрија целулозе, дрвењаче и папира; текстилна индустрија; индустрија коже и обуће; индустрија гуме; експлоатација шума.¹²⁵⁴ У исто време када и СИП, после укидања Министарства грађевине формира се Савет за грађевинарство и грађевинску индустрију (СГГИ). Задужење овог Савета било је опште руковођење пословима грађевинарства и грађевинске индустрије, као и координација делатности органа република надлежних за те послове.¹²⁵⁵

Последњи у низу основан је Савет за машиноградњу јуна 1950. године (СМ). Томе је претходило укидање Министарства тешке индустрије коме се пришло последњем због комплексности устројства и важности за напредак целокупне привреде. Задатак Савета био је опште руковођење пословима машиноградње и црне металургије из савезне надлежности, као и координација делатности републичких органа задужених за те послове.¹²⁵⁶ Централна Влада се једино није одрекла непосредне управе над деловима тешке индустрије, металургије и рударства. Реорганизацијом је основан други нов облик организације савезних органа управе задужен за директно руковођење пословима четири привредне гране. Успостављене су генералне дирекције за металургију, производњу и прераду нафте, машиноградњу и црну металургију, а фабрике под њиховом контролом су задржале статус предузећа општедржавног значаја. Иако под директном управом Савезне Владе, ове институције формацијски су стајале под саветима за машиноградњу и енергетику и екстрактивну индустрију.¹²⁵⁷

Оснивање нових организационих форми пратило је делегирање државних предузећа у савезној надлежности републикама. Закон о државним привредним предузећима пружио је правни оквир за пренос надлежности са једног на други државни орган. Био је то почетак децентрализације на нижим спратовима привредне организације, којим су привредни субјекти општедржавног значаја постепено пребацивани под управу република. Прва савезна предузећа из

---

¹²⁵² *Службени лист ФНРЈ*, 10/50.

¹²⁵³ АЈ, МЛИВФНРЈ, 10–1–1, *Записник са конференције у Министарству лаке индустрије ФНРЈ са генералним и главним директорима савезних дирекција ресора овог министарства – по питању реорганизације – одржане дана 30. марта 1950. године.*

¹²⁵⁴ АЈ, МЛИВФНРЈ, 10–1–1, *Записник конференције одржане у Министарству лаке индустрије ФНРЈ 3.4.1950. године са министрима индустрије народних република у вези реорганизације ресора лаке индустрије.*

¹²⁵⁵ *Службени лист ФНРЈ*, 32/50.

¹²⁵⁶ *Љубиша Кораћ, нав. дело, 285.*

¹²⁵⁷ АЈ, ДСПНП, 26–91, *Решење о преносу предузећа под АОП-ом Генералне дирекције рудника и топioniца обојених метала из надлежности ове дирекције у надлежност Генералне дирекције металургије Владе ФНРЈ (7.4.1950. године); Љубиша Кораћ, н.д., 280–286.*

Србије која је Влада ФНРЈ предала Влади НР Србије крајем јула 1950. године била су „Фабрика грађевинских машина Смедерево“, фабрике пољопривредних машина „Змај“ и „Победа“, „Фабрика каблова Светозарево“ и новосадска фабрика каблова, рудници магнезита „Голеш“, „Дреница“ и „Шумадија“, фабрике шамота „Младеновац“ и „Партизани“ и предузеће „Магнохром“ Ранковићево. Влади НР Хрватске предата су предузећа „Osječka ljevaonica željeza i tvornica strojeva“ и фабрика изолованих проводника и армираних цеви „Elka“, док су Влади НР Словеније предате „Mariborska tovarna kmetijskih strojev“ и фабрика електротехнике и фине механике „Iskra“. У БиХ је извршена примопредаја „Фабрике пољопривредних машина“ из Тузле.¹²⁵⁸ Влада је, следећи курс децентрализације, започела са укидањем великог броја савезних генералних и главних дирекција, јер је сваки даљи разлог њиховог постојања постао сувишан.¹²⁵⁹ У сврху оперативнијег руковођења републике су, у недостатку решења, привремено формирале генералне дирекције за све оне гране које су већ постојале на савезном нивоу.¹²⁶⁰

Априла 1951. године процес децентрализације управљања привредом ушао је у другу фазу. Тада је заостали део највећих предузећа тешке индустрије, металургије и рударства под управом Владиних генералних дирекција, по истом систему као и она која су била под надлежношћу Савезног министарства лаке индустрије годину дана пре, почео да прелази под управу новооснованих генералних дирекција република. Почетком априла извршена је примопредаја предузећа између Генералне дирекције машиноградње ФНРЈ и републичких генералних дирекција машиноградње.¹²⁶¹ Исту судбину доживела су предузећа удружена у Генералну дирекцију металургије Владе ФНРЈ. Предузећа генералне дирекције за производњу и прераду нафте Владе ФНРЈ и Дирекције за електрификацију Савета за енергетику и екстрактивну индустрију сва су припала владама република у којима су била лоцирана.¹²⁶² Међутим, премда су

¹²⁵⁸ АЈ, СМВФНРЈ, 6–4–4, *Решења о предаји предузећа општедржавног значаја владама народних република* (21.7.1950. године).

¹²⁵⁹ АЈ, ПВФНРЈ, 50–11–24, *Уредба о укидању генералних и главних дирекција и управа у надлежности Владе ФНРЈ* (25.7.1950. године).

¹²⁶⁰ АЈ, СПИВФНРЈ, 109–4–6, *Проблем предузећа која прелазе из оквира Савезног министарства лаке индустрије у оквир република* (1950. година).

¹²⁶¹ АЈ, ГДМВФНРЈ, 107–3–5, *Записници о примопредаји предузећа Генералне дирекције машиноградње Владе ФНРЈ генералним дирекцијама машиноградње народних република* (1950. година).

¹²⁶² АЈ, СЕЕИВФНРЈ, 59–1–2, *Строго поверљива наредба о преносу предузећа из савезне надлежности у надлежност народних република* (1.4.1951. године); Савезна Влада је Генералној дирекцији машиноградње НР Србије предала предузећа „ФТАМ Иво Лола Рибар“, „ИПМ“, „ИКВЛ“, „ИМП“, „14. октобар“, „Фабрика вагона Ранковићево“, „Драгослав Ђорђевић Гоша“, „Југоалат“, „Потисје“, Генералној дирекцији машиноградње НР Хрватске предузећа „Ђуро Ђаковић“, „Prvomajska“, „Tvornica parnih kotlova Žitnjak“, „Jedinstvo“, „Rade Končar“, Генералној дирекцији машиноградње Словеније предузећа „Litostroj“, „Savezni institut za turbomašine“, „Franc Leskošek“, „ТАМ“, Генералној дирекцији машиноградње БиХ „Индустрије ауто-мото тракторских прибора“, „Трудбеник“, „Фабрика трансформатора Бања Лука“. Из савезне надлежности у надлежност република прешла су предузећа Генералне дирекције црне металургије Владе ФНРЈ. Србији су припали „Железара Смедерево“ и „Ваљаоница Земун“, Хрватској „Železara Sisak“, Словенији железаре „Štore“, „Guštanj“ и „Jesenice“, Босни и Херцеговини железаре „Зеница“ и „Добој“, „Рудник и железара Вареш“ и Рудник „Љубија“, а „Железара Никшић“ пренета је у надлежност НР Црне Горе. Предузећа Генералне дирекције металургије Владе ФНРЈ нису била изузета из овог процеса. Србији су уступљена на управу рудници бакра и топионице „Бор“, рудници и топионице олова и цинка „Трепча“, рудници и топионица антимона „Миленко Кушић“, рудници и топионица антимона „Зајача“, рудник злата „Мајданпек“, рудник молибдена „Мачкаглица“, рударски басен „Нересница“, рударски басен „Рудник“, рудник олова и цинка „Копаноник“, рудник олова и цинка „Авала“, ваљаоница бакра и бакарних легура „Севојно“, Хрватској „Istarki boksiti“, „Tvornica glinice i aluminijuma Lozovac“, „Tvornica elektroda i ferolegura Šibenik“, „Boksitni rudnici Drniš“, Словенији „Topilnica in valjarna cinka Celje“, „Rudniki svinca in topilnica Mežice“, рудник живе „Idrija“, „Industrija metalnih polizdelkov Impol“, „Tovarna glinice in aluminija Strnišće“, „Kemična tovarna Moste“, Босни и Херцеговини „Бокситни рудници Мостар“, „Бокситни рудници Босанска Крупа“, „Рударски басен Сребреница“, рудник „Чевљановићи“, рудник пирита „Баковићи“, Македонији рударски басен хрома „Радуша“, рудници хрома „Лојане“, рудник хрома „Раброво“, рудник олова „Злетово“, рудник „Цер“ (Исто).

овим преласком са корпоративног на кооперативни вид устројства посејане клице дерогације управљања савезне државе привредом, централна Влада је преко новооснованих савета задржала снажно присуство у економским токовима земље¹²⁶³, јер је децентрализација привреде и укидање привредних управа савезног значаја показало „нездраве“ тенденције дезинтеграције.¹²⁶⁴ У циљу спречавања таквих односа почело се са удруживањем предузећа исте бранше у такозване „заједнице“ у оквиру којих се под покровитељством савета детаљно координирао рад одређене индустријске гране. Демократизација привреде, у виду самоуправљања радника предузећима путем радничких савета, у то време била је ипак више прокламација и најпожељнија перспектива него друштвена збиља.¹²⁶⁵

Алокација ресурса

Концепт тоталне контроле државе над привредом омогућавао је држави да према потребама извршава алокацију ресурса. Закон о државним привредним предузећима пружао је правну подлогу СПК-у за планирање размештаја ресурса и потом за одлуку Владе о алокацији, које им је претходно подносило на увид ресорно министарство. Министарства су претходно добијала информације од дирекција, које су имале преглед над целокупним машинским парком предузећа под својом надлежношћу, као и њиховом експлоатацијом, јер је свака фирма била у обавези да редовно доставља податке о стању средстава за производњу и потреби за истим. Алокацији ресурса или преносу основних средстава се једино могло прибегавати када је то било у интересу привреде и када то није претило ремећењу производног плана.¹²⁶⁶ Тако је Министарство тешке индустрије, а на предлог Генералне дирекције за црну металургију, предложило Влади да донесе одлуку о пребацивању два велика струга „Braun“ из предузећа „Tvormica glinice in aluminija Strnišće“ у железаре „Guštanj“ и „Jesenice“. Процедура се кретала тако да су се основна средства државног привредног предузећа општедржавног значаја „Tvormica glinice in aluminija Strnišće“ умањивала за вредност два поменути струга, а вредност основних средстава поменутих железара се повећала за вредност једног, односно другог струга.¹²⁶⁷ Држава је често прибегавала овим средствима из разлога благовременог остваривања планова Петолетке. Фабрике су се на овај начин међусобно помагале. Тако је било и у случају подизања челичане III у Зеници којој је „Železarna Jesenice“ уступила електроматеријал за тридесетосмотонску дизалицу.¹²⁶⁸ Мале алокације основних машина су биле интензивније у оквиру истог индустријског басена. Пример за то су размене које су између себе обављала београдска савезна предузећа „ИМР“, „Телеоптик“, „ИПМ“, „ИКВЛ“.¹²⁶⁹

Циљеви петолетке предвиђали су максимално форсирање изградње тешке индустрије, па су стога потребе предузећа из тог круга увек имале приоритет. У кризним моментима крајем 1948. године у СПК је донета једна од одлука у којој се таква привредна политика државе може добро сагледати. Реч је била о кондензационој парној турбини марке „Delaval“ од 1875 КС са генератором од 1300 КВ, коју је „Фабрика целулозе Приједор“ уступила руднику „Љубија“. Наиме, у руднику је стари турбоагрегат чешке производње дотрајао без могућности да буде

¹²⁶³ АЈ, СПИВФНРЈ, 109–4–6, *Организација прерађивачке делатности (1951. година)*.

¹²⁶⁴ АЈ, СИГВФНРЈ, 166–1, *Савет за индустрију и грађевинарство, Задатак заједнице (1951. година)*.

¹²⁶⁵ АЈ, СИГВФНРЈ, 166–1, *Предлог правила о раду заједнице електроиндустрије ФНРЈ (1951. година)*.

¹²⁶⁶ АЈ, ПВФНРЈ, 50–20–38, *Основна уредба о преносу делова основних средстава државних привредних предузећа (8.7.1948. године)*.

¹²⁶⁷ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–15–19, *Решење о алокацији два струга „Braun“ из предузећа „Tvormica glinice in aluminija Strnišće“ у предузећа „Železarna Guštanj“ и „Železarna Jesenice“ (27.3.1948. године)*.

¹²⁶⁸ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–7–11, *Пренос основних средстава (22.1.1948. године)*.

¹²⁶⁹ АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 108–1–2, *Пренос основних машина (26.5.1949. године)*; АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 108–1–3, *Пренос основних средстава на привремену употребу (15.3.1949. године)*.

ремонтван, па је одлучено да се из фабрике целулозе у Приједору, која је била у изградњи, генератор пренесе у Љубију. На ову одлуку је утицало и то што је прикључење рудника на централну електромрежу планирано тек за 1951. годину, па је за то време требало премостити ситуацију и уклонити могућност подбацавања плана производње.¹²⁷⁰ Фабрика из Приједора је током друге половине 1948. године била један од извора капиталне опреме. Она је, с обзиром да је била у изградњи и да јој је опрема из инвестиционог кредита стајала у магацину чекајући да буде стављена у функцију, била принуђена да уступа машине другим предузећима којима је испуњење плана „висило о концу“.¹²⁷¹ Држава је посебно интензивирала коришћење овог механизма крајем 1948. и почетком 1949. године када је постало јасно да велике инвестиционе набавке из СССР-а и Чехословачке неће бити реализоване. Тада је у процесу привредне мобилизације динамика алокације ресурса била подигнута у циљу изналажења максимума могућности из домаћих извора.¹²⁷²

Управо су поменуте околности детерминисале проширење групе ресурса које је држава почела да алоцира у складу са насталим потребама. Ту су се посебно издвајале дефицитарне сировине и енергенти. Камени угаљ је био један од увозних ставки која је највише била погођена совјетском блокадом, па се морао крајње рационално користити. Држава је у случају каменог угља одлучно интервенисала, па су предузећа код којих су постојале резерве, као што је то био случај са предузећем „Željezara Sisak“ почетком 1949. године, била у обавези да уступе вишкове залиха другим фабрикама.¹²⁷³ Држава је узела и непосредну улогу у алокацији капиталних добара из репарација које су на рачун одштете за ратну штету стизале у државна складишта.¹²⁷⁴ Нису биле ретке ни ситуације да су предузећа републичког значаја у капиталним набавкама добијала новије машине које су биле неопходније за сложеније процесе производње у крупним фабрикама. Тако је „Тvornica mlinskih strojeva“ из Ступника крај Загреба добила новији модел машине за озубљење „Maag SH 45“ која се није могла рационално искористити, а истовремено је „ИМР“ потребовао такав тип апарата. Министарство тешке индустрије је стога било принуђено да хитно реагује и поменути направу пребаци у Раковицу. Поменути примери илуструју механизме алокације ресурса које је држава користила, а које је посебно била принуђена да користи последњих година спровођења Плана због економске кризе индуковане ембаргом наметнутим из Москве.¹²⁷⁵

Банкарски систем као окосница командно-планске привреде

Југословенски комунисти су били дубоко свесни значаја банака за привреду. Посматрајући их као „крвоток привреде“, још после ослобођења Београда почели су да праве планове за преузимање комплетног банкарског сектора.¹²⁷⁶ На то се сачекало све до јесени 1946. године. Национализација банкарског сектора, коју су власти предузеле под крај 1946. године у склопу подржављења великих делова привреде, била је најважнији чин тог процеса. Прелазак приватне

¹²⁷⁰ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–72–80, *Премештај турбоагрегата из „Тvornice celuloze Prijedor“ у рудник „Љубија“ (5.11.1948. године).*

¹²⁷¹ АЈ, ГДЦМВФНРЈ, 106–10–19, *Наплата дизалице „Lodormil“ (5.11.1948. године).*

¹²⁷² АЈ, МТИВФНРЈ, 16–75–83, *Пренос делова основних средстава предузећа Главне дирекције савезне индустрије мотора (1948. и 1949. година); АЈ, ГДЦМВФНРЈ, 106–5–13, Пренос основних средстава (8.11.1948. године).*

¹²⁷³ АЈ, ГДЦМВФНРЈ, 106–30–49, *Белешка по питању кокса за Генералну дирекцију црне металургије (4.3.1949. године).*

¹²⁷⁴ АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 108–26–41, *Пренос делова основних средстава из репарационог складишта у Младеновцу осталим предузећима и установама (1950. година).*

¹²⁷⁵ АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 108–28–43, *Пренос основних средстава (9.4.1949. године).*

¹²⁷⁶ АЈ, КМЈ, 836/III–1–а/3, *Предлог за реформу банкарства у Југославији и информација о новчаним заводима у Југославији (18.11.1944. године).*

имовине у банкарству у државну својину пружио је могућност комунистичким властодржцима да наметну тоталну контролу над привредним токовима. Куповина акција Народне банке ФНРЈ, Индустрijske банке Југославије, Занатске банке ФНРЈ и Задружне и пољопривредне банке ФНРЈ у власништву приватних лица и фирми обављена је септембра 1946. године.¹²⁷⁷ Неколико дана по завршетку национализације извршено је спајање банака из државног сектора са Народном банком ФНРЈ. Стварање јединствене државне финансијске корпорације имало је за циљ да усклади све новчане радње државног буџета у вези са општедржавним привредним планом.¹²⁷⁸ Главна централа, централе и филијале стајале су у поретку строге субординације. Корпоративна организациона структура осмишљена је тако да интегрише све финансијске токове у земљи.¹²⁷⁹ Народна банка је својом делатношћу покривала све банкарске операције од најнижих благајничких до вођења монетарне политике земље.¹²⁸⁰ Концентрацијом и централизацијом банкарског система Народна банка је постала „банка над банкама“, а ван њене надлежности остала је само Државна инвестициона банка која је добила задужење да се бави кредитирањем дугорочних инвестиција.¹²⁸¹ Марта 1952. године донета је одлука да се и Државна инвестициона банка, као и комуналне банке припоје Народној банци ФНРЈ.¹²⁸²

Радикална промена политичке климе у земљи убрзо се одразила и на промену схватања улоге државе у трговинској сарадњи са другим државама. Држава, под чврстом влашћу комуниста, није више била спремна да се одрекне своје улоге у спољној трговини, напротив, успоставила је апсолутни монопол над трговином са иностранством. Значај спољне трговине био је од примарне важности пошто ниједна земља није располагала свим неопходним ресурсима за континуирани привредни развој. Примарни циљ контроле над целокупном спољном трговином састојао се пре свега у помоћи обнови и развоју индустрије. Ексклузивно право државе да одређује „шта ће се увозити, а шта не“, спроводило се кроз централизацију увоза и извоза преко државних спољнотрговинских предузећа, која су се старала да спрече увоз производа широке потрошње у прилог максимирања увоза машина и других артикала неопходних за стварање самосталне и независне домаће индустрије. Мудро вођена спољнотрговинска размена имала је да постане снажан извор додатне акумулације. Уредба Савезне Владе из јуна 1945. године о стављању увоза и извоза под директну контролу Одељења за спољну трговину правно је санкционисала овај, из совјетске праксе преузети, модел размене са иностранством. Строго централизовани механизам размене био је у пуној мери непосредни регулатор осталих макроекономских показатеља. Нови принцип је настао освртом на лоша искуства из међуратног периода, када се често догађало да се у земљу слободно увозила роба која је тешко погађала домаће произвођаче, а истовремено су се слободно извозили они производи којих није било довољно да би се подмириле домаће потребе. Уредбом је створен и потребан преглед свих најнужних потреба и вишкова на основу којих се вршила размена. Ширењем производне базе са

---

¹²⁷⁷ АЈ, ПВФНРЈ, 50–13–29, *Уредба о откупу акција Народне банке ФНРЈ, Индустрijske банке Југославије, Занатске банке ФНРЈ и Задружне и пољопривредне банке ФНРЈ (1946. година)*.

¹²⁷⁸ АЈ, ПВФНРЈ, 50–13–29, *Уредба о спајању кредитних предузећа из државног сектора (1946. година)*.

¹²⁷⁹ АНБ, I/III, НБФНРЈ (1945–1963), д. 374, *О организацији Народне банке ФНРЈ (1946. година)*.

¹²⁸⁰ АНБ, I/III, НБФНРЈ (1945–1963), д. 376, *Задачи Народне банке ФНРЈ (1948. година)*.

¹²⁸¹ Gordana Hofmann, *Narodna banka 1944–1991*, (Београд: Европски центар за мир и развој, 2004), 30.

¹²⁸² АЈ, ПВФНРЈ, 50–13–29, *Решење о спајању Државне инвестиционе банке ФНРЈ и државних банака за кредитирање земљорадничких задруга са Народном банком ФНРЈ и о укидању комуналних банака (20.3.1952. године)*; Miodrag Ugričić, *Novčani sistem Jugoslavije*, (Београд: Kultura, 1968), 167.

обновом индустрије и рударства овај списак је стално прошириван, а пораст продукције допринео је да се у појединим секторима појаве вишкови за извоз.¹²⁸³

Централно привредно планирање и спољна размена су се у суштини међусобно потицали јер је било немогуће планом предвидети на дужи рок кретање трговинских токова на светском тржишту због честих промена и потреса.¹²⁸⁴ Увођењу планирања и у овој области претходило је оснивање државних спољнотрговинских предузећа и трговинских представништава државе у иностранству.¹²⁸⁵ Комплексност овог посла била је узрокована недостатком стручних кадрова, па је министар спољне трговине, Никола Петровић, упутио јавни апел некадашњим велетрговцима да своја знања ставе у службу обнове спољнотрговинских послова. Један од многих велетрговаца који је изразио спремност да помогне изградњу државних спољнотрговинских предузећа, био је и искусни Загребчанин Фердо Ледицки, који је 26 година водио приватну спољнотрговинску фирму „F. Ledicky i drug“. У свом писму министру Н. Петровићу он је држави на располагање ставио своје знање и добро уиграни персонал фирме, као и контакте у готово свим деловима света.¹²⁸⁶

Држава није имала другачијег избора сем да бивше приватне велетрговце, попут Ледицког, укључи у посао оснивања спољнотрговинских фирми. Прве спољнотрговинске фирме које су основане биле су „Центропром“, „Котекс“, „Хемпро“, „Југопетрол“, „Гунрал“, а Управа државних монопола добила је своју спољнотрговинску компоненту, јер је ова институција стекла ексклузивно право на увоз монополисаних артикала као што су со, шећер и кремен. Ове фирме имале су углавном прецизно дефинисан делокруг рада, јер је свака од њих највећим делом била специјално ограничена на трговину артиклима из одређене производне гране. Тако се, на пример, „Хемпро“ бавио искључиво трговином хемијским производима. Али, за разлику од осталих фирми, „Центропром“ је било највеће спољнотрговинско предузеће широке пословне делатности, које се бавило увозом и извозом артикала разнородних индустријских грана, од машина до семена. Увођење совјетских метода у југословенски економски систем, које су за последицу имале корпоративизацију државног сектора привреде, упућивало је спољнотрговинске фирме на уско координисан рад са државним унутартрговинским предузећима, привредним министарствима и прометним фирмама. Логика дирижистичког приступа је теоријски била сасвим једноставна, требало је обједињавањем целе привреде под једним „кишобраном“ истовремено објединити и све економске показатеље, без којих је уз све остало и планирање спољнотрговинске делатности било неизводљиво.¹²⁸⁷

Директори: привредни руководиоци

Раскорак између великих жеља и скромних могућности донео је „отрежњење“ и пред привредне руководиоце поставио задатак упознавања свих особености система у циљу поступног изналажења у том тренутку одговарајућег решења. Пошто су војни комесари на челу предузећа преласком привреде на мирнодопски колосек изгубили сваки даљи разлог постојања, држава је одлучила да евидентира све стручњаке у земљи који су имали искуство управљања у привреди

---

¹²⁸³ АЈ, МСТВФНРЈ, 9–5–4, *Режим спољне трговине ФНРЈ (17.3.1948. године)*; D. V. Marsenić, *Ekonomika Jugoslavije*, (Beograd: Ekonomski fakultet, 1999), 111–115; H. Hotelling, „The Economics of Exhaustible Resources“, *The Journal of Political Economy*, Vol. 39, No. 2, Chicago 1931, 137–175.

¹²⁸⁴ V. Pertot, *Ekonomika međunarodne razmjene Jugoslavije, Analiza razdoblja između 1919. i 1968. godine*, I, (Zagreb: Informator, 1971), 109.

¹²⁸⁵ ДАМСПРС, 1948, ПА, Југославија, ф. 80, д. 397, *О правном положају трговинских изасланика и представништава у иностранству (6.7.1948. године)*.

¹²⁸⁶ АЈ, МСТВФНРЈ, 9–5–4, *Писмо Ф. Ледицког министру спољне трговине Н. Петровићу (26. јун 1946. године)*

¹²⁸⁷ АЈ, МСТВФНРЈ, 9–6–4, *Одељење за трговинске споразуме, општа претиска бр. 51041 (1946. година); Balkan posle Drugog svetskog rata, Zbornik radova sa naučnog skupa*. Beograd: ISI, 1996, 175–179.

пре рата. Окупљање кадрова показало је да је стручни кадар с факултетском дипломом и искуством током рата знатно проређен и да се тренутни потенцијали морају ангажовати што ефикасније, како би се у датим околностима ситуација брзо покренула с „мртве тачке“.¹²⁸⁸

Тако је у државном предузећу за израду мармеладе „Војводина“ из Новог Сада за принудног управитеља постављен човек од струке, до рата технолог предузећа. Државна фабрика обуће у Петровграду, коју су пре рата створили бивши намештеници фирме „ВАТА“, задржала је већином своје предратно руководство, а оно се према оценама нових власти одликовало агилношћу, пожртвованошћу и социјалном одговорношћу, јер је и пре рата водило рачуна да се интереси радника максимално заштите. У фабрици чарапа из Петровграда, која је била у рукама немачког и мађарског капитала, за принудног управитеља именован је дотадашњи чиновник канцеларије за осигурање радника, Миленко Јуонин, а на место техничког директора постављен је квалификовани радник на котон машини, Миша Шимон. Фабрика конзерви у Крагујевцу за управитеља је добила мајстора који је до рата радио у предузећу, док је за његовог помоћника и стручног руководиоца постављен Јеврејин, инжењер Јован Кемењи, који је образовање стицао у Брауншвајгу и Палестини. „Прва српска текстилна индустрија а.д.“ из Ниша је после стављања предузећа под секвестар добила нову стару управу, јер је некадашњи технички директор предузећа, Чедомир Јефтић, постао њен управитељ, док је за његовог помоћника именован Спасоје Забунов, бивши радник у фабрикама свиле у Северној Америци. Било је случајева у којима су на места управитеља постављани бивши власници, али се водило рачуна да место службовања не буде њихово бивше предузеће, како би се искључила могућност финансијских проневера, вођења посла „на своју руку“ и на сваки начин неутралисала поседничка свест. Инжењер Јован Петровић, хемичар по вокацији и власник хемијске фабрике на Чукарици, био је један од оних који су припадали тој групацији људи. Почетком јула он је стигао у Крушевац где је претходном одлуком ДУНД-а постављен на место управника фабрике „Мерима“, а овом просторном ротацијом није се само попуњавао недостатак стручних кадрова у привреди, већ се тежило да се политички „непроверен“ стручњак одвоји од своје дотадашње пословне средине, друштвених веза и навика, како би у новом амбијенту без компромиса с окружењем што успешније извршавао производне задатке предузећа. У предузећима која су производила за потребе војске, као фабрика прехрамбене индустрије „Клефиш“ из Јагодине, на место управитеља именовани су официри ЈА. Постоје и случајеви у којима су на место управитеља постављани људи по политичкој линији, па је тако Живадин Гачић дошао на место управитеља фабрике стаклених боца у Аранђеловцу, а пре рата је био власник кројачеке радње у истом граду.¹²⁸⁹

Да је политичка подобност у случајевима неефикасности руководиоца предузећа „безрезервно“ санкционисана сведочи случај Лазе Миланковића, управника „Sumskog Veleobrnog d.d.“ из Белишћа у Барањи, који је и поред тога што је био „човек добре нарави, политички исправан и поштен“, због стручне „неспособности“ смењен с положаја крајем 1945. године. На његово место почетком 1946. године дошао је дугогодишњи пословођа предузећа Анзелм Брадичић, а за његовог заменика постављен је технички стручњак Мирко Брош из истог предузећа. Међутим, постоје и примери где су се чланови Партије из редова радничке класе, попут Звонка Вугрина, благодарећи својим организационим способностима показали као успешни привредни руководиоци. З. Вугрин је у фабрици батерија и електричног материјала „Kontakt d.d.“ из Загреба за кратко време успео да направи синергију између радника, комерцијалних и техничких стручњака и синдикалне подружнице, што је била права реткост у то време.¹²⁹⁰

¹²⁸⁸ АЈ, МИВФНРЈ, 17–6–6, *Реферат о раду наше индустрије (1945–1946. година)*, 9–10.

¹²⁸⁹ АЈ, МИВФНРЈ, 17–104–105, *Преглед главних индустријских предузећа – извештаји Контролне комисије по републикама и индустријским гранама, Србија (1945. година)*.

¹²⁹⁰ АЈ, МИВФНРЈ, 17–104–105, *Преглед главних индустријских предузећа – извештаји Контролне комисије по републикама и индустријским гранама, Хрватска (11. јануар. 1946)*.

С друге стране, ту су и примери где су се приликом одабира управитеља поклапала оба од КПЈ прокламована критеријума, а то су стручност и „политичка исправност“. На положај управника фабрике жесте и пјенице из Савског Марофа постављен је дугогодишњи технички директор предузећа инжењер Иво Спалатин, док је улогу његовог заменика обављао предратни комерцијално-финансијски стручњак предузећа Аугуст Плеван. Иначе, оба стручњака су били чланови Партије и борци у партизанским одредима од самог почетка рата. Сличан случај био је на делу у текстилној фабрици „Unitas d.d.“ из Загреба.¹²⁹¹ Насупрот Хрватској, Босну и Херцеговину погађала је перманентна криза руководећих кадрова у привреди. Многа предузећа била су у потпуности лишена било каквог руководства, док су друга предузећа иако неоштећена, на свом челу имала нестручне управитеље. Тако је Контролна комисија захтевала да се у текстилној фабрици „Ukrina d.d.“ из Дервенте у најкраћем могућем року замени постојеће нестручно руководство, које и поред тога што је фабрика располагала са 300 исправних разбоја, није било у стању да озбиљније покрене производњу. У фабрици сапуна „Astro k.d.“ из Алипашиног моста управитељ није био постављен током 1945. године. Разлог је био правне природе, јер је претходни већински власник (96%) Петар Евангелидес пресудом суда народне части БиХ осуђен на конфискацију целокупне непокретне имовине, а како пресудом није била обухваћена покретна имовина које је у фабрици било (машине, сировине, намештај, алат), предузећем је наставио да управља бивши власник. Привреду у БиХ страшно је погодило и страдање сефардских Јевреја, који су према етничкој структури чинили окосницу босанскохерцеговачких индустријалаца, а стручњаци који су радили у њиховим предузећима, без обзира на њихово етничко порекло, често нису били поштеђени страдања.¹²⁹²

Насупрот осталим републикама Црна Гора је представљала посве другачији пример. Привредно заостала, располагала је са свега неколико мањих фабрика од којих су неке чак до почетка 1946. године задржале комесаре при предузећима. Случај циглане „Рачица“ у Тивту и „Прве бокешке глинене индустрије“ у Кртолама указује у одређеној мери на привредну изолованост Црне Горе, која је на неки начин била ван актуелних привредних токова. Прави проблем је представљала сама личност комесара, иначе бившег кочијаша циглане „Рачица“ и члана КПЈ-а, који је обављао дужност комесара у оба предузећа примајући за то новчану накнаду по два основа. Притужбе на његов рад стизале су од управе оба предузећа, јер је често злоупотребљавао своја овлашћења мешајући се у послове у којима је био потпуно нестручан, чиме је „кочио“ нормално функционисање предузећа.¹²⁹³

Приближавањем краја привредне обнове држава је успела да у склопу сређивања укупних прилика у земљи значајно поправи стање руководства у предузећима. Посебна пажња је посвећена великим индустријским предузећима, а нарочито оним који су припадали базичној индустрији од којих је зависила не само одбрамбена моћ земље, већ и свеопшти напредак државе. У тим случајевима није било места ризику и импровизацији, јер ионако оскудна средства нису допуштала поправку. Тако су у предузећима моторне индустрије на директорске положаје постављени инжењери. У фабрици „ИМП“ за директора је постављен инжењер Миодраг Т. Драгић, док је у предузећу „ТАМ“ именован инжењер Милош Брељих.¹²⁹⁴ Историјат послератних директора предузећа „ИМП“ и „ИКВЛ“ недвосмислено указује да је стручност директора била изнад свега, јер су фабриком руководили махом инжењери како на месту генералног, тако и на месту техничког директора.¹²⁹⁵

¹²⁹¹ Исто.

¹²⁹² АЈ, МИВФНРЈ, 17–104–105, *Преглед главних индустријских предузећа – извештаји Контролне комисије по републикама и индустријским гранама, Босна и Херцеговина (1945. година).*

¹²⁹³ АЈ, МИВФНРЈ, 17–104–105, *Примери сукоба управитеља и месних власти (1946. година).*

¹²⁹⁴ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–13–17, *Подаци потребни за благовремено обављање регистрације (20.8.1946. године).*

¹²⁹⁵ АЈ, СМВФНРЈ, 6–6–7, *Подаци о извршењу Првог петогодишњег плана (12.9.1951. године).*

Почетак спровођења Првог петогодишњег плана изградње земље затекао је привреду, у смислу руководећег кадра, у значајној мери консолидовану. Преовладао је идеја да пред гигантским напорима које је диктирала Петолетка најодговорније позиције у привреди морају да попуне најкомпетентнији људи. Иван Ћосић, директор рудника мангана „Чевљановићи“, био је један од предратних запослених, који је на основу стручности и искуства преузео управу у изузетно тешким околностима у којима се предузеће тада налазило. У руднику се радило примитивним рударским средствима уз свакодневну оскудицу у „свему и свачему“, а производни задаци, амбициозно постављени, чинили су испуњење планова тешко остваривим. Упркос деликатној ситуацији, генерални директор Генералне дирекције за црну металургију МТИ, Виктор Котник, оценио је средином марта 1950. године рад директора рудника, Ивана Ћосића, високом оценом. И поред тога што је испуњење плана подбацивало, директор Ћосић је показао изванредне организаторске способности које су утицале да се успешно преброди неколико криза у функционисању рудника. Иако план није оствариван у зацртаним природним показатељима, правилним руковођењем извршаван је неопходни минимум рационалног пословања. Генерални директор Котник је подвукао да је Ћосић „дужност директора схватио потпуно правилно и одговорно, да има добар осећај одговорности и пуно поштовање према служби, да се стално залаже за остварење планских задатака рудника, у чему има видних успеха упркос тешким радним околностима“. Поред наведених карактеристика посебно су истакнути морални квалитети који су га, уз наведено, квалификовали за наставак обављања дотадашње функције.¹²⁹⁶

Кризне ситуације често су изискивале премештање директора из једног у друго предузеће. Држава је у складу са текућим потребама извршавала алокацију руководећих кадрова. Такве потезе условљавао је недостатак стручњака са управљачким искуством. Решење о премештању директора железаре „Зеница“, Мирка Граонића, на исту функцију у рудник „Љубија“ почетком 1949. године, еклатантан је пример примене такве државне политике.¹²⁹⁷ Држава је оштро реаговала у случајевима у којима је примећено да се директори нису држали процедуре приликом доношења одлука. Случај директора предузећа „ТАМ“, Душана Голоба, који је на „своју руку“ извршио алокацију средстава за производњу, доделивши три машине предузећима „Franc Leskošek“, „GRADIS“ и „Tovarna emajlirano posode“ сликовито сведочи о штетности самовољних поступака. Иако су машине биле старијег типа, интерно правило је налагало да се претходно проследи предлог АОП-у, које је имало комплетан увид у стање потреба предузећа под својом надлежношћу. Управо је потреба „ИМП-а“, као предузећа првог ранга за неовлашћено додељеним машинама, утицала на изрицање строгог укора директору Голобу.¹²⁹⁸ Укор је после месец дана прерастао у смену са места директора, па је после разрешења са дужности постављен нови генерални директор.¹²⁹⁹

Недовољна компетентност управљачког слоја задавала је много бриге државном и партијском руководству. Настојање да се компетенција као што је стручност и политичка припадност КПЈ-у споје у лику директора током првих послератних година дало је половичне резултате. Управо је та чињеница натерала Партију да сопствене кадрове задужене за привреду квалитетније едукује за преузимање руководећих функција. За успостављање надзора партије над привредом то је било од круцијалне важности и стога се приступило њиховој обуци путем курсева за индустријске руководиоце. Курсеви за руководиоце су организовани у оквиру министарстава лаке и тешке индустрије, а по положеном завршном испиту партијска комисија давала је

¹²⁹⁶ АЈ, ГДЦМВФНРЈ, 106–23–41, *Рад директора рудника Чевљановићи, Ћосић Ивана (17.3.1950. године)*.

¹²⁹⁷ АЈ, ГДЦМВФНРЈ, 106–10–19, *Решење о премештању директора Мирка Граонића на дужност директора рудника „Љубија“ (3.3.1949. године)*.

¹²⁹⁸ АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 108–1–5, *Решење о строгом укору директора „ТАМ-а“ Душана Голоба (14.4.1950. године)*.

¹²⁹⁹ АЈ, СМВФНРЈ, 6–10–11, *Историјат фабрике аутомобила „ТАМ“ (1951. године)*.

сагласност за наименовање за одређену директорску позицију. Са оваквом праксом започело се 1950. године и током августа били су образовани први кадрови руководиоца.¹³⁰⁰

Школовање кадрова за привреду

Питање модернизације привреде било је у првом реду везано за образовање стручних кадрова на основама савремених знања, које се примењивало у развијеним индустријским државама. Држава је, с тим у вези, донела одлуку да школовање кадрова за привреду подели на три колосека. На првом колосеку налазили су се нижи стручни кадрови, који су своја знања стицали у индустријским школама осниваним при фабрикама. Једна од таквих индустријских школа била је основана при предузећу „ВАТА“ из Борова. Заправо, школа овог типа основана је још 1940. године, али услед рата није успела да заживи. У новим приликама, концепт Батине школе рада послужио је као пример за оснивање индустријских школа широм земље, а нови план школовања будућих квалификованих радника путем курсева требало је за кратак рок да подмири потребе земље.¹³⁰¹

Број полазника школа рада при индустријским предузећима до априла 1947. године досегао је цифру од 95 хиљада ученика.¹³⁰² На друга два колосека стајале су средње стручне школе и технички факултети, а њихов прворазредни значај за привреду тек је требало време да потврди. Оно што је карактерисало нов начин рада на сва три нивоа образовања, било је увођење знатно већег броја часова практичне наставе него што је то био случај до тада. Ови велики програмски циљеви у материјалној оскудици у којој се земља налазила нису били у пуној мери оствариви у периоду обнове. Федералне јединице нису располагале с довољно финансијских средстава да обезбеде правилно функционисање стручне наставе. Јавила се и потреба за проширењем социјалног састава ученика у школама и студената на факултетима, јер је држава хтела да омогући приступ образовању радничкој и сељачкој деци, која до тада, због скромних материјалних услова, нису имала прилику да наставе школовање. Током 1946. године стање је било далеко од жељеног јер су у школе долазила деца боље ситуираних родитеља, док су деца која су долазила из редова радништва и сељаштва због слабе материјалне ситуације била приморана да напусте школовање након неког времена, јер су била присиљена да самостално зарађују за живот или одлазе кући због слабе исхране, оскудне одеће и обуће, или пак зато што нису успевала да споје школске обавезе и посао. Одговор на ове тешкоће држава је под крај године почела да тражи у додељивању стипендија, ђачког и студентског смештаја, бесплатних мензи, а уведена је и плаћена пракса у појединим предузећима.¹³⁰³

Током двогодишњег периода реконструкције на пољу изградње образовних институција направљени су први помаци. Одржано је укупно 28 курсева за стручно усавршавање радника и намештеника са 794 полазника. Држава је у Загребу основала Савезну средње-техничку школу у којој је образовање стицало 1.800 ученика, а за њих 1.205 који су били државни питомци обезбеђен је смештај у интернатима. Организован је размештај студената техничких факултета и ђака средњих техничких школа на феријалну праксу по савезним предузећима, а све то пратиле су стипендије најдаровитијим међу њима, од којих је студентима технике додељено 239 стипендија, студентима економско-комерцијалних виших школа 16, ученицима средњо-техничких школа 159 и студентима који су образовање стицали у иностранству осам стипендија, док је студентима грађевинских смерова додељена помоћ у износу од милион динара. Материјална помоћ у износу од 23,5 милиона динара дата је техничким факултетима, средњо-

¹³⁰⁰ АЈ, СПИВФНРЈ, 109–6–8, *О стручном уздизању (1950. година)*.

¹³⁰¹ АЈ, МИВФНРЈ, 17–2–2, *Школа рада фабрике „ВАТА“ из Борова (1945. година)*.

¹³⁰² *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ: 11. jun 1945-7. jul 1948*, 199.

¹³⁰³ АЈ, МИВФНРЈ, 17–9–9, *Обнова стручних кадрова (1946. година)*.

техничким школама, индустријским школама, школи за руководиоце индустријских предузећа и графичкој школи. Основане су и проширене четири индустријске школе с интернатима за 658 ученика. Подизању стручних кадрова држава је пришла улагањима од 76 милиона динара.¹³⁰⁴

Почетку процеса свобухватног образовања стручног кадра у привреди претходио је законодавни рад на правном уобличавању механизма изградње кадрова. Закон о ученицима у привреди био је један од тих механизма који је предвиђен као најбољи правни оквир, уз чију би се примену осигурало брзо и квалитетно оспособљавање квалификованог кадра. Примена закона требало је да спречи оспособљавање радника на стари начин, ван школа, јер се држава трудила да под својом контролом максимира обуку нових кадрова.¹³⁰⁵ Међутим, процес образовања новог стручног кадра захтевао је најмање четири године, а за то време држава је мањак домаћих кадрова попуњавала ангажовањем страних стручњака. Стање кадрова посебно је било тешко у металној и електроиндустрији, па је за подизање ових индустријских грана била неопходна помоћ из иностранства.¹³⁰⁶

Широки циљеви Прве петолетке наметали су свеобухватан приступ у домену школовања ученика за привредна занимања.¹³⁰⁷ Ученици у привреди су у том времену, када се држава налазила пред великим и значајним задацима на пољу економске изградње, били резервоар из ког је требало створити нове кадрове квалификованих радника потребних индустријализацији земље.¹³⁰⁸ Школе ученика у привреди ницале су при готово свим већим предузећима. Велики привредни центри имали су и по неколико таквих индустријских школа. Недостатак наставничког особља попуњаван је ангажовањем висококвалификованих мајстора, који су најчешће били хонорарно плаћени да обуку држе после радног времена. Оскудица материјалних средстава неретко је отежавала предвиђено функционисање, али и поред тога, главни задатак ових установа који се односио на теоријску и практичну обуку ученика углавном је испуњаван.¹³⁰⁹ Изградња стручних радничких кадрова посебно је интензивирана 1948. године. Тада је држава уложила знатно веће инвестиционе напоре услед којих је дошло до отварања нових и проширења постојећих стручних школа. Југославија је крајем 1948. године имала 693 школе ученика у привреди са 2.188 одељења и 69.254 ученика, што је био прираст од 132% у односу на 1947. годину. Исто тако отворене су и проширене постојеће индустријске школе, тако да их је на територији ФНРЈ било 149 са 647 одељења и 22.578 ученика. Велика прегнућа индустријализације изискивала су знатно већи пораст стручне радне снаге, па се значајан део усавршавања обављао путем стручних вишемесечних курсева.¹³¹⁰

Замах државне акције на плану изградње кадрова може се јасније уочити на примеру рударства и металургије. Примера ради, током 1949. године основано је у рударско-металуршкој струци четири рударско-индустријске школе, две школе ученика у привреди и две средње-техничке школе, а то је омогућило да се дуплира број полазника.¹³¹¹ Ниже стручне школе (индустријске школе и школе ученика у привреди) и средње стручне школе (средњо-техничке школе и раднички техникуми) при металуршким и рударским предузећима показале су видан

¹³⁰⁴ АЈ, МИВФНРЈ, 17–6–6, *Извештај о раду индустрије у 1946. години*, 7.

¹³⁰⁵ „Stvaranje novih kadrova kvalifikovanih radnika putem stručnih tečajeva“, *Vjesnik rada*, br. I, god. II, januar 1947. godine, 32–37.

¹³⁰⁶ АЈ, МИВФНРЈ, 17–9–9, *Обнова стручних кадрова (1946. година)*.

¹³⁰⁷ АЈ, МРВФНРЈ, 25–89–223, *Методологија планирања изградње стручних радничких кадрова (1948. година)*.

¹³⁰⁸ АЈ, МРВФНРЈ, 25–12–35, *Примена закона о ученицима у привреди (9.4.1946. године)*.

¹³⁰⁹ АЈ, ГДМВФНРЈ, 23–2–5, *Проблематика рударско-индустријских школа и њихових интерната (24.2.1950. године)*.

¹³¹⁰ АЈ, МРВФНРЈ, 25–89–223, *Изградња стручних радничких кадрова (1948. година)*; АЈ, ПВФНРЈ, 50–2–4, *Стручно уздизање радничких кадрова (1948. година)*.

¹³¹¹ АЈ, ГДМВФНРЈ 23–2–5, *Успех школа у првом полугођу 1949–1950. године под руководством Генералне дирекције металургије Владе ФНРЈ (1950. година)*.

напредак у погледу успешности обуке нових кадрова и организације рада. Прве генерације техничара које су током 1949. године изашле из средње-техничких школа показале су се као добри стручњаци на свим радовима у производњи.¹³¹² Средином 1950. године под руководством Генералне дирекције металургије било је укупно 29 школа са 2.749 ученика.¹³¹³ Теоријско знање и практична спрема које су полазници ових школа стекли омогућила им је да по успешно положеним завршним испитима добију звање квалификованих радника и тиме заснују радни однос у неком од великих савезних предузећа.¹³¹⁴

Са порастом индустријских капацитета почетком педесетих година 20. века одиграла се значајна промена у приступу образовању нових кадрова. Држава је добила могућност да обезбеди и потом наметне обавезну летњу праксу студентима техничких факултета и средњих стручних школа које се нису налазиле при предузећима. Практична настава је од тада почела да игра све већи значај у образовању нових кадрова, јер је држава успела да обезбеди уз тек одшколовани наставни кадар и опскрбу школских радионица машинама.¹³¹⁵ Иако је до тада више пажње посвећивано стручном уздизању кадрова неопходних за изградњу тешке индустрије, од тада се све више водило рачуна о образовању кадрова неопходних за подизање лаке индустрије.¹³¹⁶ Напредак школовања ученика за занимања у привреди се могао видети на многим пољима и он се најбоље рефлектовао у порасту производње. У погледу квалитета образовања почеле су полако да се издвајају најпрестижније индустријске школе. Реч је била о образовним институцијама при водећим југословенским привредним предузећима, као што је била индустријска школа „Никола Тесла“ која је радила у саставу фабрике „Раде Конџар“ из Загреба¹³¹⁷ или школа за обуку техничара за производњу и прераду нафте у Долњој Лендави.¹³¹⁸

Табела 32: Пораст броја одшколованих ученика и запослених током Првог петогодишњег плана¹³¹⁹

година	укупно запослених у привреди	укупно запослених радника	укупно квалификованих	укупан прираштај	оспособљено ван школе
1938	784.690	574.332	163.986	/	/
1947	1.054.137	655.444	224.507	/	/
1948	1.431.246	935.076	287.316	62.809	30.987
1949	1.857.492	1.234.745	340.928	53.612	31.887
1950	1.785.597	1.195.773	364.949	24.021	/
1951	1.644.207	1.165.544	397.930	32.988	/
година	укупан број ученика	ученика у привреди	ученика у инд. школама	број ученика на 100 радника	
1938	75.810			13,20	

¹³¹² АЈ, ГДМВФНРЈ 23–2–5, *Проблематика стручних школа у Генералној дирекцији металургије Владе ФНРЈ (15.6.1950. године)*.

¹³¹³ АЈ, ГДМВФНРЈ 23–2–5, *Анализа о развоју школа од 1945. до 1950. године (1950. година)*.

¹³¹⁴ АЈ, МРФНРЈ, 24–36–101, *Примена упутства за организацију и рад рударских и металуршких индустријских школа у ФНРЈ*.

¹³¹⁵ АЈ, ГДЦМВФНРЈ, 106–16–29, *Обавезна летња пракса студената и ученика средњих стручних школа (21.2.1951. године)*.

¹³¹⁶ АЈ, СПИВФНРЈ, 109–6–8, *О стручном уздизању (1951. година)*.

¹³¹⁷ АЈ, ГДСЕ, 134–1–4, *Извештај о стању и раду школа и курсева у Главној дирекцији савезне електроиндустрије (5.3.1948. године)*.

¹³¹⁸ АЈ, Генерална дирекција за производњу и прераду нафте Владе ФНРЈ (ГДППНВФНРЈ), 139–3–3, *Записник са конференције одржане у Управи производње нафте Долња Лендава дана 24. априла 1950. године у 16 сати по питању школства (24.4.1950. године)*.

¹³¹⁹ АЈ, КПЦКСКЈ, 507/ХІ–1/76, *Информација о проблему пријема нових и упошљавању свршених ученика у привреди (31.7.1952. године)*.

1947	114.344	99.798	14.540	17,49
1948	120.614	97.591	23.023	12,90
1949	135.470	104.900	30.570	10,97
1950	138.085	111.072	27.013	11,55
1951	132.904	103.429	29.479	11,40
година	ниже стручне школе		средње стручне школе	
	школа	ђака	школа	ђака
1938/39	799	73.800	55	10.976
1950/51	1.182	145.101	243	65.951

Брз привредни развој, подизање нових предузећа, отварање нових и проширење старих, повећало је потребу за стручним кадром. Стога су, скоро све дирекције и министарства отварале своје школе које је требало да задовоље потребе ресора са квалификованим радницима и уопште стручним кадром. Преласком на нови привредни систем и посебно децентрализацијом административног начина руковођења, индустријска предузећа почела су брзо да сређују своје пословање. У том процесу велики део управа предузећа којима је некад недостајало стручне радне снаге констатовано је да има више радника појединих занимања него што им је потребно. Нове привредне мере разоткриле су низ слабости које су раније биле мање уочљиве. То је нарочито дошло до изражаја по питању система школовања нижег и средњег стручног кадра. Прекид изградње капиталних инвестиција Првог петогодишњег плана и покретање редефинисаног инвестиционог плана изградње, познатијег као Програм кључних објеката, био је уз благу тржишну транзицију један од кључних фактора дисбаланса у изградњи кадрова. Петогодишњи план кадрова био је искључиво везан за остварење петогодишњег плана капиталне изградње, па је неуспех једног нужно довео до поремећаја другог, јер није извршено редефинисање плана кадрова у складу са насталим околностима. Но, упркос томе, резултати петогодишњег напора да се створе кадрови свих профила потребних за функционисање измењене привредне структуре били су више него повољни. Томе је допринела активна улога државе која је основала 383 нове ниже стручне школе и 188 средњих стручних школа, а то је у односу на предратно стање износило пораст од 47% у погледу нижих и 340% код средњих стручних школа. Држава је успела да у школске клупе смести 126.000 више ђака 1950. године него што је то учинила 1938. године. Уз све то не би требало заборавити да је велики број ученика уживао стипендије, као и да су многи имали среће да им школе обезбеде смештај и исхрану у кантини уколико су долазили на школовање из неког удаљеног места.¹³²⁰

Корпоративизација државног сектора привреде

Корпоративизација индустрије, коју су одмах после ослобођења земље почеле да спроводе комунистичке власти у Југославији, била је од самог почетка саставни део радикалних промена које су захватиле читаву привреду. Императив брзе транзиције у командно-плански привредни систем по узору на СССР налагао је редефинисање свих сегмената економског живота. Корпоративизација државног сектора индустрије била је само једна од виталних саставница тог процеса. Југословенско политичко и државно руководство је, угледајући се на совјетску праксу, почело да спроводи корпоративизацију на два нивоа. На првом, горњем спрату, држава је под својом командом обухватила целокупни државни сектор индустрије створивши тиме јединствену хијерархијски монолитну организацију руковођења, док је паралелно с тим на нижем спрату почела да врши реорганизацију индустрије. Преустројство индустрије имало је за циљ да све

¹³²⁰ АЈ, КПЦКСКЈ, 507/ХI–1/86, *Проблем стручног школства и домова ученика у привреди (8.5.1952. године)*.

индустријске гране постави на модерним принципима. С тим у вези главни задатак планера био је да се изврши ликвидирање неефикасних предузећа и да се фузионисањем већег броја мањих фабрика сличне делатности створе производне јединице које би заокруживањем комплетног процеса производње задовољиле све обрасце ефикаснијег пословања. Према њиховом схватању то је требало да омогући пуну рентабилност производње.¹³²¹ Са макроекономског аспекта изградњи централизоване корпоративне структуре државног сектора привреде велику помоћ пружили су совјетски стручњаци, који су својим знањима помогли да се совјетски модел што пре имплементира у пракси.¹³²²

Амбициозни захтеви нове власти на плану економије зарад брзе трансформације друштва у околностима прве послератне године нису били реални. Ситуација на терену наметала је опрезан и постепен приступ упркос намери привредних руководилаца да концепције КПЈ-а о државном руковођењу привредом што пре спроведу у дело. Индустрија, рударство и електропривреда су с почетком 1946. године биле на путу опоравка и велики задаци који су додељени овим кључним привредним гранама изискивали су крупне промене у начину управљања. Те околности су утицале на стварање организационих форми оперативнијег руковођења у прелазној фази, те у складу с тим долази до оснивања главних управа пролећа 1946. године. Главне управе у Југославији ослањале су се на искуства главних и генералних управа (“главки”) у СССР-у, по чијем су узору и настале. Улога главних управа или “главки” била је скопчана с потребом да се нађе средња карика између министарстава и предузећа, а својом основном командном функцијом надгледале су и руководиле радом предузећа из одређене гране. Поред главних управа, а с истим циљем форсирања веће индустријске производње, оснивају се и генералне дирекције. Основним законом о државним привредним предузећима донетим половином 1946. године држава је санкционисала ову новину, доделивши административно-оперативним руководствомима (АОР) знатна овлашћења у управљању предузећима. АОР су тиме постали непосредни представник и чувар државних интереса у фабрикама, а уз највећа управна овлашћења припао им је и задатак да одређују директоре. Седишта главних управа била су размештена по главним градовима република, а смештај је зависио искључиво од тога да ли је степен развијености одређене гране привреде за коју је Управа била задужена био најразвијенији у тој федералној јединици.¹³²³

Ове институције, иако делови централног државног апарата, нису финансиране из буџета, већ од годишњег прихода предузећа из гране привреде за коју су биле задужене.¹³²⁴ То је значило да је величина средстава која су се сливала у директорски фонд директно зависила од испуњења плана за који су били надлежни кадрови ових институција.¹³²⁵ У случају да је одређено предузеће премашило планом утврђену квоту 50% ванпланске добити ишло је у директорски фонд. Овим материјалним стимулансима држава је хтела да подстакне такмичарски дух и тиме повећа продуктивност индустрије.¹³²⁶

На самом почетку стварања главних управа и генералних дирекција на површину је испливало неколико „нездравих“ тенденција. Прво, у састав управа почео је да улази исувише

---

¹³²¹ А. Ракоњац, „Почеци корпоративизације државног сектора индустрије у Југославији (1945–1947)“, 165–178; М. Мirković, *Uvod u ekonomiku FNRJ*, (Zagreb: Naprijed, 1959), 17.

¹³²² АЈ, МИВФНРЈ, 17–9–9, *Стручњаци из СССР (30.9.1946. године)*; ДАМСПРС, 1945, ПА, СССР, ф. 30, д. 7041, *Списак совјетских грађана који се упућују на рад у Југославију (21.11.1945. године)*.

¹³²³ АЈ, ГДЦМВФНРЈ, 106–4–10, *Образовање главних управа у оквиру Министарства индустрије ФНРЈ (6.7.1946. године)*; *Основни закон о државним привредним предузећима*, Београд 1949.

¹³²⁴ АЈ, ГДСМИМТИФНРЈ, 140–5–22, *Извештај о пословању Генералне дирекције савезне металне индустрије за планску 1949. годину (22.6.1950. године)*.

¹³²⁵ АЈ, ПВФНРЈ, 50–17–34, *Уредба о банковним рачунима добити државних привредних предузећа и њихових административно-оперативних руководилаца (31.12.1946. године)*.

¹³²⁶ АЈ, ПСВФНРЈ, 40–1–3, *Извод из уводног реферата и закључне речи председника Привредног савета*, 6–7; В. Petranović, *Politička I ekonomska osnova ...*, 251–252.

велики број стручњака на штету фабрика. О томе јасно сведочи управа предузећа „ЕЛРОН“ (Електрично предузеће Хрватске) у којој је било 25 инжењера и 128 техничара и намештеника, а где је на плате намештеника ишло око милион динара месечно, док је на плате намештеника свих осталих електричних предузећа Хрватске отпадало 26 милиона тромесечно. Друго, након оснивања главних управа 1946. године у сврху повећања ефикасности индустријских предузећа ове институције почеле су да разграђавају свој административни апарат руковођења.¹³²⁷ Неправилности у функционисању ових привредних органа нарочито су биле изражене код персоналних референата, који су чинили један од битнијих делова овог „новог механизма“ управљања привредом. У погледу персоналних референата примећено је да у различитим предузећима постоји различит опсег њихових дужности. У случају фабрике „ВАТА“ персонални референт је водио евиденцију о социјалном осигурању радника и намештеника и вршио је контролу платних спискова. У другим предузећима уочено је да персонални референти решавају питања из надлежности других органа управе, као на примеру фабрике хартије и лепенке на Умци, када је приликом погибије једне раднице персонални референт мимо овлашћења цео случај преузео на себе. Унутар фабрике стакла у Храстнику у Словенији завладала је „нездрава атмосфера“ између референта и руководства, а ситуација се у толикој мери заострила да се комуникација обављала писменим путем. Било је и случајева непотизма, као у фабрици шећера на Чукарици где је персонални референт отпустио из службе једну способну омладинку с дипломом Трговачке академије и на њено место запослио једну мање способну службеницу с којом је био у емотивном односу. На примеру фабрике коже у Осиеку види се позитиван пример деловања ових органа. Референт је посумњао у правилност рада управника фабрике и извршио је у његовом одсуству претрес магацина, приликом кога је констатовао бројне неправилности.¹³²⁸

Формирањем главних управа и савезних дирекција координација између привредних министарстава и предузећа под њиховом надлежношћу је поспешена. Ове својеврсне „средње карике“ задужене да осигурају оперативније руковођење биле су „везивно ткиво“ без кога привреда више није могла да функционише. Стога се, и поред кризе стручних кадрова у том периоду, која је била једна од главних препрека успешном спровођењу државног пројекта корпоративизације привреде, приступило окупљању свих руководилаца са стручним искуством у привреди, који су потом према приоритетима распоређивани у најважнијим главним управама/дирекцијама и предузећима. Услед недостатка домаћих кадрова ангажовани су стручњаци из иностранства, махом из Немачке и осталих европских земаља, који су добили задатак да на медијалном и микро нивоу, односно у самим главкама и предузећима помогну преобликовање метода организације рада, производње и управљања. До краја 1948. године спроведена је вертикална организација управљања са јасно дефинисаном хијерархијском структуром „одозго на доле“: „Министарство – дирекције – предузећа“. Овим су до пуног изражаја дошли напори „трустизације“ привреде која се спроводила још од 1945. године, а самим тим је и централизација управљања досегла врхунац.¹³²⁹

Фузионисање предузећа: „нижи спрат“ корпоративизације државне привреде

Ситуација на терену је често налагала да се темељније промисли будућа локација појединих фабрика, па су тиме поједина мања предузећа потпуно нестајала са списка постојећих,

¹³²⁷ АЈ, МИВФНРЈ, 17–12–12, *Организација управљања индустријом (1946. година)*.

¹³²⁸ АЈ, МИВФНРЈ, 17–104–105, *Неправилности персоналних органа (1. јул 1946. године)*.

¹³²⁹ АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 108–2–10, *Рад генералних односно главних дирекција у вези са решавањем задатка постављеног Привредним саветом (7.10.1948. године)*; АЈ, СУИТКО, 185–2, *Списак генералних и главних дирекција Министарства индустрије ФНРЈ и индустријских предузећа која су под њиховим административно-оперативним руководством*.

јер су месни органи власти доследно спроводили иницијативу централних власти о потреби укрупњавања привредних друштава. На трагу те, међу југословенским комунистима општеприхваћене парадигме која је током 30-их година спроведена у СССР-у, била је фабрика ципела „Себра“ из Суботице која је фузионисана са већом фабриком из исте бранше такође из Суботице, фабриком „Марика“.¹³³⁰ Било је и другачијих примера, па је тако ликвидирана „Творница улја d.d.“ из Копривнице уступила железне носаче, осовине и кугличне лежајеве грађевинском предузећу „Југобетон“ из Загреба, а ова средства су потом употребљена за санацију целе фабричке зграде и санирање 80% машина.¹³³¹ Поред наведених случајева, постојала су и предузећа чија је обнова проматрана кроз њихово предратно пословање, које је било условљено близином и обилатом сировинских ресурса, те ценом њиховог транспорта до самих производних погона. Тако је међу босанскохерцеговачким руководством донета одлука да фабрика шећера „Усора“ из Добоја, фабрике металне индустрије „Сартид а.д.“ из Вишеграда и „Тријумф“ из Сарајева које су потпуно уништене буду угашене због свог нерентабилног пословања и скупе производње пре рата.¹³³²

Нова индустријска предузећа настајала су на разне начине, а један од најважнијих критеријума који је одликовао сва нова предузећа била је корелација између локације на којој се предузеће налазило, близине сировинске базе, цене транспорта, нивоа квалификованости радне снаге, исплативости производње и потреба земље за таквим производима. Од целовитог скупа који су чинили ови поткритеријуми зависила је рентабилност самог предузећа, а према томе и главни услов да предузеће буде основано. Економска логика је тако налагала да се радионице месарских машина и алата „Франђо Трбућа“ и „Иван Круцлер“ обе из Загреба, које су конфисковане због сарадње њихових власника са усташким режимом, преместе у специјално за ту намену проширене објекте фабрике машина и алата „НИА“ из Загреба. Разлог за то налазио се у томе што обе радионице нису имале ливницу, те су стога морале све потребне делове за своје направе да наручују у предузећима која су имала ливницу и уређаје за обликовање метала, а све то уз податак да су ове радионице имале свега између 10 и 20 запослених радника чинило је њихов производ скупим и неприступачним за шири круг корисника. После премештања ових радионица и оснивања јединственог погона за израду месарских машина и алата у оквиру фабрике „НИА“ основано је ново предузеће „Народна индустрија апарата и стројева“, које је сада имало проширену произвођачку делатност и све потребне уређаје да се производња заокружи, учини исплатљивијом и јевтинијом.¹³³³ Имамо и пример потпуне фузије три конфискована предузећа истоврсне намене, а то су фабрике „Велебит“, „Рapid“ и „Јоаким Томић“ које су производиле дечија колица и кућни намештај. Њиховим фузионисањем основано је ново државно предузеће у Загребу под називом „Државна творница жељезног рокућства и дječјих коллица“ и за ту потребу подигнуте су нове фабричке хале у које су премештене њихове машине.¹³³⁴

Процес стварања „привреде као великог економског система“ који се одвијао кроз трустизацију фабрика узео је маха током лета 1946. године. За доношење одлуке о фузији надлежна је била искључиво Влада ФНРЈ из разлога што се радило о државним привредним предузећима општедржавног значаја. Било је ту успешних и неуспешних фузија, али и оних са половичним успехом. Предузеће за електротехнику и фину механику „Искра“ из Крања и фабрика

¹³³⁰ АЈ, МИВФНРЈ, 17–147–148, *Фабрика ципела „Себра“*.

¹³³¹ АЈ, МИВФНРЈ, 17–147–148, *Извештај о радовима обнове за јул 1946. године, Државно индустријско грађевинско предузеће Државно индустријско грађевинско предузеће „Југобетон“*.

¹³³² АЈ, МИВФНРЈ, 17–147–148, *Подаци о обнови предузећа Народне Републике Босне и Херцеговине за 1945. годину (26.5.1946. године)*.

¹³³³ АЈ, МИВФНРЈ, 17–4–4, *Оснивање нових индустријских предузећа, „Народна индустрија апарата и стројева“ Загреб (25.5.1946. године)*.

¹³³⁴ АЈ, МИВФНРЈ, 17–4–4, *Оснивање нових индустријских предузећа, „Државна творница жељезног рокућства и дječјих коллица“ (24.5.1946. године)*.

за галванске елементе и електротехнику „Змај“ из Љубљане су примери успешне фузије. Пошто су имала исту делатност, а „Iskra“ је била предузеће са знатно већим капиталом и напреднијом организацијом рада, одлучено је да се „Змај“ „утопи“ у „Iskru“ и тиме је створено једно јединствено предузеће осетно већих производних и технолошких капацитета.¹³³⁵ Са друге стране, неуспешном се показала фузија неколико конфискованих предузећа електроиндустрије са територије града Загреба. Реч је била о предузећима „Hrvatsko Siemens električno d.d.“, „AEG Hrvatsko društvo za elektriku“, „Industrija Paspas“, „ELIN d.d.“, „ELKA društvo za elektrotehniku i fabrika kabela d.d.“, „NORIS“, „Elektroproizvod“, „tvornica akumulatora MUNJA d.d.“ i „Narodno elektrotehničko poduzeće za elektriku i strojeve“, који су прикључени државном привредном предузећу „ELIN“. Будући да су сва предузећа имала разноврсно пословање, то се недуго после интеграције показало као отежавајућа ствар, па се тиме наметнула потреба да се „ELIN“ ликвидира. Ликвидација је извршена 31. децембра 1946. године, а већ наредног дана почела су са радом као самостална предузећа „Rade Končar“, „ELKA“, „Croatia“, „Elektrotehna“ и „Munja“.¹³³⁶

Први и други степен концентрације у виду хоризонталних и вертикалних интеграција спроведен је у оквиру Главне управе за аутомобилску индустрију и прецизну механику (од 1947. године Главна дирекција савезне индустрије мотора). Такви потези Владе сведоче о јасном настојању да земља у најкраћем могућем року изврши моторизацију привреде, а овај корпоративни модел требало је да послужи као оружије које би помогло да се то оствари у планираном року. С тим у вези, лета 1946. године извршено је регруписање унутар ГДСИМ после кога је дошло до фузије појединих предузећа и потом њиховог стављања под искључиву надлежност ове Дирекције. Предузећа „Индустрија мотора А.Д.“ и ливница гвожђа и метала „Гвожђар А.Д.“ из Раковице спровели су спајање из кога је настало државно предузеће „ИМП“. Део истог процеса била је фузија предузећа прецизне механике „Микрон А.Д.“ и „Нестор А.Д.“ из Београда, после које је настало предузеће „ИПМ“. „Товарна леталских делов“, основана за време окупације од стране немачке фирме „Vereinigte Deutsche Motorenwerke A.G.“, продужила је рад и послужила је као база из које је основано државно предузеће „ТАМ“.¹³³⁷

Завршетак последњег таласа национализације средином 1948. године омогућио је да се процес укрупњавања привредних субјеката приведе крају.¹³³⁸ „ИМП“ је тада довео до краја процес укрупњавања сопствених привредних капацитета када му је припојено у први мах предузеће „Југострој“, а потом и „Голднер“. Ове фабрике су обезбедиле могућност за рационалнију производњу уносећи у „ИМП“ фабричке хале, машине, стручне кадрове и ливницу месинга, алуминиумских и других легура. Овим је постављена подлога за будућу фабрикацију трактора, али и заокружена интеграција у оквиру моторне индустрије.¹³³⁹ Пример национализованог предузећа „Rafinerija dragih kovin Ing. Paulin“ из Љубљане, које је одлуком државе припојено предузећу од општедржавног значаја „Галеника“ из Земуна, указује на решеност државе да до краја преобликује ниже спратове привредне структуре у складу са прокламованим економским концептом. Тада је Министарство лаке индустрије ФНРЈ донело одлуку да „Галеника“, која је планом производње предвидела продукцију зубарских легура, из инвестиционог плана избрише ставке набавке машина и апаратуре неопходних за фабрикацију овог артикла. Такво решење је усвојено стога јер је одлучено да се већ постојећа опрема национализованог предузећа „Rafinerija dragih kovin Ing. Paulin“ пресели из Словеније у Земун. Осим фузије два предузећа спроведена је

¹³³⁵ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–14–18, *Фузија предузећа „Iskra“ и „Змај“ (24.8.1946. године)*.

¹³³⁶ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–14–18, *Фузионисање електротехничких предузећа са „ELIN-ом“ и ликвидација (1946. година)*.

¹³³⁷ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–13–17, *Подаци потребни за благовремено обављање регистрације (20.8.1946. године)*.

¹³³⁸ АЈ, ПДФНРЈ, 50–4–10, *Извештај о праћењу национализације приватних привредних предузећа у НРС (15.5.1948. године)*.

¹³³⁹ АЈ, ГДСИМТИВФНРЈ, 108–1–2, *Прикључење предузећа „Југострој“ „Индустрији мотора Раковица“ (11.5.1948. године)*.

и алокација средстава са једног на други крај државе. То је у времену, када се до инвестиционих средстава, али и реализације набавки у иностранству тешко долазило, било од прворазредног значаја.¹³⁴⁰

Заметање клица новог самоуправног друштвеног и привредног система под крај 1949. године имало је за последицу почетак дубинске реорганизације економске структуре. Но, то се није одразило на раскид са политиком која је ишла у правцу стварања великих привредних система. Рад на корпоративизацији основних привредних јединица је настављен, али од тада са много више искуства и смислених потеза. Привредни руководиоци су током година управљања добро упознали све особености југословенске привреде, па су дошли у позицију да уоче претходне пропусте и боље промисле следеће акције. Једна од таквих је решење о спајању предузећа „Boksitni rudnici Drniš“ и „Elektrometalurški kombinat Šibenik“, услед кога је створено предузеће чији је предмет пословања постало искоришћавање налазишта бокситне руде, производња глинице, алуминијума, алуминијумских легура, феролегура и аморфних електрода. Овом фузијом створено је рударско-металуршко предузеће које је заокружило читав процес производње. Иначе, „Elektrometalurški kombinat“ је такође настао претходном фузијом „Elektroželezare“ из Шибеника, „Tvornice glinice i aluminiјuma“ из Лозовца и „Hidrocentrale Manojlovac“ јула 1948. године, тако да је процес успешног укрупњавања у случају ове фирме настављен.¹³⁴¹ Истоветан процес може се уочити код фабрике алатних машина „Prvomajska“ којој је припојена „Tvornica hidrauličnih strojeva“ из Загреба.¹³⁴²

Са друге стране, у жељи да се путем убрзане индустријске изградње у што краћем року победи привредна заосталост, ницале су са економског гледишта нерационалне фабрике. Пример овако непотребног расипања инвестиционих средстава биле су две фабрике на граници Србије и Босне. Прва, фабрика „Терпентин“ у Добруну подигнута је пре, а модернизована после рата, док је друга, потпуно нова, подигнута са друге стране границе у Мокрој Гори. Због релативно оскудне сировинске базе као што је смола дрвета домаћих четинара, која се добијала на прилично ограниченој шумској територији у Босни и Србији, капацитети ових предузећа за прераду смоле нису се могли правилно искористити нити је квалитет производње задовољавао потрошаче. Имајући у виду да је због недостатка координације привредних руководилаца из Србије и БиХ настала ова аномалија у привреди, Савезна Влада је интервенисала у правцу њеног отклањања. Одлучено је да се фабрика у Мокрој Гори демонтира и пренесе у Добрун, те да се тиме изврши концентрација производње у фабрици „Терпентин“, која је имала већу традицију у смоларству, располагала стручним кадровима и налазила се непосредно до железничке комуникације Ужице-Сарајево. Поред постизања рентабилности пословања овом фузијом у фабрику у Добруну су пренети неки нови технолошки процеси којима предузеће пре није располагало.¹³⁴³

5.2 Механизми функционисања

Једнообразно књиговодство

Политика форсираног индустријског развоја као комплексан економски процес наметала је стварање сложенијих облика организације, а када се томе дода и настојање да се изгради

¹³⁴⁰ АЈ, МЛИВФНРЈ, 10–5–5, *Припајање национализованог предузећа „Refinerija dragih kovin Ing. Paulin“*, Љубљана, предузећу „Галеника“ Земун (21.6.1948. године).

¹³⁴¹ АЈ, ДСПНП, 26–91, *Решење о спајању предузећа „Boksitni rudnici Drniš“ и „Elektrometalurški kombinat Šibenik“* (7.4.1950. године).

¹³⁴² АЈ, ДСПНП, 26–92, *Решење о спајању предузећа „Tvornica hidrauličnih mašina“ Загреб и „Prvomajska“ творница алатних стројева и леваоница, Загреб* (23.12.1948. године).

¹³⁴³ АЈ, СПИВФНРЈ, 109–8–15, *Повећање капацитета, Пренос постројења из НР Србије, Фузионисање предузећа „Терпентин“ у Добруну и Мокрој Гори* (12.6.1950. године).

социјализам по узору на СССР, онда је читава ствар морала бити посве деликатна. Тежња да се „по сваку цену“ одбаце наслеђени образци администрације, који су у историјско-развојном смислу припадали капитализму, имала је одраза и на промене у схватању значаја књиговодства у привреди. Нови тип униформисаног књиговодства, које је у новом систему обухватало велики број делатности унутар предузећа, стајало је у најтеснијој вези са евиденцијом и статистичком службом у предузећима. Задатак новог књиговодства било је регистровање свих релевантних „стања и догађаја“ у индустрији са циљем да се формира виши облик статистичке евиденције, која је требало да буде прегледна, заснована на најсавременим научним принципима и изнад свега свеобухватна.¹³⁴⁴ У стварности је Администрација у предузећима која је наслеђена била слабо организационо и стручно развијена, јер у фабрикама које су се до Другог светског рата налазиле у власништву појединаца није вођена уредна документација. Ствар је другачије стајала с предузећима која су била у власништву акционарских друштава у којима се донекле водила уредна администрација за интерну употребу, а узгред и друга која је давала лажне податке државним органима контроле. Опречни законски прописи у погледу вођења трговачких књига давали су власницима могућност да не прикажу право стање постигнутих профита и да тако изиграју фискалне обавезе према држави. Код многих предузећа сва документа и администрација ранијег пословања била је уништена, што је причињавало велике потешкоће приликом консолидовања нове административне службе. Једна од одлука у сврху реорганизације, с идејом преласка на планску и унификовану администрацију свих привредних предузећа, била је одлука АВНОЈ-а из фебруара 1945. године о увођењу једнообразног књиговодства. Највећа потешкоћа у спровођењу те одлуке била је помањкање стручног особља, као и отпор који су пружале искусне књиговође у већини предузећа. Њихова способност да спроведу једнообразно књиговодство у пракси није се доводила у питање, али конзервативне навике својствене бирократском начину мишљења стварале су отпор имплементацији нових метода. Рокови за увођење једнообразног књиговодства били су веома кратки. Сва предузећа била су дужна да до 1. јанура 1946. године уведу нови тип књиговодства, а то је за последицу имало велики број оних која у задатом року нису усвојила ову меру.¹³⁴⁵

Предност једнообразног књиговодства састојала се у томе што је оно обухватало евидентирање свих сегмената производње и пружало тачне податке о целокупној привредној делатности предузећа, а то је омогућавало руководиоцу да може брзо и лако да увиди где су грешке и недостаци у раду. До доласка целовитих података у руке руководиоца предузећа, пет одељења рачуноводства предузећа морало је свако на свом сектору да обради податке, који су се потом уобличавали у једну целину и достављали управи.¹³⁴⁶ То су били књиговодствено одељење задужено за комерцијално-финансијски део пословања, одељење погонског књиговодства за евидентирање и контролу производње, одељење калкулација за обрачун цена по појединим производним фазама и по финалним производима, статистичко одељење и одељење за планирање. На основу прецизних података руководиоцу је био олакшан посао и он је могао правилно да развија и унапређује предузеће, да прати његову рентабилност и да на основу свега настоји да посао води рационалније и економичније.¹³⁴⁷

Ради бржег увођења новог типа рачуноводства у државна привредна предузећа при Министарству финансија основана је 28. новембра 1946. године Привремена комисија за

¹³⁴⁴ АЈ, ГДСМИМТИФНРЈ, 140–5–19, *Предлог за ликвидацију књиговодства–рачуноводства (његовог система, конта и методе дугује потражује) и устројство јединствене техничко-економске евиденције (1.10.1947. године).*

¹³⁴⁵ АЈ, КМЈ, 836/III–3/4, *Пропратно писмо секретара СКК ФНРЈ В. Стојнића Кабинету маршала Југославије у вези са достављањем извештаја о спровођењу одлуке АВНОЈ о једнообразном рачуноводству у државним привредним предузећима и стању спровођења валоризације, Београд (11. октобар – 15. октобар 1946. године), 1–3; Борба, 6. фебруар 1945. године.*

¹³⁴⁶ АЈ, МЛИВФНРЈ, 10–17–19, *Кратак курс индустријског књиговодства (4.4.1949. године).*

¹³⁴⁷ АЈ, ГДЦМВФНРЈ, 106–3–9, *Несређено рачунско-административно пословање (12.8.1946. године).*

спровођење једнообразног рачуноводства.¹³⁴⁸ Крајем 1946. године комисија је утврдила стање једнообразног рачуноводства у 377 предузећа. Прегледом су била обухваћена првенствено највећа савезна и републичка предузећа у којима је рачуноводствена служба била на вишем нивоу, јер су она располагала са стручним кадровима, а многа од тих предузећа су се налазила у великим привредним центрима. По завршетку инспекције утврђено је да је једнообразно рачуноводство било потпуно уведено у 21% предузећа, непотпуно у 32% предузећа, у 9,5% се почело с увођењем, док се у 24% предузећа није уопште приступило увођењу, а имала су уредно књиговодство и 13,5% није имало никакво рачуноводство или је било неуредно вођено. Ако се има у виду да је прегледом обухваћен мањи број од свих државних привредних предузећа, може се закључити да је просечно стање код непрегледаних предузећа било још слабије.¹³⁴⁹

Међу предузећима која су потпуно прешла на једнообразно рачуноводство предњачила су савезна предузећа и крупнија републичка предузећа. Неки од примера индустријских предузећа су београдске фабрике „Икарус“, „Змај“, „Рогожарски“, фабрика мотора „ИМП“ у Раковици, фабрика цемента у Беочину, Осијечка ливница, фабрика сапуна „Šiht“ из Осијека, „ВАТА“ из Борова, фабрика плина „Ruše“ и фабрика шећера на Чукарици, која је била и једина фабрика шећера која је увела једнообразно рачуноводство. Међу рударским предузећима истицали су се рудник и топионица Трепча, рудници Алексинац и Костолац, Трбовљански рудници, „KID Jasenice“, рудник Крека итд. Многа предузећа су стопирала свој прелазак на планско књиговодство, јер су се придржавала расписа Министарства рударства ФНРЈ о стопирању увођења једнообразног књиговодства до 1. јануара 1947. године због израде новог рачунског плана. Код ових предузећа постојали су сви услови да се једнообразно рачуноводство могло правилно организовати и увести. На првом месту, код ових предузећа је постојала добра општа организација. Затим, постојале су и пре увођења уредно вођене рачунске књиге и добро организоване рачуноводствене службе. Руководства су у пуној мери схватила значај једнообразног књиговодства, а у тим предузећима постојао је и добар стручни кадар с довољно иницијативе у раду. Предузећа у којима није потпуно уведено била су углавном индустријска и рударска предузећа којима је недостајало квалификованих чиновника. Сва ова предузећа наилазила су у свом раду на тешкоће при изради погонског обрачунског листа, а без решења овог проблема књиговодствено се није могао обухватити читав процес производње. Овој, најбројнијој категорији предузећа, недостајао је један или више од укупно пет неопходних елемената једнообразног рачуноводства. Таква предузећа била су рудник Бор, текстилна фабрика „Вучје“, фабрика обуће „Пролетер“, фабрика хартије из Чачка, „Државна текстилна индустрија“ из Петровграда, државна текстилна фабрика „Jugosvila“ из Марибора, државна текстилна фабрика „Jugotekstil“ Марибор, текстилна фабрика „Roteks“ из Марибора, фабрика ћилима из Сарајева, трикотажа „Šik“ итд. Прве две категорије су обухватале највећим делом индустријска и рударска предузећа, што указује на чињеницу да је увођење ове административне новине брже напредовало у индустрији и рударству него у другим гранама привреде.¹³⁵⁰

Држава је улагала велике напоре да се књиговође обуче за рад према новом обрасцу административног рачуноводства. У том циљу организовала је курсеве и слала инструкторе, који су по утврђеном наставном плану имали задатак да обуче нове кадрове вођењу књига према принципима једнообразног књиговодства.¹³⁵¹ Књиговодствене службе у предузећима почеле су динамичније да се развијају с јесени 1947. године. Књиговодство је у другој половини године

¹³⁴⁸ АЈ, ПВФНРЈ, 50–10–22, *Решење о укидању Привремене комисије за спровођење једнообразног рачуноводства (13.1.1949. године)*.

¹³⁴⁹ АЈ, КМЈ, 836/III–3/4.

¹³⁵⁰ АЈ, СУИТКО, 185–2, *Записник са конференције рачуноводствених стручњака генералних и главних дирекција савезних министарстава индустрија и рударства из Београда (28.5.1947. године)*; АЈ, КМЈ, 836/III–3/4.

¹³⁵¹ АЈ, МЕВФНРЈ, 11–6–22, *Наставни план за једнообразно књиговодство електропривредне експлоатације*.

доживело велику трансформацију, а чак код већине предузећа, попут рударских која су каснила са увођењем, доведено је у ажурно стање.¹³⁵² Организација службе је унапређена и „главке“ су настојале да у сваком предузећу под својом управом установе јединствени образац организације. То је у кадровском смислу значило да на челу сваког књиговодства стоји руководилац, а испод њега редом самостални књиговођа, помоћни књиговођа и књиговође задужене за остале делатности у предузећу. Поред руководиоца, чија је улога кореспондирала са титулом, самостални књиговођа је самостално извршавао контирање докумената и књижење истих, а у већим предузећима је самостално водио помоћна књиговодства (књиговодство материјала, књиговодство плата, књиговодство инвестиција, књиговодство погона, књиговодство филијала и слично). Помоћни књиговођа обављао је одређени књиговодствени задатак под надзором руководиоца рачуноводства или самосталног књиговође, као на пример књижење у књиговодству материјала, инвестиција, или књиговодству плата.¹³⁵³

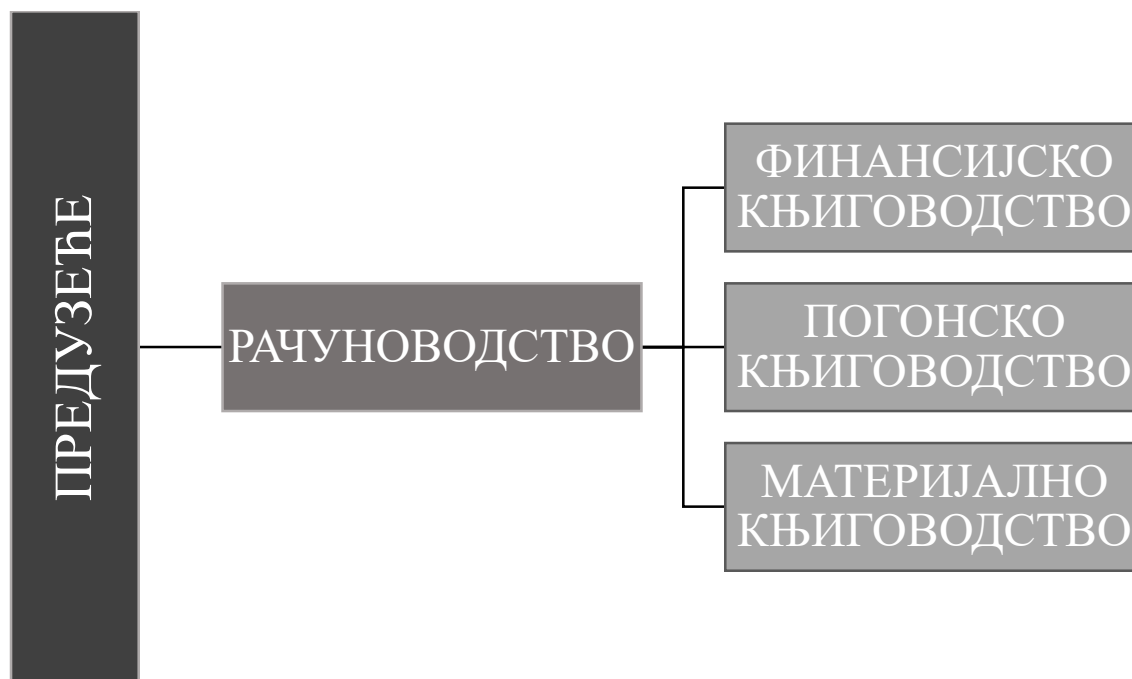
Неажурност књиговодства била је општа појава у готово свим рударским предузећима, док је у индустријским ствар стајала нешто боље. Узрок томе био је недостатак стручног књиговодственог кадра, као и недовољна стручна спрема већ ангажованих службеника. Стручној обуци није посвећивана довољна пажња, а поједини курсеви који су одржани по предузећима нису дали резултате. Разлог за то лежао је у негативној селекцији слушалаца књиговодствених курсева, јер су неретко одабирани они са основном школом уместо оних са трговачком академијом и књиговодственом праксом. Поред тога, на ажурност књиговодства често су неповољно утицала честа премештања књиговодственог особља унутар предузећа на друге послове који нису били у вези са књиговодством, али знатан је број случајева да је услед реорганизација долазило до њиховог „повлачења“ на више функције од стране дирекција и министарстава. Ставка од немалог значаја било је и питање материјалног стимулисања, које из разних околности није било адекватно регулисано. Међутим, продор државе у све поре привредног живота после последњег таласа национализације и привредни напредак имали су за последицу стално ширење свих сегмената управљања, па су тиме и задаци књиговодства били у перманентном порасту, што је било у диспропорцији са потребним кадровима.¹³⁵⁴

---

¹³⁵² АЈ, Генерална дирекција за угаљ Министарства рударства Владе ФНРЈ (ГДУМРФНРЈ), 131–2–5, *Књиговодствена служба на рудницима угља*.

¹³⁵³ АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 108–4–12, *Бројно стање књиговодственог кадра у привреди (5.1.1949. године)*.

¹³⁵⁴ АЈ, ГДРТММРФНРЈ, 132–7–13, *Рачуноводство и књиговодство предузећа (1949. година)*.

Слика 10: Организација рачуноводствене службе предузећа почетком 1948. године¹³⁵⁵

Јесени 1949. године извршена је поновна инспекција. Ревизионе службе су тада уочиле да генералне дирекције и предузећа нису предузимали све потребне мере у настојању да се књиговодство ажурира и среди. У многим случајевима није се водило довољно рачуна да се наредбе у погледу размештања особља спроведу у дело. Често се поступало супротно наредбама и, уместо да се службеници финансијске струке из других одељења мобилишу за рад на ажурирању, одређивали су се и распоређивали на друга радна места. Недостатак стручног особља био је још увек један од највећих сметњи за ажурирање и сређивање књиговодства по предузећима, па је за оспособљавање стручних књиговодствених кадрова требало „повести најодлучнију борбу“.¹³⁵⁶ Ипак, ситуација је почетком 1950. године била далеко боља него 1945. године када се почело са увођењем једнообразног књиговодства. Слободно се може рећи да су принципи савременог рачуноводства заживели у делу администрације задужене за послове привредног књиговодства. Стање на терену почетком 50-их било је значајно повољније јер су на радна места почеле да стижу школоване рачуновође, па је у служби била видљива тенденција напретка.¹³⁵⁷

Зараде радника и чиновника

Први месеци слободне били су време велике кризе у снабдевању храном, а она је била једна од неколико кључних детерминанти радне дисциплине. Радници су неретко напуштали своја радна места и одлазили у оближња села у потрази за храном, а то су чинили како квалификовани, тако и неквалификовани радници пореклом са села. Радници са села, који су у индустрији и рударству налазили додатно запослење, у јеку пољских радова током лета 1945. године масовно

¹³⁵⁵ АЈ, ГДСИММТИФНРЈ, 140–1–1, *Фабрика тешких алатних машина „Иво Лола Рибар“, Железник (1948. година).*

¹³⁵⁶ АЈ, ГДУМРФНРЈ, 131–10–24, *Извештај о стању ажурности књиговодства и изради биланса и завршних рачуна за 1948. годину на предузећима Министарства рударства ФНРЈ (3.9.1949. године).*

¹³⁵⁷ АЈ, Генерална дирекција савезне прехранбене индустрије Министарства лаке индустрије Владе ФНРЈ (ГДСПИМЛИВФНРЈ), 203–1, *Извештај о стању рачуноводствене службе на дан 7. Јануара 1950. године.*

су напуштали фабрике и рудничка окна и одлазили да обрађују своја имања.¹³⁵⁸ Колико је ситуација била тешка по запослене у индустрији најбоље сведоче примери из јужне Србије, поседовном структуром исцепкане на ситне, нерентабилне поседе, с којих су пауперизовани сељаци деценијама уназад одлазили у печалбу тражећи „корицу хлеба“ ван својих имања, а после рата су се масовно враћали назад у нади да ће са својих малих поседа обезбедити минимум егзистенције.¹³⁵⁹ Један од главних узрочника овог „повратничког таласа“ поред кризе аграрне продукције била је галопирајућа хиперинфлација, која је до њеног „обуздавања“ после извођења валутне реформе јуна 1945. године, у целости обезвредила наднице. Пад реалних надница драстично је снизио куповну моћ радника и то је довело до опадања интереса за рад.¹³⁶⁰

Постепено превазилажење кризе током 1946. године створило је плодно тле за решавање питања зарада. Постепени прелазак све већег броја предузећа у државне руке утицао је на потребу стварања јединственог система класификације зарада. Прецизније речено, почело се са увођењем система платних разреда, који су били осмишљени да функционишу по меритократском принципу. Радник који је ступао на ново радно место добијао је најнижу плату у оквиру делатности коју је обављао, а пошто је свака делатност имала задати распон плата, у складу са способностима и доприносу раду му је одређиван ниво зараде. У случајевима када би се утврдило да способности радника не одговарају његовој квалификацији он је губио право на примарно гарантовану најнижу зараду и пребациван је на одговарајући положај. Са друге стране, било је и случајева кривотворења квалификација, па су управе предузећа у таквим случајевима биле овлашћене да без разматрања уруче отказ раднику који би се послужио таквим нелегалним чином.¹³⁶¹

Најнижа загарантована зарада била је уједно повезана са системом радних норми. Рад је био нормиран на такав начин да је основна плата у одређеној квалификацији могла бити осигурана једино под условом испуњења норме. У случајевима пребацивања норме приступало се прогресивном плаћању, чија је стопа зависила од односа радног учинка и времена у коме је остварен. Овако остварена зарада никада није могла да пређе максимални прописани доходак у датом платном разреду.¹³⁶² Обрачун плата био је у свим областима привреде детаљно разрађен по нормама и платни разреди су дефинитивно установљени до средине 1948. године.¹³⁶³

Координација и кооперација међу предузећима

Настојање да се постигне самодовољност, као срж комунистичког погледа на привреду, имало је реперкусију у ангажовању свих расположивих домаћих привредних потенцијала. Унутрашња логика кретала је од претпоставки међу којима су свакако важније биле те што је држава тиме штедела преко потребне девизе за најхитније набавке у иностранству и подстицала домаћа предузећа на унапређење производње. Настојање државног и партијског врха да у 1946. години привреда достигне предратни ниво покренуло је низ питања организационе природе. Некоординација је почетком године била озбиљна препрека ефикасном функционисању. Железара у Зеници је због недостатка стручног особља и других објективних околности израђивала велике количине лима који није одговарао захтевима наруџбина, док је у исто време предузеће „KID Jasenice“ располагало с вишком стручњака који нису били упослени у

¹³⁵⁸ АЈ, МИВФНРЈ, 17–98–98, *Извештај о извршеном прегледу пословања у државном предузећу за прераду вуне „Влада Теокаревић и комп.“ Из Параћина за период од 1945–1947. године (1. август 1945. године).*

¹³⁵⁹ АЈ, МИВФНРЈ, 17–98–98, *Извештај о извршеном прегледу пословања у фабрици вунених тканина „Јовановић и Поповић А.Д.“ Грделица (3. јул 1945. година).*

¹³⁶⁰ *Борба*, 22. јул 1945. године.

¹³⁶¹ АЈ, МРВФНРЈ, 25–24–66, *Обрачунавање зараде радника (5.12.1947. године).*

¹³⁶² АЈ, МРВФНРЈ, 25–25–70, *Правилник о начину плаћања у случају пребацивања норме (16.9.1948. године).*

¹³⁶³ АЈ, МРВФНРЈ, 25–26–77, *Упутство о начину обрачунавања плате по радном учинку и времену (1948. година).*

производњи. Следећи случај је наруџбина за израду ливених цеви коју је град Загреб извршио у Шторама, док је истовремено железара у Варешу на лагеру имала велике количине цеви које је могла одмах да испоручи, али пошто није добила наруџбину, руководство је одлучило да цеви претопи за потребе побољшања квалитета других производа. Ту је и случај неефикасне координације код индустријско-истраживачких радова, где је хемичар фабрике у Рушама примитивним средствима истраживао пластичне масе, док је у исто време добро опремљени загребачки институт већ извршио та испитивања. Још један пример је најмодерније опремљени институт за хемијско-металуршка испитивања у Зеници, који је био потпуно неискоришћен. Ови случајеви показују не само пропусте у координацији, већ и недостатак уочавања потенцијала домаће индустрије у целини. Ни питање компетенција у многим случајевима није било довољно разграничено, јер су се надлежности више институција често преплитале.¹³⁶⁴

Изградња централизоване државне привреде захтевала је сложеније облике координације. Околности форсиране индустријализације посебно су утицале на потребу да се разради ефикаснија кооперација међу предузећима. Крупна индустрија, нарочито тешка, од које је зависио свеукупни напредак земље, улагала је велике напоре у том правцу. Тако су предузећа „Litostroj“ и „Rade Končar“ уз низ техничких бироа и грађевинских фирми били упућени једни на друге приликом конструкције генератора за велике хидроцентрале, које су планом електрификације биле предвиђене да буду пуштене у рад. Испорука седам великих генератора за електране Зворник I и II, Јабланица I и II, Јајце I и II и Врла II које су ова предузећа била дужна да испоруче до краја 1951. године била је средином 1950. године далеко од извршења у предвиђеном року, а каснила је због помањкања материјала и кашњења испорука великих машина наручених у иностранству. Сходно овоме план производње је морао бити ревидиран и направљен је договор да се фокус пребаци на израду мањег броја генератора за хидроцентрале које су биле најближе завршетку.¹³⁶⁵ Насупрот овим случајевима металне и електроиндустрије, предузећа црне металургије, железаре „Jesenica“ и „Guštanj“ су од 1947. године имале врло тесну кооперацију. Успостављена сарадња се огледала у успешној производњи специјалних челичних продуката који се раније нису производили.¹³⁶⁶

Крајем 1950. године челници Генералне дирекције машиноградње су уочавали приличне недостатке у раду предузећа под својом надлежношћу. Примећено је да се координација спроводи више у виду необавезних разговора или преко писама и појединих записника, а да се махом избегавају уговорима фиксно прецизиране обавезе предузећа једних према другима. С тим у вези приступило се склапању уговора у оквиру Машиноградње и од тада су сва предузећа морала да до 31. децембра изврше међусобно уговарање.¹³⁶⁷ Међутим, међусобне обавезе између предузећа по најкрупнијим питањима су регулисане уговорима од првих послератних дана.¹³⁶⁸ Развојем привреде техника склапања уговора временом је усавршавана, стварани су нови обрасци и кадрови обучени да их правно уобличе по прописаним критеријумима.¹³⁶⁹

Немарност је била још један од узрочника недовољно добре координације. Пример предузећа „Фабрика тешких машина и алатљика Иво Лола Рибар“ речито сведочи о случају постојања могућности да се вишесложена кооперација спроведе до краја. Наиме, „ФТАМ Иво Лола Рибар“ уговорила је посао са железарама у Сиску и Зеници. Првој је имала да изради комплетан носиони венац за високу пећ, док се другој обавезала да испоручи два погона за

¹³⁶⁴ АЈ, МИВФНРЈ, 17–6–6, *Реферат о раду наше индустрије (1945–1946. година)*, 10.

¹³⁶⁵ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–102–110, *Преглед стања и извршења уговора склопљених између „Elektroprivrede“ и творнице „Rade Končar“ (30.7.1950. године)*.

¹³⁶⁶ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–140–148, *Производња квалитетног челика у Југославији (8.9.1947. године)*.

¹³⁶⁷ АЈ, ГДМВФНРЈ, 107–5–9, *Уговарање у оквиру ГД машиноградње Владе ФНРЈ (24.11.1950. године)*.

¹³⁶⁸ АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 108–17–30, *Уговор о изради резервних авионских делова и алата између предузећа „ИМП“ из Раковице и „Aleksandar Ranković“ из Ријеке (14.2.1949. године)*.

¹³⁶⁹ АЈ, СПИВФНРЈ, 109–4–6, *Предлог за нову технику уговарања (24.2.1950. године)*.

генератор високе пећи. За прву поруцбину је код предузећа „Železara Guštanj“ било наручено шест сегмената одливака неопходних за комплетирање требовања, које је железара испоручила у Железник у предвиђеном року, а које службеници „ФТМА“ по пристизању нису евидентирали, те је стога испорука стагнирала три месеца. Код друге је, противно уговору, производ послала споровозно уским колосеком због чега је каснило пуштање у погон високе пећи у Зеници.¹³⁷⁰

Освајање најмодерних технолошких направа које су до тада искључиво увожене из иностранства захтевало је здружену акцију великог броја како научних, тако и привредних чинилаца. Високе амбиције појединих, такмичарски настројених привредних субјеката доводили су до „рада на своју руку“, а то је узроковало подвојеност рада. Ово се управо дешавало током рада на изради прототипа за први југословенски мотор у коме је више привредних институција сепаратно радило на његовом проналаску. Том приликом је уочено да је подвојеност рада, поред растурања и нерационалног искориштавања кадрова и средстава, допринела настанку непотребних многоструких конструкција мотора сличних карактеристика. Стога је одлучено да се изврши концентрација и типизација производње, чиме су се штедела средства и уједно повећавао ефекат рада.¹³⁷¹ Тако је, после сагледавања сопственог искуства, приликом наставка посла на освајању производње дизел мотора, успостављена широка координација неколико индустријских грана и научног сектора. Сарадња стручњака омогућила је да се осмисли конструкција мотора најприкладнија за производне могућности и потребе земље, а уз то и типизација мотора, стандардизација делова и правилна подела рада.¹³⁷²

Велики подухвати попут електрификације принуђавали су државу да поступа на сличан начин. Тако је за фабрикацију опреме за хидроцентралне створена уска сарадња између предузећа „Litostroj“, који је производио турбине, „Franc Leskošek“, задуженог за хидромеханичке делове и фирме „Rade Končar“, произвођача генератора, трансформатора и електромотора.¹³⁷³ На нивоу металне индустрије успостављена је координација и кооперација која је максимално користила домаће могућности. Сирово сиво гвожђе производиле су железаре у Сиску и Варешу, полуфабрикати из Сименс-Мартинових пећи у облику гвозденог лима и профилног гвожђа набављали су се у железарама у Зеници и Јесеницама, шипкасти материјал из бабра и његових легура добављан је у предузећу „Impol“ из Словенске Бистрице, сирови бакар за лив достављао је рудник Бор, поцинковани лим могао је да се набави у „Cinkarni Celje“, док је челични лив испоручивала „Železara Guštanj“.¹³⁷⁴ Значај добро осмишљене координације и кооперације јесте веза између фабрике „ТАМ“ и новосадске ливнице „27. март“ приликом израде делова за нови домаћи камион. Наиме, због лошег квалитета клипних карика до кога је дошло због немогућности ливаца у Марибору да пронађу адекватну технолошку формулу за легуру у помоћ су притекли искусни ливци ливнице „27. март“.¹³⁷⁵ Готово истоветан је пример добре сарадње предузећа „ИМП“ и фабрике „Гоша“ из Смедеревске Паланке, која се прихватила посла израде каросерија за камион „Пионир“.¹³⁷⁶

Са друге стране, пример сарадње електропривреде и електроиндустрије илустровао је помањкање правилне координације. Представници ове две гране упућене на тесну сарадњу спорадично су се састајали на заједничким конференцијама на којима су усаглашавани планови заједничке сарадње у сврху искориштавања расположивих домаћих ресурса зарад смањења

¹³⁷⁰ АЈ, ГДЦМВФНРЈ, 106–6–14, *Питање испоруке одливака „ФТМА Иво Лола Рибар“ у Железнику (9.4.1949. године).*

¹³⁷¹ АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 108–34–67, *Производња мотора са унутрашњим сагоревањем (1949. година).*

¹³⁷² АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 108–34–67, *Координација рада на освајању производње дизел мотора (8.6.1950. године).*

¹³⁷³ АЈ, СПК, 41–146–278, *Опите о машиноградњи (1950. година).*

¹³⁷⁴ АЈ, ГДСМИМТИФНРЈ, 140–2–13, *Реферат о предузећима Генералне дирекције савезне металне индустрије.*

¹³⁷⁵ АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 108–33–63, *Побољшање квалитета клипних карика (1.6.1949. године).*

¹³⁷⁶ АЈ, ГДСИММТИФНРЈ, 108–1–2, *Записник о координацији рада између предузећа „Јасеница“ Смедеревска Паланка и „ИМП“, по питању каросирања камиона „Пионир РН 13“ (1949. година).*

зависности од иностранства и избегавања неизвесних рокова испоруке.¹³⁷⁷ Пракса је неретко указивала на другачији правац развоја међусобне координације. Примера ради фабрика „Раде Кончар“ освајала је производњу склопки од 110 киловата, а да претходно није решила производњу склопки од 10 и 30 киловата, што је било супротно с обзиром на логику природног развијања индустријске производње и стицања искуства. „Iskra“ Крањ освајала је продукцију разних нових производа, а да прво није решено питање производње електричних бројила, због чега је електропривреда „патила“ од велике несташице бројила. Случај фабрика каблова „Светозарево“ која је у првој фази уз каблове за количину енергије до једног киловата планирала производњу каблова до 10 киловата, а да претходно није испитала искуства производње првих, сликовито говори о непромишљености редоследа потеза. Таква производња инсталационог материјала није се остваривала уз задовољавајући ниво координације ни међу предузећима исте републике, а још мање међу предузећима из различитих република. Међутим, пошто је у току била свеукупна привредна реорганизација, то је искоришћено да се приступи успостављању сталног система координације између предузећа.¹³⁷⁸

Криминал у привреди

Изградња судских власти током 1945. године отварао је простор за проневере и бројне друге неправилности у финансијском пословању предузећа. Често се дешавало да нови управници предузећа једноставно нису били упућени у методе финансијског пословања, па је то доводило до неправилности „без предумишљаја“. Оне су се најчешће односиле на неовлашћено издавање новца за потребе фирме, јер нови руководећи кадрови нису познавали постојеће законске норме, па нису благовремено правдали утрошена средства што је стварало мањак у каси. Институционална неефикасност пружала је простор и за бројне злоупотребе положаја. Тако је долазило до ситуација да су управници „позајмљивали“ новац из касе, који су потом користили у сврху личног богаћења, упуштајући се у приватне трговачке послове. Ту су и примери других врста малверзација, као појава праксе издавања прекомерних аконтација, набавка луксузних аутомобила, крађе новчаних средстава из благајне, зарачување високих дневница за путне трошкове и томе слично. Појава шверца кожом, у коју је била укључена управа предузећа „Rusan“ из Карловца, сликовит је пример добро организоване шпекулације. Групе шверцера кожом из Београда су из овог предузећа у Карловцу добијали кожу и препродавали је илегално на „црној берзи“ у Србији по знатно вишој цени од оне која је била административним путем прописана, а у целу ствар је била укључена и карловачка милиција која је од управе примала мито да „зажмури на једно око“. Ствар је откривена преко доушничког апарата ОЗН-е, а учесници ове малверзације су похапшени и предати судским органима.¹³⁷⁹

Крај ратних напора није донео мир на простору Југославије. Заостале ројалистичке, колаборанстичке и квислиншке снаге задавале су велике проблеме изградњи новог поретка. Постале су учестале појаве свакојакних бандитизама, а посебно оних у сврху стицања материјалне користи. То је натерало комунистичке власти да већ маја 1945. године започну борбу за

¹³⁷⁷ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–3–3, *Белешка конференције од 24. јуна 1948. године у Министарству тешке индустрије по питању координације електроиндустрије са електропривредом.*

¹³⁷⁸ АЈ, СУУП, 363–6, *Координација рада електропривреде и електроиндустрије (3.4.1951. године).*

¹³⁷⁹ АЈ, МИВФНРЈ, 17–104–105, *Контрола предузећа према индустријским гранама (1945. године);* Фабрика „Ривијера“ нам открива начин на који су функционисали финансијски токови између Министарства индустрије Црне Горе и предузећа. Пошто је Министарство финансирало предузећа због слабо развијеног банкарског система у Црној Гори, новчане трансакције су ишле преко локалних народних одбора, који су средства даље прослеђивали управама фабрика. Озбиљан недостатак овог типа функционисања налазио се у потпуној самовољи народних одбора, који су средства намењена привреди неретко користили за финансирање егзистенцијалних потреба (АЈ, МИВФНРЈ, 17–104–105, *Примери сукоба управитеља и месних власти (1946. година).*

пацификацију простора.¹³⁸⁰ Ситуација је била посебно тешка у планинским крајевима који су захваљујућу конфигурацији терена били погодни за дуготрајан отпор новом режиму. Саботаже и препади били су нарочито изражени на саобраћајним комуникацијама важним за привреду. Тако се на прузи Сарајево-Шемизовац одиграо филмска сцена пљачке јесени 1946. године. Том приликом управа рудника „Bosnia“ из Шемизовца, која је претходни дан подигла новац у Сарајеву намењен за плате радника, била је опљачкана од стране бандита. Пљачкаши су зауставивши воз одузели сав новац који се затекао код директора и благајника предузећа, као и низ других вредних ствари које су се налазиле код ових службеника. У овом, као и у многим другим случајевима, одговор властодржаца био је организовање потера у којима су учествовали сви расположиви органи безбедности са тог простора.¹³⁸¹ Ликвидирање хајдучије, одметнутих групација припадника четничког покрета и оних који су током рата били сарадници немачког окупатора југословенска безбедносна служба углавном је завршила до 1948. године.¹³⁸²

Објава Резолуције Информбироа и почетак заостравања односа са Совјетима утицали су на одлучнију казнену политику у привреди. У таквом настојању дефинисана су „кривична дела против народне привреде“ под крај 1948. године. Нове мере су најстроже инкриминисале све оне који се нису стриктно придржавали прописа о раду и који су својим делањем отежавали правилно функционисање привредног механизма. У новонасталим околностима страха и претње са Истока вођено је рачуна да се законским актима обухвати сваки сегмент потенцијалне криминалне делатности према привреди. Другим речима, држава је овим оштрим потезима на одређени начин прогласила ситуацију алармантног, захтевајући максималну послушност и дисциплину свих „шрафова у привредној машини“.¹³⁸³ Од посебне важности је била брига за машине које су набављане у иностранству или су путем репарација стизале из Немачке за шта је била задужена УДБ-а. Под посебном присмотром било је централно складиште репарационих добара у Младеновцу, које је, иако добро осигурано, било мета крађа и неовлашћених узимања машина.¹³⁸⁴ Поред енергичног кажњавања починилаца дела пљачке машина, вишеструко значајних за индустријализацију земље, држава је под криминал подводила чак неиспуњења производње производа по усвојеним стандардима и у таквим случајевима судило се директорима тих предузећа.¹³⁸⁵

Пораст криминалитета у привреди био је уско повезан са могућношћу државе да обезбеди егзистенцијални минимум. Економска блокада СССР-а, чије су последице почеле да се осећају 1950. године, и катастрофална суша која је погодила земљу тог лета имале су велики утицај на учесталост ове појаве.¹³⁸⁶ Она је најизраженија била међу руководећим кадром у предузећима, јер су службеници услед преокупације државних органа спољном опасношћу и прехраном становништва били у могућности да злоупотребљавају положај. Пример предузећа металних конструкција „Franc Leskošek“ из Марибора открива нам случајеве привредног криминала. Наиме, у тој фабрици су ревизиони органи установили да су се појединим службеницима

---

¹³⁸⁰ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, III/263–286; Бојан Димитријевић, *Грађански рат у миру. Улога армије и службе безбедности у обрачуна са политичким противницима Титовог режима 1944–1945*, (Београд: Српска реч, 2003); Коста Николић, *Мач револуције. Озна у Југославији 1944–1946*, (Београд: Службени гласник, 2012); *ОЗНА: репресија комунистичког режима у Србији 1944–1946.: документи, приређивачи Срђан Цветковић и Немања Девић*, (Београд: Катена Мунди, 2019).

¹³⁸¹ АЈ, ГДЦМВФНРЈ, 106–3–9, *Извештај о пљачки радничких плата од стране бандита (8.9.1946. године)*.

¹³⁸² Zdenko Radelić, *Križari : gerila u Hrvatskoj 1945.–1950.*, (Zagreb: Alfa, 2011); Срђан Цветковић, *Између српа и чекића, Репресија у Србији 1944–1953*, 274–302.

¹³⁸³ АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 108–2–10, *Кривична дела против народне привреде (11.12.1948. године)*.

¹³⁸⁴ АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 108–3–11, *Неовлашћено узимање машина са складишта у Младеновцу (5.11.1949. године)*.

¹³⁸⁵ АЈ, СУУП, 363–1, *Саслушање руководиоца „Фабрике картона и лепенке“, Умка (21.12.1949. године)*.

¹³⁸⁶ ДАМСПРС, 1949, ПА, СССР, ф. 99, д. 23540, *Раскидање уговора од стране влада СССР-а и других ИЕ земаља; АЈ, КМЈ, 836/1–3–6/673, Фазе политике СССР-а и његових сателита према Југославији (30.8.1952. године)*.

исплаћивале плате изнад прописаног максимума. Кривотворење декрета о постављењу, према коме су плате биле унапред утврђене, никако није могло да се спроведе без знања и одобрења директора предузећа. Међутим, услед реорганизације привреде одвијале су се крупне персоналне промене на челним местима, па се, сходно томе, велики број одговорних директора који је одобравао овакве самовољне поступке чиновника није више налазио на истим функцијама. Стога је казнена политика државе била усмерена директно на персоналне референте у предузећима и они су сносили кривицу за незаконито расипање новчаних средстава.¹³⁸⁷ Случај фабрике „14. октобар“ нам показује и други вид покушаја државе да спречи криминална дела. У питању је био механизам који се користио када је руководство мимо прописа Народне банке ненаменски трошило средства. Тада је Народна банка директора стављала на „црну листу“, после чега је Контролна државна комисија кретала у „чешљање папира“.¹³⁸⁸

Појава криминала у привреди узела је шири мах и бележила је пораст у 1951. години у односу на 1950. годину. Дешавале су се учестале крађе, саботаже, па чак и паљевине. Прелазак на нови привредни систем одразио се на повећану стопу криминала и недисциплине јер је комплетна државна администрација била закупљена реорганизацијом привреде и усвајањем нових метода рада, те је стога надзор над пословањем предузећа био на ниском нивоу. Раднички савети, партијске и синдикалне организације нису се довољно ангажовале нити нашле начин како да отклоне и сузбију привредни криминал. Штета коју је привреда претрпела 1951. године, утврђена кроз кривични поступак, износила је 348 милиона динара, а то је било за 150 милиона више у односу на 1950. годину. Износ штете је у стварности био далеко већи. Из расположивих показатеља криминала се види да је сектор општенородне имовине претрпео највећа оштећења и он је у свим републикама сем Македоније и Црне Горе бележио пораст у односу на претходну годину. Криминалне радње су у највећој мери извршавала лица запослена у привреди. Оптужених пред судом било је током 1951. године: 1. руководилаца 1.498; 2. благајника и магационера 2.206; 3. других службеника 4.102; 4. радника из предузећа 7.501; 5. лица изван предузећа 10.251. Јавно тужилаштво је анализирајући структуру починилаца криминалних радњи који су извршили највеће новчане проневере донело закључак да су углавном долазили из редова добростојећих чиновника и руководилаца. Они су вешто користили сплет спољних и унутрашњих околности у којима се Југославија налазила покушавајући да себи обезбеде што лагоднији живот у кризним временима.¹³⁸⁹ С пролећа 1952. године, када је процес транзиције у правцу самоуправљања био у завршној фази, држава је кренула у офанзиву. Заоштрена је казнена политика на свим нивоима и судови су почели да пресуђују на дугогодишње казне затвора, док је ово питање почело систематски да се третира у партијској и синдикалној штампи.¹³⁹⁰

Дисциплински прекршаји и казнена политика

Провизорно стање непосредно по окончању ратног стања, током кога радницима није било са сигурношћу јасно какве ће мере држава предузети у привреди, отворило је пут појави широко распрострањене недисциплине у фабрикама и рудницама. Привредни руководиоци су учивши ове негативне појаве у пословању већ током јула 1945. године отпочели да „стежу обруч“ око предузећа постављањем нових директора, доношењем Закона о сузбијању привредне саботаже и

¹³⁸⁷ АЈ, ГДМВФНРЈ, 107–2–3, *Кривотворење предузећа о постављењу у предузећу „Franc Leskošek“ Марибор (28.8.1950. године).*

¹³⁸⁸ АЈ, ГДМВФНРЈ, 107–12–26, *Кандидат за „црну листу“ (30.8.1950).*

¹³⁸⁹ АЈ, КПЦКСКЈ, XI–1/64, *Криминал у привреди у 1951. години (12.3.1952. године);* АЈ, СУУП, 363–1, *Закључци са састанка колегијума одржаног 22, 23, 24, 25. августа 1950. године (26. октобар 1950).*

¹³⁹⁰ АЈ, КПЦКСКЈ, XI–1/6, *Записник са састанка Комисије за привреду при ЦК КПЈ одржан 11. 3. 1952. године.*

подизањем ауторитета управе кроз низ нових позитивних прописа.¹³⁹¹ Радна дисциплина је како захваљујући овим мерама, тако и стабилизацијом прилика у земљи почетком 1946. године бележила стални пораст. Институције дисциплинских судова, које су образовали сви радници запослени у предузећу, колективно су судиле својим недисциплинованим колегама, а име и пресуда кажњеног су потом качене на „црну таблу“, која је на одређени начин симболисала стуб срама. Ова новина је значајно повећала дисциплину, али није у потпуности уклонила све недостатке.¹³⁹² Држава се није устручавала ни у коришћењу репресивних мера, али оне ипак нису увек давале задовољавајуће резултате, па је крајем 1946. године прихваћен много ефикаснији и суптилнији модел стимулисања радне дисциплине који је успешно примењен у фабрици „Slovenska staklarna“ из Храстника. Тај нови начин подразумевао је изрицање новчаних казни целом колективу за дисциплинске преступе појединих колега.¹³⁹³

Но, иако ефикасан, систем колективног кажњавања показао се непопуларним, па се током 1947. године приступило институционалном решавању проблема. Изградња привредног судства имала је за циљ да индивидуализује одговорност и кажњавање сведе на стварне починиоце прекршаја. У том погледу оснивани су дисциплински судови у три инстанце, то јест при предузећима, генералним/главним дирекцијама и привредним министарствима.¹³⁹⁴ Дисциплински судови при предузећима били су намењени да решавају спорове унутар предузећа и изван његове правне надлежности било је само руководство предузећа. Другим речима, његовим правним санкцијама подлезали су само службеници предузећа и за њих је то био суд I степена. Многа предузећа нису имала оформљене своје дисциплинске судове, па је за њих био надлежан суд неког другог предузећа или је те послове директно обављао суд при генералној дирекцији. Тако је за фабрику за производњу цијанамида и карбида „Dalmacija“ из Дугог Рата и предузеће за продукцију поливинилхлорида и прерађевина „Jugovinil“ из Каштел Шућурца био задужен дисциплински суд предузећа електрохемијске индустрије „Elektrobosna“ из Јајца.¹³⁹⁵ Дисциплински судови при генералним/главним дирекцијама били су судови I степена за руководиоце предузећа, док је за службенике то био суд II степена или апелациони суд.¹³⁹⁶ Дисциплински судови при привредним министарствима били су апелациони судови за руководиоце предузећа, док је за службенике то био суд III степена, те је он, опонашајући правосудни систем државе, у привреди представљао својеврсни Врховни суд, чија је одлука имала ултимативни карактер.¹³⁹⁷

Уредбом о дисциплинској и материјалној одговорности радника у државним предузећима, надлештвима и установама Влада је имала за циљ да радну дисциплину међу радницима постави на темеље социјалистичког односа према раду. То је значило да се радна дисциплина у државним предузећима имала састојати у беспрекорном испуњавању радних обавеза и дужности предвиђених у радном реду. Директор се старао, у складу са овлашћењима које је имао као заступник интереса државе у предузећу, о дисциплини свих запослених радника. Он је био судија који је одређивао кривицу и изрицао материјалне казне до 1.000 динара. За прекршаје преко хиљаду динара била је задужена стручна комисија. Радник је имао право жалбе у I степену директору, а у II степену надлежном административно-оперативном руководиоцу, док је у III

¹³⁹¹ „За већу радну дисциплину у нашим предузећима“, *Борба*, 22. јул 1945. године.

¹³⁹² *Дуга*, 30. март 1946. године.

¹³⁹³ АЈ, МИВФНРЈ, 17–15–15, *Дисциплински преступи, Телеграм Главне управе за индустрију стакла Министарству индустрије ФНРЈ (10. 12. 1946. године)*.

¹³⁹⁴ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–16–20, *Образовање дисциплинских судова при генералним дирекцијама и предузећима*.

¹³⁹⁵ АЈ, МЛИВФНРЈ, 10–7–7, *Постављање дисциплинских судова при предузећима (10. новембар 1947. године)*; АЈ, МЛИВФНРЈ, 10–7–7, *Образовање дисциплинских судова при предузећима (15. јун 1948. године)*.

¹³⁹⁶ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–16–20, *Образовање дисциплинских судова при генералним дирекцијама и предузећима*.

¹³⁹⁷ АЈ, МЛИВФНРЈ, 10–8–8, *Пресуде дисциплинских судова при Министарству лаке индустриј Владе ФНРЈ током 1949. године.*; АЈ, МТИВФНРЈ, 16–16–20, *Дисциплински суд при Министарству тешке индустрије ФНРЈ*.

степену могао да жалбу поднесе редовном грађанском суду.¹³⁹⁸ Шаренолики су примери дисциплинских прекршаја међу радништвом. Било је ту наизглед безначајних инцидента попут псовки на рачун чувара предузећа. Но, казнена политика према радницима углавном није излазила из оквира новчаног кажњавања.¹³⁹⁹

Амбициозни захвати државе у привреди са једне, и тешке прилике у предузећима, услед недовољне бриге директора за материјалне услове живота запослених, са друге стране, биле су чест узрок флукуације радне снаге. Незадовољно условима живота у појединим рудницима и фабрикама, радништво је било принуђено да крши радну дисциплину и „корицу хлеба“ тражи на другом месту.¹⁴⁰⁰ У таквим случајевим, када је због масовних дисциплинских прекршаја за које радници нису били непосредно одговорни испуњење Петогодишњег плана производње било угрожено, министар је издавао наредбе о мерама за спречавање флукуације и учвршћивање радне дисциплине, које је руководство требало да спроведе у циљу поправљања ситуације.¹⁴⁰¹ Жеља да се постигне непосредан увид и контрола над радом привреде имала је своје добре и лоше стране. Министарства и АОР-и настојала су својим потезима да отклоне све проблеме који су настајали у раду предузећа. Ове институције су у случају дисциплинских прекршаја и одговорности често тежила да, уколико је то било могуће, избегну компликоване судске процедуре и да акте недисциплине реше непосредним методама. Пример је побуна ученика у привреди рударско-индустријске школе при руднику молибдена у Мачкатици, који су услед лошег смештаја отказали послушност руководству и престали да долазе на посао. Комисија Министарства рударства је убрзо увидела проблем и донела решење према коме је директор имао да реши проблем смештаја у најхитнијем року. У случају неиспуњења наредбе у циљу дисциплиновања ученика руководству су јасно стављене до знања очекиване последице непоступања по решењу. Овај корпоративни приступ проблематици примењиван је у сврху спречавања застоја у привреди са намером да се избегавањем непотребних судских перипетија повећа експедитивност у привреди.¹⁴⁰²

Службеници предузећа и генералних/главних дирекција, који су били својеврсна средња карика (трансмисија) од чијег је рада зависило правилно функционисање привредног система, најчешће су потпадали под удар дисциплинских судова. То је било у логици државног устројства привреде, те су с тим у вези на дисциплинску одговорност позивани у првом реду ови најодговорнији чиновници. Држава се стога трудила да под дисциплинске прекршаје подведе што шири спектар (не)дела. То није било нимало чудно јер је у то време било доста оних који су из рата изашли са разним синдромима и психичким обољењима. Ратне ране су још увек биле свеже и отуда је природно психичко стање друштва карактерисала општа напетост и склоност ка употреби насилних метода у свакодневном животу. Тако се једном приликом десило да су службеници Главне дирекције савезне индустрије мотора током посете предузећу „Раде Конџар“ у Загребу од, на око безазлене, зађевице завршили неспоразум међусобним обрачуном ножевима.¹⁴⁰³ Ни туче између руководиоца предузећа, попут оне која се одиграла у новосадској

---

¹³⁹⁸ АЈ, МРВФНРЈ, 25–11–33, *Дисциплинска и материјална одговорност, Уредба о дисциплинској и материјалној одговорности радника у државним предузећима, надлештвима и установама* (28. јануар 1949. године).

¹³⁹⁹ АЈ, ГДМВФНРЈ, 107–3–5, *Дисциплински преступи, образовање дисциплинских судова, поступак због финансијских прекршаја и друго* (1950–1951).

¹⁴⁰⁰ АЈ, МРВФНРЈ, 25–11–33, *Мере за спречавање флукуације радне снаге и учвршћење радне дисциплине у предузећима*.

¹⁴⁰¹ АЈ, МРФНРЈ, 24–8–30, *Наредба 25 министра рударства ФНРЈ о мерама за спречавање флукуације радне снаге и учвршћивање радне дисциплине у предузећима* (8.4.1949. године).

¹⁴⁰² АЈ, ГДМФНРЈ, 23–17–28, *Наређење дирекцији рудника молибдена „Мачкатица“* (31.1.1950. године).

¹⁴⁰³ АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 108–4–12, *Пресуда Дисциплинског суда Министарства тешке индустрије* (5.3.1949. године).

фабрици „Југоалат“, а у којој је технички руководилац пребијен од стране свог колеге, нису били усамљени примери дисциплинских прекршаја.¹⁴⁰⁴

Стању напетости у друштву које је доводило до оваквих конфликтних ситуација добрим делом доприносила је држава, која је, подстицањем милитаристичких метода хтела да подстакне радни елан, а заправо је на одређени начин подизала негативне тензије у међуљудским односима. Са друге стране, она је креирањем ратне атмосфере на радним местима систем кажњавања дисциплинских прекршаја понекад доводила до апсурда, јер је чак и за случајеве малог кашњења у достављању тражене документације вишим инстанцама, слала „одговорне“ службенике на дисциплински суд.¹⁴⁰⁵ Често се дешавало да ове, махом новчане, казне буду пресуђене чиновницима због неблаговременог достављања података иако су више инстанце знале да је кривац на другој страни. Било је примера да чиновници нису могли да неометано обављају свој посао услед временских непогода јер комуникациони систем није радио, али су свеједно изведени пред суд и потом новчано кажњени.¹⁴⁰⁶ Држава је, ипак, у жељи да привреда ради без застоја понекад претеривала са праксом дисциплинског кажњавања. Међутим, и поред тога, то је био начин да се на првом месту бирократија, на којој је све почивало кроз честу контролу и изрицање дисциплинских казни, држи у сталној приправности и тиме присиљава да свој посао обавља у складу са прописима.¹⁴⁰⁷

Безбедност предузећа и саботаже

По освајању власти Комунистичка партија је чланству упућивала редовне позиве да се обрати пажња на „унутрашње непријатеље који својом штеточинском делатношћу роваре против народа и државе“. Истицање потребе да се буде „будан“ имало је јасан безбедносни карактер у условима у којима се Југославија налазила непосредно после рата. Привреда је као најважнији сегмент друштвене делатности морала бити посебно „безбедносно покривена“, јер поредак је још увек био на „климавим ногама“. Дела саботаже у тим данима нису била реткост, нарочито у бившим приватним предузећима која су била конфискована. Тако се десило да у текстилном предузећу „Вукојчић и синови“ из Земуна неко током треће смене намерно сече жице на разбојима, ломи машине, подмеће предмете који опструишу рад уређаја, јер је контрола у ноћној смени била нередовна. Истражни органи су открили да су управник и техничко особље које је фабрика наследила, били у блиским односима с бившим власником с којим су одржавали контакте и после конфискације предузећа, а установљено је да је шеф апаратуре био Вукојчићев рођак. После њихове смене није било више саботажа и кварова у предузећу. Природа ствари била је таква да се бивши власници нису могли лако помирити с одузимањем имовине, па овакви осветољубиви акти према новим властима нису били изузетак.¹⁴⁰⁸

Приоритети КПП-а у погледу индустријализације земље, која је била од „животне важности“, огледали су се у великој посвећености организовању безбедности предузећа. Фабрике су биле опасане заштитном оградом, па су на одређени начин подсећале на праве тврђаве.¹⁴⁰⁹ Свако државно предузеће имало је, у зависности од важности и величине, одређени број заводско-индустријских милиционера, који су имали обавезу да брину о поретку у предузећу и да се старају о имовини предузећа.¹⁴¹⁰ Фабрички милиционери, поред тога што су били добро наоружани и

¹⁴⁰⁴ АЈ, ГДСМИМТИФНРЈ, 140–6–27, *Предмет дисциплинске кривице Јована Петровића и Василија Ђурића, службеника предузећа „Југоалат“, Нови Сад (26.9.1947. године).*

¹⁴⁰⁵ АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 108–1–2, *Дисциплинска одговорност Минић Мирка и осталих (10.4.1950. године).*

¹⁴⁰⁶ АЈ, ГДРТММРФНРЈ, 132–9–20, *Дисциплински суд (1949. година).*

¹⁴⁰⁷ АВ, ККАПВ, 219–17, *Извештај о извршеној контроли примене прописа обезбеђеног снабдевања (1949).*

¹⁴⁰⁸ АЈ, МИВФНРЈ, 17–104–105, *Контрола предузећа према индустријским гранама (1945. године).*

¹⁴⁰⁹ АЈ, ПВФНРЈ, 50–17–34, *Упутство о обезбеђењу државних привредних предузећа (19.5.1951. године).*

¹⁴¹⁰ АЈ, МРВФНРЈ, 25–98–250, *Индустријско-заводски милиционери (1948. година).*

обучени да се супротставе евентуалној спољној опасности, имали су задужења у оквиру фабричког круга. Без њиховог одобрења ниједан запослени није могао да уђе у фабрику, а том приликом запослени је био дужан да покаже легитимацију. Приликом напуштања предузећа контролисали су раднике у сврху спречавања евентуалних крађа. Сваки милиционер био је члан ватрогасне бригаде, која је по потреби била дужна да прва притекне у помоћ у случају пожара или било какве друге унутрашње опасности.¹⁴¹¹

Надзор државе над безбедношћу предузећа растао је са сваким новоподигнутим привредним објектом. У том процесу поштроване су мере уласка незапослених лица. Да би се ушло у фабрику у првим послератним годинама било је неопходно да посетилац или делегација имају дозволу министарства или друге установе из које су долазили, а од почетка 1948. године искључиво уз писмену дозволу министарства под чијом се ингеренцијом налазило то предузеће.¹⁴¹² Степен безбедности у предузећима зависио је од типа предузећа, као и од краја земље у коме се налазило. Под највећом претњом била су предузећа у Босни и Херцеговини јер су одметничке групе, захваљујући планинском терену, дуго после рата хајдуковале вршећи саботаже и диверзије. „Рудник и железара Вареш“ у Босни откривају карактер безбедносних мера које су спроведене у циљу спречавања поновних напада „бандита“ на органе и имовину „РЖ Вареш“. Тада су милиционери предузећа били наоружани пушкомитраљезима и аутоматским пушкама, а извршено је и додатно утврђивање рудника.¹⁴¹³ Исте мере су предузете у предузећу „Željezara Zenica“, код које су појачана стражарска места посебно на сектору где су се извршавали инвестициони радови.¹⁴¹⁴

О безбедности предузећа водило се рачуна и приликом избора локације фабрика које је требало да буду подигнуте током Првог петогодишњег плана. Посебно се водило рачуна о онима од чије је производње зависила одбрамбена моћ земље. Тада су се привредна министарства консултовала са Министарством одбране ФНРЈ око избора локације. Један од примера који речито сведочи о томе је и замерка коју је Генералштаб упутио Министарству тешке индустрије по питању предвиђених места за изградњу фабрике кугличних лежајева и фабрике прецизне механике. Том приликом тим војних експерата из Прве управе Генералштаба задужених за безбедност земље предложио је да се поменуте фабрике не граде у индустријском делу Београда због изложености потенцијалном уништењу из ваздуха. У погледу безбедности предузећа приликом лоцирања ових привредних објеката војска је имала активну улогу, премда је мали број њених предлога усвојен из разлога што су изискивали велика новчана улагања.¹⁴¹⁵

Раскид са Совјетима посебно се одразио на мере безбедности предузећа. Министар тешке индустрије, Франц Лескошек, сумирао је њихов значај речима: „Предузимање потребних мера будности наметало се одмах по нашем преузимању власти, а данашња ситуација налаже да се мере будности и обезбеђења предузећа, постројења у њему и имовине уопште имају сада појачати у највећој мери. Не треба заборавити да непријатељ делује врло подмукло и лукаво. Ради тога је наша дужност да свим непријатељима супроставимо нашу највећу будност, опрезност и оне мере које ће непријатеља спречити у његовој непријатељској делатности“. Страх од саботаже услед спољнополитичких прилика у којима се нашла Југославија иако није био безазлен имао је на одређени начин елементе параноје. Преовладао је идеја да би међу свим радницима, а не само

¹⁴¹¹ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–5–9, *Извештаји о образовању добровољне ватрогасне службе (1948. година)*; АЈ, СУИТКО, 185–2, *Нов начин пожарног осигурања индустријских предузећа општедржавног значаја (1.4.1947. године)*.

¹⁴¹² АЈ, МТИВФНРЈ, 16–4–4, *Наређења министра Франца Лескошека о уласку у предузећа Министарства тешке индустрије (19.1.1948. године)*.

¹⁴¹³ АЈ, ГДЦМВФНРЈ, 106–9–18, *Безбедност предузећа „Рудник и железара Вареш“ (15.8.1948. године)*.

¹⁴¹⁴ АЈ, ГДЦМВФНРЈ, 106–11–20, *Спровођење наредбе Министарства рударства о организовању безбедности у предузећу „Željezara Zenica“ (2.6.1947. године)*.

¹⁴¹⁵ АЈ, СМВФНРЈ, 6–39–40, *Одбијање Министарства народне одбране ФНРЈ да се сложи са предложеним локацијама фабрика (28.6.1948. године)*.

члановима Партије, требало спроводити политичке и васпитне мере. Сваки појединац имао је да буде прожет осећањем одговорности и спремности да у свако доба штити и бди над предузећем. Општа психоза у врховима КПЈ-а коју је индуковала спољна опасност произвела је уверење према коме би било могуће усадити свест радницима о бризи за безбедност сопственог предузећа.¹⁴¹⁶ Међутим, убрзо се показало, приликом контроле фабрика машинске индустрије у Београду, да је појачану будност својствену ратним приликама немогуће одржавати у недоглед и да је неопходно безбедносне мере постепено прилагођавати мирнодопским околностима.¹⁴¹⁷

Категоризација рада и радне норме

Критично стање у предузећима после ослобођења упућивало је на неколико проблема у њиховом функционисању. На конференцији одржаној 30. јуна 1945. године у Министарству индустрије, утврђено је да многе фабрике послују с губитком, да у њима влада неред, самовоља и расипништво, да начелници одељења и управници фабрика не воде рачуна о рационалном управљању и рентабилности. Одговорност за такво штетно пословање сносили су у првом реду управници фабрика. Они су, пак, за сопствене неуспехе оптуживали синдикалне подружнице и њихово погрешно тумачење прописа. Али, синдикалне подружнице нису сносиле у првим данима већу одговорност за управљање. Управници појединих предузећа нису могли да избегну одговорност за нереално високе наднице, изостанак евиденције радног учинка, задржавање у фабрикама већег броја радника него што је потребно, плаћање радника који не раде или самовољно напуштају посао на неколико дана и за нелегално постављање нижих руководилаца и чиновника. Управитељи појединих предузећа готово уопште нису водили рачуна о продуктивности рада код одређивања надница. Због тога је била честа појава пада продуктивности рада и до 50% према предратној, а наднице су биле два до три пута веће од оних пре рата. Да би се раскрстило са дотадашњом праксом и увео ред, подигла продуктивност, снизили трошкови производње и завело рентабилно пословање у свакој фабрици и руднику одлучено је да се изврши категоризација радника и нормирање рада.¹⁴¹⁸

Јануара 1946. године приступило се категоризацији радника према тежини посла, а том приликом извршена је основна подела на лаке и тешке. Подела је извршена према условима у којима су радили, па су у тешке раднике у првом реду уврштени они који су подносили велики физички напор, тешке спољне климатске услове, тешку климу у радионици, стално стајање, напрезање очију, напрезање слуха, те перманентну опасност од несреће и велику одговорност. Сви остали радници били су уврштени у лаке раднике.¹⁴¹⁹ Током 1946. године ова подела се перманентно продубљивала и у оквиру ове две основне поделе додатно разграњавала, а пресудан чинилац тога било је отварање нових делатности у индустрији и рударству које пре нису постојале.¹⁴²⁰ Услед брзог развоја индустрије до краја 1951. године категоризација посла је доживела бројне промене и у целини је била боље организована у складу са посебним условима рада.¹⁴²¹

¹⁴¹⁶ АЈ, ГДЦМВФНРЈ, 106–15–26, *Мере будности и обезбеђења предузећа и имовине уопште од саботажа и диверзија (1.9.1949. године)*.

¹⁴¹⁷ АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 108–1–2, *Извештај о стању будности у фабрикама „Индустрија кугличних и ваљкастих лежсаја“, „ИМР“ и „Индустрији прецизне механике“ (31.10.1949. године)*.

¹⁴¹⁸ АЈ, МИВФНРЈ, 17–5–5, *Извештај о стању индустријских предузећа са конференције одржане 30. јуна 1945. године у Министарству индустрије ДФЈ (12.7.1945. године)*.

¹⁴¹⁹ АЈ, МИВФНРЈ, 17–5–5, *Категоризација радника (24. јануар 1946. године)*.

¹⁴²⁰ АЈ, МИВФНРЈ, 17–5–5, *Разврставање радника и намештеника према тежини рада (30. октобар 1946. године)*.

¹⁴²¹ АЈ, ГДСЕ, 134–4–15, *Примедбе на категоризацију радова (17.5.1949. године)*; АЈ, ГДППНВФНРЈ, 139–2–2, *Категоризација послова према посебним условима рада (17.2.1951. године)*.

Категоризацију рада пратило је увођење радних норми, а тај процес је био вишеструко динамичнији. Иако су категоризација и нормирање рада били у тесној корелацији, знатно више пажње посвећено је увођењу норми.¹⁴²² Рад на увођењу норми почео је средином 1945. године у покушају да се постави праг продукције коју је радник морао да испуни, у почетку на дневном и месечном нивоу, а уласком у 1946. годину и на годишњем нивоу. Параметри који су послужили као мера били су они из 1939. године. Међутим, пре рата у предузећима нису биле постављене норме, али се тачно знало колико један радник може произвести. Многа предузећа су за време рата изгубила личне архиве, па је и то отежавало посао на успостављању норми. Базични параметри често су занемаривани, а то је у појединим предузећима утицало на нереално постављање норми. Илустративан је пример текстилне фабрике у Вучју, где су норме биле постављене тако да их радници нису могли достићи и њихов рад је подбацивао за 24%, док су у фабрици „TIVAR“ радници пребацивали норму за 22%. Радници фабрике сапуна „Мерима“ превазилазили су норму од 5% до 30%. Неке фабрике нису успоставиле норме за све раднике, а пример је фабрика хемијске индустрије „Solway“ у којој је свега 9% радника радило по норми, док су у ваљаоници предузећа у Зеници радне норме уведене тек 1. маја 1946. године. У предузећима дрвне индустрије норме уопште нису постављене, а у кожарској индустрији норме су уведене само у „Осјејској tvornici kože“ и фабрици коже „Vošnjak“. Утовар и истовар до средине 1946. године није био нормиран, а радници цинкаре у Цељу су се често жалили јер се утовар у Трепчи плаћао више него у Цељу. Много је примера да норме уопште нису биле постављене или да су биле постављене нереално. Тако су у Борском руднику норме биле постављене на основама прогресивног акорда, који је омогућавао радницима веома високе зараде. То је значило да ако је радник премашио предвиђену количину продукције за 100%, његова надница је била два и по пута већа, те је тај радник примао три и по обичне наднице. У неколико предузећа, као што је рудник Трбовље и неким предузећима стакларске индустрије, уведен је акордни систем. У ливници у Варешу исто тако је уведен акордни систем, а радници су га успешно премашивали од 100% до 120%. Рудник Љубија имао је и пре рата акордни систем и он је уведен као норма. Пример добро постављене норме налазимо у предузећу „ВАТА“ из Борова, које је најпре увело норму од 600 пари ципела дневно, а предратна је била 800 пари. Када су поново вратили норму на 800 пари, режија се снизила за 50%.¹⁴²³

Страдање инжењера и техничара у угљенокопима највише је погодило Босну и Србију, а то је утицало и на пад квалитета стручног руководства у многим рудницима. Круто тумачење директива је довело до искључивања инжењера из система норми и премија, а то се непосредно одразило на опадање заинтересованости за рад. У неким рудницима се дешавало да због овог пропуста возач има исту плату као и инжењер. У другим, пак, да директор басена (5.500 динара)

¹⁴²² Постојало је више врста норми. Највише примењене биле су норме радног учинка или радне норме. По начину утврђивања постојале су емпиријске и техничке норме. Прве су се заснивале на искуству стеченом у раду и оне су се утврђивале према резултатима постигнутим у претходном времену при датом раду. За разлику од емпиријских (искуствених) техничке норме су биле засноване на научном испитивању сваке радне операције и свих могућности које она пружа у погледу производње. Посао утврђивања техничких норми није био једноставан и захтевао је специјалну стручност нормирца. Основно о чему се морало водити рачуна при постављању техничких норми било је то да се рад морао расчланити на велики број радних операција. Проучавање радних операција доводило је не само до добро постављених радних норми, него и до боље организације рада уопште. Добро постављене норме пружале су основу за планирање рада, награђивање радника, организацију ударничког такмичења, спровођење боље организације рада и у коначном доприносиле су напуштању старих, укореваних навика у раду и прелазу на савршенију технику рада (АЈ, МРВФНРЈ, 25–29–92, *Биро за организацију рада, Норме*); Норме је требало да служе као мерило интензитета радног улога и према томе као темељ за такмичења и централну статистику, а у коначном и као основа за одређивање плата (АЈ, СУИТКО, 185–2, *Записник пододбора стручног савета у Генералној дирекцији за савезну текстилну индустрију и свиларство са седнице одржане 4. фебруара 1947. године по предмету радних норми (4.2.1947. године)*).

¹⁴²³ АЈ, МИВФНРЈ, 17–6–6, *Реферат о раду наше индустрије (1945–1946. година)*, 14.

има нижи плату од просечног копача (6.000 динара), док се у појединим рудницима дешавало да пословође напуштају своја радна места и добровољно се пријављују на најтеже јамске послове, јер је добар копач приходовао и до 9.000 динара.¹⁴²⁴

Правилно постављене норме и систематизација места били су опште обавезни за сва државна и задружна предузећа, јер су ове мере директно или индиректно одређивале коначну цену продукта. Норме нису биле само питање рада као таквог, његовог побољшања и рационализације производње, већ су биле и регулатор надница. На први поглед, у неким гранама индустрије наднице нису учествовале с великим процентом у цени коначног продукта те гране, али када је у обзир улазила целокупна производња, надница је играла значајну улогу. Другим речима, без складног односа ових чинилаца није се могла остварити већа производња, снизити цене, а истовремено и уравнотежити наднице. Стога, у свакој грани индустрије истакнуто је најбоље предузеће, које је било узор на који су се угледала остала и на основу кога се мерио успех. Норме, као категорија подложна сталним променама, стално су контролисане, јер су техничким усавршавањем постројења и кадрова оне подлегале променама и паралелно с тим њиховим усавршавањем морале су се повећавати. Тако су поједине текстилне фабрике у Србији правиле пропаганду кроз дневну штампу, истичући као подвиг рад појединих својих радника на три разбоја истовремено, наглашавајући притом да је одређени радник тиме премашио норму за неколико десетина процената, док су у Словенији радници радили с истим типом машина на пет разбоја. То је условило да се почне с квалитативном категоризацијом предузећа у оквирима индустријске гране, како не би долазило до парадоксалних ситуација да радници предузећа с продуктивнијом радном снагом буду у мање повољном положају од оних с нижом продуктивношћу.¹⁴²⁵ Управо је подвојеност норми у оквиру исте делатности натерала привредна министарства да се заједничком акцијом обрачунају са овом негативном тенденцијом која је претила да уруши привредне односе међу републикама. Прописи који су уследили били су општеважећи за целу земљу. О свести о значају проблема и одлучности руководица да хитно реше ово питање говори податак да је извршено нормирање најпростијег физичког рада.¹⁴²⁶

Но, да прописи не би остали „мртво слово на папиру“ требало је створити кадрове који би се бринули да норме буду правилно постављене у сваком предузећу. Особе које су се старале да поменуто буде спроведено у пракси звали су се нормирци. Они су из разлога убрзаног увођења норми обучавани путем курсева на којима су учили методе помоћу којих су се норме одређивале како код индивидуалног, тако и код колективног рада у бригадном систему. Сама обука није била нимало једноставна, јер је од ње зависио читав систем плаћања у привреди. Због хитности посла наставни кадар су сачињавали стручњаци, односно техничари и инжењери из генералних дирекција и главних управа.¹⁴²⁷ Сложеност посла који су нормирци обављали огледала се и у томе што су морали добро да познају све мене процеса производње, јер су измене у начину производње, у условима рада, машинама, технолошком поступку, материјалу и другим елементима од утицаја на повећање или смањење производности, директно утицале на постављање норми. Стога је норме рада било неопходно у одређеном раздобљу редовно ревидирати, а њихово знатније масовно пребацивање или подбацивање било је најпоузданији сигнал да је настала потреба за ванредном ревизијом.¹⁴²⁸ Нормирац или контролор рада морао је брзо да примећује промене у процесу производње, а за то је било неопходно да се перманентно теоретски усавршава.¹⁴²⁹ Према

¹⁴²⁴ „Situacija naših ugljenokopa“, *Narodna država*, јул 1946. године, 81.

¹⁴²⁵ АЈ, ГДЦМВФНРЈ, 106–23–41, *Ревизија садашњих норми рудника „Мајданпек“ (5.5.1947. године)*; *Narodna država*, јул 1946. године, 15; *Борба*, 1946. година; *Политика*, 1946. година.

¹⁴²⁶ АЈ, МЛИВФНРЈ, 10–6–6, *Норме за ручну производњу, копање и пренос земље и начин нормирања при машинској производњи опеке и црепа*.

¹⁴²⁷ АЈ, МРВФНРЈ, 25–25–72, *Нормирци, Течај за норме (28.11.1948. године)*.

¹⁴²⁸ АЈ, МРВФНРЈ, 25–29–92, *Нормирање рада у Југославији*.

¹⁴²⁹ АЈ, МРВФНРЈ, 25–29–92, *Дужности нормираца и снимача*.

неписаном правилу за овај посао бирани су углавном најстручнији радници, који су, услед комплексности задатака, били посебно награђивани за правилан рад.¹⁴³⁰

Преданост државе да се у привреди норме што ефикасније уведу резултирала је оснивањем одсека за норме у предузећима почетком 1948. године. У „Железари Зеница“ руководилац одсека у почетку је био инжењер Кемал Хаџалић, да би после његове прекоманде у Министарство тешке индустрије на његово место дошао човек знатно нижих компетенција, дотадашњи секретар Синдикалне подружнице, Даут Пашић. Поменути Пашић, поред великих личних напора и жеље да савлада неопходна техничка знања није успео да то до краја самостално учини, па је Генерална дирекција за црну металургију по ургенцији управе железаре у Сарајеву фебруара 1949. године организовала шестонедељни курс за нормирце. Задатак овог курса био је да Зеница са искуствених пређе на успостављање техничких норми, као у организационом и технолошком смислу напреднијег вида мерења успеха.¹⁴³¹ Поједини рудници у Босни, попут рудника мангана у Чевљановићима, све до априла 1950. године нису имали успостављене норме. Непостојање нормираца у предузећу био је разлог да се један од радника пошаље на курс за нормирце, који је у оквиру рударске гране организовао рудник угља у Трбовљу.¹⁴³² Руководиоци крупних индустријских предузећа констатовали су крајем 1950. године да је изостанак избора квалитетних кадрова за позиције нормираца био искучиво везан за пословну политику директора, који су одбијали да пошаљу најбоље раднике пошто је од истих зависила рентабилност и извршење плана. Неорганизованост, слабо стање кадрова у скоро свим фабрикама и недовољна помоћ од стране АОР-а, били су проблеми који су онемогућавали увођење техничких норми. Међутим, успело се у настојању да у свим предузећима профункционише систем нормирања рада по принципу примене емпиријских норми.¹⁴³³ Успостављање овог типа норми, које се до средине 50-их није битније мењало, утврђивало се на темељу учинка који се налазио на средини између просека учинка ударника и учинка добрих радника.¹⁴³⁴

Социјалистичка такмичења

Новина уведена у практичну примену, преузета из совјетске праксе, била је такмичење. Увођење такмичења лансирано је с идејом да се повећа производња. Почети такмичења везани су за дане пре ослобођења, када су рудари угљенокопа у Србији покренули кампању за повећање производње угља неопходног за покретање индустрије и огрев становништва. Ослобођењем, такмичење је добило нову, организованију димензију, а све у сврху достизања предратног нивоа производње. Идеја је ишла од претпоставке да ће кроз кампању такмичења предузећа испунити производне задатке. Такмичења су почињала позивом предузећа из једне гране индустрије или рударства другом предузећу из исте гране, често из друге републике, а такмичење је потом добијало општи карактер, јер су позиву на такмичење почињала да се прикључују и остала предузећа из исте бранше. Материјални стимуланси служили су да подстакну ентузијазам радника, да их мотивишу да постигну што боље резултате, а најбоље индивидуалце и колективе чекале су материјалне награде и ударничке значке. На крају сваке недеље сабирали су се

¹⁴³⁰ АЈ, МРВФНРЈ, 25–28–83, *Премје контролора (11.12.1950. године)*.

¹⁴³¹ АЈ, ГДЦМВФНРЈ, 106–10–19, *Извештај о стању Одсека за норме и преглед и ситуација постојећих норми рада у предузећу (1.4.1949. године)*.

¹⁴³² АЈ, ГДЦМВФНРЈ, 106–23–41, *Нормирци у руднику Чевљановићи (6.4.1950. године)*.

¹⁴³³ АЈ, ГДМВФНРЈ, 107–1–1, *Проблематика норми у предузећима крупне индустрије (6.11.1950. године)*; Фабрика „Rade Kopčar“ почела је почетком 1951. године да форсира рад по акорду, то јест по новчаној норми која је имала своју базу у временској норми. Мада рад по акорду није био принципијелно супротан изградњи социјализма, ипак се у дотадашњим радним односима избегавао такав систем плаћања због могућности злоупотреба (АЈ, ГДМВФНРЈ, 107–11–21, *Рад по акорду (8.2.1951. године)*).

¹⁴³⁴ АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 108–32–62, *Релативни степен продуктивности рада (23.3.1949. године)*.

результати, а потом је предузеће с најбољим постигнућима добијало прелазну заставицу, која је симболички представљала водеће место. Предузеће је прелазну заставицу носило до краја следећег недељног производног циклуса, када су се поново мерили резултати, после којих је предузеће задржавало прелазну заставицу или је, у случају лошијег пласмана, препуштало следећем најбоље рангираном радном колективу. Иста метода примењивана је и унутар фабрика, где су се радници такмичили међусобно на сличним принципима, само што је најбољи радник на крају производног циклуса добијао ударничку заставицу. Поред повећања производње, такмичења су служила да се успоставе радне норме, стандардизује производња, повећа радна дисциплина, постигне рентабилност и предузећа организационо усаврше. Такмичења су у почетку била временски ограниченог трајања и према дужини трајања сврставана су у мала и велика. Највећа кампања током 1946. године покренута је позивом на тромесечно првомајско такмичење. Почетку првомајског такмичења претходио је позив рудара Зенице рударима целе Југославије под паролем: „Рудари у обнову – 1946, срећно!“. Програм такмичења убрзо је постао општедржавни и обухватио је целокупну индустрију и рударство, а отпочео је 1. фебруара и трајао до 1. маја 1946. године. Међутим, такмичење се није завршило првог маја, већ је трајало с већим или мањим интензитетом током целе 1946. године.¹⁴³⁵

Такмичење у 1946. години свело се у великом броју случајева на веће искоришћавање радне снаге. Многа предузећа нису водила рачуна о физичкој издржљивости радника, па су били чести случајеви колабирања на радном месту, а неретко и болести и фаталних последица код радника на ризичнијим позицијама. Такмичења су давала и позитивне резултате, јер су радници брже стицали знања путем усавршавања машина и алата, а тиме су се усвајали минимуми техничких знања. Често је на такмичење неповољно утицала чињеница да на залихама није било довољно сировина или је био „премален“ кредит и то је психолошки дејствовало на раднике, јер су се плашили да због такмичења могу остати без посла. Тако је у железничкој радионици у Марибору, где је радило 2500 радника, такмичење наишло на отпор, јер је кредит био предвиђен само за нормалан рад. Напослетку, кроз свеопште такмичење, које је примарно уведено због брже обнове, земља је и поред бројних пропуста успела да постигне велике успехе.¹⁴³⁶

Током 1947. године такмичење је, посматрајући из аспекта организације, добило вишу форму. Тада је сектор оперативне евиденције добио задатак да уместо малог броја мери остварене резултате предузећа по великом броју параметара.¹⁴³⁷ Бројни статистички показатељи постигнутог сливали су се у сумарне табеларне прегледе, на основу којих се потом лако одређивао најбољи радни колектив за време које се оцењивало. Такмичење се са отпочињањем Петогодишњег плана усталило као стална пракса и тиме је фактички изгубило карактер периодичне појаве. Тако су се поменути резултати обрачунавали декадно, месечно, квартално, полугодишње и годишње. Пресек је вршен половином и крајем године, када су додељиване прелазне заставице и похвале за најуспешнија предузећа. Средином 1948. године то су у домену црне металургије биле железаре „Сисак“ и „Смедерево“. Приликом одабира у обзир су узети подаци попут остварења плана производње по обиму, вредности и асортиману, смањења трошкова производње, побољшања квалитета, уштеде сировина и погонског материјала, радне дисциплине, обављених ванпланских послова, остварене капиталне изградње, итд.¹⁴³⁸ Наредне

¹⁴³⁵ „Рудари Зенице позивају на тромесечно такмичење све рударе Југославије“, *Политика*, 20. јануар 1946. године, 4; „Такмичење – метод рада народних власти“, *Политика*, 24. јануар 1946. године, 4; „Такмичење радника фабрике 'Октобарска слобода'“, *Политика*, 16. фебруар 1946. године, 4; „Основни задаци првомајског такмичења у нашим предузећима“, *Борба*, 11. март 1946. године; „Радници целе наше земље појачаним такмичењем припремају се за прославу Првог маја“, *Борба*, 14. април 1946. године, 2; „Такмичење се наставља“, *Политика*, 19. мај 1946. године, 4.;

¹⁴³⁶ АЈ, МИВФНРЈ, 17–6–6, *Реферат о раду наше индустрије (1945–1946. година)*, 15–16.

¹⁴³⁷ АЈ, ГДЦМВФНРЈ, 106–25–43, *Извештај о социјалистичком такмичењу (8.3.1950. године)*.

¹⁴³⁸ АЈ, ГДЦМВФНРЈ, 106–73–97, *Такмичење на предузећима црне металургије (10.7.1948. године)*.

године је, на предлог Генералне дирекције црне металургије Министарства тешке индустрије, прелазна застава Владе за најбоље предузеће у 1949. години додељена „Железари Гуштањ“.¹⁴³⁹

Унутрашња криза изазвана економском блокадом СССР-а и његових сателита осетила се у пуној мери почетком 1949. године. Притисак споља имао је своје конкретне реперкусије на привреду и КПЈ је сходно тежини ситуације била принуђена да изврши привредну мобилизацију. Ревизија Петогодишњег плана, концентрација свих напора на важније привредне објекте и пропагандни подстицаји ударништва породили су идеју о упућивању изазова Совјетском Савезу кроз надмашивање његових постигнућа на пољу продуктивности рада путем такмичења. Први такав подвиг одиграо се у руднику „Бреза“ у централној Босни крајем јула 1949. године, када је рудар Алија Сиротановић у једној смени ископао 152 тоне угља надмашивши тиме совјетског рудара Алексеја Стаханова за 50 тона. Убрзо је овај резултат надмашен, али је А. Сиротановић постао симбол и пример патриотског жртвовања за изградњу социјализма у Југославији. КПЈ је култ високопродуктивног рада, који је Сиротановић почео да персонификује, вешто пропагандно користила да подстакне радни елан кроз свакодневне позиве на такмичење за пребацивање норме.¹⁴⁴⁰

Покрет за високу продуктивност рада имао је сврху да поспешу извршење Првог петогодишњег плана. Овај покрет створен иницијативом неких радних колектива, појединих радника и партијских организација, на терену је имао велики замањ током 1949. и 1950. године. Иако се ова кампања водила као акција за високу продуктивност рада, често су недостајали управо они елементи који карактеришу повећану продуктивност. То је у првом реду био случај са новом, савршенијом техником, која није у довољној мери коришћена због тога што се у њој неретко оскудевало. Науштрб ње борба се развијала на бази савршеније организације радног процеса, јер су околности објективно наметале повећање производње са постојећим техничким нивоом производних средстава. Постигнути резултати такмичења били су праћени огромним физичким напорима и залагањем, а упркос свему циљ повећања продуктивности био је остварен.¹⁴⁴¹

Приближавањем 1951. године и краја Првог петогодишњег плана такмичење је постало свакодневна рутина. Остварени су значајни успеси у многим областима продукције. Такмичењем бригада по шаховском систему постигнута је већа продуктивност рада него раније, квалитет производње је значајно унапређен, смањен је шкарт у производњи, извршено је смањење непродуктивне радне снаге у односу на продуктивну, дисциплина се поправила и учврстила, производни капацитети су били боље искоришћени услед бољег распореда радне снаге.¹⁴⁴² У том погледу у 1950. години фабрика „ТАМ“ је била најбоља међу предузећима Савета за машиноградњу, а следиле су је „ИПМ“ и „ИМР“. Том приликом „ТАМ“ је као први по рангу понео прелазну заставу савезне Владе, „ИПМ“ као други прелазну заставу Министарства тешке индустрије, а „ИМР“ је добио похвалу.¹⁴⁴³ Крај сваког социјалистичког такмичења пратиле су новчане награде најбољим колективима као подстицај за сва будућа прегалаштва.¹⁴⁴⁴

---

¹⁴³⁹ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–4–4, *Записник са конференције одржане 13. Јануара 1950. Године у просторијама Министарства тешке индустрије ФНРЈ у циљу разматрања предлога о додељивању заставица савезне Владе, ресорног Министарства и давања похвала.*

¹⁴⁴⁰ АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 108–1–5, *Саветовање предузећа у циљу појачања такмичења и продуктивности рада (12.9.1949. године).*

¹⁴⁴¹ АЈ, ГУП, 129–13–39, *Испитивање продуктивности рада у свету и код нас (1951. година).*

¹⁴⁴² АЈ, СПИВФНРЈ, 109–2–3, *Образложење за предлог који се чини у вези са додељивањем прелазних застава и похвала (1950. година).*

¹⁴⁴³ АЈ, ГДМВФНРЈ, 107–1–1, *Предлози за додељивање прелазних застава (1950. година).*

¹⁴⁴⁴ АЈ, ГДМВФНРЈ, 107–10–19, *Додељивање прелазних застава и новчаних награда најбољем радном колективу индустрије мотора предузећу „ТАМ“ (31.8.1950. године).*

Научна организација рада и бригадни систем

Специфичне околности које су владале у предратној југословенској привреди отежавале су систематско продубљивање проблема научне организације рада у индустрији. Постојећа индустријска предузећа, у доминантно аграрној земљи, могла су с обзиром на начин и степен организованости да се поделе на две групе. Бројчано знатно већу групу сачињавала су ситна предузећа, углавном инокосног карактера, којима су управљали њихови власници, најчешће „самоуци“ у индустријском начину привређивања. Индустријалац (предузетник) овог типа није посвећивао много пажње научној организацији рада. Другу групу сачињавала су већ модерна индустријска предузећа која је основао страни капитал. Ова предузећа су била огранци истоветних или сродних предузећа у иностранству, или су била самостална предузећа ограничена само на овдашње привредно подручје. Страна предузећа била су у организационом погледу солидније устројена, али се међу њима јављала велика шароликост како у погледу састава, тако и у погледу организационог механизма. Организација домаћег предузећа са страним капиталом зависила је од његове финансијске повезаности са иностранством. Ако је у питању био огранак истоветног иностраног предузећа, организација матичног предузећа је „пресађивана“ у новоосновано. Међутим, у случају да предузеће није представљало огранак истоветне стране компаније, организациони скелет предузећа зависио је од раније привредне праксе његових оснивача странаца. Једном речју, у неколико стотина већих предузећа која су била повезана са иностранством могле су да се нађу типичне црте организационих облика свих индустријски развијених земаља. Било је ту француског, немачког, аустријског, енглеског, чешког, швајцарског, америчког и капитала других земаља који је учествовао у југословенској индустрији. По правилу, организацијом рада у свим тим предузећима бавили су се странци, не дозвољавајући домаћим стручњацима да се упознају са организационом проблематиком. Заоставштина Другог светског рата је уз наведене околности дошла до пуног изражаја у првим годинама преласка у социјализам. Сви страни стручњаци упознати са сложеним облицима привредне организације нестали су на различите начине са простора Југославије и тешкоће које су настале у овом погледу принудиле су индустријска предузећа да се сналазе на начин „како је ко умео“. У неким предузећима су се затекли остаци старе документације, а код других је било и остатака старих организационих облика. Руководиоци предузећа су овоме додали оно што су сматрали да је нужно за успешно обављање производног пословања и тако су поставили прве организационе облике у производним предузећима које је требало прилагодити новопостављеним социјалистичким концепцијама.¹⁴⁴⁵

Организација рада у предузећима је од првих дана била саображена совјетским узорима. Покушаји да се рад устроји на научним основама у циљу стварања могућности за максималну могућу рационализацију наилазила је на велике потешкоће због недостатка кадрова стручних на пољу организације рада. Мишљење привредних руководилаца темељило се на савременим достигнућима индустријских држава, које су непрестано тежиле рационализацији као најсавршенијем облику производње. Под рационализацијом се том приликом сматрала израда што веће количине производа најбољег квалитета уз најнижу цену коштања, примењујући притом најмању потрошњу материјала и снаге у најкраћем времену. Међутим, постојала је и једна битна разлика у односу на схватање рационализације у капитализму, а то је обавеза да се осигурају најбоље радничке зараде под најбољим условима рада.¹⁴⁴⁶

Тада су југословенски стручњаци изнели идеју да је у најкраћем року потребно „американизовати“ производњу, односно механизују технолошки процес по узору индустријски најнапреднијих земаља. Трбало је, у највишем степену, да се производни радни процеси што

¹⁴⁴⁵ АЈ, СУУП, 363–3, *Организација рада у индустрији (30.9.1950. године)*, 1–13.

¹⁴⁴⁶ АЈ, МРВФНРЈ, 25–29–92, *Биро за организацију рада, Научна организација рада.*

више механизују и аутоматизују.¹⁴⁴⁷ Другим речима, императив организације била је специјализација и подела рада. У том погледу модел бригадне организације, који је осмислио француски инжењер Анри Фајол, а који су совјети наставили да развијају током међуратног периода, прихваћен је као најприкладнији за југословенске услове. То је учињено благодарјећи чињеници да је друштво тек изашло из рата, те је као такво суштински још увек било милитаризовано. Бригадни систем, војнички устројен, био је заправо у организационом погледу заснован на начелу рашчлањавања радног процеса у фазе рада и у радне операције, у циљу постизања највеће производности с обзиром на радну способност појединог радника. Правилним организовањем радова по овом систему повећавала се производност рада и снижавали су се трошкови производње. Предности овог колективистичког начина рада састојале су се у томе што је посао могао да се разложи и распореди по квалификацијама, чланови бригаде узајамно боље упознају, допуњују, подстичу и такмиче, а истовремено контролним органима је била олакшана присмотра над извршењем планских задатака.¹⁴⁴⁸

Крајем 1947. године синдикалне подружнице „Železare Jesenice“ и „Рудника Љубија“ почеле су са припремама и постепеним увођењем бригадног система рада. Остала предузећа црне металургије која су у току 1948. почела са имплементацијом овог система започела су тај процес тек од априла те године. У почетку су само синдикати у предузећима водили агитацију за овај облик организације рада и вршили бригу и надзор над његовим извршењем. Руководства предузећа почела су се јаче интересовати за бригадни систем рада тек пред крај 1948. године. Међутим, Генерална дирекција за црну металургију је процењивала почетком 1949. године да у већини предузећа није био довољно уочен значај овог социјалистичког метода рада преузетог из совјетске праксе. Руководства предузећа попут „Рудника и железаре Вареш“ и „Железаре Смедерево“ извештавала су да „утицај бригадног система рада на пораст производње и продуктивности рада није био нарочито запажен“.¹⁴⁴⁹ После саветовања у „Железари Зеница“, јула 1949. године, уследила је реорганизација и рад на подизању бригадног система је интензивирао.¹⁴⁵⁰ „Železarna Štore“ добар је пример правовременог спровођења колективних одлука обавезујућих за сва предузећа црне металургије. У Шторама је учвршћен бригадни систем рада, а постројен је у оквиру технолошког процеса и јачини просечно једанаест бригадира у једној бригади. Резултати продукције су недуго затим забележили значајно побољшање.¹⁴⁵¹ Предузећа попут „Рудника и железаре Вареш“ имала су и пре Другог светског рата добро организован систем рада, који је у случају ове фирме био организован по такозваним партијама. Ова организациона претпоставка омогућила је да се од маја 1948. године успешно пређе на бригадни систем. Вареш је био један од добрих примера успешно организованог система рада.¹⁴⁵²

Приказ ситуације у „Железари Смедерево“ из августа 1949. године пружа увид у организацију бригадног система унутар једног крупног предузећа. Организацијом производње у целом предузећу руководио је Главни стручни штаб производње. Руководилац овог штаба био је у одсуству главног инжењера директор предузећа, а чланови штаба били су шеф плана, шеф нормног бироа, шеф рачуноводства, шеф књиговодства и шеф набавног одељења. Задатак Штаба састојао се у томе да стручним штабовима одељења којима је непосредно командовао обезбеђује потребан материјал за производњу, да рашчлањује план производње, даје директиве са свакодневним задацима, води евиденцију и на бази исте ствара техничке услове за наредне

¹⁴⁴⁷ АЈ, СМВФНРЈ, 6–1–1, „Американизација“ процеса производње (18.7.1951. године).

¹⁴⁴⁸ АЈ, МРВФНРЈ, 25–29–92, Биро за организацију рада, Бригадни систем рада.

¹⁴⁴⁹ АЈ, ГДЦМВФНРЈ, 106–15–26, Бригадни систем рада у предузећима црне металургије (12.2.1949. године).

¹⁴⁵⁰ АЈ, ГДЦМВФНРЈ, 106–25–43, Организација бригадног система рада (4.8.1949. године).

¹⁴⁵¹ АЈ, ГДЦМВФНРЈ, 106–20–34, Извештај о стању бригадног система рада (9.1.1950. године).

¹⁴⁵² АЈ, ГДЦМВФНРЈ, 106–21–36, Извештај о стању бригадног система рада у предузећу „Рудник и железара Вареш“ (11.1.1950. године).

операције. Стручни штабови одељења имали су у свом делокругу команду над неколико бригада, а главна производна јединица у предузећу била је радна бригада, која се оснивала на бази тока производње или серијског рада. Руководилац бригаде морао је бити најстручнији радник у делокругу посла за који је бригада била надлежна и такав радник (мајстор) је морао познавати све операције рада своје бригаде. Руководилац бригаде или бригадир добијао је директиве од главног бригадира (индустријски пословођа), који је био руководилац свих бригада једног производног одељења у једној смени.¹⁴⁵³ Поред основног устројства бригадног система, какав је био у Смедереву, фабрика „ТАМ“ из Марибора открива нам и неке особене начине организације рада. Тамо је бригадни систем био организован тако да су се такмичења бригада извршавала по шаховском систему. У предузећу „ТАМ“ је било 64 бригаде са 640 чланова и просечна продуктивност тих бригада износила је 116% средином 1950. године.¹⁴⁵⁴

Борба за учвршћивање бригадног система у „Железари Зеница“ која је поведена још од 1946. године није постигла жељене резултате ни до лета 1949. године. Разлози у том погледу већином су произишли из неправилног схватања бригадног система. На првом месту није правилно схваћена његова улога у извршењу свакодневних задатака и годишњег плана, а на другом постављање командира бригада вршено је путем избора радника, тако да су бирани они командири који су као организатори добри, а стручно слаби, те се често дешавало да су се косиле одлуке командира и пословође у решавању појединачних проблема и тиме спутавала како дисциплина, тако и ауторитет командира као појединца и бригадног система као целине. На основу стеченог искуства пришло се темељитој реорганизацији постојећих бригада које су почеле да се формирају према технолошком процесу, а за командире су постављани најбољи радници. Реорганизација се показала као делотворна, јер је уочено да су предузете мере убрзо почеле да делују. Ауторитет командира бригада је подигнут, а координација је унапређена јер се започело са праксом краћег саветовања командира и пословођа пре сваке започете смене и рапортом командира пословођи о учинку по завршетку смене. У погледу масовне агитације свакодневно су преко разгласне станице објављивани резултати дневног учинка рада најбољих и најгорих бригада, командира и појединаца. Контрола такмичења Бригадног система рада као и бригада извршавала се путем посебних графика на којима су свакодневно уписивани успеси појединих бригада, тако да је тим путем представљано извршење производних задатака, квалитет рада и радна дисциплина.¹⁴⁵⁵

Учвршћивању бригадног система посебну улогу давала је размена бригада између предузећа. Кроз ову праксу одвијао се трансфер знања који је имао је посебну улогу у овладавању методама рада, а све у циљу брзог подизања продуктивности. Тако је почетком 1950. године бригада из „Ваљаонице Земун“ упућена у Јесенице са задатком да се стручно усаврши. Ово је само један од бројних примера ротирања бригада међу предузећима.¹⁴⁵⁶

Почетком 1948. године започело се са оснивањем опитних одељења у предузећима текстилне индустрије, која су имала задатак да осмисле најекономичнију и најпродуктивнију организацију рада. Стручњаци запослени у тим одељењима били су задужени да се посвете испитивању могућности примене модерне организације рада засноване на научним принципима. Поред опитних центара у фабрикама приступило се образовању одељења за организацију рада,

---

¹⁴⁵³ АЈ, ГДЦМВФНРЈ, 106–21–36, *Увођење бригадног система рада у предузећу „Железара Смедерево“ (3.8.1949. године).*

¹⁴⁵⁴ АЈ, ГДМВФНРЈ, 107–1–1, *Подаци о предузећу „ТАМ“ (30.6.1950. године).*

¹⁴⁵⁵ АЈ, ГДЦМВФНРЈ, 106–22–38, *Извештај бригадног рада у предузећу „Железара Зеница“ (17.1.1950. године).*

¹⁴⁵⁶ АЈ, ГДЦМВФНРЈ, 106–22–38, *Извештај о стању бригадног система рада у предузећу „Ваљаоница Земун“ (1.7.1950. године).*

која су служила да примене и прилагоде постигнуте резултате опитних одељења на прилике у својим погонима.¹⁴⁵⁷

Организација рада у Југославији мерено аршинима најразвијених индустријских држава била је на ниском нивоу. То је, уз релативно неразвијени техничко-технолошки ниво, представљао узрок ниске продуктивности рада, што је за последицу имало високе производне трошкове. Процес реорганизације привреде имао је реперкусије на организацију рада. С јесени 1950. године почели су да се организују двомесечни курсеви са циљем да се полазници упознају са проблематиком научне организације рада са становишта економике социјалистичког привредног предузећа.¹⁴⁵⁸ У оквиру истог настојања Савезна управа за унапређење производње је почела од јануара 1951. године да издаје стручни месечни часопис „Научна организација рада“, који је обрађивао целокупну проблематику научне организације рада у свим подручјима људске делатности у циљу упознавања руководства предузећа са савременим техничким и организационим методама. Другим речима, часопис је требало да подигне знања о корисности савремене организације рада постигнуте у технички и економски развијеним земљама и подстакне њихову примену у привреди.¹⁴⁵⁹ У истом циљу су почели да се купују водећи светски часописи и страна стручна литература на Западу. Домаћи стручњаци су почели да учествују на међународним конгресима посвећеним овом питању. Југославија је од почетка 50-их година почела све више да прати решења која су се примењивала у фабрикама западног света и тиме постепено удаљава од совјетских образаца организације рада.¹⁴⁶⁰

Квалитет производа и „освајање“ нових

Квалитетан продукт, циљ сваког успешног завршетка процеса производње, у ситуацији у којој се налазила Југославија, био је у многим индустријама недостижан циљ током првих послератних година. Огромне потребе за индустријским производима у земљи изискивале су квантитативну продукцију, па се мало пажње посвећивало квалитету производа, а посебно продуктима масовне потрошње. На лошији квалитет робе утицало је и помањкање помоћног материјала и утензилија. Највише недостатака се примењивало код текстилних производа и обуће. Производи од вуне били су лошег квалитета и поред високог постотка вуне у мешавини, јер се у типизацији артикала није одредио начин израде, већ само састав мешавине и тежина по текућем метру. Исто је стање било и с обућом чији је квалитет био далеко испод предратног. Сличан случај се појавио код емајлиране робе, због кобалт оксида и осталог материјала лошег квалитета и високе цене, коју су предузећа „Westen“ и „Gorica“ добијали од црне металургије. Ово је неповољно утицало на добар глас фабрика на домаћем и страном тржишту, а један од главних разлога био је тај што поједина предузећа нису примењивала позитивна искуства других успешних истородних предузећа. Друга половина године донела је промену, јер је почела да се посвећује већа пажња квалитету производа. Задовољење најхитнијих потреба широких маса потрошача за индустријским производима дало је простора да се више напора уложи у побољшање квалитета. Израда квалитетнијег продукта захтевала је рационалније коришћење расположивог материјала, увођење прописа о типизираним артиклима и начину производње, као и већу активност административно-оперативних органа у предузећима приликом контроле квалитета производа по

¹⁴⁵⁷ АЈ, МРВФНРЈ, 25–27–78, *Организација такмичења и помоћ управа предузећа (1948. година)*.

¹⁴⁵⁸ АЈ, ГДППНВФНРЈ, 139–2–2, *Наставни програм за одржавање стручног курса из научне организације рада при Савезној управи за унапређење производње (1950. година)*.

¹⁴⁵⁹ АЈ, СМВФНРЈ, 6–2–2, *Списак и адресе генералних дирекција претплатника часописа „Научна организација рада“ (26.12.1950. године)*.

¹⁴⁶⁰ АЈ, СУУП, 363–1, *Про меморија за председника Привредног савета ФНРЈ по проблематици Савезне управе за унапређење производње (5.12.1950. године)*.

свим технолошким начелима.¹⁴⁶¹ Ипак, побољшање квалитета није се драстичније побољшало до краја 1946. године, јер индустрија уз све напоре није успевала да постигне да производња робе по асортиману прати производњу по обиму, па је и квалитет у многим сегментима изостајао.¹⁴⁶²

Када би се давала општа карактеристика стања у производњи на прелазу из 1946. у 1947. годину, могло би се слободно рећи да је она била највећим делом нормализована. Обнова је током 1946. године била готово завршена, а предузећа су била оспособљена да у 1947. години започну производњу пуним капацитетима. Где год је привреда могла да се ослони на домаћу сировинску базу ту је производња била готово максимална, односно у границама које су дозвољавале расположиве сировине. У деловима индустрије и рударства који су били упућени на увоз производња није могла имати ни пун замах, нити уједначен ритам. Упоредо с радовима на обнови и редовној производњи, у индустрији су забележени видни напреси на пољу освајања продукције нових артикала. Напори у циљу поправке квалитета, упркос свим објективним потешкоћама, дали су одређене резултате. Међутим, оно што су привредни руководиоци у транзиционој 1946. години изнад свега желели били су успеси остварени у настојању да се у индустрију унесе један нови дух и стил рада кроз залагање радника путем такмичења.¹⁴⁶³ Овај, квалитативно нови амбијент, створио је предуслове да привреда до краја 1946. године забележи значајно више проценте иноваторске делатности која је била видљива кроз неколико нових производа.¹⁴⁶⁴

Стваралачки успеси у периоду обнове били су на одређени начин индикатор будућих крупних промена у привредној структури земље. Читав спектар производа који раније нису произвођени најбоље сведочи о новој привредној политици. Велика разлика у ценама између пољопривредних и индустријских производа на светском тржишту смањила се у односу на предратну због кризе пољопривредне продукције и велике тражње за производима аграрног сектора у ратом пострадалој Европи. Ипак, преовладало је мишљење међу југословенским комунистима да ће позитивна аграрна конјунтура бити краткотрајна и да је она одраз ратних разарања, те да ће се маказе цена у догледно време поново отворити у корист индустријских производа.¹⁴⁶⁵ У крупном фокусу су се примарно нашли индустрија и рударство, а такво мишљење је доследно спровођено у пракси великим улагањима у ова два сектора привреде. Улагања су дала резултате, а најбољи показатељ је читав низ нових производа. Први пут се у понуди југословенске индустрије нашло осамдесет нових продуката, који до тада нису произвођени на домаћем тржишту.¹⁴⁶⁶

Стваралачке успехе, који су резултирали низом од близу стотину нових производа, пратиле су бројне иновације и импровизације. Подстицање радника и инжењера на експерименталан рад ослободило је велику стваралачку енергију, а успеси радних колектива појединих предузећа били су без изузетка пропраћени великом медијском пажњом, заузимајући уз државна питања најистакнутија места у новинским рубрикама. Пропагандна машина је заправо имала задатак да, поред информисања јавности о појединачним успесима на пољу производње, кроз средства јавног информисања помогне стварању новог обрасца понашања, а идеализовањем радника новатора изгради тип друштвено пожељног појединца који сопственим успехом доприноси напретку целог друштва. У тоталитету, изградња култа радничке класе требало је да међу радништвом учврсти идеју да је „нова“ Југославија на првом месту њихова држава, кројена према мери радног народа

---

¹⁴⁶¹ Исто.

¹⁴⁶² АЈ, МИФНРЈ, 17–152–153, *Биланс остварења плана производње 1946. године*.

¹⁴⁶³ АЈ, МИВФНРЈ, 17–6–6, *Извештај о раду индустрије у 1946. години*.

¹⁴⁶⁴ Исто.

¹⁴⁶⁵ АЈ, КПЦКСКЈ, 507/ХИ–1/13, *Основни принципи наше индустријске политике и планирања у привреди*, II део – *Генерална линија наше индустријске политике*.

¹⁴⁶⁶ АЈ, КМЈ, 836/III–1–9, *Преглед утрошених сума за обнову и изградњу по привредним гранама у току 1946. године*.

града и села, и да у свест радника усади нову радну етику која захтева несебично, пожртвовано и свесрдно залагање на радном месту.¹⁴⁶⁷

---

¹⁴⁶⁷ АЈ, СПК, 41–9–13, *Значајнији стваралачки успеси и импровизације (1946. године)*.

Табела 33 : Нови артикли који су произведени у Југославији 1946. године

Метална индустрија	гарнитуре за варење; морзе апарати; стражарски уређаји; станични апарати; пнеуматски апарати за руднике (бушилице и чекићи); камион Прага ПХ 13; бензински мотори; дизел мотори; холендери за индустрију папира; компресори; машине за прање вуне; гарнитуре за ецетиленско заваривање; комбиноване рендисаљке; рударске карбитне светиљке; конзервне дозе од алуминијума; разне текстилне утензилије; „Imbert“ плински генератори; машине за чишћење памука; котон машине; вршалице; млинови чекићари; двобразни плугови; тракторски раоници; жетелице; самовезачице; аутомобилски блокови
Електроиндустрија	регулатори; регулациони покретачи; уљане склопке; трансформатори; једнопољни мали аутомати; стезаљке; инкубатори; електрични алат; електричне бушилице; брусилце; ручне бушилице; кожане пресе; стони часовници; зидни часовници; аутоелектрични прибор; миполантски каблови; миполантске изолационе цеви; електрична бројила; кино апарати
Грађевинска индустрија	еластични бетон
Хемијска индустрија	натријум бисулфид; натријум бихромат; магнезијум хидроксид; цинк хлорид; баријум хлорид; сумпорна киселина; бакелит; клингерит; склабиозан паста; пепеин (ДДТ прашак); литопон боја; боје за текстилну индустрију; врпце за писаће машине
Индустрија стакла	ампуле
Дрвна индустрија	танински шишков екстракт
Текстилна индустрија	разне техничке тканине; пуст – филе за папирну индустрију
Индустрија гуме	разни технички артикли
Прехрамбена индустрија	етивирани смокве; купиново сукус; џемови; риблије уље; риблије брашно; сушено воће; сушено поврће

Држава је Првим петогодишњим планом поред пројектованог повећања производње значајну бригу посветила повећању квалитета продукта. Настојање да се побољша квалитет пратио је рад на стандардизацији производње. Ова два чињења била су неодојива, а циљ државе био је да се усвоји јединствен југословенски стандард за производе свих индустријских грана. Стандардизација није била ништа друго до унификација критеријума по којима се нешто производи на одређеном простору, а служила је да се олакша процес рада и подигне ефикасност привреде. Тежње југословенских привредних стратега кретале су се у том правцу. Но, они су били свесни да је то процес који може захтевати вишегодишњи напор, па су сходно томе морали да одређују стране стандарде, већ коришћене у привреди за сваку грану појединачно. Једноставније речено, пошто је у свакој грани привреде у употреби било мноштво различитих страних стандарда требало је одабрати један од њих који би сва предузећа из дате производне гране била дужна да

примењују. Тиме се задавао одлучан ударац центрифугалним силама у привреди и стварала се једна од важних компоненти јединственог привредног простора.¹⁴⁶⁸

Ове мере су после две године уродиле плодом. Још током 1950. године, када је држава започела друштвену и привредну реформу у правцу децентрализације, почело се размишљати о изради јединствених стандарда и прописа о квалитету, а у том смеру начињени су први озбиљнији кораци.¹⁴⁶⁹ Такве намере државе да коначно реши ово горуће питање привреде огледало се у оснивању служби контроле квалитета и примене стандарда у предузећима.¹⁴⁷⁰ Почетком наредне 1951. године у процесу реорганизације привреде рад на јединственим југословенским стандардима и прописима постављен је на чврсте основе. Они су донети у циљу усклађивања производа према захтевима комплексне савремене индустријске производње, обезбеђења квалитета производа, као и у сврху подизања производности рада у свим подручјима привредне делатности. Југословенским стандардима и прописима квалитета производа одређена су, са становишта југословенске привреде, оптимална решења за хемијско-технолошка и механичко-технолошка својства, а нарочито за уједначене облике, врсте, димензије, квалитет производа, за класификационе системе, као и за услове сигурности, технолошке услове испорука и методе испитивања производа, односно изведених радова. Овим је југословенска привреда показала висок ступањ зрелости и спремност да закорачи у вишу фазу индустријализације.¹⁴⁷¹

Прве године индустријализације показале су још неке основне недостатке. Више од помањкања стручњака, машина, материјала и организационих мањкавости развитак привреде је угрожавало непостојање озбиљно промишљених и разрађених научних истраживања, солидних студија, конструкција, систематске, строге и независне контроле у свим секторима производње и стадијумима капиталне изградње. То је подстакло државу да озбиљније приђе том проблему оснивањем Бироа за унапређење производње, који је руководио научним истраживањима, контролом и сталним побољшањем квалитета, и проналазачком делатношћу и техничким усавршењима. Делатност Бироа за унапређење производње обухватила је комплетну проблематику продукције широке лепезе роба произвођених у југословенским фабрикама и у том смислу био је то крупан корак напред, јер је од тада више пажње посвећивано испуњењу квалитета, а не само квантитативних показатеља производње.¹⁴⁷²

Схватање о потреби да се квалитет производа нормира и, приликом израде производа, контролише дефинисан је претходно и уредбом Владе јуна 1948. године. То је учињено због потребе да се повећа конкурентност југословенске робе на светском тржишту, јер је на делу била политика максималног стимулесања извоза којим би се покриле преко потребне набавке машина и инсталација за индустријализацију и електрификацију у иностранству.¹⁴⁷³ Примера ради, у индустрији папира уведене су норме за квалитет само за специјалне папире, док је квалитет свих других папира био обухваћен типизацијом и стандардизацијом. Контрола квалитета, која се спроводила у фабричким лабораторијама, често је трпела због помањкања опреме.¹⁴⁷⁴ Током 1949. године побољшање квалитета производа било је далеко од остваривог. Тешкоће са сировинама у

¹⁴⁶⁸ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–142–150, *Стандарди, Биро за унапређење производње (13.1.1949. године)*.

¹⁴⁶⁹ АЈ, СУУП, 363–1, *Децентрализација рада на изради стандарда и прописа о квалитету (1950. година)*.

¹⁴⁷⁰ АЈ, СУУП, 363–3, *Контрола квалитета у предузећима (1950. година)*.

¹⁴⁷¹ АЈ, ПВФНРЈ, 50–17, *Уредба о југословенским стандардима, савезним прописима квалитета производа и произвођачким спецификацијама (28.3.1951. године)*; АЈ, СУУП, 363–4, *Уредба о југословенским стандардима, прописима квалитета производа и спецификацијама (1951. година)*; АЈ, СМВФНРЈ, 6–151–159, *Уредба о југословенским стандардима (29.2.1952. године)*.

¹⁴⁷² АЈ, МТИВФНРЈ, 16–142–150, *Проблематика унапређења производње (20.3.1949. године)*.

¹⁴⁷³ АЈ, ПВФНРЈ, 50–17, *Уредба о одређивању и контроли квалитета производа (6.6.1948. године)*.

¹⁴⁷⁴ АЈ, МЛИВФНРЈ, 10–2–2, *Норме за квалитет папира Генералне дирекције савезне индустрије целулозе, дрвењаче и папира (28.4.1948. године)*.

већини случајева биле су узрок одступању стварних уноса од типизацијом прописаних. Услед недостатка папирних отпадака често је трошена целулоза и дрвењача у већим количинама него што је било предвиђено типизираним уносима. Целулоза је услед неоствареног увоза потребних количина била неретко лошијег квалитета због тога што су фабрике у земљи форсираном производњом морале покривати потребе фабрика папира. Квалитет папира у већини случајева зависио је од квалитета сировина, а у ретким случајевима лошији квалитет био је последица слабије организације рада у појединим фабрикама, недовољне радне снаге или стручности кадрова. Међутим, папирна индустрија је у 1949. години успела да уз све проблеме „освоји“ производњу папира за израду новчаница.¹⁴⁷⁵

Електропећ у предузећу „Železarna Jesenice“ по плану је производила специјалне челике. До краја 1947. године са успехом је увела у израду најкомплицованије алатне електрочелике. У тесној сарадњи са железаром „Guštanj“, која је располагала савременом ковачницом, почело се први пут са производњом специјалних челичних производа у земљи. Међу новим продукцима металне индустрије нашли су се динамо и трафо лим, све врсте ножева за индустрију папира, дрвета, целулозе и дувана, специјални алат за рударство (клипови за пнеуматске бушилице и длета за бушење), разни ватроотпорни челици за потребе металургије, нелегирани и легирани алатни челици за обраду метала, електроде за електрично и аутогено варење и високо легиране брзорезне алатне челике. Ове две железаре утврдиле су типизирани квалитет алатних челика, који се израђивао у 32 различите марке.¹⁴⁷⁶

Табела 34: Нови производи који су у Југославији по први пут произведени током 1948. године¹⁴⁷⁷

Метална индустрија	филтер пресе за прехранбену индустрију; одпаривачи за шећеране; моторне пресе за сено; разни сировински млинови; велике машине за прераду кудеље – котоњерке ; неколико типова машина за калупљење; запрежне грабуље; косачице; тријери; парни ваљак; водене турбине; пропелерне пумпе; гатери; циркуларне велике тестере од три тоне; тешке машине алатљике за црну металургију
Електроиндустрија	велики електромотори типа А; електромотори за текстилну индустрију затворене израде; електромотори за дизалице са дуплим шиповима (тип х-д затворене израде); електромотори са две брзине са прекл. броја полова; електромотори заштићени од експлозије гасова за руднике; контролери; ваљчасте склопке; агрегати за заваривање; трансформатори са уљним хлађењем од 400 до 1000 kVA; мерни напонски трансформатори; мерни струјни трансформатори за високи и ниски напон; једнофазна бројила; електрични инструменти (волтметри-амперметри); електрична појачала; киноапаратуре; динамо машине за осветљење аутомобила; индукциони калемови за аутомобиле; електричне ручне бушилице; једнофазне и трофазне синхроне машине; трансформатори са уљним хлађењем преко 1.000 kVA
Грађевинска индустрија	азбестцементне цеви
Индустрија мотора	первибратори од 85 и 45мм домаће конструкције; дизел мотори стабилни од 9-12 ПС обртаја; суливан пумпе за електропривреду
Црна металургија	специјално сиво гвожђе за ваљке; велики одливци челичног лива до 50 тона; специјални челик цекас за електричне отпорнике; нерђајући челици; волфрамови брзорезни челици; патентирана жица

¹⁴⁷⁵ АЈ, МЛИВФНРЈ, 10–2–2, *Квалитет производа и нови производи индустрије папира (2.1.1950. године)*.

¹⁴⁷⁶ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–140–148, *Производња квалитетног челика у Југославији (8.9.1947. године)*.

¹⁴⁷⁷ АЈ, ГДЦМВФНРЈ, 106–13–24, *Освојени нови артикли у 1948. години (13.7.1948. године)*; АЈ, ГДСЕ, 134–4–13, *Новоосвојени производи за индустрију мотора у предузећу „Новокабел“ (3.6.1948. године)*.

Обојена металургија	фероманган; аморфне електроде и електродна маса; бурдонове цеви бронзане; бурдонове цеви месингане; алуминијумски профили за аутобуске каросерије; оловна бронза за аутомобилске лежајеве; фосфорна бронза за аутомобилске лежајеве
---------------------	---

Квалитет испоручених производа варирао је у зависности од серије. Тако је „ИМР“ испоручио „Пољостроју“ завртње за клипњаче који нису имали потребну отпорност и еластичност, па је дошло до њиховог кидања и тиме до штете на тракторима.¹⁴⁷⁸ Усмеравање великих напора да се тешка и средња индустрија што брже развију одразило се не само на инвестиције у лаку индустрију, већ и на пад квалитета производа у том сектору привреде. Разлог за то био је „алкав рад“ који се чак усталио и у познатим и реномираним фабрикама попут предузећа „Jugoslovenski kombinat gume i obuće“ из Борова. Недостатак државне контроле, која је фокус „пребацила“ на новооснована и предузећа у изградњи, допринео је паду стандарда производње продуката широке потрошње.¹⁴⁷⁹ Фабрика „ТАМ“ је после великог неуспеха средином 1948. године приликом увођења у серијску производњу глава мотора за камион РН-13, које су због лошег квалитета легуре биле склоне порозности, ипак успела да наредне године освоји производњу ливења силуминских глава за моторе овог типа камиона.¹⁴⁸⁰ Захваљујући овом, али и још неким успесима, привреда је до средине 1950. године успела да оствари три велика стваралачка подвига.¹⁴⁸¹ Извршена је реконструкција мотора Д-02 са воденим хлађењем на тип Д-07 са ваздушним хлађењем, а потом је завршено конструисање и израда домаћег камиона „Првенац“ и трактора точкаша Т-08 „Задругар“.¹⁴⁸²

Табела 35: Нови производи крупних предузећа југословенске металне индустрије и машиноградње 1949. године¹⁴⁸³

„ТАМ“ Тезно	камион „Првенац“; пнеуматски чекић ОК-08 (за откопавање руда у рударству); пнеуматска бушилица ВС-09 (за бушење рупа за mine у рударству); пнеуматски вентилатор ВЕ-30 (за проветравање рударских окана и шахтова); вентил за унутрашње гуме; первибратор 45 и 75 мм (за израду високо квалитетних бетонских грађевинских конструкција); резервни делови за аутомобиле и тракторе
„ИМР“ Београд	бензински мотор Д-02 (за ватрогасне сврхе); резервни делови за аутомобиле и тракторе; трактор Т-08 „Задругар“
„ИПМ“ Београд	аутоматска сигнална ацетиленска светиљка; смерна плоча за морнарицу; лет лампе; манометри; брзиномер; гарнитуре за аутогено заваривање; редуцир вентили за варење; вентили за челичне боце; морзе апарати; циркле за цртање; аутомобилски прибор; свећице за авионске моторе

¹⁴⁷⁸ АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 108–1–2, Ургенција по питању лошег квалитета завртања за клипњаче (7.4.1949. године).

¹⁴⁷⁹ АЈ, СУУП, 363–1, Записник комисије одређене од стране ГДСИКГ у сврху пробне контроле на круговима у „Jugoslovenskom kombinatu gume i obuće“ Борово (1.8.1949. године).

¹⁴⁸⁰ АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 108–1–5, Ливење глава мотора аутомобила РН у „ТАМ-у“ (4.1.1949. године).

¹⁴⁸¹ АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 108–2–6, Подаци о индустријским производима предузећа (1.9.1948. године).

¹⁴⁸² АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 108–1–2, Награде трудебеницима (9.6.1950. године).

¹⁴⁸³ АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 108–2–10, Подаци о производима предузећа машиноградње (13.7.1949. године); АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 108–34–67, Новоосвојени производи од ослобођења до краја 1949. године (12.12.1949. године).

„Tovarna splošnih metalnih konstrukcij in vijakov“ Марибор	декомпозиери и разделници, специјални резервоари за прекрајање боксита код техничког добијања алуминијума; све врсте дизалица до највеће носивости (конструкција); шаржирне машине за железаре (конструкција); машине за обраду ингота за ваљонице бабра и његових легура (конструкција); затворнице за хидроцентралне (конструкција); гасометри
„Industrija lokomotiva, strojeva i mostova Djuro Džaković“ Славонски Брод	Индустријске локомотиве од 10,5 тона; парни багер са запремином кашике од 1м ³ ; рударски вагонети са аутоматским испражњивањем носивости 6 тона; секционални котао са ланчаним роштиљем капацитета 16 тона паре/сат; дупли механички роштиљ са површином од 16 м ²
„Фабрика теретних вагона Краљево“	четвороосовинска теретна кола носивости 45 тона специјалне намене за превоз тешких предмета; специјална кола за превоз ужарених блокова у тежини од 24 тоне за потребе унутрашњег транспорта у железарама; делови жичаре за руднике; двоосовинска теретна кола носивости 20 тона
Фабрика грађевинских и рударских уређаја „14. Октобар“ Крушевац	ротациони копачи; бетонске мешалице
Омладинска творница уређаја за хемијску и прехранбену индустрију „Јединство“ Загреб	транспортна колица; уређаји за прехранбену индустрију; ротациона пећ за пржење грожђа; апарати за умекшавање котловске воде; аутоклаве за хемијску индустрију
„Творница парних котлова“ Загреб	локомобилни котлови са извлачаним цевним системом у две запремине
Ливница и фабрика машина „Јастребац“ Ниш	Вортингтон пумпе; двостепене клипне пумпе за нафту; центрифугалне пумпе
Творница алатних машина „Првомајска“ Загреб	ступна бушилица типа StB-132; ступна бушилица типа StB-223; бушилица за резање навоја типа BRN-114; бушилица за резање навоја типа BRN-106; столна ступна бушилица типа StB-110; ступна бушилица типа StB-114; ступна бушилица типа StB-123; токарска клупа типа TES-1; токарска клупа типа TES-2; токарска клупа типа TES-3; токарска клупа типа TES-4; револверска токарска клупа типа RTES-28; револверска токарска клупа типа RTES-40; брусилица за спољашње и унутрашње брушење типа SVUB-1200; глодалица UHG; ваздушни чекић типа ZČ-75; ваздушни чекић типа ZČ-150; аутоматска дубилица типа AD-620; аутоматска дубилица типа AD-1000; електро-брусилица типа EbR 50/10; захватне главе типа A-220
„Југоалат“ Нови Сад	контролни чепови; развртачи; глодалице

<p>Фабрика тешких алатних машина „Иво Лола Рибар“ Београд</p>	<p>преносива бушилаца за специјална бушења; бушилаца за железничке шине; брусилаца за профиле; струг за инготе; ексцентар пресе од 50 тона; ексцентар пресе од 100 тона; фриционе пресе од 75 тона; фриционе пресе од 150 тона; маказе за лим; маказе за старо гвожђе; тестере за резање железничких прагова; уређаји за бушење нафте; штапне дуваљке за високе пећи; форммашине; преносни стан за ваљаонице; делови ваљаонице лима 2400 „Jesenice“; гребењаци за ваљаонице; разни типови редуктора; колерганги за цементну индустрију; дезинтегратори за цементну индустрију; уређаји за печење креча за хемијску индустрију; машине за производњу центрифугалног бетона; делови турбина; дезинтегратори за плин; фурко машина за влачање стакла; гасгенератори</p>
<p>Фабрика вагона и гвоздених конструкција „Гоша“ Смедеревска Паланка</p>	<p>четвороосовински путнички вагони типа ВСаh; четвороосовински поштански вагон типа Fa 2; челичне kabине за kamion „Пионир“; браве за улазна врата вагона; механизам за подизање прозора у вагонима и камиону „Пионир“</p>

Југословенска индустрија је великим трудом иновативних појединаца конструктора до почетка 1950. године успела да „освоји“ и започне серијску производњу читавог низа нових производа. Апсолутна већина производа израђивана је први пут после рата серијски, а у мери у којој су то могућности привреде дозвољавале, од домаћих сировина и материјала. Одређени број конструкционих решења био је израђен још пред рат и током рата дорађиван, док је остатак био проналазак послератних инжењера који су свесрдно помогли напоре државе да смањи зависност од увоза.¹⁴⁸⁴ У шесту деценију 20. века, после свих тешкоћа са којима се држава суочила после 1948. године, ушло се са одређеном дозом олакшања. Осигуране су претпоставке уравнотеженијег развоја, па се сходно томе приступило раду на освајању технолошких процеса подједнако и у делокругу лаке индустрије, што је било уочљиво већ почетком 1951. године.¹⁴⁸⁵

Народни зајмови

Опредељење југословенских комуниста за изградњу социјалистичког друштва по совјетском узору имало је за последицу потпуну забрану било какве слободе привредног деловања мимо одредби законом усвојеног општедржавног плана. Спровођење такве политике било је могуће једино у условима подржављења готово целокупне индустрије, и тиме је држава на себе преузела комплетну обавезу проналажења новца потребног за финансирање привредне изградње. Велики циљеви индустријализације земље изискивали су огромна материјална средства која би омогућила правовремено финансирање изградње свих Планом зацртаних пројеката. Међу низом инструмената којима је држава располагала у прикупљању средстава за инвестиције народни зајмови су имали посебан значај. Они су заправо били један од облика државних хартија од вредности, које је држава емитовала по строго прецизираним правилима. И док је на капиталистичком Западу, где је постојало развијено тржиште капитала, држава била у могућности да политиком отвореног тржишта своје потребе регулише слободним емитовањем хартија од вредности, у Југославији су државне обвезнице могли да купе само држављани ФНРЈ

¹⁴⁸⁴ АЈ, ГДСМИМТИФНРЈ, 140–5–24, *Израда производа први пут после ослобођења појединих фабрика металне индустрије (15.7.1949. године).*

¹⁴⁸⁵ АЈ, СПИВФНРЈ, 109–2–2, *Новоосвојени технолошки процеси за производњу нових производа наше индустрије (26.6.1950. године).*

по строго утврђеним критеријумима.¹⁴⁸⁶ Њихова вредност огледала се у томе што су онемогућавале било какав политички притисак и условљавања од стране спољних фактора који су са собом носили зајмови у иностранству. Отуда су народни зајмови као средство кредитирања државе из домаћих извора играли важну улогу.¹⁴⁸⁷

Током Првог петогодишњег плана расписана су укупно два Народна зајма. Држава је први пут емитовала обвезнице 1948. године. Расписивање Народног зајма није извршено из разлога савлађивања финансијских потешкоћа попут инфлације или буџетског дефицита, већ је имало је у првом реду за циљ искоришћење материјалних резерви потребних за убрзање привредне изградње.¹⁴⁸⁸ Том приликом предвиђен је приход од 3,5 милијарди динара, а изузетно повољни услови зајма, попут кратког рока амортизације, годишње камате од 10%, могућности уплате зајма у пет рата, ослобођење свих пореза и такси када су предмет поклона и наслеђивања, требало је да осигурају успех подухвата. Право куповине обвезница имали су сви грађани Југославије, а зајам се остваривао путем добровољног јавног уписа. Но, у пракси су сви чланови КПЈ-а, а особито они на јавним функцијама, били у обавези да купе обвезнице Народног зајма. Државна и партијска пропаганда је на све начине популарисала упис Првог народног зајма међу грађанством, а средства принуде нису била ретка појава.¹⁴⁸⁹ Упис државног зајма имао је одјека и међу југословенским радницима који су се налазили на раду у Албанији у склопу техничке помоћи Југославије албанској држави. Велики део од око 600 југословенских стручњака је изразио жељу да помогне својој држави уписом државног зајма, јер су њихова примања у Албанији, захваљујући статусу страног стручњака, превазилазила примања у истим делатностима у земљи. Стога је амбасада у Тирани добила задужење да прима уплате и издаје потврде повериоцима на име зајма држави.¹⁴⁹⁰ Упис зајма прошао је једино лоше међу сељаштвом, које је апстинирало позив државе да се придружи овој акцији. Тројаки су разлози који су довели до тога. Први би ваљало потражити у политици присилног откупа који је Влада примењивала према сељаштву, док се други огледао у чињеници да се кампања спроводила у доба највећих пољских радова, па је стога део сељаштва који је потенцијално имао жељу да откупи хартије од вредности био у немогућности да то обави. Трећи, и свакако, не најмање битан лежао је у традиционалном конзервативизму који је био својствен сељаштву као друштвеном слоју, а који је са опрезом гледао на све новотарије које су стизале из града.¹⁴⁹¹

Упис I народног зајма који је трајао свега тридесет дана остварио је велики успех. Држава је приходовала 3.916.063.000 динара, што је било 11,88% више од планираног. Уписом зајма руководиле су комисије ослоњене на политичке и друштвене организације, а он је обављен преко поткомисија и повереника при уписним местима. Обвезнице Зајма су се издавале у вредностима од 1.000, 500 и 250 динара, а овај последњи апоен био је намењен омладини која је добијала и значке приликом уписа. Резултати уписа по републикама показали су да су у Србији као највећој републици у укупном износу забележени најбољи резултати. Међутим, у случају доприноса народних република *per capita* ствари су стајале знатно другачије. Србија је мерено по глави становника уписала 205, Хрватска 198, Словенија 213, Босна и Херцеговина 173, Македонија 179 и Црна Гора 332 динара. Ако се погледа просечан допринос грађанина дате републике који је

¹⁴⁸⁶ АНБ, I/III, НБФНРЈ (1945–1963), досије 389, *Политика отвореног тржишта, Кратак преглед примене у капитализму.*

¹⁴⁸⁷ АНБ, I/III, НБФНРЈ (1945–1963), досије 389, *Обвезнице по унутрашњим државним зајмовима.*

¹⁴⁸⁸ АЈ, ПВФНРЈ, 50–13–29, *Уредба о Народном зајму Петогодишњег плана развитка народне привреде ФНРЈ.*

¹⁴⁸⁹ АЈ, КМЈ, III–1–а/9, *Извештај савезне комисије за упис зајма о упису Народног зајма Петогодишњег плана развитка народне привреде ФНРЈ (5. август 1948. године);* АЈ, ГДУМРФНРЈ, 131–9–21, *Списак уписника Народног зајма Генералне дирекције за угаљ Министарства рударства ФНРЈ (3.8.1948. године).*

¹⁴⁹⁰ ДАМСПРС, 1948, ПА, Југославија, ф. 91, д. 416002, *Упис државног зајма (15. јун 1948).*

¹⁴⁹¹ АЈ, КМЈ, III–1–а/9, *Извештај о упису Народног зајма Петогодишњег плана развитка народне привреде ФНРЈ.*

уписао зајам, добиће се да је у Србији уписник просечно издвојио 885, Хрватској 849, Словенији 945, Босни и Херцеговини 861, Македонији 713 и Црној Гори 1071 динар. Са овим у вези требало би имати у виду да је у Србији, Хрватској, Словенији, и Македонији Народни зајам уписао сваки четврти становник, док је у случају Босне и Херцеговине то урадио сваки пети, а Црне Горе трећи становник.¹⁴⁹²

Табела 36: Упис народног зајма по републикама

Допринос Народних република упису I народног зајма 1948. године						
Народна република	Становништво		У хиљадама динара		Уписници	
	У бројкама	%	У бројкама	%	У бројкама	%
Србија	6.527.966	41,4	1.343.729	34,5	1.515.706	41,7
Хрватска	3.756.807	23,8	745.906	19	878.449	24,2
Словенија	1.391.873	8,8	297.681	7,6	314.879	8,7
БиХ	2.565.277	16,3	444.076	11,3	515.866	14,2
Македонија	1.152.986	7,3	206.929	5,3	289.865	8
Црна Гора	377.189	2,4	125.342	3,2	117.020	3,2
ЈА	/	/	612.998	15,6	/	/
Остали	/	/	139.402	3,5	/	/
Укупно	15.772.098	100	3.916.063	100	3.632.785	100

Други народни зајам расписан је у веома тешким околностима у лето 1950. године.¹⁴⁹³ Обвезнице Другог народног зајма Петогодишњег плана развита народне привреде ФНРЈ издаване су у апоенима од 1.000, 500, 200 и 100 динара. Обвезница од 1.000 динара била је основна обвезница као и у случају Првог народног зајма. Најмањи износ који се могао уписати на име зајма био је 1.000 динара за одрасле, а 500 за школску омладину и војнике на одслужењу војног рока. Упис зајма вршио се на уписним местима, и то код: основних организација Народног фронта, синдикалних организација при предузећима, надлештвима и установама, сељачких радних задруга, омладинских градилишта, пословних јединица Народне банке ФНРЈ и Државне инвестиционе банке ФНРЈ, комуналних банака и свих поштанских филијала у земљи.¹⁴⁹⁴ Држава је била дужна да исплати дуг уписницима Народног зајма у року од десет година путем извлачења обвезница. По овим зајмовима држава је плаћала 8% камате годишње. Камата се плаћала уназад, и то 5% на име редовне камате по свакој обвезници, а 3% у виду згодитака имаоцима оних обвезница које су биле извучене са згодитком. У циљу привлачења што већег броја поверилаца, држава је осмислила да се током редовних извлачења обвезница извуче једна награда (згодитак) од 100.000 динара, две од по 50.000 динара и према плану извлачења одређени број згодитака од 10.000, 5.000 и 2.000 динара.¹⁴⁹⁵ Током прве послератне деценије Југославија је емитовала шест унутрашњих државних зајмова од којих су три били чисти новчани зајмови. Међу новчане зајмове спадала су и поменута два народна зајма помоћу којих је прикупљено преко осам милијарди динара (160 милиона америчких долара).¹⁴⁹⁶

¹⁴⁹² *Statistički godišnjak FNRJ za 1954. godinu*, 54; АЈ, КМЈ, III-1-a/9, *Извештај о упису Народног зајма Петогодишњег плана развита народне привреде ФНРЈ*.

¹⁴⁹³ АЈ, ПВФНРЈ, 50-13-29, *Уредба о Другом народном зајму Петогодишњег плана развита народне привреде ФНРЈ (12.6.1950. године)*.

¹⁴⁹⁴ АНБ, I/III, НБФНРЈ (1945-1963), досије 454, *Прописи и техничка упутства за II народни зајам*.

¹⁴⁹⁵ АНБ, I/III, НБФНРЈ (1945-1963), досије 374, *Прописи и техничка упутства за II народни зајам*.

¹⁴⁹⁶ АНБ, I/III, НБФНРЈ (1945-1963), досије 389, *Обвезнице по унутрашњим државним зајмовима*.

Премирање руководства и материјално стимулисање радника

Настојање да сви сегменти привредног механизма функционишу без застоја било је неодојиво скопчано са радом основних производних јединица. С тим у вези руководиоци предузећа су, као заступници државних интереса у предузећима са изузетним овлашћењима, били дужни да обезбеде правилан рад својих погона. Совјетско искуство је упућивало на низ мера које је било неопходно усвојити, а од којих је једна од најважнијих била материјално стимулисање или премирање руководства. На совјетском примеру се показало да је успех и залагање руководства било веће тамо где је постојао систем награђивања. Угледајући се на примере из совјетске праксе држава је регулисала питање премијских додатака руководиоца. Међу руководиоцима службенике предузећа поред директора спадали су руководиоци погонског, планског, финансијско-комерцијалног и кадровског сектора. Руководиоци предузећа добијали су премијски додатак према аритметичкој средини резултата које су постигли током предвиђеног времена.¹⁴⁹⁷ Износ премијских додатака одређивао се у проценту основне плате дотичног службеника према ефекту рада и испуњења годишњег плана у дисциплини за коју је био задужен, а није могао бити већи од 40% основне месечне плате. Премије су се исплаћивале из фонда плата према економском успеху предузећа.¹⁴⁹⁸

Премијски додаци руководиоцима у гранама рударске привреде одређивани су према условима рада и тежини посла. Стога је премија предвиђена за руководиоце рудника угља за извршење оперативног плана била већа од премија намењених руководиоцима предузећа метала и неметала. Премије су биле мање и у предузећима нафте и дубинског бушења. Следећи примери сведоче о начину на који је систем материјалног стимулисања функционисао. Тако је директор рудника угља „Раша“ имао основну плату 6.500 динара и функционални додатак од 3.000 динара и за 100% извршења планских задатака премија је износила 40% што је износило 3.800 динара. Директор рудника „Бреза“ имао је основну плату од 5.000 динара, док је за потпуни учинак добијао премијску накнаду у износу од 2.480 динара. Примери рудника бакра у Бору и рудника антимонона „Миленко Кушић“ у Лиси осветљавају како су премијски додаци функционисали код рудника метала и неметала. Тамо су директори за 100% извршења планом одређених задатака добијали премију од 36% од основне плате. Код директора предузећа „Proizvodnja nafte Gojlo“ премијски додатак је за остварени план производње износио 32% од месечне припадљивости.¹⁴⁹⁹

Код индустријских предузећа са сложенијим процесом производње, попут предузећа „ТАМ“ и „Ђуро Ђаковић“, јављале су се објективне потешкоће код одређивања критеријума за премијске додатке. Већина предузећа овог типа није могла да испуни планове по свим критеријумима и најчешће је због различитих оправданих разлога подбацивала у плану производње по обиму и асортиману. Овим су руководиоци великих предузећа чија је производња била од огромног значаја за привреду били изузети из премијског награђивања, иако је већина улагала велике напоре да се план у потпуности испуни.¹⁵⁰⁰ Било је, као у случају „Индустрије кугличних и ваљкастих лежајева“ из Београда, примера где су услед превеликих амбиција руководства планови од почетка били више него нереално постављени, па је самим тим сваки успех руководства био далеко од могућег. Тиме је и било каква шанса руководства да за свој труд

¹⁴⁹⁷ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–17–21, *Правилник о премијским додацима руководиоца у основним организационим јединицама.*

¹⁴⁹⁸ АЈ, МРВФНРЈ, 25–30–97, *Правилник о премијским додацима службеника запослених у индустријским предузећима савезног и републиканског значаја (1.1. 1949. године);* АЈ, МТИВФНРЈ, 16–17–21, *Пројекат правилника о премирању и награђивању по ефекту рада (4.1.1949. године).*

¹⁴⁹⁹ АЈ, МРФНРЈ, 24–9–32, *Уредба о премијским додацима руководиоца државних привредних предузећа (15.12.1948. године).*

¹⁵⁰⁰ АЈ, ГДМВФНРЈ, 107–11–22, *Премирање руководиоца (6.3.1951. године).*

добију награду била онемогућена.¹⁵⁰¹ Нису ретки били случајеви несразмерног премирања за руководиоце у оквиру исте делатности. Тако је главни инжењер „Индустије прецизне механике“ остваривао премију у висини од 10% месечне плате током 1948. године, док су у исто време главни инжењери фабрика „ТАМ“ и „ИМП“ премирани са 25%, односно 28%. Притом, фабрика „ИПМ“ је остварила боље резултате по свим критеријумима од поменутих предузећа.¹⁵⁰² Стога је привредно рачунски сектор датог АОР-а морао редовно да прегледа и исправља проценте премија.¹⁵⁰³ Крајем 1950. године опсег премирања је проширен на раднике запослене у прототипним радионицама фабрика¹⁵⁰⁴, а потом и на службенике у индустријској производњи¹⁵⁰⁵, док је код службеника у рудницима то урађено још 1947. године.¹⁵⁰⁶

Сва посебна финансирања радника и службеника била су давана из за то посебно оформљених фондова. Такав тип фондовског финансирања било је награђивање из фонда руководства предузећа. Обрачун успеха предузећа спровођен је квартално и на основу тога су издвајана средства за награђивање производних успеха. Сваки АОР би претходно Министарству финансија подносио предлоге за стопе фонда руководства израђене на бази просечне стопе добити.¹⁵⁰⁷ Средства фондова руководства служила су за посебне награде ударницима, новаторима и рационализаторима, као и другим на раду истакнутим радницима и службеницима предузећа, који су својим изванредним залагањем и способношћу допринели извршењу или премашењу плана. Висина средстава која су могла да се употребе није смела да пређе 50% укупних средстава фонда. Постотак средстава за награде за свако предузеће одређивао је административно-оперативни руководилац предузећа у сагласности са надлежним чланом Владе крајем сваке пословне године или пре њеног истека уколико је план раније био испуњен. Решења о додељивању награда доносио је директор предузећа после претходног саветовања са синдикалном организацијом, док је за награде преко 3.000 динара била потребна сагласност АОР-а. Из фондова руководства нису се смеле давати награде директорима предузећа и њиховим заменицима односно помоћницима. Поред фонда руководства, постојао је и централни фонд, који се употребљавао за додељивање награда директорима и њиховим заменицима. Решење о давању награда директорима из централног фонда доносила је главна управа или генерална дирекција (АОР), а средства из овог фонда могла су бити употребљена за награде рационализаторима и новаторима нарочито уколико су њихови изуми успешно примењени код других предузећа.¹⁵⁰⁸

Приликом коришћења средстава у пракси се показивало неправилно схватање значаја материјалног стимулсања. Имајући могућност да управљају фондом руководства и рукују његовим средствима, директори предузећа су их неретко трошили ненаменски. Више инстанце су много пута морале да интервенишу блокирајући додељивање награда „само ради тога да би се награде доделиле из разлога што у фонду има још расположивих средстава“. Стога је истицана стална потреба прекида са праксом прерастања награда из фонда руководства у неку врсту сталног, редовног месечног додатка радника и службеника. Насупрот тога инсистирало је да се

¹⁵⁰¹ АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 108-1-3, *Примена правилника за премијско награђивање (22.10.1949. године)*.

¹⁵⁰² АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 108-4-12, *Премирање руководиоца предузећа Министарства тешке индустрије из 1948. године (7.1.1950. године)*.

¹⁵⁰³ АЈ, ГДПИНВФНРЈ, 139-2-2, *Премијски додаци руководиоца за 1950. годину „Предузеће за прераду и хидрирање нафте, плина и катрана „Метан“ (5.4.1951. године)*.

¹⁵⁰⁴ АЈ, ГДМВФНРЈ, 107-1-1, *Премирање радника прототипне радионице (27.10.1950. године)*.

¹⁵⁰⁵ АЈ, ГДМВФНРЈ, 107-2-3, *Премијски додаци службеника у производњи (2.12.1950. године)*; АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 108-4-12, *Премирање службеника у производњи (5.5.1950. године)*.

¹⁵⁰⁶ АЈ, ГДУМРФНРЈ, 131-8-18, *Одобрење производних премија за рударске службеника предузећа „Тимочки рудници угља“ (21.11.1947. године)*.

¹⁵⁰⁷ АЈ, ГДУМРФНРЈ, 131-9-20, *Обрачун фонда руководства подручних предузећа (29.3.1948. године)*.

¹⁵⁰⁸ АЈ, ПВФНРЈ, 50-17-34, *Уредба о давању награда из фонда руководства предузећа и централних фондова предузећа код административно-оперативних руководиоца (18.5.1948. године)*.

награде дају повремено, а пре свега најистакнутијим и најзаслужнијим појединцима. Другим речима, добијање награде се косило са егалитарним принципима и требало је пре свега да буде ствар престижа. Овај својеврсан елитистички приступ приликом награђивања имао је за циљ да подстакне радне колективе на веће радне напоре током такмичења.¹⁵⁰⁹

Насупрот примера погрешних и штетних коришћења фондовских средстава, повремено су се јављале ситуације у којима је за успехе радног колектива недостајало средстава за награде. У таквим случајевима директори су се обраћали за новчану помоћ надлежном АОР-у. „Осјејска Љеваonica железа и tvornica strojeva“ се нашла крајем 1948. године у ситуацији мањка средстава у фонду, јер је током године било више рационализатора и новатора од очекиваног, па су средства превремено потрошена. Пошто је колектив до краја године успео да напрезањем свих снага премаши зацртани план упркос објективним потешкоћама, руководство предузећа је морало да се обрати Генералној дирекцији савезне индустрије пољопривредних машина за додатна средства. Тада је читава ствар пренета на Министарство тешке индустрије, које је, делом из својих средстава и делом од вишкова из фонда руководства фабрике „Војвођанска ливница“ из Новог Сада, покрило награде радника у осјејској ливници.¹⁵¹⁰

Поред фондовских начина финансирања постигнутих успеха радника на послу постојали су и други облици награђивања. Плата по радном учинку обрачунавала се до испуњења норме пропорционално, а код пребацавања норме прогресивно. Тако су најбољи радници захваљујући свом пожртвовању остваривали права на знатно већа примања.¹⁵¹¹ Систем награђивања по ефекту рада стално је усавршаван. У циљу утврђивања што је могуће реалнијих критеријума за додељивање премија на основну плату, дирекције и главне управе су се трудиле да они буду што тешње везани за привредни успех предузећа под њиховом надлежношћу. Уз награђивање по ефекту рада јавила се и идеја да се у најближој перспективи пређе и на утврђивање плата по ефекту рада. То је пре свега зависило од завршетка рада на једнообразној организацији предузећа према којој је требало да се прецизира функција сваког радног места и емпиријски одреди норматив плата. Тиме је цео систем плаћања имао да се организује по ефекту рада.¹⁵¹² Слично је поступано и код колективног награђивања. Тада су за изванредне заслуге у извршењу задатака постављених Привредним планом сви радници предузећа са постигнутим најбољим резултатима добијали новчане бонусе. Ови стимуланси додељивани су на крају такмичарских кампања када је било познато који радни колектив је остварио највише успеха у раду. Тако су половином 1950. године у склопу предузећа индустрије мотора најбољи били радници фабрике „ТАМ“ из Марибора и том приликом додељено им је 780.000 динара. У металној индустрији најуспешнији је био радни колектив фабрике тешких машина и алатљика „Иво Лола Рибар“, док је у електроиндустрији то био колектив фабрике електричних уређаја „Rade Конџар“. Награде су углавном добијали радници великих савезних предузећа, који су радили по савременијим

---

¹⁵⁰⁹ АЈ, СУИТКО, 185–2, *Коришћење средстава фонда руководства (29.12.1947. године)*; АЈ, СУИТКО, 185–2, *Анализа коришћења фондова предузећа „Вотбажна predionica i ткаћница Tržič“ (27.7.1949. године)*; Пример штетне праксе изостанка материјалног стимулисања радника одиграо се у руднику „Љубија“ маја 1948. године. Тада је руководство предузећа пропустило да новчано награди ударнике, после чега је дошло да пада заинтересованости за рад и смањења продукције (АЈ, ГДЦМВФНРЈ, 106–12–21, *Проглашење и награда ударника новатора и рационализатора (6.3.1949. године)*).

¹⁵¹⁰ АЈ, Генерална дирекција савезне индустрије пољопривредних машина (ГДСИПМ), 205–1, *Награђивање из фонда руководства предузећа „OLŽTS“ из Осјека (13.12.1948. године)*.

¹⁵¹¹ АЈ, МРВФНРЈ, 25–25–70, *Правилник о начину прогресивног плаћања у случају пребацавања норме (16.9.1948. године)*.

¹⁵¹² АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 108–29–47, *Пројекат правилника о премирању и награђивању по ефекту рада (4.1.1949. године)*.

организационим принципима захваљујући којима су били знатно продуктивнији од колектива из мањих, често застарелих, погона.¹⁵¹³

Држава је посебно водила рачуна да се инжењери и мајстори конструктори који су својим иноваторским подухватима „ослобађали“ земљу од увоза иностраних продуката највише награде. Улагање изванредног залагања у редовним и прековременим радним часовима на усавршавању производње и освајању нових производа имало је далекосежне позитивне последице не само у еманципацији земље од иностранства, већ и у повећању производности рада целе привреде. Стога је иницијативу, вољу за рад, жељу за усавршавањем требало наградити са пуно пажње.¹⁵¹⁴ Међу таквим успесима били су израда мотора са ваздушним хлађењем, домаћи камион „Првенац“, домаћи трактор-точкаш ТО-8, серијска производња ауто-прибора и ауто-делова итд. За ове проналаске држава није штедела средства и она су финансирана преко Државне инвестиционе банке. Реч је о вишемилионским цифрама. Конструктори су за достигнућа попут ових добијали награде у виду неколико плата одједном. Нов тип реверзирне справе за реверзирање плина и ваздуха на СМ пећима, коју је осмислио и у сарадњи са југословенским колегама конструисао немачки инжењер Г. Драт у Зеници, добар је показатељ начина функционисања овог механизма у пракси. Замисао инжењера Драта по резултатима је премашила све дотадашње направе те врсте у свету, а он је за своје заслуге награђен пристојним новчаним износом.¹⁵¹⁵ Немачки инжењер Густав Валтер, конструктор предузећа „ФТАМ Иво Лола Рибар“, за изум „специјалне брусилце“ био је награђен премијом у висини двадесетоструке бруто плате.¹⁵¹⁶ Овај принцип награђивања, познатији као „метода повишења економске ефикасности“, преузет из совјетске праксе, током друге половине тридесетих дао је огромне резултате подигавши техничко-технолошки ниво совјетске привреде без премца у дотадашњој историји. Применом овог најстимулативнијег метода награђивања требало је максимално подстаћи иновативну делатност у циљу што бржег преовладавања техничке заосталости у привреди.¹⁵¹⁷

Рационализације и иновације

Бројни су примери успешних иновација и импровизација које су извршили радници и инжењери појединих фабрика. Тако је први пут у земљи обављена оправка генератора за рудник бакра у Бору за коју се мислило да једино може бити изведена у Швајцарској. Оправка рецепијената за милионско тонску пресу у Новом Саду такође је обављена у земљи, уместо као до тада у иностранству, а радници и инжењери фабрике „Новокабел“ успели су на оригиналан начин да заврше оправку искористивши притисак саме пресе. Кожарска индустрија је после ослобођења први пут почела да израђује техничке коже за превлачење цилиндара у предионицама памука и такозване манжетне за камгарн предионице. Пре рата је владало мишљење да се ова

¹⁵¹³ АЈ, ГДМВФНРЈ, 107–10–19, *Решење о додељивању прелазних заставица Владе ФНРЈ и новчаних награда најбољим радним колективима (31.7.1950. године)*.

¹⁵¹⁴ АЈ, МЕВФНРЈ, 11–4–16, *Плате руководиоца индустрије и специјалних стручњака*.

¹⁵¹⁵ АЈ, ГДЦМВНРЈ, 106–25–43, *Предлог за награду немачког стручњака доктора инжењера Г. Ф. Драта (15.2.1949. године)*.

¹⁵¹⁶ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–4–4, *Премија за немачког стручњака инжењера Г. Валтера за изум „специјалне брусилце“ (12.10.1948. године)*.

¹⁵¹⁷ АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 108–1–2, *Награде трудбеницима (9.6.1950. године)*; АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 108–32–62, *Новчана награда конструкторима домаћег трактора Т-08 (29.2.1950. године)*; АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 108–34–67, *Предлог за награђивање особља предузећа „Saturnus“, Љубљана (19.12.1949. године)*; АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 108–34–67, *Предлог награда за реконструкцију мотора D-07 (10.10.1949. године)*; АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 108–34–67, *Предлог награде за пнеуматско оруђе (29.10.1949. године)*; АЈ, СМВФНРЈ, 6–2–2, *Исплата новчаних награда из централног фонда машиноградње Владе ФНРЈ радницима предузећа „ТАМ“ за успехе у освајању производње (16.4.1951. године)*.

врста техничке коже на тадашњем ступњу развоја кожарске индустрије не може израђивати у земљи, па је она увожена. Слична ситуација је била с филцевима за фабрике хартије и тканинама за израду машинских пантљика за писаће машине, које је после рата почела да производи текстилна индустрија. Хемијска индустрија је успела да изнађе методу израде пепеина, средства против ваши и инсеката, за чију су израду машине направљене у земљи. Вадија челик, комплексни материјал за обраду метала, бушење и све операције у којима је неопходна велика тврдоћа, произведен је у лабораторијским условима, а припрмљен је терен за почетак индустријске производње у 1947. години. Сви ови успеси резултат су новог стила и духа рада техничара и радника, као и нових односа међу њима, који су допринели потпунијем овлађивању техником и у коначном подизању технологије производње на виши степен од предратног. О каквим крупним променама односа према раду је реч, сликовито сведочи случај фабрике цемента у Беочину, којој су Немци приликом повлачења нанели огромну штету уништењем турбогенератора и парних котлова на електричној централи. Мишљење стручњака у почетку није уливало наду да се фабрика може обновити, али после дугих разматрања радник беочинске фабрике, машински бравар Михаило Варо, је изјавио: „Па, ово није само на врби израсло и то су људи направили, па ћемо умети и ми“. Радници су потом уз свесрдну подршку руководства оспособили турбину, а од делова четири уништена парна котла поново су оспособили два котла прилагођена погону на лигнит, па је тако фабрика по пуштању у погон јуна 1945. године дневно производила 500 тона цемента.¹⁵¹⁸

Радни елан висококвалификованих мајстора и инжењера нашао је путем такмичења организованих током 1946. године видан израз у читавом низу нових проналазака, који су допринели да се поправи техничка застарелост предузећа, рационализује рад и индустријска производња, што је омогућило да се подигне продуктивност и сниже производни трошкови. Новотарству се у предратној Југославији није поклањала превелика пажња, нити су иноватори били заинтересовани да своје време посвете стварању нових проналазака, јер је већина технолошких решења увожена из иностранства.¹⁵¹⁹ Оснивањем Уреда (канцеларије) за патенте при Савезној планској комисији створен је квалитативно другачији амбијент за проналазаче и то је допринело да се у 1947. годину уђе с читавим низом нових проналазака, стваралачких успеха, иновација и импровизација. Уред за патенте је сада постао чврст гарант да ће проналазачи моћи да остваре сва своја права увођењем њихових патената у употребу у привреди. У новим условима новотарство је добило истакнуто место и број новаторских предлога бележио је сталан раст, а велико интересовање је било знак да је нова клима у привреди активирала проналазачке особине код радника и инжењера. Пораст интересовања допринео је бројним проналасцима, као што је нов начин израде ударног каиша, који се раније увозио, затим нов начин штављења и импрегнације свињске коже, проналазак колотуре за левачке форме којим је радни поступак скраћен за 35% и уштеђено на радној снази 40%, проналазак уређаја за глодање зуба зупчаника који је омогућио да се 16 пута брже производи зуб зупчаника, проналазак нове врсте димњака на пећима за клинкер, проналазак израде стаклених сочива важних за електроиндустрију, проналазак рецептуре за производњу термички и хемијски резистентног стакла по квалитету једнаког јенском стаклу, проналазак струга за израду жлебова у чаурама и осовинама, чиме је постигнут временски

¹⁵¹⁸ АЈ, СПК, 41–9–13, *Значајнији стваралачки успеси и импровизације (1946. године)*; АВ, Генерална дирекција покрајинске индустрије АПВ (ГДПИАПВ), 355–29, *Подаци о рационализаторима (15.12.1949. године)*.

¹⁵¹⁹ Јелена Рафаиловић, „Патентна статистика у Краљевини СХС – могућност за проучавање иновативне делатности“, у: *Историјска трибина младих сарадника*, (Београд: ИНИС, 2013), 47–65; У првој деценији постојања Краљевине СХС/Југославије број подносилаца патентних пријава из саме земље кретао се између 20% и 25%, а пријављивани су патенти углавном из домена аграра и домаће радности, чему је узрок била доминантно аграрна структура државе. Јелена Рафаиловић подвлачи да се свега 1,7% фабрика бавило иновативном делатношћу и да је највише иновација долазило из великих индустријских центара као што су Београд и Загреб (Исто, 63).

ефекат од 500% или проналазак контролног апарата за шаржирање течности. Ово су само неки од проналазака новатора који су били имплементирани у привреди до краја 1946. године.¹⁵²⁰ Са друге стране, рационализација је било далеко више, јер се у процесу рада свакодневно овладавало новим методама употребе технике. Нови начини рада на машинама омогућавали су побољшање ефективности рада и тиме значајне уштеде у непосредној производњи.¹⁵²¹

Рационализаторство и новотарство доживљавало је експанзију током 1948. године. Међу предузећима црне металургије највећи број рационализатора и новатора дала су предузећа „Железара Зеница“ и „Železarna Jesenice“, где су се примењеним предлозима постизале велике уштеде. Тако је у Зеници само у првом полутоју 1948. године 17 рационализатора постигло годишњу уштеду од 1.252.000 динара, а 11 новатора уштеду од 1.962.000. У истом периоду у Јесеницама 13 рационализатора постигло је годишњу уштеду од 760.000 динара, а шест новатора уштеду од 640.000 динара. И друга предузећа ове гране остваривала су велике уштеде на овом пољу, па је тако „Železarna Štore“ захваљујући импровизацијама и иновацијама остварила уштеду од 3.680.000 динара, рудник „Љубија“ од 3.200.000 динара, „Željezara Sisak“ од 930.000 динара, „Железара Вареш“ 284.000 динара и „Железара Смедерево“ 108.000 динара.¹⁵²² „Železarna Štore“ најбољи је пример значаја синергије проналазачких елемената унутар једног предузећа и могућности да се у најтежим тренуцима по земљу изнедре аутохтона решења преко потребна да се продукција подигне на виши ниво. Реч је била о рационализаторским радовима, којима је руководио главни инжењер Алојз Херић, услед којих је застарела ваљаоница за ваљање шипкастог челика са лимитираним средствима унапређена до мере да у 1949. години може да производи 85% више него 1947. године.¹⁵²³

Усвајањем Закона о проналасцима и техничким усавршењима и Закона о почасним звањима трудбеника новембра 1948. године у Народној скупштини ФНРЈ створен је правни оквир који је требало да максимално подстакне напоре рационализатора, новатора и проналазача у правцу повећања продуктивности, а друго, да путем материјалне заинтересованости појача ту борбу. Следствено томе је у последњем тромесечју 1948. године поднето око 2.000 предлога проналазака и техничких усавршења, од којих је било одобрено око 1.500, а већ у том периоду било је примењено око 1.300. Ти проналасци, поготову техничка усавршавања, позитивно су утицала на повећање продуктивности рада.¹⁵²⁴ Као и на сваком почетку било је извесних лутања у погледу новог механизма регистровања новаторских и рационализаторских предлога, али је велики број њих на време испитан и примењен у производњи.¹⁵²⁵ Часопис „Racionalizacije i novatorstva“ био је још један сегмент настојања да се свест о иновацијама у производњи рашири међу технички квалификованијим радницима и инжењерским кадром.¹⁵²⁶ Поред овога, последица примене ових закона довела је до стварања личних картона проналазача, новатора и

---

¹⁵²⁰ АЈ, МИВФНРЈ, 17–6–6, *Извештај о раду индустрије у 1946. години*; Један од значајних новаторских успеха постигао је главни инжењер „Elektroželezare Šibenik“ Ладислав Мицхел. Он је остварио значајан подвиг 1946. године решивши проблем фабрикации калцијум силиката у земљи, чиме је земљу ослободио увоза овог фабриката (АЈ, ГДЦМВФНРЈ, 106–12–21, *Извештај о прегледу фабрике „Elektroželezara Šibenik“*, *Основни подаци о новаторству (1946. година)*).

¹⁵²¹ АЈ, ГДСЕ, 134–4–15, *Рационализатори творнице електричних стројева „Rade Kopčar“ (30.1.1948. године)*; АЈ, ГДСЕ, 134–5–20, *Пријава новаторства и рационализације фабрике за електротехнику и фину механику „Iskra“ (30.3.1948. године)*.

¹⁵²² АЈ, ГДЦМВФНРЈ, 106–25–43, *Рационализаторство и новотарство предузећа црне металургије (22.7.1948. године)*.

¹⁵²³ АЈ, ГДЦМВФНРЈ, 106–25–43, *Предлог за награде рационализаторима Генералне дирекције црне металургије (17.11.1948. године)*.

¹⁵²⁴ АЈ, ГУП, 129–13–39, *Испитивање продуктивности рада у свету и код нас (1951. година)*.

¹⁵²⁵ АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 108–34–67, *Проблематика проналазачке делатности (19.1.1950. године)*.

¹⁵²⁶ АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 108–34–67, *Рационализације и новаторства (5.1.1950. године)*.

рационализатора, чиме је евиденција унапређена, а свака од наведених категорија имала је свој тип картона који су били препознатљиви по различитој боји.¹⁵²⁷

Развој технологија је у наредним годинама захваљујући овим мерама дао позитивне резултате. У циљу побољшања праћења свих сегмената иноваторске делатности наставило се са радом на унапређењу организационог рама. Амбијент је значајно поспешен упрошћавањем административних захтева и централизацијом евиденције. Омогућен је преглед напредовања свих истражних радова на једном централном месту и њихово усклађивање са разним областима привреде. Савезна управа за унапређење производње (СУУП) је привредном реорганизацијом постала централна установа задужена да се стара о свим пословим везаним за иноваторску делатност у земљи.¹⁵²⁸ Сви технолошки институти, бирои за унапређење производње при дирекцијама и републичким привредним министарствима постали су подређени СУУП-у, тако да је од тада свако новаторство или рационализација прослеђивано директно Управи, а не као до тада крутом линијом хијерархије фабрика-дирекција-министарство-комисија за патенте СПК. Нови организациони моменат је допринео да се, за разлику од старог који је био претерано административно сложен, олакша примена нових иновација и импровизација на нивоу целокупне државе. То је у коначном омогућило бржи трансфер знања и технологија унутар саме земље, што је привреди, која је била у повоју, омогућило знатне уштеде за неопходне набавке у иностранству.¹⁵²⁹

Ток производње

Организација рада у предузећу вршила се према постављеним задацима плана производње. Постојале су извесне потешкоће због приличне оскудице у техничком особљу, инжењерима и техничарима, за којима је владала велика потреба у конструктивним бироима и другим техничким радионицама бројних југословенских фабрика. Постепеним попуњавањем ових места ублажавале су се ове потешкоће. Капацитети радионица правилно су искоришћавани и постављани задаци правилно извршавани само у оним предузећима у којима је плански сектор успевао да расчлани оперативне планове производње на планове кадрова, планове материјала, финансијске планове и планове цена. Сви ови оперативни планови постављали су се у односу на расположиви капацитет машина, постројења и самог простора. Поред овога обављана су техничка саветовања на конференцијама, на којима су давани извесни упуту за отклањање недостатака у раду, а ради побољшања квалитета међуфазне производње постојала је контрола комисија.¹⁵³⁰

Од добре организације рада највећим делом зависило је да ли ће резултати рада бити већи или мањи, бољи или лошији, да ли ће рад бити тежи или лакши, јефтинији или скупљи. Томе се у Југославији током Првог петогодишњег плана није поклањала довољна брига и организација рада у привреди била је на ниском нивоу, што је уз релативно неразвијене факторе производње представљало крупан узрок ниске продуктивности рада, односно високих производних трошкова. Почетком 1951. године Група за организацију процеса рада у оквиру Савезне управе за унапређење производње процењивала је „да би се продуктивност рада у многоме могла повећати, ако би се у сваком нашем предузећу, на сваком радном месту, посветила много већа пажња самој

¹⁵²⁷ АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 108–34–67, *Лични картони проналазача, новатора и рационализатора (23.7.1949. године)*.

¹⁵²⁸ АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 108–34–67, *Евиденција о напредовању научног истраживања у циљу унапређења производње (1950. година)*.

¹⁵²⁹ АЈ, СУУП, 363–1, *Про меморија за председника Привредног савета ФНРЈ по проблематици Савезне управе за унапређење производње (5.12.1950. године)*.

¹⁵³⁰ АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 140–1–7, *Проблем производње „Фабрике вагона и гвоздених конструкција Гоша“ (12.12.1949. године)*.

организацији рада, ако би се приступило увођењу научних метода у организацији рада, које повезују технику са максимумом економских и друштвених интереса“. Постојећи стручни кадар за организацију процеса рада био је малобројан. Због тога се као неодложан задатак постављала што бржа изградња нових кадрова који би радили у самој производњи. У вези са тим, Савезна управа за унапређење производње покренула је курс у циљу оспособљавања нових кадрова, који је на курсу требало да се упознају са комплексном проблематиком организације процеса рада, као и са основним принципима и методама за њено конкретно решавање.¹⁵³¹

Стање технолошког процеса производње у предузећима „ТАМ“, „ИМП“, „ИПМ“ и „ИКВЛ“, која су се налазила под надлежношћу Главне дирекције савезне индустрије мотора, било је донекле различито. У прва три предузећа, која су имала извештај број година традиције у производњи, израда технолошких процеса извршавала се за сваки производ унапред од стране одељења техничке припреме до свих појединости. Четврто предузеће, „ИКВЛ“, као новоосновано, до 1949. године није отпочело серијску производњу и тек је уводило и израђивало технолошке процесе својих производа користећи највише искуство „Индустрије мотора Раковица“. Технолошки процеси израде појединих производа и свих његових делова израђивани су на основу техничке документације Бироа за конструкције. Евиденција технолошких процеса налазила се у техничкој архиви одељења техничке припреме сваког предузећа и водила се према одређеним обрасцима у које су се уносиле све евентуалне накнадне измене, промене и допуне, да би могле у свако доба да послуже за израду истих производа или његових делова. С обзиром на природу производа предузећа ове Главне дирекције, који се састоје из многих појединих стандардних делова, технолошки процес израде ових производа сачињавао је збир појединачних технолошких процеса свих њених па и најмањих делова. Скуп ових појединачних технолошких процеса чинио је тек у целини стварну техничку документацију технолошког процеса финалног производа. Основу описа технолошких процеса за израду појединих делова производа сачињавао је операциони лист технолошког поступка. Исти је садржао целокупну техничку документацију потребну за израду дотичног дела. Допуну операционог листа чинили су сви припадајући операциони цртежи, који су садржали податке само за један одређени део технолошког поступка (операције), која је по потреби могла да се састоји из неколико подоперација. Сваком раднику се уручивао, уз делове које обрађује, само одговарајући операциони цртеж за операцију коју је обављао у технолошком поступку за израду дотичног дела. Поједина предузећа имала су различите обрасце за „операциони лист“ и „операционе цртеже“. Међутим, током 1949. године учињене су припреме за увођење једнообразних формулара и образаца за вођење техничке евиденције. Стога је у циљу побољшања рада, тачне евиденције и унапређења производње у погледу технолошког поступка израде камиона предузета израда упоредног прегледа технолошких поступака свих делова камиона између предузећа „ИМП“ и „ТАМ“. Стручни органи су извршили ревизију и утврдили најрационалнији и најпогоднији технолошки поступак продукције појединих делова камиона на стандардизован начин.¹⁵³²

5.3 Усвајање знања и технологија

Совјетски експерти

Изградња привреде по узору на совјетску, практично једину привреду тог типа на свету, захтевала је стручну помоћ из СССР-а. С тим у вези вођени су преговори у Москви јесени 1945.

¹⁵³¹ АЈ, ГДППНВФНРЈ, 139–2–2, *Курс из организације процеса рада (10.1.1951. године)*.

¹⁵³² АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 108–34–67, *Извештај о стању и евиденцији технолошких процеса производње у предузећима Главне дирекције савезне индустрије мотора (6.10.1949. године)*.

године око уступања извесног броја стручњака Југославији, који су имали задатак да помогну у организацији командно-планског привредног система. Молба југословенске стране резултирала је склапањем споразума према коме је двадесеторо совјетских специјалиста требало да до краја године започне рад у југословенским установама. Упућени специјалисти требало је да буду упуслени на одговорна места у централним установама и крупним предузећима. Договорено је да уговори о раду специјалиста буду орочени на годину дана од дана доласка у Југославију.¹⁵³³

Крајем новембра 1945. године одређено је првих тринаест специјалиста, који су својим знањима имали да помогну Југославији у њеном настојању да изврши трансформацију привредног система. Командно-плански систем, на чијем се увођењу радило, није могао бити грађен без помоћи совјетских експерата, јер у земљи није било стручњака који су имали било какво практично искуство рада у таквом систему. Зато је долазак прве и једине групе ових стручњака децембра 1945. године био драгоцен за југословенско руководство. Области њихове уже стручности, а претежно су били економисти, указује нам на поља у којима је југословенска страна била стручно слаба. У економском домену ангажовано је седморо стручњака, а то су били Алексеј Гладилин (стручњак за трговину), Валериј Глушков (стручњак за одређивање цена), Иван Казјуренко (финансије и порез), Лидија Кудравцева (финансијска економија), Иван Евенко (макроекономија-планирање), Виктор Данилов (статистика) и Пјотр Новокрешчонов (саобраћај, утовар и трговачки послови). Поред њих, на раду у Југославији су се нашли Андреј Ходико (електрометалургија), Николај Абрамов (доктор техничких наука – хидротехничар), Иван Борисов (инжењер експлоатације речне флоте), Михаил Бојко (агроном-механичар), Алексеј Тимошеев (агроном) и Гаврил Богров (геолог).¹⁵³⁴ До априла 1946. године у Југославију су на молбу Министарства индустрије ФНРЈ стигла још два инжењера повратника из Совјетског Савеза, а то су били инжењери Мирча Кидријан и Драган Пакријевић, који су живели и радили пре рата тамо и својим знањима помогли совјетску индустријализацију тридесетих година.¹⁵³⁵

Споразум о техничкој помоћи предвидео је асистенцију у низу привредних области, а између осталог већим делом у базичним привредним гранама као што су рударство и металургија. Југославија је посебно рачунала на помоћ код геолошких истраживања, па је неколико тимова стручњака из те области допутовало током 1947. године. Совјетски геолози су вршили испитивања терена по Југославији покушавајући да утврде значајнија налазишта руда. Неки од таквих били су инжењер металургије Кушнир и геолог Јаковљев, који су у руднику „Цер“ код Кичева обављали преглед рудника, а потом испитивали концентрацију манганове руде на неколико локација у Македонији.¹⁵³⁶ Било је и других совјетских стручњака који су испитивали рудна налазишта у Македонији у то време. А. Малахов је испитивао лежишта бакарне руде на планини Кожуф, која се простирала на граничној линији са Грчком.¹⁵³⁷ На пословима испитивања рудних богатстава Југославије радили су још инжењери Ходико, Черноморски, Скочедуб, Багров и Степанов. Поред њих, према члану 2 Економског споразума између СССР-а и ФНРЈ од 8. августа 1946. године, на раду у земљи су се налазили аграрни стручњак Колесов и експерт за

¹⁵³³ АЈ, МСТВФНРЈ, 9–187, *Споразум између Владе ДФЈ и Владе СССР-а о условима рада совјетских специјалиста послатих у Југославију (1945. године)*.

¹⁵³⁴ ДАМСПРС, 1945, ПА, СССР, ф. 30, д. 7041, *Списак совјетских грађана који се упућују на рад у Југославију (21. новембар 1945. године)*.

¹⁵³⁵ АЈ, МИВФНРЈ, 17–9–9, *Стручњаци из СССР (30. септембар 1946. године)*.

¹⁵³⁶ АЈ, ГДЦМВФНРЈ, 106–23–41, *Преглед руских стручњака (14.6.1947. године)*; Уз совјетске геологе на испитивању богатстава југословенског тла радили су и немачки стручњаци. Тако је Завод за геолошка испитивања Министарства рударства ФНРЈ ангажовао инжењера Јосифа Јитнера да анализира лежишта бакарне руде на врху Дудица на планини Кожуф у јужној Македонији (АЈ, ГДРТММРФНРЈ, 132–1–2, *Извештај инжењера Јитнера о радовима на Дудици у времену од 15. до 30. јуна 1947. године (4. јул 1947. године)*).

¹⁵³⁷ АЈ, ГДРТММРФНРЈ, 132–1–2, *Елаборат А. Малахова за бакарна налазишта на Дудици (1947. година)*.

бродоградњу Смирнов. Совјетска страна је почетком 1948. године одбила захтев да им се продужи боравак у Југославији и они су убрзо повучени назад у СССР са свим осталим совјетским инструкторима.¹⁵³⁸

Југословенска радничка омладина у Чехословачкој

Двогодишњи план изградње чехословачке привреде утицао је на могућност уступања већег броја стручњака, али је Чехословачка изразила спремност да прими одређени број југословенских ђака и студената у своје техничке школе и индустријске погоне. Тако се пролећа 1946. године у најбољим чехословачким фабрикама обрело око 3 хиљаде југословенских ђака. Прилика да се упознају и овладају савременом индустријском техником била је драгоцену шанса за југословенску привреду у целини, а будућа стечена знања послужила би остварењу предстојећег петогодишњег плана индустријализације и електрификације земље. Југословенски омладинци изучавали су технику рада у великим индустријским центрима и фабрикама Чехословачке, као што су „Titovi zavodi“, „Škoda“, „Tatra“, „Aero“, „Avia“, „Staljinovi zavodi“, „Vitkovicke Železarni“, „Zavod maršala Konjeva“ и фабрици за радио технику „Tesla“. КПЈ је пројектовала да ови млади људи по повратку у земљу постану својеврсна „авангарда“ младе радничке класе. Питомци су по доласку у земљу били дужни да примене стечена знања и искуства, не само као квалификовани радници, већ и као инструктори, организатори и руководиоци у индустрији. Због тога је њихово трогодишње школовање требало да буде доста шире, јер су имали обавезу да поред похађања техничке наставе редовно слушају предавања из области општег образовања. Према географском пореклу кандидата који су отпутовали на школовање у Чехословачку, одређено је да из Србије буде послато 580 ученика, Хрватске 470, Словеније 250, Босне и Херцеговине 520, Македоније 200, Црне Горе 180 и директно из омладинских бригада ЈА 800 демобилисаних бораца. Претежан део њих налазио се на изучавању металске и машинске струке, односно 80% њих било је стационирано у погонима и фабрикама ових индустријских грана, док се остали део омладинаца највећим делом налазио на школовању у хемијској и текстилној индустрији. „Југословенска радничка омладина“ била је смештена у 60 домова. Само у Прагу имали су четири дома на располагању, а били су смештени још у Брну, Плзењу, Усти над Лебем, Хорњем Литвинову, Злину, Моравској Острави, Кладну, Храдец Кралову, Находу, Пардубицама и Карловим Варима. Циљ њиховог школовања био је широко упознавање с техником рада индустријске гране и заната за који су се определили, тако да су се ученици усавршавали за рад у неколико специјалистичких области.¹⁵³⁹

Немачки и други страни стручњаци у привреди

Рад на довођењу страних стручњака ишао је с доста потешкоћа. Највећа „пијаца стручњака“ налазила се у Немачкој, која се после пораза у Другом светском рату, због претрпљених огромних губитака њене привреде у ратним дејствима и потом отпремања њене индустрије из земље на име репарација, суочила с великим бројем неангажованих стручњака. Такву прилику Југославија је настојала да искористи довођењем стручњака из оних привредних грана у којима је и сама оскудевала, а Репарациона комисија и Војна Мисија у Берлину имале су задатак да их „заврбују“ и према упутима Владе понуде радни уговор. Услови које су захтевали немачки интересенти били су разноврсни, а то је онемогућавало склапање једнообразног уговора,

¹⁵³⁸ ДАМСПРС, 1948, ПА, СССР, ф. 133, д. 42088, *Захтев амбасаде СССР-а у Београду за хитним повратком совјетских саветника у СССР (26.1.1948. године)*.

¹⁵³⁹ „Наша омладина у Чехословачкој“, *Дуга*, 15. март 1947. године; S. Selinić, *nav. delo*, 220–268.

те се склапању сваког уговора прилазило појединачно. Свакако, услови финансијске природе били су најважнији. Југословенска страна давала је бројне материјалне стимулансе и друге погодности, као на пример бесплатан смештај, храну, пиће и цигарете, више плате од југословенских колега за 50%, могућност да једном месечно својој породици у Немачкој преко југословенског представништва доставе пакет у тежини од 20 килограма и два нова одела годишње, плус радне униформе. Да би обезбедила што већи број повољних исхода преговора, Југославија је прихватила да издржава породице стручњака у Немачкој издвајањем 800 рајхс марака месечно, а гарантовала је и премије за успешно обављене послове, редован годишњи одмор и право пробног рада у прва три месеца, после кога је стручњак могао да се одлучи да ли ће наставити рад или напустити земљу. Ови услови били су врло примамљиви за немачке стручњаке, али највећи део њих захтевао је да им се омогући дозначавање уштеђевина за Немачку. У први мах, ово је за југословенску страну представљало извесну опасност услед неутврђеног паритета динара према марки. Али, чињеницом да Југославија није била једина заинтересована за немачке стручњаке, убрзо је попустила пред њиховим захтевима.¹⁵⁴⁰

Стручњаци из Немачке почели су да пристижу у августу 1946. године. Они се нису налазили само на раду при фабрикама, већ и на одговорним функцијама у главним и генералним дирекцијама/управама. Тако, на раду у Генералној дирекцији савезне индустрије мотора налазимо немачке инжењере Адолфа Фричеа, Фрица Хорнунга и Паула Розенова, док су у Генералној дирекцији савезне металне индустрије били запослени Валтер Литке, Лудвик Фишер и Курт Фрик. Посао у Генералној дирекцији целулозе у Љубљани добио је др Фридрих Буркшталер, а у текстилној индустрији у Вараждину запослење је нашао Курт Рајмар. На раду у фабрици „Rade Končar“ у Загребу били су Мартин Христензен, Паул Рен и Ханц Брозе. Настојања југословенске владе да покрене производњу аутомобила у земљи захтевало је на том послу ангажовање великог броја стручњака из разних области којих није било у земљи. За потребе тако комплексног проблема држава је успела да обезбеди тридесеторицу немачких стручњака, који су последњих месеци 1946. године прионули на посао организовања фабрике аутомобила у Марибору.¹⁵⁴¹

На пословима електрификације били су ангажовани инжењер Хелмут Гурке и монтер Густав Позе, који су радили у Предузећу за електрификацију Истока, док је у главној управи за електрохемију радио Гунтер Шрајбер. Поред поменутих, на пословима електрификације радили су инжењери Вилхелм Шол, Валтер Ленхарт, Вилхелм Кунстнер, Петер Фајт и Едмунд Паншакиевич. У фабрици електроиндустрије „ЕЛН“ ангажман је нашао инжењер Адолф Смит, док је предузеће црне металургије из Словеније, железара у Гуштању, постала стручно комплетнија за инжењере Рихарда Форста и Хермана Курта.¹⁵⁴² Британска штампа је средином децембра 1946. године извештавала да је током друге половине године из Берлина у Београд пристигло између сто и двеста немачких стручњака, како би током петогодишњег плана помогли трансформацију Југославије из аграрне у индустријску земљу. Међу стручњацима су се, наводи британска штампа, налазили инжењери за радиофонију, електротехнику, машинску индустрију и топионичарство.¹⁵⁴³

¹⁵⁴⁰ АЈ, МИВФНРЈ, 17–97–98, *Мере за ангажовање страних стручњака (1945–1948. година)*.

¹⁵⁴¹ АЈ, МИВФНРЈ, 17–9–9, *Стручњаци и радници из иностранства на раду у југословенским предузећима (1946–1947. година)*; Ти стручњаци су били: Херман Хелвиг, Фридрих Баклер, Фридрих Белц, Хајнц Кулман, Албин Волф, Роберт Кохрс, Бруно Бандхолц, Герхард Кригер, Вилхелм Фишер, Валтер Шихт, Арнолд Штахелхаус, Артур Шулице, Курт Грасник, Руди Фриче, Герт Лихтенхауер, Вили Клеин, Герхард Фридрих, Вилхелм Финке, Јоханес Динес, Ерих Салцфелд, Курт Роговски, Адолф Рихтер, Фридрих Пиш, Георг Пирончек, Алфред Нигел, Паул Фоглер, Рихард Вагнер, Рудолф Колаковски, Ерих Малишке, Херберт Хаум (Исто).

¹⁵⁴² АЈ, МИВФНРЈ, 17–9–9, *Немачки стручњаци на раду у југословенским предузећима (1946. година)*.

¹⁵⁴³ ДАМСПРС, 1945–1946, Строго поверљива Политичка архива (СППА), ф. 3, д. 933, *Телеграм Војне мисије у Берлину МИП (11.12.1946. године)*.

С чехословачким стручњацима ствар је стајала посве другачије. У Чехословачкој је у току било спровођење двогодишњег плана развоја привреде, па она није била спремна да уступи већи број својих стручњака. На раду у Југославији налазило се крајем 1946. године свега неколико стручњака и то највећим делом у погонима бивше фабрике авионских делова у Марибору и Тезну. По струци су били углавном машински инжењери и електроинжењери, а њихово концентрисање већим делом у Словенији тесно је везано за покретање аутомобилске индустрије, али било је и стручњака из других области, као што је био Ервин Клеин, који је радио у електрохемијском комплексу или инжењер Херман Лотар, који је радио у Београду на питањима унапређења индустрије пољопривредних машина и алата. Чехословачки инжењери запослени у југословенској индустрији, већином немачког порекла (судетски Немци), били су Алфред Маркау, Алојз Хас, Роман Маркау, Герхард Потшијен, Јохан Самрек, Бедрик Фага и други.¹⁵⁴⁴ Приближавање петолетке утицало је на појачано регрутовање страних стручњака, па су се тако четворица механичара из Трста, Рудолф Пуљак, Фиоренцо Вудигви, Фјоре Жупанчић и Валде Бернадис, нашла почетком 1947. године на раду у предузећу „ИМП“.¹⁵⁴⁵

Углед тек створене „народне“ Југославије био је, захваљујући самониклом покрету отпора, који је током четворогодишњег сукоба положио велике жртве у борби против Хитлерове Немачке, на високом нивоу у послератној Европи. Посебно велики углед држава је уживала међу политички лево оријентисаним радницима и инжењерима. Молбе југословенским дипломатским представништвима за долазак на рад биле су најчесталије током 1946. и 1947. године, јер се земља тада налазила у финалној фази привредне обнове и пред започињањем Првог петогодишњег плана индустријализације земље. Из захтева за запослењем који су стизали из Швајцарске уочавају се неки од разлога који су наводили раднике из иностранства да се обрате југословенској влади за запослење. Многи су, били они чланови Радничке партије Швајцарске или напросто политички лево опредељени стручњаци, истицали жељу да раде на изградњи „Нове Југославије“ и изричито су тражили да буду запослени у државним предузећима. Поред тога, било је ту и младих стручњака жељних професионалног доказивања, пре него вођених било каквом идеологијом. Међутим, већина је припадала Радничкој партији, а многи су се борили у Интернационалним бригадама против франкиста у Шпанском грађанском рату, па је отуда међу Швајцарцима било увржено схватање да се тиме пружа интернационалистичка помоћ изградњи социјализма у Југославији.¹⁵⁴⁶ Готово истоветни пориви водили су Белгијанца Жана Мајера, члана Комунистичке партије Белгије, који је упутио молбу за посао лично маршалу Титу. Премда је захтева за посао по овом основу било у извесној количини, они у статистичком погледу нису представљали неку значајну величину, јер је Југославија у највећој могућој мери настојала да доведе профиле од чијег је знања зависило испуњење Петолетке.¹⁵⁴⁷

Акција врбовања специјалиста настављена је током 1947. године појачаним интетзитетом. Размере „лова на стручњаке“ биле су толико велике да су немачки медији почетком 1948. године започели оштру кампању против југословенске државе. Југословенска војна мисија у Берлину оптуживана је да је месечно ангажовала и до осамдесет високо квалификованих стручних радника. Но, југословенски представници у Немачкој се нису претерано обазирали на антијугословенску пропаганду западних медија.¹⁵⁴⁸ Окупљање страних стручњака није се зауставило, а држава је покушавала да у складу с материјалним могућностима доведе што већи

¹⁵⁴⁴ АЈ, МИВФНРЈ, 17–9–9, *Стручњаци из Чехословачке (1946. година)*.

¹⁵⁴⁵ АЈ, МИВФНРЈ, 17–9–9, *Радници из Трста на раду у „Индустрији мотора Раковица“ (11.4.1947. године)*.

¹⁵⁴⁶ АЈ, МРВФНРЈ, 25–85–217, *Списак швајцарских држављана који желе да иду на рад у Југославију*.

¹⁵⁴⁷ АЈ, МРВФНРЈ, 25–85–217, *Молба белгијанског држављанина Жана Мајера другу Титу у вези његовог намештења у Југославији (17.3.1946. године)*.

¹⁵⁴⁸ ДАМСПРС, 1948, ПА, Немачка, ф. 116, д. 41149, *Телеграм из Берлина Одељењу за информације Министарства иностраних послова (13.1.1948. године)*.

број различитих профила из иностранства у којима је земља оскудевала. Често су ове велике потребе порађале претерану жељу да се осигура што већи број стручњака, па се неретко дешавало, додуше постфестум, да се акције југословенских мисија задужених за врбовање стручњака заврше у корист личне штете. Један од примера је свакако специјалиста за градњу фабрика оксалне и мравље киселине, доктор Дунинг, који је доведен иако Првим петогодишњим планом није било предвиђено њихово подизање.¹⁵⁴⁹

Немачки стручњаци посебно су били значајни у изградњи црне металургије. Још пре званичног отпочињања Првог петогодишњег плана започели су опсежни радови на пројектима модернизације, пре свега предузећа тешке индустрије, која је требало да има приоритет у државној привредној политици. Немачки инжењери имали су једну од кључних улога с обзиром да је већи део базичних индустрија подигнут на немачким технологијама. То је првенствено било изражено у западним крајевима земље који су историјски били везани за немачке земље. Тако су већ с пролећа 1947. године инжењери Хубер и Вајднер започели рад на пројекту техничке реконструкције и подизања нових погона у предузећу „Železarna Jesenice“.¹⁵⁵⁰ Многи су потпуно новим конструкторским решењима значајно унапредили ефикасност металуршких предузећа. Инжењер Гунтер Ф. Драт преточио је своју идеју, уз сарадњу са другим немачким и домаћим стручњацима, у конструкторско решење. Наиме, смишљен је нови тип справе за реверзирање плина и ваздуха која се у пракси показала као боља од свих које су се могле наћи на светском тржишту.¹⁵⁵¹

Табела 37: Ангажовани немачки инжењери запослени у предузећима Генералне дирекције Црне Металургије (1947. година)¹⁵⁵²

радник-стручњак	националност	статус запослења	Занимање	висина примања у динарима
Херберт Муке	Немац	ангажован	Инжењери машинства и металургије	7.000
Вилхелм Седлачек	Немац	*		6.500
Роман Кеселринг	Немац	*		6.000
Ханс Шведа	Немац	*		6.000
Ото Бауерзакс	Немац	*		7.500
Хуго Бербаум	Немац	*		6.000
Рихард Гутнер	Немац	*		6.500
Фридрих Хармс	Немац	*		6.500
Вили Хубер	Немац	*		6.500
Гунтер Драт	Немац	*		7.500
Вилхелм Кребс	Немац	*		12.000
Георг Вајлер	Немац	*		7.500
Карл Буркерт	Немац	*		6.500
Ерих Вајднер	Немац	*		6.500
Паул Зарников	Немац	*		5.500
Зигфрид Шрудер	Немац	*		5.500
Курт Хофман	Немац	*		8.000
Јохан Соучек	Немац	*		8.000
Роман Стандл	Немац	*		6.000
Курт Зонабенд	Немац	*		6.000

¹⁵⁴⁹ АЈ, СУУП, 363–4, *О случају др Дунинга (20.8.1949. године)*.

¹⁵⁵⁰ АЈ, ГДЦМВФНРЈ, 106–34–54, *Путовање немачких стручњака инжењера Хубера и инжењера Вајднера у Јесенице (28.3.1947. године)*.

¹⁵⁵¹ АЈ, ГДЦМВФНРЈ, 106–25–43, *Предлог за награду немачког стручњака доктора инжењера Г. Ф. Драта (15.2.1949. године)*.

¹⁵⁵² АЈ, ГДЦМВФНРЈ, 106–107–135, *Плате страних стручњака запослених у предузећима Генералне дирекције црне металургије (31.5.1947. године)*.

Курт Херман	Немац	*	6.000
Рихард Форст	Немац	*	6.000
Јохан Баумгартнер	Немац	*	6.000

Пролећа 1949. године издата су упутства о поступку код ангажовања и уписења страних стручњака и решење о категоризацији страних држављана запослених у ФНРЈ. Овим су одређени прописи за ангажовање и уписење страних држављана, који су били обавезни за све установе и предузећа. Поменути прописима, поред осталог, требало је да се утврди бројно стање страних држављана на раду у ФНРЈ и да се укаже на неопходност регулисања радних односа путем уговора или дозволе за рад. Јул 1949. године био је крајњи рок за извршење ових прописа, али, и поред настојања Министарства рада да путем радних ургенција и препорука натера установе и предузећа да испуне своје обавезе, она то нису урадила ни годину дана касније. Тада је констатовано да, поред непостојања евиденције тачног броја стране радне снаге запослене на територији ФНРЈ, постоји велики број страних радника са којима није био регулисан радни однос. Овакво стање је изазивало незадовољство међу страним радницима, које се одражавало на имиџ земље међу оним стручњацима који су потенцијално могли доћи на рад у Југославију.¹⁵⁵³ Репутацију је кварило и то што нису били ретки случајеви непоштовања уговорених обавеза са југословенске стране код плаћања путних трошкова и трошкова подвоза за покретну имовину немачких стручњака до места боравка у Немачкој.¹⁵⁵⁴

Једна од важнијих карика у ланцу трансфера знања у југословенским фабрикама представљали су ратни заробљеници. Велики део њих били су радници и инжењери који су пре рата радили у фабрикама у Немачкој и Аустрији. Променљива ратна срећа приморала их је да се нађу на југословенском фронту, а по окончању ратних дејстава, после пораза Вермахта, велики део је допао заробљеништва. Тако је највећи део иностране радне снаге долазио из редова заробљеника. Јединице Вермахта које су пале у заробљеништво биле су распоређене у заробљеничке логоре широм земље. Немачки заробљеници нису били стрељани, изузев малог броја код којих се могао установити почињени злочин према цивилима или борцима НОП-а. Њима су југословенске власти намениле значајну улогу у обнови и изградњи порушене земље, за чије су разарање, према њиховом схватању, били директно одговорни. Стога су у наредном периоду морали да својим радом отплате штету коју је Немачка нанела Југославији. Њихово ангажовање у привреди зависило је од квалификација и степена стручности, коју су имали да докажу у пракси, а на основу ових критеријума зарачунавана им је надница по обављеном послу. Предузећа у којима су били запослени заробљеници на крају сваког месеца су им од зарачунатих надница одбијали трошкове издржавања, а остатак је полагао у Фонд за обнову и помоћ пострадалим крајевима.¹⁵⁵⁵

Ангажовање ратних заробљеника у обнови земље није свуда давало жељене резултате. Крајем 1945. године примећени су извесни недостаци и пропусти у организацији заробљеничких

¹⁵⁵³ АЈ, СМВФНРЈ, 6–1–1, *Упутство о поступку код ангажовања и уписења страних стручњака (7.7.1950. године)*; АЈ, МРВФНРЈ, 25–41–131, *Несклапање уговора са страним радницима (6.2.1949. године)*; Пошто је у југословенској привреди био запослен велики број стручњака из Немачке и Аустрије било директно или из редова бивших ратних заробљеника који су потписали радне уговоре, држава је у циљу постизања што боље контроле над њиховим радом и животом током њиховог боравка у Југославији покушала да их синдикално организује. У томе је било и успеха и неуспеха, а њихов однос према раду и испуњењу зацртаних планова углавном је зависио од финансијског мотива (АЈ, СРИЈ, 118–14–1, *Синдикални рад са немачким и аустријским радницима и стручњацима (10.8.1948. године)*).

¹⁵⁵⁴ ДАМСПРС, 1950, ПА, Немачка, ф. 75, д. 416048, *Телеграм Војне мисије у Берлину Министарству иностраних послова ФНРЈ по питању непоштовања одредби уговора о путним трошковима немачких стручњака (27.7.1950. године)*.

¹⁵⁵⁵ АЈ, МИВФНРЈ, 17–2–2, *Заробљеничка радна снага, Одлука о обрачунавању надница ратним заробљеницима (27.8.1945. године)*.

радних батаљона, а грешке су искључиво приписиване штабовима заробљеничких батаљона. Том приликом уочено је да штабови не воде довољно рачуна о контроли рада на терену и да често одсуствовање делегата штаба са градилишта угрожава радну дисциплину, јер стручни руководиоци нису располагали инструментима силе којима би могли натерати заробљенике да извршавају своје обавезе на пословима обнове. На неким местима се дешавало да штабови самовољно и произвољно доносе одлуке о распореду заробљеника на одређене послове не консултујући стручне руководиоце, што је доводило до ометања правилног начина рада. Самовоља је у појединим случајевима угрожавала испуњење задатка, јер су појединци из неких штабова злоупотребљавали своју функцију премештањем заробљеника с једног посла на други, неретко тежи посао, за који је заробљеницима требало времена да се поново обуче, а то се одразило на смањивање радне ефикасности. Поред тога, сортирање према стручности није било адекватно упражњавано. Ни сами заробљеници нису, с обзиром да многи од њих у рат нису пошли својом вољом, имали жеље да се претерано истичу у раду. Користили су све пропусте слабо организоване контролне службе како би се сачували од тешког рада. Често су каснили на посао, а приликом одласка заробљеничког батаљона из логора на радно место, један од официра ЈА приметио је да „на рад иду вређајуће лежерно и споро као на погреб“. Бекство је било још једно од општих места заробљеничке свакодневице, јер се над заробљеницима нису примењивале строге дисциплинске мере, па су многи од њих свесни да ништа не ризикују покушавали да се домогну Аустрије и Немачке. Било је и оправданих примера незадовољства, јер им након извршеног дневног задатка нису додељиване намирнице према важећим прописима.¹⁵⁵⁶

Однос према заробљеницима значајно се побољшао почетком 1946. године. Заробљеници су постали свесни да је њихов одлазак кући увелико зависио од обавезе учешћа у обнови коју су „дуговали“ Југославији, а месеци прохујали од рата ублажили су у много чему однос власти према дојучерашњим непријатељима. Власт је почетком године завршила попис заробљеника и установила њихове стручне компетенције. Тада су се јавили и први конструктивни предлози стручњака из редова заробљеника упућених привредним руководиоцима. Један од тих стручњака био је Август Кеслер из 117. заробљеничког батаљона смештеног у Вировитици, који је израдио нацрт конструкције апарата за електрогравирање на металу. Он је био техничар у електроиндустрији пре рата, а пошто је министарство успешно испитало овај нацрт анализирајући сличне апарате у иностранству, упућен је на рад у загребачку фабрику „ЕЛИН“. Валтер Хофман из заробљеничког логора у Бјеловару израдио је нацрт справе за премештање лакшег намештаја, а рад на довршетку овог изума наставио је да спроводи у сарадњи с југословенским конструкторима. Инжењер хемије, капетан Милц, као човек од струке и великог радног искуства, добио је задатак да фабрику шамота и керамике из Даросаве организационо „постави на ноге“. У међувремену, Министарство индустрије сазнало је преко обавештајних канала да је до рата био технички руководилац у фабрици електропорцелана у Мајсену. Постојање сировина неопходних за израду електропорцелана, пробудило је амбицију привредних руководилаца да се у предстојећој електрификацији земље отвори једна таква фабрика у земљи. Инжењер Милц виђен је за стручњака који би могао својим знањем да допринесе утемељењу ове гране индустрије у Југославији. Неколико недеља касније пронађена су још два стручњака који су били специјалисти за електропорцелан, а за то време одређено је и место на коме ће се подићи погон за производњу. Заробљеници Рудолф Побел и електроинжењер Барт Антон упућени су у фабрику мајолике и порцелана у Новом Саду, при којој је требало да се подигне погон за производњу овог материјала.¹⁵⁵⁷

¹⁵⁵⁶ АЈ, МИВФНРЈ, 17–2–2, *Заробљеничка радна снага, Мере за бољи рад ратних заробљеника (13.10.1945. године)*.

¹⁵⁵⁷ АЈ, МИВФНРЈ, 17–129–130, *Заробљеничка радна снага 1945–1946*.

Велики губици које је претрпело квалификовано радништво покушали су да се надокнаде упошљавањем немачких заробљеника. У погледу ангажовања немачких заробљеника у привреди још током априла 1946. године у индустријским предузећима радио је велики број њих. Притисак домаће радне снаге са села, неквалификоване и невичне раду у фабричким погонима, био је разлог који је утицао на привредне стратегије да промисле о даљем задржавању заробљеника у индустрији. Поверење у немачке заробљенике ипак није било потпуно, а задатак испуњења једногодишњег плана индустријске производње није остављао простор за ризик. Међутим, нису сви немачки заробљеници могли бити премештени на друга радна места, јер је у недостатку домаћих квалификованих радника неко ипак морао да обучи раднике који су пристизали у фабрике. Страх од саботаже је од тада почео да попушта, јер су се формирањем главки дисциплина и контрола у предузећима знатно поправили, па је питање премештаја ратних заробљеника из индустрије вршено селективно и у складу с потребама предузећа у којима су били упуслени.¹⁵⁵⁸

Број упуслених ратних заробљеника по дирекцијама надлежним за управљање индустријом варирао је у зависности од квалификације. Тако је у предузећима Генералне дирекције савезне металне индустрије радило 1.066 заробљеника, највећим делом различитих професија инжењерске и техничарске струке, док је у Генералној дирекцији црне металургије било запослено 1.350 њих, од чега 80% неквалификованих. Неквалификовани заробљеници, њих 250, били су смештени још у предузећу Генералне дирекције савезне индустрије цемента, беоцинској цементари. Остали заробљеници имали су квалификације, а по дирекцијама се број кретао на следећи начин: у предузећима Главне дирекције савезне индустрије ватросталног материјала радило је 15 заробљеника, Главне дирекције савезне електроиндустрије 110, Главне дирекције савезне индустрије мотора 87, Генералне дирекције савезне индустрије алуминијума и бакра 13. Готово свако значајније индустријско предузеће имало је запослене стручњаке и раднике из редова ратних заробљеника.¹⁵⁵⁹

Табела 38: страни радници и стручњаци који су се налазили на раду у предузећима подређеним Главној дирекцији савезне индустрије мотора током 1948. и 1949. године¹⁵⁶⁰

радник-стручњак	националност	статус запослења	Занимање	висина примања у динарима
„Индустрија прецизне механике“				
Алфредо Дејури	Италијан	ангажован	механичар	3.300
Ерих Саутер	Аустријанац	ослобођеник	инд. техничар	4.000
Карло Дуригон	Италијан	ангажован	електромонтер	3.500
Силвано Кошу	Италијан	*	аеролимар	3.000
Вито Донда	Италијан	*	аеромеханичар	3.400
Ђовани Глади	Италијан	*	механичар	3.500
Шандор Будаји	Мађар	*	металостругар	3.800
Ференц Немец	Мађар	*	металостругар	3.800
Симон Карл	Немац	*	машинбравар	5.000
Фриц Хорнинг	Немац	*	инд. техничар	7.500
Албин Волф	Немац	*	маш. инжењер	9.000
Хајнц Кулман	Немац	*	маш. инжењер	7.500
Паул Розенов	Немац	*	реглер аутомата	4.800
Адолф Фриче	Немац	*	инд. техничар	4.800
Љубомир Иванов	Бугарин	синдикалац	аутомеханичар	3.600

¹⁵⁵⁸ АЈ, МИВФНРЈ, 17–129–130, *Заробљеничка радна снага 1945–1946, Уклањање ратних заробљеника из индустрије (26.5.1946. године).*

¹⁵⁵⁹ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–23–28, *Број ратних заробљеника упуслених по дирекцијама.*

¹⁵⁶⁰ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–23–28, *Списак страних радника и стручњака који су се налазили на раду у предузећима подређеним Главној дирекцији савезне индустрије мотора.*

Леонид Прудњик	Рус	емигрант	инд. техничар	4.300
„Индустирија мотора Раковица“				
Ерне Рутнер	Мађар	ангажован	стругар	17,5 на сат
Жожеф Леринци	Мађар	*	стругар	18 на сат
Ласло Лехотски	Мађар	*	металостругар	18 на сат
Карло Томаши	Мађар	*	стругар	17,5 на сат
Јене Инце	Мађар	*	стругар	18 на сат
Иштван Тот	Мађар	*	бравар	20 на сат
Нандор Фелеки	Мађар	*	ливац	4.750
Жожеф Киш	Мађар	*	алатничар	3.700
Жожеф Илеш	Мађар	*	бравар	3.600
Кароли Киш	Мађар	*	стругар	3.600
Ференц Артман	Мађар	*	металостругар	18 на сат
Михаљ Фељди	Мађар	*	бравар	16,5 на сат
Ђуро Косо	Мађар	*	металостругар	17 на сат
Ференц Балинт	Мађар	*	металостругар	18 на сат
Тибор Ковач	Мађар	*	металостругар	18 на сат
Бела Тот	Мађар	*	кинооператор	20 на сат
Дарио Агостини	Италијан	*	технички цртач	3.200
Фјораванте Витори	Италијан	*	маш. техничар	4.200
Омеро Тадија	Италијан	*	маш. техничар	4.000
Жоже Метљирокец	Италијан	*	металостругар	17,5 на сат
Примо Брадаманте	Италијан	*	металац	15,5 на сат
Лидија Лонца	Италијан	*	контролор	12 на сат
Алдо Зорзин	Италијан	*	моделбравар	4.750
Луиђи Саранцио	Италијан	*	електроварилац	17 на сат
Кармело Обелиско	Италијан	*	бравар	18 на сат
Илија Бабић	Италијан	*	бродобравар	17,5 на сат
Ђузепе Јарц	Италијан	*	бравар	17,5 на сат
Лујза Саранцио	Италијан	*	електроварилац	15 на сат
Марио Јарц	Италијан	*	бравар	13 на сат
Микела Дела Рока	Италијан	*	варилац	18 на сат
Рикардо Гомбач	Италијан	*	аутомеханичар	18,5 на сат
Андриано Брајник	Италијан	*	стругар	16,5 на сат
Мартино Фусар	Италијан	*	аутомеханичар	17 на сат
Фриц Фридрих	Немац	*	аутомеханичар	5.000
Бено Рековски	Немац	*	аутомеханичар	18 на сат
Вернер Шипе	Немац	*	варилац	5.000
Емил Шпрегер	Немац	*	фаб. инжењер	8.000
Ервин Штраус	Немац	*	маш. техничар	5.400
Вили Фишер	Немац	ослобођеник	стругар	18 на сат
Јохан Шенк	Немац	*	аутомеханичар	16,5 на сат
Антон Јерих	Немац	*	аутомеханичар	17 на сат
Вили Ланге	Немац	*	аутомеханичар	17,5 на сат
Хелмут Шмит	Немац	*	аутоелектричар	17 на сат
Лудвиг Јуниор	Немац	*	аутомеханичар	16,5 на сат
Јан Хелбиг	Немац	*	аутомеханичар	17,5 на сат
Алфонс Хубер	Немац	*	електричар	16 на сат
Антон Самстаг	Немац	*	механичар	16,5 на сат
Герхарт Бауер	Немац	*	стругар	13 на сат
Курт Каст	Немац	*	машинбравар	18,5 на сат
Херман Саутер	Немац	*	столар	17 на сат
Алберт Хинкел	Немац	*	маш. техничар	4.300
Берхард Најман	Немац	*	аутомеханичар	16,5 на сат
Гинтер Вајс	Немац	*	лимар	18 на сат

Гинтер Вернер	Немац	*	стругар	3.720
Едмунд Лехнер	Немац	*	ливац	4.200
Мартин Вернер	Немац	*	ливац	4.000
Роберт Глас	Немац	*	стругар	3.500
Шуман Ханс	Немац	*	брусач	3.600
Валтер Фимел	Немац	*	стругар	3.600
Франц Штумфор	Немац	*	механичар	16,5 на сат
Георг Штајгер	Немац	*	механичар	16,5 на сат
Ерих Фелтхаусер	Немац	*	студент машинства	4.300
Франц Цимерман	Немац	*	шлајфер	16 на сат
Фрањо Шваб	Немац	*	полирбрусач	17 на сат
Кемиц Петер	Немац	*	стругар	17,5 на сат
Емил Бајер	Немац	*	стругар	17,5 на сат
Валтер Вили	Немац	*	металостругар	17,5 на сат
Хелмут Еберс	Немац	*	маш. инжењер	5.500
Вили Лушов	Немац	*	конструктор алата	4.400
Алфред Клепсер	Немац	*	маш. техничар	4.500
Фриц Гајбиг	Немац	*	маш. конструктор	4.300
Хари Остман	Немац	*	монтер алата цртач	4.000
Хелмут Шицелт	Немац	*	конструктор алата	4.000
Ханс Техентин	Немац	*	маш. техничар	4.200
Шиндлер Ролф	Немац	*	конструктор алата	3.800
Дмитар Миланов	Бугарин	ангажован	аеротехничар	5.200
Алек. Ковалеvски	Рус	емигрант	алатничар	4.750
Борис Бељиков	Рус	*	машиниста	3.100
Олга Панић	Рускиња	*	бушач	14 на сат
С. Сомаленко	Рус	*	зидар	3.500
Ђорђе Саровски	Грк	*	металостругар	11 на сат
Винсенс Рајмер	Чех	ангажован	маш. техничар	8.000
„Tovarna automobilov Maribor“				
Бруно Тице	Чех	ангажован	маш. инжењер	9.500
Хуго Шмидл	Чех	*	варилац	5.650
Алојз Хас	Чех	*	маш. инжењер	8.500
Фридрих Глејзингер	Чех	*	техничар	8.200
Ричард Форст	Чех	*	маш. инжењер	9.000
Фриц Пренгеман	Немац	ослобођеник	колар	16,5 на сат
Филип Дим	Немац	*	моторбравар	17 на сат
Бруно Боенкер	Немац	*	аутомеханичар	17 на сат
Јозеф Харант	Немац	*	ковач	19 на сат
Ернст Хорн	Немац	*	аутобравар	14,5 на сат
Вернер Клау	Немац	*	бравар	17 на сат
Еуген Лепле	Немац	*	технички цртач	4.400
Вили Лампеншер	Немац	*	аутомеханичар	14,5 на сат
Хајнрих Салигер	Немац	*	столар	17 на сат
Хајнц Шулце	Немац	*	лимар	17 на сат
Антон Сејлер	Немац	*	механичар	17 на сат
Јозеф Рајфура	Немац	*	аутоелектричар	16 на сат
Ремо Роцлер	Немац	*	аутомеханичар	18 на сат
Стефан Полаковски	Немац	*	механичар	16 на сат
Тони Цундорф	Немац	*	мотобравар	17 на сат
Никола Изербек	Немац	*	механичар	3.500
Хелмут Бегер	Немац	*	механичар	5.300
Вилхелм Фишер	Немац	ангажован	машинбравар	7.400
Јохан Динс	Немац	*	алатничар	5.700
Фридрих Боклер	Немац	*	маш. инжењер	7.475

Паул Букал	Немац	*	маш. инжењер	7.700
Бруно Бандхолц	Немац	*	маш. инжењер	6.500
Хуберт Гунтнер	Немац	*	брусач	5.475
Клаус Густке	Немац	*	маш. инжењер	9.000
Алфред Ферстер	Немац	*	аутомеханичар	5.450
Рајнхолц Фајерабенд	Немац	*	конструктор алата	4.350
Герхард Фридрих	Немац	*	стругар	4.800
Руди Фриче	Немац	*	обрезивач	4.500
Вилхелм Финке	Немац	*	стругар алата	4.750
Петер Хакбуч	Немац	*	градилац машина	8.500
Херберт Јацвок	Немац	*	машинбравар	16 на сат
Роберт Корс	Немац	*	брусач	5.300
Густав Лунгенхаузен	Немац	*	конструктор	8.000
Вили Клеин	Немац	*	стругар	5.200
Франц Краус	Немац	*	фрезер	5.000
Рудолф Колаковски	Немац	*	калкулант	7.500
Ханс Коплин	Немац	*	конструктор	7.000
Герд Лихтенауер	Немац	*	конструктор	7.725
Валтер Маркграф	Немац	*	мотормеханичар	6.100
Ханс Лубек	Немац	*	финимеханичар	5.200
Фриц Пеш	Немац	*	конструктор	9.000
Георг Пиронцук	Немац	*	стругар	4.475
Фриц Пабст	Немац	*	брусач	5.475
Курт Роговски	Немац	*	машинбравар	6.350
Артур Шулц	Немац	*	моделар	7.400
Арнолд Шташелхаус	Немац	*	моделар	7.200
Валтер Шихт	Немац	*	калкулант	5.600
Едита Швенк	Немица	*	цртач	2.200
Фриц Шених	Немац	*	стругар	4.500
Фриц Трушел	Немац	*	стругар	4.175
Јута Трушел	Немица	*	контролорка	12,5 на сат
Франц Трацер	Немац	*	варилац	19 на сат
Вили Швенк	Немац	*	аутомеханичар	5.675
Алфред Нигел	Немац	*	аутоелектричар	5.500
Паул Воглер	Немац	*	брусач	5.500
Рихард Вагнер	Немац	*	калкулант	6.000
Фриц Вебер	Немац	*	конструктор	7.000
Мирча Кадаријан	Румун	*	конструктор	8.000
Александар Малов	Рус	емигрант	електротехничар	3.600
Александар Курјаков	Рус	*	конструктор	4.000

Узимајући запослене странце у предузећима ове дирекције укупно, према националном саставу предњачили су Немци са 64,8%, а следили су их Италијани са 13,7%, Мађари 11,1%, Руси 4,3%, Чеси 3,7%, Бугари 1,2%, Аустријанци 0,6% и Румуни 0,6%.

„Жељезара Зеница“ приступила је крајем 1950. године монтажи појединачних постројења која су великим делом стизала из репарација. Пошто је у питању била немачка технологија, ангажовани су стручњаци из Немачке, којима су постројења била директно позната или су радили на изградњи сличних завода у Немачкој. Из круга немачких заробљеника издвојено је неколико добрих конструктора, који су захваљујући знању језика, а не само стручности, додељени у својству помоћника тим стручњацима. Због оскудице девиза одбијена су тражења неких висококвалификованих стручњака по регулисању њихових припадности приликом продужавања уговора који су истицали почетком 1951. године, а код мање стручних покренут је од стране Персоналног одељења њихов повратак у Немачку. Одлазак тих стручњака претио је да

обустави радове на изградњи железаре, који су ионако каснили за планом, док је повишење плата које су они тражили било далеко јефтиније од позивања специјалних монтера немачких фирми. Реч је била о неколико врхунских инжењера специјалиста са искуством вишегодишњег рада у сектору металургије. Примера ради, у Зеници је радио инжењер Вилхелм Кребс, стручњак задужен за припремање генералних пројеката за решавање транспортних проблема, воде и општих питања, док је инжењер Рајнхард Макс био упослен на пројектовању и изградњи ковнице. Било је ту стручњака и у другим областима металургије попут Георга Вајлера, високо стручног конструктора за пећи и металуршка постројења, инжењера Баум Гартнера руководиоца целокупном изградњом око послова водопривреде и Франца Буша, стручњака са великим искуством у тешким фундаментима.¹⁵⁶¹

Куповином лиценце за производњу трактора од италијанских компанија „Ansaldo“ и „Alfa Romeo“ држава је обезбедила ефикасан технолошки трансфер. Ове две фирме су се у склопу уговора обавезале да уступе стручњаке, који су имали да помогну успостављање фабрикације трактора на модерним индустријским основама у предузећу „ИМР“.¹⁵⁶² Лета 1949. године почели су да пристижу први италијански стручњаци. Међу првима су пристигли техничари фирме „Alfa Romeo“ Пијетро Доди, Ангело Ђерути, Андреа Гађеро, Луиђи Пакјоти и Силвестро Галанте, а били су запослени у фабрикама у Милану и Ђенови.¹⁵⁶³ Крајем године у предузећима „ИМР“ и „ИПМ“ се налазило осамнаест инжењера и радника специјалиста различитих профила. Било је ту варилаца, монтера, лимара, бравара, стругара, аутоелектричара, модел-бравара, фрезача, аутомеханичара, ливаца, техничара, моториста итд. Једном речју били су ту мајстори свих профила неопходних за комплетирање процеса серијске производње.¹⁵⁶⁴ Обезбеђивање стручњака путем куповине лиценце била је најсигурнија гаранција прибављања стручних знања, па је држава у периоду после 1949. године у свакој прилици настојала да у дело спроведе куповину лиценце. Тако је почетком 1951. године у Југославију по питању реализације лиценце немачке фирме „J. M. Veith – Heidennheim – Brenz“ у предузеће „Litostroj“ допутовао главни конструктор, инжењер Лудвиг Мајснер. У исто време је у „Litostroj“ стигао стручњак друге немачке фирме, Хелмут Хабестрајт. Он је послат од стране фабрике „Bochanner Verein“ ради рашчишћавања технолошких питања у вези са поруцбинама челичних одливака, које је предузеће из Љубљане обавило код ове немачке фирме. Рудолф Виндшигл боравио је испред фирме „Stahlbau Rheinhausen“ лета исте године у вези са извођењем радова на градилишту хидроцентра „Medvode“ и „Јабланица“.¹⁵⁶⁵ Са друге стране, у немогућности да се набаве лиценце за производњу свих машина и тим путем дође до стручњака неопходних да би се овладало новим знањима, приступало се покушају довођења стручњака из фирми са којима су се претходно водили преговори или разматрале могућности набавке лиценце.¹⁵⁶⁶ Долазак Јоже Ментона, америчког стручњака (југословенског порекла) за конструкције аутомобила, а посебно специјализованог за израду каросерија, у „ТАМ“ септембра 1949. године, један је од примера акција које су предузимане у том правцу.¹⁵⁶⁷

Заосталост електропривреде и прворазредни значај електрификације диктирали су потребу за ангажовањем врхунског тима стручњака. Управо је на том пољу направљен највећи подухват

¹⁵⁶¹ АЈ, ГДЦМВФНРЈ, 106–13–24, *Проблематика немачких стручњака у Зеници (15.1.1951. године)*.

¹⁵⁶² АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 108–3–11, *Страни стручњаци из Италије – могућност да шаљу део зараде кући (31.8.1949. године)*.

¹⁵⁶³ АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 108–4–12, *Добијање улазних виза за италијанске стручњаке (22.7.1949. године)*.

¹⁵⁶⁴ АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 108–4–12, *Списак италијанских радника нете групе за трансфер за прво тромесечје 1950. године*.

¹⁵⁶⁵ АЈ, СМВФНРЈ, 6–2–2, *Молбе за одобрења улазних виза страним стручњацима и пословним партнерима (1951. година)*.

¹⁵⁶⁶ АЈ, ГДЦМВФНРЈ, 106–56–78, *Евиденција о разговорима са странцима (7.11.1949. године)*.

¹⁵⁶⁷ АЈ, ГДСИММТИВФНРЈ, 108–1–5, *Долазак друга Јоже Ментона из Америке у ФНРЈ (16.9.1949. године)*.

по питању ангажмана неког страног стручњака. Решење је пронађено у сарадњи са немачким инжењером хидроградње, професором Адолфом Лудином са којим је крајем новембра 1947. године склопљен петогодишњи уговор.¹⁵⁶⁸ Професор А. Лудин је био знаменити стручњак на пољу изградње хидроенергетских постројења, а свакако један од највећих експерата на том пољу у свету. Пре доласка у Југославију искуство је стицао радећи на различитим пројектима у Немачкој, Финској, СССР-у, Уругвају и Ирској. У периоду од 1947. до 1951. године радио је на пројектовању и изградњи 15 хидроелектрана у свих шест република. Лудин и његов експертски тим оставили су снажан печат ударивши јаке темеље настанку јединственог југословенског електроенергетског система.¹⁵⁶⁹

Улога UNRRA у трансферу знања и технологија

Мисија UNRRA почетком 1946. године предложила је југословенској влади да одреди 24 стручњака који ће се на вишим специјалним курсевима усавршити у појединим струкама, како би што корисније могли послужити у раду на обнови и изградњи земље. Циљ ових курсева био је да се југословенски стручњаци упознају с последњим знањима из области за коју су били специјализовани. Кандидати су били махом стручњаци за рударство, металургију, индустријска постројења, саобраћај, текстилну индустрију, хидроелектрична постројења и транспорт. Од 24 кандидата њих 12 је одређено за студије у САД, три у Француској, два у В. Британији, два у Норвешкој, један у Белгији и остала четворица у Холандији, Мексику, Данској и Ирану. UNRRA је поред материјалне помоћи обезбеђивала и стручну помоћ, а на раду у Југославији налазио се изванредан број техничких стручњака, који су упознавали домаће стручњаке с последњим тековинама постигнутим у појединим областима технике. Поред њих, на путу за Југославију се налазио један већи број стручњака UNRRA.¹⁵⁷⁰ UNRRA је обилном техничком помоћи значајно осигурала привредни напредак Југославије. Машине које су стизале посредством UNRRA биле су углавном универзалне намене, спремне да у кратком року буду стављене у функцију.¹⁵⁷¹ Посебно су значајне биле оне којих пре рата није било у довољном броју или скоро уопште, као што је био случај са рударским локомотивама и булдожерима који су вишеструко убрзали експлоатацију у рудницима.¹⁵⁷²

Споразуми о техничкој сарадњи

Настојање да се тешка индустрија подигне изискивало је висок ниво практичних техничких знања, каква су се једино могла наћи у индустријски развијеним државама. То је са друге стране потребовало огромна девизна средства, па се у недостатку средстава у првим послератним данима очекивало успостављање плодотворне сарадње са СССР-ом.¹⁵⁷³ Управо су таква очекивања и обостране жеље да се међусобни односи продубе не само на политичком већ и

¹⁵⁶⁸ АЈ, СИГВФНРЈ, 166–2, *Уговор Министарства електропривреде ФНРЈ са професором Адолфом Лудином из Берлина (27.11.1947. године)*.

¹⁵⁶⁹ Саша Илић, *Странци „гастарбајтери“*, Страна стручна радна снага у привреди Југославије 1945–1950. године, (Београд: Архив Југославије, 2021), 527–532.

¹⁵⁷⁰ „Дугорочни капитали и обнова земље“, *Политика*, 13. април 1946. године.

¹⁵⁷¹ АЈ, Министарство грађевина Владе ФНРЈ (МГВФНРЈ), 13–202, *Преглед примљеног материјала од UNRRA-е током 1946. и 1947. године*; АЈ, ГДЦМВФНРЈ, 106–1–1, *Набавке преко UNRRA-е, Попис до сада целокупно примљених машина (1946. година)*.

¹⁵⁷² АЈ, ГДЦМВФНРЈ, 106–25–43, *Рударске локомотиве од UNRRA-е*.

¹⁵⁷³ *Југословенско–совјетски односи 1945–1956, Зборник докумената*, 263–264.

на економском пољу довеле до склапања Споразума о узајамном пружању техничке помоћи.¹⁵⁷⁴ Овај уговор наслањао се на претходно потписани Споразум у Москви, према коме се СССР обавезао на испоруку индустријских постројења и уређаја на кредит у циљу бржег развитка привреде у Првом петогодишњем плану. У оквиру кредита од 135 милиона долара било је предвиђено да у периоду од 1948. до 1953. године СССР обезбеди Југославији комплетна индустријска постројења и уређаје за предузећа црне и обојене металургије, хемијске и цементне индустрије, као и других постројења, уређаја и материјала за нафтну, угљену, шумску и друге гране индустрије.¹⁵⁷⁵ Техничка помоћ поред свега поменутог обухватала је долазак совјетских стручњака и научно-специјалистичких експедиција у ФНРЈ, одашиљање југословенских инжењера на обуку и стручно усавршавање у СССР, израђивање пројеката за разна постројења и објекте, креирање технолошких процеса, давање лиценци, лабораторијско и индустријско испитивање сировина и све оно што је утицало на техничко-технолошко уздицање економије.¹⁵⁷⁶

Прво тражење техничке помоћи уследило је неколико месеци по потписивању Споразума. Нестрпљивост југословенских руководилаца и неупитна вера у свемоћ „прве земље социјализма“ иницирала је у датим условима стварање грандиозних захтева за техничком помоћи. Југославија је упутила молбу за техничку помоћ при изградњи седам фабрика тешке индустрије, шест фабрика лаке индустрије и реконструкцији неколико постојећих предузећа ради освајања производње производа од вишеструког значаја за даљу индустријализацију земље. Тражени су готови пројекти и стручњаци за изградњу и пуштање у погон фабрике за израду кугличних и ваљкастих лежаја, фабрике за средње тешке машине алатљике за обраду метала, фабрике цемента, фабрике за израду бургија и алата за резање, три фабрике за пољопривредне машине, фабрике бутанола и ацетона, фабрике скроба и кристал глукозе, фабрика за сепарацију шећера из меласе, месокомбинат, фабрика цетронске киселине и фабрика млечне киселине.¹⁵⁷⁷ Очекивана је техничка сарадња код започињања фабрикације водених турбина, генератора и трансформатора, као и градње других електричних машина, а главни терет производње требало је да изнесу нови погони предузећа „Rade Končar“ и „Litostroj“.¹⁵⁷⁸

СССР је настојао да детаљно разради све појединости како по питањима молби за техничком помоћи, тако и код већ склопљених уговора о испорукама индустријских постројења и уређаја на кредит. Совјетска страна се трудила да јасно стави до знања да ће рокови испоруке бити прилично дужи од југословенских очекивања. Отуда је совјетска крутост приликом преговора била толико изражена приликом југословенских инсистирања да се капацитети појединих уговорених постројења повећају.¹⁵⁷⁹ Преговори су се продужили преко предвиђених рокова, а почетак кварења односа између совјетске и југословенске комунистичке партије убрзо

---

¹⁵⁷⁴ ДАМСПРС, 1947, ПА, СССР, ф. 107, д. 27411, *Споразум о узајамном пружању техничке помоћи закључен између Владе Савеза Совјетских Социјалистичких република и Владе Федеративне Народне Републике Југославије (1947. година)*.

¹⁵⁷⁵ ДАМСПРС, 1947, ПА, СССР, ф. 107, д. 27403, *Споразум између Владе СССР и Владе ФНРЈ о испоруци Југославији постројења и индустријских уређаја на кредит (25.7.1947. године)*; АЈ, МСТВФНРЈ, 9–187, *Споразум између Владе СССР и Владе ФНРЈ о испоруци Југославији постројења и индустријских уређаја на кредит (25.7.1947. године)*.

¹⁵⁷⁶ АЈ, МСТВФНРЈ, 9–188, *Споразум о пружању научно-техничке помоћи од стране предузећа и установа СССР предузећима и установама ФНРЈ закључен између Владе Савеза Совјетских Социјалистичких Република и Владе Федеративне Народне Републике Југославије*.

¹⁵⁷⁷ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–92–100, *Тражење техничке помоћи од СССР-а (11.11.1947. године)*; АЈ, МЛИВФНРЈ, 10–50–52, *Уговор закључен између Генералне дирекције савезне прехрамбене индустрије ФНРЈ и Министарства прехрамбене индустрије СССР о техничкој помоћи (10.2.1948. године)*.

¹⁵⁷⁸ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–92–100, *Сарадња са СССР у електромашинској индустрији (17.11.1947. године)*.

¹⁵⁷⁹ АЈ, МСТВФНРЈ, 9–191, *Одговор Владе СССР по питању испорука инсталација и машина обојених метала (5.7.1947. године)*;

је постао још једна препрека међусобној сарадњи.¹⁵⁸⁰ Током априла 1948. године дошло је у развоју робног промета до озбиљних промена. Подстакнути од свог државног врха, совјетски преговарачи су почетком маја затражили да се постигне баланс код извршења текућих испорука тиме што би Југославија покрила извозни мањак испорукама на које се обавезала трговинским споразумом. Југословенским делегатима је стављено до знања да је готово са авансним испорукама на основу кредитног аранжмана, те да убудуће свакој испоруци из Уговора мора претходити потписивање уговора о плаћању и потом плаћање.¹⁵⁸¹ Хлађење односа наставило се и поред добре воље југословенских преговарача да изађу у сусрет совјетским тражњама. Иако су совјетски захтеви били противни слову Уговора, југословенски делегати су 9. маја извршили потписивање уговора за уређаје који су већ били испоручени. Међутим, средином маја су сви преговори обустављени, а Совјети су се изговарали да индустрија није у могућности да изврши испоруке и да је стога неопходно ревидирати Споразум.¹⁵⁸² Објављивање Резолуције Информбироа, које је уследило недуго потом, „размотало је клупко“ до краја и ставило тачку на даљу техничку сарадњу са СССР-ом.¹⁵⁸³

Изградњи високих пећи металуршког комбината црне металургије „Железара Зеница“ у помоћ је притекла британска фирма из Лондона „MacKenzie Metcalf & Company“, са којом је Министарство тешке индустрије потписало уговор о техничкој сарадњи априла 1948. године.¹⁵⁸⁴ Ова фирма је заправо била конструкциони биро специјализован у челичној струци, а имала је тесне пословне везе са америчким конструкционим бироима профилисаним у градњи високих пећи. Власник компаније Макензи сарађивао је на подизању црне металургије у Магнитогорску у СССР-у, а потом на сличним пројектима у Шпанији и Белгији, док је последњи велики посао била израда нацрта, производња, подизање и стављање у погон високих пећи у Турској. „MacKenzie Metcalf & Co.“ је заправо пословала по систему „кључ у руке“ и ова британска компанија преузела је на себе организацију свих послова капиталне изградње високих пећи у Зеници од наруџби опреме код произвођача до надзирања рада пећи после пуштања у погон у трајању до две године.¹⁵⁸⁵

Настојања да се добију лиценце за производњу

Значајан део технолошког трансфера извршен је захваљујући томе што су патенти немачких фирми и грађана после рата постали бесплатни за коришћење и доступни државама победницама.¹⁵⁸⁶ Но, до техничке документације за производњу сложенијих машина могло се доћи једино уз пристанак четири велике силе које су окупирале и поделиле Немачку, а то је био нерешив проблем, јер је свака од њих љубоморно чувала драгоцен плен до кога је дошла уз велике жртве. То је принудило Југославију да до неопходних технологија дође на исти начин на који су то чиниле земље у развоју, то јесте ангажовањем помоћи из иностранства. Југословенски државни и партијски врх је пред очима имао совјетски пример, који је успешно реализовао куповине

¹⁵⁸⁰ АЈ, КМОВЦКСКЈ, 507/1/IX-119/1-39, СССР, *Писмо ЦК СКП(б) Централном Комитету КПЈ.*

¹⁵⁸¹ АЈ, МСТВФНРЈ, 9-188, *Протокол о узајамним испорукама од 5/VII/47 (11.5.1948. године).*

¹⁵⁸² АЈ, МСТВФНРЈ, 9-188, *Споразум о испорукама индустријских уређаја на кредит од 25. VII 1947. године (12.6.1948. године).*

¹⁵⁸³ ДАМСПРС, 1949, ПА, СССР, ф. 99, д. 23510, *Основни елементи и подаци из односа између ФНРЈ и СССР (1949. година).*

¹⁵⁸⁴ АЈ, ГДЦМВФНРЈ, 106-53-75, *Уговор с фирмом „MacKenzie Metcalf & Company“ (5.5.1948. године).*

¹⁵⁸⁵ ДАМСПРС, 1948, ПА, Енглеска, ф. 43, д. 46057, *Телеграм југословенске амбасаде у Лондону Министарству иностраних дела ФНРЈ (4.3.1948. године).*

¹⁵⁸⁶ ДАМСПРС, 1948, ПА, Немачка, ф. 116, д. , *Питање коришћења немачких патената (1.3.1948. године);* АЈ, Генерална дирекција за нафту и плин Министарства рударства Владе ФНРЈ (ГДНПМРВФНРЈ), 44-5-15, *Немачки патенти (25.1.1950. године).*

разних технологија са Запада. Послератне околности су биле донекле измењене, али је југословенско руководство с пуно ентузијазма полагало велике наде у техничку помоћ СССР-а.¹⁵⁸⁷

Током разговора у Москви априла 1947. године вођа совјетске државе, Ј. В. Стаљин, истицао је квалитет италијанских машина прецизне механике и упућивао југословенску делегацију да се у потрази за неопходним технологијама Југославија окрене свом јужном суседу.¹⁵⁸⁸ Један од првих уговора о куповини лиценце и патената склопљен је још крајем априла 1947. године са техничким бироом инжењера Алберта Калмеса, који се обавезао да ће израдити све нацрте и пројекте за ваљаоницу бешавних цеви. По овом уговору Југославија је била дужна да инжењеру А. Калмесу исплати 100.000 америчких долара за уступање лиценце за фабрикацију бешавних цеви у пет једнаких рата. До краја 1949. године 80% дуга је било измирено, а италијанска фирма „Innocenti S.G.“ из Милана почела је да завршава израду првог дела опреме за ваљаоницу.¹⁵⁸⁹

Законом о Петогодишњем плану привреда је добила задужење освајања продукције трактора и камиона. Комплексан технолошки захват какав је био подухват производње моторних возила захтевао је ангажовање снага целокупне индустрије, али изнад свега стручне кадрове способне да конструишу тако сложене машине. Пошто се југословенска привреда налазила на ниском ступњу технолошког развоја била је принуђена да решење пронађе у иностранству. Ствар је у толико била лакша јер је лиценца за камион „Praha RN 13“ купљена од чехословачког предузећа „Českomoravská-Kolben-Daněk A.S.“, па су основе за производњу домаћег камиона биле постављене у „Индустрији мотора Раковица А.Д.“.¹⁵⁹⁰ Питање куповине лиценце за фабрикацију трактора представљало је крупан проблем у околностима какве су владале после рата. Првобито су велике наде полагане у помоћ СССР-а, са којим су вођени преговори о куповини лиценце за продукцију трактора гусеничара КД-35.¹⁵⁹¹ Међутим, преговори су запали у ћорсокак, па је Југославија предузела кораке да нађе што већи број понуда. Преговори су пролећа 1948. године вођени са швајцарском фирмом „URANUS Tractoren A.G.“ и тада је потписан уговор о куповини лиценце за трактор DR 70 Vender, према коме је продавац требало да укаже техничку помоћ како у фабрикацији трактора, тако и у подизању фабрике, постављању и помоћи код набавке машина, модела, матрица и свега неопходног за производњу.¹⁵⁹² Уговор је требало да ступи на снагу после ратификације обе стране, што је управни одбор „URANUS-а“ учинио, док је Министарство спољне трговине ФНРЈ одбило да да сагласност због превисоке цене тражећи поновне преговоре. До њих није дошло, јер се југословенска страна у међувремену одлучила да потражи бољу понуду.¹⁵⁹³

Следећа прилика појавила се на сајму у Пешти почетком јуна 1948. године, када је југословенска делегација установила да би лиценца за производњу трактора могла да се купи од мађарских фирми. После преговора са мађарском фирмом „N.I.K.“ готово да је дошло до закључења уговора. Директор Главне дирекције савезне индустрије мотора, инжењер Витомир Парошки, преговоре у Будимпешти довео је до самог краја, али се мађарска страна под притиском

¹⁵⁸⁷ АЈ, СПК, 41–176–314, *Елаборат М. Кадарјана о техничко-економским проблемима југословенске ауто индустрије (1946. године)*.

¹⁵⁸⁸ АЈ, КМЈ, 836/1–3–6/639, *Извештај Владимира Поповића о разговору Едварда Кардеља са Јосифом Висарионовичем Стаљином, Москва (19.4.1947. године)*.

¹⁵⁸⁹ АЈ, ГДЦМВФНРЈ, 106–28–47, *Дознака инжењеру Калмесу, Милано – за патенте и лиценце ваљаонице бешавних цеви (8.2.1950. године)*.

¹⁵⁹⁰ АЈ, ГДСИММТИФНРЈ, 108–3–11, *Лиценца камиона „Praga RN“ (2.3.1949. година)*.

¹⁵⁹¹ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–92–100, *Питање трактора у СССР-у (20.11.1947. године)*.

¹⁵⁹² АЈ, ГДСИММТИФНРЈ, 108–3–11, *Лиценца за тракторе од друштва „URANUS“ из Цириха (10.5.1948. године)*.

¹⁵⁹³ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–4–4, *Питање куповине лиценце за фабрикацију трактора Vender DR 70 (14.5.1948. године)*.

Совјета на крају повукла одбивши да склопи споразум.¹⁵⁹⁴ Овакав развој ситуације условио је хитно издавање наредбе Репарационој комисији у Западној Немачкој да наложи инжењерима у свом саставу, Рихарду Темалију и Ђорђу Станојевићу, да извиде могућност добијања комплетне техничке документације за израду у ФНРЈ четвортактних дизелских мотора типа ОМ 65 и ОМ 67 компаније „Deimler-Benz A.G.“, а уз ово и пумпе за убризгавање и бризгалке за ове моторе од фирме „Bosch A.G.“, као и могућност куповине лиценце за производњу трактора гусеничара са поменутиим моторима.¹⁵⁹⁵ Ипак, овај покушај је пропао, па се Југославија окренула ка Италији, где је јесени исте године повела преговоре са компанијама „Ansaldo“, „FIAT“ и „Breda“. Међу понудама ових италијанских фирми, преговори са фирмом „Ansaldo S.A.“ из Ђенове, која је понудила трактор ТСА/60 са дизел мотором фирме „Alfa Romeo S.A.“ типа 430, издвојили су се као најпријемчиви за југословенску страну. Преговори су вођени у Београду крајем новембра и почетком децембра 1948. године. Том приликом дате су две понуде. Прва алтернатива је подразумевала куповину лиценце у ратама уз гарантно писмо једне од угледних италијанских банака о реализацији посла, док је друга била примамљивија јер је нудила лиценцу бесплатно, али уз претходну куповину већег контингента готових трактора.¹⁵⁹⁶

Друга варијанта је однела превагу јер је у датим околностима била вишеструко кориснија за индустријализацију земље. Структура испорука омогућавала је југословенским инжењерима и радницима да постепено стекну практично искуство фабрикације трактора, стога што је уговором било предвиђено да од купљених 1.500 трактора њих 1.200 буде испоручено у деловима који би се монтирали у Југославији уз техничку помоћ и надзор италијанских стручњака. Поред тога, у оквиру ове набавке лиценца за производњу трактора ТСА/60 добијала се гратис и обухватала је предају целокупне техничке документације, помоћ при набавци машина за фабричка постројења, стручну асистенцију, обуку кадрова и све остало неопходно за израду трактора у некој од југословенских фабрика истих перформанси и квалитета какав је излазио са покретне траке фабрике у Ђенови. Велику олакшицу представљало је то што је Југославији, која је „патила“ од акутног недостатка девиза, осигурана могућност да овај аранжман плати у натури, односно оловом, бакром и дрвима.¹⁵⁹⁷ После коначног усаглашавања текста, уговор је потписан пролећа 1949. године.¹⁵⁹⁸ Ово је био велики успех југословенске спољне трговине у околностима тоталне економске блокаде са Истока, која је почела да се осећа у великој мери већ крајем 1948. године. Међутим, југословенска страна је била свесна да је релативна лакоћа и отвореност италијанске стране током преговора остварена захваљујући одобрењу САД-а и притиску на Италију да изађе у сусрет Југославији.¹⁵⁹⁹

Решавањем питања продукције камиона и трактора држава је стекла могућност да се посвети решавању других крупних задатака Прве петолетке. Мотоцикл је спадао у ред оних од примарне важности. Рад на подизању фабрике почео је још почетком 1948. године оснивањем

---

¹⁵⁹⁴ АЈ, ГДСИММТИФНРЈ, 108–3–11, *Пуномоћје директору Главне дирекције савезне индустрије мотора инжењеру Витомиру за закључење уговора о куповини лиценце за производњу трактора (24.7.1948. године).*

¹⁵⁹⁵ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–4–4, *Проблем израде трактора у ФНРЈ (13.8.1948. године).*

¹⁵⁹⁶ АЈ, ГДСИММТИФНРЈ, 108–3–11, *Преговори за склапање уговора о лиценци за израду трактора (6.12.1948. године).*

¹⁵⁹⁷ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–4–4, *Дозвола фабрикације трактора ТСА/60 у Југославији (31.12.1948. године).*

¹⁵⁹⁸ АЈ, ГДСИММТИФНРЈ, 108–12–25, *Сагласност на закључење уговора о лиценци и набавци трактора у Италији (5.4.1949. године);* Крајем 1949. године стигла је понуда из САД од „Empire Tractor Corporation“ за куповину 1.000 трактора „Empire 90“ једноставне механичке израде, чија је предност била у томе што је необучен тракториста веома брзо могао да савлада управљање и оправку ове машине. Али, понуда је стигла прекасно, јер је питање југословенског трактора већ било решено (АЈ, ГДСИММТИФНРЈ, 108–21–35, *Понуда 1.000 америчких трактора „Empire 90“ (28.10.1949. године).*

¹⁵⁹⁹ ДАМСПРС, 1950, ПА, Италија, ф. 36, д. 788, *Телеграм југословенске амбасаде у Риму Министарству иностраних послова о закључењу уговора са фирмом „Ansaldo“ о лиферицији 1.500 трактора (1.5.1949. године).*

прототипне радионице и конструкторског бироа у Загребу. Неуспешни опити око успостављања самосталне производње утицали су на одлуку да се помоћ потражи споља. После решавања питања куповине лиценце за производњу трактора, пролећа 1949. године, указала се повољна прилика да се то питање успешно заврши у сарадњи са неком од западнонемачких фирми. Специјално за ту намену формирана је трочлана комисија која је јула 1949. године отпутовала за Немачку. Комисија је током четири месеца прво успоставила везе са свим великим компанијама као што су „BMW“, „Triumph“, „N.S.U.“, „Victoria“, „Zündapp“ и „Standard“, а потом је детаљно проучила методе и организацију рада у њиховим фабрикама. Од поменутих фирми добијене су понуде о уступању права за израду моторцикала уз давање свих нацрта и упута за производњу. Међутим, поред разматрања куповине лиценце, проучавана је могућност израде једне нове конструкције мотоцикла неког познатог и искусног конструктора, који би се прихватио посла конструисања модела прикладног за југословенске услове, као и свих подлога потребних за производњу попут пројекта фабрике, размештаја стројева и уређаја, технолошког поступка итд. У том циљу успостављена је веза са стручњацима са техничких факултета и научних института у Минхену и Штутгарту, а убрзо су пронађени експерти за мотоцикле вољни да раде на подизању те индустрије у Југославији. Ричард Куен, бивши шеф конструктор фабрика „Triumph“, „Victoria“ и „Zündapp“, исказао је спремност да преузме руковођење овим пројектом, а уз њега је требало да ради бивши главни технички директор фирме „BMW“, Ерих Зиприх. Недуго потом њима двојици је поверено пројектовање фабрике мотоцикала у Загребу за коју су они гарантовали да ће почетком 1951. године започети рад на модерним и економски рационалним начелима.¹⁶⁰⁰

Набавке машина у иностранству

Могућност набавки полуфабриката и фабриката у иностранству била је уско везана за послератну привредну нестабилност која је за последицу имала честе оскудице у производњи. Политичка ситуација у свету била је други, ништа мање значајан, фактор који је спречавао добављање неопходних делова за ремонт машина. Оскудица појединих важних артикала, услед немогућности да се набаве у иностранству, присиљавала је привредне руководиоце да мењају инвестиционе планове и средства преусмеравају у правцу решавања хитних потреба. Тако су средства планирана за набавку договорене фабрике трактора у Мађарској¹⁶⁰¹ преусмерена на набавку машина потребних за хитно подизање фабрике кугличних и ваљкастих лежајева у Београду. Оспособљавањем ове фабрике требало је уштедети у знатној мери потрошњу страних девиза и истовремено осигурати несметано снабдевање домаћих потреба кугличним и ваљкастим лежајевима. У том циљу прибављене су две понуде из Италије, из којих је стручна комисија изабрала све најпотребније специјалне машине и апарате. Реч је била о 13 машина радилица, 17 помоћних машина и две специјалне електричне пећи, а износ аранжмана са помоћним прибором износио је 90 милиона лира. Предвиђено је да италијанске фирме из Милана „S.T.I.N.“ и „ORIK“ испоруку изврше у року од годину дана.¹⁶⁰² Овакав потез Министарства тешке индустрије испоставио се као далековид, јер је убрзо дошло до Резолуције Информбироа, а потом и до

¹⁶⁰⁰ АЈ, МТИВФНРЈ, 16-3-3, *Освајање производње моторкотача у НРХ (18.11.1949. године)*.

¹⁶⁰¹ АЈ, МТИВФНРЈ, 16-4-4, *Меморандум за друга инжењера Филиповића, Предлог за решење проблема трактора (19.6.1948. године)*.

¹⁶⁰² АЈ, МТИВФНРЈ, 16-72-80, *Набавка постројења за фабрику лежаја у Италији (28.5.1948. године)*; Повољна понуда за комплетну фабрику кугличних и ваљкастих лежајева, капацитета милион комада месечно, стигла је претходно из САД. Фабрика се продавала за 625.000 долара, али до реализације куповине није дошло (АЈ, ГДСИММТИФНРЈ, 108-18-32, *Понуда за куповину једне комплетне фабрике кугличних лежајева у САД*).

одбијања Мађарске да закључи дефинитиван купопродајни уговор за куповину уређаја за фабрику трактора.¹⁶⁰³

Набавке машина извршаване су значајним делом у складу са тренутним потребама. Многе фабрике налазиле су се у процесу велике реконструкције и напрезања капацитета зарад благовременог испуњења планова, па су потребе за набавкама биле знатне. Различити фактори утицали су на потребу да се предузећа обратe државним трговинским представништвима у иностранству. Највећи број набавки обављан је у циљу ремонта постојећих машина, које су без изузетка биле западне производње. Међу њима су доминирале оне немачке и италијанске израде, али их је било из осталих земаља. У првим послератним годинама углавном је замена за машине немачке производње тражена у Великој Британији и САД, у оној мери у којој су то политички односи и економске везе дозвољавали. Обновом немачке и италијанске индустрије превагу су поново почеле да односе машине из њихових држава.¹⁶⁰⁴ Свеукупно отопљавање односа са САД, које је започело под крај 1948. године, отворило је приступ западним тржиштима.¹⁶⁰⁵ Изградња тешке индустрије, која је после раскола са СССР-ом запала у кризу, могла је захваљујући повољним политичким околностима да буде настављена. Предузећа црне металургије и машиноградње су током 1950, 1951. и 1952. године извршила велике набавке опреме. Увожене су машине и инсталације највише из Немачке, а потом из САД, Француске, В. Британије, Италије, Аустрије, Белгије и Холандије.¹⁶⁰⁶ Кредитни аранжмани инвестиционог карактера са америчким финансијским институцијама које је Југославија почела да склапа почевши од 1949. године, отворили су могућност набавки широког спектра машина у САД. Претежно су увожене специјализоване машине неопходне за појачану експлоатацију и механизацију рудника, као и машине радилице и производне машине за машинску, металну и електроиндустрију. Препреке слободном технолошком трансферу из западних капиталистичких земаља више нису постојале, а држава се почевши од 1950. године трудила да искористи све предности политичког положаја у коме се нашла после турбулентног периода жестоког притиска са Истока.¹⁶⁰⁷

„Know how“ или учити кроз искуство

Размене студената између „братских словенских земаља“ биле су један од начина на који су се усвајала преко потребна знања из савремене технике и организације рада. Посебну корист од тога имале су привредно слабо развијене државе „народних демократија“, а пре свега Југославија и Албанија које су се налазиле у победничком табору. Југославија је захваљујући великом угледу са којим је изашла из рата обилато користила могућност да своје ученике и студенте упућује у индустријски развијену Чехословачку, а потом и у Пољску и СССР. Тамо су се стицала знања која су била изнад нивоа оних која су се могла стећи у Југославији. Тако је 800 омладинаца током две године учило занат у чехословачким индустријским гигантима. Они су имали прилику да посматрају рад чехословачких мајстора и уз њихов надзор савлађују теоретска и практична знања из струке због које су послати на школовање.¹⁶⁰⁸ По повратку у земљу били су

¹⁶⁰³ ДАМСПРС, 1949, ПА, Мађарска, ф. 67, д. 23366, *Наши економски односи са Мађарском (23.5.1949. године)*.

¹⁶⁰⁴ АЈ, ГДСИММТИФНРЈ, 108–12–25, *Набавке из разних земаља у послератном периоду од 1946. до 1951. године*.

¹⁶⁰⁵ ДАМСПРС, 1949, СППА, САД, ф. 17, д. 1476, *Оквирни споразум о трговинској размени између извозних и увозних предузећа ФНРЈ и World Commerce Corporation, New York, за период 1. јули 1949 – 1. јула 1950. године*.

¹⁶⁰⁶ АЈ, СМВФНРЈ, 6–36–37, *Спискови опреме из увоза у 1951. и 1952. години за предузећа Генералне дирекције црне металургије, Генералне дирекције машиноградње ФНРЈ и генералних дирекција машиноградње у републикама*.

¹⁶⁰⁷ АЈ, СМВФНРЈ, 6–26–27, *Списак критичне опреме за набавку из Америке (10.11.1950. године)*.

¹⁶⁰⁸ АЈ, МРВФНРЈ, 25–95–232, *Извештај о акцији наших ученика у привреди у Чехословачкој*.

распоређени у најважнија предузећа војне и цивилне индустрије.¹⁶⁰⁹ Слично је било и у погледу ученика који су били упућени на изучавање заната у Пољску, с тим што су пољске могућности биле далеко скромније због несагледивих ратних разарања, па је знатно мањи број омладинаца имао прилику да се обучава претежно у индустријским центрима на западу и југозападу земље.¹⁶¹⁰

Сајмови технике били су места на којима су фирме из разних делова света излагале последња достигнућа на пољу техничко-технолошких достигнућа и уједно прилика да се представници из других земаља ближе упознају са најновијим знањима из различитих области индустрије. На великим сајмовима је прилика да се види последња реч технике увек већа него на мањим, јер су велике технолошке компаније увек радије да излажу на престижнијим и посећенијим местима, где је могућност склапања великих послова многоструко већа. Југославија се од краја 40-их година посебно трудила да њене делегације буду присутне на великим сајмовима, који су се претежно одржавали у западној и централној Европи. Тако су се средином 1950. године у Бриселу и Лијежу обрела тројица представника водећих југословенских фирми. У питању су били генерални инжењер ГДЦМ, Никола Гаковић, шеф конструктивног бироа фабрике „Гоша“ из Смедеревске Паланке, Драгослав Јовановић и директор предузећа „Rade Končar“, Винко Врпка из Загреба. Они су током боравка у Белгији обилазили фабрике из области црне металургије, електроиндустрије и металопрерађивачке индустрије у којима су стицали знања о савременим технолошким процесима из тих индустријских бранши са задатком да по доласку у земљу пренесу стечена искуства и примене их зарад подизања ефикасности привреде.¹⁶¹¹ Представници појединих индустрија имали су на одређени начин обавезу да посећују сајмове у оним земљама са чијег су се тржишта углавном снабдевале њихове фабрике. Тако су службеници Главне дирекције савезне индустрије мотора сваког пролећа почевши од 1949. године посећивали међународни сајам моторних возила који се одржавао у Милану.¹⁶¹²

Долазак стручњака повратника у домовину играо је значајну улогу у подизању нивоа техничких знања. Мотиви који су их руководили углавном су били у вези са жељом да се последње године каријере искористе како би се припремио терен за мирне пензионерске дане. Поред њих, било је људи попут инжењера Шлајмера кога је држава ангажовала у сврху модернизације предузећа црне металургије. Он је радећи у италијанској железари „FIAT“ успео да у релативно кратком року стекне специјализацију за *Tusland Hole* пећи, а пошто је планирано да пет направа овог типа буде изграђено током Петолетке, његова помоћ је била немерљива. Шлајмер је већ тада имао европску репутацију и спадао је у узак круг специјалиста који су познавали све сегменте рада електричних високих пећи, јер је ова технологија била у употреби једино у Шведској и Италији. ГДЦМ је доделивши Шлајмеру задатак да у Шторамa подиже електричне високе пећи, из оскудног техничког кадра Дирекције придодала једног техничара и једног инжењера који су учили од њега и помагали му код конструисања ових уређаја.¹⁶¹³

У сврху упознавања са новим технологијама Југославија је као и многе друге земље прибегавала различитим лукавствима. Велике фирме на Западу водиле су рачуна да на сваки начин онемогуће индустријску шпијунажу, па је било готово немогуће да службеник неког страног предузећа добије дозволу за обилазак њихових фабричких постројења. То је посебно било изражено код компанија које су производиле технолошки сложене производе. Изузеци, премда ретки, свакако су постојали. Случај инжењера и професора загребачког Електротехничког

---

¹⁶⁰⁹ АЈ, МРВФНРЈ, 25–94–231, *Извештај о распореду, смештају и исхрани омладинаца који су дошли из Чехословачке.*

¹⁶¹⁰ АЈ, МРВФНРЈ, 25–84–211, *Југословенски ученици у Пољској и пољски радници, ученици и омладина у Југославији током 1947. и 1948. године.*

¹⁶¹¹ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–4–4, *Посета сајмова у Бриселу и Лијежу у сврху стицања нових знања (28.4.1950. године).*

¹⁶¹² АЈ, ГДСИММТИФНРЈ, 108–4–12, *Предлог путовања Габеричкич Ивана у Италију (27.3.1950. године).*

¹⁶¹³ АЈ, МТИВФНРЈ, 16–4–4, *Питање стручњака инжењера Шлајмера (7.12.1948. године).*

факултета, Милана Видмара, који је имао добре контакте са свим великим фирмама у иностранству и захваљујући томе добио дозволу за обилазак фабрика трансформатора у Италији, Швајцарској, Француској, Белгији, Шведској, Енглеској и Аустрији ради завршетка рада на књизи „Die Transformatoren“, један је од примера југословенске довитљивости. Пошто је освајање производње великих трансформатора било у току, руководиоци Генералне дирекције машиноградње су се досетили да инжењера Велимира Цихлара, пројектанта и шефа конструктора у предузећу „Rade Končar“, придодaju професору М. Видмару у својству асистента. То је В. Цихлару омогућило улазак у све тешко доступне фабрике, а Цихлар је стечено искуство уложио у усавршавање технолошког процеса изградње великих трансформатора.¹⁶¹⁴

Са друге стране, било је компанија које су попут западнемачке фирме „Degussa“ биле спремне да упуте раднике других фирми у тајне технолошког поступка. Наравно, ствар није била у алтруизму, већ у пословној политици. „Degussa“, као реномирана фирма за термичку обраду челика и лаких метала, настојала је да награди Југославију, као великог купца њених производа, обуком једног радника у руковању и раду калионичким постројењима, инструментима и лабораторијским пословима. У Западну Немачку је упућен калионичар предузећа „ИМП“, Милан Скенцић, који је у Раковици обављао овај посао са особитим успехом. Он се у Западној Немачкој учио савременим методама оплемењивања и каљења челика, технолошким поступцима за постизање максималних резултата на тврдоћи, жилавости и хабању алата и машинских елемената. М. Скенцић је добио и задатак да уз помоћ југословенског трговинског представништва покуша да посети неку од фабрика аутомобила или трактора, у којој би се упознао са високофреквентним каљењем аутомобилских и тракторских делова.¹⁶¹⁵ Поменути М. Скенцић није био усамљени пример, а Југославија је тражила сагласност страних фирми за одашиљање радника на праксу у њихове одговарајуће фабрике. Држава је највероватније плаћала њихову обуку, јер је то било јефтиније од покушаја да се самостално дође до решења. Примера ради, предузеће „Litostroj“ је услед недостатка стручних ливаца у одељењу за најосетљивије одливке за турбине имало шкарт и до 80%. Стога је са фирмом „Gußstahlwerk Bochumer Verein AG“ договорено да она на шестомесечну праксу прими шест ливаца, као и да у Љубљану упуту једног свог стручног ливца. Стране фирме су оваквим потезима заправо остваривале двоструку корист. Прва је добијање новца за обуку, која је била маргинална, а друга, много значајнија, састојала се у томе што су радници на обуци усвајали њен технолошки модел израде, па је то дугорочно могло да донесе добит код набавки осталих технолошки компатибилних делова.¹⁶¹⁶

Почетком 1951. године ливница у Ступу крај Сарајева требало је да започне са продукцијом гвоздених под притиском ливених цеви за водовод и плин. Планирано је да ливница у овим артикалима подмири потребе целе земље и тиме растерети остале ливнице, а то је изискивало примену најмодернијих принципа и система ливења цеви, који су југословенским стручњацима били познати само из литературе. У питању је било центрифугално ливење, које је било знатно јефтиније, а капацитет погона је био несразмерно већи у релативно мањем простору. Пошто нико од стручњака није поседовао знање о технолошком процесу, а уз то су недостајале специјалне машине за комплетирање погона у ливници, у Швајцарску и Италију је упућен

---

¹⁶¹⁴ АЈ, ГДМВФНРЈ, 107–2–3, *Сагласност за путовање у иностранство инжењера Велимира Цихлара (7.11.1950. године)*; АЈ, ГДМВФНРЈ, 107–5–9, *Технички подаци из иностранства за изградњу великих трансформатора (11.11.1950. године)*.

¹⁶¹⁵ АЈ, ГДМВФНРЈ, 107–2–3, *Сагласност за путовање у Западну Немачку Милана Скенцића (23.11.1950. године)*.

¹⁶¹⁶ АЈ, ГДМВФНРЈ, 107–2–3, *Сагласност за путовање у Западну Немачку Франца Чернивеца и Франца Наробе (23.11.1950. године)*; Фирма „Bochumer Verein“ није била прва фирма у коју је „Litostroj“ упутио своје запослене на праксу. Стане Јелочник, руководилац целе припреме за ливницу сивог гвожђа и моделстоларију, претходно је боравио на пракси код немачке фирме за производњу турбина „Voith AG“. Тамо се обучавао у ливници сивог лива одакле је донео велико искуство (АЈ, ГДМВФНРЈ, 107–12–26, *Пракса у иностранству (1.2.1951. године)*).

директор фабрике у Ступу, Владимир Сихровски. Он се током боравка у ове две земље упознавао са свим сегментима процеса производње у фабрикама, имао је прилику да посматра како се постројења показују на раду и тиме стиче неопходно знање, помоћу кога је донета одлука о најподеснијој од две постојеће понуде за довршетак изградње фабрике.¹⁶¹⁷

Обучавање радника у иностранству у сврху правилног руковања новопостављеним уређајима и машинама набављеним у иностранству, као и ради бољег и рационалнијег манипулисања већ постојећим уређајима у предузећима, била је потреба од примарне важности за правилно функционисање индустрије. Известан број радника специјалиста из појединих великих предузећа одлазио је у иностранство ради инструктаже и то у оне земље из којих су углавном набављане машине како пре, тако и после рата. Перманентни недостатак девиза условио је да се избор сузи на неколико, за југословенску привреду, најзначајнијих држава. У Западној Немачкој је на усавршавању боравило највише радника из разлога што је пре рата већина предузећа била подизана од стране немачких стручњака, а после рата већим делом комплетирана уређајима и машинама немачких произвођача. Природна потреба за упознавањем са савременим начином фабрикације у Западној Немачкој и рада на набављеним машинама јавила се као логична последица техничко-технолошке структуре индустрије. Поред одласка у СРН држава се одлучила да пошаље раднике још у Италију, Шведску и В. Британију. У Италији су обучавани из разлога што је опрема за поједине нове фабрике, попут оне за ваљаоницу бешавних цеви, која је купљена уговором са фирмом „Innocenti“ и грађена у склопу предузећа „Željezara Sisak“, испоручивана од стране реномираних италијанских компанија. Шведска је имала велике традиције у топионичарству, а нарочито у градњи електропећи високих фреквенција. Договорене испоруке извесног броја ових направа условиле су да се будуће посаде извежбају у руковању у Шведској. Споразумом са британском фирмом „MacKenzie Metcalf & Co.“ започела је градња високе пећи у Зеници са свим потребним уређајима за погон, а убрзо су отпочели и радови на изградњи ваљаонице за блокове по систему *blooming*, па је одређени број радника предузећа „Жељезара Зеница“ упућен у Енглеску на обуку, како би инсталације поменуте фирме што корисније послужиле привреди. Почетком педесетих година боравци на разним специјализацијама у земљама западне хемисфере су интензивирани, а југословенска привреда је тиме демонстрирала спремност да без кашњења прати технолошку трку коју су наметале водеће индустријске државе.¹⁶¹⁸

---

¹⁶¹⁷ АЈ, СМВФНРЈ, 6–2–2, *Одобрeње за путовање Владимира Сихровског у Италију и Швајцарску (14.12.1950. година).*

¹⁶¹⁸ АЈ, ГДЦМВФНРЈ, 106–56–78, *Обучавање радника у иностранству (22.12.1950. године).*

ЗАКЉУЧАК

Ослобођење Југославије маја 1945. године означило је велику прекретницу у развоју привреде и друштва. Комунистичка партија Југославије је као руководећа снага Народноослободилачког покрета ослобођењем источних делова земље започела свеобухватан рад на легализацији тековина револуције. Процес освајања власти, који је започео још током рата, с првим данима мира ушао је у нову фазу. Изашавши из рата као једина организована политичка партија с око 240 хиљада чланова, КПЈ је постала одлучујући политички фактор у земљи. Због деликатне позиције југословенске државе у међународним односима, која се пре свега оцртавала на линији односа са западним савезницима, КПЈ је морала да наступа опрезно на унутарполитичком терену. Имајући то у виду, југословенски комунисти су се ослањали на помоћ и упутства СССР-а, како на пољу унутрашње, тако и на пољу спољне политике. СССР је саветовао руководство КПЈ-а да опрезно наступа како не би дошло у отворен сукоб са Западом, а то се односило на избегавање директних окршаја с грађанским политичким странкама, који би довели до заоштравања односа са САД и Великом Британијом. Ослањајући се на савете СССР-а и његова искуства, КПЈ је постепено и систематски, политиком “малих корака”, дискредитовала политичке противнике. На привредном плану Партија је примењивала исту тактику, намеравајући да у етапама изврши корениту промену друштвеног и економског система.

Привредна стварност с којом се ратом разорена Југославија суочавала била је поражавајућа. Југословенско становништво било је десетковано током четворогодишњих ратних окршаја с немачким окупаторима и његовим савезницима. Изгубљено је преко милион људских живота, а узимајући у обзир оне који су из рата изашли с тешким инвалидитетом, трајно онеспособљени за било који вид самосталног живота, губици људског потенцијала пењали су се изнад 10% предратне популације. Село је, чинећи демографску окосницу већински аграрног друштва, поред великих људских жртава претрпело и велику материјалну штету. Та материјална штета се кретала од губитака кућног инвентара услед пљачке коју је спроводио окупатор, до насилног одузимања летине и стоке. Прилике у градовима нису биле ништа повољније, јер је окупатор поред масовног стрељања градског становништва и бомбардовања вршио и систематску пљачку имовине. Приликом повлачења, окупатор је уништио велики број рудника, док су многе фабрике биле потпуно демолиране или су биле нефункционалне стога што су током рата машине отпремљене за Немачку. Путеви, пруге и мостови су у односу на предратни ниво били преполовљени, а готово сва транспортна средства одузета за немачке ратне потребе. Суочена с тешком ситуацијом, први кораци које је КПЈ предузела били су обнова и изградња предратних привредних капацитета земље.

Обнова земље почела је већ ослобођењем првих територија, када су јединице НОВЈ-а и Црвене Армије здруженим снагама почеле да потискују Немце из Србије према северу и западу. Ослобођењем Београда, 20. октобра 1944. године, стечена је стратешка позиција с које је НОВЈ кренуо у коначно ослобођење земље. Слободни делови државе, Србија и Македонија, су у позадини фронта постале један од кључних снабдевача фронта. Тада се јављају прве организоване радне акције за обнову инфраструктуре, пре свега виталних комуникација попут пруге Београд-Солун, која је већ крајем 1944. године добрим делом стављена у функцију. Завретац ратних операција на простору Југославије, средином маја 1945. године, затекао је земљу у великим потешкоћама. „Вакуум власти“ емитовао је правну несигурност и згодну прилику да у тренуцима безвлашћа завлада потпуни хаос у земљи. Био је то прави проблем првих дана после ослобођења, јер су се институције старе власти потпуно урушиле, а за то време нису изграђене нове. Руководство југословенских комуниста, потпуно свесно да на том плану мора брзо деловати, подстакло је разграђавање народних одбора по свим срезовима. Изградња институција нове државе крунисана је доношењем Устава ФНРЈ за само пола године од ослобођења. За то време на

пољу обнове у 1945. години забележени су значајни резултати. Ову прву етапу карактерисао је недостатак плана обнове, који је доводио до беспотребног расипања снага на обнови објеката, којима није додељена никаква улога у будућем привредном систему. Обнови појединих индустријских грана посвећена је већа пажња, па су послови на њиховој обнови брже напредовали. Метална, хемијска, дрвна и грађевинска индустрија забележиле су боље резултате од осталих, пре свега зато што су њихови производи били витални за обнову земље.

Обнова Рударства је током друге половине 1945. године предњачила у односу на индустрију. Логика ствари је налагала да се прво обезбеде сировине за индустрију, па да се онда приступи њеној обнови. Тако је до краја године успешно оспособљен велики број рудника, топионица, челичана, ливница и ваљаница. Посао на обнови рударских предузећа олакшавала је чињеница да је рударство пре рата било ниско развијено, у многим сегментима базирано на застарелим технологијама. Ненадокнадив губитак било је страдање квалификованих радника и стручњака, како у индустрији тако и у рударству, па се држава трудила да с расположивим снагама, придржавајући се редоследа према „виталним потребама“, постигне што већи ефекат. Несумњиво је да су до средине године остварени велики успеси у обнови, а у многим деловима направљени и велики искораци. Производња нафте и гаса, чија је експлоатација пре рата била занемарљива, повећана је готово четири пута у случају нафте, а преко 25 пута у случају гаса. Производња у 1946. години надмашила је предратну и у експлоатацији одређених метала и неметала, као што су хром и антимон. Међутим, заслуге за то имао је и немачки окупатор, који је за потребе снабдевања своје индустрије рудама предузео обимну инвестициону активност током рата, која је резултирала технолошким усавршавањем многих старих рудника и отварањем нових. Све у свему, обнова рударства је суштински брже напредовала и приведена је пре крају у односу на индустрију, иако ни темпо обнове индустрије није био нимало спор, о чему сведоче совјетске и англоамеричке анализе стања привреде у Југославији.

Усвајање плана обнове и изградње почетком 1946. године допринело је бољој организацији посла. Планом је предвиђено да бројна мања, нерентабилна предузећа буду угашена и фузионисана с већим предузећима из исте делатности. На њихово гашење није утицала само општеприхваћена економска идеја југословенских комуниста о великим производним погонима и корпоративизацији државног сектора привреде, већ и чињеница да је јефтине било обновити или проширити једно велико предузеће, него расипати средства на обнову неколико малих. Ова пракса је у потпуност примењивана, а таква метода је само убрзавала темпо обнове. Број предузећа према предратном био је осетно мањи, али је капацитет остао исти, а у многим гранама значајно је повећан. Још неколико фактора доприносило је брзој обнови индустрије и рударства. Међу тим факторима један од значајнијих био је финансијски аспект. Фонд за обнову земље био је велики извор прихода, јер су се у њега сливала огромна средства. Прилив у Фонд био је сталан и током 1946. године прогресивно је растао. Држава је створила неколико механизма помоћу којих се он пунио, од средстава од конфискације имовине окупатора и његових сарадника до средстава од продаје робе коју је Југославија добијала на име помоћи од UNRRA. Опште узевши, помоћ UNRRA била је више него драгоцене. Само саобраћајна средства која је UNRRA испоручила допринела су, према мишљењу економисте М. Мирковића, динамичној обнови привреде. Свакако, не треба занемарити велики радни полет и ентузијазам становништва, на првом месту омладине, која је добровољним радом штедела огромна средства, која је држава потом могла да пласира тамо где су она била најнужнија. Ту су још заробљеничка радна снага, материјална и стручна помоћ Совјетског Савеза и осталих земаља, као и држава која је у свим сегментима активно учествовала у целом подухвату. Крајњи биланс обнове индустрије и рударства нам указује да су предратни капацитети били готово обновљени, а уз обнову, постигнути су успеси у изградњи, који су довели до отварања нових предузећа, чија производна делатност до тада није постојала на тлу Југославије.

Функционисање привреде првих дана после ослобођења земље обиловало је бројним проблемима. Привредна министарства су услед недовољно добро изграђеног привредног система пословања директно залазила у рад предузећа, регулисала унутрашње односе и, на одређени начин, руководила њиховим пословима. Стање у предузећима почело је да се мења крајем 1945. године, када су у предузећима постављени принудни управитељи. Њиховом именовању претходило је окупљање стручних кадрова, који су имали радно искуство у привреди пре рата. Били су то махом инжењери, који су пре рата радили у предузећима. Њихов број се показао недовољним, па су они махом распоређивани у најважнијим предузећима, док се држава трудила да и на осталим местима нађе најподесније решење. Стање руководећих кадрова се из месеца у месец поправљало, јер су бројни промашаји с постављањем некомпетентних партијских кадрова показали да је за „здро“ функционисање привредног организма стручност најбољи „лек“, тако да су партијски кадрови почетком 1946. године премештани на ниже, најчешће контролне функције.

Недостатак домаћих стручњака отклањао се ангажовањем стручњака из иностранства. Немачка, која је после рата лежала у развалинама, убрзо је постала највећа „европска пијаца“ стручног кадра. Југославија је, пошто је њена привреда добрим делом била изграђена на средњоевропској технолошкој бази, настојала на све начине да доведе што већи број немачких стручњака. Средства, иако лимитирана, одредила су приоритете, па су тако у Југославију из Немачке углавном довођени стручњаци за металну, електроиндустрију и машинску индустрију. Поред Немачке, на раду у Југославији налазили су се стручњаци из Совјетског Савеза, Чехословачке, Италије, Швајцарске и стручњаци које је UNRRA упутила да помогну реконструкцију југословенске привреде. Југословенски ђаци, студенти и стручњаци одлазили су на усавршавање у СССР, Чехословачку и, преко UNRRA, у САД и земље Западне Европе. Трансфер технологија добио је посебну динамику током спровођења Првог петогодишњег плана, а нарочито од 1949. године када је са САД постигнута нагодба по низу питања која су оптерећивала међусобне односе. Поред отварања тржишта држава западне хемисфере за набавку капиталне опреме неопходне за индустријализацију, отворена је и могућност њихове набавке путем повољних кредита. Југословенски стручњаци су добили могућност да се упознају са најновијим техничко-технолошким достигнућима у фабрикама западних земаља и стекли су се услови за куповину лиценци за фабрикацију сложених машина, као што је трактор гусеничар италијанске фирме „Ansaldo“.

Прве две послератне године биле су заправо транзициони период. На том путу Партија се суочавала с бројним проблемима у вези са изналажењем јединствене економске политике коју је требало спровести у “првој фази” обнове и изградње. У самом врху Партије често се потенцијало питање усвајања унисоне формуле руковођења привредом, али због комплексности ситуације на терену која је онемогућавала спровођење такве политике, Политбиро ЦК КПЈ-а је у складу с тренутним потребама *ad hoc* доносио директиве које су биле општеобавезујуће. Паралелно с овим акутним проблемима који су оптерећивали привреду, руководство Партије почело је да размишља о даљим корацима економске политике. Револуционарни ентузијазам, који је победом у рату досегао високу тачку, међу вођством Партије стварао је представу да ниједну замисао није немогуће остварити у тако кратком року, ако се уложе максимални напори. Угледајући се на “прву земљу социјализма”, “домовину свих пролетера света”, коју је у њиховим очима представљао СССР, југословенски комунисти су исказали спремност да крену истом “опробаном” стазом, а то је на пољу економије подразумевало прихватање командно-планског привредног модела.

Већ јануара 1945. године израђен је први нацрт Планске комисије по узору на Госплан у СССР-у. Настанак овог нацрта, док су још увек вођене ратне операције против Немачке, био је садржан у жељи КПЈ-а да се транзиција ка новом економском систему обави убрзаним темпом.

Тада је донета одлука да оснивање Савезне планске комисије буде обављено до краја августа, како би се на време израдио привредни план за 1946. годину. Овај амбициозни циљ нових власти је у судару са свакодневним потешкоћама првих послератних месеци одложен за наредну годину. Околности у којима се налазила Југославија током друге половине 1945. године на дневни ред су “избациле” друга питања. Међутим, Партија није одустајала од покушаја да се већ током 1945. године направи један план производње за последњи квартал године, у чему се највећим делом успело. Производни програм који је направљен за последње тромесечје није обухватао све делове привреде, али је на одређени начин представљао прво искуство привредних органа на пољу планирања. Он је био својеврсни тест који је требало да покаже да ли постоји могућност да се с тадашњим кадровским капацитетима изради било какав текући привредни план за наредну 1946. годину. Поред бројних недостатака којима је обиловао овај квартални план, производни резултати су се показали успешнијим од претходних и то је навело КПЈ да привредним руководиоцима додели задатак израде оквирног једногодишњег плана производње за 1946. годину. Рад на изради тог плана почео је крајем 1945. године, али због недостатка статистичких података план производње је направљен на основу резултата индустријске и рударске продукције из 1939. године. Оквирни привредни план, састављен крајем децембра, и поред кратког рока израде био је први успех који је нови режим остварио на пољу планирања. Коначни биланс овог оквирног плана производње, који је обухватио искључиво индустрију и рударство, није испуњен, али резултат није био нимало поражавајући, јер је укупни биланс производње досегао 79% предратног нивоа.

Следећи задатак који је Партија поставила био је завршетак процеса оснивања Савезне планске комисије и нижих органа за планирање. Устав, који је донет последњег дана јануара 1946. године, поставио је правне основе планских органа. Наредних месеци започео је рад на конституисању Савезне планске комисије, који је резултирао њеним оснивањем почетком јуна 1946. године. Оснивањем овог централног планског органа постављени су темељи командно-планске привреде у Југославији. У периоду који је уследио, приступило се изградњи институција планске привреде на свим нивоима. Изградња републичких, окружних и среских/градских планских комисија умногоме је зависила од кадрова, који је требало са стручне, али и политичке стране да руководе овим институцијама. Кадровска политика је била кључ успеха на пољу планирања, а она је почетком 1946. године у началу дефинисана строго поштујући идеолошке оквире, од којих се временом одступало због мањка кадрова који су испуњавали ту норму. Стога су постигнућа на пољу организације нижих планских органа била парцијална. До средине 1948. године то се променило и образовање планских органа усталило се у предузећима, а готово сва велика предузећа добила су планска одељења. Са друге стране, СПК, републичке планске институције и плански органи при министарствима доживели су незнатне измене током Прве петолетке. Одлука о преласку на нови друштвени модел 1950. године наговестила је на одређени начин крај командно-планског привредног модела, а тиме и институција које су га носиле. Реорганизација привреде почетком 1951. године деградирала је положај СПК-а и осталих планских органа и свела њихову улогу углавном на научно-саветодавни карактер. Месец дана после реорганизације укинута је СПК, а потом и остали плански органи, чиме је формално-правно у Југославији укинута командно-планска привреда.

И док се привреда налазила у процесу реконструкције, корпоративизације и обнове пређашњих и успостављања нових веза с иностранством, животна свакодневица је пролазила кроз период отежане стабилизације. Потреба становништва за „хлебом насушним“ била је гарантована рационисаним снабдевањем, а снабдевање осталим рационисаним намирницама било је нередовно и варијало је у зависности од домаћих могућности и стране помоћи. Просечан дневни унос калорија *per capita* кретао се између глади и дијете, а Југославија се због великих суша које су захватале њене житородне крајеве једино могла ослонити на помоћ UNRRA. Када је помоћ ове организације престала, држава се могла ослонити једино на сопствене могућности. Најтежа суша

погодила је земљу 1950. године, па је државно руководство било принуђено да се обрати западним силама за помоћ у храни. У тако тешкој ситуацији у којој се налазила цела земља становници су улагали огромне напоре у обнови и изградњи. Омладина је постала носилац радног елана и такмичарског духа. Несебичним жртвовањем омладинци су се калили на радним акцијама широм земље. Сеча шуме на врховима Црног Врха, берба кукуруза на војвођанским њивама и завршетак прве омладинске пруге Брчко-Бановићи, која је била јединствен феномен у светским размерама, били су само неки од великог броја истакнутих подухвата омладине. Талас револуционарног заноса имао је и своје друго лице, мање хумано и идеалистичко. „Ново друштво“ и „нови социјалистички човек“ нису, према схватању Партије, могли бити изграђени без брисања старих друштвених норми и оквира, а такво схватање имало је своју практичну манифестацију у обрачуну с крупним капиталом. Спровођење совјетских концепција привредне модернизације подразумевало је елиминисање приватног власништва из индустрије и концентрацију целокупне производње у рамама државе. У настојању да то спроведе у дело, КПЈ је преко државних органа власти кренула у обрачун с представницима крупног капитала. Сва средства су била дозвољена, грађанске законске норме кршене, а добро изрежирана суђења унапред су имала познат исход. Неке пресуде су биле засноване на чврстим доказима о активној сарадњи с окупатором, док су друге биле слабо поткрепљене доказним материјалом. Ипак, била је то игра „мачке и миша“ из које су југословенски комунисти изашли као апсолутни победници, не презајући да своје поступке оправдају „народном вољом“, која је тих дана носила ореол „ултимативне правде“.

Оскудица и беда биле су видљиве на сваком ћошку. На сваком кораку могли су се видети људи и деца на улици у оделима од зелене војничке чоје, а поред њих босонога и поцепана „деца улице“, која им нуде семенке, печени кукуруз и многе друге, неретко и луксузне, производе. На другом крају улице могли су се опазити црноберзијанци и разни други шпекуланти како зарађују уносне суме тргујући дефицитарним артиклима, док поред њих пролазе домаћице у настојању да на некој од оскудно снабдевених пијаца повољно пазаре намирнице. У градовима и варошима поново се осећала градска врева као пре рата, а у кафанама су се, уз чашицу, водиле дискусије о домаћим и светским темама. У јутарњим часовима радници, чиновници и ђаци су се стискали на трамвајским и аутобуским станицама у покушају да се домогну једног од малог броја слободних места, а псовке, лактање и туче биле су неизоставна појава. С друге стране, недостатак превозних средстава присиљавао је многе да се сналазе како знају и умеју, па су сцене радника на приколицама камиона биле општа појава. Становање је представљало још једно од важних питања, али је оно било решавано принудним уселјавањима оних који нису имали кров над главом у станове оних који су имали „вишак“ стамбеног простора. Све је то стварало тензије између једних и других, али због велике хоризонталне покретљивости изазване миграционим кретањима које је ослободила револуција и рушењима после бомбардовања, простора за све није било у довољној мери. Миграције из динарског поднебља ка северу изазвале су судар култура, менталитета и животних навика. Са друге стране, темпо урбанизације није пратио процес индустријализације, а до 1953. године удео градског становништва порастао је за свега 4% у односу на стање пре Другог светског рата. Држава је стога била принуђена да регрутује раднике за индустрију из села која су се налазила у непосредној околини. Ова преплитања давала су посебан тон животној свакодневици послератне Југославије.

Почетак спровођења оквирног годишњег плана производње у 1946. години, током кога је привреда требало да започне транзицију ка планирању, подстакло је привредне стратеге да пред предузећа ставе задатак усвајања образаца по којима је функционисала командно-планска привреда у СССР-у. Једнообразно рачуноводство било је један од образаца помоћу кога је свако предузеће требало да започне рад на рентабилној основи. Усвајање метода једнообразног рачуноводства споро је напредовало, пре свега због недовољног броја школованих књиговођа који су познавали савремене књиговодствене системе. Како је пре рата огромна већина предузећа

функционисала без било каквог књиговодства, најчешће уз трговачке књиге, сада је коришћењем совјетске стручне литературе требало брзо оспособити кадар за рад према совјетском моделу. Најбоље резултате показала су предузећа од општедржавног значаја и она су на одређени начин била пример за остала предузећа, а крајем године контролне службе су установиле да је свега петина у потпуности увела једнообразно књиговодство. Потреба за оперативнијим руковођењем привредом утицала је на усвајање још једног совјетског привредног образаца, а то су биле „главке“, главне управе и савезне (генералне) дирекције. Главке су биле средња карика између предузећа и привредних министарстава, задужене да у грани индустрије и рударства за коју су биле основане стручно помажу, прате и контролишу испуњење зацртаног плана производње. Феномени совјетског привредног система, као што је било такмичење, били су још једна новина примењена у југословенској пракси. Такмичење је било метод чија је сврха била подизање продуктивности, а у југословенском случају оно је поред бројних недостатака, ипак дало бројне позитивне резултате, као што су омладинске пруге Брчко-Бановићи, Шамац-Сарајево и Никшић-Титоград, које су биле плод такмичења омладине из целе земље. Уз наведене примере ту су још увођење радних норми, стандардизација производње, категоризација рада, платни разреди, материјални стимуланси за најбоље раднике и руководиоце и оснивање контролних органа. Постојање платних разреда, материјалних стимуланса и премија за најуспешније раднике и руководиоце, зарад максималног повишења економске ефикасности привреде, у потпуности демантује тврдње ранијих генерација историчара да је период административног централистичког управљања обележила уравниловка.

Све оно што није могло да се набави у земљи увозено је из иностранства. Трговина с иностранством после рата углавном се обављала путем клиринга и поред свих настојања која су долазила из САД да се обнови слобода трговине, како је то било пре Велике депресије. Спецификум југословенске спољне трговине првих послератних година био је велики заокрет у погледу спољнотрговинских партнера с којима је доминантно остваривала размену. Више то нису биле Немачка, Италија и Аустрија, већ идеолошки савезник СССР и „братске“ словенске земље из совјетског блока. У укупној размени са светом током 1945, 1946. и 1947. године, југословенска спољнотрговинска размена с овом групом држава била је између 78% и 70%. Највећи обим размене Југославија је имала са СССР-ом и Чехословачком. Структура привреде диктирала је и структуру извоза, а Југославија је једино овим двома развијеним индустријским државама могла да понуди своје производе, јер је тип економија осталих држава био готово истоветан. Премда је обим трговине растао, удео ове групације држава у размени коју је Југославија обављала са светом показивао је тенденцију опадања. У 1947. години 54,48% целокупне сарадње са иностранством остварено је са овим земљама, док је 1948. године удео пао на 52,06%, премда је остварен врхунац сарадње. Платни биланс био је углавном уравнотежен све до једностраног прекида економских односа у јесен 1949. године, изузев према Мађарској, СССР-у и Источној Немачкој, која се налазила под совјетском окупацијом.

Са Западом је ствар стајала знатно слабије, а главни проблем, поред кризе продукције и пребацивања привреде на мирнодопски колосек, била је и криза транспорта, како железничког, тако и поморског. Током 1945, 1946. и 1947. године размена са земљама Запада кретала се око 20%, а у почетку највише са САД и Италијом, да би Холандија у 1946. години постала главни спољнотрговински партнер Југославије. Удео западних држава у југословенској трговини током 1947. године готово је дуплиран. Тада се око 35% југословенске размене обављало са овим делом света, а већ наредне тај удео је порастао на 40%. Сарадња са Италијом и Холандијом била је најразвијенија, а кооперација са Великом Британијом и Аустријом била је нешто мање динамична, али у перманентном успону. Питање успостављања вишег нивоа трговинске сарадње и деблокаде југословенских монетарних резерви у САД било је скопчано са питањем надокнаде на име национализоване имовине, обештећења за породице погинулих pilota и захтева Југославији да се

обавеже да ће наставити да исплаћује спољне дугове Краљевине Југославије. Југословенско-совјетски сукоб утицао је на флексибилнији приступ југословенског руководства по овом питању, па је после опипавања међусобног пулса током друге половине 1948. године дошло до интензивирања преговора за успостављањем сарадње на широј основи.

Размена „без повратне спреге“, оличена у реституцијама и репарацијама, била је један вид инвестиционог прилива. До априла 1947. године у Југославију је на име реституција и репарација пристигло средстава у вредности од једне милијарде и 800 милиона динара. Углавном су то била индустријска постројења из Немачке и Мађарске, машине и репроматеријал, док је Бугарска отплату вршила у угљу, дувану и пољопривредним производима. Италија није у овом периоду почела да испоручује потраживања на име репарација, јер су тек у фебруару 1947. године утврђене њене обавезе према Југославији, које су износиле 125 милиона долара. Из категорије Б (демонтажа фабрика), у којој је било сврстано око 1.800 немачких предузећа, на крају је оштећеним државама подељено свега 667, док је администрација Маршаловог плана већински део оставила немачкој економији. Одлукама Бриселске репарационе комисије Југославији је додељено 10,17% од укупне суме од 745.596.147 марака. Од тога је у Југославију увезено 111.811.083 или 15%. По категорији А било је одобрено 6,6% од укупне цифре од 313.410.880 долара. По овом основу добијено је само 6.873.225 милиона, што је представљало свега 2,19% од цифре која је стављена на располагање. Репарације које је Немачка била дужна да исплати биле су завршене, те је Међународна комисија за репарације престала да ради. Мировним уговором у Паризу Југославији је било додељено из бугарских репарација у вредности од 25 милиона долара. Од тога је бугарска исплатила 6.883.872 долара, док је остатак био опроштен Бледским споразумом. Мађарска је према одредбама Мировног споразума била у обавези да исплати 70 милиона долара, од тога је искоришћено свега 21.355.020 долара. Према томе, остало је задужење од 48.644.979 долара, које је у ствари било веће због камата за нередовно извршење споразума. Непосредно по објави Резолуције ИБ-а Мађарска је искористила новонастале околности да прекине све договорене испоруке. Италија је после Споразума од 23. децембра 1950. године почела да исплаћује прву траншу репарација и до краја 1952. године у Југославију је стигло 14 милиона долара машина, инсталација и репроматеријала. Прилив машина на име репарација превасходно из Немачке одиграо је у многим сегментима кључну улогу у изградњи нових индустријских капацитета.

Међупартијске трзавице између СКП(б)-а и КПЈ-а које су почеле марта 1948. године имале су дубље корене. Извесна самосталност у наступању на међународном плану била је видљива још током Другог светског рата, када су југословенски комунисти, налазећи се у тоталном стратегијском окружењу и изолацији, били принуђени да креирају самосталну политику у таквим околностима. Аутентичност револуције коју су успешно извели створила је посебан тип победничког менталитета, који је био у много чему у колизији са рационалним тумачењем међународног положаја земље. Суверенистички иступи и иницијативе југословенске стране на међународном плану, прво у погледу Трста и помоћи грчким партизанима, а потом и око стварања Балканске федерације са Бугарском и Албанијом, били су трн у оку Стаљину и његовим сарадницима, јер су разрушени и за рат неспремни СССР гурали у отворену конфронтацију са Западом. На плану економије током друге половине 1947. године југословенско државно руководство почело је постепено да губи илузије у погледу набавке машина за индустријализацију у СССР-у и Чехословачкој, па се окренуло преговорима са САД око питања „одмрзавања“ југословенских златних резерви, а испитивана је могућност продаје стратешких метала у замену за америчке машине. Такав поглед на свет и самостални наступи у односима са Западом посејали су семе разрдора, чији су замци били видљиви још крајем 1947. године, а јасни обриси већ почетком 1948. године, када је совјетска страна упутила захтев за хитним повратком њених саветника који су се налазили на раду при југословенском војном и цивилном сектору.

Обзнана Резолуције ИБ-а од 28. јуна 1948. године била је сигнал Титу и руководству КПЈ-а да су „кренули на пут без повратка“ и да до међусобног измирења не може доћи све док се Стаљин налази на челу државе. Потпуно свесни могућности да СССР помоћу својих присталица унутар КПЈ-а може извршити преврат у земљи и произвести поделу која би имала за исходите грађански рат и совјетску интервенцију, Политбиро ЦК КПЈ-а се прво одлучио да среди прилике у врховима управљачке структуре обрачуном са министрима Сретеном Жујовићем и Андријом Хебрангом, после чега се талас репресије и чистки спустио на ниже спратове партијске структуре и чланство. На V конгресу КПЈ-а, који је следствено догађајима одржан месец дана после Резолуције, Партија је демонстрирала потпуно јединствен став према нападима који су стизали из Москве и исказана је спремност да се независност земље брани по сваку цену. САД и Велика Британија, чији су званичници у Београду предвиђали могућност сукоба још од краја 1947. године, ишчекивали су да ће маршал Тито бити принуђен да у најближој перспективи упутити позив за помоћ. Постепено наметање економских санкција од стране СССР-а почело је током друге половине 1948. године да се одражава на функционисање привреде и натерало је југословенско руководство да се окрене преговорима са Западом.

После прекида економских односа почетком 1949. године и потпуне економске блокаде земље од стране СССР-а и његових сателита, околности су наметале комплетну преоријентацију спољне трговине са тржишта Источне на тржишта Западне Европе. Сложеност и тежина таквог задатка била је праћена усложњавањем међународне трговине и недостатком знања о стању на светском тржишту. Поред тога, Југославија је била приморана да се суочи са последицама економског притиска информбироовских земаља и обезбеди набавке најпотребнијих инвестиционих добара и опреме за објекте Петогодишњег плана, сировине за индустрију и сигуран пласман извозних артикала ради прибављања девиза потребних за набавке у иностранству. Сви поменути задаци захтевали су неодложно решавање у циљу ублажавања ефеката мера економске изолације које су предузеле државе Источног Блока. Југославија је за релативно кратко време успела да преоријентише спољну трговину на нова тржишта и другачије услове пословања, пробије економску блокаду и осујети непријатељске намере СССР-а и његових сателита да нанесу штету привреди и одбрамбеној моћи земље. Кроз вођење трговинских споразума и трговинско-оперативних послова, Југославија је стекла огромно искуство и постигла услове за проширење економских односа и робне размене. Успостављене су нове трговинске везе, а земља се за кратко време представила Западном свету као озбиљан партнер у међународној трговинској размени. Са постепеним јачањем трговинских односа оснажене су и међународне политичке позиције, а југословенска држава се чврсто позиционирала као борац за политичку независност и економску равноправност међу земаљама.

Процес који је започео освајањем власти од стране Комунистичке партије Југославије одредио је правац развитка друштва у наредним деценијама. Прве године изградње државе и друштва биле су обележене настојањем да се усвоји совјетски модел државног и друштвеног уређења. То је за последицу имало срастање Партије и државе, давање изванредних овлашћења извршним органима власти и државни уплив у све сегменте живота. Организовање државе на централистичким принципима Партије довело је до етатизације привреде и смањене самоиницијативе “одоздо”. Политбиро, који је стајао на врху пирамиде власти, почео је да путем директива доноси одлуке о свим привредним и друштвеним питањима, а узрок тог командног приступа потицао је од схватања да се једино тим путем може извршити акумулација свих материјалних средстава неопходних за даља улагања у индустријализацију. Сви напори које је Југославија уложила у циљу изградње предуслова за прелазак на тотално планирање током 1945. и 1946. године били су везани за доношење општедржавног привредног плана развоја, који је усвојен од стране оба дома Народне скупштине ФНРЈ 24. априла 1947. године. Држава је, спроводећи овај модел, успела да изврши привредну интеграцију земље ставивши под своју

управу после две национализације сва предузећа у земљи. Под руководством Савезне Владе нашло се преко триста највећих фабрика, којима је руководила путем главних управа и генералних дирекција централистички корпоративним методама управљања. Овим је суштински створена наднационална привредна структура, која је захваљујући важности и снази остваривала највеће стопе акумулације који су се сливали у државне инвестиционе фондове. Благодарно томе предузећа ове категорије повлачила су огромна средства за даље реинвестирање у производњу. Прелазак на радничко самоуправљање задало је смртни ударац овој привредној суперструктури, а савезна предузећа су у процесу децентрализације пребачена републикама на управљање. Тиме су републике од 1951. године постале готово равноправни субјекти привредног одлучивања, а Федерација је овим чином почела да губи економске полуге моћи препуштајући све више ингеренција републикама. Иако је крајњи циљ свих ових реформи био да се децентрализација доведе до момента одумирања државе и преузимања од стране општина свих надлежности економског и друштвеног организовања, почетком 50-их година 20. века то је ипак била само маглопита визија будућности водећих теоретичара југословенске Комунистичке партије.

Званичним напуштањем совјетског командно-планског привредног система гашењем Савезне планске комисије априла 1951. године и свеопштом реорганизацијом привреде у правцу „демократизације и децентрализације управљања“ дошло је до формалног преношења ингеренција непосредно на производне организације. Декомпоновањем командно-планског привредног система и корпоративних структура организације које су биле њему иманентне, дефинитивно је стављена тачка на даљу употребу совјетских образаца. Корпоративни начин организације привреде у државном власништву уступио је место кооперативном начину организације привреде у друштвеном власништву. Борис Кидрич је у општој атмосфери негације совјетских привредних решења овај прелазак окарактерисао као преображај из примитивног у виши облик организације привреде.

Спровођење Петолетке обележили су успони и падови којима су у многоме допринеле спољнополитичке околности. Створен без претходног испитивања економских могућности СССР-а и Чехословачке у погледу лифоровања неопходне капиталне опреме, и под претпоставком брзе регенерације економске моћи Совјетског Савеза од ратних девастација, Први петогодишњи план био је у многим сегментима амбициозно постављен, а може се слободно рећи да је у области црне металургије, у покушају да се опонаша совјетска индустријализација, био претерано нереално замишљен. Такав поглед био је својствен више религиозним људима него рационалним планерима, па су новонастале околности током 1948. године присиле челнике југословенске привреде да ревидирају задатке Плана. Нови циљеви, премда нешто мањи, за црну металургију остали су и даље високи. Економски ембарго СССР-а и потом преоријентација набавки на тржишта западног дела света захтевала је време и девизна средства, па је држава морала да сузи фронт изградње на најважније пројекте. Настанак Програма кључних објеката 1950. године био је део тог процеса и расположива средства су усмеравана на довршетак изградње виталних привредних објеката.

Изградња Кључних објеката имала је да оствари ревидирани, а потом и допуњени план индустријализације и електрификације, тако да је у односу на 1950. годину производњу код електроенергије требало повећати за 67%, код продукције и прераде угља 64%, прераде нафте 54%, производње црне металургије 180%, обојене металургије 161%, неметала 136%, електроиндустрије 116%, великохемијске индустрије 46% итд. То су у првом реду били објекти тешке индустрије, чије је довршење услед раскида инвестиционих уговора од стране земаља ИБ-а доведено у питање. Овај Програм није се поклапао са програмом изградње Петогодишњег плана, јер је у условима економске блокаде са Истока и повећаних издвајања за одбрану широки фронт инвестиција скраћен и средства су највећим делом усмеравана у бржу изградњу објеката црне металургије и машиноградње. Стога је код осталих грана инвестициона делатност сведена на

неопходни минимум. По обиму инвестиција металуршка индустрија била је на другом месту, одмах иза енергетике. Циљ капиталне изградње код ових грана индустрије био је да се развије сировинска база металопраћивачке и електроиндустрије. Код ових грана пуштено је до краја 1952. године у погон низ објеката, међу којима су најзначајнији блуминг ваљаоница у Зеници, делимично ваљаоница бешавних цеви у Сиску, ваљаоница лима у Смедереву, електролиза бакра у Бору, пет нових флотација оловно-цинкане руде, фабрика шамота у Аранђеловцу, „Магнохром“ Ранковићево итд. Поред довршених објеката, било је и оних у које је уложено много средстава и који су били пред завршетком инвестиционих улагања, попут ваљаоница бакра и алуминијума у Севојну и Кидричеву. На трећем месту по висини улагања у оквиру индустрије налазиле су се металопраћивачка и електроиндустрија. Програм је у овом сегменту форсирао развој машиноградње, како би у ближој перспективи преузела све веће задатке у развоју привреде. Углавном, предвиђени капацитети у овим гранама били су готови и домаћа производња је почела да покрива део потреба изградње хидроелектрана, објеката црне металургије, пољопривреде, грађевинарства и саобраћаја. Током шест година спровођења Првог петогодишњег плана индустријализације у индустрију је укупно инвестирано 700 милијарди динара, а од тога је услед притиска СССР-а и његових сателита у периоду од 1948. до 1952. године у војну индустрију уложено 343 милијарде динара или 49% свих инвестиција. Изградња тешке индустрије је, и упркос великих неизвесности проузрокованих „раскидом“ са Совјетима, захваљујући активној политици државног руководства највећим делом повољно решена.

Током спровођења форсиране индустријализације у периоду Првог петогодишњег плана остварен је видан напредак. Обриси измењене привредне структуре могли су се назрети већ почетком педесетих година 20. века. Крајем 1951. године предратна производња металургије и машиноградње надмашена је 3,5 пута, а при томе производња челика два пута, продукција металне индустрије четири пута и електроиндустрије шест пута, док су капацитети прераћивачке индустрије удвостручени. Поред развитка производње извршена је и знатна концентрација до рата махом уситњене индустрије. Иако број предузећа није повећан, дотле се број радника у индустрији, и поред техничког усавршавања и модернизације, више него удвостручио. Пре рата су постојала свега 102 предузећа са преко 500 радника, а крајем 1951. године било их је преко 200. Од предузећа са преко 3.000 радника до рата је било пет, а после рата чак њих 10 са преко 4.000 запослених. Подигнута су индустријска предузећа из делатности које пре рата нису постојале и усвојена је производња до тада непродукованих индустријских производа. Први пут су у Југославији произведени по принципу савремене фабричке серијске продукције трактори гусеничари и точкаши, камиони, куглични лежајеви више врста, трансформатори, електромотори, разни ваљани челични профили, бешавне цеви итд. Овим су постављени јаки темељи измени привредне структуре земље, а пун ефекат изградње пројеката Првог петогодишњег плана осетио се у пуној мери током педесетих година, када је Југославија бележила рекордне стопе привредног раста.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори

Необјављени извори

Архив Југославије

- Фонд 6 – Савет за машиноградњу Владе ФНРЈ
- Фонд 9 – Министарство спољне трговине Владе ФНРЈ
- Фонд 10 – Министарство лаке индустрије Владе ФНРЈ
- Фонд 11 – Министарство електропривреде Владе ФНРЈ
- Фонд 12 – Министарство финансија Владе ФНРЈ
- Фонд 13 – Министарство грађевина Владе ФНРЈ
- Фонд 17 – Министарство индустрије Владе ФНРЈ
- Фонд 16 – Министарство тешке индустрије Владе ФНРЈ
- Фонд 19 – Комисија државне контроле Владе ФНРЈ
- Фонд 20 – „Индустријска књига“
- Фонд 21 – Дирекција за азбест Комитета за неметале
- Фонд 23 – Генерална дирекција металургије Владе ФНРЈ
- Фонд 24 – Министарство рударства Владе ФНРЈ
- Фонд 25 – Министарство рада Владе ФНРЈ
- Фонд 26 – Државни секретаријат за послове народне привреде
- Фонд 40 – Привредни савет Владе ФНРЈ
- Фонд 41 – Савезна планска комисија
- Фонд 44 – Генерална дирекција за плин
- Фонд 45 – Предузеће за увоз и извоз моторних возила и стандардних делова „Југоауто“
- Фонд 50 – Председништво Владе ФНРЈ
- Фонд 54 – Репарациона комисија при Влади ФНРЈ
- Фонд 59 – Савет за енергетику и екстрактивну индустрију Владе ФНРЈ
- Фонд 60 – Комитет за локалну привреду и комуналне послове Владе ФНРЈ
- Фонд 61 – Државно омладинско грађевинско предузеће „Аутопут“
- Фонд 76 – Централна индустријских корпорација у Краљевини Југославији
- Фонд 83 – Заоставштина Саве Косановића
- Фонд 106 – Генерална дирекција за црну металургију Владе ФНРЈ
- Фонд 107 – Генерална дирекција за машиноградњу Владе ФНРЈ
- Фонд 108 – Главна дирекција Савезне индустрије мотора
- Фонд 109 – Савет за прерађивачку индустрију Владе ФНРЈ
- Фонд 112 – Новинска агенција „ТАНЈУГ“
- Фонд 118 – Синдикат радника индустрије и рударства Југославије
- Фонд 127 – Комисија за ванредни увоз Владе ФНРЈ
- Фонд 129 – Главна управа за план
- Фонд 131 – Генерална дирекција за угаљ Министарства рударства Владе ФНРЈ
- Фонд 132 – Генерална дирекција рудника и топионица обојених метала Министарства рударства Владе ФНРЈ

Фонд 133 – Главна дирекција савезне индустрије ватросталног материјала
Фонд 134 – Главна дирекција савезне електроиндустрије
Фонд 139 – Генерална дирекција за производњу и прераду нафте Владе ФНРЈ
Фонд 140 – Главна дирекција савезне металне индустрије Министарства тешке индустрије ФНРЈ
Фонд 142 – Социјалистички савез радног народа Југославије
Фонд 146 – Генерална дирекција савезне хемијске индустрије
Фонд 161 – Министарство државних набавки Владе ФНРЈ
Фонд 166 – Савет за индустрију и грађевинарство Владе ФНРЈ
Фонд 183 – Амерички комитет за помоћ Југославији
Фонд 185 – Савезна управа текстила, коже и обуће
Фонд 203 – Генерална дирекција савезне прехранбене индустрије Министарства лаке индустрије Владе ФНРЈ
Фонд 205 – Генерална дирекција савезне индустрије пољопривредних машина Владе ФНРЈ
Фонд 357 – Комитет за неметале Владе ФНРЈ
Фонд 363 – Савезна управа за унапређење производње
Фонд 459 – Савезни завод за друштвено планирање
Фонд 507 – Савез комуниста Југославије
Фонд 522 – Лични фонд Мијалка Тодоровића
Фонд 468 – Савезни завод за патенте
Фонд 625 – Дирекција за електрификацију
Фонд 836 – Кабинет маршала Југославије
Фонд 837 – Кабинет председника републике

Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије

Фонд Политичка архива – 1945–1952. године – (Албанија, Аустрија, Белгија, Бугарска, Грчка, Енглеска, Италија, Југославија, Мађарска, Међународне организације, Немачка, Пољска, Румунија, САД, СССР, Француска, Чехословачка, Швајцарска, Шведска)

Архив Србије

Министарство електропривреде Народне Републике Србије
Министарство индустрије Народне Републике Србије
Министарство рударства Народне Републике Србије
Планска комисија Народне Републике Србије
Привредни савет Владе Народне Републике Србије

Архив Народне банке Србије

1/III, Народна банка ФНРЈ (1945–1963)

Историјски архив Београда

Легат Влајка Беговића
Легат Благоја Нешковића и Бране Перовић
Лични фонд Драгослава Драже Марковића
Лични фонд Љубодрага Ђурића
Југошкола

Архив Републике Словеније

Фонд 1277 – Едвард Карделъ

Фонд 1521 – Едвард Карделъ

Фонд 1381 – Борис Кидрич

Фонд 1522 – Борис Кидрич

National Archives and Records Administration

Record Group 59

Bundesarchiv Militärarchiv, Freiburg

Wehrwirtschaftsdienststelle in Südosteuropa, RW 29

Dienststellen des Wehrwirtschafts und Rüstungsamtes, RW 46

Архивски извори доступни на интернету

Central Intelligence Agency Records Search Tool

Foreign Relations of the United States

Објављени извори

1. *Tito – Churchill. Strogo tajno.* priređivač Biber, Dušan. Zagreb: Globus, 1981.
2. *The Stalin Era.* priređivač Boobbyer, Philip. London and New York: Routledge, 2000.
3. Дедијер, Владимир. *Josip Broz Tito : prilozi za bibliografiju.* Београд: Просвета, 1972.
4. Dediјer, Vladimir. *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita.* I. Zagreb: Mladost, 1980.
5. Dediјer, Vladimir. *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita.* II. Zagreb: Mladost, 1981.
6. Dediјer, Vladimir. *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita.* III. Zagreb: Mladost, 1984.
7. *Југословенско–совјетски односи 1945–1956, Зборник докумената.* приређивачи Димић, Љубодраг и други. Београд: Министарство спољних послова Републике Србије/Министарство иностраних послова Руске Федерације, 2010.
8. *Privredna politika Vlade FNRJ: zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ: 1944–1953.* 1–4. priređivač. Lekić, Bogdan i Miodrag Zečević. Beograd: Arhiv Jugoslavije, 1995.
9. *Восточная Европа в документах российских архивов (1944–1948).* I. приређивач Г. П. Мурашко. Москва–Новосибирск: РОССПЭН, 1997.
10. *Восточная Европа в документах российских архивов (1949–1953).* II. Приређивач Г. П. Мурашко и други. Москва–Новосибирск: РОССПЭН, 1998.
11. *Napukli monolit, Jugoslavija i svet 1942–1948.*, priređivači Dimić, Ljubodrag i Životić Aleksandar. Beograd 2012.
12. *Zakonodavni rad Predsedništva Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije i Predsedništva Privremene Narodne skupštine DFJ (19. novembar 1944.–27. oktobra 1945.).* priređivač Slobodan Nešović. Beograd: Prezidijum Narodne skupštine FNRJ, 1951.
13. *Zbornik NOR.* Beograd: Vojnoistorijski institut, 1973.
14. *Istorija socijalističke Jugoslavije,* priređivači Petranović, Branko i Čedomir Štrbac, I–III,

- Београд: Радничка штампа, 1977.
15. *Jugoslavija 1918–1984*. priređivači Petranović, Branko i Momčilo Zečević. Београд: Рад, 1985.
  16. *Jugoslavija I Ujedinjeni narodi 1941–1945*. priređivači B. Petranović i S. Nešović. Београд: Народна књига, 1985.
  17. *Југославија–СССР, Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР 1946–1964*. приредили Л. А. Величанскаја и други. Београд: Архив Југославије, 2014.
  18. *Jugoslavija 1918–1988, Statistički godišnjak*. Београд: Savezni zavod za statistiku, 1988.
  19. *Sednice Centralnog komiteta KPJ 1948–1952*, priređivač Petranović, Бранко i Ranko Končar. Београд: Komunist, 1995.
  20. *Советский фактор в Восточной Европе 1944–1953, 1944–1948: Документы*. I. приређивач Волоткина В. Т. Москва: РОССПЭН, 1999.
  21. *Советский фактор в Восточной Европе 1944–1953, 1948–1953: Документы*. II. приређивач Волоткина, В. Т. Москва: РОССПЭН, 2002.
  22. *Statistički bilten, Industrija 1939 i 1946–1956*. Београд: Savezni zavod za statistiku, 1957.
  23. *Statistički godišnjak FNRJ za 1954. godinu*. Београд: Savezni zavod za statistiku, 1954.
  24. *Статистички годишњак Краљевине Југославије за 1939. годину*. Београд: Општа државна статистика, 1939.
  25. *Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1946, 1947, 1948 i 1949. Godinu*. Београд: Savezni zavod za statistiku i evidenciju FNRJ, 1953.
  26. *Statistical Yearbook of the United Nations 1948*. New York: UN, 1948.
  27. *Трећи конгрес Народног фронта Југославије*. Београд: Савезни одбор Народног фронта, 1949.
  28. *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ: 11. jun 1945-7. jul 1948*. priređivač B. Petranović. Београд: Službeni list, 1995.
  29. *IV конгрес Народног фронта Југославије (Социјалистичког савеза радног народа Југославије)*. Београд: Kultura, 1953.
  30. *V конгрес Комунистичке Партије Југославије 21–28. јул 1948. Стенографске белешке*. Београд: Култура, 1949.
  31. *VI kongres Komunističke partije Jugoslavije (Saveza komunista Jugoslavije): 2–7 novembra 1952: stenografske beleške*. Београд: Култура, 1952.

Штампа и периодика

1. *Борба*, 1945–1952.
2. *Двадесети октобар*, 1946–1952.
3. *Демократија*, 1945.
4. *Дуга*, 1945–1952.
5. *Економист*, 1935.
6. *Комунист*, 1946–1952.
7. *Народна држава*, 1946–1952.
8. *Наука и техника*, 1945.
9. *Политика*, 1946–52.
10. *Попис становништва 1948. године у ФНРЈ*, Београд 1948.
11. *Саобраћај*, 1946–1952.
12. *Службени лист ДФЈ*, 1945–1946.
13. *Службени лист ФНРЈ*, 1946–1952.

14. *Tehnika*, 1946–1952.
15. *Vjesnik rada*, 1947–52.

Дневници, мемоари, теоријски и политички списи савременика

1. Bakarić, Vladimir. *Ekonomski i politički aspekt socijalističkog samoupravljanja*. Sarajevo: Svjetlost, 1975.
2. Čalić, Dušan. *Metodologija planiranja proizvodnje*. Beograd: Borba, 1948.
3. Čalić, Dušan. *Planiranje privrede FNRJ*. Zagreb: Školska knjiga, 1950.
4. Дедијер, Владимир. *Париска конференција*. Београд: Култура, 1948.
5. Ђилас, Милован. *Razgovori sa Staljinom*. Beograd: BIGZ, 1990.
6. Ђилас, Милован. *Власт и побуна*. Београд: Култура, 1991.
7. Кардељ, Едвард. *Пут нове Југославије*, Београд 1945.
8. Kardelj, Edvard. *Samoupravljanje i društvena svojina*. Sarajevo: Svjetlost, 1979.
9. Кидрич, Борис. *О изградњи социјалистичке економије ФНРЈ*. Београд: Борба, 1948.
10. Кидрич, Борис. *О везаним ценама*. Београд: Борба, 1948.
11. Кидрич, Борис. *Привредни проблеми ФНРЈ*. Београд: Култура, 1948.
12. Kidrič, Boris. *Sabrana dela*. I–V. Beograd: Komunist, 1985.
13. Kidrič, Boris. *Sabrana dela, članci i rasprave 1946–1948*. Beograd: Kultura, 1959.
14. Кидрич, Борис. *Привредни проблеми ФНРЈ*. Београд: Култура, 1950.
15. Lenjin, Ilić Vladimir. *Država i revolucija i drugi politički spisi*. Sarajevo: Svjetlost, 1973.
16. Лењин, Илич Владимир. *Империјализам као последњи стадиј капитализма*. Београд: Рад, 1960.
17. Lenjin, I. Vladimir. *Izabrana dela (novembar 1917 – mart 1923)*. I–XVI. Beograd: Rad, 1960.
18. Marks, Karl i Engels Fridrih. *Manifest komunističke partije*. Beograd: Mladost, 1977.
19. Marks, Karl. *Kapital*. I–III. Beograd: Prosveta, 1978.
20. Пијаде, Моша. *Изабрани говори и чланци 1941–1947*. Београд: Култура, 1950.
21. Протић, Б. Миодраг. *Нојева барка, Поглед с краја века (1900–1965)*. Београд: Српска књижевна задруга, 1992.
22. Preobraženski, A. Evgenij. *Nova ekonomika, Pokušaj teorijske analize sovjetske privrede*. I–II. Zagreb: Sekade, 1983.
23. Ранковић, Александар. *Изабрани говори и чланци: 1941–1951*. Београд: Култура, 1951.
24. Stojadinović, Milan. *Ni rat ni pakt, Jugoslavija između dva rata*. Beograd: Glas javnosti, 2002.
25. Taylor, Frederick. *Principles of Scientific Management*. London and New York: Harper & Brothers, 1911.
26. Теравас, Мирко. *Мож други светски рат и мир, О рату после рата – аутобиографски записи*. Zagreb: Razlog, 2012.
27. Тито, Броз Јосиф. *Изградња нове Југославије*. I–IV. Београд: Култура, 1948–1952.
28. Жигон, Стево. *Жигон: хроника*. Београд: Инфотек, 1998.
29. Vukmanović, Tempo Svetozar. *Revolucija koja teče, Memoari*. I–II. Beograd: Komunist, 1971.
30. Vukmanović, Svetozar. *Privredni razvoj i socijalistička izgradnja (1948–1958), izabrani govori i članci*. Beograd: Rad, 1964.

Литература

1. Александер, Харолд. *Мемоари 1940–1945*. Београд: БИГЗ, 1979.
2. Алексић, Драган. *Држава и привреда у Краљевини СХС*. Београд: ИНИС, 2010.
3. Алексић, Драган. *Привреда Србије у другом светском рату*. Београд: ИНИС, 2002.
4. Anić, Nikola i drugi. *Narodno oslobodilačka vojska Jugoslavije, Pregled razvoja oružanih snaga Narodnooslobodilačkog pokreta 1941–1945*. Београд: Vojnoistorijski institut, 1982.
5. Avramovski, Živko. *Treći Rajh i Borski rudnik*. Bor: Muzej rudarstva i metalurgije Bor, 1975.
6. Bailes, E. Kendall. „The American Connection: Ideology and the Transfer of American Technology to the Soviet Union, 1917-1941“. *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 23. No. 3. Cambridge: Cambridge University Press, 1981.
7. Bajec, Milan i drugi. *Jugoslavija 1941–1981*. Rijeka: Eksport Pres, 1981.
8. *Balkan posle Drugog svetskog rata, Zbornik radova sa naučnog skupa*, Београд 1996.
9. Barker, Elisabeth. *Britanska politika na Balkanu u II svjetskom ratu*. Zagreb: Globus, 1978.
10. Beevor, Antony. *The fall of Berlin 1945*. New York: Penguin Books, 2002.
11. Bekić, Darko. *Jugoslavija u hladnom ratu, Odnosi sa velikim silama 1949–1955*. Zagreb: Globus, 1988.
12. Berend, T. Ivan. *Centralna i Istočna Evropa 1944–1993, Iz periferije zaobilaznim putem nazad u periferiju*. Podgorica: CID, 2001.
13. Berend, T. Ivan. *Ekonomska istorija Evrope u XX veku, Ekonomski modeli od laissez-faire do globalizacije*. Београд: Arhipelag, 2009.
14. Berghahn, R. Volker. *Europe in the Era of Two World Wars, From Militarism and Genocide to Civil Society, 1900–1950*. Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2006.
15. *История Коммунистической партии Советского Союза*. приређивач А. Б. Безбородов. Москва: РОССПЭН, 2013.
16. Bilandžić, Dušan. *Društveni razvoj socijalističke Jugoslavije*. Zagreb: Centar društvenih djelatnosti Saveza socijalističke omladine Hrvatske, 1974.
17. Bilandžić, D. *Ideje i praksa društvenog razvoja Jugoslavije*. Београд: Komunist, 1973.
18. Bilandžić, D. *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi*. Zagreb: Školska knjiga, 1979.
19. Bilandžić, D. *Kratak pregled razvitka društveno-ekonomskih odnosa u SFRJ 1945–1965*. Београд: Centar za ideološko-političko obrazovanje Radničkog univerziteta "Đuro Salaj", 1965.
20. Black E. Cyril i drugi. *Rebirth, A political history of Europe since World War II*. Boulder: Westview Press, 2000.
21. Black, Jeremy. *World War Two, A Military History*. London: Routledge, 2003.
22. Black, Jeremy. *The Age of Total War, 1860–1945*. Westport: Greenwood Publishing Group, 2006.
23. Block, L. Fred. *The Origins of International Economic Disorder, A study of United States International Monetary Policy from World War II to the present*. Los Angeles: University of California Press, 1978.
24. Boffa Đuzepe. *Povijest Sovjetskog Saveza, Od Revolucije do Drugog svjetskog rata, Lenjin I Staljin (1917–1941)*. I–II. Opatija: Otokar Keršovani, 1985.
25. Bomballes, Joseph. *Economic Development of Communist Yugoslavia 1947-1964*. Stanford: Hoover Institution Press, 1968.
26. Botomor, Tomas. *Elite i društvo*. Novi Sad: Mediterran Publishing, 2008.
27. Bottomore, T. *The Socialist Economy, Theory and practice*. Worcester: The Guilford Press, 1990.
28. Божић, Драгиша. *Црвени метак*. Љиг: 2003.

29. Bourke, Joanna. *The Second World War, A People's History*. Oxford: Oxford University Press, 2001.
30. Bri, Majhl i Kristof Šper. *Šta je socijalizam?: Koncepti – prakse – problemi*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung, 2012.
31. Brajović, Petar Đuro. *Jugoslavija u Drugom svetskom ratu*. Beograd: Elda Čerina, 1986.
32. Brown, Archie. *The rise and fall of communism*. New York: Harper Collins Publishers, 2009.
33. Brutzkus, Boris. *Economic Planning in Soviet Russia*. London and New York: Routledge, 2000.
34. Buden Boris i Želimir Žilnik. *Uvod u prošlost*. Novi Sad: Centar za nove medije, 2013.
35. Carr, H. Edvard. *Ruska revolucija, Od Lenjina do Staljina (1917–1929)*. Zagreb: Globus, 1984.
36. Calvocoressi Peter i drugi. *Total War, The Causes and Courses of the Second World War*. London: Viking, 1989.
37. Cesarano Filippo. *Monetary theory and Bretton Woods, The Construction of an International Monetary Order*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
38. *A World at Total War: Global Conflict and the Politics of Destruction, 1937-1945*. editor Roger Chickering i drugi. New York: Cambridge University Press, 2005.
39. *The Shadows of Total War, Europe, East Asia, and the United States, 1919–1939*. ed. Roger Chickering and Stig Förster. New York: Cambridge University Press, 2003.
40. Collier, Paul. *The Second World War, The Mediterranean 1940–1945*. New York & London: Routledge, 2005.
41. Цветковић, Срђан. *Између српа и чекића, Репресија у Србији 1944–1953*. Београд: Службени гласник, 2015.
42. *ОЗНА: репресија комунистичког режима у Србији 1944-1946.: документи*. приређивачи Цветковић, Срђан и Немања Девећ. Београд: Катена Мунди, 2019.
43. Ćuruvija, Slavko. *ИБЕОУАС. Ја, Vlado Đapčević*. Beograd: Filip Višnjić, 1990.
44. Čalić, Dušan. *Izgradnja industrije u FNRJ*. Zagreb: Naprijed, 1963.
45. Чалић, Мари-Жанин. *Историја Југославије у 20. веку*. Београд: Клио, 2013.
46. Čobeljić, Nikola i Piija Rosić. *Privredni razvoj i privredni sistem Jugoslavije*. Beograd: Savremena administracija, 1989.
47. Čobeljić, N. *Politika i metodi privrednog razvoja Jugoslavije*. Beograd: Nolit, 1959.
48. Čobeljić, Nikola. *Privreda Jugoslavije, Rast, struktura i funkcionisanje*. Beograd: Savremena administracija, 1977.
49. Čobeljić, Nikola i Radmila Stojanović. *Teorija investicionih ciklusa u socijalističkoj privredi*. Beograd: Savremena administracija, 1966.
50. *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*. urednik Čolaković, Rodoljub. Beograd: Institut za izučavanje radničkog pokreta, 1963.
51. Čulinović, Ferdo. *Okupatorska podjela Jugoslavije*. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1970.
52. Čulinović, Ferdo. *27 Mart*. Zagreb: JAZU, 1965.
53. Day, B. Richard. *Leon Trotsky and the politics of economic isolation*. Cambridge: Cambridge University Press, 1973.
54. Davies, W. Robert. *Soviet economic development from Lenin to Khrushchev*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
55. *The economic transformation of the Soviet Union, 1913–1945*. ed. Davies, W. Robert i drugi. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
56. De Grand, J. Alexander. *Fascist Italy and Nazi Germany, The 'fascist' style of rule*. New York: Routledge, 2004.
57. Дедијер, Владимир. *Изгубљена битка Јосифа Висарионовича Стаљина*. Београд: Просвета, 1969.
58. Dediđer, V. *Veliki buntovnik Milovan Đilas, Prilozi za biografiju*. Beograd: Prosveta, 1991.

59. Денда, Далибор. „Војни фактор и изградња фабрике аутомобила у Краљевини Југославији“. *Токови историје*. 3–4/2008.
60. Димитријевић, Бојан. *Грађански рат у миру. Улога армије и службе безбедности у обрачуна са политичким противницима Титовог режима 1944–1945*. Београд: Српска реч, 2003.
61. Dimitrijević, Sergije. *Privredni razvitak Jugoslavije 1918–1941*. Београд: Виша школа политичких наука, 1961.
62. Dimitrijević, Sergije. *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*. Београд: Nolit, 1958.
63. Dimić, Ljubodrag. *Agitprop kultura : agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji : 1945-1952*. Београд: Rad, 1988.
64. Dimić, Lj. *Jugoslavija i Hladni rat, Ogledi o spoljnoj politici Josipa Broza Tita (1944–1974)*. Београд: Arhipelag, 2014.
65. Dimitrijević, Bojan i Dragan Bogetić. *Tršćanska kriza: 1945-1954: vojno-politički aspekti*. Београд: ISI, 2009.
66. Dobrivojević, Ivana. *Selo i grad, Transformacija agrarnog društva Srbije 1945–1955*. Београд: ISI, 2013.
67. Dobrivojević, I. „Život u socijalizmu – prilog proučavanju životnog standarda građana u FNRJ 1945–1955“. *Istorija 20. veka*. 1/2009.
68. Dragičević, Adolf. *Teorija i praksa socijalizma*. Загреб: Naprijed, 1966.
69. Dragičević, Nikola. *Ekonomska geografija, Laka industrija, poljoprivreda i transport Jugoslavije*. Београд: Статистичка школа, 1959.
70. Dyker, A. David. *Restructuring the Soviet Economy*. London and New York: Routledge, 1992.
71. Džat, Toni. *Koliba sećanja*. Београд: Čigoja štampa, 2011.
72. Džejkobs, Džejn. *Gradovi bogatstvo nacija, Principi ekonomskog života*. Нови Сад: Mediterran Publishing, 2010.
73. Đurić, Ljubodrag. *Sećanja na ljude i događaje*. Београд: Rad, 1989.
74. Đurović, Smiljana. *Državna intervencija u industriji Jugoslavije (1918–1941)*. Београд: ISI, 1986.
75. Ђуровић, Смиљана. *Са Теслом у нови век: нова синтеза историје, Изабрани чланци из економске историје Србије и Југославије 1918–1941*. Београд: Завод за уџбенике, 1997.
76. Charles, H. Feinstein i drugi, *The world economy between the world wars*. New York: Oxford University Press, 2008.
77. Charles, H. Feinstein i M. Thomas. *Making History Count, A Primer in Quantitative Methods for Historians*. New York: Cambridge University Press, 2002.
78. Филиповић, Брана. *Црни Врх 1945–2015., 70 година од црнобрике ратне, радне епопеје*. Бор: Студионекст, 2015.
79. Фильцер, Дональд. *Советские рабочие и поздний сталинизм, Рабочий класс и восстановление сталинской системы после окончания Второй мировой войны*. Москва: РОССПЭН, 2011.
80. Гаћеша, Ј. Никола. *Историја фабрике цемента у Беочину*. Нови Сад: Матица српска, 2008.
81. Gaćeša, L. Nikola. *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945–1948*. Нови Сад: Matica srpska, 1984.
82. Гаћеша, Ј. Никола. *Радови из аграрне историје и демографије*. Нови Сад: Матица српска, 1995.
83. Gašić, Ranka. „Prodor nemačkog kapitala u beogradska rudarska akcionarska društva tridesetih godina 20. veka“. *Istorija 20. veka*. 1/2013.
84. Гавриловић, Слободан. *Живојин Павловић и Биланс совјетског термидора, Политичка биографија*. Београд: Евро Ђунти, 2011.

85. Гетти, Арч. *Практика сталинизма, Большевики, бояре и неумирающая традиция*. Москва: РОССПЭН, 2016.
86. Glavnik, Aleksandar. *Jugoslavija I saveznička politika prema nemačkim reparacijama 1946–1948*. Beograd 2000.
87. Gregory, R. Paul. *The political economy of Stalinism, Evidence from Soviet Secret Archives*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
88. Gulić, Milan i Momir Ninković. „Mješovita jugoslovensko-sovjetska društva slučaj Juste“. *Istorija 20. veka*. 1/2014.
89. Hanson, Philip. *The Rise and Fall of the Soviet Economy, An Economic History of the USSR from 1945*. (New York: Routledge, 2014).
90. Hobsbaum, Erik. *Doba ekstrema, Istorija Kratkog dvadesetog veka 1914–1991*. Beograd: Dereta, 2002.
91. Hobsbawm, J. Erik. *The Age of Empire 1875–1914*. New York: Vintage, 1989.
92. Hobson, A. John. *Imperialism, A study*. New York: James Pott & Co., 1902.
93. Hofmann, Gordana. *Narodna banka 1944–1991*. Beograd: Evropski centar za mir i razvoj, 2004.
94. *The New Economic Systems of Eastern Europa*. ed. Hohmann H. H. i drugi. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1975.
95. Holland, H. Thomas. *The Mineral Sanctions as an Aid to International Security*. Edinburgh: Oliver and Boyd, 1935.
96. Horvat, Branko. *Ekonomska teorija planske privrede*. Beograd: Kultura, 1961.
97. Horvat, Branko. *Privredni sistem i ekonomska politika Jugoslavije: problemi, teorije, ostvarenja, propusti*. Beograd: Institut ekonomskih nauka, 1970.
98. Hotelling, Harold. „The Economics of Exhaustible Resources“. *The Journal of Political Economy*. Vol. 39. No. 2. Chicago: The University of Chicago Press, 1931.
99. Илић, Саша. *Странци „гастарбајтери“, Страна стручна радна снага у привреди Југославије 1945–1950. године*. Београд: Архив Југославије, 2021.
100. Истер, М. Джералд. *Советское государственное строительство, Система личных связей и самоидентификация элиты России*. Москва: РОССПЭН, 2010.
101. *Istorija postanka i razvitka industrije kotrljajućih ležaja 1948–1958*. Beograd 1958.
102. *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*. Beograd: Kultura, 1985.
103. *Istorija stalinizma: Принудительный труд в СССР. Экономика, политика, память: материалы конференции. Москва 28–29 октября 2011 г.* приређивач Бородкин, Л. Москва: РОССПЭН, 2013.
104. *Istorijeska tribina mladih saradnika*. Beograd: ИНИС, 2013.
105. *1945. Крај или нови почетак?*. уредник Јањетовић, Зоран. Београд: ИНИС/Музеј жртва геноцида, 2016.
106. Jones, Michael. *Total War, From Stalingrad to Berlin*. London: John Murray, 2011.
107. Judt, Tony. *Postwar, A History of Europe since 1945*. New York: The Penguin Press, 2005.
108. Jukes, Geoffrey. *The Second World War, The Eastern Front 1941–1945*. New York & London: Routledge, 2005.
109. Кока, Јирген. *Историја капитализма*. Београд: Клио, 2016.
110. Korać, Ljubiša. *Organizacija federacije u socijalističkoj Jugoslaviji 1943–1978*. Beograd: Arhiv Jugoslavije/Globus, Beograd/Zagreb.
111. Kornai, Janos. *The Socialist System, The Political Economy of Communism*. Oxford: Oxford University Press, 1992.
112. Kostić, Svetko. *Seljaci industrijski radnici*. Beograd: Rad, 1955.
113. Кремптон, Ц. Ричард. *Балкан после Другог светског рата*. Београд: Клио, 2003.
114. Krivokapić, Voro. *Dahauski procesi*. Beograd: Prosveta, 1986.

115. Kukoleča, Stevan. *Industrija Jugoslavije: 1918–1938*. Beograd: Balkanska štampa, 1941.
116. Kurapovna, Christoff Marcia. *Shadows on the Mountain, The Allies, the Resistance, and the Rivalries That Doomed WWII Yugoslavia*. New Jersey: John Wiley & Sons, 2010.
117. Лакер, Волтер. *Историја Европе 1945–1992*. Београд: Клио, 1999.
118. Lee, J. Stephen. *Hitler and Nazi Germany*. New York: Routledge, 2000.
119. Lowe, Keith. *Savage Continent, Europe in the Aftermath of World War II*. New York: Picador, 2012.
120. Ludendorff, E. *Der totale Krieg*. München: Ludendorffs Verlag, 1935.
121. D. Lukač, *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope 1941–1945*. I–III, Beograd: Balkanološki institut SANU, 1987.
122. Maclean, Fitzroy. *The Heretic, The Life and Times of Josip Broz Tito*. New York: Harper & Brothers Publishers, 1957.
123. Madžar, Ljubomir i Aleksandar Jovanović. *Osnovi teorije razvoja i planiranja*. Beograd: Savremena administracija, 1995.
124. Mallett, Robert. *Mussolini and the Origins of the Second World War, 1933–1940*. London: Palgrave Macmillan, 2003.
125. Mamford, Luis. *Kultura gradova*. Novi Sad: Mediterran Publishing, 2010.
126. Marjanović, Jovan. *Ustanak i narodno-oslobodilački pokret u Srbiji 1941*. Beograd: Institut društvenih nauka, 1963.
127. Marsenić, V. Dragutin. *Ekonomska struktura i privredni rast Jugoslavije*. Beograd: Savremena administracija, 1981.
128. Marsenić, V. Dragutin. *Ekonomika Jugoslavije*. Beograd: Ekonomski fakultet, 1999.
129. Marsenić, V. Dragutin. *Odnosi akumulacije i potrošnje u jugoslovenskoj privredi*. Beograd: Naučna knjiga, 1969.
130. Marsenić, V. Dragutin. *Privredni sistem Jugoslavije*. Beograd: Savremena administracija, 1978.
131. *Modern Germany Reconsidered, 1870–1945*. editor Gordon Martel. London and New York: Routledge, 1992.
132. Матес, Лео. *Међународни односи социјалистичке Југославије*. Београд: Полит, 1976.
133. *The Cambridge economic history of Europe, The industrial economies: the development of economic and social policies*. edited by Mathias, Peter and Sidney Pollard. Volume VIII. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.
134. Mazover, Mark. *Mračni kontinent, Evropa u dvadesetom veku*. Beograd: Arhipelag, 2011.
135. *Boris Kidrič, Socijalizam i ekonomija*. priređivač Viljem Merhar. Zagreb: Globus, 1979.
136. Messenger, Charles. *The Second World War in the West*. London: Cassell, 1999.
137. Милетић, Б. Марко. *Априлски рат у Дравској и Хрватској бановини, Прва група армија Југословенске војске у рату 1941. године*. Београд: ИСИ, 2020.
138. Milić, Vladimir. *Revolucija i socijalna struktura*. Beograd: Mladost, 1978.
139. Милићевић, Наташа. *Југословенска власт и српско грађанство 1944–1950*. Београд: ИНИС, 2009.
140. Миљковић, Драгиша. *Магнохром у Ранковићеву, Велики објекти Петогодишњег плана у Србији*. Београд, 1952.
141. Mirković, Mijo. *Ekonomika agrara FNRJ*. Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske. 1950.
142. Mirković, Mijo, *Ekonomska historija Jugoslavije*. Zagreb: Arhitektonsko-građevinsko-geodetski fakultet, 1962.
143. Mirković, Mijo. *Ekonomski sistem Jugoslavije 1918–1941*. Beograd: Školska knjiga, 1952.
144. Mirković, Mijo. *Izgradnja socijalističke ekonomije u Jugoslaviji*. I–IV. Zagreb: Informator, 1979.
145. Mirković, Mijo. *Poljoprivreda i seljaštvo u Jugoslaviji*. II. Zagreb: Informator, 1979.

146. Mirković, Mijo. *Seljaštvo u kapitalističkim formacijama*. I. Zagreb: Informator, 1979.
147. Mirković, Mijo. *Uvod u ekonomiku FNRJ*. Zagreb: Naprijed, 1959.
148. Mirković, Saša. *Industrija motora Rakovica: 1927–1957*. Beograd, 1958.
149. Mises, Ludwig. *Omnipotent Government The Rise of the Total State and Total War*. (New York: Arlington House, 1969).
150. Митровић, Момчило. *Друштвено економске промне и организација управљања привредом у Србији 1944–52 године*. Београд: Центар за културу Пожаревац, 1988.
151. Митровић, Момчило. *Српска национална част пред законом 1945. године*. Београд: ИНИС, 2007.
152. Neilson, Keith. *Britain, Soviet Russia and the Collapse of the Versailles Order, 1919–1939*. New York: Cambridge University Press, 2006.
153. Николић, Коста. *Мач револуције. Озна у Југославији 1944–1946*. Београд: Службени гласник, 2012.
154. Ninković, Momir. „Misija Bogdana Crnobrnje u Moskvi i pitanje odustajanja od trgovinskih pregovora za 1948. godinu“. *Istorija 20. veka*. 2/2018.
155. Нинковић, Момир. „Неуспешни преговори о организацији југословенско-совјетских мешовитих друштава (1945–1947)“, *Токови историје*, 2/2015.
156. Nove, Alec. *Stalinism and After, The Road to Gorbachev*. London and New York: Routledge, 1989.
157. *Историја Русије*. приређивачи Оболенски, Димитрије и Роберт Оти. Београд: Клио, 2003.
158. Obradović, Marija. „*Narodna demokratija*“ и *Jugoslaviji 1945–1952*. Beograd: INIS, 1995.
159. Орел, Катрин. *Средња Европа, Од идеје до историје*. Београд: Клио, 2012.
160. *Основни закон о државним привредним предузећима*, Београд 1949.
161. Parks, V. Henri. *Istorija Sjedinjenih Američkih Država*. Beograd: Rad, 1985.
162. Павловић, Момчило. „Срби у Југославији 1945–1974“. *Историја 20. века*. 2/2008.
163. Павловић, Момчило. *Српско село (1945–1952)*. Откуп. Београд: ИСИ, 1997.
164. Pečić, Boris. *Godine koje su pojeli skakavci, Uspomene iz Zatvora ili Antropopeja (1948–1954)*. I. Beograd: BIGZ, 1986.
165. Перишић, Мирослав. *Од Стаљина ка Сартру. Формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945–1958*. Београд: ИНИС, 2008.
166. Pertot, Vladimir. *Ekonomika međunarodne razmjene Jugoslavije, Analiza razdoblja između 1919. i 1968. godine*. I. Zagreb: Informator, 1971.
167. Pertot, Vladimir. *Ekonomika valutnih tečajeva*. Zagreb: Informator, 1986.
168. Petaković, Jelena. „Prilog proučavanju industrijske konjunktуре u Kraljevini Jugoslaviji – Proizvodnja uglja od 1920. do 1938. godine“. *Токови историје*. 2/2011.
169. Petranović, Branko. *AVNOJ i revolucionarna smena vlasti 1942–1945*. Beograd: Nolit, 1976.
170. Petranović, Branko. *Balkanska federacija 1943–1948*. Beograd: Zaslou, 1991.
171. Петрановић, Бранко. *Историчар и савремена епоха*. Београд: Стручна књига, 1997.
172. Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije 1918–1988*. I–III. Beograd: Nolit, 1988.
173. Petranović, Branko. *Izgradnja socijalizma u Jugoslaviji 1945–1964*. Beograd: Centar za ideološko-političko obrazovanje Radničkog univerziteta "Đuro Salaj": 1964.
174. Петрановић, Бранко. *Југославија на размеђу (1945–1950)*. Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности, 1998.
175. Petranović, Branko. *Politička I ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove*. Beograd: ISI, 1969.
176. Petranović, Branko. *Političke I pravne prilike za vreme privremene vlade DFJ*. Beograd: Institut društvenih nauka, 1964.
177. Petranović, Branko. „*Pomoć UNR-e Jugoslaviji*“. *Istorija XX veka*. II/1961.

178. Петрановић, Бранко. „Привремена влада Демократске Федеративне Југославије (ДФЈ)“. *Историјски гласник*. 1/1986.
179. Petranović, Branko. *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992.
180. Petranović, Branko i Savo Dautović. *Jugoslavija, velike sile I balkanske zemlje 1945–1948, Iskustvo "narodne demokratije" kao partijske države*. Beograd: Istorijski institut Crne Gore, 1994.
181. Pirjevec, Jože. *Tito i drugovi*. I. Beograd: Laguna, 2014.
182. Попов, Д. и други. *Историја Бугарске*. Београд: Клио, 2008.
183. Попов, Јелена. *Драма на војвођанском селу (1945–1952), Обавезни откуп пољопривредних производа*. Нови Сад: Платонеум, 2002.
184. Поповић, Милентије. *Удружени рад и непосредна демократија*. Сарајево: Svjetlost, 1976.
185. Поповић, Славољуб и Павле Димитријевић. *Организација и функционисање државне управе*. Београд: Службени лист ФНРЈ, 1951.
186. Поточан, Будимир. *Небо је горело: наши ваздухопловци у Априлском рату 1941. године*. Београд: Вукотић медиа, 2021.
187. Radelić, Zdenko. *Križari: gerila u Hrvatskoj 1945.–1950.*, Zagreb: Alfa, 2011.
188. Radojević, Mira. „Удружена опозиција и комунисти“. *Историја 20. века*. 1–2/1990.
189. Rakonjac, Aleksandar. „Обнова југословенске индустрије 1944–1947.: идеје, планови, пракса“. *Историја 20. века*. 2/2018.
190. Ракоњац, Александар. „Обнова старих и успостављање нових трговинских односа (1945–1947) - Југославија, СССР и државе „народне демократије“. *Токови историје*. 1/2018.
191. Ракоњац, Александар. „Почеци национализације у Југославији – конфронтација комунистичких власти са крупним капиталистима током 1945. године“, *Наука и савремени универзитет 7 – Савремено друштво и наука*. I. Ниш: ФФУН, 2019.
192. Ракоњац, Александар. „Почеци привредног планирања у Југославији 1946. године – идеје, организација и институционализација“. *Токови историје*. 2/2016.
193. Ракоњац, Александар. „Покушај транзиције ка планирању у привреди – једногодишњи план производње индустрије и рударства за 1946. годину“. *Место и улога друштвено-хуманистичких наука у савременом свету, НИСУН 7, II*, (Ниш: ФФУН, 2018).
194. Ракоњац, Александар. „Почеци корпоративизације државног сектора индустрије у Југославији (1945–1947)“. *Друштвене науке пред изазовима савременог друштва*. НИСУН 6. I. Ниш: ФФУН, 2017.
195. Ристановић, В. Слободан. *То су наших руку дела, Херојска и славна епонеја омладинских радних акција 1945–1990*. Београд: Студио пилластро, 2014.
196. Ristović, Milan. *Nemački novi poredak i Jugoistočna Evropa : 1940/41-1944/45 : planovi o budućnosti i praksa*. Beograd: Službeni glasnik, 2005.
197. Робертс, М. Џон. *Европа 1880–1945*. Београд: Клио, 2002.
198. Рокосовски, К. Константин. *Војничка дужност*. Београд: БИГЗ, 1977.
199. Schröter, G. Harm. *Americanization of the European Economy, A compact survey of American economic influence in Europe since the 1880s*. Dordrecht: Springer, 2005.
200. *НЭП: економические, политические и социокультурные аспекты*, пр. Сенявский, Александр Спартакович. Москва: РОССПЭН, 2006.
201. Selinić, Slobodan. *Jugoslovensko-čehoslovački odnosi (1945–1955)*. Beograd: INIS, 2010.
202. Shirer, L. William. *The Rise and Fall of the Third Reich, A History of Nazi Germany*. New York: Simon & Schuster, 1990.

203. Simonović, Ć. Dragoljub. *Transfer jugoslovenskih seljaka u radnike, Posleratni ruralni egzodus*. Beograd: Zadružna knjiga, 1971.
204. Sirotković, Jakov i drugi. *Ekonomika Jugoslavije, Opći dio*. Zagreb: Informator, 1976.
205. Slavković, Božica. „Jugoslovensko-albanski ekonomski odnosi 1945–1948. Planovi i saradnja“. *Istorija 20. veka*. 1/2012.
206. *Turkish Review of Balkan Studies*. ed. Soysal, Ismail. II. Istanbul: ISIS, 1994/95.
207. Stojanović, Radmila. *Na putu ka visoko industrijalizovanom socijalizmu*. Beograd: Savremena administracija, 1987.
208. Стојковић, Јован. *САРТИД – Српска индустрија челика 1913–1946*. Београд: Музеј науке и технике, 1998.
209. Šljukić, Srđan i Marica Šljukić. *Zemlja i ljudi, Seljaštvo i društvena struktura*. Novi Sad: Mediterran publishing, 2012.
210. Šulce, Hagen. *Pregled nemačke istorije*. Beograd: Alfa, 2001.
211. *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941–1945, Od drugog zasedanja AVNOJ-a do oslobođenja Beograda*. I–II. priređivač Terzić, Velimir. Beograd: Vojnoistorijski institut Jugoslovenske narodne armije, 1957.
212. Terzić, Velimir. *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941, Uzroci i posledice poraza*. I–II. Beograd: Narodna knjiga, 1984.
213. Tomasevich, Jozo. *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945, okupacija i kolaboracija*. Zagreb: Europapress holding, 2010.
214. Tomasic, A. Dinko. “The problem of unity of world communism“. *Marquette University Slavic Institute Papers*. No. 16. Wiskonsin 1962.
215. Tooze, Adam. *The Wages of Destruction: The Making and Breaking of the Nazi Economy*. London: Allen Lane, 2006.
216. Tripković, Đoko, *Prilike u Jugoslaviji i V. Britanija 1945–1948*. Beograd: ISI, 1990.
217. Ugričić, Miodrag. *Novčani sistem Jugoslavije*. Beograd: Kultura, 1968.
218. Uzunov, Nikola. *Savremeni ekonomski sistemi, Ekonomska analiza savremenog sveta*. Beograd: Ekonomika, 1988.
219. Vestad, Arne. *Globalni Hladni rat, Intervencije u Trećem svetu i oblikovanje našeg doba*. Beograd: Arhipelag, 2008.
220. Видаков Зиројевић, Жељко. *Јунаци априлског рата 1941. г.* Крагујевац: СУБНОР, 2020.
221. Vlahović, Veljko. *Savez komunista u sistemu socijalističkog samoupravljanja, Sabrani radovi*. IV. Titograd: Pobjeda, 1981.
222. Вукосављевић, Сретен. *Историја сељачког друштва*. Београд: Научна књига, 1953.
223. Вучинић, Милан. *Шта после свега каже Темно*. Нови Сад: Прометеј, 1997.
224. Winkler, M. Allan. *The Cold War, A History in Documents*. Oxford: Oxford University Press, 2003.
225. Weinberg, L. Gerhard. *A World at Arms: A Global History of World War II*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
226. Woolf, Leonard. *Empire & commerce in Africa, A study in economic imperialism*. London: Allen & Unwin, 1968.
227. *H. Fayol: Critical Evaluations in Business and Management*. priređivači Wood C. John i Michael C. Wood. I–III. London and New York: Routledge, 2002.
228. Wright, H.M. *Far from Home, Memories of World War II and Afterward*. Washington: Gallaudet University Press, 2005.
229. Zanden, L. J. *The Economic History of the Netherlands 1914–1995, A small open economy in the 'long' twentieth century*. London and New York: Routledge, 1998.

230. Жикић, Милош. *Априлски рат у Моравској бановини, Пета армија Југословенске војске у рату 1941*. Београд, ИСИ, 2020.
231. Živković, Nikola. *Ratna šteta koju je Bugarska učinila Jugoslaviji 1941–1944*. Београд: ISI, 1985.
232. Živković, Nikola, *Ratna šteta koju je Italija učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*. Београд: ISI, 1991.
233. Živković, Nikola. *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*. Београд: ISI, 1975.
234. Животић, Александар. *Југославија, Албанија и велике силе*. Београд: Архипелаг, 2011.

Биографија аутора

Рођен 9. априла 1990. године у Бајиној Башти. На Катедри за историју Југославије на Филозофском факултету Универзитета у Београду дипломирао је 2014. („Почеци командно-планске привреде у Југославији 1946. године“) и уписао мастер академске студије које је завршио наредне 2015. године („Обнова и изградња Југославије (1944–1947) – индустрија и рударство“). Победио је 2015. на конкурс за најбољи рад из економске историје Балкана у организацији издавачке куће „Архипелаг“ и „Centra za liberalno-demokratske studije“. Био је стипендиста Фонда за младе таленте „Доситеја“ и докторанд стипендиста Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Докторске студије уписао је 2015. године под менторством академика Љубодрага Димића. Од 2018. године запослен је на Институту за новију историју Србије. Области интересовања везане су за привредни и друштвени развој Србије и Југославије у епохи социјализма са посебним акцентом на индустријализацију и урбанизацију земље, и историју задругарства као алтернативног модела привредне организације у Србији с освртом на водећа искуства у свету. Служи се енглеским и руским језиком.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора: **Александар Д. Ракоњац**

Број индекса: **5I 15/13**

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Индустијализација Југославије – Планови и пракса (1947–1952)

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, _____

_____

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора: **Александар Д. Ракоњац**

Број индекса: **5I 15/13**

Студијски програм: **Историја**

Наслов рада: **Индустријализација Југославије – Планови и пракса (1947–1952)**

Ментор: **проф. др Љубодраг Димић, Филозофски Факултет, Београд, редовни члан САНУ**

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањивања у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, _____

_____

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Индустријализација Југославије – Планови и пракса (1947–1952)

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.

Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, _____

_____

1. **Ауторство.** Дозвољаваће умножаваће, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.
2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваће умножаваће, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.
3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваће умножаваће, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.
4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваће умножаваће, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.
5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваће умножаваће, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.
6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваће умножаваће, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.